ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

З Б О Р Н И К

Обиљежавања 20. годишњице
ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

1993 – 2013

Бања Лука, 2013. године

Издавач
ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
М. Стојановића 2
Бања Лука

За издавача
Др Миленко Живковић

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко Гњато

Организациони одбор
Др Рајко Гњато, Др Горан Трбић, Др Миленко Живковић, Др Александра Петрашевић, Др Мира Мандић, Др Драго Тодић, Др Игор Зекановић, Др Даворин Бајић, Марко Станојевић, Драган Папић

Научни одбор
Др Милош Бјеловитић, Др Рајко Гњато, Др Ђуро Марић, Др Чедомир Црногорац, Др Горан Трбић, Др Александра Петрашевић, Др Даворин Бајић

Уређивачки одбор
Др Рајко Гњато, Др Миленко Живковић, Др Горан Трбић, Др Александра Петрашевић

Технички уредник
Др Александра Петрашевић

Технички сарадник
Марко Станојевић

Тираж
100

Штампа
Вилукс д.о.о. – Бања Лука

Зборник је објављен уз финансијску помоћ Министарства науке и технологије у Влади Републике Српске

САДРЖАЈ

I СВЕЧАНА АКАДЕМИЈА

- Свечано отварање Скупа **9**
- Двадесет година постојања и рада Географског друштва Републике Српске **10**
- Додјела признања Географског Друштва Републике Српске **12**

II НАУЧНИ СКУП

ПЛЕНАРНА СЕКЦИЈА:

1. **Др Стеван Станковић:** АНТРОПОГЕОГРАФСКА ШКОЛА ЈОВАНА ЦВИЈИЋА **15**
2. **Др Рајко Гњато, Марко Станојевић:** СРПСКО НАЦИОНАЛНО БИЋЕ У СРПСКОМ ЕТНИЧКОМ ПРОСТОРУ – ПРОБЛЕМИ И ИЗАЗОВИ **25**
3. **Др Мира Мандић:** СРПСКИ ЕТНИЧКИ ГЕОПРОСТОР И НАЦИОНАЛНА СВИЈЕСТ ИЗМЕЂУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ И СТВАРНОСТИ **37**
4. **Др Милован Р. Пецељ:** ДОПРИНОС ЈЕВТА ДЕДИЈЕРА РАЗВОЈУ ГЕОГРАФСКЕ НАУКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ **49**
5. **Др Игор Зекановић:** УТИЦАЈ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И САВРЕМЕНИХ ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА У РЕГИОНУ НА ГЕОПОЛИТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ **59**
6. **Др Стево Пашалић:** ЕТНОДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У БИХ У ПРОЦЕСИМА ПРЕД МКСЈ У ХАГУ **67**

***СЕКЦИЈА А*:**
ВРЕДНОВАЊЕ И ЗАШТИТА ПРИРОДНЕ СРЕДИНЕ И ПРИРОДНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА

1. **Др Владан Дуцић:** ДОСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО И КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ **81**
2. **Др Горан Трбић:** КОЛЕБАЊЕ КЛИМЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ **87**
3. **Др Весна Рајчевић, др Чедомир Црногорац:** РИЈЕЧНИ РЕСУРСИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И ХИДРОЕНЕРГЕТСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ КАО ОБНОВЉИВ ИЗВОР ЕНЕРГИЈЕ **97**
4. **Др Мићо Стојановић:** ВОДЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У ТРАНЗИЦИОНИМ ОДНОСИМА И РЕПЕРКУСИЈЕ НА БЕЗБЈЕДНОСТ ЕКОЛОШКОГ СИСТЕМА **109**
5. **Татјана Попов, MSc:** ВРЕДНОВАЊЕ И ЗАШТИТА РАМСАРСКИХ ПОДРУЧЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ **115**
6. **Др Чедомир Црногорац, др Весна Рајчевић, др Радослав Декић, мр Свјетлана Лолић:** СЛИВ ЦРНЕ РИЈЕКЕ – ХИДРОЛОШКА И ЕКОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА **125**
7. **Др Ранко Цвијић:** КРИТЕРИЈУМИ И ИНДИКАТОРИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ЗА ЉУБИЈСКУ МЕТАЛОГЕНЕТСКУ ОБЛАСТ **139**

СЕКЦИЈА Б:
ДЕМОГРАФСКИ, СОЦИОЕКОНОМСКИ И ЕКОНОМСКОГЕОГРАФСКИ РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ И ПРОБЛЕМИ

1. **Др Драшко Маринковић, Александар Мајић:** ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ПРИРОДНОМ КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У ПЕРИОДУ 1996-2011. ГОДИНЕ **153**
2. **Мр Рајко Врањеш:** БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У СУСРЕТ ПОПИСУ 2013. ГОДИНЕ **165**

3. **Мр Видомир Обрадовић:** ЕТНОЛОШКЕ ОДЛИКЕ РЕГИЈЕ БИРАЧ **171**
4. **Растислав Стојсављевић, др Јован Плавша:** ЕТНОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРАВОСЛАВНИХ СЕЉАКА ВРЛИЧКЕ КРАЈИНЕ СА ПОЧЕТКА XX ВЕКА **183**
5. **Др Раде Давидовић, др Немања Давидовић, Драго Ђорђевић:** ИСТОРИЈСКИ ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ БОСАНСКОГ МИЛАНОВЦА – НЕКАД ЧИСТОГ СРПСКОГ ЕТНОНАЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА **193**
6. **Др Мила Павловић, др Александар Радивојевић, Иван Филиповић, Филип Крстић:** РАЗВОЈНИ ПРОГРАМИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ СЕЛА У СОКОБАЊСКОЈ КОТЛИНИ **201**
7. **Александра Малић, MSc, Драганом Пауновић, MSc:** САВРЕМЕНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ДЕМОГРАФСКИХ СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА СТАРЕ ПАЗОВЕ **211**
8. **Др Драгица Мијановић:** КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАРОСНЕ И ПОЛНЕ СТРУКТУРЕ ОПШТИНЕ НИКШИЋ ПОЧЕТКОМ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА .. **219**
9. **Мр Драган Обрадовић:** НОВИ КОЗАРЦИ У БАНАТУ – НАСЕЉЕ СРБА ИЗ ПОТКОЗАРЈА **227**
10. **Др Ђуро Марић, мр Млађен Трифуновић:** ПРОБЛЕМИ И МОГУЋНОСТИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ МРКОЊИЋ ГРАДА У ПОСТДЕЈТОНСКОМ ПЕРИОДУ **237**
11. **Мр Жељко Лекић:** САОБРАЋАЈНО-ГЕОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ ГРАДА ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА **253**
12. **Др Горан Јовић:** ТУРИЗАМ КАО ФАКТОР ИНТЕГРАЦИЈЕ СРПСКОГ ЕТНО-НАЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА **265**
13. **др Милимир Лојовић, др Обрен Гњато, др Срђа Поповић:** ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ КАО ИНДИКАТОР РАЗВОЈА ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ **273**
14. **Др Небојша Бомештар, Мр Драгана Поповић:** МАКРОЕКОНОМСКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ **283**
15. **Радмила Јовановић, MSc, др Жељко Бјељац, др Олгица Миљковић, др Александра Терзић:** АУТЕНТИЧНОСТ У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ – ДВОРЦИ ВОЈВОДИНЕ **293**

СЕКЦИЈА B:

РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКИ РАЗВОЈ И ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ

1. **Др Дејан Ђорђевић, др Тијана Дабовић, Неда Живак, MSc:** ФИЗИЧКО ПЛАНИРАЊЕ СРПСКОГ ПРОСТОРА **303**
2. **Др Миленко Живковић, Драган Папић, MSc, Марко Станојевић:** ТРАНСГРАНИЧНИ РАЗВОЈ У ФУНКЦИЈИ РЈЕШАВАЊА РЕГИОНАЛНИХ ДИСПАРИТЕТА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ **315**
3. **Мр Драган Поповић:** ПОЛИТИКА МРЕЖА У ПРОСТОРНОМ ПЛАНИРАЊУ – ИСКУСТВА ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА И МОГУЋНОСТИ ПРИМЈЕНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ **323**
4. **Марко Иванишевић, Марко Станојевић:** ЗАДРУГАРСТВО КАО МОДЕЛ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ **335**
5. **Мр Тања Мишлицки-Томић, Вукосава Чолић:** МИНЕРАЛНИ РЕСУРСИ КАО ФАКТОР РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ЗАПАДНОГ ПОТКОЗАРЈА **349**
6. **Др Драго Тодић, Светлана Милошевић:** РЕГИОНАЛНОГЕОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У ДОЊЕМ ПОУЊУ **357**
7. **Мр Јована Тодорић, Марија Ивковић, MSc:** РЕВИТАЛИЗАЦИЈА УРБАНОГ ЈЕЗГРА БЕОГРАДА: ПРИМЕР ОПШТИНЕ СТАРИ ГРАД **365**
8. **Др Раде Давидовић, др Немања Давидовић:** БОСАНСКИ МИЛАНОВАЦ – НАСЕОБИНСКИ И РЕГИОНАЛНО ГЕОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ НЕСТАЈАЊА **373**

9. **Др Мирјана Гајић, др Снежана Вујадиновић, др Дејан Шабић:** РУРАЛНИ ТУРИЗАМ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ **381**
10. **Мр Дара Петковић:** ЗНАЧАЈ НОМЕНКЛАТУРЕ СТАТИСТИЧКИХ ТЕРИТОРИЈАЛНИХ ЈЕДИНИЦА (НУТС) У СТАТИСТИЧКОМ СИСТЕМУ ... **389**

СЕКЦИЈА Г:
КАРТОГРАФИЈА, ГИС И МЕТОДИКА
1. **Др Драгица Живковић, др Александра Петрашевић:** КАРТОГРАФСКО МОДЕЛОВАЊЕ ГЕОПРОСТОРНИХ ДЕТЕРМИНАНТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ **397**
2. **Др Даворин Бајић, др Александра Петрашевић, Драгутин Аџић:** СТАЊЕ И ЗНАЧАЈ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ГИС-а У ЛОКАЛНИМ ОПШТИНСКИМ АДМИНИСТРАЦИЈАМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ **405**
3. **Мр Млађен Трифуновић:** АРИСТОТЕЛ У КРАЈИНИ. ПОЈАМ КРАЈА У АРИСТОТЕЛОВОЈ ФИЛОЗОФИЈИ ПРОСТОРА. **413**
4. **Др Ђуро Марић, мр Млађен Трифуновић:** РЕФЛЕКСИВНА ПРАКСА НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ **421**

<u>III ХРОНОЛОГИЈА ДРУШТВА КРОЗ РИЈЕЧИ И СЛИКЕ</u>
- Оснивање и руководство Географског друштва Републике Српске 1993-2013. године **433**
- Хронологија одржаних стручних и научних скупова **434**
- Издавачка дјелатност Географског друштва Републике Српске **435**
- Фото албум **437**

I

СВЕЧАНА АКАДЕМИЈА

СВЕЧАНО ОТВАРАЊЕ

Двадесетгодишњица постојања и рада Географског друштва Републике Српске обиљежена је у Бањој Луци 23. маја 2013. године у амфитеатру Природно математичког факултета, Универзитета у Бањој Луци.

*Двадесетогодишњица је обиљежена Свечаном академијом и Научним скупом**:** „СРПСКИ ЕТНО-НАЦИОНАЛНИ ПРОСТОР – геопросторне детерминанте, геополитички, историјски, етнодемогеографски, културолошки, економски, социјално-географски, насеобински и регионално-географски процеси и проблеми развоја, вредновање и заштита природне средине и природних потенцијала“.*

Свечана академија је започела у 10.00 часова поздравном ријечи Др Мире Мандић у име Организационог одбора обиљежавања 20. годишњице постојања и рада Географског друштва Републике Српске и њених чланова.

Обиљежавање двадесетогодишњице ГД Републике Српске, поздравили су:

- *Проф. др Стеван Станковић у име Српског географског друштва*
- *Проф. др Милован Пецељ у име Географског факултета, Универзитета у Београду*
- *Проф. др Слободан Ђурчић у име Матице српске из Новог Сада,*
- *Проф. др Раде Давидовић у име Природно-математичког факултета, Универзитета у Новом Саду.*

Телеграме подршке обиљежавању двадесетогодишњице ГД Републике Српске упутили су:

- *Предсједник Републике Српске, господин Милорад Додик*
- *Предсједник Народне скупштине, мр Игор Радојчић*
- *Министар просвјете и културе др Горан Мутабџија*
- *Проф. др Милош Мишковић*
- *Проф. др Здравко Маријанац*
- *Проф. др Мирко Грчић*

Послије поздравних говора и прочитаних телеграма, предсједник Географског друштва, Др Миленко Живковић, поднио је извјештај о двадесетгодишњем развоју Географског друштва Републике Српске.

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ПОСТОЈАЊА И РАДА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Миленко Живковић

Поштовани гости, драге колеге, чланови и пријатељи Друштва,

имам посебно задовољство и част да Вас поздравим у свечаном тренутку обиљежавања 20 година постојања и рада Географског друштва Републике Српске.

За стручно друштво као што је ГДРС, то је несумњиво вриједан јубилеј, достојан сваке пажње, тим прије, јер је иза нас период интензивне дјелатности и неоспорних резултата остварених у тешким политичким и економским условима. Можемо с поносом рећи да је за 20 година постојања и рада ГДРС остварило значајне резултате на разним пољима своје активности и тако оправдало очекивања оснивача Друштва као и заједнице у цјелини.

Испуњава нас посебним задовољством чињеница да је ГДРС настало и развијало се са настанком и развојем Републике Српске, у тешком времену рата и борбе српског народа за свој вјековни географски простор и биолошки опстанак. Обиљежавајући ову годишњицу присјетимо се на тренутак, сада већ давне, ратне 1993. године када се на иницијативу географа, наших признатих и угледних професора, др Милоша Бјеловитића, др Здравка Маријанца и др Рајка Гњата, уз подршку појединаца из области науке образовања и културе и званичних институција, пришло активностима за оснивања ГДРС. Оснивачка скупштина, са више од 100 учесника, одржана је 29. маја 1993. године у Бањој Луци. За првог предсједника ГДРС изабран је др Здравко Маријанац, а за секретара Борис Спасојевић, наставник географије. Усвајањем Статута Друштва истакнути су основни задаци и циљеви, који се у принципу своде на различите активости Друштва (издавачка дјелатност, организација научних скупова, организација научно-истарживачког рада и др.) које треба да допринесу развоју, унапређењу и афирмацији географске научне мисли и праксе у Републици Српској, као и афирмацији Друштва у земљи и иностранству. Један од битних закључака Оснивачке скупштине је да слиједи традиције Српског географског друштва (основано 1910.) и његовог оснивача Јована Цвијића. Усвајањем статута и доношењем програмских основа ударени су темељи ГДРС, уједно првом стручном удружењу грађана Републике Српске. Од Оснивачке скупштине прошло је 20 година успјешног и континуираног рада, прожетог колективним духом и снажним ентузијазмом као основом успјеха.

И поред тога што је ГДРС основано 1993. године потребно је истаћи да научна географска мисао на просторима Републике Српске почиње да се развија много раније, крајем XIX и почетком XX вијека, са покушајима одређених видова организовања у том правцу. Њеним утемељивачем сматра се Јевто Дедиер, један од Цвијићевих ученика и сарадника. У доајене географске науке и праксе простора Републике Српске као и БиХ уопште, уврштавамо имена Миленка С. Филиповића, Милоша Бјеловитића, Милоша Мишковића. Иза њих слиједи значајан број афирмисаних имена у домену ове науке. Оснивањем Више педагошке школе 1950. године (касније Педагошке академије) у Бањој Луци, са студијском групом географија-историја, почиње образовање кадра за наставнике географије. Развој географског универзитетског наставно-научног рада у Републици Српској почиње 1994. године на Филозофском факултету, односно од 1996. Природно-математичком, на Одсјеку за географију, Универзитета у Бањој Луци и Одсјеку за географију Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, од 2000. године, као иницијатора и носилаца развоја географске науке и високошколске наставе у Републици Српској.

Анализирајући 20-годишње резултате рада Друштва покушаћемо изнијети најзначајније. У том погледу треба истаћи његову научну дјелатност. Она се одвијала кроз издавачку дјелатност нашег Друштва, научне скупове, предавања, научне и стручне расправе. Активност ГДРС најбоље је презентована његовом издавачком дјелатношћу. Друштво редовно објављује географске публикације: „Српске земље и свијет“ и „Гласник“ (Хералд). Српске земље и свијет је научно-популарни часопис. Излази од 1994. године. Конципиран је тако да задовољава интерес ширег круга корисника, свих узраста и профила образовања. Има велики значај у настави географије, што намеће одговарајуће обавезе у погледу редовног излажења, стручног нивоа и актуелности садржаја. До сад је објављено 30 бројева. Гласник (Хералд) је научни часопис први пут објављен 1996.

године. Доступан је у штампаној и електронској форми, на српском и енглеском језику. Уређивачки одбор часописа чине еминентни научни радници – географи, из више земаља. Часопис се шаље у 30-ак земаља свијета, од Конгресне библиотеке у Вашингтону, преко Националне библиотеке у Лондону, до библиотека Руске академије наука. Објављено је 16 бројева. Гласник има велики значај за развој географске струке у Републици Српској и њену презентацију у иностранству. Уз то, овај часопис иде у размјену за часописе других земаља (Русија, Пољска, Словачка, Италија, Француска и др.) и доприноси стварању географског библиотечког фонда Републике Српске.

Друштво је објавило и четири Зборника са одржаних научних скупова и преко 30 „посебних издања“, углавном монографија. Дакле, издавачки опус Друштва чини више од 80 издања. Друштво је у протеклом периоду било организатор три симпозијума, једног географског конгреса, више јавних предавања и научно-стручних расправа типа „Округли сто“. Истичемо при том значај организовања и одржавања „Трећег конгреса српских географа са међународним учешћем“ 2011. године на ПМФ-у у Бањој Луци, на коме је изложено више од 80 реферата од стране 130 представника географских и других релевантних институција из 10-ак европских земаља. Конгрес је указао на фудаментални и апликативни значај географске науке у рјешавању суштинских развојних проблема савременог свијета. Не треба занемарити ни улогу чланова Друштва у изради научних пројеката, без разлике ко су били њихови носиоци. Значајно је споменути и активности Друштва на сарадњи са образовно-културним институцијама Републике Српске (основне и средње школе, Републички педагошки завод, Министарство просвјете и културе), премда још недовољној, те Министарством за науку и технологију у Влади Републике Српске. Чланови ГДРС учествовали су у протекле двије деценије на великом броју домаћих и иностраних научних скупова. Треба истаћи посебан значај учествовања и доприноса наших чланова научним скуповима у Србији, као и њихову свеукупну сарадњу. Посебно добра сарадња остварена је са Српским географским друштвом. За сарадњу, успјешни научни и друштвени рад, популаризовање географије, ово Друштво је одликовало медаљом “Јован Цвијић“ три члана ГДРС, др Милоша Бјеловитића, др Здравка Маријанца и др Рајка Гњата. Географско Друштво Републике Српске развило је одређене облике сарадње са географским друштвима и другим релевантним удружењима и институцијама већег броја европских земаља. Истичемо сарадњу са Асоцијацијом географа Руске Федерације, са којом је потписан споразум о специјалној сарадњи.

Двадесетогодишњим активним радом ГДРС је поред научног и стручно-наставног рада, допринијело бољем упознавању и популаризацији простора РС, те дало допринос бољем укупном разумијевању развојних процеса и проблема на овом географском простору и његовом окружењу, изграђујући шири друштвени значај.

Резултати који стоје иза рада Друштва били су могући захваљујући његовој активности у цјелини, преданости оних који су били на његовом челу, несебичној помоћи појединаца и појединих институција, не само РС већ и братске нам Србије. Користимо се овом приликом да им се захвалимо. У знак пажње и захвалности наше Друштво данас им уручује признања.

Вријеме које је пред нама несумњиво захтијева веће и сложеније активности, интензивнији и свеобухватнији рад Друштва. То је одраз општих, глобалних развојних процеса и проблема, као и нарастајућих потреба нашег географског простора. Уз то, друштвена пракса и растуће тржишне потребе за географским знањима потврђују фундаменталност географске науке у рјешавању суштинских развојних проблема савременог свијета, указујући на савремени, изразито комплексни, задатак географије у рјешавању актуелних проблема који проистичу из друштвене стварности. Док се географија развијала и заузимала своје мјесто у образовном систему и друштвеној пракси развијених земаља у свијету, као примјењена наука од најширег националног интереса, ангажована у широкој друштвеној пракси, у РС и БиХ, такав концепт и улога географије још нису прихваћени. На потребу афирмације географске науке указује и препорука Међународне географске уније и значај Луцернске декларације из 2007. године успостављањем стандарда географског образовања за XXI вијек, чиме се потврђује значај рада ГДРС и указује на потребне правце његовог развоја.

Дакле, пред ГДРС стоје нови и велики изазови. Нека ова годишњица буде конкретни допринос и потицај будућем развоју географске науке и праксе на српском националном простору.

Хвала

ДОДЈЕЛА ПРИЗНАЊА ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

У складу са Статутом ГД Републике Српске, на редовној сједници одржаној 12.11.2012. године, Извршни одбор донио је одлуку да се појединцима и институцијама, пособно заслужним за рад и развој Друштва додијеле признања (Повеља, Захвалница) поводом обиљежавања двадесетогодишњице рада овога Друштва.

Добитници Повеље за посебан допринос у раду Географског друштва Републике Српске и унапређењу географске мисли и праксе:

1. Проф. др Милош Бјеловитић
2. Проф. др Рајко Гњато
3. Проф. др Здравко Маријанац

Добитници Повеље за посебан допринос у раду Географског друштва Републике Српске и унапређењу географске науке:

1. Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци
2. Министарство науке и технологије у Влади Републике Српске

Добитници Захвалнице за посебан допринос у раду и развоју Географског друштва Републике Српске:

1. Проф. др Милош Мишковић
2. Проф. др Ђуро Марић
3. Проф. др Стеван Станковић
4. Проф. др Мирко Грчић
5. Проф. др Драгутин Тошић
6. Проф. др Дејан Ђорђевић
7. Проф. др Слободан Ћурчић
8. Проф. др Бранислав Ђурђев
9. Проф. др Раденко Лазаревић
10. Проф. др Светлана Радовановић
11. Проф. др Милена Спасовски
12. Проф. др Драгица Живковић
13. Борис Спасојевић, проф.
14. Град Бањалука
15. Фонд за заштиту животне средине и енергетску ефикасност Републике Српске
16. Географски факултет Универзитета у Београду
17. Српско географско друштво
18. Скупштина општине Лакташи
19. Висока школа за туризам и хотелијерство Требиње
20. Гимназија Бања Лука
21. ОШ „Доситеј Обрадовић“ Бања Лука
22. ОШ „ Георги Стојков Раковски“ Бања Лука
23. ОШ „ Васо Чубриловић“ Градишка

Добитници Захвалнице за посебан допринос у раду и развоју Географског друштва Републике Српске, постхумно су додјељене:

1. Проф. др Милован Радовановић
2. Проф. др Србољуб Стаменковић

II

НАУЧНИ СКУП

„СРПСКИ ЕТНО-НАЦИОНАЛНИ ПРОСТОР...“

АНТРОПОГЕОГРАФСКА ШКОЛА ЈОВАНА ЦВИЈИЋА

СТЕВАН М. СТАНКОВИЋ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: Пре 111 година велики географ Јован Цвијић (1865-1927) је објавио рад под насловом Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Уз то, публиковао је Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама, а затим и Упутства за испитивање насеља и психичких особина Наведена Упутства се уважавају као анкетно истраживање сложених односа човека и природе. Такав приступ проучвању назван је Цвијићева антропогеографска школа. Из ње је проистекло више стотина антропогеографских радова од интереса за науку и праксу.

Кључне речи: Јован Цвијић, антропогеографија, антропогеографска школа, Србија.

Abstract: Jovan Cvijić, a great Serbian geographer, published his study Anthropogeographical Problems of The Balkan Peninsula one hundred and eleven years ago. He also published Guidelines for Research of Villages and Guidelines for Research of Ethnopsychological Traits of the Population, both considered to be the questionnaire surveys of complex relationships between man and nature. This method of research was recognized as the anthropogeographic school of Cvijić. Several hundred papers on anthropogeographic issues relevant for science and pracice alike, were published within this school.

Key words: Jovan Cvijić, anthropogeography, antropogeographic school, Serbia.

УВОД

Пре више од сто година знаменити професор Велике школе, односно, Универзитета у Београду, Јован Цвијић даривао нам је обиље научно основаних знања из домена тектонике, геоморфологије, геологије, глациологије, лимнологије и географије карста. Уз све то, своје обимно научно стваралаштво, које обухвата више од 10.600 страна штампаних у монографијама и чланцима, обогатио је и данас акутним и актуелним појавама, процесима и догађајима из домена антропогеографије, научне дисциплине која се бави сложеним односима човека и природе, типовима кућа и насеља, узроцима и последицама миграција становништва, елементима спајања и прожимања, изоловања и одвајања, психичким особинама етничких група и утицајима различитих култура и цивилизација. Основне ставове изразио је у делу Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, које је штампано 1902. године. У библиотеци Сведоци епохе, едицији Корени, Службеног гласника и Српске академије наука и уметности из Београда, ово дело Јована Цвијића дато је као уводник у обимну грађу која је од 2010. до 2012. године објављена у 21 књизи, од којих су готово све настале на основама Упутстава за проучавање села у Србији и осталим српским земљама, које је наш научник први пут публиковао 1896. године, односно, према Упутствима за испитивање насеља и психичких особина, која је штампао 1911. године.

ПРИРОДА И ДРУШТВО ЦВИЈИЋЕВА НАУЧНА ПРЕОКУПАЦИЈА

Међу бројним научницима који су се у прошлости на нашим просторима бавили истраживањем природе и друштва, посебно место припада географу Јовану Цвијићу (1865-1927). Студент Велике школе у Београду, докторант из Беча, професор Велике школе и Универзитета у Београду, дописни и редовни члан Српске академије наука и њен председник од 1921. до 1927. године, оснивач Географског завода, данашњег Географског факултета и Српског географског друштва, Ректор Универзитета у Београду у два мандата, професор по позиву на Универзитету Сорбона у Паризу, експерт за одређивање граница на Конференцији Мира у Версају, добитник бројних признања из земље и света, сва своја умећа и знања посветио је Србији и Балканском полуострву, територијама које су му биле полигон четрдесетдвогодишњих теренских истраживања

и научне интерпретације бројних природних и друштвених објеката, проблема, појава, процеса и догађаја.

На систематским и добро осмишљеним теренским истраживањима, упознао је готово све делове Балканског полуострва, природу, прошлост, савременост, значај у времену и простору. Географске објекте, појаве, процесе и проблеме, видео је боље и сагледавао дубље него ико пре тога, комплексније него што то многи и данас могу поимати. Због тога су му научни радови трајне вредности, те их, што се више од њих временски удаљавамо, реалније сагледавамо, посебно тада када уважимо време Цвијићевог стваралаштва, реалне околности и степен развитка науке и друштва којем је припадао. Било је то време бременито бројним проблемима, са којима се Србија годинама суочавала, често препуштана сама себи.

Познати историчар Владимир Стојанчевић, изванредан познавалац историјске прошлости Србије, посебно времена живота и стваралаштва Јована Цвијића, поред осталог написао је и следеће: „Цвијићев почетни рад на науци и његова зрела научна и друштвена активност подударали су се с временским раздобљем које се у нашем новијем историјском развитку сматрало за веома противуречно, несрећено и тешко како у друштвеном тако и у национално-политичком погледу. То је било историјско раздобље између 1878. и 1918. године, које је на плану опште историје, у европској политици и историографији носило назив епохе развијеног капитализма и империјализма, а у нашој, периода унутрађње друштвено.политичког конституисања и довршетка оружаних борби за ослобођење од туђинске власти...Савременик те, у светским размерама преломне, а у нашој националној историји судбоносне епохе, Цвијић је и сам узео учешћа у њеним збивањима и опредељењима...Његова изузетно велика фигура научника, стручњака од више научних дисциплина, као и његово лично познавање и истраживање етнографских, антропогеографских, привредно-географских, социјално-економских, етнопсихолошких и друштвено-политичких питања која су, у то доба, у балканским релацијама, била на дневном реду – уз његова начела високе научне етике и признатог му својеврсног аналитичко-синтетичког комплексног метода групе неколико српдних природњачко-друштвених наука – давали су му за право да буде сматран и изван националних релација, не само за доброг и фундираног приказивача стварности прилика и живота народа Балканског полуострва, већ и за компетентног арбитра у многим научним питањима из укупне балканске, посебно географске, етнографске и национално-културне проблематике.“ (Стојанчевић В. 1965).

Чини се да је на тешкоће научног рада, наставе и организације са којима се сретао по доласку из Беча у Београд, у време када је именован за редовног професора велике школе и када је основао Географски завод, најбоље указао сам Јован Цвијић у једном писму Ватрославу Јагићу (1838-1923) упућеном 1901. године, само нешто раније од објављивање знаменитог дела Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Наш научник пише: „Ја се овде мучим, често себи изгледам као оне душе малих руских људи код Толстоја. По овим нашим, али правим нашим приликама урадити што више – урадити за своју науку и помоћи осталима колико могу, савладати факултет у ком често има необавештености и страсти, мртву Академију, коју воде ситничари једне котерије, чувати себе и ваљане младиће од злих министара и оних још горих, што неће да буду министри, чувати, дизати, па богме и основати научне заводе у данашњим приликама, које трају неколико година, где нико не само да не цени науку код нас но је на земљу оборена, згажена.“ Такво време и немиле догађаје превазилазио је одважношћу духа и неумољивом жељом за научним истинама које су се тицале како природе, тако и становништва Србије и Балканског полуострва у свим њиховим елементима спајања и прожимања, раздвајања и изоловања, утицаја различитих култура, сложености националних и конфесијских односа, вечних миграција, сложености прилагођавања миграната новој средини, притисака Турске и Аустроугарске и сл.

ПРЕДСКАЗИВАЧ ПУТЕВА ДУХОВНОГ САЗРЕВАЊА

Академик Дејан Медаковић (1922-2008), човек широког интересовања и образовања, поштовалац Цвијићевог дела, са мало речи јасно и дубоко мисаоно, указао је на значај Цвијићевих проучавања сложених антропогеографских проблема истичући следеће: „Треба рећи да је Цвијић био кадар да утире и означи путеве нашег духовног сазревања. Знао је да се дубоко замисли и над великим проблемима етничког, друштвеног и културног јединства свих народа који живе на балканским просторима и да се брижно наднесе над њиховом будућношћу и опстанком. Другим

речима, није Цвијић своје напорне научне излете од 1888. године па до смрти трошио искључиво на писање учених књига приступачних само обавештеним појединцима, већ је имао довољно снаге да свом српском народу са изузетном одговорношћу истинског предводника показује који га путеви изводе из вековне заосталости, сиромаштва, политичке искључивости и скучености, и тако убрзају нашу духовну зрелост. На сваком јавном послу и у свакој прилици Цвијић се у животу понашао као да одговорно сведочи пред историјом, и његова реч, понекад опора и оштра, изговорена критички и беспоштедно, али увек са жељом да облагороди, поучи и унапреди свој народ. Тако је својој малој земљи осигуравао неподељено поштовање и углед, учвршћивао њен положај Пијемонта у очима свих јужнословенских народа. Вреди баш данас споменути да Цвијићев однос и према Европи није био колебљив или снисходљив. Као мало ко Цвијић је тачно знао које смо место стекли у развоју европског духа, опомињао је шта нам ваља чинити да га задржимо или чак унапредимо. Говорио је те своје мисли као научник и као патриота, као човек који је проникао у душу нашега народа, који је открио многе законитости његовог угроженог опстанка“ (Медаковић Д. 1995).

ПРЕДАВАЊЕ НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ

Пошто је 1893. године у Бечу одбранио докторску дисертацију Das Karstphänomen Versuch einer morphologischen Monographie, Јован Цвијић се вратио у Београд где је именован за редовног професора Велике школе, иако још није имао 28 година. Уводним предавањем под насловом „Данашње стање географске науке, ...“ представио се као модеран географ који је дубоко ушао у научне основе, методе и резултате ондашњих географских дисциплина. Схвативши да су научне основе географије, постављене иначе средином XIX века, производ ширења географских сазнања током историје и вечне човекове потребе за упознавањем, окружујућег географског простора он се најпре осврће на доприносе старих Јелина и Римљана“ (Васовић М. 1987).

Добар познавалац физичко-географских објеката, појава и процеса, са истом интуицијом осећа, или како сам каже, слукти, бројне и сложене проблеме односа природе, човека и друштва, који у великој мери представљају предмет истраживања антропогеографије, која је у многим поставкама, научним методама и идејама веома блиска данас широко прихваћеној екологији, посебно хуманој екологији, чије премисе на посебно одговоран начин морају уважавати географи, социолози, економисти, политичари и просторни планери у процесу обликовања и сврсисходне валоризације простора за све виталне потребе човека и друштва.

Јован Цвијић је јасно предочавао да научна антропогеографија пред собом има више сложених (тешких) проблема. Зна за антропогеографска схватања неких европских научника. Уважава позитивна и одбацује негативна учења, посебно она у којима се значај човека и људског друштва исувише искључују у односу на животну средину. „Врхунац научне одмерености он је показао у завршним пасусима излагања о антропогеографији, где је упозоравао да она још није консолидована, да закључци у њој често нису облигатни и не представљају законе јер немају у себи увек довољно доказне снаге. За њега је разумљиво такво стање антропогеографије с обзиром да она расправља једну од најтежих тема, које су икад занимале човечји дух: утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног“ (Васовић М. 1987).

Пошто је већ на почетку своје богате и плодотворне научне каријере дефинисао предмет истраживања антропогеографије, ова научна област у Цвијићевом стваралаштву заузима посебно место. Обиље сазнања научних истина, антропогеографског карактера, сакупљених на терену, представио је у својим делима, посебно у монографијама Географска испитивања у области Кучаја (1893), Антропогеографски проблеми Балканског полуострва (страна 120, година 1902.), Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије (страна 1.272, године 1906-1911), La Péninsule balkanique (стране 532, година 1918), Балканско полуострво и јужнословенске земље – основи антропогеографије (стране 434, година 1922), Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице (страна 96, година 1922) и Психичке особине Јужних Словена (1931).

Јован Цвијић је увек полазио са становишта да се на терену истражују проблеми, сакупља се потребна грађа, да се не скупља она за коју се не зна чему служи, да сваки приступ има одређен задатак и са осталима се компонује у целину ...„којој је тежња да се све стране антропогеографских проблема тако расветле да им се узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као код свих проблема који се тичу оне интересантне везе и узајамних утицаја између целокупне природе и

етничких момената, за тим људских творевина и људских кретања“ (Цвијић Ј. 1987). Ово због тога што истраживачки дух тражи, анализира и научно објашњава, директне и индиректне, повратне и трансформисане везе између природе, човека и друштва, човека, друштва и природе, зонално и азонално, уређеност и стохастичност, тренутно и трајно, планирано и непланирано, симетрично и асиметрично, локално, регионално, континентално и светско, добро и зло, поуздано и непоуздано, стваралачко и деструктивно, прошлост, садашњост и будућност.

АНТРОПОГЕОГРАФСКА ШКОЛА

Јован Цвијић је добро познавао научно стваралаштво неких европских аутора из домена антропогеографије. Пре свега мислимо на Карла Ритера (1779-1859) и Фридриха Рацела (1844-1904). Први је указива да Земља као дом човеков не привлачи пажњу зато што је планета већ зато што је настањена људским родом. Рацелова схватања су била и остала значајна за антропогеографију, која је новим научним методма, посебно анализама, допринела човековом и људском управљању географским простором. Други се бавио условљеношћу човекам утицајем географских чинилаца на живот људи, на историјска кретања и догађаје, истраживао биолошки развој, истицао вредност географског положаја, потенцирао зависност човека и друштва од природе, условљеност појединих географских чинилаца и историјских догађаја.

Све то Јован Цвијић посматра аналитички, бира позитивне и занемарује негативне ставове, формира и разрађује свој антроппогеографски поглед на свет, конституише антропогеографску школу, како су виђени научници његовог доба и касније, означили свеукупан рад на изучавању односа, појава и процеса у систему човек – животна средина. У знаменитом делу Балканско полуострво, поред осталог, постоје и поднаслови Географска средина и човек, Географски утицаји и интервенција друштвених елемената, Психичке особине Јужних Словена, Психичке особине су предмет антропогеографије, који потврђују исправност ставова о сложености односа у систему човек – животна средина, који се из више аспеката тичу класичне антропогеографије, али и савремене екологије.

Јован Цвијић је систематски улазио из физичке географије, тектонике и геологије у акутне и актуелне антропогеографске проблеме, јер је знао да на малом простору Балканског полуострва живи седа, осам разних народа, да се ту сударају четири сасвим различите културе, да има етнички сасвим свежих народа. Истраживања су напредовала, „...било их је и таквих која су од особите вредности, јер их ми према социјалним и културним приликама можемо чинити, док је у осталој Европи пропуштено учинити их. Постепено, после дугог рада и размишљања, могао сам видети антропогеографске проблеме, који су од великог интереса и значаја,све је више освајала мисао да треба систематски испитати најпре насеља, која су са физичком географијом у вези, за тим и друге антропогеографске и неке етнографске објекте.“ (Цвијић Ј. 1987).

Овом приликом указујемо на значај стваралаштва Јована Цвијића из домена антропогеографије, научне дисциплине коју су веома предано прихватили његови бројни сарадници и по Упутствима за проучавање насеља, на бази систематског рада на терену, издигли до неслућених висина. Самопрегорним радом оставили су потомству стручне и научне радове, томове књига које на аутентичан начин дочаравају живот људи на широким пространствима Балканског полуострва.

Цвијићево дело Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, сматра се својеврсним програмом и стратегијом потоњих истраживања од значаја за географију, етнологију, социологију, психологију, демографију, историју, екологију, просторно планирање и сл. „Антропогеографски проблеми су основа и далекосежни програм. С њима су ударени темељи научном проматрању антропогеографских и етнолошких појава на још увек недовољно познатом Балкану, а серија предеоних монографија, започета том књигом, продужава се и данас само са прекидима у току два светска рата... Цвијић је и у предавањима антропогеографије улазио не само дубоким познавањем предмета него и са страшћу и већ првих година свог наставничког рада поставио основе ономе што је доцније названо Цвијићева антропогеографска школа“ (Филиповић С. М. 1957). Њен задатак је, како сам Јован Цвијић истиче, није да изнесе своја запажања и научне погледе са терена, већ да прецизира антропогеографске проблеме и олакша научни рад будућим истраживачима. Нема сумње, у томе је вишеструко успео.

Јасно је да је Јован Цвијић утврђивао и доказивао дијалектичко-материјалистичке основе и односе појединачног, посебног и општег на плану човек – животна средина, уз постојеће културно наслеђе, историјску прошлост, спољашње утицаје, национално опредељење становништва, формирање и функционисање друштвених и државних институција, уз незаобилазно питање морала, радиности и патриотизма.

Већ у уводном разматрању планираних истраживања Јован Цвијић истиче тежњу да се ради методски и на широким основама, са мирноћом, без претеривања, те да се обухвати читаво Балканско полуострво. Публиковани радови били би од користи „...не само етнографу, него и историку и лингвисту.“ За кратко време са својим студентима изводи двадесетак истраживачких екскурзија по околини Београда и прикупља обимну грађу од значаја за антропогеографију.

За широко обухватно антропогеографско проучавање Балканског полуострва Јовану Цвијићу су били потребни бројни сарадници и до детаља разрађена организација рада и публиковања на терену прикупљене грађе. Највећи део посла обављан је у Географском заводу основаном 1893. године на Великој школи у Београду. Тада је неколико седница општег Географског семинара, као посебног облика рада Цвијића са студентима и сарадницима, посвећено антропогеографским проучавањима. Како то није било довољно, установљен је и специјални семинар који су похађали само они сарадници који су се определили за антропогеографска истраживања. Велику помоћ пружали су му тада млади и полетни студенти и асистенти, међу којима су се посебно истицали Јован Ердељановић (1874-1944), касније познати, универзитетски професор и академик, рано преминули Војислав Симоновић (1873-1897) и вредни и педантни Риста Николић (1877-1917), касније управник Етнографског музеја у Скопљу.

Значај, вишедеценијску и општу научну вредност Цвијићевих схватања потврђују цитати у бројним књигама, научним и стручним радовима. Уз све то, за научно познавање проучаваног простора, године 1894. године, Јован Цвијић је основао часопис Преглед географске (геолошке, метеоролошке) литературе о Балканском Полуострву. Чини се да није било књиге или чланка о Балкану, штампаном у Европи, који Јован Цвијић и његови сарадници нису анализирали, приказивали и критички оцењивали. Такав метод рада био је од изузетног значаја за проверавање теренских резултата кроз постојећу стручну литературу, и сукобљавање ставова, како би се сагледале праве научне истине.

Од посебног интереса, на себи својствен начин, су актуелна и акутна знања којима су Јован Цвијић и његови сарадници, вишеструко подигли значај антропогеографије, посебно антропогеографије Балканског полуострва. Ми имамо на стотине сарадника, писао је Јован Цвијић, „...међу којима их има и особито марљивих и таквих, који су по предиспозицији или дужим радом постали мајстори свога посла. При мојим путовањима изван Србије често сам нарочито тражио боље сараднике, и из Херцеговине их имао у толиком броју и таквих, да је она као и Србија проучена. Сви министри просвете су обраћали пажњу учитељима на ове послове; писали смо и свима школским надзорницима, свим интелигентнијим свештеницима и другим појединцима, најбоље су се учитељи одазвали. Већина наших конзула у Старој Србији и Македонији, покренути наредбама из министарства, такође су се трудили.“ (Цвијић Ј. 1987).

У уводном делу Упутстава за проучавање села у Босни и Херцеговини (Сарајево, 1898.), Јован Цвијић истиче да је „Овим упутствима тежња да се, уз помоћ пажљивих сарадника, сазна живот села у Босни и Херцеговини. За то је врло потребно да се што више свештеника, учитеља и осталих интелигентних људи, који живе у народу, прихвате својски овога лепога посла, који је од велике науђне важности. Нека пре свега испитивачи прочитају и ваљано проуче сва питања ових упутстава, а она су распоређена у седам одељака“ (Положај села, Тип села, Кућа, двор и окућница, Станови или станице (стојнице), колибе и друге зграде у планини и у пољу, Оснивање села – ранија насеља и њихови трагови, Занимање становништва).

Када је у питању Босна и Херцеговина, посебно интересантним сматрамо преписку Јована Цвијића са књижевником и народним трибуном Петром Кочићем (1877-1916). Иста је настала када је Кочић намеравао да оснује часопис Развитак. Било је то 1909. године.

„Када је запао у проблеме у покретању часописа, Кочић се јавио Цвијићу. Његова намера да покрене нови часопис заинтересовала је Цвијића, који му је одмах послао чланак за први број и обећао финансијску помоћ. Цвијић је ценио Кочића као писца и народног трибуна. Одушевљавао га је неустрашиви новелиста. Задовољан што је Кочић заинтересован да се укључи и пише о антропогеографским, етнографским и фолклористичким моментима његовог краја, послао му је

упутства за рад и финансијску подршку, што је било од пресудног значаја за почетак излажења часописа Развитак.“ (Пецељ М, 2012).

У једном од четири писма (4. маја 1909. године), Јован Цвијић, поред осталог драгом господину Петру Кочићу пише и следеће: „Ваша намера да свој родни крај антропогеографски и етнографски проучите, ако је могуће, још ме је више обрадовала, тим пре што је тај крај, као што из писма видим, у сваком погледу врло занимљив...Држим да ви траба највећу пажњу да обратите на специфичне народне особине тога краја, а оне ће вредети и за сву североисточну Босну. Треба да неко у једноме крају ухвати све особине народне душе, дубоко до корена. Разуме се да се то може учинити детаљном студијом свих антропогеографских и етнографских момената, али се може и пуно које чега до осети што се у фактима често не види, и ту се ја у вас највише уздам.“

На овом месту посебно указујемо на Цвијићевог ученика и сарадника Јефта Дедијера (1879-1918), који је 1909. године у едицији Насеља српских земаља, књига VI, објавио рад Херцеговина – антропогеографска студија, који је доживео репринт издање 1991. године у Сарајеву. Да ништа више није написао, осим антропогеографске студије о Херцеговини, Дедијер би заслужио више почасти и захвалности од многих других који су се, још за живота, њиме китили. Јевто Дедијер, Херцеговац из Чепелице, малог места на пространом крашком терену, написао је велику књигу о Херцеговини. Грађу за књигу, по Упутствима Јована Цвијића, почео је сакупљати као гимназијалац, када је великог научника пратио на теренским истраживањима херцеговачког карста. „Јефто Дедијер је написао до сада најбољу антропогеографску студију о једној земљи код нас. То му је признао и Јован Цвијић. Књига је тумач нашег херцеговачког простора који је Јефто Дедијер у преписци са Цвијићем узорно ословљавао са Војводина Светог Саве. Та Војводина или Војводина Светог Саве била је Хумска земља и постојбина Мирослављевог јеванђеља, Вука Караџића, Јована Цвијића“ (Пецељ М. 2012):

По речима француског научника Жила Сиона „Цвијић је географији и науци открио нове видике и поред тога их научио тако плодној примени географске методе. Његово дело Балканско полуострво и јужнословенске земље, једно од најсугестивнијих у нашој науци, није значајно само по предмету, већ оно још више вреди по духу и оригиналности. Јужни Словени су имали среће да се овакав програм за њих изврши.“

АНКЕТА КАО НАУЧНА МЕТОДА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ СЕЛА

За широко обухватна антропогеографска проучавања становништва и насеља Балканског полуострва, Јован Цвијић је израдио неколико упутстава. Године 1896. публиковао је Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама. Две године касније објавио је Упутства за проучавање села у Босни и Херцеговини. Године 1898. штампао је Упутства за проучавање села у Старој Србији и Македонији. Да би заокружио антропогеографску целину 1911. године је објавио Упутства за испитивање насеља и психичких особина, а 1922. године Упутства за испитивање порекла становништва и психичких особина. Инспирисан Цвијићевим идејама, његов сарадник Јован Ердељановић је у Српском етнографском зборнику Српске краљевске академије 1910. године објавио Упутства за испитивање народа и народног живота, која су интонирана више етнографски него географски и са Цвијићевим Упутствима чине складну целину.

Наведена упутства су била јединствена анкета за рад истраживача на терену. Значај им се огледа у томе што су више пута прештампавана, јер су за то постојале реалне потребе. Одликовала су се логичним редоследом, јасноћом, конкретношћу, међусобном условљеношћу питања и истраживаних проблема и таквом композицијом да су се из одговора испитаника, уз обраду постојеће литературе, картографско илустровање и статистичку документацију, могли формирати за науку и праксу значајни радови. „На примерима првих анкета и истраживачких пунктова из свог родног краја, Јован Цвијић је крајем прошлог, а добрим делом и почетком нашег века, поставио и разрадио, у то време у светској науци још недовољно познат и примењиван, аналитички метод проучавања етничких и културних процеса на Балканском Полуострву као специфичном, тада још непроученом делу европског континента, од чије је историјске судбине често зависила судбина Европе“ (Николић – Стојанчевић В. 1975).

Истраживачима је дозвољавано да, према стању на терену и личним убеђењима, проширују одређене целине и формирају одговарајуће закључке. Проблеми у Србији су истраживани по тада постојећим окрузима, којих је било 16, а који су били подељени на срезове, којих је било 57. У

Босни и Херцеговини и Боки истраживања су обухватала котаре, као административне јединице, а у Хрватској жупаније, у Старој Србији, Македонији и северној Албанији казе, нахије и крајеве. До детаља је вођена евиденција о испитаним селима и онима које треба испитати.

У списима се констатује да је, за релативно кратко време, већина села у Србији испитана, те се даје само списак оних која траба испитати. Ваљевски округ потпуно испитан, као и срезови врачарски, црногорски, ужички, златиборски, ариљски, поцерски, јадарски, посаво-тамнавски, рађевински, азбуковички, ресавски, белички, деспотовачки, темнички, зајечарски, бољевачки, тимочки, жупски. Из Црне Горе испитана су села области Дробњак, Шаранци, Ускоци, Поља, Васојевићи, Горња Морача, Доња Морача, Братоножићи, Кучи, Зета и Љешанска нахија. У Босни и Херцеговини у окружју сарајевском испитано је 98 сеоских насеља, тузланском 18, бањалучком девет, бихаћком и травничком четири.

Време Јована Цвијића и његових сарадника готово ни мало није погодовало научно-истраживачком раду. Ратови и немири различитих врста, спречавали су и потпуно прекидали истраживања и публиковања постигнутих резултата. На то јасно указује Видосава Николић – Стојанчевић. Истиче да су у Архиву Србије сачувани неки рукописи Цвијићевих сарадника који се односе на Јадар, Рађевину и Подриње. „Мада је грађа делимично оштећена у пожару и рушевинама Цвијићевог дома у Београду у току другог светског рата, сачувани остаци грађе рукописних бележака ових Цвијићевих сарадника представљају данас ретку и драгоцену научну документацију, како за проучавање самих области на које се односе, тако и за поимање развоја и изграђивања Цвијићевих научних идеја и метода, којима је обогатио не само националну, него и светску науку...Судећи по нумерацији на омотима, Ј. Цвијићу је од 1900-1909 било послато укупно преко 494 монографска описа насеља Рађевине, Јадра и Подриња. Међу њима било је и по више описа истих села. Од овога броја сачувано је у поменутој збирци Архива СР Србије само 32 рукописа. Сви ови очувани и изгубљени рукописи Цвијићевих сарадника из завичаја представљају само део резултата широко постављене анкете из које су никла Цвијићева Упутства за проучавање насеља и становништва“ (Николић – Стојанчевић В. 1975).

Из обиља питања у постојећим Упутствима, указујемо само на неколико, ради општег увида у истраживану проблематику и детаље који су анализирани, и истраживани. Упутства за проучавање села у Србији имају седам основних целина (Положај села, Тип села, Кућа, двор и окућница, Појате и станови, Приче и тумачења о именима села, Оснивање села, ранија насеља и њихови трагови и Занимање становништва). Наведене целине имају по шест до осам питања и по неколико допуна, што је више од сто. Например: Где је село, да ли је у равници, поред реке, или је на странама речне долине, ако је село поред реке плави ли га ова и када, има ли много извора (врела), пије ли се у селу изворска вода, има ли у атару топлих, сланих, киселих, гвожђевитих извора, употребљава ли становништво за што њихову воду, долазе ли на њих сељани из околних крајева, који ветрови дувају, има ли земље за обрађивање, има ли шума, какве је родности орања земља, ако је село разбијеног типа како се они зову, има ли у селу махала у којима су куће густо збијене, има ли село заселак, колико има свега кућа у селу, је ли било задруга, је ли двор ограђен, како се зову поједини делови куће, имају ли сељаци своје станове (појате) и колико су удаљене од села, има ли у близини старих градова или развалина од њих, познају ли се трагови старих путева, који је производ сеоскога рада најпознатији, има ли међу сељацима кирџија, каменорезаца, мајстора, има ли механџија и дућанџија, иду ли сељаци у печалбу, има ли уза село циганског крај, чиме се баве цигани итд.

Овако постављен метод теренских истраживања омогућио је комплексно сагледавање низа антропогеографских појава, процеса и проблема. Више него у другим, у Цвијићево време, актуелним наукама, овим начином рада на јединствен начин довођени су у везу и објашњавани сложени односи и утицаји природне средине, човека и друштва. „Утврђивањем и примењивањем научних метода које се и данас у науци користе (сакупљање, одабирање, критичко преиспитивање, научно класификовање, објављивање и кодификовање) Цвијићева проучавања су постала и остала трајна научна вредност. Разноврсношћу анализа и применом одговарајућих методских поступака Цвијић је превазишао једностраност, одбацио романтизам и идеализам у науци као погрешна становишта, трудећи се да реално утврди законитости развоја живота и света у одређеном простору и времену. То је заправо снага и научна незамењивост антропогеографских и етнографских проблема у нашој општој науци.“ (Влаховић П. 1987).

Од времена Јована Цвијића до наших дана, без обзира на развој географије и њој сродних наука, није било тако концептираних и тако детаљно спроведених анкетних истраживања, такве и

толике примене методе анкета и разговора истраживача са локалним становништвом. Пошто је до детаља познавао сличности и разлике између Србије и других делова Балканског полуострва, који су антропогеографском методом по упутствима истраживани, Јован Цвијић истиче да ће „...у примедбама изнети у чему се од њих разликују Упутства за Босну и Херцеговину и за Стару Србију и Македонију.“

Закључујемо да ништа није препуштао случају и импровизацији. Уосталом, код државне поште је издејствовао да се на пошиљке њему упућене са анкетним упитницима и готовим радовима, не плаћа поштарина. Новчану помоћ коју је почев од 1899. године добијао од Српске краљевске академије, давао је само сарадницима изван Србије. Материјално стање се нешто побољшало 1901. године, када је „Ступио у живот фонд пок. Владимира Карића, одличног географа и писца наших најбољих школских земљописа. Он је намењен Географском Заводу, годишње се може из њега око 700 динара употребити; и ја сам прошле године ту суму раздао неколицини, који су антропогеографски испитивали веће области.“

ПУБЛИКАЦИЈЕ ЗА УВАЖАВАЊЕ

Године 1902. покренута је едиција Српске краљевске академије, Насеља српских земаља, у оквиру Српског етнографског зборника. У првој књизи штампана је Цвијићева студија Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, која се уважава као основа Цвијићеве антропогеографске школе. Објављени су и радови Јована Ердељановића (Доње Драгачево), Атанасија Пејановића (Средње Полимље и Потарје у Новопазарском Санџаку) и Светозара Томића (Дробњак). Књига има 735 страна. Наредних година, закључно са 1921. објављено је 10 књига, које су имале 431 страну (најмања, пета) до 1.303 стране (најобимнија, друга). Све њих уредио је Јован Цвијић. Године 1922. на предлог Јована Цвијића, едиција је преименована у Насеља и порекло становништва. Под тим насловом постоји 37 књига. Највише страна (1.116) има књига 43 из 1980. године, а најмање (904) књига 24 из 1923. године. Књиге је од 1922. до 1926. уређивао Јован Цвијић. Уређивачки посао су наставили Јован Ердељановић, Војислав Радовановић (1894-1957) и Боривоје Дробњаковић (1860-1961).

Године 1921. др Михаило Ч. Драгић (1887-1915) је у едицији Насеља српских земаља, књига X, објавио књигу Гружа – антропогеографска испитивања, која са регистром и илустрацијама има 385 страна. Аутор, иначе ученик Јована Цвијића, у уводу истиче следеће: „Испитивања насеља у Гружи отпочео сам као студент философије III године у лето 1009. год. по упутствима Г. проф. Ј. Цвијића...Резултате својих испитивања износио сам свагда у географским семинарима које је водио Г. Цвијић, где сам добио многе корисне напомене, чему имају да благодаре многе боље стране ове расправе.“

Из 1911. године потиче књига Тодора Радивојевића (1874-1944) Лепеница – антропогеографска испитивања, која има 384. стране одштампане у Насељима српских земаља, књига VII. Аутор истиче да је истраживања почео 1898. а завршио 1903. године и да је на терену провео укупно 280 дана, тј. да је у сваком од проучених насеља боравио бар по три пута. До података је долазио личним проматрањем и испитивањем старијих и разборитијих сељака., јер је желео да упозна оснивање, развитак, прошлост и савременост насеља и становништва Лепенице као централног дела Шумадије и Србије. Испитивања сам вршио по Упутствима за проучавање села у Србији од господина Јована Цвијића, констатује Тодор Радивојевић.

Боривоје М. Дробњаковић (1890-1961) је 1923. године у едицији Насеља и порекло становништва, књига 13, коју је уредио Јован Цвијић, објавио студију Јасеница – антропогеографска испитивања, која има 236 страна, на којима је, поред општег дела, представио и 58 сеоских насеља. Истиче да се служио Цвијићевим Упутствима и да је посебно обраћао пажњу на сва она питања на која му је Јован Цвијић у више махова указивао.

Године 1907. Љубомир Павловић (1865-1936) је објавио студију Колубара и Подгорина – антропогеографска проматрања (Насеља српских земаља, књига IV, страна 770). Аутор истиче да се испитивањем села у Колубари и Подгорини почео бавити под утицајем Цвијићевих Упутстава почев од 1896. године.

Околини Београда – антропогеографска испитивања, године 1903. књигу, са атласом, фотографијама и једном картом у боји (Насеља српских земаља, књига II), посветио је Риста Т. Николић. У уводном делу је истакао да је „Проучавање села у околини Београда почео још од 1893.

године, када је, 25. Марта те године, г. Др. Ј. Цвијић са својим ђацима приредио прву екскурзију по околини београдској. Од тада па до данас (1903.) по околини Београда било је око 20 екскурзија на којима су испитивана села.“

Од посебног значаја чини се књига Боривоја Ж. Милојевића (1885-1967) Рађевина и Јадар – антропогеографска испитивања, штампана 1913. године (Насеља српских земаља, књига II, страна 218). Студент, асистент, професор и академик, Боривоје Ж. Милојевић, настављач Цвијићевих активности у Географском заводу и Српском географском друштву, истиче да се „За овакав рад спремао учествујући 1904-1908. у Географском Семинару Г. Ј. Цвијића; Г. Цвијић ме је и касније и усмено и писмено помагао својим упутствима. Сем тога ми је Г. Цвијић за извођење екскурзија дао 180 дин. из фонда пок. В. Карића и 150 дин, из задужбине елимиријанума.“

До каквих и колико детаља је Боривоје Ж. Милојевић, ишао у истраживањима порекла становништва Јадра, посебно села Тршић, сведочи следећи цитат: „Доселили су се у другој половини 18. века Старчевић из Херцеговине (Арх. Михаило). Отац Саватија Старчевића се звао Јован, а дед Сава. Сестра Савина, Јована, била је удата за Стеваном Караџићем, оцем Вуковим и мати је Вукова.“

ЗАКЉУЧАК

На живот и научно дело Јована Цвијића враћамо се са поштовањем које му припада. Уважавајући све околности под којима је стварао у маленој Србији, коју ратови, економске, политичке и друштвене кризе нису мимоилазиле, у Србији која је била под различитим окупаторима, успео је да нашу науку подигне на европски и светски ниво. Могао је то само зато што је увек био спреман за беспоштедан рад, којим себе, своје сараднике, сународнике и Србију усмерава на боље. У науци је оставио дела трајне вредности и због тога је и данас један од наших најцитиранијих аутора (Станковић М. С. 2011).

„У нашој науци било је неколико људи од високе вредности који су вршили моћан утицај на своје ђаке и стварали своје школе, али сем Јована Цвијића ми нисмо имали ниједног који је у толикој мери, и са неоспорним ауторитетом, утицао не само на ученике него и на цело друштво... Ми таквих људи нисмо имали много. А уколико их и имамо, сви су мање више деловали само у једном правцу, као писци, војници или државници. Цвијић има једну заслугу необичнију од њихове. Наше политичке вође трудиле су се и успевале да крену у широке народне масе. Цвијић је, међутим, успео да одухови и заталаса наше прилично дисхармоничне интелектуалне кругове, што је у нашој средини, признаћете, много тежи посао. И то је постизао без никаквих страначких организација, захваљујући само свом личном моралном и научном капиталу и честитости своје идеологије“ (Ђоровић В. 1990).

Од посебног значаја су Цвијићева систематска истраживања сложених антропогеографских појава, процеса и проблема, која је почео израдом Упутстава за испитивање сеоских насеља, наставио ангажовањем бројних сарадника, покретањем научних часописа, рецензирањем и публиковањем радова, који имају трајну научну вредност. Теренска истраживања, као најупечатљивији метод рада у географији, уз детаљне анализе и синтезно закључивање, од појединачног ка целовитом, од општег ка посебном, из прошлости за будућност и увек дијалектичко-материјалистички, интердисциплинарно и мултидисциплинарно, била су и остала незамењива. То је потврђено обимним књигама и публикованим радовима у серијама Насеља српских земаља, односно, Насеља и порекло становништва и касније публикованим радовима, којима је јасно презентиран значај и потврђена непролазност Цвијићеве антропогеографске школе, јединствене те врсте код нас и у свету, којој ни време ни догађаји нису умањили вредност и веродостојност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стојанчевић В. (1965): Цвијићева наука о нашем народу и његова схватања јужнословенског јединства. У књизи Јован Цвијић Аутобиографија и други списи, Српска књижевна задруга, коло LVIII, књига 394, Београд.

2. Медаковић Д. (1995): Јован Цвијић – утемељивач путева нашег духовног сазревања. Гласник Српског географског друштва, свеска LXXV, број 1, Београд.
3. Васовић М. (1987): О Цвијићевој студији Данашње стање географске науке. Сабрана дела Јована Цвијића, књига 4, том I, Српска академија наука и уметности, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
4. Цвијић Ј. (1987): Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Сабрана дела Јована Цвијића, књига 4, том I, Српска академија наука и уметности, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
5. Филиповић С. М. (1957): Цвијићева антропогеографска школа. Географски преглед, књига 1, Географско друштво Босне и Херцеговине, Сарајево.
6. Влаховић П. (1987): О антропогеографским и етнографским списима Јована Цвијића. Сабрана дела Јована Цвијића, књига 4, том I, Српска академија наука и уметности, Књижевне новине и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
7. Ћоровић В. (1990): Портрети из новије српске историје. Српска књижевна задруга, Београд.
8. Николић–Стојанчевић В. (1975): Рађевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника. Насеља и порекло становништва, књига 41, Српска академија наука и уметности, Београд.
9. Пецељ М. (2012): Јефто Дедијер, живот и дело. Друго издање, Универзитет у Београду, Географски факултет и Универзитет у Бањалуци, Природно математички факултет, Београд – Бањалука.
10. Станковић М. С. (2010): Балканско полуострво Јована Цвијића. Зборник радова међународног скупа Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
11. Станковић М. С. (2011): Јован Цвијић – живот и дело. Српско географско друштво, Београд.

ANTHROPOGEOGRAPHIC SCHOOL OF JOVAN CVIJIĆ

STEVAN M. STANKOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

We reflect on the life and work of Jovan Cvijić (1865-1927) with respect they deserve. Considering the restraining conditions under which he worked, he managed to attain European and world level in scientific research, thus promoting overall Serbian science. He produced works of everlasting importance and has been one of the most cited Serbian scientists so far. During his life, he influenced his colleagues strongly and formed the irreplaceable anthropogeographic school. Cvijić's systematic research of complex anthropogeographic occurrences, processes and problems has the outstanding importance, in particular the papers Guidelines for Research of Villages in Serbia and Guidelines for Research of Ethnopsychological Traits of the Population. Field work and questionnaire surveys, as the most important methods of research in geography, together with detailed analyses and corresponding syntheses, contributed to constituting the anthropogeographic school of Cvijić. The school was accepted by numerous authors that promoted it through dozens of books and papers published in the well-known editions Settlements of the Serbian Lands and Settlements and the Population Origins' by the Serbian Academy of Sciences. The significance of Cvijić's anthropogeographic school was not diminished by time or events, since all knowledge presented within this school is truthful and timeless.

СРПСКО НАЦИОНАЛНО БИЋЕ У СРПСКОМ ЕТНИЧКОМ ПРОСТОРУ – ПРОБЛЕМИ И ИЗАЗОВИ

РАЈКО ГЊАТО, МАРКО СТАНОЈЕВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: Од времена насељавања Балканског полуострва и стварања првих облика социјалне, политичке и територијалне организације, практично од V вијека н.е. па све до данас, српски етнос, у припадајућем етничком простору, изграђивао је своје национално биће. Кроз историјски процес различити културни, религијски, цивилизацијски и политички утицаји оставили су видног трага у српском националном бићу припадајућег простора. У основи, ради се о деструктивним процесима у форми насилних културних асимилација српског етноса, извођења вјештачких етногенеза и вјештачких нација из окриља српског етноса, геноцида над српским народом, насилних миграција српског народа из једног у други дио припадајућег етничког простора, спречавања повратка протјераног српског становништва и сл. Поменуте процесе пратила је диференцијација етничког простора на системе различите политичко-територијалне организације, што је додатно урушавало положај и перспективе српског националног бића. Коначно, насилни распад бивше СФР Југославије, државе која је већим дијелом створена на српском етничком простору, и стварње нових, условно речено независних држава, додатно је угрозило положај и перспективе српског националног бића у јединственом српском етничком простору.

Кључне ријечи: српски етнички простор, српско национално биће, бивша СФРЈ, културне асимилације, вјештачке етногенезе, нове државе на простору бивше СФРЈ, српски етнички простор у граничним државама бивше СФРЈ

Abstract: Ever since the Balkans peninsula was inhabited and the first types of social, political and territorial organizations were established – practically ever since 5th century up to now – the Serbian ethnos has been forming its national being within the appropriate ethnical space. Throughout the course of history, different cultural, religious, civilization, and political impacts have left deep traces upon the Serbian national being and its entitled space. Basically, these impacts refer to destructive processes of violent cultural assimilation of the Serbian ethnos, the conduct of artificial ethno-genesis and creation of artificial nations out from the Serbian ethnos, the genocide performed over the Serbian people, violent migrations of the Serbs from one part of their national space to another, and obstructions of the return of Serbian refugees, etc. The aforementioned processes were accompanied by the differentiation of the ethnical space into the systems of various political-territorial organizations, which further affected the position and perspective of the Serbian national being. Finally, the vicious break up of former SFR Yugoslavia – a state created mostly within the Serbian ethnic space – and the creation of new, supposedly independent countries, only further endangered the position and perspective of the Serbian national being within the unique Serbian ethnic space.

Key words: Serbian ethnic space, Serbian national being, former SFRY, cultural assimilation, artificial ethno-genesis, newly-formed states within former SFRY, Serbian ethnic space within borderline countries of former SFRY

УВОД

Прихваћено је становиште да се Словени досељавају у Панонију и на Балканско полуострво већ у V вијеку н.е., те да су у то вријеме имали јасна етничка обиљежја. О њихову насељавању значајне податке дао је византијски цар Константин Порфирогенит (X вијек) у познатом дјелу De administrando imperio. Током X вијека Срби формирају неколико држава, а кључну улогу у развоју српског националног бића имају Рашка и Дукља. Њихов утицај брзо се шири и на остали дио српског етничког простора: Конавле, Неретву, Захумље и Травунију (Херцеговина), Усору и Соли (Босна), Далмацију и дијелове Панонијe-просторе који за вријеме владавине Немањића улазе у састав новоформираних српских држава.

Вишевјековна турска колонизација Балкана и српских земаља, нарочито од средине XV до краја XIX вијека, праћена урушавањем српских држава, изнуђеним миграцијама српског становништва, посебно са Косова и Метохије и Рашке, праћена културном асимилацијом, физичким страдањем, уништавањем материјалне и духовне културе српског народа и сл., оставила

је неизбрисиво штетне посљедице на развој српског националног бића у свим његовим сферама и свим дијеловима српског историјског и етничког простора.

Насилни процеси исламизације и осталих облика девастације српског етноса и српског националног бића били су основ стварању нових вјештачких етнокултурних форми, а у новијој историји и вјештачких нација. Интензивни процеси културне асимилације односно исламизације, изведени под окриљем турског колонијалног режима, одвијали су се у простору Македоније, Косова и Метохије, Рашке, Босне и Херцеговине. Под окриљем турског колонијалног система српско православно становништво западне Македоније те Косова и Метохије било је изложено вјековном процесу арбанашења, с једне, и насилним миграцијама, с друге стране, са посљедицама у данашњој етничкој структури и политичко-територијалној организацији тог простора.

Током наредних историјских и културно-цивилизацијских периода, најприје аустроугарског а затим и Краљевине Југославије, исламизовано српско становништво било је важан фактор унутрашњих геополитичких процеса. Његова улога умногоме је била одређена културолошким интересима ислама али и политичких партија у којима је партиципирала муслиманска интелигенција. Та улога резултирала је неприхватањем и неслагањем с новим колонијалним аустроугарским системом, а затим знатно повољнијим политичким положајем и остваривијим политичким интересима у Краљевини Југославији. Након Другог свјетског рата, у социјалистичкој Југославији, муслиманско становништво прошло је кроз различите фазе политичког обликовања етнонационалне посебности.

Савремени геополитички интереси муслиманског становништва у оквиру укупног српског етничког простора, нарочито интереси муслиманског становништва у оквиру географског простора Босне и Херцеговине, Рашке области, те Косова и Метохије у Републици Србији, као и муслиманског становништва у Црној Гори, подстакнути геополитичким и геостратешким интересима католичанства, глобализма предвођеног интересима САД и неких водећих земаља Запада, те интереси исламског фундаментализма, деведесетих година прошлог вијека продуковали су нову вјештачку етнонационалну форму-Бошњаци. Ова форма ће у настојању да буде основ стварању нове тј. бошњачке државе са бошњачким језиком и бошњачком културом, послужити као додатно политичко средство за разбијање СФР Југославије, с циљем разбијања јединственог српског етничког простора и српског националног бића као главних препрека планираног разбијања СФР Југославије. Ипак, крајњи интереси разбијања СФР Југославије много су већи и тичу се успоставе нове политичке карте Балкана као нужан корак у обликовању свијета према интересима Запада и католичанства.

Вишевјековно битисање Срба у простору који данас чини интегрални дио Републике Хрватске, односно у простору који је био у саставу некадашње Војне крајине, што се односи и на простор Беле Крајине у Републици Словенији, имало је различите консеквенце на развој српског националног бића. Од средине шеснаестог вијека па све до слома турске царевине, обиљеженог турским поразом код Беча (1683), након чега почиње турско повлачење са окупираних простора под влашћу Хабзбурговаца, резултирало је извјесним културним, социјалним и правним привилегијама српског становништва у простору Војне крајине, као знак „захвалности“ Царства у заштити од продора Турака. Но, и у том пероиоду, а нарочито након коначног расформирања Војне крајине (1881), Срби су изложени културној асимилацији. Њу проводи Католичка црква, најприје кроз процес унијаћења а затим католичења, да би се наставио у још драстичнијој форми-кроатизацијом, коју, кроз двадесети вијек, прати геноцид над српским становништвом и депортације српског становништва.

Геополитички процеси у простору бивше СФРЈ након деведесетих година прошлог вијека, праћени ратним разарањима, масовним страдањима, егзодусом српског становништва и настанком низа нових држава, оставили су немјерљиво штетне посљедице по српско национално биће и српски етнички простор. За разлику од већине европских народа, који су своје национално питање ријешили још у XIX вијеку, Срби се у XXI вијеку налазе на почетку. У оквиру припадајућег етничког простора Срби, још увијек, немају нити једну јасно дефинисану државу која би штитила уставно уређење и проводила законе на укупном државном простору. Напротив, разбијен на непотпуне и неприхватљиве системе политичке и територијалне организације и изложен политичким притисцима и уцјенама Запада и све агресивнијег исламског фундаментализма, српски је народ, у оквиру свог историјског и етничког простора, пред изазовима који доводе у питање основне елементе сопственог националног бића.

ОДРЕДНИЦЕ СРПСКОГ ЕТНИЧКОГ ПРОСТОРА

Једно од кључних питања у вези с проблематиком српског националног бића тиче се појма *српски етнички простор.* Овај појам битно се разликује од појма *етнички простор Срба*. Но, о овим питањима нешто касније. У вези с проблематиком српског националног бића Добрица Ћосић поставља нека круцијална питања: „Шта је српска нација данас, шта чини њено духовно биће и културу, у каквом свету и са каквим изгледима се заснивају духовни живот и идентитет Срба...“ (Ћосић, 1999, стр. 3). Исти аутор покушава дефинисати *српски примарни идентитет* кроз: „византијско-православно средњовековље (чији је врх светосавска духовност), сакрално градитељство и уметност, народно стваралаштво (чији је врх епска поезија), косовске митологеме, борбено-ослободилачки етос, патријархалну сеоску цивилизацију и књижевно стваралаштво на вуковским постулатима“. На овим елементима српског идентитета Ћосић дефинише просторну димензију стваралаштва српског народа, од Хиландара до Сент Андреје, и од Поганова (село код Димитровграда) до Крке (ibidem, стр. 6−7). Дакле, просторно стваралаштво Срба, како материјално тако и духовно, кроз историјски процес, одредило је српски етнички простор.

Распрострањење стваралаштва Срба може се поистовјетити и са српским духовним, а самим тим и етничким простором. Кад један етнос с временом развије своју културу на одређеном простору, можемо сматрати да је она остварила одређену етнотериторијалну посебност, а тај простор назвати етничким. Како су култура и духовност једног народа у нераскидивој вези, то се и етнички простор једног народа веже за његову духовност. Ову тезу на експлицитан начин потврђује М. Марковић и каже да духовни простор једног народа „чини његова специфична национална култура која је прихваћена у одређеним географским границама и која осмишљава живот и дјелатност припадника тог народа“ (Марковић, 1999, стр. 141). У вези с овом дефиницијом Марковић каже да су то „вредносне претпоставке његове културе, сопствено историјско искуство, национални митови и предања, православна религија, српски језик, обичајна традиција, српска уметност и хуманистичке науке“ (ibidem).

У вези с појмом *српски духовни простор* угледни српски историчар Милорад Екмечић каже: „Српски духовни простор је укупност културне делатности са тенденцијом да се оствари у сређеној држави свога доба, у свим покрајинама у којима је живео и живи српски народ и етничке групе које су се од њега издвајале, у свим облицима у којима су се испољавале“ (Екмечић, 1999, стр. 13). Из ове дефиниције произилазе бројни закључци, а основни су: да културна посебност дефинише етнос, да развијеност културе одређеног етноса представља основ за дефиницију етничког простора, те да је држава кључна претпоставка за остварење културних елемената одређеног етноса. Уствари, простор у којем је један народ развио кључне елементе сопствене културе и учинио га јединственим и препознатљивим у односу на остале може се назвати *етничким простором.* Историјско искуство је показало да се култура једног народа најбоље развија и његује у сопственој држави. Уосталом, још је Хегел далеке 1802. године рекао „култура једног народа треба да се оствари и развије у његовој држави“.

Не улазећи у разлоге, а они су бројни и веома комплексни, може се устврдити да српски етнички простор кроз историју никад није интегрисан у јединствену српску државу. Уствари, мисли се на националну државу гдје основ нације чини етнос. Зато, М. Екмечић помиње и „покрајине“, као вид територијалних система које српски народ настањује и у њима формира своју етнотериторијалност и етнокултурну посебност. Он српски етнички простор на одређен начин посматра и као историјско-географску категорију. Услијед различитих околности кроз историју, како старију тако и новију, Срби су често, и то масовно, најчешће трајно, напуштали своја вјековна огњишта. Најјаче миграције за вријеме отоманске империје, крајем седамнаестог вијека, биле су са Косова и Метохије, а из западног дијела српског етничког простора за вријеме аустро-турских ратова и НДХ. У новијој историји, након Другог свјетског рата, вршена је планска колонизација неких дијелова простора бивше СФРЈ, нарочито Војводине, најчешће српским становништвом из динарских простора Црне Горе, Херцеговине, Далмације, Лике итд., што је у знатној мјери измијенило етничкиу слику емиграционих простора, свакако на штету српског етноса и свих сегмената српског националног бића. Такође, етничка слика укупног српског етничког простора, кроз историјски процес, како је то већ претходно наглашено, измијењена је и процесима вјештачких етногенеза, о чему ће бити говора у наредним разматрањима.

Претходно поменути фактори, и низ осталих, који су утицали на масовна исељења српског становништва и трајно напуштање вјековних огњишта, али и на масовна страдња изазвана

геноцидом над српским становништвом, као и на губљење демографске масе услијед различитих и дуготрајних процеса културне асимилације и процеса вјештачких етногенеза изведених из окриља српског етноса, ни на који начин не могу избрисати тековине материјалне и духовне културе, као битну претпоставку историјско-географском одређењу српског етничког простора. Додатну одредницу тог простора, у смислу његове историјско-географске димензије, чини континуитет живљења.

Кључни фактор националног бића чини језик, посебно оних народа којим етнос чини основу националног идентитета као што је то код Срба. У исто вријеме, језик је основи фактор интеграције етничког односно етнонационалног простора. Основни фактор српског идентитета је српски језик штокавског нарјечја. Кроз историју и данас, овај се језик простире од западне Бугарске до Копра у Истри (Гњато и Станојевић, 2012, стр. 10). Веома децидиран одговор на питање повезаности српског језика и српског етничког простора дао је М. Екмечић, који каже да„лингвистичка наука је у XIX в. створила представу о Србима као трећој грани на које се разбио некада заједнички словенски стуб... Словенско раздвајање на руско, пољско и српско крило је представљало јако широку територију коју је насељавало свако од та три крила. Од XVIII века је европска лингвистика сматрала да су сви Јужни Словени, укључујући ту и Бугаре, били у овим српским границама“ (Екмечић, 2007, стр. 5).

У вези с језиком и значајем језика у одређењу етничког простора веома корисну тезу изнијели су и Јозеф Добровски и Јернеј Копитар, према којима је кајкавско нарјечје словеначко, чакавско хрватско, а штокавско српско. Подручја штокавског нарјечја сматрана су етнички српским. Међутим, вријеме је показало да је формирање јединственог, „српскохрватског“ језика на темељима српског језика оставило вишеструко штетне посљедице по развој српског етноса, али и корисно послужило у вјештачком обликовању појединих етноса све до нивоа етнонациона.

О значају српског језика за одређење српског етничког простора и његовој улози у развоју српског националног бића говоре истраживања до којих је, између осталих, дошао познати српски географ Ј. Илић. Проучавајући српски етнички простор у границама данашње Хрватске утврдио је да „...аутентична Хрватска јесте подручје кајкавског и чакавског (у хрватском приморју) дијалекта“ (Илић, 1993, стр. 26), док њен остали дио, с обзиром на лингвистички, етнички и историјско-географски критеријум, припада српском етничком простору. Такође, истраживања познатог српског лингвисте М. Ковачевића од посебног су значаја, не само с аспекта развоја језика већ и његове улоге у одређењу српског етничког простора, као и улоге језика у развоју нација у српском етничком простору. Он каже: „Опште је познато да постоје три релевантна критеријума за одређење језичког идентитета и то два чисто лингвистичка и један социо лингвистички. Ти критеријуми недвосмислено показују да језици у новонасталим државама бивше СФРЈ које је језички обједињавао данас непостојећи српскохрватски језик јесу један језик. Из тога онда проистиче да сви језици који се користе у новонасталим државама Србији, Хрватској, БиХ и Црној Гори према критеријуму језичког идентитета нису нити могу бити језици, јер представљају један лингвистички језик. Сам термин ’лингвистички језик’ готово је плеонастичан, ако се зна да не може постојати неки ’нејезички језик’. Иако плеонастичан, он је више него потребан да би се помоћу њега, негативном дефиницијом, могао одредити ’политички језик’. Идентитет ’лингвистичког’ језика почива, наиме на наведеним (социо)лингвистичким критеријумима: структурном, генетском и комуникативном. Уколико се та три критеријума подударају код више идиома, онда кажемо да они не представљају различите језике, него да потпадају под исти ’лингвистички’ језик. С друге стране, ’политички’ је језик онај који не удовољава ниједном од наведених лингвистичких критетијума идентификације ’лингвистичког’ језика. Због тога ’преименовање’ једног језика не значи истовремено и постојање другог језика зато што тај језик има друкчије име“ (Ковачевић, 2013. стр. 16). У вези с овом проблематиком, М. Ковачевић закључује: „Хрватски, босански/бошњачки и црногорски нису, нити могу бити равноправни српском језику, јер су они само варијанте српског језика које њихови корисници тако зову“ (ibidem). Такође у вези с језиком познати писац Скендер Куленовић „писао је да, према правилима творбе српског језика, „придјев српскохрватски може значити само хрватски језик у српској модификацији, као што и хрватскосрпски књижевни језик значи само српски у хрватској модификацији“, тј. да сложеница српскохрватски може настати само од „српски Хрвати“ и може значити само „хрватски језик у српској модификацији“. И то је једноставно тако, па зар је онда чудо што Хрвати нису хтјели да се користе именом „хрватскосрпски језик“. За разлику од њих Срби су објеручке прихватили назив „српскохрватски“. У вези са српским језиком М. Ковачевић

истиче и сљедеће: „Српски књижевни језик по свом је обиму и садржају и данас подударан српском књижевном језику како га је дефинисао његов творац Вук Стефановић Караџић. Он је не само сматрао већ и доказао, што је прихватила и сва 'учена Европа', да су сви Срби штокавци, али и истовремено и да су сви штокавци (тада били) Срби. То значи да је штокавско нарјечје својом цјелином српско, па је и књижевни језик који је на основу тог нарјечја Вук кодификовао такође етнички само српски. Друкчије речено, вјерска припадност ни данас се као ни у Вуково доба не подудара с језичком припадношћу, јер су српским језиком говорили, а и данас говоре, етнички Срби све три вјероисповијести: православне, римокатоличке и исламске“ (ibidem). Дакле, претходно поменути, и низ релевантних научних лингвистичких приступа, на веома јасан и децидиран начин упућују на закључак да су новонастали језици: босански/бошњачки, црногорски, као и хрватски, само варијанте српског језика и да су то уствари „политички“ језици, ефикасно употријебљени у планском и темељном разарању српског етничког простора и српског националног бића, у циљу остварења различитих геополитичких интереса.

Поред језика, кључна одредница српског етничког простора је српска духовност. Уједно, она је кључни фактор интеграције српског етничког простора, и веже се за вишевјековни утицај Српске православне цркве, који се посебно одразио у периоду након обнављања Пећке патријаршије (1557. год.).

Пошто су језик, духовност, материјална култура и властита историја главно обиљежје етноса, то је територијализација етнокултуре основ дефиниције етничког простора, без обзира на његову политичку и територијалну организованост. Како се српска етнокултура, у историјској и савременој димензији, нераскидиво веже за простор бивше СФР Југославије, као и за просторе јужне Мађарске, западне Румуније (Баната), сјеверне Албаније, енклава у сјеверној Грчкој и централној Мађарској, то они и чине цјелину српског етничког простора.

За разлику од укупног српског етничког простора, дефинисаног на етнокултурној основи, српска државотворност и српска државност искључиво се вежу за простор бивше СФРЈ, што, сем културолошких, чини додатни фактор српског националног бића у простору бивше СФРЈ, али и основ појмовној категорији ***српске земље*** (Гњато, 2007). Уствари, српска етнокултуралност и српска државотворност су фактори условне диференцијације српског етничког простора на онај у границама бивше СФРЈ и онај изван њених граница. Такође, у вези с појмом *српски етнички простор*, за који се може рећи да подразумијева просторно јединство културних и духовних елемената српског етноса, *етнички простор Срба* је шира појмовна категорија и односи се на укупност просторне дистрибуције Срба ма гдје они живјели у свијету. У том рашчлањеном простору Срби остварују одређен степен културног организовања, али се то, како каже М. Екмечић, не може дефинисати као свеобухватност културне дјелатности, што би чинило основ за дефиницију етничког простора.

ПРОБЛЕМИ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ БИЋА У СРПСКОМ ЕТНИЧКОМ ПРОСТОРУ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СТАТУС СРБА У НОВОНАСТАЛИМ ДРЖАВАМА НА ПРОСТОРУ БИВШЕ СФРЈ

Сложени политичко-географски, културни и слични процеси, кроз дуг историјски период, укључујући и процесе из новије историје, српски етнички простор диференцирали су, како је то већ претходно дефинисано, на два дијела. Један подразумијева географски простор бивше СФР Југославије, а други дијелове простора неких њених граничних држава. Управо оваква политичко-географска, односно просторна диференцираност српског етничког простора, укључујући и данашњу, као посљедицу распада бивше СФР Југославије и настанка нових држава на њеном простору, представља оквир у којем се развијало и данас развија српско национално биће.

У великом дијелу српског етничког простора се кроз дуг историјски период „није развио један српски етнички идентитет“ (Екмечић, 2007, стр. 6). Различити фактори су утицали на то, прије свега припадност различитим државама, политичким и друштвеним системима, али и религијским, културним и цивилизацијским круговима. „Различити политички и културни системи у оквиру српског историјског и етничког простора (турски и аустроугарски, доминантно католички) снажно су утицали на разбијање свијести о етнокултурном и етнонационалном јединству српског народа. Културном асимилацијом (вјерском и језичком), политичким и осталим средствима дјеловања, поменути колонијални системи снажно су утицали на разбијање српског етнокултурног и

етнотериторијалног јединства, на његову бројност, на могућност утицаја Српске православне цркве и сл“ (Гњато и Станојевић, 2012, стр. 11). Коначно, разбијање српског етничког простора, и српског националног бића почетком деведесетих година двадесетог вијека, подразумијевало је разбијање државе у којој се оно налази и развија тј. бивше СФРЈ.

„Насилно разбијање бивше СФР Југославије и стварања нових држава на том простору дио је политике новог свјетског поретка оличене у глобализму и специфичним регионализмима. Сметња глобализму и његовом ширењу на исток била је бивша СФР Југославија, прецизније речено – Србија и *укупан српски етнос*. Процесу разградње бивше и успостави нових држава у знатној мјери допринјели су историјски разлози (интереси Ватикана, ислама, Њемачке и већине Југославији сусједних земаља), те културолошка и цивилизацијска хетерогеност и међусобни етнички и етнонационални анимозитети на простору бивше Југославије. На развалинама бивше државе настало је пет нових држава, оптерећених заједничким али и специфичним геополитичким и укупним развојним проблемима“ (Гњато, 2011).

У оквиру српског етничког простора процесима *културне асимилације*: исламизацијом, унијаћењем, католичењем, кроатизацијом, словенизацијом, арбанашењем, мађаризацијом и сл., као и геноцидом НДХ и масовним убијањем Срба током Првог и Другог свјетског рата, али и током минулог рата 1991−1995, те политичким процесима у вези с разбијањем СФР Југославије и стварањем низа мањих државица, укључујући и данашњу Србију, из чијег се уставно-правног поретка практично издваја Косово и Метохија, константно, у слабије или јаче израженој форми, кроз дуг историјски процес, све до данас, врши се насиље над српским националним бићем. Отимају се његове основне вриједности историјске и етничке територије, језик, писмо, култура, истакнуте историјске личности и сл. На сцени је и насиље над Српском православном црквом, њеним свештенством, монаштвом, имовином, вјерницима итд.

Губљење елемената српског националног бића у оквиру српског етничког простора у непосредној је вези и са процесима *вјештачких етногенеза*. Овим путем, из окриља српског националног бића, током социјалистичког периода, проистекле су три вјештачке етногене форме и добиле статус нације-Македонци, Црногорци и Муслимани (након 1991. Бошњаци). Ове етногене форме биле су фактор разбијања бивше СФРЈ и настанка нових држава на српском етничком простору. Овом исходу, у још већој мјери, допринио је и вјековни процес културне асимилације Срба, најприје у форми унијаћења а потом католичења, кроатизације а дијелом и словенизације. У ствари, данашња хрватска нација, њен етнокултурни и етнонационални простор већим дијелом су изведени из оквира српског етноса, његове етнокултуралности и етнотериторијалности. Процес превођења православног становништва почео је одмах након раскола Хришћанске цркве 1054. године, а интензивиран је након контрареформације и Црквеног сабора у Тренту (1545-1563). Недуго затим основана је Конгрегација за пропаганду (Congregatio de propaganda fide). У свом раду она посебну пажњу поклања српском етничком простору, с циљем да унији приведе Пећку патријаршију и Цетињску митрополију. И поред тешког положаја, српски клер успијева одољети покушајима Конгрегације, захваљујући прије свега доброј унутрашњој организацији.

Кроз дуг историјски период, нарочито од почетка шеснаестог вијека, у просторе Далмације, Лике, Славоније, Барање, Истре, Крањске... масовно се досељава српско становништво. Овај процес прати снажн утицај католичког свештенства, које на све начине покушава поунијатити, а затим и покатоличити српско становништво. У исто вријеме, отежава се рад православног свештенства, онемогућава се продор руских црквених књига, покушава се што већи број Срба мобилисати у унијатско свештенство и сл.

Средином XIX вијека, утемељено на идејама илирског покрета, екстремних хрватских политичара и Католичке цркве, интензивира се процес кроатизације, у ком се претходно поунијаћено и покатоличено српско становништво покушава прогласити Хрватима. Овај се процес наставио кроз другу половину XIX и почетак XX вијека, кад екстремни хрватски политичари Еуген Кватерник, Анте Старчевић, Јосип Франк и др., заједно с католичким клером, настављају ширити идеје католичења и кроатизације. Управо то је вријеме кад католички клерикализам прожима све поре живота хрватског народа, усађујући му идеје антисрпства и антиправославља.

Кључни догађај у вези са судбином српског етноса у простору данашње Хрватске тиче се Свехрватског католичког конгреса, одржаног у Загребу 1900. године. Наведени скуп водио је надбискуп Ј. Штадлер, који је у свом програмском говору, поред осталог, идентификује *хрватство са католичанством*. Процеси католичења и кроатизације Срба у такозваној НДХ кулминирају почетком Другог свјетског рата, кад усташке власти, надахнуте екстремном идеологијом и

клерофашизмом, врше геноцид над Србима. Основна идеја усташких власти била је да трећину Срба треба побити, трећину покатоличити а трећину протјерати. Признати хрватски историчар В. Новак у капиталном дјелу *Magnum Crimen,* на основу историјских извора и архивске грађе, на преко 1200 страница текста, објашњава утицај клерикализма на наведене догађаје у првој половини XX вијека. Посебно поглавље поменутог дјела, под називом *Терор и католичење,* издвојено је ради документовања посљедица католичења и кроатизације српског становништва у простору НДХ. У вези с овим, износе се подаци да је у периоду 1941−1945. године покатоличено око 240 000 Срба (Илић, 1993; Радонић, 1950; Novak, 1948/1986).

Процес културне асимилације Срба у простору који данас обједињује Република Словенија траје веома дуго. Досељавање Срба из Босне, Лике, Далмације и Херцеговине у просторе Штајерске, Пивке, Краса, Жумберка, а нарочито у простор Беле Крајине, траје од краја XV до краја XVII вијека, а досељено српско становништво назива се ускоцима. Хомогену етнокултурну област од досељеног становништва формирали су Срби у Белој Крајини, која је врло брзо по досељавању српског становништва ушла у састав Војне крајине. Практично, од времена досељавања Срба у простор Беле Крајине и остале дијелове Словеније, па све до данас, траје процес културне асимилације српског становништва, праћен унијаћењем и католичењем, да би се у периоду социјалистичке Југославије наставио словенизацијом и југославизацијом.

Већ у иницијалном периоду досељавања Срба у простор Беле Крајине, Католичка црква, уз подршку Ватикана и аустријских власти, веома темељно приступа унијаћењу и католичењу Срба, користећи недостатност или потпуно одсуство српског православног свештенства и монаштва. Веома брзу културну асимилацију, укључујући и губљење језика, доживјели су они Срби (ускоци) који су се настанили појединачно или су се у мањем броју расули по словеначким земљама. Културна асимилација није мимолишла ни Белу Крајину, но она је ипак, након свих искушења, дјелимично сачувала етнички идентитет. Од некадашњих ускока на територији данашње Словеније остало је само неколико села у Белој Крајини (Бојинци, Милићи, Пауновићи и Мариндол) гдје још увијек живи српско православно становништво (Мал, 1924; Влаховић, П., 1993; Влаховић, Б.,1993 и 1997; Гавриловић, 1996; Перишич, 1997).

Крупне посљедице по српско национално биће оставила је културна асимилација у виду исламизације. Посљедице овог процеса у српском етничком простору (Босни, Херцеговини, Рашкој, Косову, Метохији, дијеловима Македоније) видљиве су у свим сферама духовне и материјалне културе, јавног и политичког живота и сл. Исламизација је посебно успјела у Босни и Херцеговини, због разједињености и слабог утицаја хришћанских цркава. Додатни разлози појачане исламизације тичу се социјалних и законских повластица за исламизовано становништво. За оне који је нису прихватили слиједили су различити притисци. Уствари, најјачи интензитет исламизације био је у Босни, и то током XVI вијека (Васић, 2005).

Процес исламизације српског становништва, који је практично, у ослабљеној форми, трајао све до почетка двадесетог вијека, настављен је вјештачком етногенезом исламизованог срспког становништва. Уствари, ова етничка односно „етнонационална“ форма доминантно је изведена из српског етноса. Статус нације исламизовано становништво добило је 1971. године у форми назива Муслимани, а након 1991. године у форми назива Бошњак. Коријени идеје стварања нове етногене форме вежу се за Калајев режим у Босни и Херцеговини, кад се зарад сузбијања српских националних интереса покушава створити нова, вјештачка нација. До тад, исламизовано становништво своју етничку посебност везује само за вјеру (мухамеданци), док су друга важна обиљежја (нпр. језик) везана за српско национално биће. Народност „Муслимани“ креирана је након Другог свјетског рата. У пописима од 1948. до 1991. године, исламизовано српско становништво често мијења народност и изјашњава се у различитим етнонационалним формама. У попису из 1948. године изјашњавали су се као Срби муслимани, Македонци муслимани, незнатно као Хрвати муслимани и као неопредијељени. Од 1953. године изјашњавали су се најчешће као Југословени неопредијељени, да би се по попису из 1961. године најчешће изјаснили као Муслимани у смислу етничке припадности, а већ 1971, 1981. и 1991. године као Муслимани у националном смислу. Након ратних дешавања (1991−1995) ова вјештачка етногена форма изјашњавасе у новој вјештачкој етнонационалној одредници – Бошњаци (Мрђен, 2002; Гњато и Станојевић, 2012).

Српском етничком простору, имајући у виду његову историјску и историјско-географску димензију, припада већи дио БЈР Македоније. Но, с обзиром на савремену етнотериторијалну димензију, ријеч је о сјеверном дијелу ове бивше југословенске републике односно о Кумановској

области. У историјском и историјско-географском смислу, сем Кумановске, српском етничком простору припадају Скопска и Тетовска област као и простори осталог дијела западне и дијелом источне Македоније. Сложени историјски и културолошки процеси, у форми исламизације, арбанашења и вјештачке етногенезе Македонаца, умногоме су измијенили суштину српског националног бића у простору БЈР Македоније као саставном дијелу српског историјског и етничког простора. Иако постоје различита мишљења, за нас је прихватљиво оно које се заснива на тези да етничка посебност Македонаца није произашла из главних елемената „природно“ генерисане нације, већ из специфичности духовне и материјалне културе. Уствари, све до периода социјалистичке Југославије, у којем добијају статус нације, Македонци су представљали флотантну масу и „народ у стварању“ (Цвијић, 1991, стр. 153).

Вјештачка етногенеза македонске нације довела је, у процесу распада бивше СФРЈ, до настанка релативно самосталне државе, са неповољним положајем српског етноса, којем се, у реалном животу, оспоравају и мањинска права, укључујући и право вјероисповијести у српској цркви. Овим је угрожено вјековно постојање и дјеловање аутокефалне Српске православне цркве у простору данашње Македоније. Због релативне бројности, евидентни су проблеми културолошког развоја преосталог српског становништва у Скопској и Кумановској области (Гњато и Станојевић, 2012, стр. 12−15).

Вјештачка етногенза црногорске нације еклатантан је примјер планираног разбијања српског етничког простора и српског националног бића. Коначну форму, процес вјештачке етногенезе Црногораца добио је у социјалистичкој Југославији, формирањем црногорске нације. Овом исходу умногоме је допринијела одлука Берлинског конгреса (1878), кад је Стара Црна Гора, од четири нахије, добила државност и кад су њене границе проширене на рачун Старе Херцеговине. Но, данас се о етничкој посебности Црногораца у односу на Србе не може говорити, осим оних које су производ вјековног живљења у природној и друштвеној изолацији. Уствари, државност у простору данашње Црне Горе, у форми средњовјековних државица, припадала је српском народу и српским владарима. Из тих разлога Цетињска митрополија се сматра светосавском епископском столицом, која је без прекида сачувана и као таква је насљедница Пећке патријаршије.

Вјештачка етногенеза Црногораца и данашња црногорска нација, у циљу уношења додатних елемената у црногорску државност, ојачане су новоформираном, али у канонским круговима непризнатом, „црногорском православном црквом“ (2000), и новоформираним „црногорским језиком“, политичком варијантом српског језика (Гњато и Станојевић, 2012, стр. 15−18).

Додатне посљедице по српско национално биће у државама насталим на простору бивше СФР Југославије у вези су с правним положајем српског народа, могућностима очувања и унапређења културне баштине, употребе српског језика и писма, проглашења и употребе нових (политичких) језика: босанског, црногорског и хрватског. Као што је већ речено, лингвистичка наука јасно је рекла да се не ради ни о каквим посебним језицима већ о јединственом српском језику штокавског нарјечја, којим, сем српског, црногорског и муслиманског становништва говори и хрватско. Уствари, ради се о присвајању и преименовању српског језика, све у циљу уношења нових елемената у хрватску, црногорску и бошњачку етногену форму како би се оправдала њихова државотворност. Овом констатацијом изворно Хрватство се ни у ком случају не доводи у питање. Оно се управо веже за кајкавско и чакавско говорно подручје, простор изворне хрватске државности и њено битисање све до 1102. године, када се она губи, да би се поново афирмисала у новоствореној држави Краљевини СХС (1918). Такође, ни на који начин се не може оспорити чињеница да је хрватско национално биће, у популационом и просторном смислу, свој највећи обухват изградило управо на српском етничком простору и на рачун српског националног бића. Претходно поменутим ударима на српско национално биће у већини новонасталих држава напростору бивше СФР Југославије треба придодати покушаје разбијања једиства и јурисдикције Српске православне цркве и покушај стварања нових православних цркава (црногорске и хрватске), те евидентно прекрајање историје на рачун српског народа.

Анализа правног статуса, политичких и других права српског народа у новоформираним политичко-територијалним системима простора бивше Југославије показује његов неповољан положај. Наиме, основни закључак који произилази из ове анализе јесте да Срби ни у једној од новонастлих држава немају у потпуности ријешено национално питање. Ову констатацију потврђује исцрпне анализе до којих су дошли Г. Башић (2004) и Напредни клуб, кроз Извјештај о политичким правима српског народа у региону (2011). Пажњу заслужује констатација „*да је почетком XXI века у свету живело нешто више од 12,5 милиона Срба. На Балкану српски народ*

броји нешто више од 8,2 милиона. У балканским државама изузев Републике Србије живи нешто мање од 2 милиона припадника српског народа. Дакле сваки четврти Србин на Балкану живи изван матичне државе“ (Напредни клуб, 2011, стр. 10).

Данас, најнеповољнији положај српског народа у српском етничком простору, посматран кроз формално-правни статус, тиче се *Републике Словеније*, у којој Срби немају статус националне мањине, иако бројност српске популације износи око 40 000 становника (Statistični urad Republike Slovenije, 2002) и вишеструко премашује бројност неких етничких група које имају мањински статус (Италијани, Мађари). Нешто повољнији положај Срба је у *БЈР Македонији*, у којој живи око 35 000 припадника српског етноса (Државен завод за статистика, 2002), али са низом неријешених питања (права на употребу језика и писма, статуса Српске православне цркве, подршке институцијама културе и сл.). Са формалног становишта Срби у *Црној Гори*, са око 180 000 становника (Zavod za statistiku Crne Gore, 2011), имају загарантована грађанска права, али се у пракси њихов положај може мјерити са положајем Срба у *Албанији*, у којој живи око 10 000, а према неким процјенама и 30 000 припадника српског етноса. Са формалног становишта они имају статус националне мањине али у реалном животу немају могућност уживања мањинских права. Сличан положај имају Срби у данашњој *Републици Хрватској*. Њих око 200 000 (Državni zavod za statistiku Hrvatske, 2001) има статус националне мањине, но у пракси све су мање могућности остварења тих права (права на језик, писмо, институције културе, финансијску подршку и сл.). У *Босни и Херцеговини* могуће је говорити о релативно повољним условима развоја српског националног бића искључиво у једном њеном дијелу – у оном који улази у састав Републике Српске. Ипак, за потпуно остварење националних интереса и потпун развој националног бића Србима у Републици Српској недостаје сопствена држава као најповољнији облик остварења поменутих интереса. Са формалног, али и практичног становишта, најповољнији уставно-правни положај у оквиру српског етничког простора имају Срби у *Мађарској*, у којој данас живи нешто више од 7 000 припадника српске националне мањине (Hungarian Central Statistical Office, 2001). У Мађарској Срби остварују језичке, вјерске и медијске слободе, учешће у органима власти на различитим нивоима и сл. Ипак, због мале и све мање бројности Србима у Мађарској пријети опасност од потпуне асимилације. Српска популација у *Румунији* данас броји око 22 000 становника (Institutul National de Statistica, 2002) и има статус националне мањине са правима која се у потпуности остварују. Наизглед апсурдно, положај Срба у Републици Србији све је проблематичнији, а могућности очувања националних интереса све су мање. Не улазећи у разлоге таквог стања, а они су бројни и тичу се утицаја одређених центара политичке, финансијске и војне моћи у свијету, Срби губе државност и суверенитет над националним простором. Практично, изгубљен је, до даљњег, суверенитет над Косовом и Метохијом, све је упитнији статус Војводине и Рашке области у политичкој и територијалној организацији државе, све се више маргинализује утицај Српске православне цркве на развој српске националне свијести као и њен утицај на могућа рјешења нагомиланих националних проблема. Сем наведених и низа сличних проблема који угрожавају опстојност Србије и будућност Срба у оквиру државног простора, посебно у оквиру Косова и Метохије, евидентно је одсуство, прије свега шире научне јавности али и знатног дијела српске интелигенције, у рјешавању виталних националних проблема. С друге старне, евидентна је подршка, такође дијела научне јавности, српске интелигенције, и наравно одређених политичких кругова, свим оним процесима усмјереним на разбијање територијалног интегритета Србије, њеног суверенитета и осталим процесима који доприносе губљењу етничког идентитета и опстојности српског националног бића.

ЗАКЉУЧАК

Српско национално биће, у оквиру укупног српског етничког простора, оптерећено је низом геополитичких, геостратешких, економских, социјалних и културолошких проблема. Коријени тих проблема су веома дубоки и тичу се историјских али и савремених услова у којима се развијао, и данас равија, српски народ са свим елементима националног бића. Насилни процеси културних асимилација, вјештачких етногенеза, масовна страдања и геноцид, планско расељавање и сл. кроз историју, укључујући и савремену, разбили су српски етнички простор и српско национално биће на системе различите политичке и територијалне организације. У њима је данас, скоро по правилу,

правни и политички статус Срба такав да угрожава и елементарне претпоставке за остварење не само етничких већ и основних права човјека.

Централна питања српске геополитике и политичке праксе, у непосредној вези с укупним српским етничким простором и развојем српског националног бића, тичу се територијалног интегритета и суверенитета Србије укључујући Косово и Метохију као њено државотворно језгро и средиште српске културе и духовности. У истој равни су питања везана за опстојност Републике Српске, ревитализацију српских етничких простора у Федерацији БиХ и Републици Хрватској, статус Срба у Словенији, Македонији и Црној Гори, те питање српских националних интереса на регионалном нивоу.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Башић, Г. (2004). Политичко-правни положај српске националне мањине у савременој Југоисточној и Централној Европи. *Друштвено развојне могућности Србије у европским и светским процесима*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
2. Васић, М. (2005). Исламизација на Балканском полуострву. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
3. Влаховић, Б. (1993). Српско становништво у Белој Крајини из времена војне границе. Едиција: Етнички простор Срба, Књига 3, Срби у Хрватској – насељавање, број и територијални размештај. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
4. Влаховић, Б. (1997). Допринос словеначке и српске етнологије проучавању Срба у Белој Крајини.*Срби у Словенији – зборник радова Конференције одржане 8. и 9. јуна 1996. године у Сремским Карловцима*. Београд: Светска српска заједница.
5. Влаховић, П. (1993). Прилог етничкој историји Срба у Горском Котару и Белој Крајини, *Едиција: Етнички простор Срба, Књига 3. Срби у Хрватској – насељњавање, број и територијални размештај*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
6. Гавриловић, С. (1996). Унијаћење Срба у Хрватској, Славонији и Барањи. У Зборнику радова: *Српски народ ван граница данашње СР Југославије од краја XV века до 1914. године*. Београд.
7. Гњато, Р. (2007). Српске земље у савременим и глобалним процесима. Зборник радова: *Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима*. Београд – Бања Лука: Географски факултет Универзитета у Београду, Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци.
8. Гњато, Р. (2011). Геополитички процеси и отворена питања новонасталих држава на географском простору бивше Југославије. Зборник радова *Трећег конгреса српских географа*. Бања Лука: Географсо друштво Републике Српске, Српско географско друштво, Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци, Географски факултет Универзитета у Београду.
9. Гњато, Р., Гајић, М., Вујадиновић, С., Станојевић, М. (2011). Српска национална географија – теоријска утемељеност и могућа улога у рјешавању савремених геополитичких проблема у српским земљама. *Хералд, св. 15*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске.
10. Гњато, Р., Станојевић, М. (2012). Геополитичке посљедице вјештачких етногенеза на простору бивше СФР Југославије. *Хералд, св. 16*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске.
11. Државен завод за статистика (2002). Попис становништва 2002. Скопље.
12. Državni zavod za statistiku Hrvatske (2001). Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001. Zagreb.
13. Екмечић, М. (1999). Српски духовни простор на размеђи столећа. *Српски духовни простор*. Београд: Нова Европа.
14. Екмечић, М. (2007). *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у Новом веку*. Београд: Завод за уџбенике.
15. Zavod za statistiku Crne Gore (2011). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. Podgorica.
16. Илић, Ј. (1993). Број и размјештај Срба на територији Авнојске Хрватске. *Срби у Хрватској – насељавање, број и територијални размјештај*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
17. Institutul National de Statistica (2002). Census in Romania 2002. Bucuresti.

18. Ковачевић,М. (2013): Српски језик. *Нови печат (27.06.2013)*. Бања Лука: НИД „Нови печат“ д.о.о.
19. Мал, Ј. (1924). Ускочке сеобе и словенске покрајине – повест насеобина с културно-историјским приказом. *Српски етнографски зборник, књига XXX*, Прво одељење – Насеља и порекло становништва. Љубљана: Српска краљевска академија.
20. Марковић, М. (1999). Стварање јединственог духовног простора српског народа. Зборник радова: *Српски духовни простор*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
21. Мрђен, С. (2002). Народност у пописима, промјењива и нестална категорија. Становништво 1−4. Београд: Центар за демографска истраживања – Институт друштвених наука.
22. Напредни клуб (2011). *Извештај о политичким правима српског народа у региону*. Београд.
23. Novak, V. (1948/1986). *Magnum Crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb, Beograd: Nova knjiga.
24. Перишич, Ј. (1997). Ускоци у словеначким земљама. У Зборнику радова: *Срби у Словенији*. Београд: Светска српска заједница.
25. Радонић, Ј. (1950). *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX вијека.* Београд: Српска академија наука и уметности – Одељење друштвених наука.
26. Statistični urad Republike Slovenije (2002). Rezultati popisa 2002. Ljubljana.
27. Ћосић, Д. (1999). Тезе за расправу. *Српски духовни простор*. Београд: Нова Европа.
28. Hungarian Central Statistical Office (2001). Census in Hungary 2001. Budapest.
29. Цвијић, Ј. (1991). Македонски Словени. Проматрања о етнологији Македоније. *Говори и чланци. Сабрана дела.* Београд: Српска академија наука и уметности.

SERBIAN NATIONAL BEING WITHIN THE SERBIAN ETHNIC SPACE – PROBLEMS AND CHALLENGES

RAJKO GNJATO, MARKO STANOJEVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

The Serbian national being within the total Serbian ethnic space has been burdened with a whole range of geo-political, geo-strategic, economic, social, and cultural issues. Namely, these problems originate from both historical and modern conditions under which Serbian national being grew along with its typical elements. The violent processes of cultural assimilation, the artificial ethno-genesis, massive ordeal and genocide, and pre-planned relocations throughout history – both older and recent – scattered the Serbian ethnic space and national being into the systems of different political and territorial organizations. Nowadays, in those systems, almost regularly, the legal and political status of the Serbs is endangered and the basic conditions for ethnic and human rights are put in question.

The crucial matters of Serbian geo-political and political practices are tightly connected with the total Serbian ethnic space and the development of Serbian national being along with the issues of territorial integrity and sovereignty of Serbia, including Kosovo and Metohia as its constitutional core and the root of Serbian statehood and spirituality. There are also matters referring to the existence of the Republic of Srpska, the revitalization of Serbian ethnic space in BiH Federation and the Republic of Croatia, the status of Serbs in Slovenia, Macedonia, and Montenegro, and finally, the issues of Serbian national interests at the regional level.

СРПСКИ ЕТНИЧКИ ГЕОПРОСТОР И НАЦИОНАЛНА СВИЈЕСТ -ИЗМЕЂУ ПЕРЦЕПЦИЈЕ И СТВАРНОСТИ-

МИРА МАНДИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: У раду се анализира проблем дефинисања српског етничког геопростора и националног програма чија одређења се мијењају сходно развоју националне свијести.Указује се на поимање културног и духовног идентитета српског националног бића, из којег је произлазило и политичко дјеловање у посљедња два вијека, кроз које се конституисао и разграђивао српски национални простор и национална свијест. Непостојање националног програма утицало је на помјерање политичких циљева и слабљење националног бића, чиме су Срби крајем XX и почетком XXI вијека национално разграђени, територијално и политички подијељени, културно и економски ослабљени. Лутања између перцепције и стварности огледају се у бројним заблудама о сопственом идентитету, могућностима, мјесту и улози у формирању европског културног и политичког простора. Наглашава се неопходност реалног поимања националног простора и идентитета, политичких прилика и могућности што представља први корак у успостављању остваривог националног програма, као почетка обнове српске националне свијести, политичког, економског и културног развоја уопште.

Кључне ријечи: српски етнички геопростор, национална свијест, национални идентитет, национални програм, територијалност

Abstract: The paper discusses the problem of defining the Serbian ethnic geo-space and national program, the specifications of which alter in compliance with the national awareness evolution. We analyze the perception of both cultural and spiritual identites of the Serbian national being, which have resulted in political actions over the last two centuries. Furthermore, these actions have both constituted and disintegrated the Serbian national space and national awareness. The lack of a national program has affected the shift of political goals and weakening of national being so that the Serbs, in late 20th and early 21st centuries, were nationally disintegrated, territorially and politically separated, and, finally, their culture and economics were impaired. The drifts between the perception and reality are reflected via confusions about one's own identity, abilities, place and role within the total European cultural and political sphere. We point out the necessity to be realistic when it comes to the national space and identity, political situation and options, which might be the first step towards a sustainable national program that could later be a starting point for the renewal of the Serbian national awareness, political, economic, and cultural development in general.

Key words: Serbian ethnic geo-space, national awareness, national identity, national program, territoriality

УВОД

Већина европских народа завршила је национално уједињење и формирање националних држава у XIX вијеку. Њихово формирање посљедица је развоја националне свијести и дјеловања кроз дефинисане националне програме којима се остварују национални политички циљеви у историјски повољним приликама. Формирање националних идентитета с јасним културолошким карактеристикама и осјећајем припадности одређеном народу и простору утиче на успостављање система националних вриједности и однос према другим народима. Стварање политички и економски стабилних националних држава утицало је на њихово позиционирање у савременој историји и геополитици, чиме су постали значајан политички и економски фактор с утицајем на друге народе који су каснили у еволуцији националне свијести и територијализацији националног простора. Остваривање просторних и културних претпоставки националног развоја оснажило је политички и економски развој и омогућило позиционирање националних држава. Поимање нације се из културолошког пренијело у сферу економског и политичког и из сфере припадања народу на припадност територији, чиме се мијења и савремено поимање нације. „Нација је друштво грађана обједињених идејом о заједничкој државности“ (Грчић, 2000, стр. 124). Овакаво поимање и развој нације може се пратити на примјерима Италије, Њемачке, Швајцарске.

За разлику од наведених примјера, које карактерише континуирани национални развој, политички и културни развој српског народа од краја XIX вијека до данас одвија се под утицајем

различитих политичких и националних покрета и идеологија (илиризам, панславенизам, југословенство, монархизам, комунизам, глобализација), који су утицали на помјерање политичких циљева и систем националних вриједности, као и помућење свијести о сопственом националном бићу. Српски народ мора изградити објективан поглед на своју историју, кроз коју је биолошки ослабљен бројним страдањима у којима се континуирано физички и духовно осипа те спознати политичку стварност. У условима глобализације и успостављања новог свјетског поретка, који подстичу нове етногенезе и државности, животни простор српског народа се сужава, а државност и свијест разграђују. Јачању националног духа неопходна је упоришна тачка око које ће се објединити све политичке, идеолошке и културолошке разлике српског националног бића. Успостављање националне вертикале ослоњене на национални програм, институције, религију, историју или културу зауставило би ерозију националних вриједности и припремило амбијент да се у измјењеним геополитичким околностима омогући пуна територијалност Срба на етничком простору, привредни, духовни и културни развој. Реализовање националног програма могуће је само уз сагледавање заблуда о себи и другима и објективну анализу политичких одлука и опредјељења донесених у прошлости и њихових посљедица.

ИСПОЉАВАЊА ЕТНИЧНОСТИ У ПРОСТОРУ

Дугим историјско-географским развојем праћеним ратовима, сеобама и пресељењима народа, успостављањем економске сарадње, мјешањем културних и других утицаја, формирана је етничка карта савременог свијета са више или мање хомогеним или хетерогеним националним карактеристикама и сложеним односима између појединих етничких група и њиховим утицајем на географски простор. Етничка хетерогеност Балканског полуострва посљедица је историјског развоја на додиру три континента и три културна круга. Као својеврсно геополитичко, саобраћајно и културно раскршће наведени простор карактерише присутност већег броја етничких група које су прошле већи или мањи степен културне асимилације у друге етносе са специфичним културолошким варијететима. Цвијић у својим антропогеографским и етногеографским истраживањима објављеним у обимном дјелу Балканско полуострво (Цвијић, 1918.) дефинише српски национални простор, али и етничке и етнопсихолошке карактеристике других етничких група и њихове етногенезе.

Испољеност утицаја неког народа у географском простору је вишеструка, врло сложена и међусобно условљена те би се условно могла дефинисати кроз сљедеће облике:

- физичко присуство народа на неком простору (бројност),
- националну државу и економију,
- етничку свијест о припадности,
- духовну и материјалну културу.

Бројност неке етничке групе у конкретном простору представља основу за организовање и дјеловање, а тиме и изградњу материјалне и духовне културе, развој економије и успостављање државности. Веће етничке групе потискују, асимилују и на различите начине утичу на мање. Национална држава представља територијални и институционални оквир унутар којег се неки етнос културно и привредно развија, остварује своја национална, политичка и социјална и друга права. Формирање националне државе јача национални идентитет и штити и афирмише етничку групу. Формирање државе Израел промијенило је положај Јевреја и изван националне државе. Етничка свијест везује се за успостављени систем националних вриједности и осјећај припадности одређеној групи и простору. Представља снажан кохезиони фактор те су национално хомогене државе политички стабилније. Духовна и материјална култура резултат је историјског развоја неког етноса и оставља снажан печат у простору. Различите етничке групе различито вреднују простор и успостављају различиту друштвену и просторну организацију што их културно дефинише. Материјална и духовна култура кроз архитектуру, насеља, инфраструктуру, језик, писмо, религију, књижевност, музику утискује национални печат у простору, који остаје и кад се народ пресели, асимилира, изумре. Трагови културе су својеврсни камени међаши распрострањености појединих етничких заједница. „Историјска пракса већине земаља у свијету је показала да посебности етноса, како материјалне тако и духовне културе, чине претпоставку националног идентитета“ (Гњато, Станојевић, 2012, стр. 9).

Посматрано из угла претходно наведеног Срби су оставили бројне трагове просторне испољености на много већој територији од оне на којој остварују државност. Срби су најбројнији народ на Балкану из чијег су етноса вјештачим путем, политички, у XX вијеку створене нове етногенезе: Црногорци, Македонци и Бошњаци. Сматрајући језик, историју и обичаје основним елементима националног идентитета Вук Караџић разликује Србе три закона: грчкога, римскога и турскога, односно православне, католичке и исламске вјероисповјести, што је и био став ондашњег времена. Етнокултурне специфичности српског народа кроз духовну и материјалну културу испољавају се на широком простору од Беле Крајине на сјеверозападу до Македоније на југоистоку и осим њих укључују Лику, Банију, Кордун, Далмацију, Дубровник, Славонију, Барању, Босну, Херцеговину, Војводину, Шумадију, источну Србију, Косово и Метохију, Црну Гору на чијим је просторима у различитим историјским периодима постојала српска државност, аутономија или други облик организоване националне територијалности.

ПРОБЛЕМИ ДЕФИНИСАЊА ГРАНИЦА НАЦИОНАЛНОГ ГЕОПРОСТОРА

У току историјског развоја; ратовима, сеобама, асимилацијама мијења се бројност и карактер присутности неког народа на одређеном географском простору, етничке границе се помјерају; увећавају и смањују, с већом или мањом присутности других народа на истој територији, а често дуже или краће и другим државностима. Ове историјске чињенице на бројним примјерима отварају питање дефинисања националног простора у историјски реалним границама. У правдању ставова о максималној величини националне територије обично се полази од тезе о животном простору неопходном за просперитет националне заједнице (Lebensraum) и „историјског права," чиме се разним средствима покушава остварити национална територијалност. Овај став карактерише развој Европе крајем XVIII и у XIX вијеку у вријеме формирања националних држава кад се служи „политичким, војним, економским, научним и др. активностима у циљу спознавања простора због постизања хегемоније. Цијели простор има „лабаве" територије неодређених културних, економских и друштвених граница. Тако се у географској науци у вријеме борбе за просторну доминацију развила парабола државне територије Рацела (Ratzel), Хаусхофера (Haushofer) и њемачких геополитичара између два свјетска рата и парабола хегемоније положаја Макиндера (McKinder)" (Грчић, 2010, стр. 16). Павић констатује да је „дефинисање животног простора и његове довољности и недовољности кључна чињеница у разумјевању развоја Њемачке" (Павић, 2012, стр. 63). Истовремено повлачи паралелу наглашавајући угроженост Lebensrauma хрватског народа у БиХ „јер Бошњацима који су изгубили просторе на рачун српства не преостаје ништа друго него ширити свој Lebensraum на рачун Хрвата" (ибидем, стр.71). Етничка стварност је битно другачија. Дезинтеграцијом СФРЈ створене су нове етногенезе и државности чиме је крајем XX и почетком XXI вијека српски народ доведен у положај борбе за физички, политички и културни опстанак на свом етничком простору.

Дефинисање националног простора Срба у савременој историји одвијало се под утицајем различитих идеологија и перцепција националног развоја. Стога се мијењала перцепција националног простора који је повремено обухватао само православне Србе у Србији, затим све православне Србе, у друге народе асимиливане Србе те и друге Јужне Словене. У свјести српског националног бића истовремено постоје различита схватања о поријеклу, карактеру и распрострањености српског народа; од оног да су Срби аутохтон народ на Балкану и најстарији народ на свијету, до источноевропског поријекла до порицања националне припадности дијелу српског етноса који се налази западно од Дрине и сјеверно од Саве, првенствено Србима у Дубровнику и Далмацији. Мијењало се и поимање карактера асимилација с другим националним идентитетима, чиме су помјеране и границе српског етничког простора. Не улазећи у анализу хипотеза о поријеклу и старости српског народа, чињеница је да је српски народ концентрисан на простору Југоисточне Европе на којој је остваривао и остварује државност и да се миграцијама раселио од Јадранског и Егејског мора на југу, до Украјине и Русије на истоку Европе, а у савременој историје преко Атлантског океана, више или мање се асимилујући у друге народе, што је утицало на бројност Срба на Балкану и политички и духовни развој уопште.

У развоју српског народа може се издвојити неколико схватања националног идентитета и погледа на историјску улогу Срба, који су утицали на дефинисање граница српског националног простора, како у свијести народа тако у политичким програмима.

Хипер пројекцијом националног простора обухваћен је простор бивше Југославије, изузев средишње Хрватаске и Загорја и већег дијела Словеније, укључени простори румунског Баната и јужне Мађарске, пронађене историјске спојнице с Лужичким Србима, исељеницима у Украјину и Русију на истоку те до Трста на сјеверозападу. Дакле, сви простори на којима су Срби живјели у већем броју и оставили трагове материјалне и духовне културе, по овој пројекцији, поимају се као српски национални простор. Неопходно је разликовање појмова „српски национални (етнички) простор“, за који се подразумијева национална већина, доминантност националне културе и државотворност, од појма „ простор Срба“ под којим се подразумијева простор на којем су живјели или живе Срби у већој присутности с траговима културе на којима није остваривана државност, већ су неки други етникуми државотворни. Као посљедица историјског развоја, формирања и нестајања државности, друштвених процеса и промјена унутар етничких група, могућа је неподударност националног простора и државности, као што је то случај са развојем Срба. Ријетко се и у специфичним историјским условима дешава да један народ формира двије државности и природно је да у одређеним околностима долази до њихове кохезије (пр. Њемачка, Вијетнам).

Минималистичким погледом на национални простор и државу и актуелна Република Србија је у границама већим од реалних и етничких. Овај став посљедица је инпутираног осјећаја кривице, који је на бившем југословенском простору пласиран и развијан као политичка парадигма комунистичке идеологије по којој су Срби освајачки народ. У страху од обнове монархистичких идеја спочитаван је развој националне свијести и право на етничке територије изван Србије. Овај поглед на српску историју и простор деформисао је националну свијест у толикој мјери да се потомци ослободилаца и ујединитеља Јужних Словена осјећају као окупатори на властитим огњиштима. Ова парадигма примјењена је и од стране хрватског и бошњачког политичког руководства, уграђена у свијест њиховог народа и пласирана у свијет. Њом се покушава мијењати карактер грађанског рата и прикрити и оправдати етничко чишћење у којем су Срби у периоду 1991-95. године изгубили вишевјековне етничке просторе у Хрватској и дијелу БиХ. Сличан процес одвија се и на простору Косова и Метохије. Посљедице оваквог поимања су негативни ставови о српском народу у новијој историји, због чега је све теже придобијати савезнике и међународну подршку у политичкој борби за очување националног простора и идентитета. Угроженост српских националних интереса расте у процесу глобализације и реализовања новог свјетског поретка, појавом нових етногенеза и државности, чији се зачетци назиру као средство за постизање геополитичких и економских циљева свјетских сила.

Српски народ карактерише проблем одређивања мјере свог историјског значаја и улоге због чега је више пута у новијој историји постављао циљеве веће од могућности и водио туђе битке. Национални програми су били краткорочни и идолошки обојени. Овим констатацијама се једино може објаснити разлика између војних побједа и политичких споразума.

У првој половини XIX вијека, који карактеришу национални покрети, српски народ након вишевјековног живота под туђинском власти, отпочиње борбу за дефинитивно ослобођење. Ова борба почиње Првим српским устанком 1804. године, често називаним „српском револуцијом,“ јер је почетак ослобађања од Турака означио и мијењање друштвених односа. Резултати Првог и Другог српског устанка надограђивани су дипломатском борбом у вријеме кнеза Милоша Обреновића и његових насљедника, као и другим облицима борбе, пропагандним и културним, при чему је потребно нагласити значај и улогу Срба у Јужној Угарској (Војводини). Рад Вука Караџића значајано је утицао на изградњу националног идентитета и очување националне културе и историје, до тада сачуване углавном у народном предању, чије су вриједности представљене Европи која је у вишевјековном турском присуству заборавила на покорене народе. Изборивши прво аутономију, а затим пуно међународно признање и независност на Берлинском конгресу 1878. године, Србија је себи задала као примарни задатак национално ослобођење свих Срба изван њених тадашњих граница, а затим и других Јужних Словена, углавном формираних издвајањем из српског националног бића, који су били под туђинском власти Турске и Аустро –Угарске. Овај задатак плаћен је високом цијеном: политичким уступцима и људским жртвама у Балканским и Првом свјетском рату, због чега српски етнос деценијама није демографски јачао што је утицало на мијењање просторних односа с другим етничким групама.

Понесено идејом ослобођења и уједињења с другим Јужним Словенима политичко руководство Србије с династијом Карађорђевића је крајем Првог свјетског рата у етничке границе укључило Хрвате и Словенце оснивајући Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. На негативне посљедице уједињења указивао је и војвода Живојин Мишић називајући уједињење великом

грешком. Укидањем двије српске државе, Србије и Црне Горе и мијењањем српске националне државе у етничким границама Југославијом, Срби су изградили привид националног уједињења и коначног рјешења српског националног питања, док су други народи у њој видјели излаз из војног пораза и прелазну фазу ка стварању самосталних националних држава. Из тих разлога, у самом почетку српског уједињења је зачетак пропадања српске државности и идентитета, чија ерозија још траје. На Париској мировној конференцији 1918. године, захваљујући српској војној побједи и научној аргументацији српске географске науке (Цвијић, Дедијер) омогућено је Хрватима, Словенцима и Македонцима дефинисање граница етничког простора према сусједима, као и унутар новостворене државе, на основу које им је крајем XX вијека омогућена етничка територијалност и стварање самосталних држава.

Слободно се може констатовати да је српска наука (географија, етнологија, историографија и лингвистика) својим дјеловањем допринијела, колико и политика, етногенезама и државотворностима других народа на Балкану.

Водећу улогу Срба на Балкану уочавале су и спречавале велике силе још од времена почетка „националне мисије“ која сеже од грофа Ђорђа Бранковића у 17. вијеку, преко односа западних савезника према Србији у Првом свјетском рату, до војне интервенције НАТО-а у Републици Српској и Србији 90-их година прошлог вијека. Ђорђе Бранковић може се сматрати зачетником идеје српског ослобођења и уједињења и творцем првог националног програма, два вијека прије Гарашаниновог „Начертанија,“ због чега је заточен од стране Хабсбурговаца (Рађеп, 2004). Како наводи Нојбахер, њемачки посланик за југоисточну Европу, Хитлер је о Србима изнио слиједеће мишљење: „Не смијемо никада да допустимо да на Балкану постане један народ сувише моћан, који је свијестан своје политичке мисије и историјске улоге. Управо су Срби тај народ. Они су доказали да имају велику државотворну снагу, а посједују и крупне, амбициозне циљеве“ (Нојбахер, 2007, стр.75). Америчка глобалистичка политика слиједи исти став, због чега подстиче различите сепаратистичке покрете на Балкану.

Српски национални идентитет озбиљно је нарушен бројним ***асимилацијама*** које су се одвијале у дугом историјском периоду. Географски положај на додиру католичког и православног свијета од времена црквеног раскола 1054. године, утицао је да се најинтензивнија асимилација врши у граничним зонама које Срби вјековима настањују. Процес однарођавања одвијао се етапно: унијаћење, покатоличење, кроатизација. Овом притиску није одолио чак ни дио Срба у Војној Крајини иако су имали посебан статус и формално вјерске слободе дефинисане још Влашким статутима. Наведеним процесима етнички је изгубљен простор насељен Србима у Белој Крајини у Словенији, Дубровник, а крајем XIX вијека и Далмација. Под утицајем Ватикана из националног идентитета Срба прво је потискивано православље, још од средњег вијека један од темељних стубова српског идентитета и државности, чиме се постепено мијењају обичаји и други елементи националне културе произашли из религије. У XIX вијеку католичко становништво под утицајем илирског покрета „регионалну етничку свијест-далматинска, дубровачка, босанска, буњевачка, славонска и др. (Илић, 1993, стр. 140)“, почињу трансформисати у јединствену националну свијест те процес формирања хрватског народа, обједињеног вјером и језиком (штокавицом), улази у завршну фазу. Просец кроатизације на српскохрватском говорном подручју утицао је на поунијаћене и покатоличене Србе који прихваћају национални идентитет најсроднијег католичког народа - Хрвата у који уграђују елементе сопственог идентитета: језик, усмено предање, обичаје, доприносећи формирању хрватске културе. Формирање државног простора Хрвата почиње 1881. године укидањем Војне Крајине и уједињењем Далмације и Славоније с Банском Хрватском у оквиру Аустро-Угарске Монархије, затим се наставља 1939. формирањем Бановине Хрватске у Карљевини Југославији те 1945. године формирањем Републике Хрватске примјеном тзв. АВНОЈ-евских граница. Позивање на АВНОЈ-евске границе, без икаквог правног легимитета, било је примјењено приликом дезинтеграције СФРЈ у процесу стварања нових држава.

Унијаћење и покатоличење одвијало се у оквиру Хабсхуршке монархије (Аустро-Угарске), а у XX вијеку у вријеме НДХ, као и у посљедњем рату. Овај процес одвија се и данас на простору Хрватске кроз стварање унијатских црквa, као и покушај стварања самосталне Хрватске православне цркве. Дуго је наметан став да су Срби у Хрватској православни Хрвати. Различите варијанте асимилације Срба у Хрватској имају и језичку компоненту. Године 1971. у Хрватској Србима се изјаснило 626 789 становника, од којих је материњим језиком сматрало српски само 207 300 становника. Број Срба у Хрватској опао је на 186 633 становника у попису 2011. године

од којих само 52 879 материњим језиком сматра српски. (Попис становништва, кућанстава и станова 2011, 2013, стр 11-12).

Процес исламизације је почео у XV вијеку, интензивније у XVI и трајао до краја турске владавине, која се у Македонији и Косову и Метохији задржала до почетка XX вијека. Најинтезивнији био је у Босни, што неки историчари образлажу специфичностима црквене организације која није била јединствена (православна, католичка, црква босанска, богумилство). У Краљевини Југославији и до 1961. г. исламизирано становништво, углавном српског етничког поријекла, изјашњавало се Србима или Хрватима исламске вјероисповјести. Од 1971. изјашњавали су се као Муслимани у етничком смислу, чиме су религијска и етничка припадност поистовјећене, а од почетка 90-их година Бошњацима. Тако је у другој половини XX вијека исламизирано становништво формирало нови етнос. Осим наведених могу се поменути још неке асимилације: прихватање словеначког идентитета у Белој Крајини, арбанашење на Космету, мађаризација... Већином се асимилација одвијала различитим средствима присиле, па су културне асимилације само посљедица политичких асимилација. Често су прихватане због повољнијег друштвеног положаја, чиме је духовност одступала пред материјалном страном живота. Ријетки су примјери асимилација којима припадници етничке групе са развијеним културним идентитетом прихвате идентитет групе у формирању, као што се десило са већином Срба у Старој Србији у вријеме македонске етногенезе у другој половини XX вијека. Асимилацијама се констатно губило становништво, а тиме смањивао и српски етнички простор.

Срби нису само губили становништво у процесу асимилација. Неке асимилације су увећавале српски национални контигент тек дјеломично компензовајући демографске губитке: дио Влаха и Цинцара, али нису промијениле границе етничког простора.

Мимикрија или способност прилагођавања, прикривања и привременог прихватања туђих особина је природна појава, способност која омогућава јединки или групи да преживи у промјењеним условима. Етничка мимикрија може се јавити спонтано или смишљено, у условима угрожености или као посљедица идеолошког прилагођавања или прикривене политичке намјере. Најтипичнији примјер мимикрије су трансформације имена муслиманског становништва. Мимикрија српског становништва одвијала се кроз југословенство и може се тумачити на више начина, јер има више узрока. То је начин прикривања етничке припадности дијела Срба због инпутиране парадигме о великосрпској политици и хегемонизму, тежње да се додвори политичком систему, осјећаја припадности цијелој југословенској заједници, минимизирању сопственог етноса у име братства и јединства, сложености етничког поријекла. Ова мимикрија ослабила је национални дух и довела до ерозије националног идентитета јер је била праћења негирањем и маргинализовањем основих елемената националне културе: првенствено вјере, језика и писма, а тиме и националних институција. „Православна црква је најпоштованија историјска установа код Срба“ (Екмечић, 1999, стр. 35). „Функције цркве су идеолошка, мисионарска, филантропска, миротворачка, просвјетитељска, социјално-етничка, политичко-правна и друштвено-економска (Грчић, 2011. стр. 15). Непобитне су историјске заслуге српске православне цркве за очување националног идентитета, а и данас је то уставнова којој народ највише вјерује, па представља један од стубова српског етноса. „Срби крајем XIX и цијели XX вијек идеју националног уједињења замијенили су југословенством,“ (Милосављевић, 1995, стр. 73) чиме је национални развој добио другачији правац. Повољност историјског тренутка за национално уједињење је изгубљена. Прихватањем комунистичких идеја и система „национални идеал је поништен једним интернационалним идеалом“ (Крестић, 1999, стр. 48). Само народ који је остварио своје националне циљеве може без посљедица по сопствени идентитет, надоградити га интернционалном идејом и бити њен носилац.

„Српски народ је једини европски народ који у другој половини XX вијека губи свој „златни средњи вијек“ чије се културне и духовне вриједности морају сачувати као темељне вриједности српског националног идентитета. Духовни идентитет је корен колективне егзистенције и стабло нације“ (Ћосић, 1999, стр.6). Његово очување посебно је значајно у ери глобализације која поништава национално и угрожава мале народе и њихове културне идентитете у новоуспостављеном систему „вриједности“.

Док је почетком XXI вијека идеја југословенства углавном мртва, јављају се почетци нових мимикрија у облику европоизма и космополитизма. Подразумијева се да се Срби осјећају Европљанима кроз припадност европском простору, историји и култури и космополитима кроз усвојена демократска начела и савремене обрасце живљења. То никако не смије укључивати

негирање сопственог културног идентитета, специфичности и значаја у свјетској култури како декларисани европејци и космополите углавном чине пристајући на деградирање националног идентитета, политичке уцјене, квази вриједности, наметнуте обрасце живљења и слично. Србе карактерише помућена свијест о мјесту и улози у европској култури, као и о сопственом идентитету чије је разграђивање почело усвајањем идеје југословенства, дакле, прије него што је његово формирање завршено, а данас наставља идејом европеизма и космополитизма.

Посљедице ратова вођених у XX вијеку ослабиле су демографску основу српског етничког простора. У Првом свјетском рату Србија је изгубила око 40% одрасле мушке популације. У дугом светском рату убијено је и погинуло око милион Срба од чега око 700 000 у системима концентрационог логора Јасеновац као дио програма етничког чишћења. Минимизирање броја јасеновачких жртава представља покушај негирања хрватских злочина и геноцидне политике. Инсистирање на историјским чињеницама није само проблем историјске науке, већ етике и моралне поуке.

Војни исходи вођених ратова само су претпоставка за повољност политичих погодби. Предност војних побједа српска политика није искористила, па су временом претворени у политичке поразе са далекосежним посљедицама на национални развој. Екмечић истиче да мјера једног народа није у његовој историјској улози и заслугама већ у могућности чињења у датом историјском тренутку (1999). Српски национални дух био је најснажнији у ратовима, док је слабио у периоду мира уљуљкан у илузију о реализованим циљевима.

ПОИМАЊЕ СРПСКОГ ЕТНИЧКОГ ГЕОПРОСТОРА И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Дефинисање српског етничког простора и поимање националног идентитета огледају се у представи о ***националној матици и дијаспори*** и њиховом односу. Како се у свијести многих Срба, првенствено у Србији, национални простор и матица своди у оквире државних граница, односно територију на којем Срби остварују политичко – правни субјективитет, која је у савременим геополитичким околностима све мања, то се и матица српског народа сужава. У свијести српског народа „косовски мит“ је централна тачка историје и мјерило свих моралних вриједности, извор државности и духовности, који мостом од пјесама и предања спаја српску средњовјековну државу и културу с модерном историјом, кроз изгубљене вјекове проведене у ропству. Ако се брише његов значај у Србији, а тиме и дио идентитета, онда се много лакше негира на просторима на којима се српски национ већ вјековима осипа, асимилира и покатоличењем и исламизацијом губи. Нестанак државе као политичког упоришта народа и слабљење његове виталности, уколико се сачува свијест о националном идентитету и историјско памћење, односно национална есенција, она ће као квасац у повољном геополитичком тренутку васкрснути народ и његову државност, што се у историји више пута показало. Државност је тек претпоставка националног развоја, која неће бити остварена, уколико држава није правно и институционално уређена с формираним политичким и културним идентитетом.

Код многих Срба национални идентитет се своди у границе распрострањености екавске варијанте српског језика, те се ијекавски изговор не сматра српским, чиме се етнички простор значајно смањује. Проглашавањем екавице службеним језиком у Републици Српској 90-их година прошлог вијека нанесена је велика штета поимању српског културног и националног идентитета те створена заблуда у дефинисању српског етничког простора. Ова одлука је дала другим етносима на истом простору „аргументацију“ да Срби нису аутотхони нити се налазе на свом етничком простору. Проблем односа матица - дијаспора има неколико елемената. Прво је, за историографију значајно питање, око којег нема научног концензуса, која територија представља матицу српског народа јер је у више држава истовремено српски народ остваривао државотворност; из чега се поставља питање: ко брине о дијаспори и чија је историјска дужност да дефинише национални програм, окупи и обједини Србе. Други проблем произлази из карактера односа матица – дијаспора, првенствено политичких, јер из њих поизлазе културне, економске и друге везе. Дијаспора, ако се под овим термином подразумијевају сви Срби изван Србије, бројна је колико и матица, расељена на свим континентима, с бројним успостављеним везама те представља велики политички, економски и културни потенцијал који није искориштен. У периоду социјалистичке Југославије српска дијаспора је била углавном третирана као политички противник новог система, претежно монархистички оријентисана и национално свјеснија од матице, јер није била

инфицирана идејом југословенства. Многи народи користе снагу дијаспоре за развој националне државе и њену позиционираност, примјер Јевреја, Грка, Хрвата.

Дезинтегртацијом Југославије српска дијаспора се увећала, јер су стотине хиљада Срба напустиле њене просторе. Како примјећује историчар М. Екмечић Срби све више постају народ у расејању (Екмечић, 1999).

Суживот с другим етничким групама формира бикултурални идентитет, који може бити прелазни облик ка потпуној асимилацији. Као производ људског друштва настао под утицајем претходних генерација културни идентитет је подложан промјенама које настају развојем друштва. Културни идентитет исељених Срба у односу према матици показује међугенерацијске разлике овисно о времену и узроцима миграција. Изучавајући Србе у Канади Томовић (2002.) издваја шест таласа миграција са специфичним узроцима исељења и односом према матици. За очување њиховог националног идентитета сматра кључним очување материњег језика, што се односи и на све друге дијаспоре изван српског говорног подручја, укључујући и оне у Словенији и Македонији. За Србе на простору српског говорног подручја, и из њега насталих језика, значајно је очување вјерског идентитета.

У новоформираним државама, изузев БиХ, Срби су изгубили статус државотворног народа, чиме су постали дијаспора и етичка мањина на свом етничком простору. Очуваност Републике Српске предуслов је очувања равноправног статуса у БиХ. Очуваност стутуса Срба упитно је и на неким просторима Републике Србије, која је с аспекта правног уређења грађанска држава, док је националном државом можемо сматрати само на основу остварене етничке већине и права државотворности српског народа.

Просторна дисперзија српског народа, посљедица је историјског развоја. Огледа се кроз споменике и трагове материјалне и духовне културе. Материјална култура је константно била изложена рушењу и пљачкању, а духовна присвајању кроз различите облике асимилације. ***Језик, вјера и обичаји*** основни су елемени националне културе. Потискивање православне вјере насилним асимилацијама, мање добровољним, кроз унијаћење, покатоличење и исламизацију основни је начин губљења националног идентитета код Срба. Кад је Вук Караџић довршио реформу српског језика, створио је културну основу развоја српског народа и значајан фактор њеног обједињавања. Бечким договом о језику 1850. године Вук и Даничић су дозволили да српски језик штокавског нарјечја екавске и ијекавске варијанте постане службени језик Хрвата и већине Јужних Словена, што је убрзо постало камен спотицања у дефинисању националног идентитета и етничких граница Срба. Јединствени језик је помогао културну изградњу других народа, првенствено Хрвата, а касније кроз етничке генезе и нове језичке генезе (бошњачки, црногорски) засноване на језичким варијантама, архаизмима и туђицама, што је доприносило осипању и српског народа и простора. Аустро-Угарска управа у БиХ трајала је само 40 година, али је у том периоду, посебно у вријеме управе Бењамина Калаја (1882-1903), створена основа за генезу бошњачке нације и босанског језика с ослонцем на исламизирано становништво, упркос противљењу научне јавности (Миклошић, Вулетић) која у томе није видјела научну утемељеност већ искључиво политичке мотиве (Краљачић, 2001).

Ерозију српског националног идентитета убрзало је прерано напуштање националних идеја у корист других идеја, прије него што је национални програм остварен. Идеју српске националне државе прво је почела нагризати идеја илиризма, а затим југословенства којој су се приклонили многи познати Срби. Ове идеје већ су се почеле уграђивати у свијест српског народа кад је Илија Гарашанин написао „Начертаније“, нацрт српског националног програма у којем се назире утицај југословенске идеје. Ђура Даничић, један од твораца српског језика, још више је урадио на изградњи хрватског језика у оквиру Штросмајерове Југословенске академије наука и знаности. Због идеје југословенства је, у два погодна историјска тренутка послије Првог и Другог свјетског рата, жртвовано национално уједињење за имагинацију, јер се национална свијест других народа југословенског простора развијала у правцу јачања националних идеја. Идејом југословенства могла је бити створена јака нација под условом да су је прихватили и други Јужни Словени. „Југословенски програм дјеловао је дезинтегративно на Србе, не само у националном, већ и у духовном смислу“ (Милосављевић, стр. 76). Иста константација може се изрећи и за идеју комунизма.

За разлику од других народа за Србе је каракеристично да су напуштањем православне вјере губили и национални идентитет. Милосављевић каже да је војни, политички, научни и културни естаблишмент у Југославији прихватао југословенство, па је прекидом развоја националне свијести

дошло и до прекида у научним институцијама у области филологије, историографије и традицији (ибидем).

Политичко-територијална подијељеност Срба који се вијековима развијали под различитим туђинским утицајима (турским, њемачким, угарским, талијанским), утицала је на формирање различитости унутар српског националног бића из чега су произашли бројни културни варијатети, о чему је писао Јован Цвијић у свом дјелу Балканско полуострво (Поријекло становништва, миграције становништва, О психичким особинама становништва на Балканском полуострву). Цвијић је дефинисао елементе културног идентитета Срба и генезу његових варијетета као и српски национални простор иако се, вођен идејом југословенства, није залагао за концепт српске националне државе у границама етничког простора. Подијељеност етничког простора и различит правни статус српског народа унутар постојећих држава утиче на формирање националног духа и дефинисање националних циљева.

Краткотрајна српска државност у новијој историји обилује ратовима у којима су савезници били непоуздани (рат 1875-1878, Балкански ратови, Први свјетски рат), а политичке погодбе неповољне, лоше и редуковане туђим интересима. Иако су били значајан савезник Антанте, Србима се дуго оспоравало право на национално самоопредјељење и уједињење. Тек почетком 1918. г. „реалан војнополитички интерес нагнао је савезнике да и формално промјене своје схватање европске кризе и признају право на национално ослобођење и поробљеним европским народима“ (Станковић, 1984, стр. 218), чиме су и Срби добили прилику за национално уједињење.

Наведени ратови су показали да српски народ плаћа високу цијену у борби за одбрану националних интереса, да се још није одвојио од епске прошлости и да још увијек није критички анализирао Косовски бој и Први свјетски рат, његове актере и посљедице, односно да Срби нису много научили из историје, па им се понавља. Избор савезника, одређивање историјске мјере и тренутка, погодбе и компромиси остају још увијек несавладане политичке вјештине у српском политичком естаблишменту. Још Гарашанин опомиње да се у Србији мора водити рачуна о обећањима народу и савезницима „шта народ од Србије очекује, и шта људи од ње желе и чега се од ње боје“ (Начертаније) и нагалашава да „сваки изасланик српске политике зна које и какве наде пробудити смије и нашто позорност и заинтересованост ондашњих пријатеља Србије треба скренути пажњу“ (ибидем). Вијек касније Нојбахер каже за Србе „да никад нису спремни на компромисе без којих је живот немогућ, они нису у довољној мјери политички обдарен народ, будући да је правда морална, а интерес државна категорија“. Путујући Југославијом између два свјетска рата и упознајући српску историју енглеска списатељица Ребека Вест каже да Срби цијелу историју живе између двије крајности; жртвовања и очекивања гласника спасења, па и путопис о Југославији симболично назива „Црно јагње и сиви соко“ (Vest, 2000).

ФОРМУЛИСАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ПРОГРАМА

Српски народ мора дефинисати националне циљеве и програм чија реализација је предуслов приступању било којој интеграцији или идеологији. Политички развој Срба у посљедњем вијеку прошао је више фаза преиспитивања односа према сопственој историји који карактерише политичка идеологизација. Успостављене догме подизане су на ниво политичке религије и подијелиле су српски народ. Њихово падање доводило је до успостављања новог концепта и преиспитивања историје из угла новоуспостављене догме. Из тог разлога српски народ нема реалан однос према сопственој прошлости, исте узоре, систем вриједности, циљеве, те је подијељен и дезоријентисан. Дефинисање националног програма мора почети од деидеологизације историје и националног помирења.

Дефинисање национаналног програма мора се заснивати на властитим снагама с јасном перцепцијом националног развоја. Реализација његових задатака одвија се у оквиру постојећих геополитичких прилика с јасном представом о крајњем циљу. Национални програм мора бити реално остварљив, односно у оквирима мјере сопственог значаја, улоге и могућности, при чему се не воде туђе битке нити преузимају туђе обавезе.

Српски народ је косовски мит, о којем постоје различите перцепције од побједе до пораза, уградио у националну историју и свијест као камен темељац. Континуитет државности представља носиви зид у развоју народа, оквир око кога се гради и остварује културни, национални и привредни развој. Њемачки филозоф Хегел заступао је став да нема културног развоја без

националне државе. Овом тврдњом могао би се објаснити дисконтинуитет културног и националног развоја Срба. Успостављање националне вертикале значи сабирање националних узора и вриједности који ће трајати и окупити нацију. „Духовно јединство данас је једно од најзначајнијих питања српског народа“ (Крестић, 1999). Само позивање на духовно јединство показатељ је слабости и разједињености народа. У свијести српског народа исте личности и историјски догађаји се истовремено и маргинализују и величају потврђујући недосљедност политичких опредјељења код Срба. У недостатку формулисаног националног програма неопходно је стварање духовне, политичке и научне елите, која би полазећи од националних вриједности и интереса окупила, усмјерила и водила српски народ. Сопствено несналажење у политичким превирањима не може се оправдавати непријтељима, ксенофобијом, већ сагледавањем учињених грешака и трагањем за новим рјешењима, савезницима и приликама.

Европи се мора наметнути српско национално питање као важан фактор стабилности простора Југоисточне Европе, чијим рјешавањем се може постићи национална и политичка равнотежа без угрожавања туђих вјерских, националних, економских интереса, уважавањем свих демократских начела савременог друштва.

Геополитичка стварност, у којој су Срби све више народ у дијаспори, намеће потребу изналажења нових модалитета уједињења српског народа и заштите националних интереса, који укључују политичка права, економски и културни развој. Територијална дисперзија у више државних субјективитета, од којих неки лоше кореспондирају и у којима је српски народ у различитом политичком статусу, отежава његов пуни развој. Чврсто повезивање с дијаспором и залагање за национална права, успостављање посебних веза неопходни су кораци у спречавању осипања националног бића.

Савремени услови живота утичу на динамику кретања становништва, посебно у пограничним подручјима. Савјетујући Србе између два свјетска рата да граде добре односе с Италијом Арчибалд Рајс истиче да „Способност неке земље јесте у томе да користи то гранично мјешано становништво и гради везе са сусједном земљом,“ и наводи примјер: „Зар становништво Нице није било и још није најбоља веза између Француске и Италије?!“ (Рајс,1928, стр. 46).

Формирање трансграничних региона нови је облик економског повезивања у оквиру Европске уније као и сусједних држава и представља једну од могућности у повезивању Срба изван Србије с матицом. Кроз јачање функционалних капацитета пограничних урбаних насеља и инфраструктурну опремљеност ствара се основа добре регионалне позиционираности и успостављају нови облици међудржавног и међурегионалног повезивања. Интеррегионална сарадња отвара могућност повезивања матице са српским становништвом у сусједним регионима у правцу очувања духовног простора, идентитета српског становништва и јачању његове економске основе. Успостављање вишеструких веза и осјећаја етничке и културне припадности могућа је само у условима привредно снажне и национално свјесне матице, чије ће заједничко дјеловање утицати на позиционираности српског народа у региону. Добри односи са сусједима гарант су стабилности, континуираног привредног и културног развоја.

ЗАКЉУЧАК

Српски национални простор и духовни идентит немају константне вриједности што је посљедица историјског и политичког развоја. Стварање националне државе Срба у савременој историји замјењено је „вишим“ наднационалним циљевима и идеологијама које нису опште прихваћене на јужнословенском простору, већ су допринијеле разградњи националног идентитета и простора Срба. У посљедњем вијеку политички развој српског народа одвијао се у правцу денационализовања културе и свијести с недефинисаним националним циљевима. Почетком XXI вијека, кад на простору Југоисточне Европе нове етногенезе завршавају процес формирања националних држава, српски народ демографски ослабљен, територијално сужен, привредно осиромашен још није дефинисао националне приоритете и одабрао савезнике. Чињеница да су Срби још увијек значајан политички фактор стабилност наведеног геопростора, представља аргументацију за актуелизирање питања националног развоја, као значајног фактора стабилности и кроз бројну и распрострањену дијаспору могућности привредне и културне интегративности.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Vest, R. (1940). Black Lamb and Grey Falcon. London. Црно јагње и сиви соко. (2000). *БИГЗ*. Београд.
2. Гарашанин, И. Начертаније (Програм спољашње и националне политике Србије на концу 1844. године) – *према Вукићевићевом и Страњковићевом издању и преписима који се чувају у Народној библиотеци у Београду*
3. Грчић, М.(2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду
4. Грчић, М. (2011). *Географија религија.* Географски факултет Универзитета у Бергграду.
5. Грчић, М. (2012). Простор као филозофска и географска категорија. *Гласник св.14,* Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
6. Гњато, Р., Станојевић, М. (2012). Геополитичке посљедице вјештачких етногенеза на простору бивше СФР Југославије. *Гласник св 16.* Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
7. Екмечић, М. (1999). Српски духовни простор на размеђи стољећа. *Српски духовни простор*, Нова Европа, Београд
8. Илић, Ј.(1993). Београд: Срби у Хрватској. Насељавање, број и територијални размјештај. *Етнички простор Срба, књ. 3.*Географски факултет, Универзитет у Београду.
9. Краљачић, Т. (2001). Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882 – 1903). *Академија наука и умјетности Републике Српске.* Бања Лука.
10. Крестић, В. (1999). Духовни проблеми српског народа. *Српски духовни простор*. Нова Европа. Београд.
11. Милосављевић, П.(1995). Српски национални програм и српска књижевност. Приштина
12. Павић Р. (2012). На темељима географије-I: Простор у политици. Хрватски хоризонт 1/12. Загреб: Хрватско географско друштво
13. Попис становништва, кућанстава и станова 2011, 2013, *Статистичка извјешћа,*Загреб
14. Рајс, Р. А. (1928). Чујте Срби. Београд
15. Рађеп, Ј. (2004). Генеза хроника грофа Ђорђа Бранковића. Прометеј. Нови Сад.
16. Станковић, Ђ.Ђ. (1984). Никола Пашић, савезници и стварање Југославије. Београд.
17. Ћосић Д. (1999). Тезе за расправу. *Српски духовни простор*. Нова Европа. Београд
18. Tomović, V. A. (2002). *Canadia Serb: A History of their Social and Cultural Traditions (1856 – 2002).* Ontario: Batlik
19. Цвијић, Ј.(1918/1966). *Балканско полуострво и јужнословенске земље, Основи антропогеографије*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

SERBIAN ETHNIC GEO-SPACE AND NATIONAL AWARENESS - BETWEEN PRCEPTION AND REALITY

MIRA MANDIĆ

Faculty of Natural Scinces and Mathematics, University of Banja Luka, 78 000 Banja Luka, Republic of Srpska

The Serbian national space and spiritual identity have not been constant in their values, which is a consequence of the historic and political development. The creation of a Serbian national state in modern history has been replaced with ‘higher’ super-national goals and ideologies that are not generally accepted in the South-Slavic region so they resulted in disintegration of the Serbian national identity and space. Over the last century, the political progress of the Serbs followed the course of denationalization of both culture and awareness with poorly defined national aims. In early 21st century, South-East Europe witnessed new ethno-genesis that formed new national states but the Serbs remained territorially weakened, commercially pauperized, with still reduced national priorities and allies. The fact that the Serbs are still a relevant political stability factor in this geo-space indicates the necessity to solve the matters of national development, which is crucial for the stability. Furthermore, the widespread diaspora could be well capitalized on and the commerce and culture should be integrated.

ДОПРИНОС ЈЕВТА ДЕДИЈЕРА РАЗВОЈУ ГЕОГРАФСКЕ НАУКЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

МИЛОВАН Р. ПЕЦЕЉ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Резиме: Као географ, Дедијер се појавио после Цвијића, када се о Босни и Херцеговини мало знало. До тада ни сами Срби нису се међу собом довољно познавали, а требало је да се изврши њихово ослобођење и уједиње. После Цвијића, немерљив допринос на превазилажењу овешталих фраза и маштовитих причања о делу тог простора, дао је Јевто Дедијер. Дедијер је био одличан геоморфолог, нарочито глациолог који је писао радове из карстологије, геологије, географије насеља, регионалне географије, картографије и радове о националном питању. Омиљена тема били су му радови о сточарским кретањима, али се највише прославио са књигама и радовима из антропогеографије. Дедијер је предано и неуморно радио у готово свим националним друштвима, посвећен идеалима ослобођења и уједињења српског народа. Дедијер је био сведок и актер анексионе кризе, учесник заплета, који је започео 1914. у Сарајеву, и расплета који се догодио 1918. године.

Кључне речи: Дедијер, антропогеографија, глациологија, Херцеговина, Просвјета.

Abstract: As a geographer, Dedijer appeared after Jovan Cvijić. At the time about Bosnia and Herzegovina little was known and even Serbs themselves did not know eachother enough when their release and unification should happend. An invaluable contribution to overcoming the phrases and imaginative story about that landscape, gave Jevto Dedijer. Dedijer was excellent geomorphologist, especially glaciologist who wrote the works of karstology, geology, settlement geography, regional geography, cartography and works on national issues. His favorite subjects were writings on cattle movements, but the most famous books and works were on human geography. Dedijer worked hard in almost all the national societies. He was devoted to the ideals of liberation and unification of the Serbian people. Dedijer was a witness and actor of the annexation crisis, and participant in the plot, which began in 1914. in Sarajevo, and the denouement of which occurred in 1918. year.

Keywords: Jevto Dedijer, human geography, glaciology, Herzegovina, education

УВОД

Јован Цвијић је Јевта Дедијера запазио приликом истраживања херцеговачког крша 1892. године. Тада му се при руци нашло приљежно и вижљасто дванаестогодишње момче, које је на њега оставило одличан утисак. Уписао га је у мостарску гимназију и тако му отворио врата света. Кренуо је, одвећ храбро, из тада поетичног Мостара, који је био мали за његову амбицију. Најпре је уписао студије у Београду, да би се, после три године, нашао у Бечу, где је провео још четири године и стекао највише академско звање. Пред крај живота, ратне прилике довеле су га у Париз, па у Нешател и, на крају, у Женеву. У таквој Европи провео је нешто мање од деценије, и то највише студентског живота. За тридесет девет година живота, Дедијер је, од чобанчета из малог херцеговачког села Чепелице, доспео до универзитетског наставника у Београду.

Јевто Дедијер је великих стваралац, национални борац и прегалац, који је српској култури оставио велико дело о географији и етнографији Херцеговине. Био је први доцент географије, први наставник Београдског универзитета из Босне и Херцеговине, посланик првог Босанско-херцеговачког сабора, уредник часописа: *Српска ријеч* и *Преглед*, секретар СКПД „Просвјета“, израдио је прву географску карту Југославије и прошао је албанску голготу. Дедијерова библиотека са рукописима и преписком запаљена је у Београду 1916. године, и тако су избрисани сви важни трагови његовог рада.

Као припадник тајне револуционарне организације младобосанаца, Дедијер је био доследан правилима апсолутне конспирације и за собом није остављао писане трагове. Припадао је плејади умних, непоколебљиво храбрих и фанатично конспиративних људи који су живели у тешким ратним временима, мењали их, али остали доследни својим коренима и свом националном бићу. Умро је у тридесет деветој години 24. децембра 1918. од шпанске грознице у Сарајеву, мада је изражена сумња да је отрован. Једном приликом је пословично уздржани, Иво Андрић рекао да од Јевта Дедијера поштенијег човека није срео. У свакојаким пометњама нашега времена, ова карактерна црта Јевтова бива још изразитијом.

Дедијер се јавља у време географске синтезе, када су добри географи, поред ерудиције, морали бити и свестрани. Био је одличан геоморфолог, нарочито глациолог, писао је радове из карстологије, геологије, географије насеља, регионалне географије, картографије и радове о националном питању. Дедијеров научни рад започео је радовима из физичке географије, омиљена тема били су му радови о сточарским кретањима, али се највише прославио са делима из антропогеографије.

Згуснути догађаји тог времена у многоме су одређивали приоритете, како у јавном деловању, тако и у научном уздизању. За релативно кратког живота, написао је значајна научна дела, али га је биологија, нажалост, спречила да се као научник у потпуности искаже. Одмах иза радова из антропогеографије следе радови из глацијације и националне географије. Дедијеров научни, универзитетски, публицистички и национални рад, потребно је још више приближити академској заједници. Јер човек не умире онда када му срце престане да куца и када му у разореном телу клоне болна душа, него онда када га заборави потомство и престану речи да говоре о његовом делу.

АНТРОПОГЕОГРАФСКИ РАКУРС

Појавом Дедијера добили смо истраживача научно утемељеног, који је антропогеографска истраживања проводио, од гимназијских дана, стриктно следећи упутства Цвијића. Узорно је наставио Цвијићево антропогеографско дело понајпре антропогеографском студијом – *Херцеговина*[1] у којој се као млад научник реализовао и показао методолошко-научну зрелост. Име је изградио још за живота, у првој декади минулог века, бавећи се највише једном малом земљом са пуно брига.

Антропогеографске процесе Дедијер је проучавао на основу породичних, родовских и племенских традиција, миграционих струја из планина у низије, сточарских кретања и процеса етничке асимилације. У испитивањима порекла становништва, Дедијер се ослањао на проверени Цвијићев метод, који се темељио на народној традицији, на пореклу крсних имена, етнографским мотивима и објектима који су карактеристични за одређене области. Дедијер је пажњу посвећивао етногенези, етнореволуцији и етнотрансформацији балканских народа. Бавио се насељима и миграција које је доводио у везу са пореклом становништва. Цвијићеву методологију Дедијер је стриктно применио приликом испитивања Херцеговине и ту је кључ његових успешних антропогеографских истраживања.

Дедијер је пописивао породице, њихове куће и села, испитивао је њихово порекло, крсне славе, пратио њихова кретања и описивао њихове навике, склоности, а нарочито њихову душу. До података, којих данас нема у архивама нити дипломатским списима, долазио је непосредно ходајући по селима, засеоцима и забитима, углавном пешке или на коњићу. Притом је слушао гласове народа и долазио до обиља података о становништву, насељима, обичајима, њиховој култури и све то заклопио у изванредну антропогеографску студију – Херцеговина. Тако се, као ретко ко, посветио својој земљи и свом народу, од ране младости, па до краја живота. Мало је оних који су се тако снажно одужили свом завичају као што је то учинио Јевто Дедијер са својом антропогеографском студијом *Херцеговина.*

Студија *Херцеговина* постала је образац и узор свим истраживачким подухватима те врсте, од почетка двадесетог века, па до данас. Цвијићев наследник и први доцент антропогеографије, са овим делом ударио је угаони камен српској антропо-географској школи[2]. Антропогеографска студија – *Херцеговина* изазвала је одмах велико интересовање у научним круговима. О томе говоре афирмативна запажања и стручне оцене које су изнела ауторитативна научна имена тог доба, као што су: Јован Цвијић (*Српском књижевном гласнику* и *Petermanns Mittelungen*), Јиржи Поливка

[1] Јевто Дедијер, *Херцеговина, антропогеографска студије*, СКА, засебно штампано дело, Београд, 1909, стр. 1- 448.

[2] Српску антропогеографску школу основао је Јован Цвијић. Он је најпре сачинио *Упутства за проучавање села у Србији* 1896. године, а потом и *Упутства за проучавање села у Босни и Херцеговини* 1898. године. Тиме започињу организована научна истраживања насеља и становништва у јужнословенским земљама. Резултати ових истраживања публикују се од 1902. године серијом књига под насловом „Насеља српских земаља", а од 1922. године под измењеним називом „Насеља и порекло становништва." Највећи број дела биле су монографије о пределима која су настале као резултат теренских истраживања и представљају највредније стваралаштво Цвијићеве антропогеографске школе. На XI конгресу Међународне географске уније, одржаном 1925. године, образована је Комисија за истраживање сеоских насеља. До тада је у „Насељима" било објављено чак десет монографија о насељима и пореклу становништва.

(*Zeischtschrift für Volkskunde*), Вилхем Гец (*Petermanns Mittelungen)*, Гастон Гравије (*Anale de Géographie*), а о Билећким Рудинама: Јован Ердељановић (*Сборнику по славяновію*), Павле Вујовић (*Geographische Zeitschrift*) и други. Дедијер је окупљао сараднике који су му помагали у прикупљању података. Као плод проучавање насеља, у чему је учествовао шири круг образованих људи, Дедијер је објавио рад о пореклу становништва.[3]

Поред Обрена Козића, са Дедијером су на прикупљању материјала радили његови другари, углавном мостарски гимназисти, филозофи, просветни радници и свештеници. Са поносом Дедијер истиче њихов немерљив допринос у овом истраживачком подухвату: „Са особитим одушевљењем радили су тадашњи ђаци мостарске гимназије: С. Вујевић, В. Периновић, Р. Тохољ, Т. Ромовић, Р. Чупковић, В. Јелић, а затим филозоф Н. Буквић и Т. Братић, свештеник".[4] Дедијер је окупљао младе истраживаче који су према упутствима прикупљали податке.

Са антропогеографским истраживањима у Босни и Херцеговини значајније су се бавили: О. Козић-Ђурић, С. Трифковић, М. Карановић, П. Шобајић и Т. Канает. Треба нарочито истаћи крупан допринос који је дао Миленко Филиповића, али не треба заборавити новију генерацију која се бавила антропогеографским истраживањима у Босни и Херцеговини: М. Бјеловитића, М. Мишковића и З. Маријанаца. Након Цвијића и Дедијера значајан допринос на развоју и методолошком осавремењивању српске антропогеографије дао је Војислав Радовановић. Допринос у развоју српске антропогеографске школе дали су етнографи и антропогеографи Јован Ердељановић, Тихомир Ђорђевић, Миленко Филиповић, Милисав Лутовац и Јован Трифуноски. На развоју српске антропогеографске школе у новије време утицали су: Милован В. Радовановић, Србољуб Ђ. Стаменковић и Мирко Грчић.

Прва антропогеографска дела, са простора Босне и Херцеговине, објавили су Јевто Дедијер, Стјепо Трифковић и Обрен Козић-Ђурић. До избијања Балканских ратова у едицији „Насеља српских земаља" објављено је пет књига од чега су била два Дедијерова антропогеографска дела: *Билећке Рудине* (1903) и *Херцеговина* (1909). Дедијерове студије садржале су бројне податке сакупљене на терену са корисним картографским илустрацијама, што је до тада био недостатак ових дела.[5]

После објављивања антропогеографске студије – *Херцеговина,* Дедијер постаје, без имало повреде скромности, признат географ о чијим научним радовима су афирмативно писали професори са познатих универзитета Европе: Прага, Москве, Минхена, Париза и Берлина. Радови из антропогеографије су лична карта Јевта Дедијера. Мање је познато да се антропогеографским истраживањима родних Змијања бавио професор, писац и народни трибун Петар Кочић, који је антропогеографију сматрао српском науком, по предмету обрађивања, по области проучавања и по њеном оснивачу, а Јевта Дедијера сматрао је „српским васпитаником", са србијанским схватањем научног рада и специјалном спремом.

Сточарска кретања су била важно истраживачко и омиљено Дедијерово научно поље. Обилазећи Херцеговину у лето 1905. године он се заинтересовао за сточарска кретања. Разрадивши то у оригинални научну идеју, Дедијер је дисертацију „Сточарска кретања у Херцеговини - антропогеографска студија", одбранио на Бечком универзитету 1907. године.[6] Едуард Оберхумер је прихватио тему дисертације у којој је Дедијер имао задатак да обради узроке и последице сточарска кретања у Херцеговини. Препоручио му је за литературу Цвијићеве радове о Балканском полуострву, а затим и радове познатих географа Фишера и Филипсона. У комисију је биран и професор Едуард Брикнер. Дедијеров докторски рад се заснивао на историјско-географским фактима, чиме се бавио Е. Оберхумер, али се тицао и физичкогеографских фактора, као што су клима, пластика и биогеографија, чиме се бавио Е. Брикнер.

Дедијеров научни став се заснива на сличности сточарских кретања у Босни и Херцеговини са истим на планиским системима Алпа и Карпата. Узор су му била Демартонова истраживања сточарских кретања на Карпатима и Алпима. Радећи 1916. године са Демартоном, Дедијер је дошао

[3] Јевто Дедијер, *Порријекло Босанско-херцеговачког становништва*. Преглед I, бр. 7 и 8, Сарајево, 1911. године, стр. 421-431.
[4] Јевто Дедијер, *Херцеговина*, стр. 9-10.
[5] Милош. Д. Мишковић, *Карта насеља земље Павловића*, Земља Павловића, АНУРС, Бања Лука-Српско Сарајево, 2003. стр. 611-613.
[6] Jevto St. Dedijer, *Das Hirtenursen der Hercegovina Antropogeographische Studie*, Wiena, 1907. стр. 1-45. Ово је биле тема докторске дисертације Дедијера. До сада смо о њој навели само неколико важнијих цртица у књизи „Јевто Дедијер-живот и дело".

до нових сазнања која је могао упоредити са властитим истраживањима сточарских кретања у Босни и Херцеговини. То му је послужило да креира оригиналну научну идеју, базирану на аналогији сродних географских области и сличних антропогеографских појава, које су се могле применити на сличним планинским системима у Европи, па и шире. Дедијер је своје идеја најпре саопштио Цвијићу. *Поступићу онако како сте ми рекли за чланак, ако не одем за Русију. Написао сам чланак о Transhimaney.... Читајући разне књиге о Француској видео сам да сродни географски објекти изазивају сличне антропогеографске појаве. Кад бих имао годину дана времена чини ми се да бих успео да пронађем аналогије, међу народима врло далеким, као што су на пример, босанске Балије и шпански сточари.*[7]

Демартонов рад заинтересовао је Дедијера, који ће од тада овом научном проблему придавати посебну пажњу и дубље размишљати о суштини сточарских кретања. То је био пресудан тренутак у Дедијеровој научној преокупацији и од тада ће најважнија област његових научних истраживања бити антропогеографија. *Чланак г. de Martonne-а о стачарском животу на Карпатима у 'Zu Fr. Ratzels Gedachtun' је интересантан и ја сам с оно мало француског језика што га знам и речником прочитао половину чланка. До сада има доста сличних ствари са Херцеговцима. Згодно је, што ту имамо скупљену приличну литературу о томе питању. Мене све више интересује антропогеографија.*[8]

Радови Демартона о сточарским кретањима одредили су Дедијеров научно-истраживачки правац, постали његова омиљена тема и централно научно-истраживачко поље. Дедијер је знао да сезонска сточарска кретања, у потрази за храном покрећу за собом и становништво. Стога је он упорно испитивао и пратио сточарска кретања и миграције становништва како би растумачио ову значајну друштвено-географску појаву. Познавање морфологије Херцеговине битно је јер она одређује живот сточара и утиче на миграције. То је Дедијер презентовао кроз поглавља у докторату: „Сточарски начин живота", „Сточарски живот на Хуминама и Рудинама", Сточарска кретања и начин живљења у „Северној Херцеговини" и „Област планинских пашњака".[9]

Дедијер је пратио савремену литературу и бавио се проблемима регионалних размера, што је била одлика његове научне зрелости. У ревији *Annales des Géographie,* објавио је рад о сточарским кретањима на Динаридима,[10] а потом и у Гласнику СГД-а.[11] Права је штета што Дедијер није имао среће да после Првог светског рата настави истраживања на ову тему и више нам приближи истраживачки угао Демартона, чији су радови о сточарским кретањима на Карпатима и Трансилванским Алпима увелико утицали на Дедијерова регионална схватања о том питању. Разматрања о сточарским кретањима Дедијер је сматрао за свој најбољи рад.

Интересантан проблем у сточарским кретањима су и земље *ходалице (одалице)*. Ходалице су били беговски поседи које су сељаци куповали од њих, обрађивали их па потом продавали другима. Ови власнички односи, нарочито су се развили за време аустроугарске управе. Ходалице су биле последица сточарских кретања и миграција. Настале су у Херцеговини, а затим се преносиле и развиле на Гласинцу и у Височкој нахији, о чему је писао и Миленко Филиповић. Земља је, дакле, ходала из руке у руку. На тај начин је рушен вековни тимарски систем, који је био стуб турске власничке управе. Дедијер је пратећи ходалице, пратио економске односе и миграциона кретања сточара од Херцеговине, преко Романије, Височке нахије све до Крајине и Посавине.

Српска влада је 1018. године наручила од Дедијера да изради антропогеографску карту Европе. На антропогеографским картама јасно се уочава размештај етничких скупина, насеља и народно благо. Оригиналним научним радовима Дедијер је прославио српску антропогеографску науку. Она живи и данас, разуме се, методолошки осавремењена. Јевто Дедијер је један од стубова српске антропогеографске школе.

[7] АСАНУ, 13484/304-39, Писмо Јевта Дедијера Јовану Цвијићу од 15/3. фебруара 1916. године. Адреса Дедијера је Vanves (Seine) Rye de Paris 153.
[8] *Исто.*
[9] J. Dedijer, *Das Hirtenursen der Hercegovina Antropogeographische Studie,* Wiena, 1907, стр. 2-4.
[10] J. Dedijer, *La Transhumance dans les pays dinariles,* Anna1es 1a Géographie, 1916.
[11] J. Дедијер, *Сточарске зоне у планинама динарске системе,* Гласник Српског географског друштва, Београд, 1914, с. 39-57.

ДЕДИЈЕР КАО ФИЗИЧКИ ГЕОГРАФ

У самим почецима, Дедијер је показивао велики интерес за истраживања из физичке географије. У штампаном извештају, под насловом *Научни радови*, Дедијер је истакао да је: *Главна област мога самосталног рада била је Физичка географија и антропогеографија*.[12] То су била превасходно научна испитивања из области глациологије. Јевто Дедијер је један од пионира који се реализовао као глациолог и на том научном пољу је оставио одличан научни резултат. Још као студент Дедијер се интересовао за проблеме глацијације и написао је пет значајних радова из ове научне области.[13] Дедијерова истраживања из глациологије уследила су непосредно после Цвијићевих открића глацијације на балканским просторима. До тада се сматрало да на Балканском полуострву није било глацијације те да је она била резервисана само за Алпе. Аустријски геолози Е. Мојсисовац, Е. Тице и А. Битнер тврдили су да у Босни и Херцеговини није било трагова старих ледника, па тиме ни плеистоцене глацијације. Такво мишљење је прекинуо Ј. Цвијић, сматрајући да неколико највиших планина Балкана залазе својим врховима у зону снежаничких предстража. Цвијићеве студије о траговима глацијације на планинама Балканског полуострва, саопштене су научној јавности 1896. године. Најпре је открио глацијацију на највишој балканској планини Рили у Бугарској и извео општи закључак о зони снежаничких предстража, висини глацијалне снежне линије, врстама дилувијалних ледника, постанку циркова и глацијалним језерима.

После Цвијића о глацијацији Бјелашнице и Оријена, писали су 1900. године, два највећа ауторитета тог доба – Алберт Пенк и Вилијам Морис Девис, затим Фридрих Кацер о глацијацији на планини Вратници 1902. године, Грунд о глацијацији на планинама: Вратници, Чврсници, Троглаву, Шатору и Вележу 1902. године утврђујући у Херцеговини четири глацијала, исто као и у Алпима. Глацијација Балкана постала је популарно научно питање почетка двадесетог века, углавном резервисано за велике научне ауторитете као што су били Јован Цвијић и бечки професори, на челу са Албрехтом Пенком, кога је Цвијић сматрао неоспорним научним ауторитетом из ове научне области. Дедијер се са првим радом из глациологије појавио три године касније као студент, придруживши се научном клубу познатих глациолога. Дедијер је започео истраживања високих планина Босне и Херцеговине, да би новим открићима глацијалних трагова подупро Цвијићева научна достигнућа из те области.

Јевто Дедијер је са Васиљом Грђићем извео теренска испитивања, у јулу 1903. и августу 1904. године, трагајући за глацијалним формама у рељефу херцеговачких планина Зеленгоре, Товарника и Маглића. Пронашли су нове глацијалне трагове, и тако су се надовезали на резултате Цвијића, који их је на планинама Босне и Херцеговине запазио 1898. године.[14] Тако је 1905. године настао њихов заједнички рад *Глаицјални трагови на Зелен-Гори, Товарници и Маглићу,* са којим су допунили Цвијићеву расправу о Волујаку и Биочу, где је он проучио глацијацију, морфологију, тектонику и геологију волујачко-биочке планинске висоравни, чији је саставни део Маглић.[15]

Са ове временске удаљености, може се сасвим сигурно констатовати да је Јевто Дедијер био један од пионира у истраживањима глацијације. Са постигнутим научним резултатима, он је стао уз раме са најпознатијим истраживачима глацијације у Босни и Херцеговини. Његов научни резултат из ове области био би сигурно респектабилнији, да, по наговору Цвијића, није направио петогодишњи прекид. Непуних пет година после, Јевто Дедијер се поново враћа истраживањима глацијације и 1909. године објављује рад *Глацијација Височице у јужној Босни*. О научној вредности овог рада говорио је Јован Цвијић на скупу *Академије природних наука*, од 18. новембра 1909. године. У

[12] ДР. ЈЕВТО ДЕДИЈЕР, *НАУЧНИ РАДОВИ,* BOSN. HERZ. INSTITUT, FüR BALKANFORSCHUNG, N.R. 270 Bibliotheca MUSEI Bosniae et Hercegovinae, Sarajevo, C 8925.

[13] Јевто Ст. Дедијер, Васиљ Грђић, *Глаицјални трагови на Зелен-Гори, Товарници и Маглићу,* Глас Српске краљевске академија наука, 69, Београд, 1905. године, стр. 169-190.

Јевто Дедијер, *Глацијаација Височице у Јужној Босни,* Глас Српске краљевске академије наука, 79, 1909. године, стр. 187-192.

Jevto Dedijer, *Traces glaciaires en Albanie et en Nouvelle Serbie*, La Géographie, 1916/1917. godine, str. 325-337.

Јевто Дедијер, *Високе површи и глацијални шљунци на Бјелашници*, Гласник СГД, година I, св. 2, Београд, 1912, стр. 300-310.

[14] Јован Цвијић, *Морфолошке и глацијалне студије о планинама Босне и Херцеговине и Црне Горе*, Глас LVII – *Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва,* Глас LXV, Сабрана дела, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 326-391.

[15]Јевто Ст. Дедијер, Васиљ Грђић, *Глацијални трагови на Зелен-гори, Товарници и Маглићу у Херцеговини*, Глас Српске краљевске академије LXIX, Београд, 1905, стр. 185-191.

приказу се наводи: *Исти академик* (Цвијић) *реферисао рад Г. Др. Дедијера, Глацијација Височице у јужној Босни', па је одлучено: да се ова расправа штампа у 'Гласу' I разреда*[16]. Дедијер је послушао савет Цвијића и рад *Глацијација Височице у јужној Босни*[17] објавио је тек пошто је претходно докторирао и штампао антропогеографску студију *Херцеговина*. Височица је босанскохерцеговачка планина између Бјелашнице и Трескавице, која није била проучавана од стране Цвијића и страних истраживача, па је Дедијер осећао потребу да је проучи. Дедијер је на Височици утврдио две глацијалне периоде: *Као сигурни глечерски трагови могу се сматрати: ивичне, подинске и средишње морене, углачане, избраздане површине, зарубљене комчићи, циркови, басени од исушених језера*.

Дедијер је истраживао и фосилне глацијацијалне облике на Бјелашници. Међутим, рад *Високе површи и глацијални шљунци на Бјелашници*, објавио је тек 1912. године. Иначе, трагове глацијације на Бјелашници открио је Албрехт Пенк 1899. године. Он је после Цвијићевог саопштења о постојању глацијације на балканским планинама, са харвардским професором Вилијамом Морисом Девисом обишао Бјелашницу и потврдио Цвијићеве ставове да би глацијалне трагове потом потврдио и бечки професор Алфред Грунд. После таквих научних величина какви су били – Албрехт Пенк, Вилијам Морис Девис и Алфред Грунд, и Јевто Дедијер је наставио са истраживањима Бјелашнице. На њој је пронашао нове глацијалне трагове, и тако проширио сазнања о заглечерености Бјелашнице.

За време боравка у Француској, Дедијер је у престижној географској ревији *La Géographie*, објавио рад *Traces glaciaires en Albanie et en Novelle Serbie (Трагови глацијације у Албанији и Новој Србији)* на француском језику.[18] Овај међугранични простор Дедијер је истраживао крајем јуна 1915. године. Боравећи у Француској са великим географом Емануелом де Мартоном, указала му се прилика да прошири знања из глациологије, будући да се он успешно бавио глацијацијом Карпата и Трансилванских Алпа. Дедијеру је понуђено да у часопису *La Géographie* објави краћи рад о глацијаци на Балканским планинама, али је он, уз консултацију са Цвијићем, користећи се резултатима о глацијацији Проклетија, објавио опширан рад о глацијацији високих планина у Албанији и Новој Србији.[19]

Откривајући трагове глацијације на Височици и потврђујући исте на Бјелашници, Маглићу, Товарнику... Дедијер је оригиналним научним резултатима, дао значајан допринос у познавању глацијације у Босни и Херцеговини. Дакле, ради се о озбиљним научним радовима који су плод теренских истраживања високих планина. Дедијерова научна достигнућа глацијације најзначајнија су после Цвијићевих и представљају крупан научни допринос у историјском развоју ове научне мисли.

О квалитету Дедијерових радова о глацијацији говори и то што је Цвијић написао афирмативан приказ његовим радовима о глацијацији. Рад *Глацијација Височице у Јужној Босни* приказао је у Књижевном гласнику 1909. године и рад *Глацијални трагови на Зелен Гори, Товарници и Маглићу*, приказао је у часопису *Zeitschrift für Gletscherkunde* 1907. Петар Јанковић је у *Прегледу географске литературе Балканског полуострва,* написао стручни приказ Дедијеровог и Грђићевог рада *Глацијални трагови на Зелен Гори, Товарници и Маглићу*.

Узгред напоменимо да је Дедијер открио глечерске трагове на македонској планини Стогову и Јабланици.

Дедијер се бавио **палеогеографијом** и **морфогенезом** највеће и најсложеније херцеговачке долине Неретве и објавио први значајнији научни рад о њеној геолошкој историји, палеогеографији и морфогенези. Као сваки Херцеговац, и Дедијер је Неретву доживљавао као симбол Херцеговине, шетао је поред ње слушајући њено жуборење и уживао у прекрасним бојама, брзацима, и непоновљивим лепотама овог кањона, а кад је стекао довољно сазнања из геологије, тектонике и геоморфологије, посветио јој је један интересантан научни рад.[20]

То што горски ток долине Неретве све до ушћа реке Раме, има динарски правац, а затим оштрим лактом изненада скреће према југу и трансверзално пробија динарски свод, уливајући се у Јадранско море, навело је Дедијера на једно врло интересантно размишљање. Он је претпоста-

[16] Књижевни гласник, књ. XXIII, бр. 11, 1. XII 1909, Београд, 1909, стр. 878.

[17] Јевто Дедијер, *Глацијаиија Височице у Јужној Босни,* Глас Српске краљевске академије наука, 79, Београд, 1909.

[18] Jevto Dedijer, *Traces glaciaires en Albanie et en Nouvelle Serbie*, La Géographie, 1916/1917, стр. 325-336.

[19] Новооослобођени простори Македоније, Рашке (Санџак), Топлице и Јабланице, после балканских ратова припали су Србији, и тада су били познати као Нова Србија.

[20] Јевто Дедијер, *Прилози геолошкој исшорији Нерешве,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XIX, Сарајево, 1907. године, стр. 619-630.

вљао да је динарска Неретва текла у постмиоцену преко превоја Макљен и уливала се у Врбас. Дедијер је сматрао да је динарска Неретва део долине Врбаса, односно његов горњи ток. Дедијерова оригинална запажања о морфогенези ове херцеговачке реке маштовита су и логична једнако толико колико и његових савременика. Нико их није омаловажавао и она се уважавају и цитирају у радовима све до данашњих дана.

Поред научне области која је била централно поље интересовања Дедијер се бавио и питањима из **националне географије**. После балканских ратова Дедијер је обишао новоослобођене територије и о њима писао значајне радове. На тај начин је давао лични допринос и помогао да се оне што боље упознају и лакше интегришу у државно-територијални и политички систем Србије. Дедијер је тада написао књигу *Нова Србија*[21] и опсежне радове *Стара Србија*[22] и *Далмација*[23], који се, по тематици, могу сврстати у област националне географије. Радови, *Нова Србија* и *Стара Србија* настали су у ратним годинама као плод теренских истраживања која је Дедијер провео на, до тада, скоро потпуно непознатим просторима који су вековима били под Турском управом, док је рад *Далмација* настао 1915. године, када су утврђени ратни планови Србије и био је од геостратешког значаја.

Ставови Дедијера о **национализму** су поучна и данас актуелна. Дедијер је о том питању размишљао и писао рационално и контролисано без емотивног заноса. Ослањајући се на Цвијићев рад *О даровитости српског народа*, он је сматрао да ми „своју судбину можемо олакшати културним напредовањем, националним васпитањем, усавршавањем позитивних особина нашег карактера".[24]

Треба имати на уму да је тада национална борба у Босни и Херцеговини, у првој деценији двадесетог века, била обликована и ушла је у нову фазу добивши тиме европски значај. Главну реч је тада имала једна изузетна група мостарских песника и интелектуалаца, која се окупљала око мостарске *Зоре*, а потом и око листа *Народ*. Буне и устанци Срба, замењени су политичком борбом, све док ослобођење 1918. године није донело уједињење, духовно освешћење и економску слободу у новој држави.

Суштина Дедијерове анализе о национализму односи се на важна питања националног радикализма и болесниих амбиција. Култу личности, *личним*, односно егоистичним цртама и сујетама, које разарају стваралачку и организацијску мисију на остваривању слободе, Дедијер придаје посебан значај и о томе пише као опасном терету: *Психолошки декадентизам преноси се на наш јавни живот, и он, помешан са оним нашим култом личности, постаје страховито велик терет нашем националном раду. Он је опасан специјално зато што се одликује инвентивности, у суналажењу средстава за задовољство личних прохтјева*.[25]

Срби су били под утицајем различитих култура и расути по разним земљама тако да је Дедијер запажао да су у појединим областима испољене спољашње разлике које су биле клица нашем раздвајању и цепању, са *болесним* тежњама да неки крајеви преузму водећу улогу у националним стварима користећи *безразложне амбиције*. Залажући се за општи национални интерес, према коме сви требају да *удесе своје држање*, Дедијер пише – *Пријети опасност да наш национализам не постане 'провинцијалан' и партикуларистички*. Дедијеров став да се требамо променити, и да се убудуће морамо посвети општем националном васпитању и данас је актуелан и поучан. Његови ставови о национализму садрже дубинско промишљање о овом важном друштвеном питању, а Дедијеров рад – *О национализму* ни до данас није засењен, нити је изгубио на поуци и актуелности.

Дедијеров наставнички и педагошки рад је био запажен од почетка. Цвијић му је као доценту поверио следећа предавања: *Физичка географија, два семестра, Општа Антропогеографија, Географски преглед западних српских земаља, картографија и насеља српских земаља. Обим и теме појединих предавања одређујем заједно са г. Проф. Ј. Цвијићем. Исто тако учествовао сам у свим семинарима, у којима сам често и самостално са слушаоцима радио. Поред тога држао сам поједина географска вежбања, и учествовао сам с ученицима на научним екскурзијама. А главни научни проблем на коме сам*

[21] Јевто Дедијер, *Нова Србија*, Српска књижевна задруга, коло XXII, бр. 154, Београд, 1930. године, стр. 1-302.
[22] Јевто Дедијер, *Стара Србија-географска и етнографска слика,* Српски књижевни гласник, Београд, 1912. године, стр. 1-28.
[23] Јевто Дедијер, *Далмација (кратак географски преглед)*, Савремена питања, Ниш, 1915, стр. 1-16.
[24] Јевто Дедијер, *Херцеговина и Херцеговци*, Слободна књига, Београд, 2000, стр. 70.
[25] *Исто*, стр. 73.

до сада радио је испитивање односа између природе земљишта и живота српског народа. У томе погледу поглавито сам испитивао западне српске земље, Херцеговину, Босну, Далмацију са суседним земљама. На путовањима, која сам у том циљу предузимао, морао сам да савлађујем велике препреке од стране аустроугарских власти.[26]

ЗАКЉУЧАК

Јевто Дедијер припада кругу мисаоних људи и других, написали дела која су и данас актуелна. За кратког живота оставио дубок траг у југословенској географској науци. Писао је радове о географским проблемима Србије, Хрватске, Македоније и Словеније, а највише радове о географији Босне и Херцеговине. Припадао је српској географској школи, коју је унапредио изванредним радовима, нарочито из антропогеографије.

Херцеговина је најбоља антропогеографска студија о једној земљи код нас. Захваљујући Дедијеру добили смо студију од непроцењиве антропогеографске вредности која је прворазредни споменик језику и култури тог народа. То му је признао и Јован Цвијић, када је на седници *Српске краљевске академије* изнео позитивно мишљење и предложио да се студија *Херцеговина* штампа у едицији *Насеља* као засебно дело. Књига је тумач херцеговачког простора, који је Јевто Дедијер у преписци са Цвијићем узорно ословљавао са *Војводина Светог Саве*. Рад на монографији *Херцеговина*, и за данашње је прилике огромни је истраживачки подухват.

Дедијера је данас немогуће заобићи у географским, етнографским, демографским, историјским, психолошким, социолошким, медицинским и другим истраживањима. Дедијерова антропогеографска студија - *Херицеговина*, океан је сачуваних докумената у којима се описује свако село понаособ, његов постанак, тип и порекло становништва. То је драгоцена грађа без које се не може замислити било какво истраживање Херцеговине. Штета је велика, што је део грађе који се односио на невесињска и мостарска села, пропао приликом Дедијерове селидбе из Сарајева у Београд 1908. год.

Дедијер је приликом истраживањма био праћен и хапшен. Према полицијским извештајима Јевто Дедијер је са Јованом Цвијићем и Боривојем Ж. Милојевићем хапшен у Поповом пољу, затим праћен и привођен приликом истраживања Крајине. Коначно, спаљена му је целокупна библиотека у Београду, док му је приликом повлачења преко Албаније пропала сва документација. Тако су, што се зна, нестала дела о Босни, о Мајевици и о Добрињи.

Сточарска кретања су била Дедијерова омиљена истраживачка тема. Разматрања о сточарским кретањима Дедијер је сматрао за свој најбољи рад. Нажалост, прерана смрт није му пружила прилику да се у потпуности искаже у овом научном пољу. Интересантно је напоменути да је Дедијер важио за одличног картографа, о чему сведоче бројне скице, схеме картодијаграми које је најчешће радио на терену.

Српска антропогеографска школа дала је значајна имена која су оригиналним научним радовима прославила целокупну српску географску науку. Она живи и данас, разуме се, методолошки осавремењена, негујући традицију која је дуга преко стотину година. Дедијерови радови би, по научној дубини и актуелности, обогатили много веће националне географије него што је то наша. Јевто Дедијер је један од стубова српске антропогеографске школе.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Јевто Дедијер, *Херцеговина, антропогеографска студије*, СКА, засебно штампано дело, Београд, 1909.
2. Јевто Дедијер, *Поријекло Босанско-херцеговачког становништва*. Преглед I, бр. 7 и 8, Сарајево, 1911.
3. Милош. Д. Мишковић, *Карта насеља земље Павловића*, Земља Павловића, АНУРС, Бања Лука-Српско Сарајево, 2003.
4. Jevto St. Dedijer, *Das Hirtenursen der Hercegovina Antropogeographische Studie*, Wiena, 1907.

[26] ДР. ЈЕВТО ДЕДИЈЕР, *НАУЧНИ РАДОВИ,* BOSN. HERZ. INSTITUT, FüR BALKANFORSCHUNG, N.R. 270 Bibliotheca MUSEI Bosniae et Hercegovinae, Sarajevo, C 8925.

5. АСАНУ, 13484/304-39, Писмо Јевта Дедијера Јовану Цвијићу од 15/3. фебруара 1916. године. Адреса Дедијера је Vanves (Seine) Rye de Paris 153.
6. J. Dedijer, Das Hirtenursen der Hercegovina Antropogeographische Studie, Wiena, 1907.
7. J. Dedijer, *La Transhumance dans les pays dinariles*, Anna1es 1a Géographie, 1916.
8. J. Дедијер, *Сточарске зоне у планинама динарске системе,* Гласник Српског географског друштва, Београд, 1914.
9. ДР. ЈЕВТО ДЕДИЈЕР, *НАУЧНИ РАДОВИ,* BOSN. HERZ. INSTITUT, FüR BALKANFORSCHUNG, N.R. 270 Bibliotheca MUSEI Bosniae et Hercegovinae, Sarajevo, C 8925.
10. Јевто Ст. Дедијер, Василь Грђић, *Глацијални трагови на Зелен-Гори, Товарници и Маглићу,* Глас Српске краљевске академија наука, 69, Београд, 1905.
11. Јевто Дедијер, *Глацијација Височице у Јужној Босни,* Глас Српске краљевске академије наука, 79, 1909.
12. Jevto Dedijer, *Traces glaciaires en Albanie et en Nouvelle Serbie*, La Géographie, 1916/1917.
13. Јевто Дедијер, *Високе површи и глацијални шљунци на Бјелашници*, Гласник СГД, година I, св. 2, Београд, 1912.
14. Јован Цвијић, *Морфолошке и глацијалне студије о планинама Босне и Херцеговине и Црне Горе*, Глас LVII – *Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва,* Глас LXV, Сабрана дела, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000.
15. Јевто Ст. Дедијер, Василь Грђић, *Глацијални трагови на Зелен-гори, Товарници и Маглићу у Херцеговини*, Глас Српске краљевске академије LXIX, Београд, 1905.
16. Књижевни гласник, књ. XXIII, бр. 11, 1. XII 1909, Београд, 1909.
17. Јевто Дедијер, *Глацијација Височице у Јужној Босни,* Глас Српске краљевске академије наука, 79, Београд, 1909.
18. Jevto Dedijer, *Traces glaciaires en Albanie et en Nouvelle Serbie*, La Géographie, 1916/1917.
19. Јевто Дедијер, *Прилози геолошкој исшорији Нерешве,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XIX, Сарајево, 1907.
20. Јевто Дедијер, *Нова Србија*, Српска књижевна задруга, коло XXII, бр. 154, Београд, 1930.
21. Јевто Дедијер, *Стара Србија-географска и етнографска слика,* Српски књижевни гласник, Београд, 1912.
22. Јевто Дедијер, *Далмација (кратак географски преглед)*, Савремена питања, Ниш, 1915.
23. Јевто Дедијер, *Херцеговина и Херцеговци*, Слободна књига, Београд, 2000.
24. ДР. ЈЕВТО ДЕДИЈЕР, *НАУЧНИ РАДОВИ,* BOSN. HERZ. INSTITUT, FüR BALKANFORSCHUNG, N.R. 270 Bibliotheca MUSEI Bosniae et Hercegovinae, Sarajevo, C 8925.

УТИЦАЈ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И САВРЕМЕНИХ ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА У РЕГИОНУ НА ГЕОПОЛИТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

ИГОР ЗЕКАНОВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Савремена политичко-географска, демографска, економска, војна и политичка дешавања условила су специфичне геополитичке карактеристике Републике Српске.

Геополитичке карактеристике Републике Српске условљене су великим бројем фактора. За сагледавање геополитичких карактеристика и политичко-географског положаја Републике Српске, веома су важни утицаји глобализације и савремених политичко-географских процеса у региону. Они у великој мјери утичу на садашње али и будуће геополитичке карактеристике геопростора Републике Српске.

Кључне ријечи: Република Српска, глобализација, политичко-географски процеси, геополитичке карактеристике, геополитички положај, становништво.

Abstract: Modern political-geographical, demographic, economic, military, and political events have brought down to some specific geopolitical features of the Republic of Srpska.

Furthermore, there are many factors affecting these geopolitical features of RS. The impact of globalization and modern political-geographical processes in the region is of crucial importance so as to get a whole picture of geopolitical features and political-geographical position of the Republic of Srpska. In addition, these processes largely affect both current and future geopolitical features of the RS geo-space.

Key words: the Republic of Srpska, globalization, political-geographical processes, geopolitical features, geopolitical position, population**.**

ПОЛАЗНА РАЗМАТРАЊА

Савремени геополитички и политичко-географски процеси, којима је захваћена Европа и међународна заједница у цјелини, повећала су интересовања за геополитичким истраживањима. Свједоци смо свеобухватног интересовања за геополитичку проблематику од стране географа, политичара, историчара, публициста, ... Геополитика и геополитичка истраживања постала су незаобилазан садржај и сегмент у савременом политичком животу, националним стратегијама и међународним односима.

Дакле, посљедња деценија 20. и почетак 21. вијека обиљежени су бројним политичко-географским процесима, те убрзаним процесом глобализације, који су у великој мјери, измјенили геополитичку констелацију односа у међународној заједници. Политичко-географски процеси нису заобишли ни Балканско полуострво и геопростор СФР Југославије, односно Босне и Херцеговине. СФР Југославија се распала већ 1991. године. У њеном геопростору створене су нове политичко-територијалне заједнице. На жалост, дезинтеграција Југославије је протекла у знаку вјерског и грађанског рата, чија је ескалација била у геопростору Босне и Херцеговине (Зекановић, 2011, стр. 10). Конфликт у Босни и Херцеговини је трајао око три и по године, а завршен је усаглашавањем Општег оквирног споразума у Дејтону (21.11.1995. године) и потписивањем у Паризу 14.12.1995. године. Конституисана је држава Босна и Херцеговина коју чине двије политичко-територијалне јединице, ентитета: Република Српска и Федерација Босне и Херцеговине. Територија предратне општине Брчко је проглашена дистриктом.

Политичко-географски и „геополитички процеси, било глобални, регионални или локални почивају на различитим геополитичким интересима и факторима који дефинишу њихов карактер и интензитет. Без сумње, ти процеси почивају на географским, историјским и савременим факторима развоја“ (Гњато, 2011, стр. 18).

Геополитичке карактеристике Републике Српске одређене су глобалним, континенталним, регионалним и многобројним локалним детерминантама али и комплексом унутрашњих односа и интереса на једној, те комплексом укрштених интереса осталих унутарбалканских и ванбалканских

фактора на другој страни. „Савремени фактори геополитичких процеса на простору бивше Југославије у тијесној су вези са процесом глобализације и успоставе новог свјетског поретка, те европских интеграција и европских регионализама што је, прије свега, у вези с покушајем реинкарнације некадашњег колонијалног царства Аустроугарске“ (Гњато, 2011, стр. 20).

Такође, „Геополитичке карактеристике Републике Српске у оквирима државе Босне и Херцеговине и југоисточне Европе као геополитичког појма, одређене су и укупном хетерогношћу (националном, културном, вјерском, етничком, цивилизацијском, економском, …) и транзитним положајем Балкана на којем се вијековима преплићу интереси европских и свјетских сила, те савремених глобалних геополитичких односа, констелација као и политичко-географских процеса“ (Зекановић, 2012, стр. 71).

Од успостављања мира у БиХ прошло је више од седамнаест година. Геополитичке карактеристике Републике Српске су се битно измјениле. Нови фактори и елементи условљавају данашње геополитичке карактеристике и геополитички положај у цјелини. Посебан печат даје све интензивнији утицај глобализације.

Због тога се јавила потреба за комплексним проучавањем утицаја глобализације на геополитичке карактеристике Републике Српске. Сагледавањем реалних чињеница настојали смо да укажемо на сву сложеност геополитичког положаја Републике Српске у савременим политичко-географским процесима у окружењу и глобалним геополитичким дешавањима.

ГЕОПОЛИТИЧКИ АСПЕКТ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КАО ФАКТОР ГЕОПОЛИТИЧКИХ КАРАКТЕРИСТИКА

Данас су често у употреби појмови: нови свјетски поредак, глобализација, мондијализација са циљем разумијевања политичко-географских кретања и смисла промјена у међународним односима, с једне, и покушаја стварања једне велике, планетарне државе, с друге стране.

„Шта је тачно глобализација? Тај феномен постаје преокупација мислилаца, научника и теоретичара различите провенијенције. Он се све више експонира као предмет дебате и конкуренције дијаметрално супротних концепција“ (Грчић, Слука, 2006, стр. 7).

Термин „глобализација“ је изведен од ријечи „глобал“ што значи укупност. Сматра се да га је сковала Реганова администрација почетком 80-тих година двадесетог вијека када се назирао крај „хладног рата“ и биполарне подјеле свијета. Термином глобализација се означавала „интернационализација производње и трговине и отварања финансијског тржишта“ (Стојановић, 2002, стр. 20). Са научног гледишта разликује се осам великих димензија глобализације, које чине цјелину (Taylor P., Flint C., 2000): 1) Финансијска глобализација; 2) Технолошка глобализација; 3) Економска глобализација; 4) Културална глобализација; 5) Политичка глобализација; 6) Еколошка глобализација; 7) Географска глобализација; 8) Социолошка глобализација (Грчић, Слука, 2006, стр. 7-8).

Објаснити глобализацију као геополитичку и политичко-географску категорију подразумијева, прије свега, појаснити њен дубоко противријечан карактер и дуализам јер глобализација покрива данас два веома различита значења.

Прво, сматра да се глобализација односи на развој модерне технологије, комуникације, научног истраживања, уједначавање економских и политичких институција и модела у разним дијеловима свијета, повезивање различитих националних и регионалних култура и цивилизација. Ако је на овај начин схватимо, онда је глобализација апсолутно позитиван процес који доводи до повезивања људи и свјетског система у цјелини на равноправним основама.

Друго, прихватљивије значење је идеолошко и оно преовладава. У том контексту подразумијева све већу контролу над свјетском привредом, политиком, културом од стране влада и мултинационалних корпорација данашње суперсиле и њених савезника, као и преузимање политичких, геополитичких, културних, економских и других особина и утицаја западне цивилизације.

Дакле, неки аутори тврде да је глобализација апсолутно позитиван процес који доводи до повезивања широм планете, до јачања комуникација међу људима итд., док други истичу да је у питању апсолутно негативан процес заснован на тежњи Запада да оствари хегемонију над читавим човјечанством (Стојановић, 2002, стр. 21).

Глобализација је посљедњу деценију честа тема конференција, округлих столова, дебата. Жучне академске расправе воде се о природи глобализације, да ли је глобализација стварна појава или само аналитички артефакт, да ли је она процес или пројект. Иако је овај појам устаљен, многи аналитичари сумњају и оспоравају стварност појаве глобализације у историји. Због ових опречних схватања и недоумица, конкретне и шире прихваћене дефиниције глобализације у науци не постоје, чак је и употреба глобализације као термина спорна.

Професори Мирко Грчић и Николај Слука у књизи „Глобални градови“ сматрају да „Глобализација одражава процес формирања целовитости светског система. Светска привреда се не може посматрати просто као сума (свеукупност) националних економија, финансијских, валутних, правних, информационих система, него као целовит, јединствен геоекономски (геофинансијски) скуп (простор), који функционише по својим законима“ (Грчић, Слука, 2006, стр. 8). Такође, „појам глобализације подразумјева сједињење друштвено-економских промјена у свијету као цјелини, одбацујући државу и државне границе као релевантне чиниоце у рјешавању глобалних проблема. Националне државе су превазиђене, архаичне институције, а савремене државе се морају навикнути да живе са губитком своје економске моћи; дакле морају схватити да њихов идентитет, њихова вриједност није у пропорцији са новим свјетским поретком“ (Стојановић, 2002, стр. 20).

Глобализација са историјско-географског аспекта нема равномјеран развој и интензитет. Сматра се да је најснажнији „талас“ глобализације био у периоду од друге половине 19. вијека до Првог свјетског рата. Послије овог периода, наступио је успорени период, који је трајао до краја 80-тих година прошлог вијека. Од краја 80-тих година прошлог вијека, наступио је најбржи период глобализације, који неки називају „турбоглобализација“, а изазвао је дијаметрално супротне процесе у међународној заједници.

Истовремено свијет се у геополитичком смислу глобализовао, интегрисао и фрагментисао. Затим се локализовао и интернационализовао, централизовао и децентрализовао. Док су западне земље све више биле захваћене економским и политичким интеграцијама и глобализацијом, у неким дијеловима свијета, као што је геопростор бившег СССР-а и Југоисточне Европе, дошло је до дезинтегративних процеса, нових геополитичких реалности и стварања нових политичко-територијалних јединица.

Данас не постоји ни једна земља која је имуна на глобализацију и која остаје изван њених оквира. Постоје политичко-територијални субјекти који су пасивни објекти глобализације.

Геополитички аспект глобализације превасходно се односи на нарушени државни суверенитет настао укључивањем у међународне уговоре, заједнице и организације као и формирање система глобалног управљања, који ограничава досадашњу моћ националне државе при чему настаје темељ за стварање нове, наднационалне државе. Научно разматрање глобализације са геополитичког и политичко-географског аспекта подразумјева и сагледавање судбине националних држава у процесу глобализације и питање формирања новог свјетског поретка, у смислу политичког организованна новог свјетског друштва. „Све нити анализе воде закључку, који се налази у центру географске теорије: савремени светски поредак тежи формирању јединственог глобалног простора. Али истовремено у том простору настају дубоке поларизације и конфликти: између складног односа човек-друштво-природа и еколошке катаклизме; између благодети и деструкције технолошке револуције; између економског благостања и продубљивања јаза на релацији центар-периферија (распон у приходима повећао се за три протекле деценије од 1:30 на 1:75); између суживота и сукоба цивилизација; унификације култура и мултикултурализма; космополитске демократије и ауторитарне светске државе“ (Грчић, Слука, 2006, стр. 15).

ПРОТИВРИЈЕЧНОСТИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И РЕПЕРКУСИЈЕ НА РЕПУБЛИКУ СРПСКУ И ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКО ОКРУЖЕЊЕ

У глобализованом свијету доминирају два основна процеса, из којих се изводе све релевантне одреднице савременог стања у међународним односима, а то су: свеопшта тежња за повезаношћу народа и држава, и процес супростављања развијеног и неразвијеног свијета.

Када је ријеч о процесу супростављања, једна од противрјечности савременог глобализованог свијета која се константно продубљује јесте супростављеност цивилизација, култура.

Амерички политиколог Самјуел Хантингтон не вјерује у глобални свијет и глобализацију, већ сматра да ће се свијет подијелити, према цивилизацијским (културном, вјерском и др.) критеријумима и наслијеђу, с тим што овај процес може да буде праћен сукобом цивилизација, а главни извори нестабилности биће управо на додирима цивилизација и истиче да „кључна спорна питања на међународном дневном реду тичу се разлика међу цивилизацијама. Моћ се са дуго предоминантног Запада премешта на незападне цивилизације. Глобална политика постала је мултиполарна и мултицивилизацијска“ (Хантингтон, 1999, стр. 30).

Идеолошке конфронтације биће замјењене сукобима на културној основи, дуж културно-цивилизацијских граница (Грчић, 2000, стр. 63). Управо ће глобализација омогућити да се повећа вјероватноћа да до конфликта цивилизација дође јер глобализовани свијет постаје све мањи и мањи простор, а просторна блискост не мора да значи и међусобно прихватање култура. По њему, сукоби цивилизација ће у принципу бити разорнији од сукоба изазваних национализмом.

Државе које су носиоци глобализације не смију занемарити чињеницу да је све већа разлика између оних којима глобализација доноси корист, и оних који осјећају њену негативну страну. Глобализовани свијет се суочава са појавом да глобално тржиште са једне стране ствара могућности за богаћење у невиђеним размјерама, док у исто вријеме, ствара нове политичке осјетљивости и кризна жаришта у свијету са друге стране. Такође, глобално тржиште ствара јаз између оних који припадају глобализованом свијету и оних који не припадају.

У својој књизи „Треба ли Америка вањску политику“, бивши амерички државни секретар и дипломата, добитник Нобелове награде за мир, заговорник реалне политике у међународним односима Хенри Кисинџер говори: “Многи озбиљни проматрачи вјерују да ће економски раст и нова информатичка технологија мање-више аутоматски одвести свијет у ново доба глобалног благостања и политичке стабилности. Но то је илузија. Свјетски поредак претпоставља постојање консензуса, а он пак претпоставља да су разлике између повлаштених и оних који то нису, а који су у стању угрозити стабилност и напредак, такве природе да они мање повлаштени још увијек могу вјеровати у могућност напредовања властитим снагама. У недостатку такве свијести долазит ће до немира, како унутар појединих друштава, тако и међу њима“ (Kisindžer, 2003, str. 190).

Глобализација и савремени политичко-географски процеси у окружењу, углавном се заснивају на европским интегративним процесима.

Сходно динамици глобализације, утицај на Републику Српску је све интензивнији. Ако је ријеч о дуализму у схватању глобализације као процеса, онда преовладавају, нажалост, негативни утицаји и резултати.

Негативни утицај глобализације, најизраженији је у демографском сегменту Републике Српске. Сматрамо да је глобализација главни узрок негативних тенденција у природном кретању становништва, да будемо прецизнији, узрок је глобализовани начин живота и стављање „материјалног“ испред „духовних“, „традиционалних“ и „породичних“ вриједности. Породица, као основна ћелија друштва нема више онакав статус и значење какво јој припада и какво је некада имала.

Поред негативних тенденција у природном кретању становништва, одласку радно способног становништва у иностранство, демографској слици Републике Српске свакако су допринијели негативни трендови „увезени“ са Запада (промијењен систем животних вриједности, тежња за лагодним животом по сваку цијену и сл.). Тешка економска ситуација и лош социјални статус становништва само „поспјешују“ негативне тенденције, али нису основни узрок оваквог демографског стања.

Наиме, низак наталитет и негативне тенденције у природном кретању становништва сагласне су са убрзаним развојем глобализације у свијету.

Табела 1: Природно кретање становништва Републике Српске 1996-2011.

Год.	Процјена броја становника			Рођени				Умрли			
	Укупно	Мушки*	Женски*	Живорођени			Мртво-рођени	Укупно	Мушки	Женски	Одојчад
				Укупно	Мушки	Женски					
1996.	1.391.593	...	…	12.263	6.368	5.895	61	10.931	6.056	4.875	179
1997.	1.409.835	…	…	13.757	7.176	6.581	73	11.755	6.495	5.260	156
1998.	1.428.798	679.975	749.003	13.527	7.081	6.446	56	12.469	6.615	5.854	112
1999.	1.448.537	689.186	759.351	14.500	7.394	7.106	70	12.529	6.681	5.848	119
2000.	1.469.182	714.793	754.389	14.191	7.319	6.872	52	13.370	7.069	6.301	103
2001.	1.490.993	725.368	765.625	13.699	7.053	6.646	77	13.434	7.290	6.144	73
2002.	1.455.446	708.449	746.997	12.336	6.365	5.971	40	12.980	6.791	6.489	89
2003.	1.463.465	712.335	751.130	12.066	6.247	5.819	41	13.498	7.121	6.377	66
2004.	1.471.529	716.260	755.269	11.917	6.188	5.729	35	13.475	6.987	6.488	63
2005.	1.479.634	720.205	759.429	11.638	5.974	5.664	40	13.802	7.239	6.563	37
2006.	1.443.709	702.718	740.991	10.524	5.351	5.173	27	13.232	6.904	6.328	50
2007.	1.439.673	700.754	738.919	10.110	5.203	4.907	39	14.146	7.302	6.844	38
2008.	1.437.477	699.685	737.792	10.198	5.262	4.936	34	13.501	7.058	6.443	40
2009.	1.435.179	698.567	736.612	10.603	5.577	5.026	32	13.755	7.099	6.676	51
2010.	1.433.038	697.524	735.514	10.147	5.184	4.963	41	13.517	6.935	6.582	44
2011.	1.429.668	695.884	733.784	9.561	5.008	4.553	29	13.658	7.001	6.657	43

Извор: Демографска статистика 4, 10, 14 и 15, Републички завод за статистику, Бања Лука.

Анализирајући Табелу 1, можемо констатовати да је 2002. и 2003. године број живорођене дјеце износио 12.336 односно 12.066 а већ 2010. и 2011. године тај број је износио 10.147 односно 9.561 дијете, што је укупно за око 4.700 дијеце мање (тачније 4.694).

Такође, 1996. године у Републици Српској смо имали 29 административних центара са позитивним природним кретањем становништва. Године 2011. биљежимо само 4 административна центра са позитивним демографским тенденцијама, то су: Бања Лука, Зворник, Котор Варош, Осмаци. Само годину дана раније, значи 2010. године, било их је седам. Код процјене броја становника ситуација је такође поражавајућа. О томе свједочи податак да је 2003. године у Републици Српској процјењено да има 1.463.465 становника, а 2011. године мање за 33.797 лица, односно 1.429.668.

Можемо констатовати да је грађански и етничко-вјерски конфликт у Босни и Херцеговини завршен прије више од седамнаест година. Дакле, довољно је година прошло да у демографском смислу Република Српска неби требала осјећати његове посљедице. Демографска обнова и потпуни духовни препород становништва у Републици Српској једни су од основних услова очувања биолошког и националног опстанка, јер је укупна демографска слика крајње забрињавајућа. Због тога се његово демографско обнављање мора прихватити као један од најважнијих државних и националних интереса.

Са антропогеографског аспекта глобализација и политичко-географски процеси утичу на слабљење етничког идентитета што обзиром на геопростор у којем живимо и на геополитичко окружење у којем егзистира Република Српска може имати несагледиве посљедице.

Ако сматрамо Републику Српску осмим језгром српске државности (Грчић, 2002, стр. 12), а узмемо ли у обзир савремене политичко-географске процесе у Републици Србији, коју сматрамо осовином српског етничког простора, онда је очување етничког идентитета у геополитичком смислу веома важно, не само за Републику Српску, него за српски етнички простор у цјелини.

Негативни утицаји глобализације поспјешују све израженију појаву националне фрагментације и националног нејединства. То значи да се страначка, регионална и идеолошка припадност стављају испред суштинских националних, државних или ентитетских интереса.

Ако анализирамо савремене политичко-географске процесе у окружењу, истакли смо да се заснивају углавном на европским интегративним процесима, али у односу према Републици Српској често указују на старе геополитичке аспирације изражене у новим облицима.

Хрватски геополитички интереси у Босни и Херцеговини усмјерени су ка слабљењу позиција ентитета, како би се на тај начин омогућила "ревизија Дејтона" и покушао створити „трећи ентитет“.

Политичко-географски процеси у Федерацији БиХ према Републици Српској још увијек се заснивају на тежњама према унитарној заједници, те самим тим и нестанку Републике Српске. Због тога неки политички кругови из Федерације сматрају Републику Српску геноцидном, инсистирају на укидању институција Републике Српске, а све са циљем ревизије Мировног споразума гдје би се извршила нова политичко-територијална организација.

Политичко-географски процеси Републике Србије према Републици Српској су одређени крвним, културним, религијским, економским и другим везама. Због тога се садашњи негативни политичко-географски процеси у Србији итекако рефлектују на друштвено-политичке прилике у Републици Српској.

Када је ријеч о политичко-географским процесима Црне Горе према Републици Српској, предиспонирани су ранијим односима из времена заједничке државе и Државне заједнице Србије и Црне Горе. Као и са Србијом, одређени су културним, родбинским, и све више економским везама.

Геополитичке карактеристике Републике Српске у савременим политичко-географским процесима у региону карактеришу константне аспирације и покушаји ревизије Мировног споразума. Овакви процеси форсирани од једног дијела политичко-географског окружења немају довољну „геополитичку снагу“, да би се реализовали. Република Српска је реалност, као што су реалност бошњачке и хрватске територије у Федерацији БиХ. Политичко-географски процеси који стреме унитаризацији су безуспјешни и стварају још већу разлику између ентитета и народа у Босни и Херцеговини. Што су ови процеси интензивнији, неповјерење међу народима је још веће, а "скандинавизација" Босне и Херцеговине све реалнија опција.

Што се тиче утицаја глобализације и савремених политичко-географских процеса у окружењу, није све негативно. Позитивни утицаји се односе на попуштање „затегнутости“ међу народима у геопростору Југославије, као и повезивању националних привреда. Такође, глобализација подстиче „укључивање“ у савремене информационе токове, глобалне мреже, и слично.

На крају, глобализација је у узајамној вези са политичко-географским процесима у региону, међусобно се прожимају и стварају специфичне услове у којима егзистира Република Српска. Геополитичке карактеристике, геополитички положај и стабилност Републике Српске зависиће од тога колико ће се прилагодити утицају глобализације, а тиме и политичко-географским процесима у окружењу.

ЗАКЉУЧНЕ КОНСТАТАЦИЈЕ

Геополитичке карактеристике одређеног геопростора представљају једну од најважнијих квалитативних особина територије. У савременим политичко-географским и геополитичким процесима, геополитичке карактеристке Републике Српске, као и геополитички положај, неопходно је сматрати промјенљивом и динамичном категоријом, која захтјева континуирано и константно праћење и вредновање сходно новим факторима и детерминантама које их условљавају и одређују. Посебан печат даје све израженији утицај глобализације.

Када говоримо о глобализацији, која је у нераскидивој вези са савременим политичко-географским процесима и њиховом утицају на геополитичке карактеристике Републике Српске, онда се овај утицај често занемарује, можемо констатовати и обезврјеђује. А напротив, утицај глобализације данас представља један од најзначајнијих фактора геополитичких карактеристика и положаја са пресудним значењем, нарочито када је ријеч о још увијек „традиционалним“ срединама као што је геопростор бивше СФР Југославије.

Дакле, неопходно је бити судионик и учествовати у неминовном и незаустављивом процесу глобализације, али покушати сачувати етнички идентитет, традиционалне вриједности и осигурати демографску будућност Републике Српске. Због тога су истраживања ове проблематике, како због теоријске, апликативне и практичне вриједности, тако и даљег развоја Републике Српске као политичко-територијалног субјекта од посебног значаја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Гњато, Р. (2011). Геополитички процеси и отворена питања новонасталих држава на географском простору бивше Југославије. *Зборник радова Трећег конгреса српских географа*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, Природно-математички факултет Универзитета у Бањој Луци, стр. 17-29.
2. Грчић, М., (2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет
3. Грчић, М., Слука, Н. (2006). *Глобални градови.* Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду, Географски факултет, МГУ „Ломоносов“ Москва
4. Грчић, М. (2002). Српска државотворна идеја у простору и времену, *Гласник, бр. 7.* Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, стр. 7-18.
5. Зекановић, И. (2011). *Етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
6. Зекановић, И. (2012). Демогеографске основе геополитичких карактеристика Републике Српске. *Демографија, књ. 9.* Београд: Географски факултет Београд, стр. 69-83.
7. Стојановић, М. (2002). *Геополитика против политике и економије – нови свјетски поредак, глобализација, мондијализација* -. Бања Лука - Лакташи: Графомарк
8. Хантингтон, С. (1998). *Сукоб цивилизација*. Подгорица: ЦИД
9. Kisindžer, H. (2003). *Treba li Amerika vanjsku politiku – Prema diplomaciji za 21. stoljeće* -. Zagreb: Golden Marketing
10. *Демографска статистика бр. 4.* (2001). Републички завод за статистику Републике Српске. Бања Лука
11. *Демографска статистика бр. 10.* (2007). Републички завод за статистику Републике Српске. Бања Лука
12. *Демографска статистика бр. 14.* (2011). Републички завод за статистику Републике Српске. Бања Лука
13. *Демографска статистика бр. 15.* (2012). Републички завод за статистику Републике Српске. Бања Лука.

THE IMPACT OF GLOBALIZATION AND MODERN REGIONAL POLITICAL-GEOGRAPHICAL PROCESSES ON TO THE GEOPOLITICAL FEATURES OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

IGOR ZEKANOVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000, Republic of Srpska

The geopolitical features of a certain geo-space are one of the most relevant qualitative characteristics of a territory. Within the modern political-geographical and geopolitical processes, the geopolitical features of the Republic of Srpska and its geopolitical position must be considered as an unchangeable and dynamic category that calls for a continuous and constant monitoring and evaluation in accordance with new features and the determinants that set these features whatsoever. The growing impact of globalization is yet another important aspect.

As we speak about globalization that is in a tight connection with modern political-geographical processes and their impact on geopolitical features of the Republic of Srpska, then this impact is, we may say, neglected and minimized. On the contrary, the impact of globalization nowadays is one of the most significant factors of the geopolitical features, especially when it comes to still ‘traditional’ environments such as the geo-space of former SFR Yugoslavia.

Thus, it is necessary to be a participant in an inevitable and unstoppable process of globalization and still attempt to preserve the ethnical identity, traditional values, and ensure the demographic future of the Republic of Srpska. Therefore, the research within this field is extremely pertinent because of the theoretical, applicative, and practical issues as well as for the benefit of the Republic of Srpska as a political-territorial subject.

ETNODEMOGRAFSKE PROMJENE U BIH U PROCESIMA PRED MKSJ (ICTY) U HAGU

STEVO PAŠALIĆ

Pedagoški fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, 76300 Bijeljina, Republika Srpska

Sažetak: Cilj rada je da da prilog u rasvetljavanju problematike u okviru etnodemografskih promjena u BiH u procesima pred MKSJ (ICTY), u onom dijelu u kome to nije obuhvaćeno u demografskim izveštajima eksperata Tužilaštva u ICTY. Da bi Sudsko vijeće i svi učesnici u postupku shvatili kompleksnost problema koji se izučavaju, korisno je imati više izvora informacija. U ovom trenutku ne postoje uslovi da se daju odgovori na sva pitanja, jer mnogo toga nedostaje. Na prvom mjestu nedostaje popis stanovništva u BiH od 1991. godine do danas. Niko u BiH ne može dati konačan broj žrtava, kao i druge apsolutno tačne demografske promjene. Metodologije istraživanja baziraju se na pretpostavkama i mogu se negdje približiti stvarnosti, ali ne mogu imati apsolutnu tačnost. U cjelini posmatrano, radi se o parcijalnim i nepotpunim istraživanjima (odabrani prigodni uzorci opština), pa ih ne može opravdati ni navod "da se radi o procjenama boljim od drugih, te da su podaci još uvijek nepotpuni". Suštinska primjedba autorima-ekspertima Tužilaštva u ICTY odnosi se i na njihovu procjenu minimalnog broja žrtava, u koje su uključili žrtve na direktan i indirektan način. Nesumnjivo je da su procjene ukupnog broja žrtava nepotpune, a to se posebno odnosi na žrtve srpskog nacionalnog korpusa, koje su znatno umanjene.

Ključne riječi: demografski izvještaji, etnodemografske promjene, izvori podataka

Abstract: The aim of this work is to give inclosure to clarification of problems within ethnodemographic changes in BiH in processes before MKSJ (ICTY) in the part where it is not included in demographic reports of prosecution experts in ICTY. In order to court chamber and all participants in procedure understand problem complexity which is studied, it is usefull to have more sources of information. At this moment there are no terms to give answers to all questions, because much of it is missing. In the first place the Census of BiH from 1991 is missing to this day. Nobody in BiH can not give definite number of war victims, as any other absolutely correct demographic changes. Research methodology are based on assumptions and may be closer to reality, but they can not have absolute accuracy. On the whole , it is about partial and incomplete research (selected occasional samples of municipalities) so they can not justify any allegation about assessments that are better than others, so the data is still incomplete.The fundamental objection to authors- experts of prosecutor's office in ICTY refers to their assessment of minimal numbers of victims, with victims included in direct and indirect way. It is doubtless that assessments of total number of victims are incomplete, and that is especially related to victims of Serbian national Corpus ,that are significantly reduced.

Key words: demographic reports, ethnodemographic changes, data sources

UVOD

Prostor BiH karakerišu izuzetno složeni istorijski, etnodemografski, migracioni, kulturni i drugi faktori koji su uticali na vjekovna kretanja i migracije stanovništva.

Na tako česte demografske promjene, koje su se odvijale u svim dosadašnjim ratovima, kao i u periodima mira, dodatne i intenzivne demografske promjene u BiH su se dešavale neposredno pred rat, tokom rata 1992 – 1995, neposredno nakon rata, pa sve do današnjih dana. Zajedničko za sve te oblike je odlazak "nepoželjnog" stanovništva sa jedne teritorije, zahvaćene neželjenim događajima, na drugu, relativno sigurniju teritoriju. Rezultat ovih događaja u BiH bila je *etnička teritorijalna homogenizacija* i uprošćavanje etničkog mozaika pojedinih područja i regiona unutar BiH.[1]

Uzroci i okolnosti pod kojima je sa određenih područja ''nestao'' onaj dio stanovništva, koji ne bi ''nestao'' da nije bilo rata, nisu jedinstveni, kao što ni taj kontigent stanovništva nije jedinstven i jednostavan, već ima stratume, kako prema etničkoj pripadnosti, dobi, polu, tako i prema uzrocima i okolnostima pod kojima je došlo do promjena.

[1] Pašalić, S. Demografski gubici u BiH 1991-2011., Izvještaj u ICTY u Hagu, 2011.

Sve etničke grupe bile su podložne pomjeranjima, i to na svim prostorima BiH, pri čemu su se ti procesi odvijli kao spojeni sudovi. Međutim, nije svako uklanjanje stanovništva u BiH i etničko čišćenje, kako se često poistovjećuje. Pojam etničkog čišćenja podrazumijeva:

a) da je stanovništvo uklonjeno brzo i silom;

b) bez razloga koji bi proisticali iz ratnih zbivanja i opasnosti po civile, ili po vojske;

c) da je izvedeno nasilno, tj. uz protivljenje populacije kojoj su predočene opasnosti od ostanka, i koje je prihvatilo rizike;

d) zatim da je izvedeno sa planom i namjerom da to uklanjanje bude trajno i neopozivo, sa ciljem trajne promjene etničke strukture;

e) te konačno, da je izvedeno bez uporišta u nekom zakonskom aktu, koji je u skladu sa domaćim i međunarodnim, dakle nezakonito.

Treba ukazati na činjenicu da ni eksperti - istraživači Tužilaštva, niti eksperti Odbrane, niti iko drugi, nemaju pristup potpuno pouzdanim podacima, jer ne postoje, a apokrifne cifre o razmjerama tih demografskih dogadjaja često su preuveličavane ili minimizirane. Ali, ta ograničenja ne treba pogoršavati ograničenjima i slabostima pri izboru izvora podataka, pravljenju uzoraka, netačnim proračunima i drugim greškama u radu, koje se mogu izbjeći.

Ni jedan rad iz ove oblasti, koji bi se fokusirao samo na jednu godinu (na primjer 1992) i samo na određeni broj opština, sigurni smo, ne bi mogao vjerno odslikati ni dimenzije, ni uzroke, ni posljedice migracionih kretanja na istraživanom području. Kretanje stanovništva na ovim prostorima se mora posmatrati po principu spojenih posuda.

Da bi svi učesnici u postupku u MKSJ (ICTY) bez teškoća sagledali kompleksnost problema koji se izučava, ekspertski izvještaji treba da se zasnivaju na što je moguće više izvora podataka, prije svega primarnih, kojih i pored nedostataka statističke prakse u BiH, ipak ima. Bosna i Hercegovina je jedina zemlja koja nije provela popis stanovništva u prvoj dekadi 21. stoljeća. Dakle, između popisa iz 1991. godine i ovoga trenutka nema drugog popisa, niti drugog izvora istog takvog reda. Niko u BiH ne može dati konačan broj žrtava. Do sada se metodologije istraživanja baziraju na pretpostavkama, i uz eliminisanje metodoloških slabosti, pristrasnosti, političke manipulacije, mogu se negdje približiti stvarnosti, ali ne mogu imati približno pouzdanu, a da ne govorimo apsolutnu tačnost.

ETNODEMOGRAFSKE PROMJENE U BiH PO NALAZIMA EKSPERATA TUŽILAŠTVA – METODOLOŠKI PRISTUP

Rezultati svakog naučnog istraživanja u najvećoj meri, pored subjektivnih, zavise od dva kamena temeljca: izvora podataka, i metodološkog postupka. Ako se jedno istraživanje uradi po prihvatljivoj metodologiji i na osnovu neospornih izvora podataka, greške u analizi i interpretaciji rezultata su minimalne.

Razumije se da su najbolja ona istraživanja, koja se dizajniraju prije proučavane pojave, koja se prati sinoptički i longitudinalno, i registruje po jedinstvenoj metodologiji, od strane relevantnih istraživača, a potom se vrši jedinstvena i transparentna obrada podataka i rezultata, koji su provjerljivi.

Govoreći o stanovništvu BiH u cjelini tokom rata 1992-1995. godine, ne možemo zaobići velike promjene u njegovom razmještaju uzrokovane i etničkim čišćenjem, ali i deportacijom (progoni) i masovnim transferom. Zajedničko za sve te oblike je iseljavanje ‘’nepoželjnog’’ stanovništva sa date teritorije. Rezultat ovih događaja u BiH bila je *etnička teritorijalna homogenizacija i uprošćavanje etničkog mozaika pojedinih područja i regiona unutar BiH.*

Metodološki pristup u proučavanju etnodemografskih promjena u BiH mogu se svesti na dva prihvatljiva pristupa. Prvi i najčešći pristup je empirijsko brojanje žrtava, i zasniva se na uobičajenim izvorima podataka**,** kao što su bolnički registri smrti, vojnički izveštaji o dnevnim i periodičnim gubicima, registri mrtvačnica, liste ekshumiranih, liste nestalih, i drugi sinoptički dokumenti, koji su nastajali iz osmatranja pojave u vrijeme njenog dešavanja**.** To su prvorazredni dokumenti i primarni izvori, koji bi, nakon eliminacije preklapanja, dali pouzdanije rezultate minimalnog broja žrtava.

Autori, eksperti Tužilaštva, međutim, nisu se opredijelili za taj metod, jer smatraju da on potcjenjuje ukupan broj smrti, pošto se ne evidentira svaka smrt. Drugi, najuobičajeniji metodološki pristup je zasnovan na poslijeratnom, retrospektivnom epidemiološkom pregledu poginulih i nestalih. Zamjerke ovom pristupu autori nalaze u teškoćama da se iz populacije preživjelih stvori pouzdan uzorak, pa bi

rezultati takođe bili nepouzdani. Međutim, i ovdje se podrazumijeva da bi ulazni podaci dolazili iz primarnih izvora podataka.

Svjesni nedostataka dosadašnjih metodoloških pristupa, i sami autori vrše stalne probe, uvođenjem novih varijanti postojećih metoda, predlažući sasvim nove pristupe.

Tako su njihova istraživanja do 2005. godine podvrgnuta 2010. godine inovacijama, drugačijim tretmanom izvora podataka i načinom brojanja, a što je najvažnije, primenom MSE (Multiple system estimation).[2]

U radu na svojim izvještajima eksperti Tužilaštva polaznu osnovu imali su u njima dostupnim podacima, koje su preuzeli od određenih institucija iz BiH, a potom dali vlastite procjene, za koje tvrde da su utemeljenije od ostalih, ali i da su "još uvijek nekompletne i treba ih smatrati radom u razvoju".[3]

Jedna od najuočljivijih slabosti tih izvještaja sadržana je u određenim političkim kvalifikacijama, kao na primjer "…unutrašnje i vanjske migracije, uglavnom muslimanskog stanovništva", iako je na temelju zvaničnih statističkih podataka poznato da je u okviru prisilnih (ratnih) migracija zahvaćen najveći broj srpskog, a tek potom muslimanskog i hrvatskog stanovništva u BiH. Poseban je problem što se migracije "uglavnom muslimanskog stanovništva" izražavaju u relativnim brojevima, a sve to bez istraživanja migracija "uglavnom srpskog" i "uglavnom hrvatskog" stanovništva, jer sama priroda relativnih brojeva to nalaže.[3]

Istraživanja demografskih gubitaka zahtijevaju integralni pristup, sa pretežno naučno-empirijskim istraživanjima, sa primjenom ključnih naučnih metoda: deduktivne, matematičko-statističke, komparacije, klasifikacije, WBS metode, Milestone metode, posmatranja, analize , sinteze i dr. U okviru naučno-empirijskog istraživanja, a na osnovu pretpostavljenih hipoteza, u skladu sa ciljevima istraživanja, jedan od najvažnijih zadataka je uspostavljanje mehanizma kontrole podataka u procesu njihovog prikupljanja, u toku unosa istih u bazu podataka, kao i u samom procesu obrade podataka. Na taj način izbjegao bi se ''ulazak'' u matematičko-statističke forme, već bi se primarno usmjerili na utvrđivanje empirijskog sadržaja podataka, njihove tačnosti i istinitosti, koji tek tada postaju validni za primjenu i vjerodostojno tumačenje.

Primjena više naučnih metoda u prikupljanju podataka, potrebno je shvatiti, prije svega, u funkciji komplementarnosti podataka, odnosno njihove potpunosti, kontrole međusobnim poređenjem, a u cilju njihove validnosti.

Osnovna intencija u istraživanjima ratnih gubitaka mora se zasnivati na potpunosti, vjerodostojnosti i istinitosti podataka, na osnovu kojih je jedino moguće doći do saznanja koja mogu dobiti status naučne spoznaje, odnosno naučne istine.

Vjerodostojnim podacima za obradu i analizu mogu se smatrati samo oni koji se mogu prikupiti iz relevantnih dokumenata (kojima se obezbjeđuje bitna spoznaja o pojavi i njenim svojstvima). To naročito važi za podatke koji se odnose na status žrtava u ratu 1992-1995. godine.

PROBLEMI SA IZVORIMA PODATAKA

Izvori podataka su jedan od najznačajnijih faktora valjanosti i pouzdanosti podataka. U emprijskom istraživanju najvažniju ulogu imaju *empirijski izvori podataka i naučni izvori podataka.*

U svakom istraživanju dokumenti imaju poseban značaj i mogu se klasifikovati prema složenom kriterijumu, koji čine autor, izvornost, vjerodostojnost i vrijeme nastanka.

Problemi sa izvorima podataka vrlo su izraženi, popust:

-onih koji su bazirani na nepotpunim i nevalidnim podacima i koji se ne mogu koristiti kao relevantni podaci za izvođenje dokaza u ovim procesima;

-greška kod izračunavanja podataka o stanovništvu rođenom prije 1980. godine, što je dokazano na konkretnim primjerima (opštine Bijeljina, Prijedor, Zvornik), a analogno tome i za sve druge opštine u procesima pred MKSJ (ICTY);

-neopuzdanosti uzoraka o stanovništvu 1997-98 godine, a na osnovu kojih se izvode vrlo značajni dokazi u procesima pred ICTY.

[2] Ewa Tabeau i saradnici u ICTY u Hagu
[3] Ibid

Kvalitet i nepotpunost podataka je suštinsko obilježje izvještaja međunarodnih eksperata, u pogledu:

-broja stanovnika svih i pojedinih nacionalnosti 1991. godine, rođenih prije 1980. godine, što prouzrokuje niz drugih grešaka u analizama navedenog predmeta;

-napouzdanost podataka za sve nacionalnosti i pojedine nacionalnosti zasnovani na uzorku 1997-98 godina, što je pokazano na primjeru nekih opština, a na osnovu tih podataka izvode se bitni dokazi;

-najčešći nedostatak demografskih izvještaja je zasnovanost na nevalidnim izvorima podataka, čak i od onih institucija koje ničim nisu relevantne da prikupljaju, obrađuju i publikuju određene statističke podatke;

-potpuno nekvalitetni podaci su oni koji se odnose na 1993. i 1995. godinu, gdje u većini slučajeva stoji procjena, ili pak da nema podataka;

-najosjetljivije pitanje žrtava rata u BiH je dosta smjelo interpretirano.

Iz izvještaja eksperata Tužilaštva u ICTY, evidentno je da su preuzimani spiskovi od raznih insititucija, koje ne pružaju dovoljno validnih podataka o smrtnim slučajevima. Autori se ne koriste medicinskim, odnosno bolničkim ustanovama kao izvorima podataka, iako su medicinske ustanove jedini relevantni izvor utvrđivanja i konstatovanja uzroka smrti, iako o tome autori imaju ispravan načelan stav: «Finally, we realize that the source requirements of our empirical counting method are high (i.e. the availability of a pre-war census, post-war sources on survivors stc.), and cannot be easily followed for any other conflict. (...) «Conflicts are unique: The specificity of a conflict and conflict-affected country must be taken into account; Individual level sources should be used whenever possible.» (...) the assessment of a global coast of conflict must be individualized».[4]

U svim Demografskim izvještajima eksperti Tužilaštva koristili su dva izvora podataka: Popis stanovništva 1991. i Birački spisak 1997/98. godine. Uz to, autori navode: „Poslijeratni birački spiskovi predstavljaju najopsežniji postojeći izvor podataka o stanovništvu". Prvo, Popis stanovništva 1991. godine nikada nije verifikovan u tadašnjoj Skupštini BiH. Njegovi podaci nisu obrađeni i publikovani sve do 1998. godine, izuzev sastava stanovništva po nacionalnoj pripadnosti. Ali, pošto zaista nedostaje pouzdaniji izvor, donekle je i prihvatljivo da se Popis stanovništva koristi kao primarni izvor podataka.

Birački spisak OEBS-a 1997/98. je iz neubjedljivih razloga uzet kao drugi referentni izvor podataka i varijabli. Upis u biračke spiskove bio je dobrovoljan, pa stoga sve što je dobrovoljno ne može odražavati cjelovitost, vjerodostojnost i validnost određene pojave, pogotovo ako se poredi kao eksperimentalna ili kontrolna grupa, sa spiskom, koji je bio sveobuhvatan i obavezan. Uz to, ako se željelo uzeti kao drugi skup Birački spisak, logičnije i pouzdanije bi bilo da je korišćen Birački spisak od 1996. godine, kada su provedeni opšti izbori u BiH. Ta godina je bliža referentnom vremenskom periodu 1992-1995. godine.

ANALIZA NALAZA I REZULTATA ISTRAŽIVANJA EKSPERATA TUŽILAŠTVA U ICTY

U cjelini posmatrano, radi se o parcijalnim i nepotpunim istraživanjima (odabrani prigodni uzorci opština), pa ih ne može opravdati ni navod da se radi o procjenama boljim od drugih, te da su podaci još uvijek nepotpuni. Jedna od uočljivijih slabosti tih izveštaja odnosi se na njihovu procjenu minimalnog broja žrtava, u koje su uključili žrtve na direktan i indirektan način. Nesumnjivo je da su procjene ukupnog broja žrtava nepotpune, a to se posebno odnosi na žrtve srpskog nacionalnog korpusa, koje su znatno umanjene.

Na osnovu određenih izvora podataka autori su sačinili spisak ukupnog broja žrtava 1992-1995. (civilne i vojne žrtve), te statističkim izračunavanjem utvrdili minimalan broj od 104.732 žrtava. Do navedenog ukupnog broja minimalnog broja žrtava autori su došli tako što su, na osnovu preuzetih spiskova, napravili jedinstvenu listu žrtava. Primjenom metode komparacije eliminisali su sve pojedinačne slučajeve koji su se, po njima, pojavili. Međutim, bitno je naglasiti da se radi o sljedećem:

-prvo, u pitanju su *sekundarni izvori podataka,*, za koje je upitno da li se zaista radi o tačnim podacima o ubijenim licima, posebno kada je u pitanju njihov status;

-drugo, nije moguće provesti analitički dio istraživanja na osnovu proste komparacije imena sa preuzetih spiskova, čija istinitost nije provjeravana;

-treće, autori nisu pripremili, organizovali i realizovali vlastito naučno-empirijsko istraživanje, kojim bi došli do podataka o ukupnom broju žrtava u BiH;

[4] Iz Izvještaja eksperata Tužilaštva u ICTY

-četvrto, izraženo vjerovanje u relativno visoku pouzdanosti izvora podataka, kontradiktorna je sa kvalifikacijom od strane samih autora, da je "pozdanost izvora dobrim dijelom zadovoljavajuća, mada ne i uporediva sa uobičajenim statističkim izvorima'';

-peto, generalno, u najvećem broju slučajeva, po autorima, glavni uzrok smrti je rat u najširem smislu riječi, a istovremeno, nemoguće je na osnovu izvora podataka koje su autori koristili utvrditi uzrok smrti, pa se stoga ne može tvrditi da su korišćeni (preuzeti) spiskovi potpuni i da su sve smrti povezane s ratom.

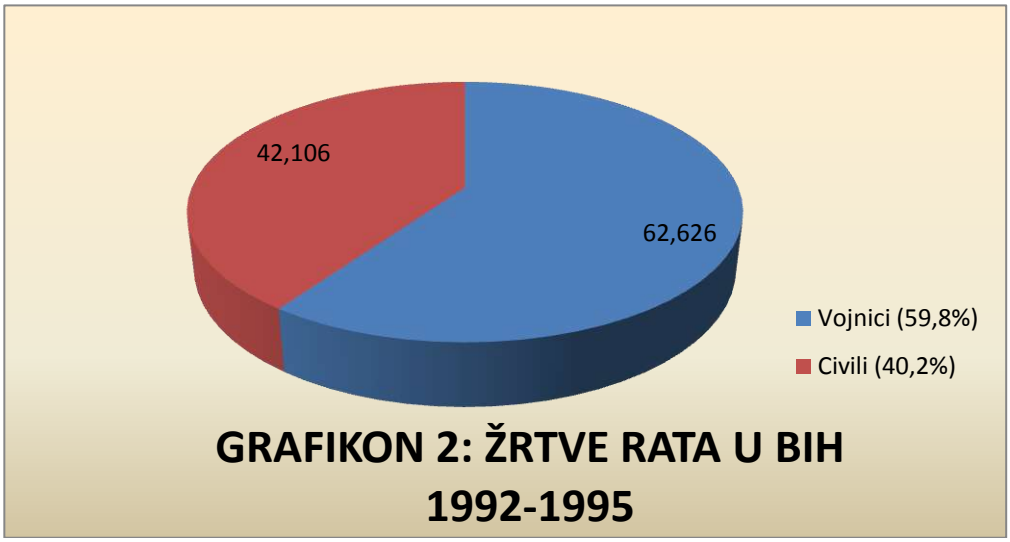

Izvor podataka: Tabeau, E: Rat u brojkama, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2009.

Za područje Sarajeva, eksperti Tužilaštva su utvrđivali broj stradalih na osnovu dva nezavisna uzorka. Jedan je, broj sahranjenih po evidenciji pogrebnog društva ''Bakije'', a drugi je na osnovu Popisa stanovništva u Sarajevu 1992-1994. godine!?

Autori su do rezultata poginulih (uzorak) došli na osnovu imaginarne formule:

$$N = N_1 . N_2 / N_{1,2}$$

Autori Tužilaštva nisu primjenili analitičko-sintetički pristup, na osnovu sveobuhvatnijih i validnijih izvora. Prvo, Popis stanovništva u Sarajevu 1992-1994. godine, kao jedna od korišćenih varijabli, nikada nije prezentovan kao zvaničan rezultat. Navodno, ta istraživanja je vršio Institut za istraživanje ratnih zločina. Da je taj posao bilo nemoguće realizovati u ratnim uslovima, govori i izjava stručnog saradnika Instituta i rukovodioca tog navodnog projekta. Na pitanje da je taj navodni popis obavljen prije 18 godina, kada će biti objavljeni zvanični rezultati, on odgovara***:*** *''....Mi ćemo Vama pokazati taj materijal, trebalo je formirati softver, unijeti to u bazu podataka....Sada se radi studija koja će imati više od 100.000 stranica, što ne znači da će cijeli biti u printanoj formi. Biće to spiskovi žrtava, svih ljudi koji su tokom rata živjeli u Sarajevu, a mi sve njih smatramo učesnicima odbrane Sarajeva.....''*[5]

Evidentno, radi se o vrlo nemuštoj izjavi, a očigledno je da su eksperti Tužilaštva koristili ovaj izvor podataka koji uopšte ne postoji u zvaničnoj formi. Drugi, neprihvatljiv izvor podataka je broj sahranjenih u Sarajevu (uzorak), na osnovu evidencije pogrebnog društva ''Bakije'' !? To je muslimansko pogrebno društvo i apsurdno je njihovu evidenciju uzimati kao uzorak za Sarajevo. U Sarajevu su sahranjivani Srbi, Hrvati i Ostali…. Koja pogrebna društva su vršila njihovo sahranjivanje? Na osnovu dva navedena izvora podataka, eksperti Tužilaštva dolaze do ukupnih rezultata poginulih u Sarajevu (sintetički pokazatelj), što je apsolutno neutemeljeno u iole ozbiljnijim istraživanjima.

Takođe, može se zaključiti da su autori izvještaja koristili metod komparacije preuzetih spiskova i podataka od različitih društvenih i državnih subjekata, a koji su koristili različite metodologije i metode u pribavljanju podataka. Ta šarolikost, neujednačenost, nekontrolisanost i neprovjerljivost metodoloških pristupa i načina prikupljanja podataka, čini nemogućim bilo kakvo naučno ili stručno analitičko

[5] Zvanične izjave koje su objavljene u sarajevskom NEWS magazinu DANI, 11.maja 2012. godine. Svoje izjave u tom magazinu dali su i: dr Smail Čekić, dr Muhamed Šestanović, dr Ewa Tabeau i dr Stevo Pašalić.

određenje pojava, jer se one ne mogu porediti. Sami po sebi, ti spiskovi su nastali na nejasan način i sa tendencioznom svrhom.

Neizbježan je zaključak da, umesto tvrdnji da postoji najveća i najkompletnija baza podataka o žrtvama rata u BiH – takva baza, koja bi zadovoljila neophodne naučno-metodološke zahtjeve, u stvari ne postoji, jer to su obični zbirovi žrtava na osnovu različitih evidencija od, uglavnom, nekompetentnih institucija za prikupljanje statističkih podataka. Ono što pretenduje da bude ta baza, i što je poslužilo za izvođenje dalekosežnih zaključaka, jesu samo mehanički, neorganski zbirovi podataka iz različitih izvora, sakupljenih različitim, nestandardizovanim metodama, sa nepotpunim i neuporedivim podacima, na osnovu kojih nije moguće utvrditi ukupan broj žrtava, nestalih, raseljenih, kao što to tvrde demografski eksperti Tužilaštva ICTY.

Mora se zaključiti da su najkrupniji i najozbiljniji nedostaci radova Tabeau i saradnika u:

- izostajanju naučno-empirijskog istraživanja, kroz koji se iskazuje vrsta i tip istraživanja;
- nepostojanju preciznih metoda istraživanja;
- šarolikosti i proizvoljnosti izvora podataka;
- nepostojanju definisanog uzorka istraživanja.

Svaki od ovih nedostataka pojedinačno, a posebno zajedno, čine rezultate ovog istraživanja nepotpunim i neupotrebljivim za ozbiljne forenzičke svrhe.

Osnovna primjedba je da su demografska kretanja i druga zbivanja u BiH 1992-1995., znatno složenija i prevazilaze izvođenje dokaza i zaključaka samo na korištenju brojeva. Da podsjetimo na čuvenu sintagmu u statistici: *" Broj govori to što želi onaj ko umije sa njim da se poigra"***.** U korišćenju metoda u proračunima i zaključcima u skoro svim izvještajima nedostaju analize podataka, procesa i pojava zasnovani na uzročno-posljedičnim vezama.

Očigledno je da su se Tabeau i saradnici koristili isključivo prigodnim, ciljano odabranim uzorkom, koji se ne zasniva na longitudinalnom pristupu, temeljenom na reprezentativnom uzorku, tako da su se u rezultatima kod eksperata Tužilaštva pojavile brojne greške, koje ne dopuštaju zaključivanje o pojavi, koju bi taj uzorak trebalo da reprezentuje. Autori su se u potpunosti fokusirali na utvrđivanje ukupnog minimalnog broja žrtava, te su izostali rezultati i analiza o ukupnim demografskim gubicima u BiH (92-95).

Izvor podataka o raseljenim licima i izbjeglicama, tretira se kao zvaničan izvor informacija koje dolaze od ''Vlade BiH'' i UNHCR-a. U toku daljih nalaza i analiza dokazano je da se brojevi o IRL (izbjegla i raseljena lica) ne *poklapaju* sa drugim, relevantnijim izvorima podataka na prostoru Bosne i Hercegovine. Bazirani su na nepotpunim, neprovjerenim i neutemeljenim podacima.

Takođe, neprihvatljivi su podaci koji su dobijeni navodnim istraživanjima u RS-u 1993. godine. Pretpostavka je da se radi o određenim internim podacima, sakupljenim od strane službi koje nisu osposobljene za demografsko istraživanje, niti za procjenu izvora, pravljenje reprezentativnog uzorka i drugih neophodnih radnji.

Izvor o bazi podataka o mortalitetu 1992-1995., koji je uspostavio Federalni zavod za statistiku, obuhvatio je Federaciju BiH, nije sveobuhvatan i ne može poslužiti kao uzorak za izvođenje dokaza o mortalitetu za navedeni period. I baza podataka o mortalitetu RS 1992-1995., gdje su podaci prikupljani od srodnika poginulih, nije validna. U ratnim okolnostima, a i do danas, još nisu prikupljeni podaci o ratnom mortalitetu, te je jasno da se to ni približno nije moglo desiti u periodu 1992-1995. godine.

Od ostalih izvora podataka, kao što su podaci iz različitih zapisa, vojnih evidencija, spiskova o socijalnim pravima porodica poginulih boraca i slično, ne mogu da prođu prag pouzdanosti, koji zahtjeva odgovorno naučno istraživanje. Prema tome, zaključak koji se nameće u pogledu korišćenih izvora podataka je nedvosmislen: izvori podataka korišćeni u ovim nalazu nisu validni, zasnovani su na procjenama i nepouzdanim uzorcima, te kao takvi ne mogu biti relevanti za izvođenje zaključaka o kretanjima određene pojave.

U demografskim izvještajima međunarodnih eksperata pojednostavljeno je pitanje pokretljivosti stanovništva tokom 1992-1995. godine, jer su ih podveli (isključivo) pod tzv. prinudne migracije. Poznavanje istorijskih migracija u Bosni i Hercegovini, upućuje na saznanja o Bosni i Hercegovini kao tipičnom *emigracionom prostoru***,** posebno srpskog i hrvatskog stanovništva ka državama maticama - Srbiji i Hrvatskoj.

Navodi u svim dosadašnjim radovima od strane međunarodnih eksperata u vezi demografskih promjena i velikog transfera stanovništva u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine, su generalizovani i

okvalifikovani kao progon i etničko čišćenje. To ukazuje na nedovoljnu istraženost, ili pak nedovoljno poznavanje demografskih kretanja na ovim prostorima.

S tim u vezi, može se zapaziti da su velika demografska kretanja u Bosni i Hercegovini, koja se mogu posmatrati i u periodu 1992-1995. jednim dijelom uzrokovana brojnim faktorima koji su bili prisutni i prije rata, kao što su:

- ekonomski (stalna želja za povoljnijim uslovima života, sada pojačana i zbog pogoršanih uslova izazvanim ratnim dešavanjima);
- geografski (preseljenje u područja povoljnije političke klime);
- socio-psihološki (vezani za lične ili objektivne razloge za preseljenjem, potrebom za pripadanjem svojoj zajednici); i konačno
- politički (usljed narušavanja ljudskih prava, rizik za grupu ljudi od strane druge društvene grupe na religijskoj, etničkoj osnovi, doživljaja koji su mogli biti od uticaja i prije rata, a koje je rat samo potencirao).

Pored potrebe za poznavanjem istorijskih činjenica bilo je potrebno poznavanje obrazaca ponašanja narodnosnih grupa i između ratova, koje nije identično za sve tri nacionalne grupe, kao ni za „Ostale".

Muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini je tek sedamdesetih godina 20. vijeka postalo relativno većinsko stanovništvvo u ukupnoj populaciji u BiH. Do toga je došlo:

- njegovom slabijom prostornom pokretljivošću,
- sporijim prihvatanjem kontrole rađanja, kao i dužim zadržavanjem modela proširene reprodukcije, tj. višim prirodnim priraštajem, nego kod hrišćana,
- pojačanim planskim doseljavanjem iz drugih krajeva, uglavnom iz Sandžaka.

Hrvatsko stanovništvo se odlikuje znatno manjim populacionim potencijalima u Bosni i Hercegovini u poređenju sa muslimanskim i srpskim stanovništvom. Za njegov demografski razvoj značajna je prostorna pokretljivost u prošlosti i danas, snažnija emigracija i nedovoljna prirodna reprodukcija.

Srpsko stanovništvo ima najveće stope iseljavanja sa prostora BiH, posebno ka Srbiji, što je direktno uticalo na njegove ukupne demografske potencijale.

Ukupni (ratni) demografski gubici u BiH (1992-1995), iznose:	
-direktni ratni gubici	110.000
-čisti demografski gubici (gubici nataliteta)	39.750
-migracioni demografski gubici	986.216
Ukupni demografski gubici	**1.135.966**

Očekivani broj stanovnika u BiH (u uslovima da nije bilo rata) je oko 4,46 miliona, tako da je ukupni demografski gubitak (1992-1995), populaciju BiH po završetku rata sveo na manje od 3,4 miliona stanovnika.[6] (Pašalić, 2012).

Dakle, najveće demografske promjene u Bosni i Hercegovini su usljed migracija stanovništva 1992-1995. godine, a mogu se posmatrati kroz dobrovoljne (spontane) i prinudne migracije, a ne samo kao prinudne, kako se može zaključiti iz demografskih izvještaja međunarodnih eksperata Tužilaštva, što je u suštini pojednostavljeno kvalifikovanje transfera stanovništva tokom ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini. Svako linearno tumačenje ovih demografskih događaja daće potpuno pogrešnu sliku o procesima koji su se odvijali u tom periodu.

Već je ukazano na nepouzdanost i komplementarnost biračkih spiskova kao sekundarnih izvora podataka, pa su i rezultati u izvještajima nepouzdani, a što se može dokazati primjenom drugih metoda izračunavanja**.** Minimalan broj interno raseljenih lica (IRL) i izbjeglica, nije bilo neophodno utvrđivati primjenom metoda uparivanja. Riječ je o varijabli koja se mogla predstaviti na znatno pouzdaniji način, jer su postojali brojni validniji izvori podataka (kao na primjer: Popis IRL u RS, FBiH, Srbiji, Crnoj Gori, te svim drugim zemljama koje su prihvatile izbjegla lica iz BiH). Procjena broja interno raseljenih lica (IRL) i izbjeglica, rađena je primjenom istog metoda, koji nije najprihvatljiviji. Primjenom drugih metoda dokazano je da se podaci razlikuju od podataka u Izvještaju eksperata Tužilaštva. Tačnije, pokazuje se da

[6] Према процјени Агенције за статистику БиХ, укупан број становника у БиХ средином 1996. године износио је 3 645 000.

je način izračunavanja od strane autora Tužilaštva neprihvatljiv i ne odražava približan broj u okivrima statističke greške**.**

Pokažimo to na primjeru jedne od opština koja se nalazi u svim predmetima – **Bijeljini.** Navedeno je da je broj stanovnika svih nacionalnosti 1991. godine (rođenih prije 1980.) iznosio **81.650 !?** Osporavanje ovih podataka je u sljedećem: Bijeljina je po popisu 1991. godine imala 96.988 stanovnika (izvor: Popis stanovništva u BiH, 1991.), to znači da je Bijeljina imala **84,18 %** stanovništva svih nacionalnosti rođenih prije 1980. godine, što je apsolutno neprihvatljivo ! Prema starosnoj strukturi stanovništva 1991. godine, Bijeljina je imala 25.584 stanovnika do 18 godina starosti, ili **26,37%.** Tako nagla promjena starosne strukture nije moguća za svega 7-8 godina. Analogno tome, netačni su podaci o broju stanovnika rođenih prije 1980. godine svih nacionalnosti za sve ostale opštine, jer su računati istim (nepouzdanim) postupkom.

Uzorak stanovništva koji se prikazuje za 1997/98 godinu, za sve nacionalnosti, još manje je pouzdan od prethodno iznijetih podataka. Naime, ako su u svojim izvještajima eksperti Tužilaštva imali velika odstupanja kod podataka koji se zasnivaju na popisu 1991. godine, očigledno je da su te greške mnogo veće za podatke 1997/98., jer su zasnovani na nepouzdanijim izvorima podataka i izvedeni pogrešno primjenjenim metodama izračunavanja.

Karta opština (27) u predmetu dr Karadžić

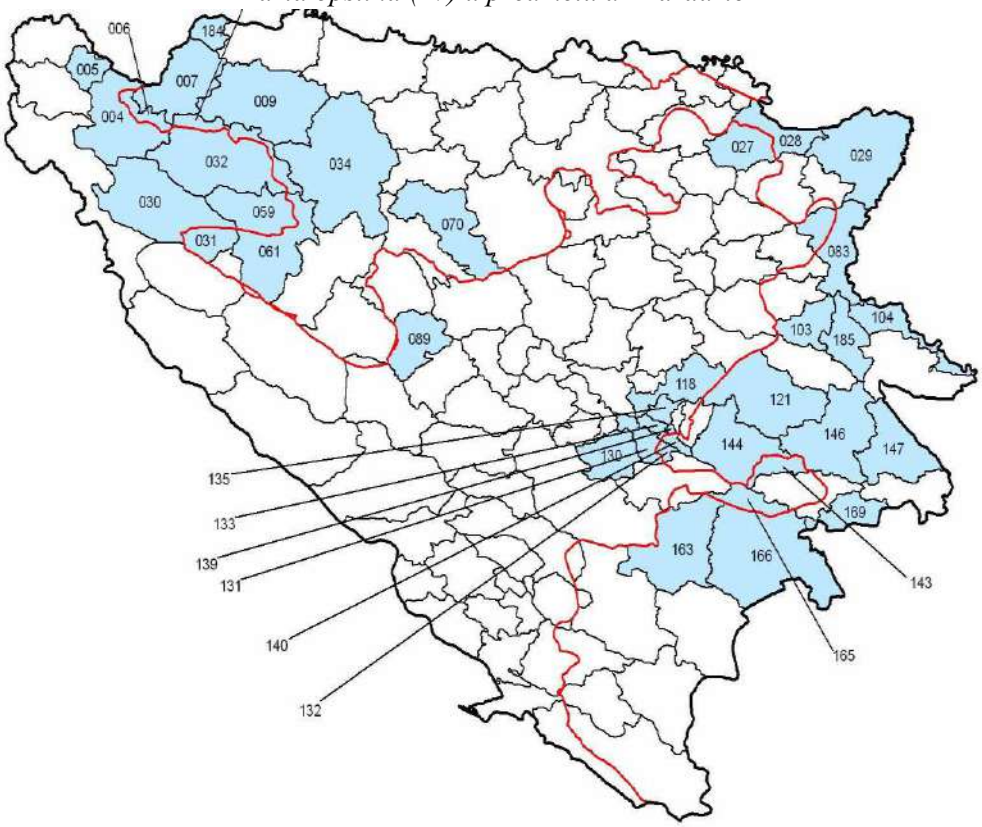

Eksperti Tužilaštva su dokazivali etničku promjenu stanovništva u određenim opštinama u BiH (u slučaju na priloženoj karti za 27 opština).[7]

Ako pođemo od njihovih podataka da je Bijeljinu napustilo 22.885 stanovnika tokom rata (stariji od rođenih 1980.), treba imati u vidu i podatke:

U Bijeljinu se tokom ratnih dešavanja doselilo **37.206** stanovnika, odnosno **11.272** domaćinstava, iz dijelova BiH u čijim opštinama je bilo većinsko muslimansko ili hrvatsko stanovništvo.[8]

Osporeni podatak o ukupnom broju stanovnika opštine Bijeljina 1991. godine (rođeni prije 1980.), predimenzionirao je broj lica starijih od 18 godina, naročito kod Muslimana. U tom periodu BiH je imala značajno veći udio mlade populacije u ukupnom stanovništvu, u rasponu do 23-30%, u pojedinim

[7] Napominjemo da smo analizu počeli kad je u Optužnici protiv dr Karadžića bilo 27 opština. Smanjenje toga broja, tj. uzorka, još više pogoršava pitanje akuratnosti.

[8] Podaci Popisa izbjeglih i raseljenih lica u RS, 1996.

opštinama, pa su podaci izračunati tzv. metodom uparivanja, da je Bijeljina imala 1991. godne 84,18% stanovnika rođenih prije 1980. godine netačni.

Podaci o različitoj stopi prirodnog priraštaja kod pojedinih etničkih zajednica u BiH, pokazauju da je udio Muslimana rođenih prije 1980. godine manji od predočenog, s obzirom da ova etnička zajednica ima znatno veći prirodni priraštaj od ostalih etničkih zajednica i veći udio u ukupnom broju stanovnika starosti do 18 godina (vidjeti tabelu 2).

Tabela 1. Stanovništvo opštine Bijeljina po starosti (Popis 1991.)

Starosna grupa	Broj stanovnika
0 – 9	13.517
10 – 14	6.667
15 – 19	7.296
20 – 24	7.166
25 – 34	15.050
35 – 49	18.389
50 – 64	17.657
65 i više	7.830
Nepoznato	3.393
Svega:	96.988

Izvor podataka: Statistički godišnjak 1993-1998, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 1998.

Prema starosnoj strukturi stanovništva 1991. godine Bijeljina je imala 25.584 stanovnika do 18 godina starosti ili **26,37%.** Iz toga slijedi nepobitan dokaz da je nemoguće da je Bijeljina imala udio stanovnika do 18 godina starosti prema podacim međunarodnih eksperata svega 15,82%! Tako nagla promjena starosne strukture nije moguća za svega 7-8 godina. Analogno tome, pogrešni su podaci o broju stanovnika svih nacionalnosti kako je prezentovano u izvještajima za sve predstavljene opštine, jer je izvedeno na pogrešan i netačan način!

Ako se ovim podacima dodaju i podaci o različitoj stopi prirodnog priraštaja pojedinih etničkih zajednica u BiH, pokazaće se da je udio Muslimana rođenih prije 1980. godine još manji, s obzirom da ova etnička zajednica ima znatno veći prirodni priraštaj od ostalih etničkih zajednica.

Tabela 2. Stope prirodnog priraštaja u BiH po nacionalnoj pripadnosti

Prirodni priraštaj na 1000 stanovnika	Srbi	Hrvati	Muslimani
1961.	19,6	24,8	29,5
1971.	11,3	14,7	18,6
1981.	7,7	8,9	14,8
1991.	7,0	8,0	14,0

Izvor podataka: Pašalić, S. Demografski gubici u BiH 1991-2011. Ministarstvo pravde, CIRZ, Banja Luka, 2012.

Dakle, na ovom primjeru pokazano je da su podaci koje su utvrdili eksperti Tužilaštva u ICTY, nepouzdani, a time i nerelevantni kao osnova za izvođenje zaključaka.

Podaci o IRL (interno raseljena lica i izbjeglice) za BiH po određenoj nacionalnoj pripadnosti, dati su u relativnim brojevima. Tako navedeni, oni nemaju značaj, bez navođenja i apsolutnih brojeva (ukoliko ih autori uopšte imaju). Ako uzmemo u obzir apsolutne brojeve o IRL, dobićemo znatno drugačije podatke u relativnim brojevima u odnosu na izvještaj eksperata Tužilaštva (vidjeti tabelu 3).

U demografskim izvještajima eksperata Tužilaštva apsolutno nedostaju kompletni podaci o IRL i izbjeglicama na agregatnom nivou (nivo BiH , FBiH i RS), na osnovu kojih je moguće vršiti njihovu distribuciju na pojedine opštine.

Već je istaknuto da je u demografskim izvještajima eksperata Tužilaštva riječ o procjenama baziranim na različitim izvorima podataka koji se ne mogu svrstati u primarne izvore, pa samim tim interval pouzdanosti od 95% je izveden matematičkim i statističkim metodama, nije relevantan za posmatranu pojavu na prostoru BiH (vidjeti tabelu 3).

Tabela 3. Podaci o IRL u BiH po nacionalnoj pripadnosti

Nacionalna grupa	% IRL i izbjeglica	% IRL i izbjedlica iz određene grupe u okivru IRL	**Ispravljeni rezultat**[9] iz kolone 3
Srbi	34,7	32,4	*41,5*
Muslimani	34,3	46,0	39,9
Hrvati	35,9	15,7	17,5
Ostali	33,5	5,9	1,1
Ukupno:	**34,6**	**100,0**	**100,0**

Izvor podataka: Tabeau, E., Demografski ekspertski izvještaj (predmet dr Karadžić), ICTY, Hag, 2012.

Kada je riječ o IRL, onda je mnogo prikladnije koristiti se cjelokupnom populacijom sa svim strukturnim obilježjima, pogotovo što su podaci dobijeni na osnovu popisa IRL (1996.godine), a kao što je vidljivo rezultati se znatno razlikuju (vidjeti kolonu 4 u tabeli 3).

Ratne migracije u BiH (1992-1995), ostavile su krupne demografske promjene koje se ogledaju u: promjeni ukupnog broja stanovnika, promjeni struktura njenog stanovništva, smanjenim prirodnim kapacitetima (smanjena stopa fertiliteta), redistribucija stanovništva, kao i eugeničke (kvalitativne) karakteristike.

Na osnovu direktnih i nedirektnih ratnih gubitaka u BiH u periodu 1991-2011. godine, očekivanog broj stanovnika (u uslovima da nije bilo rata), te stvarno procijenjenog broja stanovnika, kao i drugih statističkih podataka i procjena, ukupni demografski gubici u BiH iznose:

Tabela 4. Ukupni demografski gubici u BiH[10] *(1991 - 2011)*

Klasifikacija demografskih gubitaka	**Ukupni gubici**	**%**
Stvarni ratni gubici	110 000	12,24
Čisti demografski gubici	140 750	15,67
Migracioni demografski gubici	647 887	72,09
Ukupni demografski gubici	**898 637**	**100,00**

Izvor: Sopstvena obrada

Prema tome, ako se od očekivanog broja stanovnika (u uslovima da nije bilo rata) u 2011. godini, oduzmu ukupni demografski gubici od 898 637 stanovnika, stvarni procijenjeni broj stanovnika u BiH danas iznosi oko **3 765 363,** što je manje od procjena Agencije za statistiku BiH (polovinom 2010., 3 843 126 stanovnika).

ZAKLJUČAK

Sa metodološkog stanovišta, nalazi i rezultati eksperata Tužilaštva u ICTY nisu zasnovani na naučno-empirijskom istraživanju, čime su lišeni jednog od najvažnijih zadataka – mehanizma kontrole podataka u procesu njihovog prikupljanja.

Osnovna intencija u istraživanju ratnih gubitaka mora se zasnivati na potpunosti, vjerodostojnosti i istinitosti podataka, na osnovu kojih je jedino moguće doći do saznanja koja mogu dobiti status naučne spoznaje, odnosno naučne istine.

Demografski izvještaji u Haškom tribunalu ne treba da iznose samo statističke podatke o žrtvama, nestalima ili raseljenima, usljed konkretnih događaja navedenih u optužnicama. Oni treba da pokazuju širi kontekst, dinamiku i intenzitet događaja, a povremeno i dugoročne demografske posljedice.

Istraživanja koja se zasnivaju samo na međusobnoj komparaciji preuzetih podataka iz sekundarnih izvora, pri čemu se saopštavaju samo statistički podaci, bez naučno-empirijske zasnovanosti i analiza, upućuju nas na zaključke o nepoznavanju i nerazumijevanju određene problematike, što dovodi do stvaranja krive istorijske slike i predstavljanja pogrešnih statističkih podataka.

[9] Pašalić,S., Demografski ekspertski izvještaj (predmet dr Karadžić), ICTY, Hag, 2013.

[10] Укупне демографске губитке у БиХ израчунао је аутор одређеном методологијом и коришћењем више (различитих) извора података о ратним губицима у БиХ. Аутор је податке презентовао у МКСЈ у Хагу.

Korišćeni izvori podataka od strane eksperata Tužilaštva ICTY, ne daju rezultate o brojnim uzročno-posljedičnim dešavanjima, pa samim tim ne mogu biti pouzdan osnov za utvrđivanje određenih procesa.

Konačno, očigledno je da su eksperti Tužilaštva u ICTY, koristili isključivo prigodne (ciljane) odabrane uzorke, koji se ne zasnivaju na longitudinalnom pristupu temeljen na velikom uzorku, pa su se kod navedenih autora pojavile brojne greške, gdje je u potpunosti izostala analiza i rezultati o ukupnim demografskim gubicima u BiH (92-95).

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

1. Brunborg, H. i drugi (2009). Objedinjeni Izvještaj o nestalim licima u Srebrenici, ICTY, Hag
2. Grčić, M. (2007). Demografske posljedice ratnih gubitaka. Demografija, knjiga IV Geografski fakultet, Beograd
3. Demografski izvještaji eksperata Tužilaštva u ICTY (u predmetima: Milošević, Krstić, Stanišić-Župljanin, Karadžić i dr.), Demografska sekcija, ICTY, Hag
4. Žerjavić, V. (1998). Tragičn bilanca. Globus br. 370, Zagreb
5. Ivanišević, M. (2000). Izgon Srba iz BiH. DPM, Beograd
6. Istraživačko-dokumentacioni centar (2007). Bosanska knjiga mrtvih, Sarajevo
7. Istraživačko-dokumentacioni centar (2007). Ljudski gubici u BiH 1991-1995., Sarajevo
8. Marijanac, Z. (2000). Stanovništvo BiH 1850-1991. Matica Srpska Republike Srpske, Banja Luka
9. Marinković, D. (2005). Demografski problemi procesa izbjegništva u Republici Srpskoj. Geografsko društvo Republike Srpske, Banja Luka
10. Pašalić, S. (2002). Antropogeografska stvarnost Srba u BiH 1992-2000. Banjaluka, Kompani, Banja Luka
11. Pašalić, S. i drugi (2006). Demografski razvoj i populaciona politika Republike Srpske. IP Mladost, Bijeljina
12. Pašalić, S. (2011). Expert report, ICTY, Hag
13. Pašalić, S. (2012). Demografski gubici u BiH (1991-2011). Ministarstvo pravde RS, Centar za istraživanje ratnih zločina, Banja Luka
14. Pašalić, S. (2013). Expert report, ICTY, Hag
15. Popis izbjeglih i raseljenih lica u Republici Srpskoj, Sarajevo, 1996.
16. Tabeau, Ewa (2009). Rat u brojkama – demografski gubici u ratovima bivše Jugoslavije od 1991-1999. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
17. Špirić, N., Marijanac, Z. (1999). Stanovništvo Republike Srpske. Ekonomski fakultet/Prirodno-matematički fakultet, Banja Luka
18. Statistički godišnjaci Jugoslavije br. 54, 57, 58, 77, 78, 82, 83, 84, 86, 89, 91. SZS, Beograd
19. Statistički godišnjak BiH 1992. RZS, Sarajevo
20. Statistički godišnjak – Republika Srpska u brojkama 2012. RZS, Banja Luka
21. Statistički podaci – saopštenja 2011. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo
22. Statistički godišnjak 1993-1998. Federalni zavod za statistiku, Sarajevo

ETHNO-DEMOGRAPHIC CHANGES IN BiH FROM THE ASPECT OF THE HAAG ICTY PROCESSES

STEVO PAŠALIĆ

Teachers' college, University of East Sarajevo, 76300 Bijeljina, Republic of Srpska

From the methodological point of view, findings and results of prosecution experts in ICTY are not based on scientific-empirical research which are devoid of one of the most important task- mechanism of data control in the process of their collecting.

The basic intention in war losses research must be based on completeness, validity and accuracy of data on the basis of which it is possible to obtain information that can get the status of scientific knowledge apropos scientific truth.

Demographic reports in ICTY should not take out only statistical data about victims, missing and displaced people, due to specific events alleged in the indictment. They need to show a wider context, dynamics and intensity of events, and occasionaly long-term demographic consequences.

The research is based only on mutual comparison data taken from secondary sources with only secondary data being reported, without scientific-empirical grounding and analysis direct us to conclusions of ignorance and lack of understanding of certain issues which leads to the creation of false historical image and presentation of false statistics.

Used data sources by ICTY prosecution experts do not give results about causal events and therefore can not be a reliable basis for determining certain processes.

Finally, it is obvious that the prosecution experts have used exclusively appropriate (targeted) selected samples that are not based on longitudinal approach based on a large sample so the numerous errors have appeared by the mentioned authors and where the analysis and results of total demographic losses in BiH (’92-’95) are completely absent.

***СЕКЦИЈА А*:**

ВРЕДНОВАЊЕ И ЗАШТИТА ПРИРОДНЕ СРЕДИНЕ И ПРИРОДНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА

ДОСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО И КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

ВЛАДАН ДУЦИЋ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Мада је спорадичних продора заједно са другим варварским народима било и раније, словенско насељавање Балканског полуострва отпочело је у VI веку пљачкашким упадима у Византију Словена насељених северно од Дунава. Досељавање Словена се одвијало у склопу велике сеобе народа, у условима „климатског песимума раног средњег века“, када је средња годишња температура у Европи била за 1-1,5°C нижа од савремене. Може се претпоставити да су неповољни климатски услови представљали један од узрока велике сеобе народа и досељавања Словена на Балканско полуострво у VI веку.

Кључне ријечи: Балканско полуострво, Словени, климатске промене, средњи век

Abstract: Although sporadic raid along with other Barbarians was been earlier, a Slavic settling of the Balkan Peninsula began in the sixth century marauding incursions into Byzantine Slavs settled north of the Danube. The arrival of Slavs were conducted as part of the Great migration, in the "climate pesimum of early Middle Ages" when the average temperature in Europe was to 1-1.5° C lower than modern. It can be assumed that the unfavorable climatic conditions represented one of the reasons of the Great migration and the migration of the Slavs in the sixth century.

Key words: the Balkans peninsula, the Slavs, climate changes, Middle Ages

УВОД

Однос природе и човека је свакако једна од најважнијих географских тема. О утицају климе на друштво и цивилизацију писали су још антички мислиоци. У 19. и 20. веку појавио се и већи број хипотеза у којима су аутори давали своја виђења ових односа.

Посидоније (II–I в. п. н. е.), покушао је да објасни нивое културног развитка народа тезом о улози климе. Сматрао је да се код заосталих народа севера (Келти, Германи) живот руководи емоцијама, страстима, а код цивилизованих житеља југа (Грци) – разумом. (Грчић, 2011).

Хегел је такође заступао детерминистичко становиште, у погледу климе као кључног фактора у „развоју“ народа на одређеном простору. По њему, народи који живе у хладним, односно топлим температурним зонама нису и не могу постати историјски, односно немају државу, јер у овим зонама не може доћи до „рефлексивног освјешћења појединаца, због немогућности размишљања општег, због нужде физичког опстанака која га заокупља“. Односно, у овим зонама топлота тј. хладноћа јављају се као лимитирајући фактори који, према Хегелу, представљају непремостиву препреку за ум у процесу ка самоспознавању. Другим речима, једино области умерене климе представљају ареал државотворних народа (Трифуновић, 2003).

Елсворт Хантингтон, (Elsvort Hungtinton, 1876-1947.), кога многи сматрају водећим географским детерминистом, био је инструктор на Еуфратовом колеџу у Турској, и у почетку је проучавао кањоне Еуфрата. Свој пут кроз Централну Азију описао је у делу „Пулс Азије“ (1907), које је било прекретница у његовом схватању утицаја природе на друштвене процесе. Предавао је на Јејл Универзитету где је постао члан географског истраживачког тима. Захваљујући томе остварио је научне контакте, који су били од пресудног значаја за његово даље научно усмерење. У оквиру истраживачког тима Карнеги институције у Вашингтону бавио се проучавањем климатских карактеристика САД, Мексика и Централне Америке. Он је у оквиру идеје о „климатском оптимуму” заступао схватања интеграције социолошких појава са климатским условима. Према њему, распоред становништва, индустрије и пољопривреде, као и општи степен економског развитка појединих земаља зависе искључиво од климатских услова. Теорија „климатског оптимума“ била је широко распрострањена у САД.

Хантингтоново најзначајније дело је „Цивилизација и клима“ (1915). У њему је развио идеје класичног географског детерминизма о пресудном утицају климатских промена на историјске

процесе. Тврдио је да клима непрекидно пулсира доводећи до „цветања и пропасти“ људског друштва. Он је климатском фактору доделио главну улогу у светској историји. По њему су промене климе биле узрок пропасти низа цивилизација Старог истока, као и миграција номада из Централне Азије (Hungtinton, 1915).

Неке Хантингтонове идеје прихватио је и развио Арнолд Џозеф Тојнби (Arnold Joseph Toynbee, 1889-1975.). Тојнби је био енглески историчар, филозоф историје и социолог, научник широког образовања и погледа на свет и друштвене процесе. Био је поборник теорије тзв. друштвених цивилизацијских) циклуса и аутор је дела „Истраживање историје“, које је изашло у 10 томова. Тојнбијево животно дело Истраживање историје је иновативни покушај схватања целине историје човечанства и законитости у њему, и то упоредним методом истраживања различитих цивилизација.

Тојбијевии закључци се могу критиковати у појединостима, али је метода веома интересантна. Тојнби се надовезао на ауторе који су тежили да пруже целовито објашњење развоја великих цивилизација, наиме на старијег енглеског историчара Едварда Гибона, који је описао успон и пад Римске цивилизације, и на немачког филозофа Освалда Шпенглера и његово дело „Пропаст запада“ (1918). Водећи се, у великој мери, за идејама Хантингтона, Тојнби је примарну улогу у географским процесима придавао „сменама аридизације и хумидизације“, које су довеле до миграција сточара. На напуштеним пашњацима насељавају се земљораднички народи који ове површине приводе култури, чиме трајније насељавају одређене просторе. (Дуцић, 2004)

О утицају суше на миграције писао је и Јован Цвијић. Он говори да сушне године нигде нису тако неродне као у Динарском планинском систему. Кише не овлаже земљу као у другим крајевима, јер вода брзо отиче у дубину кроз пукотине и подземне канале. Када су велике суше онда нема ни воде ни хране, како за људе тако и за стоку. Ако наступи серија сушних година, онда се због глади исељава велики број становника. Цвијић помиње пример из 1774. када је због велике суше била глад у Далмацији због које се око 1000 породица одселило у Босну, Срем и тадашњу Мађарску. Слично се догодило и 1890. године, када се више хиљада становника Црне Горе иселило у Србију. (Цвијић, 1965)

У овом раду смо покушали да испитамо да ли постоји веза између досељавања Словена на Балканско полуострво и климатских промена у том периоду.

СЛОВЕНСКО НАСЕЉАВАЊЕ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА

Словенско насељавање Балканског полуострва је процес који је отпочео у 6. веку пљачкашким упадима у Византију Словена насељених на левој обали Дунава, а окончао се у првој половини 7. века доласком Хрвата и Срба и трајњим насељавањем великог броја Словена на Балканско полуострво. Процес позиционирања појединих племена и словенских група унутар полуострва, међутим, трајао је још цела два века.

Западни историчари период миграција између Антике и средњег века, називају **Велике миграције**, односно **Миграциони период** (http://www.ancient.eu.com/Migration_Age/). У домаћој литератури са простора бивше СФРЈ најчешће се користи назив **Велика сеоба народа** Овај период се најчешће дели у две фазе: Прву, од 300 до 500. године и другу, између 500 и 900. Подаци о словенском насељавању Балканског полуострва преузети су из (Ćorović, 1997).

У првој фази доминирале су миграције Германа, Сармата и Хуна насељавањем на просторе Западног римског царства. Хуни, који су у првим деценијама 5. века Римљанима били познати као пљачкаши и најамници, 433. су уједињени под влашћу двојице браће, Бледе и Атиле. Већ 441. Хуни су разорили Виминацијум и Сингидунум и у својим упадима су стигли све до околине Константинопоља. Новина за Римљане била је та што су Хуни, за разлику од других варвара, добро познавали коришћење опсадних справа што им је омогућавало да заузимају велике и добро утврђене градове римског Балкана. Атила је 443. уклонио брата и рачуна се да је већ тада владао над разнородним варварским племенима (Готима, Скитима, Сарматима, Словенима) од Дунава до Кавказа.

Укратко, Атилино царство било је дотада невиђена варварска империја у којој су Хуни били само један, али пресудан и владајући фактор. Атила је повремено пљачкао Балкан и терао Рим да стално повећава висину данка. Најзад, 450. Римског цара Теодосија наследио је његов зет Марцијан који је одбио да даље плаћа данак хунском краљу. Како је на Балкану мало тога остало за пљачку, а

како се Хуни без флоте нису могли пребацити у богату Малу Азију, Атила је решио да покрене поход на Западно римско царство.

Средином 5. века хунска држава се налазила на врхунцу своје моћи, али је она са Атилином смрћу 453. године нестала у вихору побуна које су потлачени народи подигли против Хуна. Гепиди и Источни Готи срушили су хунску државу створивши своје државе. Панонију су населили Готи, а Дакију Гепиди. Неуспех римског похода на Вандале 468. данас се сматра догађајем који је коначно запечатио судбину Западног римског царства. Датум пада Царства је 4. септембар 476. године када је западноримског цара Ромула Августула свргао вођа варварских најамника Одоакар. Крај Западног римског царства се традиционално сматра крајем Старог и почетком Средњег века.

Неколико деценија након тога почиње друга фаза миграција, освајачким походима и насељавањем Источног римског царства (Византије). Вођа Гота Теодорих Велики је ускоро постао савезник Византије и са својим људима је чувао северну границу Царства од варварских пљачкашких упада. Међутим у јесен 488. године по по налогу византијског цара Зенона, Теодорих са својим Готима одлази на Апенинско полуострво остављајући северну границу небрањену и простор у Панонији ненасељен.

Одлазак Гота из Паноније, у шестом веку покреће ново померање народа, а у Византију почињу упадати Прабугари и Хуни, међу којима је било и Словена. Избегавајући отворену борбу и користећи се лукавствима и скривањем, Словени и њима блиски Анти, успешно су пљачкали византијске крајеве без претераних проблема и губитака, пошто је тек царев нећак Герман успео да им једном приликом нанесе већи пораз. После Германа, који се колико толико успешно носио са Словенима и Антима на Дунаву, нови заповедник северне границе постаје 531. године Хилвуд, који је пореклом био Ант. Иако са малом војском, он је као добар стратег успешно водио борбу са Словенима и Антима успевши чак и да пређе у офанзиву презимевши једне године на левој обали Дунава. Међутим он гине приликом једног преласка Дунава 533. године, након чега северна граница поново остаје небрањена.

После обнове сукоба Византије и Персије 540. године Бугари и Хуни поново праве страховит упад на Балканско полуострво. Том приликом су заузели и опљачкали 32 града у Илирику одвевши са собом око 120 000 људи у робље. Византијски цар Јустинијан се након тога окреће Словенима нудећи им град Турис који је подигао Трајан и земље око њега да се населе за шта ће добити и финансијску подршку, за услугу чувања северне границе од варварских упада, али су они то одбили.

Током трајања готског рата Словени су наставили да упадају на Балканско полуострво стигавши и до Драча, а хроничари су забележили да их је било толико да се византијска војска која је бројала 15 000 војника није смела супротставити. Словенски упади нису јењавали, тако да је 548. године једна група која је бројала око 3000 људи, без борбе прешла Дунав, а потом и Марицу. Ту се раздвојила кренувши да пљачка Тракију и Илирикум. Византијска коњица на челу са дворјанином Азбадом која је била стационирана у тврђави Цурул у Тракији покушала је да разбије Словене, али је била потучена.

Пораз Гота код Тагина 552. године који је довео до краја готске државе одрешили су цару Јустинијану руке на неко време, што је он искористио да појача Дунавске гарнизоне, јер после тога неко време нема вести о упадима Словена. Међутим, то је кратко трајало, јер се преоптерећена царска благајна окренула драстичним мерама штедње смањивши стајаћу војску (са 645 000 на 150 000) и напустивши део утврђења како у Мезији на Дунаву, тако и у Азији. Овај потез показаће се као кобан, као што је сличан потез пола миленијума касније, такође био кобан, јер је смањење стајаће војске био кључни услов који је довео до пораза Византије у бици са Турцима код Манцикерта 1071. што је касније проузроковало слом Византије. Словени су 578. године кренули у пљачкашки поход на Тракију, знајући да је Царство заузето ратом са Персијом. Хроничари процењују да је Словена било око 100 000, што довољно говори о њиховој снази и о плену који су носили. Словени су у походе са собом водили целе породице, тако да су за собом остављали само дрвена градишта која су могли опет да подигну где им се прохте. Ондашњи хроничари јасно говоре да су Словени пљачкали готово неометано и да су презимљавали на територији Византије као да је њихове земља, а многи су ту и остајали, записао је 584. године један хроничар.

Податке о самом пореклу Хрвата и Срба и њиховом доласку на Балканско полуострво, осим домаћих хроника сумњивог порекла и садржаја доноси још само византијски цар Константин Порфирогенит у свом делу „О управљању царством“, писаном средином X века. На основу података и легенди које износи Порфирогенит може се закључити да су Срби и Хрвати са подручја

некадашње Источне Немачке, Пољске и севера Чешке трајно населили Балканско полуострво током владавине цара Ираклија (610-641.), прецизније у њеној другој половини односно након опсаде Цариграда 626. године. Највероватније је Ираклије понудио Хрватима да у његово име протерају Аваре из Далмације уз дозволу да се у њој потом населе, што су они и учинили. Потом су и Срби, вероватно после 632. године када се српски кнез Дерван придружио Самовом племенском савезу, дошли на Балканско полуострво населивши простор између грубо повучене линије Скадар-Рас-Ваљево-Шабац на истоку и река Цетине, Пливе и Врбаса на западу.

ПРОМЕНЕ КЛИМЕ У ПЕРИОДУ ВЕЛИКЕ СЕОБЕ НАРОДА

Деспрат и др. (Desprat et al. 2003) су анализирали полен у седиментима реке Риа де Виго (Ria de Vigo) на југу Галиције (Шпанија), са веома високом резолуцијом. Утврдили су да су се у последњих 3000 година смењивањала три релативно хладна са три релативно топла периода. Први период представља прву фазу хладног субатлантика (975-250. п.н.е). После њега следи римски топли период (250 п.н.е. -450 н.е.). Смењује га хладни период „мрачног“ средњег века (Dark Ages), од 450-950. Од 950 до 1400. је био средњовековни топли период, а од 1400. до 1850. тзв. мало ледено доба. Савремено отопљавање климе је почело од средине 19 века.

Нигеман и др. (Niggemann et al. 2003) су анализирали геохемијски састав три сталагмита у једној пећини у Зауерланду (Sauerland) и реконстриусали климу за последњих 17 600 година. Њихови налази су слични налазима добијеним на основу ирских сталагмита и потврђују резултате Деспрата.

Слични резултати су добијени у северној Европи. Груд и др. (Grudd et al. 2002). На основу анализе ширине годова фосилног дрвећа реконструисали су температуру лета за север шведске Лапоније у годишњој резолуцији, до 5407. године п.н.е. Хладни период мрачног средњег века је датиран у интервалу од 500. до 900. године.

Холцхаусер и др. (Holzhauser et al. 2005) су упоредо анализирали положаје морена ледника Велики Алеч и нивое језера на висоравни Јура. На основу великог степена синхроности, реконструисана су колебања климе за последњих 3500 година. У римском топлом периоду, чији је најтоплији део био од 200. године п.н.е. до 50 г.н.е., ледник је био краћи а нивои језера виши него данас, што указује на то да су и температуре у Алпима тада биле више него данас. Хладни период мрачног средњег века је, по овим подацима, трајао до око 800. године.

Мошен и др. (Moschen et al. 2011) су на основу анализа изотопа угљеника у тресету у области Дурес Мар (Durres Maar), указује на постојање хладне климатске фазе од 4. до 7. века. Аутори наглашавају да су „реконструисане негативне вредности одступања температуре у складу са великом сеобом народа која се одвијала у периоду који је познат као хладни период мрачног средњег века“.

Бинтген и др. (Büntgen et al. 2011.) су дендрохронолошким методима реконструисали падавине (април-јун) и летња температурна колебања за последњих 2500 година за Европу у целини. Констатују да је савремено отопљавање „без преседана“, али да су хидро-климатске варијације могле повремено да превазиђу савремене у погледу величине и дужине трајања. Наглашавају да је период влажних и топлих лета био и период римског и средњевековног просперитета. Пораст варијабилности климе од 250. до 600. године „коинцидира са падом Западног римског царства и покретањем велике сеобе народа“.

Посебно је поменута 536. година, коју је пратила тзв. Јустинијанова куга. Ово је била најхладнија година за последња два миленијума. Сматра се да је узрок моћна вулканска ерупција у тропском појасу, након које се вулканска прашина раширила по целој северној хемисфери. Позивајући се и на друге изворе, тврде да су ово били разлози лоших жетви и миграција народа.

ДОБИЈЕНИ РЕЗУЛТАТИ И ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Користећи податке Бинтгена и др., дате по годинама, израчунали смо вековне вредности летње температуре ваздуха у Европи у првом миленијуму у односу на референтни ниво 1864-2003. (графикон бр.1). Доња линија представља средњу вредност одступања у првом миленијуму. Период од 4. до 7. века је имао континуирано негативно одступање вредности летњих

темнпература. То се у потпуности слаже са резултатима до којих су дошли Мошен и др., на основу анализа изотопа угљеника у тресету у области Дурес Мар у Немачкој, који указују на постојање хладне климатске фазе од 4. до 7. века. Ово би вероватно било и најприближније одређење хладног периода „мрачног“ средњег века.

Графикон бр.1: Вековна одступања летње температуре ваздуха у Европи у првом миленијуму

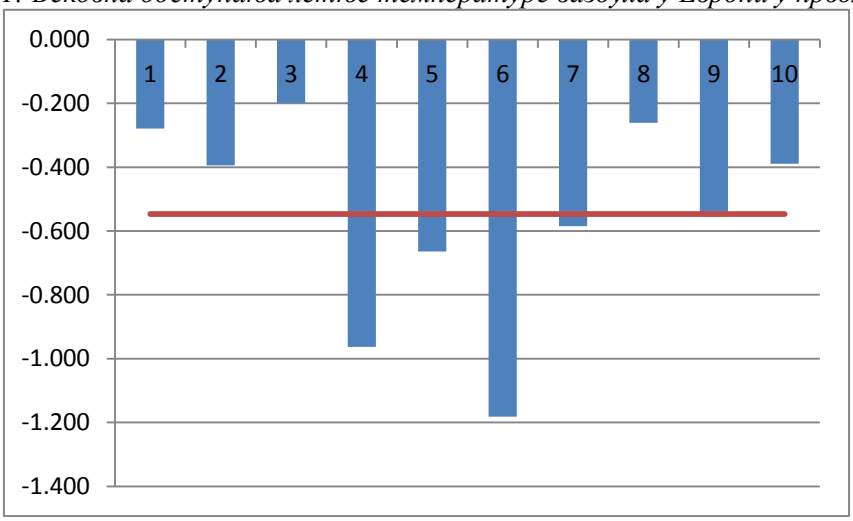

Извор - http://www.sciencemag.org/content/331/6017/578/suppl/DC1

Шонвизе (Schönwiese, 1995.) у склопу ширег разматрања промена климе у холоцену, у коме је ово само један од хладних периода, за њега користи израз „климатски песимум раног средњег века“, што би вероватно био и најпрецизнији назив. У току овог песимума средња годишња температура у Европи била је за 1-1,5° C нижа од данашње. Клима је постала влажнија у односу на римски топли период, а зима хладнија. Горња граница шуме у Алпима се спустила за 200 m, а површине под ледницима су се повећале, тако да су у деловима Француских Алпа некадшњи римски путеви на превојима постали непроходни.

Шонвизе посебно указује на шести век као екстреман, када су се јављале честе неродне године. Била је повећана смртност одојчади и старих. У Француској је осамдесетих година 6. века забележена масовна глад. У Норвешкој је у 6. веку напуштено приближно 40% пољопривредних газдинстава. У јужној Европи се број становника смањио са приближно 20 на 10 милиона. Историјски извори и анализа полена указују на смањење и пољопривредних површина и приноса

На основу података које дају Борисенко и Пасекциј (Борисенко, Пасецкий,1988), у првом миленијуму у западној Европи забележено је 169 гладних година, најчешће због измрзавања озимих усева. Највећи број гладних година забележен је у 6. веку. На графикону бр.1 се такође уочава да је шести век био најхладнији у првом миленијуму.

Шести век је управо био и период почетка интезивног надирања Словена из севернијих предела на Балканско полуострво. Сасвим је могуће је да су и лоши климатски услови били један од фактора досељавања. Међутим, за то су већ постојали историјски предуслови.

У јесен 488. године по налогу Зенона, Теодорих са Готима одлази на Апенинско полуострво остављајући северну границу небрањену и простор у Панонији ненасељен. Одлазак Гота из Паноније, у шестом веку покреће померање народа, а у Византију почињу упадати Прабугари и Хуни, међу којима је било и Словена. Након краће контроле, погибијом Хилвуда 533. године, северна граница поново остаје небрањена. Заузетост Византије ратом са Персијом, омогућава Бугарима и Хунима да поново праве упад на Балканско полуострво. Смањење стајаће војске у Византији и последично слаб отпор омогућили су да су 584. године Словени пљачкали готово неометано и да су презимљавали на територији Византије као да је њихове земља, а многи су ту и остајали, што је и био почетак трајног насељавања.

Дакле, нема сумње да постоји синхроност између хладне фазе раног средњег века и досељавања Словена на Балканско полуострво, као и епохе Велике сеобе народа у целини. Али, у тумачењима ове врсте увек треба обратити пажњу на „замку“ географског детерминизма, због чега би требало обавезно имати у виду шири историјски контекст. У сваком случају, ова тематика заслужује пажњу и захтева даља научна истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грчић М. (2011): Гносеолошки модели географских проучавања односа природе и друштва, *Гласник Српског географског друштва*, Свеска XCI - Бр. 1, стр. 3-32.
2. Трифуновић М. (2003): Неки елементи природно-географског детерминизма у Хегеловој филозофији, *Глобус,* бр. 28, стр. 135-158.
3. Huntington E. (1915): Civilizations and climate, London
4. Дуцић В. (2004): Суша као детерминанта друштвено географских процеса, Глобус, бр. 29, стр. 65-70.
5. Cvijić J. (1965): Iz društvenih nauka, Beograd.
6. Ćorović V. (1997): Istorija srpskog naroda, Banja luka, Beograd
7. Desprat, S., Goñi, M.F.S. and Loutre, M.-F. (2003): Revealing climatic variability of the last three millennia in northwestern Ibera using pollen influx data. *Earth and Planetary Science Letters* 213, pp 63-78.
8. Niggemann, S., Mangini, A., Richter, D.K. and Wurth, G. (2003): A paleoclimate record of the last 17,600 years in stalagmites from the B7 cave, Sauerland, Germany. *Quaternary Science Reviews* 22, pp 555-567.
9. Grudd, H., Briffa, K.R., Karlen, W., Bartholin, T.S., Jones, P.D. and Kromer, B. (2002): A 7400-year tree-ring chronology in northern Swedish Lapland: natural climatic variability expressed on annual to millennial timescales. *The Holocene* 12, pp 657-665.
10. Holzhauser, H., Magny, M. and Zumbuhl, H.J. (2005): Glacier and lake-level variations in west-central Europe over the last 3500 years. *The Holocene* 15, pp 789-801.
11. Moschen, R., Kuhl, N., Peters, S., Vos, H. and Lucke, A. (2011): Temperature variability at Durres Maar, Germany during the Migration Period and at High Medieval Times, inferred from stable carbon isotopes of *Sphagnum* cellulose. *Climate of the Past* 7, pp 1011-1026.
12. Buntgen, U., Tegel, W., Nicolussi, K., McCormick, M., Frank, D., Trouet, V., Kaplan, J.O., Herzig, F., Heussner, K.-U., Wanner, H., Luterbacher, J. and Esper, J. (2011): 2500 years of European climate variability and human susceptibility. *Science* **331**: pp 578-582.
13. Schönwiese, C. (1995): Klimaänderungen: Daten, Analysen, Prognosen, Heidelberg
14. Борисенко Е. П., Пасецкий В. М. (1988): Тысячелетняя летопись необычных явлений природы, Москва.

THE SLAVIC POPULATION IN THE BALKANS AND CLIMATE CHANGES IN EARLY MIDDLE AGES

VLADAN DUCIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Although sporadic raid along with other Barbarians was been earlier, a Slavic settling of the Balkan Peninsula began in the sixth century marauding incursions into Byzantine Slavs settled north of the Danube. The settling was largely completed in the first half of the seventh century arrival of the Croats and the Serbs and the permanent settling of a large amount of Slavs in the Balkan Peninsula. Migration and settlng preceded the collapse of the Hunnish state in the mid-fifth century and the departure of the Goths, an ally of the Byzantine Empire, to the Apennine peninsula, which is the northern boundary of the Byzantine Empire remained undefended, and the Pannonia inhabited. The arrival of Slavs were conducted as part of the Great migration, in the "climate pesimum of early Middle Ages" when the average temperature in Europe was to 1-1.5° C lower than modern.

The climate was generally wetter and upper forest limit declined by about 200m. The sixth century was the period of the coldest summers in the first millennium in the Europe, and 536th was the coldest year in the last two millennia. Historical sources indicate to frequent shortfalls of crop failures and the famine years during the Great migration. Out of 169 recorded years of famine in Western Europe in the first millennium, most (33) of them was been just in the sixth century. Although it requires further study, it can be assumed that the unfavorable climatic conditions represented one of the resons of the Great migration and the migration of the Slavs in the sixth century.

КОЛЕБАЊЕ КЛИМЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ[1]

ГОРАН ТРБИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: У раду су анализиране промјене климе у Републици Српској на бази колебања температуре ваздуха и количине падавина. Оцјена варијабилности и промјене климата дата је на бази анализе климатских података са метеоролошких станица из Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине. Приказане су и могуће промјене температуре ваздуха и количине падавина у будућности према регионалном моделу EBU-POM. Добијени резултати указују на евидентно колебање климата на простору Републике Српске, али и на чињеницу да наведене промјене имају изражен регионални карактер. Сем тога, пројектоване промјене указују на повећање температуре и смањење падавина у ближој будућности. Наведене промјене једне су од кључних фактора које условљавају повећање интензитета и фреквенције периода са сушом и поплавама што су и главне премисе на којима се требају темељити планови и стратегије адаптације на климатске промјене.

Кључне ријечи: Климатске промјене, Република Српска, температура ваздуха, количина падавина, климатски модел.

Abstract: This paper analyzes changes of the Republika Srpska climate based on fluctuations in air temperature and precipitation. The assessment of variability and climate change was performed via the analysis of climate data from weather stations in the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina. The potential future alterations of the air temperature and precipitation are presented in accordance with the regional EBU-POM model. The results clearly indicate climate fluctuations in the territory of the Republika Srpska as well as the fact that these changes have a strong regional character. Besides, the analyzed changes suggest an increase in temperature and decrease in rainfall in the near future. These changes are one of the key factors that influence the increase in the intensity and frequency of periods of drought and floods, which actually makes the backbone of all plans and strategies for adaptation to climate change.

Key words: Climate changes, Republic of Srpska, air temperature, precipitation, climate model.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Досадашња истраживања показују да је простор Југоисточне Европе у великој мјери захваћен климатским промјена (*Спасов, Д., Трбић, Г., Мајсторовић, Ж., 2007).* Такође је утврђено да наведене промјене имају регионални карактер (*Дуџић, В., Трбић, Г., Бајић, Д.*) а да су највише подложни промјени температура ваздуха и количина падавина. Сходно томе, најзначајнији елементи али и посљедице климатских промјена су: повећање температуре, колебање плувиометријског режима, смањење падавина у вегетационом периоду, повећање интензитета и фреквенција периода суше, поплава и појава већег броја дана са градом и тропским температурама (преко 30ºC). Оваквим колебањима климатске промјене већ врше огроман притисак на животну средину Републике Српске, гдје посебно наглашавамо велики утицај на водне ресурсе, пољопривреду, шумарство, еколошке системе и људско здравље.

У ранијим истраживањима (*Трбић, Г., Бајић, Д., 2011*) сматрано је да је у југоисточном дијелу Републике Српске, на планинском дијелу источне Херцеговине присутан благи тренд опадања температуре. Новијим истраживањима која су презентована у овом раду утврђено је да је пораст температуре присутан на читавом простору Републике Српске али и Босне и Херцеговине.

У раду су представљени и резултати регионалног климатског модела EBU-POM из експеримената промјене будуће климе, добијени методом динамичког скалирања два глобална климатска модела атмосфере и океана SINTEX-G i ECHAM5. Фокусирали смо се на резултате из експеримента/сценарија A1B i A2 (*Ђурђевић, В., Трбић, Г., Вујадиновић, М., 2012*). У односу на

[1] Рад је резултат научно-истраживачког пројекта под називом "Климатске промјене у Републици Српској и могућности адаптације" суфинансиран од стране Министартсва науке и технологије у Влади Републике Српске.

концентрацију гасова стаклене баште А1В је окарактерисан као "средњи" а А2 као "високи" сценарио. Сценарији А1Б и А2 дефинисани су специјалним извјештајима IPCC-а (Међувладин панел о климатским промјенама при Свјетској метеорлошкој организацији WMO) о емисионим сценаријима (*Nakicenovic and Swart, 2000*) у оквиру којег су дате могуће будуће емисије гасова стаклене баште као посљедице будућег технолошког, социјалног и економског развоја, заснованог на људским активностима.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Темепература ваздуха

На термички режим и климатска обиљежја Републике Српске утичу два акциона центра атмосфере: азорски антициклон који условљава стабилно, а љети и топло вријеме и исландски циклон, који доноси падавине. Зими се повремено региструје и утицај сибирског антициклона, који је праћен хладним и углавном сувим временом, док је љети присутан и утицај антициклона који има сахарско, односно, медитеранског поријекла, који условљава изузетно топло и суво вријеме (*Дуџић, В. 2008*). У сјеверном и западном дијелу Републике Српске, на подручјима до 500m н. в. средње годишње температуре ваздуха имале су вриједност од 10 до 11°C (период 1961-1990). Централни планински дио, односно подручја преко 500m н. в, карактеришу средње годишње температуре у интервалу од 5°C до 10°C, изузев највиших планинских врхова на којима је температура испод 4°C (*Трбић, Г., Бајић, Д. 2011*). Најтоплије дио Републике Српске је подручје ниске Херцеговине и јужног дијела херцеговачких Рудина, гдје средње годишње температуре имају просјечну вриједност од 11 до 14°C, а област Требиња и Поповог поља и преко 14°C (прилог 1).

Са порастом надморске висине просјечна годишња температура опада за 0,5 до 0,8°C на сваких 100 м у континенталном дијелу, док је у источној Херцеговини температурни градијент већи и креће се од 0,7 до 1,0°C. Средња годишња амплитуда температуре ваздуха највећа је у сјеверном и западном дијелу и износи од 20 до 23°C. У осталим дијеловима, осим Подриња, амплитуда не прелази 20°C. Планинска подручја са мањом просјечном температуром ваздуха имају и мању амплитуду температуре ваздуха.

Прилог 1. Регионални распоред температуре ваздуха у Републици Српској, 1961-1990.

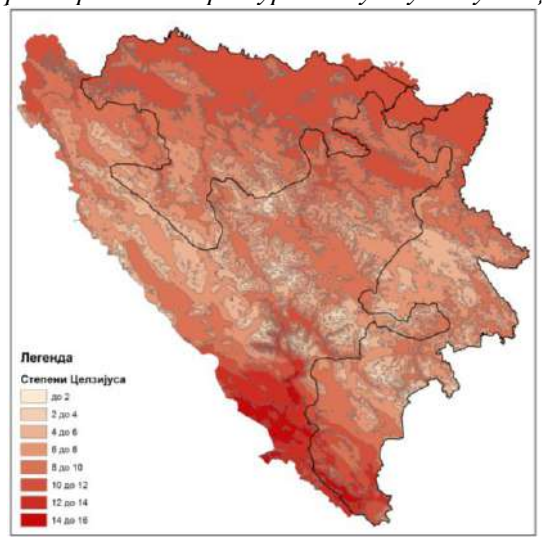

Истраживања температуре ваздуха за период 1981-2010. година показују да је евидентно повећање на готово читавом подручју Републике Српске. Највеће повећање температура је у сјеверозападном дијелу РС, тачније на подручју Посавине и Семберије, и јужном дијелу источне Херцеговине. У централном, брдско-планинском простору пораст температуре је мали, док је у високо-планинском простору високе Херецеговине присутан несигнификантан пораст (прилог 2).

Прилог 2. Регионални распоред температуре ваздуха у Републици Српској, 1981-2010.

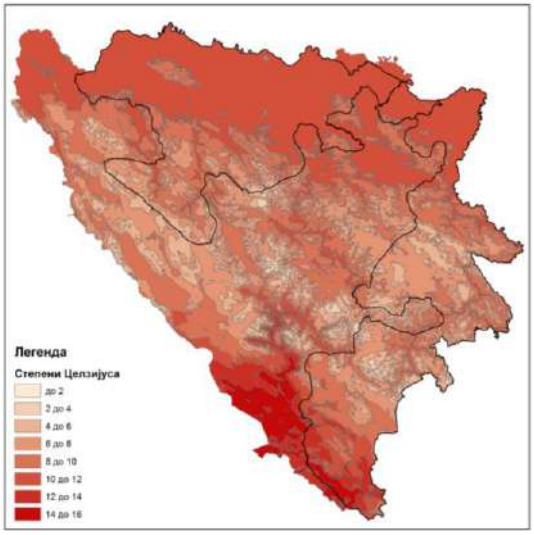

На синтезном прилогу бр. 3. представљене су промјене средњих годишњих температура на основу комапрације два посматрана периода 1981-2010. и 1961-1990. Највећа повећања температуре су у сјеверозападном и сјевероисточном дијелу (Бања Лука, Градишка, Приједор и Козарска Дубица, гдје су вриједности веће и преко 1°C на годишњем нивоу, док је на подручју ниске Херцеговине (Требиње и Попово поље) присутно повећање температура до 1°C на годишњем нивоу. Овакво регионално колебање температуре указује на комплексност детерминисања узрока, које на бази досадашњих истраживања, треба тражити и у варијацијама атмосферске циркулације изнад простора Републике Српске и урбаним острвима топлоте (*Дуџић, В. 2008; Трбић, Г. 2010.*)

Прилог 3. Разлике у промјени температуре ваздуха у Републици Српској за период 1981-2010. у односу на 1961-1990.

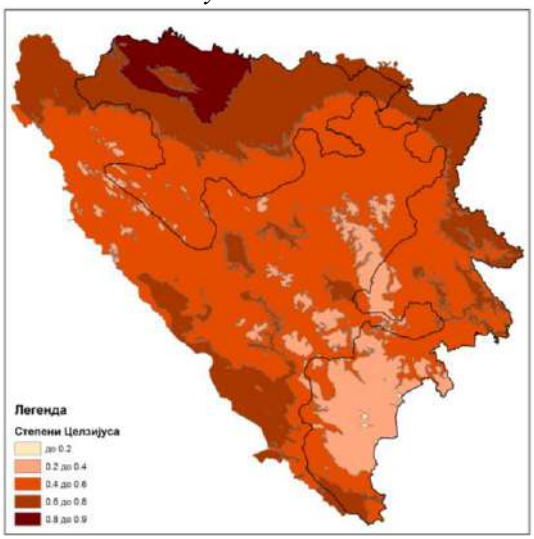

Количина падавина

Према Кепеновој класификацији климата територија Републике Српске се доминатно налази у C и D климатском типу. Највећи дио сјевера Републике Српске има континентални режим падавина са максимум у љетњим и минимумом у зимским мјесецима. У ниској Херцеговини влада типичан маритимно медитерански режим са максимумом у зимским и минимумом у љетњим месецима. У централним дијеловима доминира јесењи максимум, док минимум није изразито просторно диференциран (*Дуџић, В., 2009, Трбић, Г. 2010*).

Прилог 4. Регионални распоред количине падавина у Републици Српској, 1961-1990.

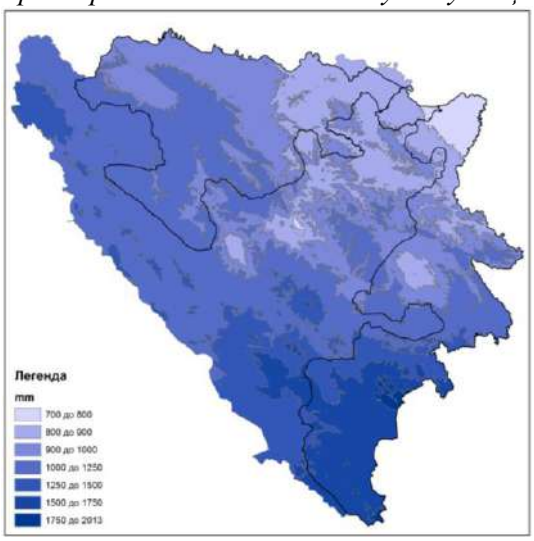

Најмања количина падавина излучи се на крајњем сјевероистоку Републике Српске (око 750mm), док подручје Источне Херцеговине прима највише падавина током године (до 2000mm). Над осталим, већим дијелом земље, излучи се 850 до 1500mm. У Перипанонском ободу, падавине релативно правилно опадају од запада ка истоку, док је у ниској Херцеговини ситуација сложенија (прилог 4).

Количина падавина у Републици Српској у периоду 1981-2010, а такође и у протеклих 50 година, на годишњем нивоу, указује на веома мале варијације (± 5 %). У централном планинском појасу присутан је тренд повећања, док је у југозападном и сјевероисточном дијелу забиљежено благо смањење сума падавина на годишњем нивоу (прилог 5). Међутим, плувиметријски режим по сезонама је доста промијењен. Овдје посебно наглашавамо на опадање количина падавина у љетном периоду које у појединим подручјима иде и до 20% (Билећа). Посебан проблем у складу са овом констатацијом представља тренд опадања сњежног покривача у зимском периоду, чему доприноси и раније наведене повећање температрура. Смањење сњежног покривача додатно условљава недостатак воде у прољетној и љетној сезони, који је већ сада често присутан.

Прилог 5. Регионални распоред количине падавина у Републици Српској, 1981-2010.

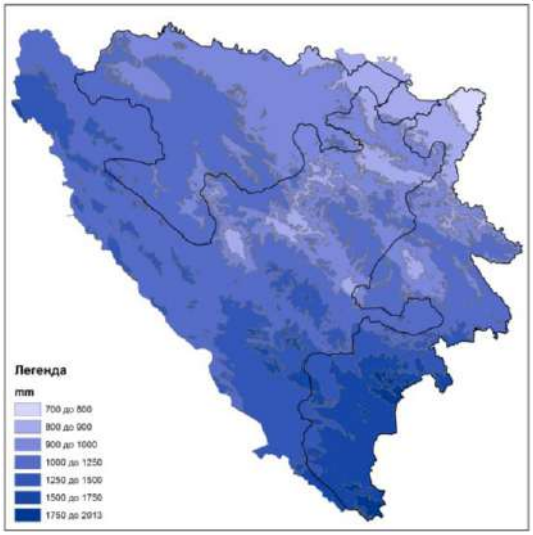

На синтезној карти колебања падавина (прилог 6) приказани су резултати који показују да је у централно планинском и централном сјеверном дијелу Републике Српске присутно повећање падавина на годишњем и сезонском нивоу. Највећи суфицит падавина забиљежен је у Сокоцу, (15,1% на годишњем нивоу) и Добоју (12,2% на годишњем нивоу). Сем тога, на годишњем нивоу присутан је и благи тренд повећања падавина у Бијељини и Бањој Луци. Упоредна анализа показује

да је највећи дефицит падавина на годишњем нивоу забиљежен на подручју Источне Херцеговине (Билећа, Требиње и Гацко). Међутим, мора се имати у виду да је на овом подручју годишња сума падавина прелази 1 500 mm, и да дефицит још увијек не нарушава годишњи водни биланс.

Прилог 6. Разлике у промјени количина падавина за период 1981-2010. у односу на 1961-1990.

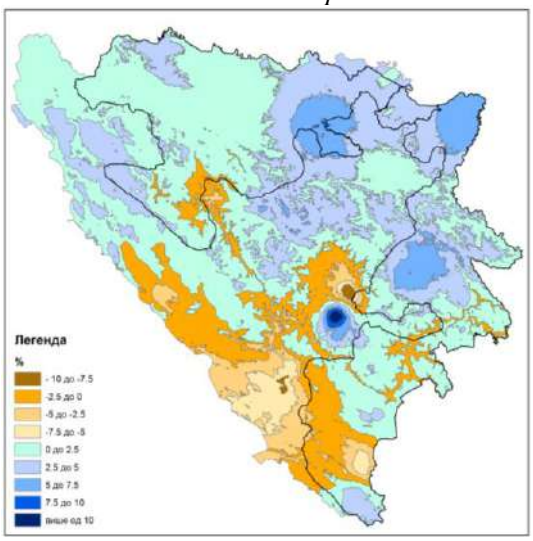

Досадашња истраживања указују да се промјене јесењих падавина могу довести у везу са промјеном сјеверно-атлантске цирулације ваздуха (NAO) (*Дуџић, В., Трбић, Г. 2008*). Свакако да ће унапрјеђење мониторинга и синоптичких модела дати јаснију слику о колебању и количинама падавина и с тим у вези варијацијом климе на простору Републике Српске.

КЛИМАТСКИ МОДЕЛИ И СЦЕНАРИЈИ

Климатски сценарији за Републику Српску, односно Босну и Херцеговину, израђени су коришћењем регионалног модела EBU-POM. Његова атмосферска компонента јесте ETA модел, развијен на Универзитету у Београду, са хоризонталном резолуцијом од 0,25° и 32 вертикална нивоа. Океанска компонента EBU-POM модела јесте Принстонски океански модел (POM), хоризонталне резолуције 0,20°, са 21 нивоом у вертикалном правцу. Резултати интеграције глобалног SINTEX-G модела коришћени су за скалирање на регионалном нивоу и то: резултати интеграција за три временска периода: 1961–1990, 2001–2030, и 2071–2100. година. За период 2001-2030. године коришћен је само сценарио A1B, IPCC/SRES, с обзиром на то да се за овај период резултати различитих сценарија незнатно разликују при скалирању резултата глобалног модела за период 2071–2100. година поред A1B сценарија, коришћен је и A2 сценарио (*Ђурђевић, В., Трбић, Г., Вујадиновић, М., 2012).*

А1Б сценарио, 2001-2030

Према резултатима модела промјене средње сезонске температуре током посматраног тридесетогодишњег периода 2001-2030. крећу се у опсегу од +0,6°C до +1,4°C, у зависности од сезоне и територије Републике Српске. Највеће промјене су током љетне сезоне са вриједностима од +1,4°C на сјеверу и +1,1°C у јужним дијеловима. За зимску сезону промјене су око +0,7°C са максимумом у централним дијеловима РС. За прољетну сезону промјене су нешто веће у односу на зимску са вриједностима од +0,8 до +0,9. Јесења сезона је окарактерисана са промјеном од +0,6 до +0,8 идући од истока ка западу.

Из прилога о промјени падавина видимо да резултати модела показују и негативне и позитивне промјене. Позитивне промјене падавина, односно њихово повећање, присутно је у прољећној сезони, и то за сјеверни и сјевероисточни дио, +5 %, те за љетни период на готово читавој територији, са максимумом од +15 %, изузев југоистока. Највећи дефицит је дуж југозападног дијела РС са максимумо од -20 %.

Прилог 7. Пројектоване промјене средње годишње температуре у °C (лијево) и падавина у % (десно, сценарио А1Б период 2001-2030.

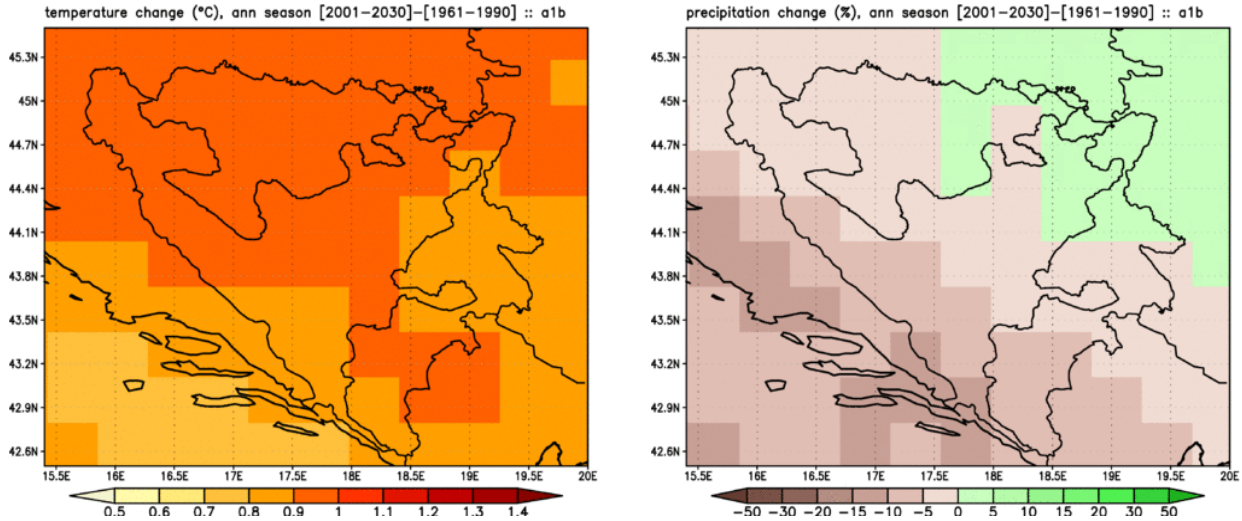

На годишњем нивоу промјена температуре се креће у границама од 0,8 до1°C са већим вриједностима на сјеверу и западу земље (прилог 7). Промјена падавинама на годишњем нивоу је негативна готово на читавој територији од 0 % до -10 % изузев у сјевеористочном дијелу (околина Добоја и Сокоца) гдје је промјена позитивна и до +5 %.

А1В сценарио, 2071-2100

Резултати за сценарио А1В и период 2071-2100 показују да је просторна структура промјене параметара, посебно температуре, слична као за претходно посматрани период 2001-2030, али са већћом магнитудом промјена. Овај пут промјена температуре креће се у опсегу од +2,8°C до +3,6°C. Највеће промјене од +3,6°C су поново пројектоване за љетни период. Током зимске сезоне, максимум је поново у централним регионима са вриједностима до 2,4°C. За прољећну сезону ове промјене се крећу од 2,4°C до 2,6°C, на читавој територији РС. Промјене за јесењу сезону су у интервалу од 2,0°C до 2,4°C.

Током периода 2071-2100, готово да не постоји сезона или област која је окарактерисана позитивном аномалијом падавина. Велике негативне аномалије имају зимска и јесења сезона са промјенама -15 до -50 %. Прољећна сезона је окарактерисана са вриједностима од приближно -10% на цијелој територији. Дефицит током љетне сезоне већи је у јужним него у сјеверним областима и креће се у границама у опсегу од -30 до 0%.

Прилог 8. Пројектоване промјене средње годишње температуре у °C (лијево) и падавина у % (десно, сценарио А1Б период 2031-2070.

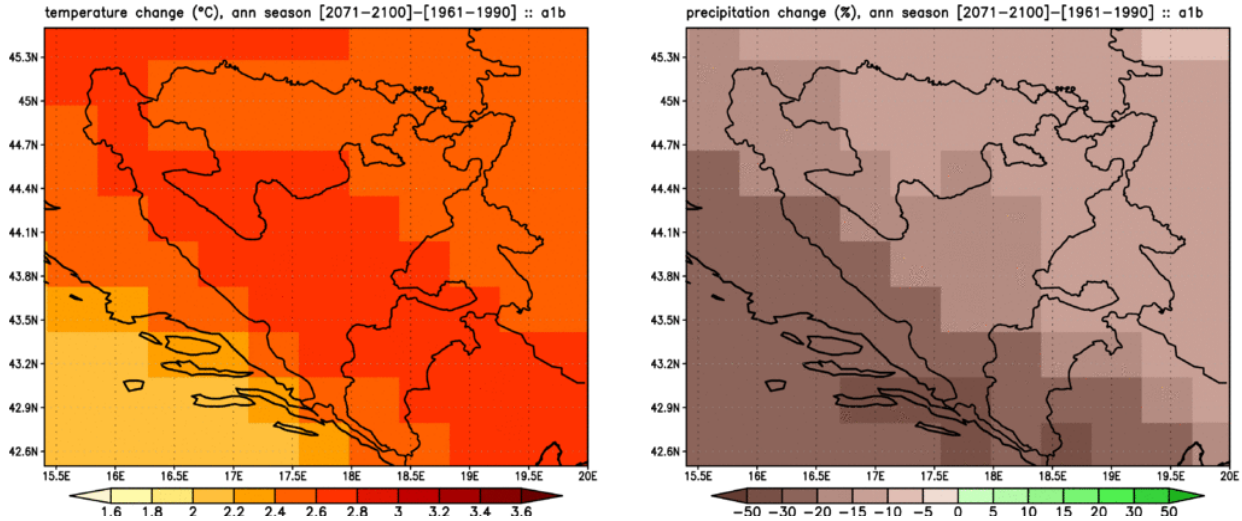

На годишњем нивоу промјена температуре креће се у границама од 2,4 до 2,8°C а већим вриједностима на југу и западу земље (прилог 8). Промјена падавина на годишњем нивоу је негативна на цијелој територији и креће се у интервалу од -30 % до -10 %.

А2 сценарио, 2071-2100

На основу сценарија А2 за период 2071-2100. године очекује се повећање температуре на читавој територији Републике Српске и Босне и Херцеговине од 2,4 до 4,8°C. Највеће повећање је током љетне сезоне на сјеверу са вриједностима око 4,8°C. За зимску сезону максималну промјена износи +3,6°C. Прољетна сезона могла би имати вриједности у интервалу од 3,4°C до 3,6°C, док су током јесење сезоне промјене поново веће и крећу се између 2,8°C и 3,0°C (прилог 9).

Прилог 9. Пројектоване промјене средње годишње температуре у °C (лијево) и падавина у % (десно), сценарио А2 период 2031-2070.

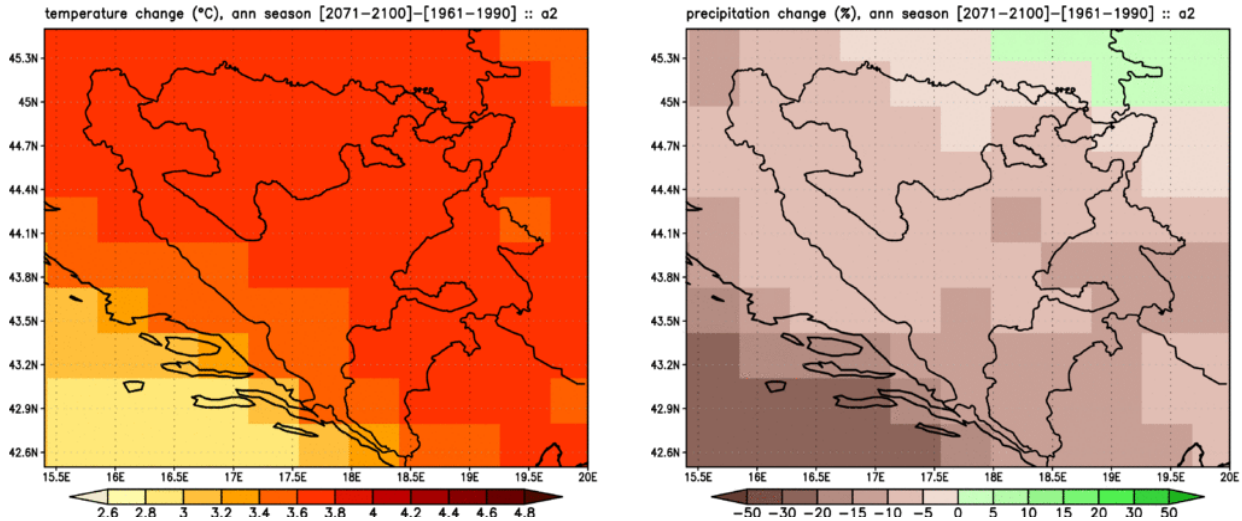

Током свих годишњих доба, осим зиме, према сценарију А2 очекује се дефицит падавина у пољу акумулираних падавина на читавој територији од -15% до 0%. У току зиме очекује се суфицит у интервалу од 0% до 30%, изузев југоистока. Највеће промјене падавина према сценарију А2 очекују се током љетног периода са дефицитом и до 50% (прилог 10). У прољеће и јесен аномалије се крећу у интервалу од -30% до 0%.

Прилог 10. Пројектоване промјене љетних температура у °C (лијево) и падавина у % (десно), сценарио А2 период 2031-2070.

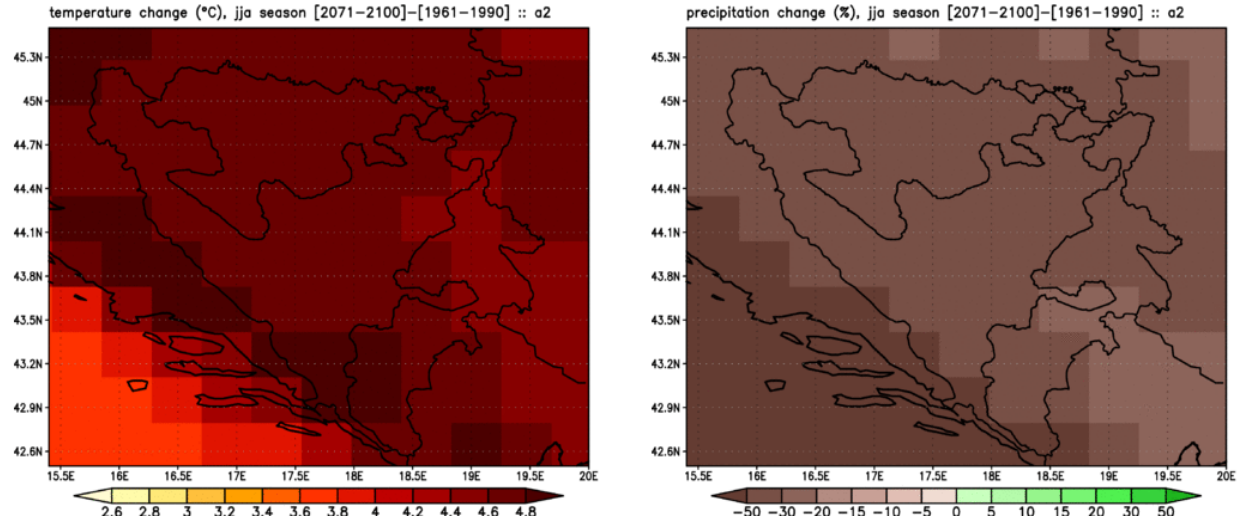

ЗАКЉУЧАК

Из претходних опсервација јасно је да је територија Републике Српске захваћена глобалним климатским промјенама. То се прије свега односи на повећање температуре и колебање плувиометријског режима. Тренд повећања температура присутан је на читавој територији а најизраженији је у сјеверозападном подручју, тј. околини Бања Луке. Колебање падавина је доста сложеније, у односу на температуре и има изражен регионални карактер. На годишњем нивоу још увијек нису драматичне промјене падавина међутим, дефицит током љета већ постаје аларамантан на готово читавом подручју Републике Српске. Повећање температуре праћено дефицитом падавина има за посљедицу исушивања и смањење влаге у земљишту. Од протеклих 10 година, 5 је било изузетно или екстремно сушно (2003, 2007, 2008, 2011 и 2012).

Пројектоване промјене температуре ваздуха и количина падавина упућују на чињеницу да ће се колебања наставити и у будућности. Према најкатастрофалнијем сценарију А2, до краја вијека очекује се повећање температуре око 4°C на годишњем нивоу и смањење падавина до 50% током љетне сезоне. Међутим, током 2012. године на сјеверу Републике Српске годишња количина падавина била је за 50% мања од просјека. То практично значи да стратегије адаптације на измијењене климатске услове треба да буду конципиране тако да се очекује промјене температуре ваздуха и количине падавина по сценарију А2.

Повећана варијабилност количине падавина генерално доводи до повећане потражње за водом кроз наводњавање, чак и ако би укупна количина падавина током вегетационог периода остала иста. С обзиром да је на простору Републике Српске, анализирањем вишегодишњих падавина и просјечних температура, установљен дефицит који се јавља у критичном периоду са аспекта потреба биљака за водом, неопходно је примијенити систем наводњавања који је једна од основних мјера заштите од суше. У Републици Српској наводњава се само око 0,5% плодне или 0,8% обрадиве земље и процјене стварних потреба за наводњавањем указују да то није довољно, када се узму у обзир просторне и временске варијације у падавинама.

С обзиром да се у будућности предвиђа повећање екстремних падавина, као и продужење сушних периода, неопходне су регулације ријечних токова и стварање вјештачких акумулација. Акумулације су један од најбољих механизама за рјешавање проблема управљања водама у сваком сливу. Оне представљају начин да се постигне оптимална употреба водних ресурса (контрола поплава, стварање резервоара воде за сушне периоде, снабдијевање водом, наводњавање, рекреација и др..).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Bajić D, Trbić G (2011): **Primjena GIS-a i regresionih modela u modelovanju promjena temperatura vazduha na primjeru Republike Srpske,** Herald br. 14, Geografsko društvo RS, Banja Luka.
2. Група аутора, под редакцијом Борисенкова Е. П. (1988): **Колебания климата за последнее тысячлетие.** Гидрометеоиздат, Ленинград.
3. D.L. Liu, J. Mo, H. Fairweather, and B Timbal (2009): **A GIS tool to evaluate climate change impact:functionality and case study,** 18th World IMACS / MODSIM Congress, Cains, Australia 13-17 July 2009. http://mssanz.org.au/modsim09.
4. Ducić V, Trbić G, Milovanović B (2010): **Promjene dekadne temperature vazduha u Republici Srpskoj i parametri Zemljine rotacije**, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa "Milutin Milanković u svom i našem *vremenu", Banja Luka, 111-128.*
5. Hurrell J. W. (1995): **Decadal trends in the North Atlantic oscillation: Regional temperatures and precipitation**. Science 269.
6. Hartwig Dobesch, Pierre Dumolard, Izabela Dyras; (2007); **Spatial Interpolation for Climate Data**: The use of GIS in climatology and meterology, ISTE Ltd, 6 Fitzroy Square, London. www.iste.co.uk
7. Liu, J.; (2009): **A GIS-based tool for modelling large-scale crop-water relations,** *Environmental Modelling &Software*, 24, 411-422.

8. Trbić G, Ducić V, Luković J (2008): **Kolebanja klime Republike Srpske u sklopu globalnih promjena**, Zbornik radova sa naučne konferencije ‘’Resursi Republike Srpske’’, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 223-245.
9. Trbic G. (2008): **Direct impact of climate change on biodiversity and ecosystem service in Bosnia and Herzegovina**, European Centre for Nature Conservation, Tilburg, Netheralnds, 31-35.
10. Trbić G, Ducić V, Rudan N (2009): **Regionalne promjene količina padavina u Republici Srpskoj**, Herald br. 13, Geografsko društvo RS, Banja Luka, 71-78.
11. Trbic G et all. (2010): **Regional changes of precipitation amount in Bosnia and Herzegovina,** 6-th International Scientific Conference Dedicated to the International Earth Day, April 2010, Sofia, Bulgaria.
12. Трбић, Г., Бајић,Д. (2011) **Климатске промјене у Републици Српској и могућности адаптације**, III Конгрес српских географа, СГД-ГДРС-ГФ УБГ, ПМФ-УНБЛ, Бања Лука.
13. Савезни хидрометеоролошки завод СФРЈ, Метеоролошки годишњаци I, 1961-1985.
14. Републички хидрометеоролшки завод Републике Српске, Документација и материјал, 1985-2010.

CLIMATE FLUCTUATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

GORAN TRBIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

From the aforementioned observations, it is clear that the territory of the Republika Srpska has been affected by global climate change. This primarily relates to the increase in temperature and fluctuations pluviometer regime. The trend of increasing temperature is present throughout the country and is most pronounced in the northwest area , ie . near the town of Banja Luka. Precipitation variability is much more complex compared to the temperature and has a strong regional character. On the annual basis, there still have not been any dramatic changes in precipitation deficit over the summer but the situation is more and more alarming on almost the entire territory of the Republic of Srpska. The increase in temperature followed by deficit rainfall has resulted in dehydration and reduction of moisture in the soil. From the past 10 years, 5 were very or extremely dry (2003, 2007, 2008, 2011 and 2012).

The projected changes in air temperature and precipitation suggest that fluctuations will continue in the future and the annual precipitations still decrease to 50 % during the summer season. According to the most catastrophic scenario A2, the end of its expected temperature increase is about 4° C. However, during the 2012, the north of the Republic of Srpska suffered the annual rainfall 50 % below the average. This means that strategies for adaptation to changing climatic conditions should be designed so as to meet the expected changes in air temperature and precipitation for the A2 scenario.

Increased variability of rainfall generally leads to increased demand for irrigation, even if the total amount of rainfall during the growing period remains the same. Given that in the Republic of Srpska, analyzing several years of rainfall and average temperature established deficit that occurs at a critical period in terms of plant water requirements, it is necessary to apply the irrigation system as one of the basic measures of protection against drought. In the Republic of Srpska, only about 0,5 % or 0,8 % of fertile farmland is being irrigated and the assessment of actual needs for irrigation suggests that this is not enough, when we take into account the spatial and temporal variations in precipitation.

Given that in the future the increase in extreme precipitation is almost certain as well as the extension of the dry periods, it is necessary to regulate river streams and create artificial reservoirs. Reservoirs are one of the best mechanisms for solving the problem of water in each basin. They are a way to achieve the optimum use of water resources (flood control, creating a reservoir of water for dry periods, water supply, irrigation, recreation, etc.).

РИЈЕЧНИ РЕСУРСИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И ХИДРОЕНЕРГЕТСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ КАО ОБНОВЉИВ ИЗВОР ЕНЕРГИЈЕ

ВЕСНА РАЈЧЕВИЋ, ЧЕДОМИР ЦРНОГОРАЦ

Природно – математички факултет Универзитета у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска,

Извод: У узајамне односе с природном средином човјек не улази као биолошка јединка, већ као дио друштвене заједнице. Процес размјене материје између природне средине и друштва је историјска категорија, која је одређена развојем производних снага и односа. Одговарајућа структура размјене материја у циклусу *природа – друштво – природа* примијењена је ради задовољења свих материјално-културних потреба друштва. Поред основне биолошке гране - кружења материје у природи, с развојем хумане популације, формирана је специфична *друштвена карика* у ланцу општег кружења материје на Земљи. Изучавање те карике у укупном природном окружењу материје и енергије мора се заснивати на познавању основних закона развоја и размјештаја друштвене производње, карактеристика социјално–економске структуре, тенденција научно–техничког прогреса у условима природноисторијске основе размјене материје у наведеном циклусу. Брзи пораст коришћења природне средине и усложњавања њене структуре довело је у неким подручјима, посебно код водних ресурса, до велике измјенљивости. Природно уравнотожење обима размјене материје између природе и друштва може се постићи једино рационалним коришћењем природних ресурса. Водени/водни ресурси, које чине воде ријека, канала, мора, океана, језера, као и подземне воде, односно све воде погодне за коришћење чине значајан потенцијал у привреди сваке земље. Ријечни ресурс(и) Републике Српске су значајан ослонац њеног будућег развоја.

Кључне ријечи: ресурси, хидроенергетски потенцијал, хидроенергетика, обновљиви извори енергије

Abstract. Human beings do not enter into the mutual relationship with the environment as biological units but as a part of social community. The process of the exchange of matter between the environment and society is a historical category, which is determined by the development of production forces and production relationships. An appropriate structure of the exchange of matter within the *nature-society-nature* cycle is applied in order for all material and cultural needs of society to be satisfied. Apart from the basic, biological, branch of the exchange of matter in nature, there has been formed, with the development of human population, a specific one, *social link*, in the chain of the general exchange of matter on Earth. The study of this specific branch within the overall natural surrounding of matter and energy must be founded on the knowledge of basic principles of development and distribution of social production, characteristics of socio-economic structure, tendencies of scientific and technical progress under the conditions of natural-historical basis of the exchange of matter within the aforementioned cycle. A fast increase in the exploitation of the environment and its increased complexity led to great exchangeability in some areas, in water resources in particular. The natural balance of the scope of the exchange of matter can be achieved only through rational exploitation of natural resources. Water resources, consisting of waters of rivers, canals, seas, oceans, lakes etc, that is, waters convenient for exploitation, represent a significant economic potential of every country in the world. In that respect, the river resources of the Republic of Srpska are something to be heavily relied on in future development.

Key words: resources, hydropower potential, hydropower industry, renewable energy sources

УВОД

Природни ресурси су дио свеукупности природних услова постојања човјечанства и најважније компоненте природне средине која га окружује, искориштаване у процесу друштвене производње за задовољавање материјалних и културних потреба хумане популације. Главне врсте природних ресурса су: енергија Сунца, унутрашња Земљина топлота, воде, тла, минерални ресурси, биљни и животињски ресурси. Ресурси представљају природна богатства једне земље, неког географског подручја или краја. У економици, економској науци у најширем значењу, ресурси означавају категорију онога што се може искористити као извор профита, односно представљају капитал, имовину и одређено богатство.

С једне стране, вода је одувијек представљала елементарну вриједност, потребу и битан дио природног потенцијала, а с друге стране ресурс, који значајно утиче на будућност хумане

популације. Иако је вода обновљив природни ресурс, одређена истраживања[1] која указују да се већ 2025. године двије трећине свјетске популације може суочити са проблемом недостатка (употребљиве/корисне) воде у низу водопривредних грана (водоснабдијевање, наводњавање, коришћење водних снага и слично) обавезују нас да већ сада размишљамо о евентуалним посљедицама, како на глобалном тако и на локалном нивоу.

У току посљедње деценије све је израженија потреба за водом, а тиме и потреба за заштитом и рационалним коришћењем водних ресурса. Неравномјерна просторна и временска расподјела воде/падавина, по неким истраживањима потенцирана и климатским колебањима/промјенама, те све учесталије појаве екстремних вриједности у домену малих и великих вода и све чешћа акцидентна загађења вода представљају довољно снажан мотив за заштиту водних ресурса.

Водна снага (хидроенергија) представља енергију добијену искоришћавањем вода, при чему је најважнија водна енергија ријека. Ријечна вода располаже кинетичком енергијом, која се у хидроелектранама/хидроцентралама трансформише у електричну енергију. Покрећући енергетско постројење (турбине) кинетичка енергија претвара се у механички рад преко ротора са лопатицама, али при томе не долази до значајнијег мијењања физичких и хемијских својстава коришћене воде. На тај начин та вода се може користити за низ других водопривредних грана: водоснабдијевање, наводњавање, рибогојство, туризам и рекреацију на води и др.

Хидроенергетика је, најкраће речено, наука о искоришћавању енергије вода и дио је енергетике.[2] Један од задатака енергетике представља обезбјеђивање ефикасног искоришћавања енергетских ресурса, што задире у егзистенцијална питања, а не само у питања економске користи. Раст хумане популације све је наглашенији, а ресурси су све више ограничени. Поред тога, расте и свијест о томе и већ се намеће потреба да се потрошња ресурса рационализује.

У енергетици се носиоци енергије дијеле на примарне и секундарне, а могућа типологија носилаца енергије изгледа овако (Ристић,1995):

А) примарни носиоци енергије: хидропотенцијал, угаљ различитог поријекла, сирова нафта, природни гас, нуклеарне сировине и биомаса;

Б) секундарни носиоци енергије: чврста горива, течна горива, гасовита горива, електрична енергија, топлота и неенергетски деривати.

Анализирајући новија, у већини случајева недовољна, научна физичкогеографска и енвиронментална/еколошка истраживања на географском простору Републике Српске, посебно када су у питању ријечни сливови, схватљиве су идеје неких аутора о потреби синтезе низа парцијалних истраживања у једну релевантну, хомогену и комплексну студију на нивоу овог ентитета. Синтеза парцијалних физичкогеографских истраживања, комплементарна са резултатима истраживања (низа) других научних области требало би да омогући јасан увид у стање, тренутну искоришћеност, као и степен деградације природних вриједности и ресурса одређеног проучаваног подручја Републике Српске.

Управљање водним ресурсима површинских вода незаобилазна је и трајна је обавеза за будућност Републике Српске. Да би се сагледала и дефинисала најбоља рјешења управљања водним ресурсима у духу концепта одрживог развоја, неопходно је анализирати карактеристике геопросторне и временске варијабилности падавина и површинских вода, као темеља за сагледавање структуре и обима површинских/ријечних ресурса. Њихове сталне и сада већ тешко предвидиве промјене представљају најзначајнији фактор у одлучивању и предузимању конкретних активности.

Р. Братић и У. Хркаловић (2006) указују на одређене принципе, који су веома битни приликом анализе расположивих вода на територији Републике Српске и које би с обзиром на специфичности Републике Српске у смислу географског положаја, територијалне и друштвено политичке организације у оквиру државе Босне и Херцеговине, требало прихватити. Они указују да се „због начина разграничења ентитета Босне и Херцеговине, хидролошке анализе расположивих водних ресурса не могу обављати по ентитетима, већ се водни ресурси и биланси вода морају посматрати по већим сливним цјелинама; за стратешка планирања посебан значај имају анализе

[1] Глигорић М., (2008): Вода као ресурс Републике Српске, Ресурси Републике Српске, Зборник радова, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, стр.187 – 202.

[2] Енергетика (грч. energeia – рад, пословање), 1. наука, истовремено техничка, физичка и економска (теоријска и примијењена), о енергији и енергетским изворима; 2. техника примјене и експлоатације различитих облика енергије: топлотне, електричне, водене, сунчеве, енергије вјетра и др.

просторне и временске неравномјерности расположивих вода, као и водних режима, посебно режима великих и малих вода, те да се мора начинити јасно методолошко разграничење два појма (синтагме, оп. Ц.Ч.): вода присутна у сливу и вода као ресурс“.

Дакле, у циљу јасног сагледавања расположивих ресурса површинских вода не би требало поистовјећивати водне ресурсе са водом присутном у неком геопростору у виду воде у водотоцима, воде у језерима те разних облика подземних вода. Присутна вода је, прије свега геофизичка категорија дефинисана матричком структуром, односно локацијом, количином и квалитетом воде, док је водни ресурс социјална, економска и еколошка категорија јер мора посједовати, поред поменутих атрибута и услов за захватање, коришћење и заштиту воде. „Услови који су неопходни за коришћење вода су : геотехнички, хидрограђевински, економски, услови интеракција са социјалним и урбаним окружењем и са окружањем културно-историјских непокретних добара, услови еколошке заштите и услови који произилазе из међународних обавеза“ (Црногорац, Тошић, 2008).

Поменуте услове валоризујемо квантитативним и квалитативним оцјенама и на основу тога дефинишемо могућности коришћења вода на неком геопростору. Међутим, не треба заборавити да се услови за коришћење воде мијењају током одређеног периода времена јер је водни ресурс динамичка категорија. С обзиром на тенденције смањивања воде као ресурса због оштријих еколошких, урбаних и социјалних ограничења, требало би нагласити да је воде као ресурса знатно мање од присутне воде на неком подручју, што уједно значи да је воде коју можемо дефинисати као водни ресурс вишеструко мање од воде присутне на сливу и то због тога што: "просторна и временска неравномјерност веома смањује обим искористивости вода; веома су сужене могућности за реализацију акумулација, посебно оних са великим релативним запреминама за годишње регулисање протока ; постојања ограничења по свим елементима услова коришћења воде, при чему се посебно заоштравају еколошка и социјална ограничења" (Братић , Хркаловић, и др., 2006.).

ТЕОРИЈСКО – МЕТОДОЛОШКА ОСНОВА ИСТРАЖИВАЊА

Одговарајућа истраживања, која су спроведена на географском простору Републике Српске, односе се на обим и улогу/значај ријечне мреже Републике Српске и ријечних система/сливова у енергетском билансу у погледу обновљивог извора енергије. Основни проблем истраживања структурално је везан за:

- дефинисање постојећег стања хидроенергетског коришћења вода у Републици Српској и проблеме постојећих хидроелектрана,
- хидроенергетски потенцијал Републике Српске и услове за искоришћавање ХЕ потенцијала;[3]
- мале ХЕ и оправданост њихове оптималне реализације у Републици Српској.

Основни циљ истраживања била је анализа хидроенергетског коришћења вода у Републици Српској са комплементарним истраживачким задатком учешћа ХЕ потенцијала у структури обновљивих извора енергије до 2020. године, у складу са препорукама/ захтјевима ЕУ. Специфични циљеви били су: хидроенергетика као корисник вода у Републици Српској, удио хидроелектрана у електроенергетској потрошњи Републике Српске; постојећи хидроенергетски системи и могућности хидроенергетског развоја на већим/транзитним и мањим/аутохтоним водотоцима Републике Српске.

У раду је коришћен одређени број научно–истраживачких метода, како кабинетских и теоретских, тако и истраживачких/теренских. У најбољој намјери коришћена је доступна литература, у првом реду подаци одговарајућих завода, института и републичких и локалних институција, као и низ одговарајућих топографских, геолошких, педолошких и других карата. За обраду података коришћене су аналитичке (математичко – статистичке) и синтезне методе, као и метод компарације. Теренска истраживања обављана су у дугом низу година (2000 – 2012. године) и обухватала су рекогносцирање сливних подручја, утврђивање одређених својстава на њима (пошумљеност, деградиране површине), узорковање вода у неким водотоцима и др. Током

[3] Видјети опшрније – Дакић П., Дакић В., (2008): Хидроенергетски потенцијали Републике Српске, Ресурси Републике Српске, Зборник радова, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, стр.424 – 439.

теренских истраживања урађена је и обимна фото-документација. Методологија истраживања прилагођена је концепту реализације основних пројектних циљева у овом раду.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Основне карактеристике просторне и временске расподјеле површинских вода сливова на територији Републике Српске и Босне и Херцеговине. Простор Босне и Херцеговине одликује се са просјечно 1250 mm воденог талога годишње, што је, изражено у запремини палих вода 64 $\cdot 10^9$ m^3, еквивалентно просјечном протицају од 2030 m^3/s. Будући да је просјечни отицај приближно 1155 m^3/s, према прорачуну вриједност коефицијента отицаја је 0,57 (56.89% просјечног протицаја). Но, те количине воде нису просторно и временски равномјерно распоређене; отицање вода у правцу слива Црног мора биљежи се са око 76 % територије Босне и Херцеговине, док се отицање у смјеру слива Јадранског мора биљежи са 24 % укупне територије Босне и Херцеговине. У слив Црног мора путем ријеке Саве и њених притока које се налазе на територији Босне и Херцеговине отиче приближно 722 m^3/s, односно 62,5 %, док у слив Јадранског мора отиче око 433 m^3/s или 37,5 %.[4]

Значајан допринос разумијевању просторне и временске расподјеле воде на територији Босне и Херцеговине видљив је и кроз специфичне показатеље који говоре о водности сливова и о количини расположиве воде у односу на број становника.

Према специфичним показатељима најводнији су сливови ријека Неретве и Требишњице, док је најмање водан непосредни слив ријеке Саве на територији Босне и Херцеговине. Уколико анализирамо расположиве количине воде према броју становника, видјећемо да је најнеповољнија ситуација у сливу ријеке Босне који заузима 20,4 % територије Босне и Херцеговине и гдје живи 40,2 % становништва Босне и Херцеговине (попис из 1991. године), а са кога отиче свега 14.1 % од укупне количине воде.

Међутим, са територије сливова ријека Неретве и Требишњице (представљају 19, 8 % територији Босне и Херцеговине и ту живи 9,6 % становништва Босне и Херцеговине - 1991. год.), отиче 34,8 % укупне количине воде. Односи просторне неравномјерности још су израженији уколико бисмо разматрали мање просторне цјелине.

На основу квантитативних показатеља могуће је извести закључак о постојању „инверзије“ расположивих вода у односу на потребе, јер су домицилним водама најсиромашнији долински дијелови Посавине и Семберије (потребе за водом везане су за пољопривредну производњу). Сиромашна је водом и долина ријеке Босне гдје је највећа концентрација становништва у урбаним насељима уз ток ријеке, али истовремено и сконцентрисана значајна индустријска производња (Сарајево, Какањ, Зеница, Завидовићи, Жепче, Маглај, Добој и Модрича).

Табела 1. Основне карактеристике сливова на територији Републике Српске и БиХ (РХМЗ)

Слив	Површина (km^2)	Површина у РС (km^2)	Просјечни протицај (m^3/s)	Специфични отицај ($l/s/km^2$)	Протицај малих вода ($Q_{min.mje.\ 95\ \%}$)
Сава у БиХ	5506	4336.66	63	11.4	1.5
Уна у БиХ	9130	3396.26	240	26.3	41.9
Врбас	6386	3924.13	132	20.7	26.3
Босна	10457	2984.76	163	15.6	24.2
Дрина у БиХ	7240	6375.28	124	17.1	24.1
Неретва	8200	1780.73	325	39.7	52.3
Требишњица	1630	2331.04	85.6	52.5	4.2
Цетина (БиХ)	2300	28.14	31	13.5	1.8
Црноморски	38716	21017.11	722	18.6	118.0
Јадрански	12410	4111.77	433	34.9	58.3
БиХ	51129	- - -	1155	22.6	176.3

[4] Карта изохијета Босне и Херцеговине, Тошић Р., (2009): ESRI GIS

На основу анализе временске неравномјерности протицаја могуће је закључити да се годишњи протицаји на сливовима Републике Српске и Босне и Херцеговине могу спустити и до 40 % од просјечних вриједности. Када се томе додају резултати анализа који указују да су преко пола године протицаји нижи од 80% просјечног протицаја, јасно је да највећи дио воде протекне у караткотрајним поводњима. Послије њих наступају релативно дуги периоди са минималним протицајима. Уколико стање сагледамо у мјесецима када је највећа потражња за водом (љетњи период) просјечни протицаји спуштају се на само 40 % од просјечних годишњих вриједности, при чему изражени маловодни периоди могу трајати и неколико мјесеци. Ништа боље стање није ни са малим водама, односно минималним протицајима 95% обезбјеђености који су основа са аспекта заштите водних екосистема. У том контексту требало би нагласити да се маловодни периоди подударају са мјесецима када је и највећа потражња за водом, чиме тако мале количине воде додатно се оптерећују захтјевима за коришћење.

Мала вода је фаза водног режима која се одликује малим протицајима у поређењу са великим водама (знатно повећање водности ријека). Узрок мале водности је значајно смањење притицања воде у ријечно корито са сливне површине. Према времену појављивања разликују се зимска и љетна мала вода. Вријеме трајања зимске мале воде подудара се са појавом трајања леда, што није неуобичајена појава за ријечну мрежу Републике Српске и Босне и Херцеговине. Љетна мала вода резултат је мале количине падавина, односно дуготрајних сушних периода у љетном периоду. Период суша може често да се настави током јесењег периода. Љетне мале воде могу да прекину кишни поводњи, релативно краткотрајни и нагли пораст водостаја и повећање протицаја под утицајем киша у сливу.

Познавање режима и карактеристика малих вода појединих ријека веома је битно за уређење њихових корита по уздужним и попречним профилима, а такође и за пројектовање, грађење и коришћење разних водопривредних објеката. Мале воде су посебно интересантне у погледу водоснабдијевања, очувања животне средине, наводњавања, заштите ихтиофауне, туристичке понуде, али посебно мјесто имају код оних водотока на којима је предвиђена изградња хидроенергетских објеката. Периоди дуготрајних сушних периода који доводе до појаве екстремно малих протицаја називају се маловодни периоди.[5] Анализа малих вода на хидролошки изученом водотоку врши се на бази дугогодишњих хомогених низова на водомјерним станицама, на примјер за ријеке Саву, Дрину, Босну, Врбас, Сану и Уну. Проблем за већину ријека, посебно аутохтоних ријека Републике Српске (нпр. Укрина, Врбања, Велика Усора) јесте што нема дугогодишњих хомогених хидрометеоролошких низова. Код пројектовања локација будућих ХЕ и МХЕ у Републици Српској то представља озбиљан недостатак и ризик за инвеститоре. Већина хидролога слаже се да су акумулације најприхватљивији објекти за управљање водним ресурсима, јер је то најпогоднији начин прерасподјеле протицаја у одређеном временском периоду. Законом о водама у низу земаља у Европи и окружењу Републике Српске посебан акценат стављен је на два режима: водопривредном минимуму и еколошки гарантованом минимуму.

Водопривредни минимум ($Q_{vod,min}$) је протицај који узводни корисници морају да оставе у ријеци низводно од својих захвата за потребе низводних корисника (сукоб „узводног интереса“ и „низводног интереса“). До ове вриједности/величине долази се оптимизацијом (проналажењем најбољег могућег рјешења) и итеративним[6] усаглашавањем интереса узводних и низводних корисника.

Еколошки гарантовани минимум ($Q_{ekol,min}$) је величина протицаја ријеке која се мора увијек обезбиједити у ријеци за нормалан опстанак и развој биоценозе, посебно ихтиофауне, у ријеци као биотопу. У суштини, то је намјенско испуштање воде из акумулације у корито ријеке како би се побољшали еколошки услови.

Гарантовани минимум или *гарантовани протицај* ($Q_{gar,prot}$), укључује двије претходне категорије. Код његовог одређивања морају бити задовољени сљедећи принципи (Прохаска, 2003):

- на потесу/дионици ријеке мора увијек да буде остварен гарантовани еколошки протицај, предвиђен за тај период године;
- узводни потрошачи морају да обезбиједе прописане водопривредне минимуме, неопходне за кориснике на низводним потесима ријеке;

[5] Под појмом маловодни период подразумијева се, у хидролошком низу дневних протицаја, број узастопних дана током којих није превазиђен неки задати ниски протицај

[6] Итеративан – који се понавља, који се односи на понављање

- гарантовани протицај на потесу ријеке увијек је већа вриједност протицаја од гарантованог еколошког протицаја и водопривредног минимума, тј:

$$Q_{gar,prot} = max\{Q_{ekol,min};Q_{vod,min}\}$$

- гарантовани протицај мора се обезбиједити на свим потесима.

Према С. Прохаски (2003), на профилима гдје не постоје подаци дугогодишњег осматрања, мале воде могу се одредити на два начина: преко регионалне зависности, успостављене на основу података са хидролошки изучених сливова, или аналогијом, преко срачунатих серија средњомјесечних протицаја примјеном модела за просторну интерполацију података.

У Великој Британији (прихваћено углавном и у нашој стручној литератури) за дефинисане мале воде користе се сљедеће величине:

- протицаји који су превазиђени у 95% случајева, и то:

Q_{95} – дневни протицај који је превазиђен 95% времена на одговарајућој кривој просјечног трајања;

$Q_{95(10)}$ – средњи десетодневни протицај који превазилази 95% времена на одговарајућој кривој трајања;

$Q_{p(T)}$ – средњи протицај за период Т превазиђен р %[7] на одговарајућој кривој трајања протицаја;

- просјечни вишегодишњи минимални протицаји

MAM (T) – средњи вишегодишњи Т – дневни минимум;

MAM (10) – средњи вишегодишњи 10-дневни минимум.

Поред ове процедуре, у пракси је уобичајено да се на основу дугогодишњих осматрања дневних протицаја издвоје трајања маловодних периода када је $Q < Q_{95}$ и да се на бази овако формираних серија изврше статистичке анализе вјероватне дужине маловодног периода.[8]

Поред средњогодишњих и минималих годишњих протицаја, важну улогу у сагледавању водних ресурса имају и карактеристике великих вода, односно максималних протицаја. Дакле, ријеч је о бујичном режиму токова са кратком временском концентрацијом поплавног таласа и са врло великим модулима отицаја од 2 $m^3/s/km^2$. Максимални протицаји вјероватноће појаве 1% су на највећим ријекама Републике Српске већи и до 12 - 17 пута од просјечних вода, а ако ову карактеристику анализирамо на мањим токовима видјећемо да та вриједност достиже и износ већи од 20 пута. Тако гледано, просјечни однос средњих протицаја Q_{sr} и максималних протицаја вјероватноће појаве 1% ($Q_{1\%}$) на сливу ријеке Саве је ($Q_{1\%}$) = 14,5 · Q_{sr}, на ријеци Босни је ($Q_{1\%}$) = 18,5 · Q_{sr}, што уједно значи да је слив ријеке Босне неповољан по основу : неповољних режима малих и великих вода, на сливу је највећа концентрација становништва, а и најнеповољнији су услови и за заштиту вода. Ипак, „најзначајнији податак када је у питању показатељ неравномјерности водних режима је чињеница да на низу ријека у Републици Српској и Босни и Херцеговини, однос између минималних дневних протицаја вјероватноће 10 % и максималних дневних протицаја вјероватноће 1 % прелази однос 1 : 1000“ (Братић, Хркаловић, и др., 2006).

Водни ресурси Републике Српске и Босне и Херцеговине вредновани су у погледу просторне и временске расподјеле, али и са аспекта протицаја који су формирани у вишегодишњем периоду, те са аспекта водног биланса. Међутим, да бисмо сагледали богатство водних ресурса површинских вода сливова на територији Републике Српске и Босне и Херцеговине, довели смо величине у однос са бројем становника којима је та вода потенцијална основа за коришћење. У прилог томе су и критеријуми за оцјењивање богатства водом које прописује IWRA (Међународна асоцијација за водне ресурсе) када оцјењује домицилне воде држава и регија, са становишта потпуне дугорочне самодовољности вода.

Према тим критеријумима земље веома богате водом имају > 20000 m^3/становнику, богате водом 10000 - 20000 m^3/становнику, средње богате водом 5000 - 10000 m^3/становнику, сиромашне водом 2000 - 5000 m^3/становнику, те веома сиромашне < 2 000 m^3/становнику.

Уколико на основу претходних критеријума желимо одредити мјесто/ранг Босне и Херцеговине, видјећемо да Босна и Херцеговина, са просјечним отицајем од 1155 m^3/s, те са

[7] Латинично р

[8] Видјети опширније: Прохаска J.C., Хидрологија – I део, стр. 296 – 304.

приближно 4,53 милиона становника (попис из 1991. год.) има на располагању 8030 m^3/становнику, што је сврстава у ред држава средње богатих водом. Наравно, податак указује на одређени оптимизам уколико искључимо параметре који говоре да је у питању вода присутна на административном подручју Босне и Херцеговине, а не она која се може користити као водни ресурс. Вриједност просјечног протицаја у просторима са великом концентрацијом становника износи и испод 1000 m^3/становнику. То указује да укупни домицилни протицај од око 300 m^3/s се може сматрати као актуелни водни ресурс Босне и Херцеговине.

„Република Српска и Босна и Херцеговина у цјелини не могу се сматрати подручјима богатим водом, јер се од воде присутне на сливовима само један дио може валоризовати као водни ресурс површинских вода, због просторних и еколошких ограничења. Стога, заштита воде на територији Босне и Херцеговине мора постати доминантан задатак како би се (овако) скромни водни ресурси површинских вода значајније заштитили и правилно валоризовали“ (Црногорац, Тошић, 2008).

Хидроенергетика као корисник вода. Уз водоснабдијевање и наводњавање хидренергетика је најзначајнији корисник вода у Републици Српској. У односу на остале изворе електричне енергије, првенствено на угаљ, нафту и гас, хидроенергетика има предност јер не захтијева прераду сировина, а осим тога је обновљива и еколошки прихватљива. Учешће хидроелектрана (ХЕ) у производњи електричне енергије у свијету је око 20% (Норвешка 99%, Нови Зеланд 75%, Кина 25%, САД 13%, Србија 32% итд.). Учешће хидроелектрана у укупној производњи електричне енергије у Републици Српској (Табела 2) зависи од хидролошке повољности (количине падавина), стања расположивости агрегата, редовних и ванредних интервенција/ремонта на објектима, али и од актуелне понуде и потражње/цијене електричне енергије на локалном, регионалном и међународном тржишту.

Табела 2. Учешће хидроелектрана у производњи електричне енергије у Републици Српској у периоду од 2008 – 2011. године (ЕЛЕКТРОПРИВРЕДА РС)

↓ **Произвођачи**	Производња електричне енергије (GWh)				Производња електричне енергије (%)[9]			
Година →	2008.	2009.	2010.	2011.	2008.	2009.	2010.	2011.
ТЕ ГАЦКО	1563.25	1434.02	1540.28	1613.53	30.72	25.47	24.94	30.45
ТЕ УГЉЕВИК	1531.17	1559.00	1315.72	1836.22	30.09	27.68	21.31	34.66
УКУПНО ТЕ	3094.42	2993.02	2586.00	3449.75	60.81	53.15	46.25	65.11
ХЕ на Требишњици	863.91	1236.64	1610.01	927.40	16.44	21.96	26.07	17.50
ХЕ на Дрини	814.36	1054.14	1283.05	717.37	16.00	18.72	20.78	13.54
ХЕ на Врбасу	256.71	286.58	353.85	174.46	5.04	5.08	5.73	3.29
УКУПНО ХЕ	1934.98	2577.36	3246.91	1819.23	38.03	45.77	52.59	34.34
ДХЕ и МХЕ	58.71	60.04	71.12	28.61	1.153	1.066	1.150	0.540
УКУПНА ПРОИЗВОДЊА	5088.11	5630.42	6174.03	5297.59	100.00	100.00	100.00	100.00

Производња електричне енергије (ТЕ) - GWh				Производња електричне енергије (ХЕ) - GWh				ИНДЕКСИ			
1	2	3	4	5	6	7	8	1:5	2:6	3:7	4:8
2008.	2009.	2010.	2011.	2008.	2009.	2010.	2011.	159.9	116.2	79.6	189.6
3094.42	2993.02	2586.00	3449.75	1934.98	2577.36	3246.91	1819.23				

У посматраном периоду (2008 – 2011. године) упоредили смо производњу електричне енергије у Републици Српској у термоелектранама, хидроелектранамна и малим хидроелектранама. Иако је ријеч о кратком временском периоду, сматрамо да он може да послужи као образац за учешће термоелектрана, хидроелектрана и малих хидроелектрана у производњи електричне енергије у Републици Српској у наредном периоду (2013 – 2025. година). Основ за такав приступ налазимо у финансијским могућностима Републике Српске да финасира изградњу хидроенергетских објеката на својој територији, затим још увијек неискоришћеним ресурсима/залихама угља у Републици

[9] Вриједности заокружене на двије децимале

Српској, који афирмишу даљи развој ТЕ блокова (Гацко, Угљевик и Станари) и недефинисаној реализацији додјеле концесија за МХЕ и ХЕ у Републици Српској.[10] Чињеница је да ће још дуги низ година, у условима климатских варијетета, које дефинишу хидролошке повољности и неповољности хидроелектрана, термоелектране у Републици Српској бити доминантан сегмент уравнотежења производње електричне енергије.

Из Табеле 2. можемо извући сљедеће основне закључке:

- учешће хидроелектрана у укупној производњи електричне енергије у Републици Српској зависи углавном од количине падавина (година 2010.); године 2010. хидроелектране су произвеле 25.5% више струје од термоелектрана;
- године 2011, која се означава као сушна година, термоелекране су произвеле струје више за 89.6% од хидроелектрана;
- без обзира на изузетно високу производњу струје/електричне енергије из хидроелектрана у 2010. години, евидентно је да хидроенергетика нема стабилност хидролошких повољности у дужем временском периоду; из тог разлога је и производња струје у термоелектранама за посматрани период (2008 – 2011. године) већа за 26.6%.
- наведени подаци потврђују нашу тезу о доминантном учешћу термоелектрана у производњи струје у Републици Српској, али и у ФБиХ (ТЕ Какањ и ТЕ Тузла).

Хидроенергетски потенцијал као обновљив извор енергије у Републици Српској. Већ смо констатовали да вода у ријечном кориту располаже одређеном потенцијалном енергијом, која се у хидроелектранама трансформише у струју/електричну енергију. У зависности од расположиве количине/протицаја вода у ријечној мрежи одређеног географског подручја дефинише се хидроелектрични потенцијал, односно могућност хидренергетског коришћења вода. Снага сваке појединачне хидроелектране у Републици Српској зависи првенствено од вриједности протицаја воде у ријечном кориту и пада ријечног корита на уздужном профилу. Генерално, аутохтони токови Републике Српске имају у изворištima најчешће велики пад, али малу количину воде што одређује и малу хидроенергију. С друге стране, транзитни токови Републике Српске, у доњим токовима, имају велике количине воде, али мали пад ријечног корита. Стога, практично највећа концентрација/потенцијал хидроенергије, уз мање изузетке, налази се у средњим токовима најважнијих (транзитних) ријека у Републици Српској.[11]

Бруто технички искористиви хидропотенцијали ријека/водотока Републике Српске (аутохтони, транзитни и гранични токови) процјењује се на око 13505 GWh/год. Технички искористив потенцијал који припада само Републици Српској је приближно 10028 GWh/год.[12] За коришћење ХЕ потенцијала одређени број акумулација је у функцији енергетског коришћења у сусједним државама (Табела 3.). Не може се порећи чињеница да су хидроенергетски објекти били генератори индустријског/привредног и друштвеног развоја бивше СР Босне и Херцеговине. Поставља се питање колико је то данас актуелно, у условима транзиције? Посебну анализу и истраживање захтијевају констатације да су акумулациони базени хидроелектрана, као и друге акуулације на географском простору Републике Српске, омогућили услове за друге видове коришћења вода: водоснабдијевање – негативан примјер акумулације Дренова; наводњавање – нема релевантних података; рибарство и рибњачарство – негативни примјери акумулација Бардача и Саничани; туризам и рекреација на води – нема референтних података.

[10] Подаци се односе на период до 01. маја 2013. године
[11] Изузетак је ријека Сана
[12] Видјети опширније: Анализа биланса вода Републике Српске – Студија (2011), стр.143 – 146.

Табела 3. Постојеће акумулације и хидроелектране у Републици Српској

Хидроелектрана Акумулација	Ријека	Инсталисана снага N_i (MW)	Просјечна производња (E_{god}, GWh, god)				
			Укупно	У Републици Српској	У ФБиХ	У Србији	У Хрватској
1	2	3	4	5	6	7	8
Требиње1	Требишњица	180	479.40	479.40	-	-	-
Требиње2	Требишњица	8	12.50	12.50	-	-	-
Дубровник	Требишњица	216	1391.00	695.50	-	-	695.00
Чапљина	Требишњица	440	451.00	-	451.00	-	-
Вишеград	Дрина	315	1010.00	1010.00	-	-	-
Бочац	Врбас	110	307.50	307.50	-	-	-
Богатићи	Жељезница	8	32.00	32.00	-	-	-
Месићи	Прача	3	16.00	16.00	-	-	-
Тишћа	Тишћа	2	6.23	6.23	-	-	-
Власеница	Студени Јадар	0.9	5.50	5.50	-	-	-
Зворник	Дрина	96	515.00	-	-	515.00	-
Бајина Башта	Дрина	360	1691.00	-	-	1691.00	-
Врба	Врба	0.0	-	-	-	-	-
Клиње	Мушница	0.0	-	-	-	-	-
Алаговац	Заломка	0.0	-	-	-	-	-
Дренова	Вијака	0.0	-	-	-	-	-
Снијежница	Растошница	0.0	-	-	-	-	-
УКУПНО		1738.90	5917.13	2564.63	451.00	2206.00	695.00

Извор: „ЕЛЕКТРОПРИВРЕДА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ“

Оно што чини перспективу хидроенергетског коришћења вода Републике Српске, поред економско – политичких детерминанти ентитетског уређења Босне и Херцеговине, јесте прије свега економско – финасијски потенцијал Републике Српске да самостално улаже у свој хидроенергетски сектор или да га препусти механизму концесија. Анализирајући актуелне финасијске потенцијале Владе Републике Српске, када је у питању реализација планираних акумулација и хидроелектрана (Табела 4.) можемо закључити да Влада Републике Српске будућност хидроенергетског коришћења вода види првенствено у издавању концесија у наредном периоду (до 2035).

Највећи дио процијењеног хидроенергетског потенцијала Републике Српске налази се у сливовима ријека Дрине, Врбаса и Требишњице. Сва главна сливна подручја Републике Српске су истраживана дуги временски период, али проблем је што за мање сливове не постоје довољно релевантни хидрометеоролошки подаци који би гарантовали улагања у изградњу МХЕ и ХЕ. На основу пројектне документације („Електропривреда Републике Српске“) у Републици Српској планирана је градња знатног броја великих и малих хидроелектрана.[13] Нека од планираних постројења планирана су у неким другим државним, друштвеним/економским и политичким околностима (ријека Дрина – ХЕ „Бук Бијела-ниска“ и ХЕ „Бук Бијела – висока“), са варијантама које се данас искључују.

[13] Енергетски потенцијал снаге испод 0.5 MW (микро и мини хидроелектране) није истражен на подручју Републике Српске.

Табела 4. Планиране хидроелектране и акумулације[14]

Редни број	Назив хидроелектране	Ријека	Инсталисана снага	Годишња производња
			N_i (MW)	E_{god} (GWh/g)
1	***2***	***3***	***4***	***5***
1.	*Бук Бијела (висока)**	Дрина	450.00	1197.60
2.	*Фоча*	Дрина	55.50	204.90
3.	*Бук Бијела (ниска)*	Дрина	114.60	372.60
4.	*Фоча - нижа*	Дрина	51.70	186.70
5.	*Сутјеска*	Сутјеска	36.10	90.00
6.	*Паунци*	Дрина	35.00	141.20
7.	*Рогачица*	Дрина	140.00	538.10
8.	*Тегаре - средња*	Дрина	126.00	475.00
9.	*Мала Дубравица*	Дрина	122.00	434.00
10.	*Козлук*	Дрина	93.40	396.50
11.	*Дрина I*	Дрина	93.40	396.50
12.	*Дрина II*	Дрина	93.40	396.50
13.	*Дрина III*	Дрина	93.40	396.50
14.	*Мрсово*	Лим	36.00	150.60
15.	*Викоч*	Ћехотина	33.00	121.40
16.	*Цијевне-каскадне ХЕ (7)***	Босна	250.00	438.00
17.	*Крупа*	Врбас	48.50	140.00
18.	*Бања Лука - ниска*	Врбас	37.20	186.94
19.	*Трн*	Врбас	85.70	86.30
20.	*Лакташи*	Врбас	85.70	89.80
21.	*Косјерево*	Врбас	85.70	89.70
22.	*Разбој*	Врбас	85.70	88.70
23.	*Невесиње (акумулација Риђа)*	Горњи Хоризонти	50.00	23.00
24.	*Дабар (акумулација Невесиње)*	Горњи Хоризонти	160.00	202.80
25.	*Билећа*	Требишњица	33.10	125.60
26.	*Улог/ХЕ Недевић*	Неретва	34.70	80.50
27.	*Град/II фаза Недевић*	Неретва	3.40	13.70

**данас практично елиминисана; **седам каскадних ХЕ*

У Табели 4. нису обухваћене све планиране хидроелектране и акумулације, што значи да у укупном хидроенергетском потенцијалу Републике Српске недостају подаци за МХЕ „Новаковићи“ – ријека Угар,[15] слив ријеке Бистрице (лијева притока Дрине), слив Врбаса (ријека Врбања, 59.9 MW - издата концесија за осамнаест МХЕ, реализована само једна МХЕ „Дивич“, 3.2 MW; ријека Јањ – 36.52 MW; Сокочница – 0.68 MW; Црна ријека – 4.4 MW; Плива – 2.6 MW); изворишни дио Сане (ХЕ Медна – 3.5 MW, ХЕ Кључ – 48.7 MW[16], ХЕ Костајница – 20 MW[17] и др.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА - ЗАКЉУЧАК

Водни ресурси представљају кључни природни и развојни ресурс Републике Српске и ФБиХ. У знатној мјери утичу на укупни социјални и економски развој Републике Српске и Босне и Херцеговине. Репубика Српска је релативно богата хидроенергетским потенцијалом, али је он искоришћен око 32%. Хидроенергетски потенцијал је обновљив извор енергије, спада у ред најјефтинијих електричних енергија и у функцији је очувања животне средине, када је у питању изградња ХЕ. Привремени утицаји на животну средину за вријеме изградња хидроенергетских

[14] Према: Дакић П., (2008); Хркаловић У., (2011); властита истраживања
[15] У функцији од 2012. године
[16] Републици Српској припада 80% потенцијала из ХЕ Кључ
[17] Републици Српској припада 50% потенцијала из ХЕ Костајница

објеката јављају се код: повећања буке у зони изградње, повећања загађености ваздуха због грађевинских радова и издувних гасова механизације која ће се употребљавати, визуелних промјена – промјене пејзажа и др. Утицаји се одражавају и на околни простор локација ХЕ, посебно на животињски и биљни свијет, али ови утицаји, с обзиром на привремени карактер и мјере заштите које морају да се спроводе, су минорни. Трајни утицаји, могући и претпостављени су: повећање коришћења водних маса ће дјелимично промијенити еколошке параметре (стварање новог режима површинских и подземних вода); визуелне промјене пејзажа дјелимично ће трансформисати изглед ријечних долина; квалитетним пројектима ови нови простори би морали бити обогаћени и оплемењени новим садржајима; без обзира на обим акумулираних водних маса не очекују се значајнији утицаји на климатске параметре. Као пратеће могуће појаве изградњом ХЕ са акумулацијом су прије свега промјене режима површинских и подземних вода, индукована сеизмичност и др. За изградњу малих хидроелектрана (МХЕ) још увијек постоје значајне баријере које се могу дефинисати као: административне, друштвене, техничке, финансијске, институционалне и законодавне баријере и еколошке баријере (Студија утицаја на животну средину). Основни приступ у студији утицаја на животну средину, као битне компоненте основе за изградњу МХЕ и акумулација треба да подразумијева усаглашавање циљева развоја, усаглашавање захтјева за оптимално коришћење геопростора, односно примјену GEMS (Global Environment Monitoring System) система (ISO 14001). Сматрамо да, у погледу приоритета изградње хидроенергетских објеката, приоритет у наредном периоду треба да(ва)ти изградњи ХЕ. Хидроенергетски потенцијал је природно богатство и представља добро које нико мимо воље хумане популације неког географског простора (државе, ентитета, општине, мјесне заједнице и сл.) не може да продаје или трајно уступа као концесију. Примјер ријеке Врбање то најбоље потврђује.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Ристић Д.М. (1995): О енергији, Музеј науке и технике, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
2. Стратегија интегралног управљања водама Републике Српске (2012), Завод за водопривреду Бијељина, Бијељина
3. Црногорац Ч., Тошић Р. (2008): Ресурси подземних и површинских вода Републике Српске, Зборник радова 2, Други међународни конгрес „Екологија, здравље, рад, спорт“, Бања Лука, стр. 390 – 401.
4. Братић Р., Хркаловић У. (2006): Оквирни план развоја водопривреде Републике Српске, Завод за водопривреду Бијељина, Бијељина
5. (2008): Зборник Ресурси Републике Српске, Академија наука и умјетности Републике Српске, Научни скупови, Књига XIII, Одјељење Природно – математичких и техничких наука, Књига 7,
6. Метеоролошки годишњаци 1961 - 2010. год.: Републички хидрометеоролошки завод Бања Лука
7. Тошић Р., Црногорац Ч., (2007) : Анализа просјечних вода ријеке Врбање, Гласник Географског друштва Републике Српске, Свеска 11, Бања Лука.
8. Црногорац Ч., Тошић Р., (2003): Неки аспекти валоризације вода доњег Подриња, Зборник радова симпозијума “Јован Цвијић и Подриње “, Центар за културу "Вук Караџић", Лозница
9. Хркаловић У. et al., (2011): Анализа биланса вода Републике Српске – Студија, Завод за водопривреду д.о.о., Агенција за воде обласног ријечног слива Саве, Агенција за воде обласног ријечног слива Требишњице, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Српске, Бијељина
10. Прохаска Ј.С., (2003): Хидрологија - I део, Хидрометеорологија, хидрометрија и водни режим, Рударско – геолошки факултет, Институт за водопривреду „Јарослав Черни“, Републички хидрометеоролошки завод Србије, Београд

THE RIVER RESOURCES OF THE REPUBLIC OF SRPSKA AND HYDROPOWER POTENTIAL AS A RENEWABLE ENERGY SOURCE

VESNA RAJČEVIĆ, ČEDOMIR CRNOGORAC

Faculty of Science, University of Banja Luka, 78 000 Banja Luka, Republic of Srpska

Water resources represent the key natural and developmental resource of the Republic of Srpska and Federation of BIH, and they have a significant influence on the overall social and economic development of the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina. In terms of hydropower potential the Republic of Srpska is relatively rich, but the percentage of its exploitation is low (only 32%). Hydropower is a renewable resource, it represents one of the cheapest solutions for energy production and it preserves the environment. There are, though, temporary effects on the environment during the construction of hydropower plants, such as: increased level of noise within the construction site, increased air pollution due to exhaust gases of the machinery used, visual changes – redefined scenery etc. These influences stretch to the flora and fauna in the vicinity of the plant, but given their temporary nature and limited scope, as well as protection measures being taken, they can be considered minor. Some permanent influences, both possible and forecast, are as follows: increased exploitation of the water masses will partially change the ecological parameters (creation of new regime of surface and ground waters), visual changes of the scenery will transform, to some extent, the layout of river valleys, some quality development projects will certainly bring about enriching these areas with new features, no significant influences on the climate should be expected due to the amount of water accumulated. As possible side-effects of building a plant with respective accumulation one can expect the change in the regime of surface and ground waters, induced seismic activity etc. There are still numerous obstacles when it comes to building small hydropower plants, such as administrative, social, technical, financial, legal and ecological (Environmental Feasibility Study) ones. The basic approach when conducting the Study, as a key element in building a small hydropower plant with respective accumulation, should imply harmonization of developmental goals, harmonization of requests for optimal use of geospace, that is, implementation of the GEMS (Global Environment Monitoring System) system (ISO 14001). The authors claim that, when it comes to building hydropower objects in future, priority should be given to building hydropower plants. Hydropower potential is a natural resource and represents an asset that no one but the population on certain geographical area (state, entity, municipality, local community etc) can sell or give concession to use, which is best seen on the example of the Vrbanja River.

VODE REPUBLIKE SRPSKE U TRANZICIONIM ODNOSIMA I REPERKUSUJE NA BEZBJEDNOST EKOLOŠKOG SISTEMA

MIĆO STOJANOVIĆ

Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, 78000 Banja Luka, Republika Srpska

Izvod: Čovjek u prirodi prednjači u obezvrjeđenju životnog prostora. Na udaru su i vode. Danas se, stoga, čine naučni i politički napori da se sačuva pijaća voda. Ugroživači su prepoznatljivi: tehnologija i čovjekov nemar i bahatost.

Međutim, zbog političkih prilika, vode nisu u jedinstvenom sistemu kontrole. Na jednoj strani su izvori, na drugoj potrošači – kad je riječ o rijekama. To ne isključuje da se preduprede prekršajna i politička aktivnost, a s tim u vezi odgovornost za zaštitu ekoloških vrijednosti. Prevenstveno su to obaveze državnih i drugih nadležnih organa za zaštitu vode. Zbog toga je neophodna svestrana saradnja organa Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine, s kojom smo u direktnim i indirektnim vezama i obavezama oko zaštite vodnih resursa, a kroz kontakte državnih organa i suodgovornost.

Ključne riječi: prostor, voda, odgovornost, zaštita, državni organi, bezbjednost, politički faktori, čovjek

Abstract: A man in nature is the main factor for depreciation of the living space. The waters are bearing the brunt of this. Nowdays, the scientific and political efforts are made to preserve drinking water. The treatheners are recognizable: technology and human negligence and arrogance.

However, due to political reasons, the waters are not in a single control system. On one side, there are the sources, and on the other are consumers - when it comes to rivers. This does not exclude the prevention of violational and political activity, and accordingly, the responsibility for the protection of environmental values. Primarily, these are the obligations of the state and other authorities for the protection of water. This requires comprehensive co-operation of the authorities of the Republic of Srpska and Federation of Bosnia and Herzegovina, with which we have direct or indirect ties and obligations regarding the protection of water resources, and even co-responsibility through contacts with the government agencies.

Keywords: space, water, responsibility, protection, state authorities, security, political factors, man.

POLAZNE OSNOVE

O snabdijevanju vodom raspravljalo se još u antičko doba. Država je još tada bile zainteresovana (i odgovorna) za vodosnabdjevanje, zbog čega je preduzimala mjere obezbjeđenja i mjere zaštite vode, te izgradnju vodovoda i bunara. Naročito je bila aktivna u vrijeme prirodnih nepogoda (zemljotresa, požara, poplava), pa i ratova. Rimski vojskovođa i državnik Cezar u Galiji naređuje da se iskopaju galerije ispod izvora i bunara koje protivnik nije mogao otkriti i koristiti, ni zagađivati. U srednjem vijeku se posvećuje pažnja vodi – Vizantija, Rusija, a i Turci su prije svojih vojnih pohoda upućivali uhode da utvrde gdje postoje vode. Napoleon je u ratu sa Rusijom sa sobom, uz hranu, nosio mješine napunjene vodom za snabdjevanje jedinica u ruskim bespućima. U Francuskoj i Njemačkoj propisuju se aktima lična i kolektivna odgovornost za snabdjevanje i zaštitu voda, dok se u istom smislu u Engleskoj organizuju državni centri za brigu o vodama. Austro-ugarska je u Bosni i Hercegovini gradila na raskrsnicama i pristupačnim mjestima higijenske bunare kao zaštitna mjera od zaraze ljudi i životinja. U Africi u Drugom svjetskom ratu, komandant ekspedicionog korpusa njemačkih snaga, feldmaršal Romel, u afričkim pustinjama snabdjevao je trupe vodom (kao i naftom), tako što je sa sobom vukao cisterne sa vodom za piće. A Amerikanci u Africi pravili su vještačke vode – koristili su rosu koja se hvatala ispod betonskih ploča, prerađivali i oplemenjavali je za piće i pripremu hrane. Takođe, u novije vrijeme, američki marinci u Vijetnamu, prije odlaska u ratne zone, utvrđivali lokacije sa vodom. Dakle, voda je strateško sredstvo za vođenje rata, kao i hrana i naoružanje. To mora biti i u miru, ako se želi stabilan društveni režim.

PROBLEM: ČOVJEK, VODA, PROSTOR

Čovjek neprestano i neumorno obezvrjeđuje svoju životnu sredinu. Oskrnavio je izvorne elemente života: vodu, vazduh, zemlju, uopšte čovjekov prostor. Vještačke tvorevine probile su ozonski omotač. Sunce se, umjesto izvora života, energije i svjetlosti, pretvorilo u opasnost po čovjeka i sve ono što on koristi i nekoristi; ovo stoga što je savremena civilizacija nametnula pragmatski interes neobjašnjivog progresa.

Zagađivači čovjekovog okoliša nesavladivi su u ljudskoj bezobzirnosti; nema kraja trovanju svega gdje se čovjek kreće. Smeće i otpad stvorili su civilizacijue ljudske propasti.

U savremenoj gradomaniji ljudi se guše od nadmoći tehničkog, mehaničkog, čeličnog, betonskog, hemijskog... Sva okolina za čovjekovu tišinu i sanjarenje ili je nema ili je, u krajnjem, oskudna. Neprimjereno uništavajući prirodu čovjek se zaboravlja u svojoj nadmoći nad njom; zaboravlja se da snaga prirode nadmašuje njegovo lukavstvo i njegovo veliko umjeće, previđa da je priroda neumoljiva. Napose, čovjek zaboravlja da je odnos prema prirodi odnos prema samom sebi; zagađivanje prirode je zagađivanje samog sebe.

U zagađenju prirode čovjek prednjači i u zagađivanju vode. Misli se na vodu za piće, i ako se zna da i manja količina zadovoljava ljudske potrebe. Ljudi su sve više prinuđeni da se snabdjevaju iz rijeka i vještačkih akumulacija. Ove vode su posebno zagađene i svakodnevno se u njih slijeva otrov. Zapravo, globalno zagađivanje životnog prostora dovelo da se u kružni ciklus vode ulijeva niz toksičnih materija, kao što su teški metali, fenoli, deterdženti svih vrsta itd.

Ako se uzme u obzir ubrzani rast ljudske populacije i sve veća potreba za čistom vodom, a pri tome se ima u vidu da razvoj civilizacije dovodi do sve većeg zagađenja, jasno je da će sve više postojati manjak čiste vode. To nije daleko od istine. (Za vodu nema alternative). Voda će u 21. vijeku biti najdragocjenija tečnost. Stoga su je nazvali „plavo zlato“[1]. Problem treba posmatrati ne kao regionalni, a ponajmanje lokalni, već kao opšteglobalni. Uostalom, problem pijaće vode nije samo naš fenomen. Podsjetimo se konflikta među državama na Bliskom istoku, Kini, pa i Južnoj Americi.

Danas se svestrano i naučno prilazi problemu pijaće vode. Već su eksperti Ujedinjenih nacija procjenili da će 2025. godine dvije trećine svijeta ozbiljno patiti zbog nestašice vode. Moćne multinacionalne kompanije već su ozbiljno shvatile ovaj problem, pa uviđaju mogućnost zarade ekspoatacijom i preradom morske vode. Već danas nije nepoznato falaširanje vode iz blizine izvora, iako se i tada sumnja da li je baš i to zdrava i čista voda.

Na kraju da kažemo: „Pazi, rezerve vode su u opasnosti“, a to zvuči kao komanda: 'Rakete na gotovs'. Govori se o 15-20 godina da dolazi kriza vode, a to je sutra. A bez vode slijede žeđ, glad i opšta nemaština, a zajedno proizvode i ostale nevolje, političke i sve druge konflikte.[2]

Dramatičan je podatak, da pored čovjeka – homo sapiensa - zbog vode, sa planete dnevno nestane 74 organske vrste, a godišnje 27000, što dovodi do totalnog uništenja. S pravom, stoga,naučnici tvrde da će, opet, do 2050. godine voda biti kamen spoticanja mnogih političara, vlada, državnika i diplomata. Ono što se danas ekonomija koristi u preizbornim programima i obećanjima, to će biti voda. Uostalom, poručuju – jeres je zagađivati vodu. Mora se shvatiti da ovo nisu bezvezna izlaganja neznalica, već tvrdnje i upozorenja eminentnih stručnjaka-naučnika visokog renomea. Zapravo, oni upozoravaju da ne možemo očekivati da nas priroda poštedi, jer joj svojim nemudrim postupcima nanosimo toliko nepotrebno zlo, što ona na isti način uveliko uzvraća, umanjujući blagodeti koje čovjek od nje uzima.

PREPOZNATLJIVA UZURPACIJA VODA U EKO-SISTEMU U TRANZICIJI

Ako shvatimo da sistem, po definiciji, znači skup aktivnosti, različitih elemenata, među kojima postoji povezanost, uzajamna uslovljenost, međuzavisanost i visoko jedinstvo istosti i različitosti, onda i eko-sistem čini visok stepen jedinstva istosti i različitosti: prirode, ljudi, sa društvenim sistemom na jednom prostoru. Zatim, isto tako, ako je tranzicija prenos-prelazak jednog oblika u drugi oblik vlasti, upravljanje vlasništva nad sredstvima za rad i proizvodnju, gdje se stvara novi sistem odnosa u društvu, onda i eko-sistem potpada u sferu koja trpi posljedice transformacije društvenih kretanja. Konkretno, kod nas, u našim uslovima, sve što trpi vlasničke promjene ne zaobilazi ni eko- sistem, koji karakteriše visok

[1] Do sada je bilo preko 500 slučajeva potencijalnih ratnih konflikata u svijetu zbog vode.
[2] Da bi prehranila jednog čovjeka („per-kapita“) u poljoprivredi treba 730 kubnih metara vode godišnje.

nivo uzurpacije, otimačine, nasilja, samovolje bahatih ljudi u čovjekovom okruženju. Na sceni i na udaru su i vode: rijeke, jezera, ribnjaci, bunari, vještačke akumulacije i dr. Zapravo, na pravcu tranzicije i „humane“ privatizacije čovjek se danas čudi s koliko se korupcije i svakog drugog kriminala narušavaju ekološki fenomeni.

Pod izgovorom kupovine zemljišta kupuju se i otkupljuju vodeni tokovi, jezera, obale; uz to grade se vještački bazeni, pogoni, kanali, skreću se rijeke, podižu se minihidroelektrane, ruši se rastinje, prave se viseći vrtovi, vrši se navodnjavanje itd.; nestaju prirodna kupališta, obale se betoniraju, prilazi rijekama i jezerima su mogući samo do određene distance. Sve je pretvoreno u sopstveno vlasništvo, a onda žicom ograđeno, zabetonirano i avetinjskim kamenim zidinama skriveno, čelikom obezbjeđeno, pa sve liči na katakombe. Pristup nije moguć, ne samo sa kopna, nego ni sa vode – eventualno čamcima, vazdušnim jastukom, splavom ili sl. Niko nije poželjan da priđe novosagrađenim i reflektorima osvjeljenim (čitaj obezbjeđenim) objektima. Nije, dakle, otkupljena samo obala već i voda. Ni ratari ne smiju prilaziti, i ako su u blizini svog vlastitog posjeda, blizu ne smije biti ni oranja, ni košenja, ni prikupljanja plodova, jer traktori, kosilice, kupljačice, kombajni smrde i uznemiravaju stanare tvrđave. Ribarima su ukinute ribarske staze, ni turisti sa čamcima, ni bezazlenim kupačima, čiji je interes samo da se kupaju, pristup je nepoželjan. Uz tvrđave rastu tzv. ribarska naselja, brvnare za turiste, markantni mali ugostiteljski objekti za elitne goste – umjetnike, menadžere, političare, vlasnike velikih firmi. U modi su novokomponovani nisioci turizma na državnoj – uzurpiranoj zemlji. (Sve je u stilu osvajača iz rimskog doba, Hitlerove soldateske i Pavelićeve ere).

Dakle, praksa je „ozakonjena“ da su ljudi iz okruženja – domoroci, susjedi, domaći ljudi, manje vrijedni nego novosagrađene plaže. Zapravo prići katakombama – opasno je, jer novopečeni moćnik raspolaže srdstvima reperkusije. On je zauzeo i vlasnik je najudarnijeg i najljepšeg dijela obale, nekadašnje plaže, prilaza obali...[3]

Objekti kao objekti bez arhitektonskog ukusa nisu jedina tačka na obalama naših rijeka. Oni su smetnja protoku otpadnih materija koje vode u velikim količinama nose sa sobom. Otpaci se zaustavljaju upravo na novostvorenim vještačkim barijerama gdje se više ne gnijezde ptice, ni žabe, ni ribe, ni zmije, već se zaustavljaju plastični materijali sa dalekosežnim posljedicama po čistoću vode za dalje tokove rijeke. Tako su najudarnija mjesta zagađena.

Otkupljene vode i obale ponegdje služe za flaširanje vode za prodaju i pravljenje ribnjaka u čijim sredinama hrane ribe hranom sumnjivog kvaliteta. Razmišlja se i o cjevovodima za dostavljanje vode do potrošača, gdje bi se količina materijala „per kapita“ u urađenim cijevima zavisno od ugroženosti kraja gdje je postojanje vode ograničeno. A za izvore se pita: „Čiji su?“ – mogu li se zaštitti od naleta ekoloških tajkuna, kao i od onih koji mjerkaju izvore.[4]

Jedno zaključivanje: zahuktala divlja gradnja i uzurpacije, sve veći broj zagađivača ostaviće čudan izgled i čudno ime vremena kada su prirodni dar grabljivci preobraćali u svoju korist. Materijalno prokletstvo se pretvara u pomućenu ekološku svijest i moć nad priroddom. Zatajilo je duhovno razumjevanje prirode kao vrijednosti, zatajile su pravednost i mudrost u „čitanju“ darova i čuda prirode kao jednom uravnoteženju za opstanak čovjeka i svijeta u kultivisanom stilu života.

PITANJE OSJEĆAJA ODGOVORNOSTI I DRUŠTVENO-POLITIČKE KRIVICE U EKO SISTEMU

Nemoguće je da se čovjek sakrije na marginu događaja i privremenom eko-sistemu u svom okruženju. Jer, poremećaj u eko-sistemu u konkretnoj sredini je poremećaj i u društvenom sistemu, pa i obratno. Nefunkcionisanje sistema vlasti, haos u društvu, upadljivi su u društveno-političkom sistemu. A kad se remeti eko-sistem, to je marginalno. Onda se govori o individualno ekologiji i odgovornosti, moralnom odnosu prema prirodi, o enormnoj potrošnji vode, nemarnosti čovjeka u okruženju. Međutim, riječ je o preduslovu zaustavljanja daljeg narušavanja prirodnog poretka: priroda čovjek, opstanak svijeta, zdravlje... Nastupilo je političko pitanje – problema primjene političkih normi o vodama, o čovjekovom prisustvu izvorima, vodotokovima, kupalištima, izletištima...

[3] U nekim zemljama do pet metara obale od vodenema obrađivanja zemlje, a da se ne govori o gradnju opštedruštvenih i privatnih nenamjenskih objekata. Tu staje naša pamet.

[4] Malo se razmišlja o tome da su većina izvora rijeka u RS na teritoriji u Federaciji BiH, što može imati dalekosežne posljedice od eventualnog tetora i diverzia. Tu staje naše pravo i moć odbrane.

U nedostatku kontrole, bez papira niču vikendice, redaju se kamp prikolice, zanemaruju se sistemi vrijednosti, ignorišu se zakonske norme; bolje reći bez obzira što postoji zakon o vodama oko njegove primjene stvara se zavrzlama. Niko ne prati gdje se iz ovih objekata odlijeva otpad.

Dozvole za gradnju objekata uz rijeke odobrava Minisatrstvo za vodoprivredu i šumarstvo Vlade Republike Srpske, međutim, kad se povede postupak oko toga ko je dao odobrenje za gradnju. Ministarstvo je prećutno saglasno. To je mogućnost za legalizaciju, uz zanemarivanje zakona.

Sve anomalije u čovjekovom okruženju su posljedica usamljenosti eko-sistema u pravnom sistemu u organizovanju društva i države. U tom smislu je usamljena i univerzalna bio-odbrana čovjeka. Društvena moć sem deklaracija i zakona je neprimjećena, odnosno neprepoznatljive su organizovane društvene snage u vidu kontrole, reperkusija, propagande, specijalnih edukacija, patrola, pa i stimulacija za dobro ekološko panašanje, objelodanjivanje većih poremećaja kao krivično djelo (uz napomenu, da ono što je uništeno ili unakaženo treba nadoknaditi, odnosno dovesti u red). Uočene su kontraverzne radnje državnih organa oko prodaje resursa; propisuju se norme, a poslije niko ne brine šta je i kome dato i zašto ustupljeno. Ovdje imaju posla komunalne inspekcije, nevladine organizacije, politički faktori, a pogotovo mladi ljudi kojima se ostavlja narušena prirodna sredina. U svemu mediji treba da podržavaju osmišljene mjere za čuvanje prirode, da nastupajućim generacijama simbiolički dokažu da su sadašnje generacije grešnici zbog brutalnog ponašanje prema svom okruženju. Mladi treba da se odrede da li će umirati bez vode ili će se upustiti u predstojeći juriš nekadašnjog „proletera“ na posljednji humani prostor. Njihove akcije treba da budu jače od nedorečenog zakona donesenog na brzinu po pitanju ekologije i politčkih formi organizovanja. Ovo, stoga, što je dosta i zakonski i politički uređeno, ali se ne poštuje zbog interesa, pristrasnosti i koristi.

ŠTA DALJE?

S obzirom da je ljudski život jači od svakoga zla, nije sve izgubljeno. Čovjek je pred ponorom suvog ili zagađenog korita rijeka. Osmišljavanjam egzaktnih rješenja može se stanje popravljati: 1. Alarmirati porukama sa svih mjesta gdje čovjek živi šta naše okruženje može dočekati; 2. Školskom sistemu treba pomoći, kao i zdravstvenim ustanovama omogućiti da valjano ostvaruju svoje zadatke namjenjene zaštiti čovjeka i prirode; 3. Pozvati sve one koji su po svojim funkcijama odgovorni za čovjeka da se upuste u borbu za zaštitu voda i obala rijeka, jezera , vještačkih akumulacija ... 4. Pozvati veslače, kupače, ribare i druge da u ljetnjim mjesecima otkrivaju sve što u vodi nije prirodno, da utvrde gdje nema riba, žaba, pataka, zmija, ćubastih gnjuraca, gdje su kupališta uzurpirana i pokrivena betonom i gdje stoji tabla o zabrani prilaska objektu; oni će otkriti žalosna mjesta na našim obalama i u našim rijekama; 5. U zakonskim i podzakonskim aktima podvući šta je krivično djelo u sferi zaštite voda i čovjaka i njegovog stvaralaštva, ali i aktivirati humanitarno pravo koje će spriječiti razaranje moralnih i pravnih uređenja za čovjeka; 6. Kao što se kažnjava stambena divlja gradnja takođe treba predvidjeti i krivičnu odgovornost za ugrožavanje voda i obala raznim činjenjima i nečinjima, itd.

JEDAN STAV

Građanski rat je kod nas završen 1995. godine. Niko nema pravo stanje o vodama, nema uporednih podataka o zatečenom, učenjenom i zagađenom. Poznato je da su svi izvori naših rijeka bili na strani neprijateljskih snaga – Hrvata i Bošnjaka. Nema ni približnih podataka o kvalitetu voda, sem onoga što se golim okom može ustanoviti - šta je u rijekama i na obalama rijeka. Posjedovanje vode predstavlja veliki problem za stanovništvo, a ona utiče na normalne ponašanje ljudi, pa i na sanitetske i tehničke organizacije. Osjetljivo područje – herecegovački krš, spada u područje stalne brige vlasti. Neophodno je da s vremena na vrijeme na TV ekranima u udarnom vremenu slušamo stručnjake pa i političare, nosioce vlasti, o neophodnosti brige, opreznosti i zaštiti voda. Rat se oružano završio, ali se nastavio kroz bitku za čistoću vode. Vode su opšte dobro, pa moraju biti pod posebnom zaštitom RS i FBiH. U RS ima dosta neravnomjerno raspoređenih podzemnih voda, ali one nisu registrovane. U svrhu upravljanja vodama, zaštitu od štetnog djelovanja na vode, donesen je Zakon o vodama koji je Skupština RS usvojila 22.maja 2007. godine. Osnovna jedinica za upravljanje vodama je oblasni vodeni sliv. U tom smislu Zakonom su utvrđeni sljedeći riječni slivovi: a) Oblasni riječni sliv rijeke Save sa podslivovima, b) Oblasni riječni sliv rijeke Trebišnjice. Planovi za upravljanje slivovima obuhvataju mjere i radove u cilju zaštite životne

sredine. Od velikog zanačaja predstavlja određivanje i proglašenje zaštićenih zona – područja, koja zahtjevaju posebnu zaštitu.

ZAKLJUČAK

Treba preduzimati sve da se sačuva voda, dok još nije kasno, dok nam priroda ne počne uzvraćati svojom mjerom i nepredvidljivom moći.

LITERATURA

1. M. Stojanović, N. Đukić: Voda geostrateška i geopolitička kategorija – mogućnost izazivanja sukoba u RS, Zbornik radova Geografskog fakulteta u Beogradu i Prirodno- matematičkog fakulteta u Banjaluci, 2007.
2. M. Stojanović: Ekološka destrukcija u RS izraz moći globalne politike, Direktor 6/2000. Privredni pregled, Beograd
3. M. Stojanović: Nauka i politika u deponiji smeća i nemoć zaštite čovjekovog okruženja, Ekologika (Specijalno izdanje), Beograd - Banjaluka, 2005.

ВРЕДНОВАЊЕ И ЗАШТИТА РАМСАРСКИХ ПОДРУЧЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

ТАТЈАНА ПОПОВ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: Имплементација Рамсарске конвенције обухвата све аспекте конзервације и рационалног управљања мочварама, које имају велики значај за очување биолошке разноликости. У раду се анализира стање животне средине рамсарских подручја у БиХ и детерминишу главни фактори нарушавања екосистема. С обзиром да рамсарска подручја у условима савременог развоја не могу бити само простори строге конзервације, предлажу се адекватни начини њиховог вредновања, како би се предузимањем низа мјера допринијело одрживом развоју тих подручја. У раду су предложене смјернице за спровођење неопходних активности у циљу остваривања ефикасне заштите, а наглашена је и потреба успостављања одговарајућег система мониторинга, као и унапређења правног оквира за заштиту и управљање овим подручјима.

Кључне ријечи: Рамсарска конвенција, рамсарско подручје, вредновање, конзервација, управљање, БиХ.

Abstract: The implementation of the Ramsar Convention covers all aspects of the conservation and rational management of wetlands, which have a great importance for biodiversity conservation. The paper analyzes the state of the environment at the Ramsar sites in Bosnia and Herzegovina and determines the main factors of ecosystems disruption. Since the Ramsar sites, in terms of modern development, could not be only strictly conservation areas, adequate ways of evaluation, in order to undertake measures to contribute sustainable development of these areas are proposed. The paper suggests guidelines for the implementation of the necessary measures in order to achieve effective protection and stresses the need to establish an appropriate monitoring system and to improve the legal framework for the protection and management of these areas.

Keywords: Ramsar Convention, Ramsar site, evaluation, conservation, management, Bosnia and Herzegovina.

УВОД

Влажна станишта (*wetlands*) су високо вриједна због низа својих еколошких функција и користи које пружају човјечанству (Mitchell A.H., 2001; Byomkesh T. et al., 2009; Nyman J.A., 2011):

–значајно су складиште воде, регулишу водни режим и привремено складиште вишак воде (првенствено при поплавама),

–доприносе пречишћавању животне средине као биофилтери,

–извор су природних ресурса (биомаса, дрво, риба...),

–значајна су банка гена и важно станиште за одвијање животног циклуса бројних биљних и животињских врста,

–у погледу нето примарне биолошке продуктивности могу се мјерити са тропским кишним шумама,

–пружају оптимално природно окружење за секвестрацију и дугорочно складиштење CO_2 из атмосфере – 20-30% од $2500x10^{15}$g угљеника понире у тлу мочвара, иако оне заузимају знатно мањи удио у површини свијета (Mitsch W.J. et al., 2013), али су и природни извори гасова који узрокују ефекат стаклене баште (нарочито метана),

–имају велики туристички, рекреативни, социјално-културни (естетске и духовне вриједности, присуство специфичних људских активности и историјски важних локалитета и сл.), едукативни и истраживачки значај.

Влажна станишта заузимају 7-9 милиона km^2, што чини око 4-6% површине Земље (Smardon R.C., 2009; Cronk J.K. & Siobhan Fennessy M., 2001). Данас су деградација и губитак мочварних подручја бржи него што је то случај с другим типовима екосистема (Bridgewater P., 2008). У многим земљама свијета 30-90% мочвара је већ уништено или јако измијењено, без назнака заустављања таквих трендова (Junk W.J. et al., 2013). Укупно мочварно подручје у САД смањено је за 53% од 1780-их до 1980-их година, па се данас несразмјерно велики број мочварних врста налази

на пописима угрожених врста или врста којима пријети опасност у многим државама САД (Gibbs J.P., 2000). Процјењује се да је у свијету 20% птичијих врста које зависе од мочварних станишта изумрло или им пријети изумирање (Kahara S.N. et al., 2012). Мочваре су међу најугроженијим екосистемима и у региону Медитерана (Olsvig-Whittaker L. et al., 2005; Owen Ph., ed., 2007) (Шпанија је од 1970. године изгубила више од 60% свих слатководних мочвара (Kracauer Hartig E. et al., 1997)), а слична ситуација је и у БиХ.

РАМСАРСКА ПОДРУЧЈА У БИХ

Конзервација мочвара је била један од првих предмета правне заштите природе у Европи и свијету. Конвенција о влажним стаништима која су од међународног значаја нарочито као станишта птица мочварица (Рамсарска конвенција) прихваћена је на Међународној конференцији о конзервацији мочвара и птица мочварица 2.2.1971. године. Од тада је Рамсарску конвенцију потписало 167 земаља, а на листи мочвара од међународног значаја налази се 2.122 подручја укупне површине 205.366.160 ha (http://www.ramsar.org/cda/en/ramsar-home/main/ramsar/1_4000_0__; 20.5.2013.). БиХ је преузела конвенцију сукцесијом 1.3.1993. године. Циљ конвенције је да се предузимањем низа мјера и акција, на локалном и националном нивоу, као и уз међународну сарадњу, омогући конзервација и рационално управљање мочварним подручјима. Имплементација тог концепта подразумијева: израду политике заштите мочварних подручја, ревизију правног и институционалног оквира, инвентаризацију њихових ресурса, процјену утицаја које би развој одређених дјелатности могао имати на животну средину мочвара, учешће јавности у управљању, очување културе локалног становништва, успостављање програма мониторинга, едукације и истраживања, као и подизање свијести јавности о значају мочвара (Ramsar Convention Secretariat, 2013).

У БиХ су до сада три локалитета проглашена рамсарским подручјима и као таква уврштена су на листу мочвара од међународног значаја – Бардача у Републици Српској (2.2.2007.), те Хутово блато (24.9.2001.) и Ливањско поље (11.04.2008.) у ФБиХ. Бардача (3.500ha) је смјештена у сјевероисточном дијелу Лијевче поља, у наплавној равници, између ријеке Саве и лијеве обале ријеке Врбас, на територији општине Србац. Субмедитеранска мочвара Хутово блато (7.411ha) налази се на југу Херцеговине, у крашком пејзажу, у долини ријеке Неретве, на територији општина Чапљина и Столац. Локалитет Ливањско поље, који обухвата читаво истоимено крашко поље, је највеће рамсарско подручје у БиХ (45.868ha). Биолошка разноликост једна је од њихових најважнијих еколошких вриједности. Ова подручја са својом специфичном мочварном, воденом, ливадском и шумском вегетацијом, представљају посљедња уточишта за угрожене акватичне биљне врсте, представнике терцијарне флоре, као што су: Nympaea alba, Nuphar lutea, Trapa natans, Ceratophyllum demersum, Myriophyllum spicatum, Najans marina, Hidrocharis morsus-ranae и др. Значајне су орнитолошке станице у овом дијелу Европе, јер се налазе на миграторним путевима птица из сјеверне и средње Европе према Азији и Африци. Због свега наведеног, њихово вредновање је значајно са еколошког, орнитолошког, ихтиолошког, научног, едукативног и туристичког аспекта.

АНАЛИЗА СТАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Недовољна свијест о вриједностима и значају мочвара, те као посљедица тога низак приоритет њихове заштите у процесу доношења одлука и планирању развоја, довели су до деградације или значајне трансформације мочварних екосистема (Gürlük S. & Rehber E., 2006). O'Connell M.J. (2003) издваја пет главних антропогених фактора који доприносе деградацији или потпуном губитку мочвара: губитак станишта, промјена водног режима, промјене квалитета воде, неодрживо искоришћавање ресурса, те увођење алохтоних врста. Главне пријетње за мочварна подручја представљају: заузимање земљишта за производњу хране и изградњу инфраструктуре, промјене у природном режиму плављења, захватање воде за наводњавање, индустријске и комуналне потребе, прекомјерно искоришћавање ресурса и криволов, еутрофикација и загађење, те ширење инвазивних врста (Junk W.J. et al., 2013; Junk W.J. et al., 2006). Пренамјена земљишта у пољопривредне или друге сврхе смањила је мочварна подручја у свијету и пореметила природне

процесе који детерминишу развој и присуство врста, те састав и структуру заједница (што се првенствено манифестовало у смањењу бројности аутохтоних и повећању присуства алохтоних и/или коровских врста) (Boughton E.H. et al., 2010).

Мочварни екосистеми у БиХ се данас налазе под великим антропогеним притисцима, који доводе до нарушавања њихове структуре и еколошке стабилности. Присутни су готово сви наведени облици нарушавања екосистема. Најтежа је, свакако, ситуација на Бардачи.

Слика 1: Језеро Превлака на Бардачи

Фото: Т. Попов

Недостатак координације између различитих корисника, чињеница да корисници простора нису сносили консеквенце за неадекватно коришћење и деградацију простора, проблематична приватизација и изостанак активности државних институција и органа локалне заједнице довели су до девастације животне средине на Бардачи. Мелиорациони захвати, рибарство, пољопривреда, лов, комунална неопремљеност насеља и стихијска изградња су представљали најзначајније видове антропогеног дјеловања на животну средину. За потребе развоја рибарства и других дјелатности вршено је крчење шумске вегетације, паљење тршћака, уништавање макрофитске вегетације и убијање птица. Након посљедње грубе девастације животне средине када су због нерентабилне рибарске производње готово сва језера исушена и претворена у ораничне површине, неопходне су интервенције државних и локалних институција, које се морају укључити у процес заштите и ревитализације екосистема, у циљу поновног успостављања функција, у мјери у којој је то сада могуће.

Главне потенцијалне пријетње екосистему Хутовог блата узроковане антропогеним дјеловањем су исушивање влажних станишта, смањивање количине доступне воде, интензивна пољопривредна производња, урбанизација и све масовнији туризам, а екосистему Ливањског поља коришћење водних ресурса за производњу енергије и експлоатација тресета (http://www.ramsar.org/cda/en/ramsar-pubs-notes-anno-bosnia/main/ramsar/1-30-168%5E16700_4000_0__; 20.5.2013.). Пожари, такође, представљају опасност за Ливањско поље и Хутово блато (велики пожар који је захватио Хутово блато 2011. године значајно је уништио станишта птица и других припадника фауне у Свитавском подручју).

Осим антропогеног дјеловања, велике промјене у мочварним екосистемима узрокује дјеловање природних фактора, као што је појава суше у љетним мјесецима, која условљава промјену еколошких услова на стаништима и повећану сукцесију хидрофилних заједница. Поређењем средњих годишњих количина падавина у стандардном климатолошком периоду (1961-1990) и у првој декади XXI вијека (2000-2010) на Бардачи је уочено смањење количине падавина на годишњем нивоу (око 15%), које је нарочито изражено током љетњих мјесеци (Трбић Г. & Декић Р., 2010). Анализа количине падавина у истим периодима у Ливну, такође показује смањење количине падавина у љетњим мјесецима. Очекује се да ће глобалне промјене климе условљавати даљу деградацију и нестанак станишта, као и смањивање биоразноликости мочвара (Bridgewater P., 2008). Према Другом националном извјештају БиХ у складу са оквирном конвенцијом Уједињених нација о климатским промјенама, сви сценарији климатских промјена предвиђају пораст температуре ваздуха и смањење количине падавина у БиХ, а промјене у режиму падавина огледаће

се и у времену појаве, фреквенцији и интензитету екстремних појава, првенствено суша. Медитерански дио БиХ представља најугроженију област у Европи. Притисци на мочваре ће се огледати првенствено кроз промјене хидролошких прилика, директне и индиректне ефекте промјене температуре, као и промјене начина коришћења земљишта (Erwin K.L., 2009). Пораст температуре ће директно утицати на биолошке процесе (фотосинтезу, дисање и транспирацију), као и на повећан топлотни стрес биљног и животињског свијета, осим тога, повећано испаравање ће довести до смањивања нивоа или недостатка воде у јужноевропским мочварним подручјима, као и до повећане вјероватноће за појаву суше (Čížková H. et al., 2013). Ефекти климатских промјена ће се манифестовати и у повећаној еутрофикацији, заслањивању и исушивању станишта, те инвазији термофилних врста и проширењу ареала и активности неких штеточина и болести (Čížková H. et al., 2013). Климатске промјене ће сигурно изазвати промјене у настанку, структури, распрострањености, процесима и функцијама мочварних станишта, те промјене у распрострањењу врста, структури заједница и интеракцији међу врстама, док ће с друге стране, тако измијењене мочваре доприносити глобалним климатским промјенама кроз промјене у складиштењу угљеника, емисији гасова, биогеохемијским варијацијама и промјенама у саставу врста (Junk W.J. et al., 2013). Оквир за процјену осјетљивости мочварних подручја на утицај климатских промјена дали су Gitay H. et al. (2011).

ВРЕДНОВАЊЕ И УПРАВЉАЊЕ

Рамсарска подручја у БиХ данас нису вреднована на начин који обезбјеђује склад социо-економског развоја и еколошке одрживости, па представљају просторно и функционално неуређене системе. Антропогеним дјеловањем нарушене су њихове изузетне природне вриједности. Рамсарска подручја у БиХ не могу бити само простори строге конзервације. Савремени развој захтијева њихово адекватно вредновање, у циљу успостављања одрживог система и одрживих функција. Како је животна средина оквир различитих интереса то подразумијева различите аспекте вредновања простора и мноштво корисника, а само њихови усаглашени интереси, утемељени на концепту одрживог развоја, могу бити гарант очувања животне средине, што у суштини и чини темељ одрживости свих функција и живота у цјелини. Рационалним и одговорним управљањем животном средином могуће је елиминисати негативне појаве и утицаје на животну средину и обезбиједити услове за одрживо коришћење простора и ресурса, тј. постизање еколошке, економске и социјалне одрживости. Концептом „*wise use of wetlands*“ (мудро, рационално коришћење мочвара) наглашава се да је антропогено коришћење ресурса мочварних подручја на одрживој основи компатибилно са принципима Рамсарске конвенције. Коришћење ресурса мочварних подручја може се сматрати одрживим под условом да је обим и технологија валоризације у складу са капацитетом екосистема. Антропогено коришћење ресурса мочварних подручја мора се одвијати на начин који ће остварити највећу могућу корист за данашње генерације, уз задржавање њихових потенцијала да би могли да задовоље потребе будућих генерација. На тај начин се остварује баланс између три циља конвенције: конзервација, одрживо коришћење и правична расподјела добити од коришћења ресурса мочварних станишта (Ramsar Convention Secretariat, 2010a).

Према De Groot R.S. et al. (2006) евалуација мочварних екосистема обухвата четири главна корака: анализа политика и циљева развоја, анализа заинтересованих страна, анализа функција и вредновање функција. Ипак, значајан корак представља и подизање свијести корисника простора и креатора политике развоја о вриједностима мочварних подручја. Функције мочварних подручја можемо вредновати са еколошког, социјалног и економског аспекта. Као индикатори еколошких вриједности мочвара користе се: биоразноликост, јединственост/раритетност, репрезентативност, осјетљивост/рањивост, еластичност/отпорност и ревитализација/рестаурација екосистема. Мочваре имају и низ социјално-културних вриједности (обичајне, културне, духовне, егзистенцијалне и терапеутске). Економске користи од мочварних подручја потичу од директног коришћења њихових ресурса, који се могу експлоатисати, конзумирати или у њима директно уживати, као и вриједности од индиректног коришћења, тзв. функционалних вриједности.

Циљ вредновања функција мочварних подручја је дефинисање еколошки оптималне просторне организације предјела, у циљу остваривања рационалног коришћења природних ресурса, обликовања еколошки оптималне структуре предјела, формирања бољих услова за живот

становника, те очувања природе и одржавања природне генетске резерве живих организама (Богнар А. et al., 2002).

На просторима високе природне вриједности и највеће биоразноликости, која су кључна за опстанак станишта и угрожених и осјетљивих врста, мора бити забрањено коришћење природних богатстава и сви видови коришћења простора, осим мониторинга, научних истраживања, контролисане едукације и конзервације.

При планирању еколошки оптималне просторно-функционалне организације не смије се занемарити чињеница да су мочварна подручја осјетљиви екосистеми, па је све развојне функције неопходно ускладити са њиховим статусом и режимом заштите. Туризам, пољопривреда, лов, риболов и друге дјелатности морају уважавати чињеницу да се одвијају у заштићеним и осјетљивим екосистемима, због чега све активности у будућем развоју морају бити усмјерене ка одрживом облику пословања, без исцрпљивања природних ресурса и уз минималан утицај на животну средину.

Најатрактивније туристичке дестинације данас су оне које имају очувану животну средину и заштићену природу, а све је већи број туриста чије је понашање условљено управо еколошким мотивима и вриједностима. Такви трендови у туристичкој привреди шанса су за развој рамсарских подручја у БиХ, као дестинација са атрактивним мочварним пејзажом и ненарушеним амбијенталним цјелинама руралног простора типичног за ове крајеве. Изузетно пејзажно окружење, еколошки чиста природа, чист ваздух, здрава храна, богатство традиционалних обичаја и гастрономских специјалитета, активан одмор, рекреација, одсуство буке и стреса основне су предности развоја туризма у овим подручјима (Гњато Р. et al., 2005). Због тога развој туристичке дјелатности треба усмјеравати ка развоју одрживих облика туризма, а нарочито екотуризма као вида туризма заснованог на природи, у којем је основна мотивација туриста посматрање и уважавање природе, као и традиционалне културе локалног становништва. Екотуризам је туризам малог обима, који води рачуна о природи и даје допринос њеној конзервацији, ослања се на мрежу заштићених подручја, има минималан утицај на животну средину, не захтијева интензивно трошење простора и ресурса, доноси користи локалном становништву, подстиче едукацију и истраживање, промовише етичко и одговорно понашање као и уживање у природној средини, истиче потребу за управљањем заснованим на принципу одрживости, промовише и чува културно насљеђе итд. (Fennell D., 2008). Екотуризам тежи да развој туризма не превазиђе еколошке границе прихватљивих промјена. С обзиром на осјетљивост екосистема, у овим подручјима није пожељно развијати облике масовног туризма, који би довели до нарушавања животне средине.

Уз претпоставку правилне организације, одговарајуће стручне едукације носилаца туристичког развоја и одговарајуће законске регулативе, предности развоја екотуризма су бројне:

–очување биолошке разноликости осјетљивих мочварних екосистема и специфичних станишта, природног амбијента мочварних екосистема, као и природне и културне баштине локалног становништва,

–мање групе туриста имају мањи утицај на екосистем,

–промоција заштите природе и подизање еколошке свијести локалног становништва и туриста,

–добру туристичку понуду могуће је створити без великих финанцијских улагања,

–развој комплементарних грана привреде и традиционалних дјелатности локалног становништва.

У рамсарским подручјима могуће је организовати низ популарних активности екотуризма, као што су: шетње стазама здравља, посматрање птица (*bird watching*), „фото-лов“ (фотосафари), спортови на води, спортско-рекреативне активности, организација екскурзија и школа у природи, спортски риболов и сл. У развоју екотуристичких активности предњачи Хутово блато, гдје већ постоји фотосафари, са разгледањем пејзажа, посматрањем птица на изграђеним станицама и вожњом бродицама, затим едукативно-образовна стаза, спортски риболов и др., а у мотелу Караоток одржавају се едукативне радионице, семинари, стручни симпозијуми, ликовне колоније и изложбе, а мотел је познат и по понуди традиционалних и аутохтоних јела овог подручја (http://www.hutovo-blato.ba/ponuda.html; 20.5.2013.). Постоје планови за формирање ботаничке и орнитолошке збирке, која ће допринијети потпунијој еколошкој едукацији о мочварним подручјима првенствено ученика основних и средњих школа који овдје долазе у великом броју на екскурзије и наставу у природи. Сличне активности могуће је организовати и у осталим рамсарским подручјима. Активности екотуризма могуће је комбиновати са развојем руралног туризма, с понудом која укључује смјештај код локалне сеоске породице, посјету селу и

упознавање локалне сеоске културе, специфичне сеоске архитектуре, готово заборављених обичаја и заната, домаћег фолклора (игре, пјевање, ношња), локалне гастрономије и сл. Развој туризма би подстакао развој комплементарних сектора привреде, прије свега угоститељства, трговине, занатства и пољопривреде. У традиционално развијеној пољопривредној производњи на Бардачи доминира ратарство, а у Хутовом блату и Ливањском пољу сточарство (Ливањски крај је познат по производњи сира). На Бардачи и у Хутовом блату рибарство има вјековну традицију. Међутим, пољопривредне активности морају се, у циљу заштите животне средине, одвијати уз низ ограничења, односно на начин који ће омогућити адекватну валоризацију земљишних ресурса, уз уважавање еколошких вриједности подручја. Проблем пољопривредне производње је чињеница да је заснована на малим, индивидуалним, уситњеним пољопривредним посједима, због чега није довољно комерцијална и не даје одговарајуће економске ефекте. Органска производња хране представља неку врсту компромисног рјешења које подржава и Рамсарска конвенција, јер је заснована на еколошкој пракси и очувању природних ресурса. Таква производња хране уважава природне циклусе, одржава и побољшава плодност и квалитет земљишта, подстиче рационално коришћење ресурса и енергије, као и примјену поступака који нису штетни за биљни и животињски свијет, здравље људи и животну средину у цјелини. Конвенционалну пољопривреду карактерише употреба велике количине хемикалија, ђубрива, пестицида, регулатора раста, итд., што за резултат има смањење биолошке разноликости, загађивање водних ресурса, деградацију земљишта, појаву хемијских остатака у храни и опасност по здравље људи (Biao X. et al., 2003). Органску пољопривреду карактеришу строги стандарди коришћења хемијских inputa на чистим еколошким просторима, уз примјену радно-интензивне технологије и природних поспјешивача продуктивности, па је управо погодна за мања газдинства која располажу вишковима радне снаге (Гњато Р. et al., 2010). Храна, произведена у еколошки чистој средини, од локалних намирница, на аутентичан локални начин, уз искоришћавање локалног пољопривредног знања, има висок квалитет, задовољава строге европске и свјетске стандарде, те омогућава произвођачима бољу тржишну позицију, већу конкурентност и профитабилност.

Препреке бржем развоју иновативних облика туризма и органске производње хране представљају недостатак стручног кадра, институционална неорганизованост, недовољна финансијска улагања, непостојање довољно ефикасног начина кредитирања и субвенционисања, слаба повезаност пољопривредне производње и финалне прераде у агроиндустријском комплексу, недовољно развијене могућности пласирања органски произведене хране кроз туристичку понуду и др.

Заштита и управљање мочварним подручјима никада нису били толико изазовни као данас када мочваре представљају високо измијењене и нарушене екосистеме. Потреба за управљањем се јавља као одговор на све раширенију конверзију мочвара у друге намјене и забринутост због све већих негативних утицаја на биљни и животињски свијет (нарочито птице селице), али и животну средину у цјелини (Euliss N.H. et al., 2008).

У БиХ су присутни бројни проблеми заштите рамсарских подручја:

–недостатак јавне свијести о потреби заштите мочвара,

–недовољна средства за заштиту и управљање мочварним подручјима,

–несавршени правни систем заштите мочварних подручја,

–недостатак координације међу институцијама и нејасна подјела одговорности,

–неразвијене технологије валоризације и заштите мочвара.

С обзиром на растуће притиске, мочварна подручја могу опстати само креирањем и провођењем законских аката и мјера заштите, при чему одговарајуће улоге треба да имају институције и организације на међународном, регионалном, националном и локалном нивоу.

Најучинковитији правни облици међународне заштите и очувања мочварних врста и њихових станишта су свакако међународне конвенције и уговори који садрже обавезе држава потписница и средства за њихово испуњење. БиХ је до сада потписала неколико веома значајних конвенција из домена заштите мочварних подручја међу којима је свакако најзначајнија Рамсарска конвенција, затим Конвенција о биодиверзитету, Конвенција о заштити европских дивљих врста и станишта и др. Међутим, због сложене организације и подјеле надлежности у држави, као и неких других разлога, до сада није много урађено на имплементацији преузетих циљева и обавеза проистеклих из конвенција. У свијету постоји неколико организација које се на глобалном нивоу баве различитим аспектима заштите мочвара: Ramsar Convention Secretariat, International Union for the Conservation of Nature and Resources (IUCN) - Wetlands and Water Resources Program, Wetlands

International, World Wildlife Fund (WWF) и др. Програмом Important Bird Areas организације BirdLife International, који представља свјетску иницијативу за идентификацију и заштиту мреже критичних локалитета за очување птица у свијету, до сада је одређено преко 10.000 важних подручја за птице, међу којима су и три рамсарска подручја у БиХ. На регионалном нивоу, треба истакнути неколико програма у којима учествује и БиХ, првенствено Медитеранску иницијативу Рамсарске конвенције о мочварама (MedWet), која окупља 25 земаља Медитерана. Основана је 1991. године с циљем подстицања међународне сарадње између медитеранских земаља, а 2002. године је постала и формална међурегионална структура за провођење Рамсарске конвенције (Owen Ph., ed., 2007). У рамсарским подручјима у БиХ је, такође, имплементирано неколико LIFE пројеката (Развој нове политике управљања за мочвару Хутово блато и Развој кадра локалних институција у еколошки осјетљивим подручјима), који су значајно допринијели бољој истражености мочвара.

Стварање институционалног и правног система заштите животне средине у БиХ је у јурисдикцији ентитета. У Влади Републике Српске за питања заштите животне средине надлежно је Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију, а у ФБиХ Федерално министарство околиша и туризма. Важну улогу у заштити животне средине мочварних подручја имају Завод за заштиту природног и културног насљеђа Републике Српске и Федерални завод за заштиту природе. Ипак, да би се остварила ефикасна заштита, у процес заштите мочварних подручја треба да буду укључене и научне институције, научноистраживачки институти, јавне установе и предузећа, невладине организације, те јединице локалне самоуправе.

Квалитетну заштиту рамсарских подручја у БиХ могуће је остварити само доношењем одговарајућих одлука о одређеном степену заштите. Хутово блато је за сада једини локалитет проглашен заштићеним подручјем. Први пут је заштићено 1954. године када је установљен орнито-фаунистички резерват Хутово блато, у чијем склопу је 1959. године издвојен строги птичији резерват Шкрка. Године 1995. проглашен је Парк природе Хутово блато, којим управља Јавно предузеће „Парк природе Хутово блато“. Формална заштита Бардаче је први пут проглашена 1969. године када је локалитет добио статус Специјалног резервата природе. Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске је 1999. године потврдио рјешење о проглашењу, међутим, иако је још 2007. године израдио Стручну основу за успостављање заштићеног културног предјела Бардача–Доња долина, одлука о проглашењу заштићеног подручја још није донесена, а у међувремену је дошло до значајне девастације животне средине, што се може одразити на међународни статус Бардаче. Ливањско поље још увијек није проглашено заштићеним подручјем у ФБиХ. Након проглашења заштићених подручја у оквиру законских прописа Републике Српске и ФБиХ неопходно је за ове локалитете одредити управљача и приступити изради просторних планова подручја посебне намјене, којима би се, између осталог, одредили одговарајући режими заштите и дефинисале развојне функције подручја и њихов обим, као и активности које је потребно ограничити, у функцији одрживог развоја. Корисници простора морају знати на који начин, у којем обиму и на којим локацијама се могу одвијати одређене дјелатности. Просторни план подручја посебне намјене треба да дефинише зоне заштите простора према природним вриједностима и потребама управљања. Строги режим заштите неопходно је остварити на подручју највеће биоразноликости, које је кључно за опстанак станишта и угрожених и осјетљивих врста. У тој зони мора бити забрањено коришћење природних ресурса и сви видови коришћења простора, осим мониторинга, научних истраживања, едукације и конзервације. У зони режима активне заштите антропогене активности се, такође, морају одвијати у ограниченом обиму, а потребно је спроводити активне мјере заштите усмјерене на унапређивање станишта и биолошке разноликости, те квалитета животне средине, као и очувања врста, популација и станишта природних ријеткости. Само у широј зони заштићеног подручја постоје могућности развоја одређених активности и дјелатности. Ова зона треба да обухвати: зону насеља и инфраструктуре и зону управљања (зону туризма и рекреације, зону традиционалне пољопривреде, зону поплавних шума, зону испаше, зону лова и риболова и др.). На овом подручју био би дозвољен развој екотуризма, производње здраве хране, спортског риболова и лова, рибарства, испаша и др.

Имајући у виду да је Бардача данас готово потпуно девастирани екосистем, неопходно је израдити план ревитализације мочварног комплекса, тј. поновног успостављања изгубљеног мочварног станишта, функција и биодиверзитета. Примарни циљ сваког пројекта рестаурације је стварање одрживог екосистема. Функционална анализа деградираног мочварног подручја може бити ефикасно средство у откривању грешака у управљању животном средином и ресурсима у

прошлости, те изради плана обнове. Према рамсарским принципима и смјерницама за рестаурацију мочварних подручја, усвојеним на COP8 у Валенсији 2002. године, да би се остварила максимална друштвена и еколошка корист од обнове неопходно је препознати које функције морају бити присутне, а које је функције које сада недостају или су ослабљене неопходно приоритетно поново успоставити у екосистему (Zalidis G.C. et al., 2005). Такође, морају бити интегрисани интереси будућег управљача, корисника простора, владиних институција и органа локалне самоуправе у свим фазама обнове, од постављања циљева обнове до мониторинга након завршене рестаурације.

У рамсарским подручјима неопходно је успоставити програм мониторинга, који представља једини начин за рано откривање еколошки потенцијално штетних утицаја на животну средину. Мониторинг треба да обухвати успостављање програма праћења популација реликтних, ендемичних, те ријетких и угрожених врста биљака и животиња, као и оних којима се смањила бројност или су данас мање редовно присутне у овим подручјима, затим мониторинг карактеристичних станишта, мониторинг и контролу свих облика загађивања и деградације животне средине, а све је наглашенија и потреба за мониторингом утицаја климатских промјена, како би се правовремено израдили планови митигације и адаптације на очекиване промјене климатских услова.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Мочварна подручја у БиХ су одувијек представљала значајан извор природних вриједности, али су због претјераног, непланског и нерационалног коришћења данас угрожени екосистеми. Адекватним вредновањем потенцијала ће се елиминисати уочени конфликти у простору, те омогућити економска, социјална и еколошка одрживост и обезбиједити услови за уравнотежен развој и побољшање квалитета живота уз поштовање капацитета екосистема. Остварење наведених циљева захтијева интегрално управљање земљишним, водним, биолошким и др. ресурсима мочвара, на принципима одрживог развоја. Због тога је за ова подручја неопходно израдити планове интегралног управљања који треба да: дефинишу циљеве управљања, утврде развојне функције, разријеше постојеће конфликте у простору, дефинишу програм мониторинга, одреде управљача, обезбиједе изворе финансирања, те омогуће комуникацију између управљача, корисника простора и заинтересованих субјеката (Ramsar Convention Secretariat, 2010b). У процес интегралног управљања морају бити укључене све заинтересоване стране: државне, ентитетске и кантоналне институције, органи локалне самоуправе, научне институције, невладине организације, привредни субјекти и други корисници простора, као и локално становништво. Унапређивање управљачког приступа треба темељити на: побољшању правног и институционалног оквира, подизању свијести јавности, размјени информација и знања, те развоју и побољшавању техничких рјешења валоризације.

ЛИТЕРАТУРА

1. Biao, X., Xiaorong, W., Zhuhong, D. & Yaping, Y. (2003). Critical Impact Assessment of Organic Agriculture. Journal of Agricultural and Environmental Ethics, 16, 297–311.
2. Boughton, E.H., Quintana-Ascencio, P.F., Bohlen, P.J., Jenkins, D.G. & Pickert, R. (2010). Land-use and Isolation Interact to Affect Wetland Plant Assemblages. Ecography, 33, 461-470.
3. Bridgewater, P. (2008). A New Context for the Ramsar Convention: Wetlands in a Changing World. RECIEL, 17(1), 100-106.
4. Byomkesh, T., Nakagoshi, N. & Shahedur, R.Md. (2009). State and Management of Wetlands in Bangladesh. Landscape and Ecological Engineering, 5, 81–90.
5. Cronk, J.K. & Siobhan Fennessy, M. (2001). Wetland Plants Biology and Ecology. Boca Raton: Lewis Publishers
6. Čížková, H., Květ, J., Comín, F.A., Laiho, R., Pokorný, J. & Pithart, D. (2013). Actual State of European Wetlands and Their Possible Future in the Context of Global Climate Change. Aquatic Sciences, 75, 3–26.
7. De Groot, R.S., Stuip, M.A.M., Finlayson, C.M. & Davidson, N. (2006). Valuing Wetlands: Guidance for Valuing the Benefits Derived from Wetland Ecosystem Services. Ramsar Technical

Report No.3/CBD Technical Series No.27. Ramsar Convention Secretariat, Gland, Switzerland & Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Montreal, Canada.
8. Erwin, K.L. (2009). Wetlands and Global Climate Change: the Role of Wetland Restoration in a Changing World. Wetlands Ecology and Management, 17, 71–84.
9. Euliss, N.H., Smith, L.M., Wilcox, D.A. & Browne, B.A. (2008). Linking Ecosystem Processes with Wetland Management Goals: Charting a Course for a Sustainable Future. Wetlands, Vol.28, No.3, 553–562.
10. Fennell, D. (2008). Ecotourism. Third edition, New York: Routledge
11. Gibbs, J.P. (2000). Wetland Loss and Biodiversity Conservation. Conservation Biology, Vol.14, No.1, 314–317.
12. Gitay, H., Finlayson, C.M. & Davidson, N.C. (2011). A Framework for Assessing the Vulnerability of Wetlands to Climate Change. Ramsar Technical Report No.5/CBD Technical Series No.57. Ramsar Convention Secretariat, Gland, Switzerland & Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Montreal, Canada.
13. Gürlük, S. & Rehber, E. (2006). Evaluation of an Integrated Wetland Management Plan: Case of Uluabat (Apollonia) Lake, Turkey. Wetlands, Vol.26, No.1, 258–264.
14. Junk, W.J., An, S., Finlayson, C.M., Gopal, B., Květ, J. Mitchell, S.A., Mitsch, W.J., & Robarts, R.D. (2013). Current State of Knowledge Regarding the World's Wetlands and Their Future under Global Climate Change: a Synthesis. Aquatic Sciences, 75, 151–167.
15. Junk, W.J., Brown, M., Campbell, I.C., Finlayson, M., Gopal, B., Ramberg, L. & Warner, B.G. (2006). The Comparative Biodiversity of Seven Globally Important Wetlands: a Synthesis. Aquatic Sciences, 68, 400–414.
16. Kahara, S.N., Duffy, W.G., DiGaudi, R. & Records, R. (2012). Climate, Management and Habitat Associations of Avian Fauna in Restored Wetlands of California's Central Valley, USA. Diversity, 4, 396-418.
17. Kracauer Hartig, E., Grozev, O. & Rosenzweig, C. (1997). Climate Change, Agriculture and Wetlands in Eastern Europe: Vulnerability, Adaptation and Policy. Climatic Change, 36, 107–121.
18. Mitchell, A.H. (2001). Wise Use of Wetlands, the Ramsar Convention on Wetlands, and the Need for an Asian Regional Wetlands Training Initiative. Aquatic Ecosystem Health and Management, 4, 235-242.
19. Mitsch, W.J., Bernal, B., Nahlik, A.M., Mander, Ü., Zhang, L., Anderson, C.J., Jørgensen, S.E. & Brix, H. (2013). Wetlands, Carbon, and Climate Change. Landscape Ecology, 28, 583–597.
20. Nyman, J.A. (2011). Ecological Functions of Wetlands. In: LePage, B.A. (ed.), Wetlands, Integrating Multidisciplinary Concepts, Springer, Dordrecht, 115-128.
21. O'Connell, M.J. (2003). Detecting, Measuring and Reversing Changes to Wetlands. Wetlands Ecology and Management, 11, 397–401.
22. Olsvig-Whittaker, L., Oron, T., Kaplan, D. & Hassan, G. (2005). Conservation of Mediterranean Wetlands: Israel's Two "Ramsar" Sites, En Afeq and Hula Nature Reserves. Israel Journal of Plant Sciences, Vol.53, 253–259.
23. Owen, Ph. (Managing Editor) (2007). LIFE Focus/LIFE and Europe's Wetlands Restoring a Vital Ecosystem. Luxembourg: European Commission, Environment Directorate-General
24. Ramsar Convention Secretariat (2010a). Wise Use of Wetlands: Concepts and Approaches for the Wise Use of Wetlands. Ramsar handbooks for the wise use of wetlands, 4th edition, vol.1. Ramsar Convention Secretariat, Gland, Switzerland.
25. Ramsar Convention Secretariat (2010b). Managing wetlands: Frameworks for Managing Wetlands of International Importance and Other Wetland Sites. Ramsar handbooks for the wise use of wetlands, 4th edition, vol.18. Ramsar Convention Secretariat, Gland, Switzerland.
26. Ramsar Convention Secretariat (2013). The Ramsar Convention Manual: a Guide to the Convention on Wetlands (Ramsar, Iran, 1971). 6th edition, Ramsar Convention Secretariat, Gland, Switzerland.
27. Smardon, R.C. (2009). Sustaining the World's Wetlands, Setting Policy and Resolving Conflicts. Heidelberg: Springer
28. Zalidis, G.C., Takavakoglou, V., Panoras, A., Bilas, G. & Katsavouni, S. (2005). Re-Establishing a Sustainable Wetland at Former Lake Karla, Greece, Using Ramsar Restoration Guidelines. Environmental Management, Vol.34, No.6, 875–886.
29. Богнар, А., Лозић, С. & Салето, М. (2002). Геоекологија. Интерна скрипта, Загреб
30. Гњато, Р., Трбић, Г., Лојовић, М., Маринковић, Д. & Гњато, О. (2005). Туристички

потенцијали Републике Српске. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства
31. Гњато, Р., Поповић, Г. & Попов, Т. (2010). Одрживи развој Бардаче с посебним освртом на улогу руралне економије. Гласник Географског друштва Републике Српске, св.14, 35-58.
32. Група аутора (2007). Стручна основа за успостављање заштићеног културног предјела Бардача–Доња долина. Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа, Министарство просвјете и културе Републике Српске
33. Трбић, Г. & Декић, Р. (2010). Утицај климатских промјена на животну средину Бардаче. Гласник Географског друштва Републике Српске, св.14, 59-69.
34. http://www.ramsar.org/cda/en/ramsar-home/main/ramsar/1_ 4000_0__ (20.5.2013)
35. http://www.ramsar.org/cda/en/ramsar-pubs-notes-anno-bosnia/main/ramsar/1-30-168% 5E16700_4000_0__ (20.5.2013)
36. http://www.hutovo-blato.ba/ponuda.html (20.5.2013)

EVALUATION AND PROTECTION OF THE RAMSAR SITES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

TATJANA POPOV

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Wetlands in Bosnia and Herzegovina have always been a significant source of natural values, but due to excessive, unplanned and irrational use they are now disrupted ecosystems. Adequate valorization of the areas will eliminate observed conflicts in the areas, and provide economic, social and environmental sustainability and conditions for balanced development and improvement of life quality respecting the capacity of the ecosystem. Implementation of these objectives requires the integrated management of land, water, biological and other resources of the wetlands based on the principle of sustainable development. Therefore, for these areas it is necessary to develop integrated management plans that need to: define management objectives, establish developing functions, resolve existing spatial conflicts, define the monitoring program, designate the management, provide funding and facilitate communication among the management, the stakeholders and other interested parties (Ramsar Convention Secretariat, 2010b). In the integrated management process, all interested parties must be involved, i.e. the state, entity and cantonal institutions, local governments, academic institutions, non-governmental organizations, business entities and other space users as well as local residents. Improvement of the management approach should be based on improving the legal and institutional framework, public awareness raising, exchange of information and knowledge and the development and improvement of technical solutions.

SLIV CRNE RIJEKE – HIDROLOŠKA I EKOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

ČEDOMIR CRNOGORAC, VESNA RAJČEVIĆ, RADOSLAV DEKIĆ, SVJETLANA LOLIĆ

Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, 78000 Banja Luka, Republika Srpske

Izvod: Riječni slivovi na teritoriji Republike Srpske dio su slivova koji se, uglavnom, prostiru izvan entitetskih granica, pa čak i izvan granica državnih granica Bosne i Hercegovine. Malo je autohtonih slivova unutar prostora Republike Srpske, a od najznačajnijih su slivovi Vrbanje, Velike Usore i Ukrine. Sliv Crne rijeke, koja pripada riječnoj mreži opštine Mrkonjić Grad, spada u manje autohtone slivove i pripada slivu rijeke Vrbasa. Na formiranje riječne mreže na području opštine Mrkonjić Grad, determinirajući uticaj su imali geomorfološka svojstva, petrografska podloga i klimatska svojstva na ovom geografskom prostoru. Možemo izdvojiti uslovno dvije hidrografske jedinice: sliv Vrbasa (oko 85% površine opštine) i sliv Sane (oko 15% površine opštine), pri čemu su Vrbas i Sana rubni tokovi na području opštine. Sa aspekta zagađivanja riječnog kompleksa opštine Mrkonjić Grad značajan je uticaj Crne rijeke, prvenstveno na kvalitet vode akumulacije Bočac. Crna rijeka je najznačajniji jedinstven vodotok na području naselja i opštine Mrkonjić Grada, ali je i najzagađeniji hidrografski objekat ovog prostora.

Ključne riječi: sliv Crne rijeke, fizičkogeografska svojstva, morfometrijske karakteristike, antropogeni uticaji, zagađenost sliva Crne rijeke

Abstract: The river basins on the territory of the Republic of Srpska are mainly a part of the basins expanding across the entity lines, even state borders of Bosnia and Herzegovina. There are few autochthonous basins within the borders of the Republic of Srpska, some of the most significant ones are the basins of the rivers of Vrbanja, Velika Usora and Ukrina respectively. The basin of the Crna Rijeka River, which belongs to the river network of the municipality of Mrkonjic Grad, is in the category of minor autochthonous basins and it belongs to the basin of the Vrbas River. What crucially influenced the formation of the river network on the territory of the municipality was geomorphological properties, petrographic base and climate characteristics of the area. There are essentially two hydrographic units to be singled out: the Vrbas River basin (approximately 85% of the territory of the municipality) and the Sana River basin (15%), where both the Vrbas and the Sana are peripheral water flows. When the pollution of the river complex of the municipality is concerned, the Crna Rijeka is the dominant factor, especially when the quality of the water in the Bocac accumulation is in question. The Crna Rijeka may be the most important autochthonous water flow in terms of the town and municipality of Mrkonjic Grad, but it is at the same time the most polluted hydrographic object of the area.

Key words: the Crna Rijeka River basin, physico-geographical properties, morphometric properties, anthropogenic influence, pollution

UVOD

Rad, koji sadrži rezultate višegodišnjih terensko - naučnih istraživanja u slivu Crne rijeke, predstavlja potrebu autorâ, istraživača slivnog područja, da valorizuju sliv i daju osnovne determinante zaštite Crne rijeke. Riječni sliv predstavlja homogenu hidrološku kategoriju, koju definišu najznačajnji fiziogeni i antropogeni parametri. Definisanje tih parametara, njihovih hidrodinamičkih, morfoloških, hidrometeoroloških,hidrometrijskih i ekoloških svojstava, je od izuzetnog značaja za proučavanje sliva bilo kog vodotoka.

Iz brojnih istraživanja niza riječnih slivova i vodotoka, možemo zaključiti da bilo koji riječni sistem, u okviru riječne mreže odgovarajućeg geografskog prostora, predmet je kompleksnih interdisciplinarnih geografskih istraživanja, ali istraživanja drugih nauka (biologije, ekologije i dr.). Bez obzira što riječni sliv predstavlja cjelovit/kompleksan skup različitih morfostrukturnih i morfoskulpturnih svojstava, kod kompleksnih istraživanja sliva, primijenjuje se diferencijalni pristup. Razlozi su višestruki: metodologija istraživanja, korišćenje odgovarajućeg instrumentarija i relevantnih podataka dobijenih objektivnim/subjektivnim monitoringom, metodi i metodologija geoekoloških istraživanja (metodi analize i sinteze, statistički metod, klasifikacija kao metod u istraživanju životne sredine, metod neposrednog posmatranja životne sredine, teledetekcioni metodi u istraživanju životne sredine, metod ocjene i valorizacije životne sredine), kartografska interpretacija, matematičko – statistička interpretacija i dr.

Analizirajući novija, u većini slučajeva oskudna naučna fizičkogeografska i ekološka istraživanja na geografskom prostoru Republike Srpske, posebno kada su u pitanju riječni slivovi, shvatljive su ideje nekih autora o potrebi sinteze niza parcijalnih istraživanja u jednu relevantnu, homogenu i sveobuhvatnu studiju na nivou ovog entiteta. Sinteza parcijalnih fizičkogeografskih istraživanja, komplementarna sa rezultatima istraživanja niza drugih naučnih oblasti i naučnih disciplina, treba da omoguće jasan uvid u stanje, trenutnu iskorišćenost, kao i stepen degradacije prirodnih vrijednosti i resursa određenog proučavanog prostora. To je, objektivno govoreći, primarno za planiranje, sprovođenje mjera zaštite, kao i za uređenje i korišćenje prostora (Crnogorac, 2012).

Kada se govori o zaštiti vodnih resursa, bilo kojeg sliva, nepobitna je činjenica da su potrebe za upotrebljivom vodom, kod nas i u svijetu, sve izraženije. Brdsko – planinski prostori, kojima pripada dominantno i sliv Crne rijeke, najznačajnija su izvorišta vodotoka koji zadovoljavaju kriterije I ili II klase kvaliteta upotrebljive vode. Kod sliva Crne rijeke, u toku istraživanja, pojavili su se određeni problemi:

- u slivu nisu vršena kontinuirana klimatska i hidrološka osmatranja (homogeni dugogodišnji nizovi);
- nisu vršena kompleksna geoekološka istraživanja (uzorkovanja i analize);
- u slivu nemamo relevantnu aktuelnu demografsku sliku (popis stanovništva nije izvršen od 1991. godine).

U prevazilaženju određenih problema, posebno kada su u pitanju klimatološka i hidrološka osmatranja, od strane autorâ, izvršeno je kompleksno proučavanje prirodne sredine, odnosno analiza fiziogenih i opštih svojstava sliva i riječnog sistema Crne rijeke (geološka svojstva, geomorfomološka svojstva, klimatološka svojstva, hidrološka svojstva, morfometrija sliva i toka, ekološka svojstva i dr.).

Opština Mrkonjić Grad je locirana u jugozapadnom (SW) dijelu Republike Srpske, odnosno u zapadnom (W) dijelu Bosne i Hercegovine. Matematičko – geografski položaj gradskog naselja Mrkonjić Grad (591 m n.v.) definisan je koordinatama $17^{o}04'45''$ λ_E (istočne geografske dužine) i $44^{o}24'08''$ φ_N (sjeverne geografske širine). Teritorija opštine obuhvata površinu od oko 675 km^2, a čine je 37 naseljenih mjesta koncentrisanih u deset mjesnih zajednica. Opština, na sjeveru, graniči sa opštinom Banjom Lukom, na sjeveroistoku opštinom Kneževo, na istoku opštinom Jajce (Federacija Bosne i Hercegovine), na jugoistoku opštinom Šipovo, na jugu opštinom Glamoč (Federacija Bosne i Hercegovine) i na zapadu opštinom Ribnik.

Područje opštine je u V vijeku p.n.e. bilo tromeđa ilirskih plemena Mezeja, Desitijata i Delmata. Rimski uticaj je naglašen izgradnjom vojnog puta Salona – Serviticium (Solin – Gradiška), gdje su nekada na području opštine postojalo rimska vojno – rudarsko naselje Leusaba (eksploatacija bakarne i željezne rude – rudnik Sinjakovo). Dolaskom Slovena, ovo naselje dobija ime Gornje Kloke. Naselje Mrkonjić Grad je podignuto na sadašnjoj lokaciji 1593. godine, a današnji naziv grad je dobio 1924. godine u znak sjećanja na srpskog kralja Petra I Karađorđevića, poznatog još i pod imenima: kralj Petar I Oslobodilac i Stari kralj. Godine 1875, Petar I Karađorđević je radio na organizovanju i aktivno učestvovao u bosansko – hercegovačkom ustanku pod pseudonimom Petar Mrkonjić. Prije toponima Mrkonjić Grad naselje je nosilo naziv Varcarev Vakuf, odnosno Varcar Vakuf.

Geografski prostor opštine smješten je dominantno u planinskom prostoru, gdje osnovu reljefa daju planine i planinski vrhovi: Lisina (1467 m n.v.) jugoistok opštine, Dimitor (1483 m n. v.) zapadni dio, Čemernica (1213 m n.v.) na istoku opštine, Manjača (1139 m n.v.) na sjeverozapadu i Mliništa (Ovčara – 1576 m n.v.), na jugozapadu opštine. Na obroncima Lisine smješten je i Mrkonjić Grad, administrativni centar opštine. Između navedenih planinskih masiva nalaze se visoravni (Podovi – 950 m n.v.), karstna polja (Podrašničko polje – 840 m n.v.), kao i kotlinska proširenja/aluvijalne ravni uz riječne tokove na području opštine (Bjelajci).

Pregled dosadašnjih istraživanja sliva Crne rijeke. Dosadašnja istraživanja sliva vezana su, prvenstveno, za geološka, djelimično geomorfološka istraživanja, potom kartografsku interpretaciju sliva (topografske karte: TK 25, TK 50, TK 100 i TK 200). Jedan dio podataka, novijeg datuma (1999 – 2009) odnosi se na kontinuitet na prikupljanju homogenog niza meteoroloških podataka, odnosno podataka riječnog režima (vodostaja i proticaja). Sadašnja istraživanja su u funkciji prikupljanja podataka za izradu baze podataka, koja treba da obezbijedi pouzdane informacije o slivu i vodotoku Crne rijeke. Aktivnosti koje smo sprovodili u prethodnom periodu obezbjeđuju relevantne podatke o geološkim, klimatskim, hidrološkim i ekološkim svojstvima u slivu, kao i podatke o dijelovima sliva degradiranim fiziogenim i antropogenim uticajima.

Prva referentna geološka istraživanja na prostoru sliva Crne rijeke su vršili austrugarski geolozi, a razlog su mineralna i rudna ležišta, kao i veliki broj izdašnih izvora. Sa aspekta prezentacije geoloških i petrografskih svojstava sliva, značajan doprinos dali su istraživači P. Čubrilović (1967) i B. Ćirić (1967), R. Marinković, A. Ahac i D. Đorđević (1975) i J. Vrhovčić, L. Vujnović i M. Mojićević (1976). U ovom radu su korišćeni rezultati nekih dosadašnjih istraživanja uz određene korekcije.

TEORIJSKO – METODOLOŠKA OSNOVA ISTRAŽIVANJA

Referentna, samostalna istraživanja (klimatska, hidrološka i ekološka) koja su sprovedena u slivu Crne rijeke, u suštini se odnose na značaj i ulogu vode za humanu populaciju dijela opštine, jer voda predstavlja posredan i neposredan vitalni faktor u životu ljudi, faktor koji je povezan u najbitnije segmente ekonomije nekog društva. Osnovni problem istraživanja sliva i vodotoka Crne rijeke strukturalno[1] je sadržan u definisanju karakteristika slivnog područja Crne rijeke, zatim istraživanju kompleksa fiziogenih faktora slivnog područja, izradi vodnog bilansa, analizi riječnog režima i analizi glavnih vodoprivrednih problema u slivu.

Osnovni cilj istraživanja je bio izdvajanje i valorizacija elemenata prirodno – prostornog kompleksa sliva Crne rijeke, a komplementarna komponenta istraživanja je jasno definisana kroz sadržaje aplikativne hidrologije. Projektni specifični ciljevi su: zaštita izvorišta u cilju postizanja kvaliteta voda, izgradnja malih brana i akumulacija u funkciji odbrana od poplava i suše, definisanje erozionih procesa, opterećenost vodotoka efluentima i ugroženost ihtiofaune u slivu Crne rijeke.

Za proučavanje hidroloških i ekoloških svojstava sliva korišćen je niz naučno – istraživačkih metoda, kako kabinetskih, tako i terenskih. Korišćena je dostupna literatura i drugi relevantni izvori, podaci odgovarajućih referentnih zavoda, instituta i lokaknih institucija, kao i set odgovarajućih karata (topografskih, geoloških, pedoloških i dr.). Obrađeni klimatski, hidrološko – morfološki, geološki, ekološki i drugi podaci su prikazani tabelarno i u vidu kartografskih prikaza, grafikona i shema. Za obradu podataka korišćene su analitičke (matematičko – statističke) i sintezne metode, kao i metod komparacije. Terenska istraživanja obavljena su u nekoliko navrata. Obuhvatila su rekognosciranje slivnog područja, utvrđivanje određenih karakteristika (pošumljenost, degradirane površine), uzorkovanje vode i dr. Tokom terenskog rada urađena je i obimna foto dokumentacija. Metodologija istraživanja je bila prilagođena koncepciji realizacije i ostvarenja osnovnih/projektnih ciljeva rada.

REZULTATI I DISKUSIJA

Geološke karakteristike opštine Mrkonjić Grad – stratigrafski sastav. Geološke karakteristike proučavanog geografskog prostora definisane su analizom stratigrafskog sastava, tektonskih i inženjersko – geoloških karakteristika, kao i analizom ležišta mineralnih sirovina i rudnih ležišta. Kada se govori o stratigrafskom sastavu, treba naglasiti da je opštinsko područje čine tri grupe geoloških jedinica. Najveću zastupljenost imaju karbonatne i klastične naslage mezozoika, dok manju rasprostranjenost imaju miocenski slatkovodni ugljonosni sedimenti. Stijene paleozoika se javljaju sasvim podređeno. Najniže morfološke dijelove područja Podrašničkog polja izgrađuju najmlađe kvartarne tvorevine, predstavljene aluvijalnim i proluvijalnim sedimentima. Na Geološkoj karti područja Mrkonjić Grada (Slika 1) predstavljene su odgovarajuće geološke jedinice, dominantne za ovaj geografski prostor.

Geološke karakteristike opštine Mrkonjić Grad – tektonika. U skladu sa standardima geotektonske diferencijacije, dijelovi opštine se nalaze u „zoni paleozojskih škriljaca i mezozojskih krečnjaka“. Osnovna strukturna karakteristika terena je pružanje naslaga i struktura u pravcu NW – SE. Svi strukturni oblici stvoreni su u starijim alpijskim fazama, a naročito pokretima prije deponovanja klastita u flišnom trogu. Mnoge dislokacije koje ograničavaju pojedine strukturne jedinice aktivirane su naknadnim pokretima. Na posmatranom području, na osnovu litofacijalnih razlika i specifičnosti strukture, izdvojeni su dijelovi tri strukturno - tektonske jedinice višeg reda: „Dimitor – Lisina – Gorica“, „Centralno – bosanski paleozoik“ i „Manjača – Čemernica – Vlašić“, u okviru kojih su izdvojene jedinice nižeg reda. Na ove jedinice su deponovani neogeni slatkovodni sedimenti.

[1] Strukturalizam (lat. structura, prema structus – sastavljen), pravac u savremenoj nauci koji zahtijeva da se činjenice jedne naučne oblasti proučavaju kao elementi zavisni od cjeline (strukture) u koju su uključeni

Inženjerskogeološke karakteristike područja. Kod inženjerskogeološke analize evidentno je da područje opštine izgrađuju kompleksi stijena različitog sastava. Na osnovu inženjerskogeološke karte (1:250000) uočava se da značajan dio kartiranog prostora izgrađuju karbonatne tvorevine i formacije, koje su predstavljene sljedećim litološkim članovima, odnosno inženjerskogeološkim kartiranim jedinicama: krečnjaci; krečnjaci, laporoviti krečnjaci i laporci; dolomiti i krečnjaci i dolomiti. Podređeno se javljaju: pjeskovite gline, pješčari i konglomerati i njihovi kompleksi, flišni i flišoliki kompleks mezozojskih sedimenata.

Područje Mrkonjić Grada pripada terenu sa maksimalnim stepenom seizmičnosti od 6° MCS skale. Manji, istočni dio, opštine je uvršten u terene sa maksimalnim stepenom seizmičnosti od 7° MCS skale.

Klimatska svojstva opštine Mrkonjić Grad – klimatski faktori. Klimu proučavanog područja determinišu standardni klimatski faktori: geografska širina, nadmorska visina, reljefni sklop, udaljenost od marinskog akvatorijuma, opšta meteorološka situacija i dr. Pored navedenih faktora treba uvažavati i lokalne faktore, koji često na makro i mezo prostoru imaju određeni uticaj na vrijeme i klimu.

Geografska širina. Opština Mrkonjić Grad nalazi se u jugozapadnom dijelu Republike Srpske, u geografskom prostoru od oko $44^o 20'$ i $44^o 30'$ sjeverne geografske širine.

Uticaj mora. Vrijeme i klima na geografskom prostoru bivše SFRJ zavisi i dobrim dijelom od fizičkih svojstava kontinentalnih i globalnih vodenih i kopnenih masa koje imaju uticaj na klimu prostora bivše SFRJ. Na mezo planu Jadransko more ima bitan uticaj na klimu opštine Mrkonjić Grad; utiče na određeno zagrijavanje u zimskom periodu a ljeti Jadransko more ima blago rashlađujuće dejstvo. Sistemi vjenačnih planina, sa svojim prepoznatljivim pravcem pružanja, utiču neposredno na mehaničko skretanje vazdušnih masa, a posredno pojačanim zagrijavanjem i oslabađanjem latentne (skrivene) toplote. Za područje opštine i riječne slivove na području možemo konstatovati da ih masiv Alpa štiti i od brojnih prodora vaszdušnih masa.

Reljef i nadmorska visina . Najveći dio geografskog prostora mrkonjićke opštine pripada planinskom području. Geografski prostor opštine karakteriše umjereno kontinentalna i planinska klima, sa varijetetima prelazne klime subplaninskih svojstava i odlikama alpskog klimata na visinama iznad 1500 mnm. Osnovne odlike su svježa i kratka ljeta a duge i hladne zime. Jeseni su toplije od proljeća. S obzirom na reljefni sklop opštinskog područja, u zimskom periodu postoji mogućnost pojave temperaturnih inverzija.

Oblačnost takođe ima različite vrijednosti na području opštine. Oblačnost se sa povišenjem nadmorske visine, na području opštine, smanjuje. Godišnji tok oblačnosti podudara se sa godišnjim tokom relativne vlažnosti.

Uticaj vegetacije na klimu. Vegetacija, kao skup svih svih biljnih zajednica na određenom geografskom prostoru, ima značajnu ulogu u definisanju određenog klimatskog tipa. Biljni pokrivač, u suštini, značajno smanjuje dnevno i godišnje kolebanje temperature vazduha. Šume, kao tip rastinja koji objedinjava biljne zajednice u kojima su dominantni dijelovi sastavljeni od drveća, imaju značajan uticaj na području opštine na procese obrazovanja zemljišta i procese kruženja vlage, ali i na mikroklimu u pojedinim dijelovima opštine. Vegetacija na cijelom području opštine pospješuje evapotranspiraciju (sumarno isparavanje; ukupna količina vlage koja isparava sa površine zemljišta, uključujući transpiraciju biljaka – izlučivanje vodene pare sa površine biljaka). Aktivni sloj u šumi nalazi se u nivou krune stabala, a tu se upravo apsorbuje i izlučuje radijacija, a potom tu vlaga dospijeva u atmosferu, uz konstataciju da se na tim područjima smanjuje brzina vjetra.

Osim specifične mikroklime šume na području opštine Mrkonjić Grad postoji i specifična mikroklima zasada, kao osobenih tipova vegetacije. Klima zasada se pojavljuje ispod niske kulturne i samonikle travne vegetacije. Na području opštine Mrkonjić Grad, prema našim proučavanjima ukupna površina šumskog fonda opštine Mrkonjić Grad iznosi 29999.70 ha, od čega na visoke šume sa prirodnom obnovom otpada 13229.03 ha (visoke šume bukve – 4952.69 ha; visoke čiste i mješovite šume jele, smrče i bukve – 8014.66 ha; visoke šume bijelog i crnog bora – 261.68 ha), zatima na kulture (2036.45 ha)i izdanačke šume (7990.24 ha).

Atmosferska kolebanja i cirkulacija. Pod cirkulacijom atmosfere podrazumijevamo premještanje vazdušnih masa na velikoj površini za zatvorenim ili djelimično zatvorenim linijama toka. Na primjer: opšta cirkulacija atmosfere, monsunska cirkulacija, cirkulacija u ciklonu i sl. Možemo konstatovati da vrijeme i klima nekog mjesta i geografskog prostora su odraz svojstava opšte cirkulacije atmosfere nad tim prostorom. Raspored aktivnih centara kao statističkih kategorija, njihova vremenska dominacija iznad određenih geografskih prostora, uz čestinu i intenzitet poremećaja (cikloni, frontovi i dr.) direktno utiču na sve klimatske elemente. Za potrebe klime nekog geografskog prostora utvrđuje se veza karakteristika opšte cirkulacije atmosfere i osnovnih karakteristika klime nekog područja. Klima mrkonjićke opštine je

rezultanta sinhronog djelovanja klimatskih elemenata i faktora kompleksnog sistema klime na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Za opšte odlike klime proučavanog područja može se zaključiti da su uglavnom rezultat atmosferske cirkulacije globalnog i makro uticaja.

Opštinu Mrkonjić Grad, atmosferska kolebanja i opštu cirkulaciju atmosfere sa prostornim poljem neravnomjernog zonalnog strujanja i postojanjem talasa kontinentalnih strujanja, uz zonalnu meridijansku razmjenu vazdušnih masa, odlikuje zonalna raspodjela vazdušnog pritiska. U ovoj raspodjeli vazdušnog pritiska naglašeni su pojasevi/oblasti sa akcionim centrima atmosfere, od kojih su azorski anticiklon i islandski minimum (islandska epresija) stalnog karaktera. Azijski (Sibirski) anticiklon i Arabijska depresija (ciklon) ljeti sezonskog su karaktera. Ovi uticaji ciklona i anticiklona formiraju evropsko deformaciono polje. Ono u suštini egzistira u većem dijelu godine i odlikuje ga transfer hladnih i toplih vazdušnih masa, te formiranje frontalnih i drugih cirkulacionih sistema atmosfere. Evropsko deformaciono polje ima bitan uticaj na klimu i vrijeme geografskog prostora Bosne i Hercegovine, samim tim i na područje opštine Mrkonjić Grad.

Klimatski elementi na području opštine Mrkonjić Grad – analiza klimatskih elemenata. U klimatske elemente se ubrajaju: Sunčevo zračenje - osunčavanje, temperatura vazduha, vazdušni pritisak, vjetar, isparavanje, vlažnost vazduha, oblačnost, padavine i snježni okrivač. Veličine stanja atmosfere se nazivaju meteorološkim elementima. Kada se podaci meteoroloških elemenata sistematizuju za duži, neprekinuti vremenski period i kada odredimo njihove srednje vrijednosti za određene vremenske intervale (dan, mjesec, godišnja doba, vegetacioni period, godina i dr.), tada se dobiju klimatski elementi. Činjenica je da za pravu sliku klime nekog mjesta ili nekog geografskog prostora potreban je klimatski period od najmanje 30 godina.

Klimatski elementi, odnosno njihove numeričke vrijednosti imaju, između ostalog, ogroman značaj za promjene hranjenja vodotoka i promjene njihovih stanja. Tu, prije svega, mislimo na padavine, odnosno atmosfersku vodu koja dospijeva u vodotoke, ali i elemente klime koji smanjuju količinu vode što otiče u vodotoke povećavanjem isparavanja. Klima, u suštini, predstavlja prirodni okvir unutar kojeg pratimo i definišemo njen uticaj na osobenosti vodnih resursa na konkretnom geografskom prostoru, u našem slučaju geografaskom prostoru opštine Mrkonjić Grad.

Karakteristične klimatske odlike opštine često su izmijenjene morfološkim osobinama, kao i drugim domicilnim faktorima. Na klimu na području opštine komplementarni uticaj ima kompleks vegetacije, ali i niz fiziogenih i antropogenih pojava i procesa. Od antropogenih uticaja, s pravom se mogu istaći procesi naseljavanja i razvoj brojnih naselja na području opštine. Meteorološka osmatranja i mjerenja vrše u meteorološkim stanicama prema utvrđenim jedinstvenim propisima.

Tipologija i determinacija klime u slivu Crne rijeke. Kada je u pitanju klasifkacija klimata, uz uvažavanje razmatranih geografskih uslova, možemo konstatovati da interaktivno djelovanje meteoroloških/klimatskih elemenata i faktora ima snažan uticaj na formiranje tipova klime na određenim geografskim prostorima. Geografski raspored pojedinih komponenata klime (kao što su radijacija, prosječne temperature vazduha, srednje visine padavina, karakteristični vjetrovi u pojedinim oblastima i dr.) potvrđuju postojanje određenih geografskih zakonitosti.

Od bitnih karakteristika klime za sliv Crne rijeke, možemo konstatovati da je ljeto suvlje od zime, temperatura vazduha ima brži rast u proljećnim mjesecima a sporije opadanje u jesen, tako da je jesen malo toplija (za 0.8^{o}C) od proljeća. Ovakav termički režim karakterističan je za kontinentalnu klimu, ali moramo konstatovati da za precizniju ocjenu klime nedostaje kompletniji monitoring na području mrkonjićke opštine. Za sliv Crne rijeke moguće su i promjene termičkog režima, zbog povremenih maritimnih uticaja. Na klimu sliva, ali i vremenske prilike u slivu, utiče zatvorenost sliva prema sjeveru i sjeveroistoku, dok u dijelu sliva koji gravitira planinskom području lokalni uslovi su često značajan modifikator. U skladu sa Kepenovom klasifikacijom klimata možemo konstatovati da veći dio sliva Crne rijeke, ali i opštine pripada umjereno – kontinentalnom tipu klime. Ovakva ocjena klime je relativno uopštena i odnosi se na veći dio sliva Crne rijeke i opštine. Za pojedine dijelove sliva i oštine mogli bi dati i nešto drugačiju ocjenu klime, naročito za brdsko – planinske dijelove sliva, koji dijelom pripadaju D klimatu.

Morfometrijske karakteristike sliva Crne rijeke

Hidrološki značaj razvođa. Razvođa imaju veliki hidrološki značaj posebno ako ih sačinjavaju planinski masivi. Sliv Crne rijeke je, uglavnom, jasno izražen u planinskom terenu, manjim dijelom u terenu izgrađenom od vododržljivih stijena**,** a najvećim dijelom u karstnom terenu u kojem se topografski određeno razvođe ne podudara sa hidrogeološkim razvođem.

Položaj razvođa sliva Crne rijeke i karakteristike njegovog profila u odnosu na tzv. „izvor vlage“. Termin „izvor vlage“ u fizičkoj geografiji označava pravac iz kojeg dolazi osnovna masa padavina. Sliv Crne rijeke prima najznačajnije količine padavina sa Mediterana (Jadranskog mora).

Dužina razvođa (S) i koeficijent razvitka razvođa (m). Dužina razvođa sliva Crne rijeke određena je mjerenjem sa topografske karte i iznosi 53.0 km. Dužina razvođa desne strane sliva iznosi 30.45 km, a lijeve 22.55 km.

Srednja visina razvođa (H) . Ova vrijednost se dobije najpreciznije planimetrisanjem površine profila dužine razvođa (S). Međutim, srednja visina razvođa definiše se i kao aritmetička sredina prosječne visine vrhova na razvođu (H_{sr}) i prosječne visine prevoja (h_{sr}), tako da vrijednost za Crnu rijeku iznosi 820.54 m.

Sliv Crne rijeke i njegove karakteristike

Površina kopna, ograničena vododjelnicom, sa koje padavine otiču riječnim sistemom u okean, more, jezero ili neku drugu rijeku naziva se sliv. Svaki riječni sliv ima izvjesne karakteristike, koje su značajne za režim rijeke i vodni bilans njenog sliva, odnosno ima određene specifičnosti. Za potrebe ovog rada odredili smo najbitnije morfometrijske karakteristike sliva Crne rijeke, koje su značajne za režim ove rijeke i vodni bilans njenog sliva.

Površina sliva (F). Ukupna površina sliva predstavlja površinu riječnog sliva ograničenog (omeđenog) vododjelnicom, odnosno horizontalnu projekciju topografske površine sa koje se voda sliva u riječni sistem ili u određeni riječni tok. Površinu sliva rijeke Crne rijeke odredili smo planimetrisanjem površine na topografskoj karti, sa unaprijed određenom vododjelnicom i ona iznosi 111.2775 km^2 (F_d = 60.285 km^2 ; F_l = 50.9925 km^2).

Dužina sliva (L_s). Dužina sliva, u zavisnosti od oblika sliva, može se odrediti na dva načina. Za slivove oblika elipse, približno kružne ili pravougaone, dužina sliva se dobija prema dužini prave (u razmjeri karte) koja spaja ušće i izvor rijeke sa produžetkom do razvođa. Ako je sliv nepravilnih kontura, onda se dužina sliva određuje prema dužini medijane (u razmjeri karte). Dužina sliva Crne rijeke iznosi 14.0 km.

Srednja širina sliva (B_m). Srednja/prosječna širina sliva dobije se podjelom površine sliva (F) sa njegovom dužinom (L_s), a za sliv Crne rijeke vrijednost je 7.9483 km. Prosječna širina sliva ima veliki hidrološki značaj.

Koeficijent asimetrije sliva (k_a) . Koeficijent asimetrije sliva za Crnu rijeku iznosi *0.0417.* Koeficijent asimetrije sliva (k_a) je značajan hidrološki pokazatelj. U nekim slivovima postoje znatne razlike u količini padavina i uslovima za njihovo oticanje u rijeke sa desne i lijeve strane sliva, pa otuda i velike razlike u količini vode koja a njih otiče u glavni vodotok.

Prosječan pad riječnog sliva (i_F ili I_{sl}) . Prosječan pad riječnog sliva je veoma značajna hidrološka karakteristika, jer od njegove veličine zavisi brzina površinskog oticanja padavina (kišnice i snježnice) do stalnih vodotoka u slivu. Za sliv Crne rijeke vrijednost prosječnog pada (srednjeg pada sliva) iznosi 2.88%.

Gustina riječne mreže (D) po Nojmanu (Neumannu) . Gustina riječne mreže predstavlja odnos između ukupne dužine svih vodotoka (ΣL) i površine sliva (F). Za sliv Crne rijeke: D = 1.169 km/km^2.

Čestina vodotoka u slivu Crne rijeke – D_f . $D_f = \frac{N}{F}$; N = broj rijeka; F = površina sliva. Za sliv Crne rijeke čestina vodotoka iznosi 0.14 vodotoka na km^2.

Srednja dužina padina u slivu Crne rijeke – l_p. Srednja dužina padina se određuje preko gustine riječne mreže (D), a za Crnu rijeku iznosi 0.475 km

Visinski položaj sliva: H_{max} i H_{min} i ukupan pad sliva: ΔH . H_{max} = 1468 m n.v.; H_{min} = 260 m n.v.

$\Delta H = H_{max} - H_{min}$ = 1208 m.

Srednja nadmorska visina sliva – H_s. Srednja nadmorska visina sliva H_s dobija se preko obrasca:

$$H_s = \frac{\sum_{i=1}^{n} f_i \times h_i}{F} = 662.73 \text{ m}$$

; Za određivanje srednje nadmorske visine sliva neophodno je odrediti (isplanimetrisati) odgovarajuće površine između odgovarajućih izohipsi.

Morfometrijske karakteristike toka Crne rijeke

Dužina glavnog toka - L_t. Dužinu glavnog toka rijeke predstavlja rastojanje između izvora i ušća rijeke. Određuje se na kartama krupnijeg razmjera uz upotrebu cirkla ili kurvimetra, odnosno danas i digitalizacijom topografskih karata. Dužina toka Crne rijeke iznosi 17.3 km.

Ukupni pad toka – H_r . Ukupni pad toka predstavlja razliku nadmorske visine izvora glavnog riječnog toka ($H_{r,max}$) i ušća ($H_{r,min}$). Za Crnu rijeku nadmorska visina izvora iznosi 565 m a ušće je na 260 m. $H_r = H_{r,max} – H_{r,min} = 505$ m.

Srednji pad toka – I_{sr} (m/km, odnosno u ‰). Srednji pad toka predstavlja odnos ukunog pada toka - H_r i ukupne dužine toka – L. Srednji pad toka Crne rijeke iznosi 29.19 ‰.

Uzdužni profil i srednji uravnati pad toka – I_{ur} .

Slika 1. Uzdužni profil Crne rijeke

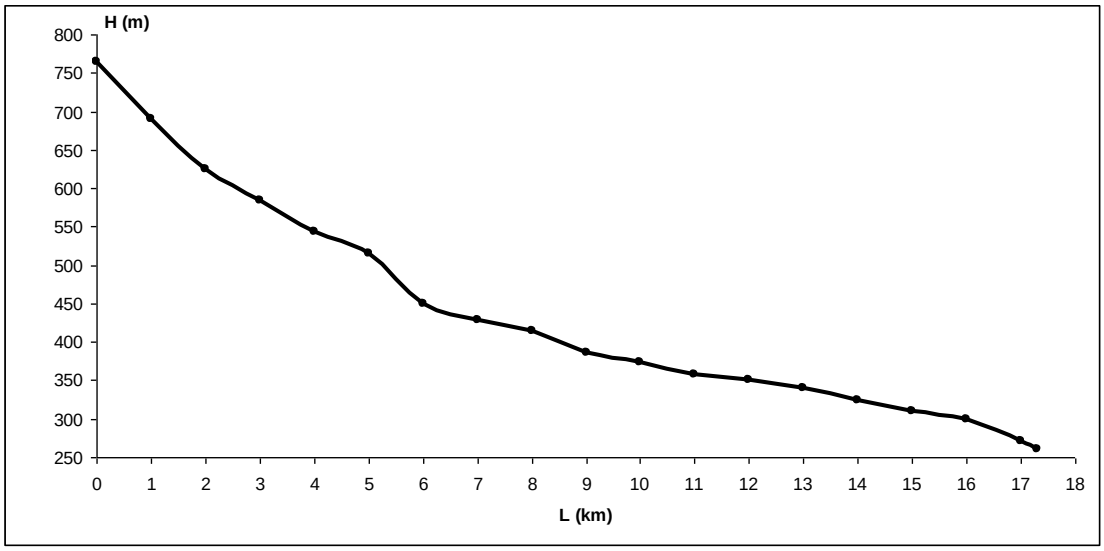

Uzdužni profil toka predstavlja krivu koja povezuje visine riječnog korita i/ili površine vodnog ogledala na odgovarajućim tačkama duž toka, od izvora do ušća.

Pad SL^{1085}. Pad SL^{1085} predstavlja odnos denivelacije kote na dužini toka $0.1 \times L_t$ i $0.85 \times L_t$ i ukupne dužine toka. Sa grafikona uzdužnog profila riječnog toka odrede se vrijednosti kota $H_{85\%}$ (570 m) i $H_{10\%}$ (280 m), tako da pad SL^{1085} kod Crne rijeke iznosi 16.76‰.

Izvedene veličine karaktera vodotoka i sliva Crne rijeke

*Koeficijent krivudavosti toka – K_l .*Koeficijent krivudavosti toka predstavlja odnos između dužine glavnog toka i dužine sliva i za Crnu rijeku iznosi 1.2357.

Koeficijent neravnomjernosti riječnog toka - K_n. Koeficijent neravnomjernosti riječnog toka definisan je odnosom ukupne dužine lijevih pritoka i ukupne dužine desnih pritoka. Koeficijent za crnu rijeku iznosi 0.478.

Najznačajnije pritoke Crne rijeke

Tabela 1. Lijeve i desne pritoke Crne rijeke

Redni broj	Vodotok	L_t (km)	n.v. izvora (m)	n.v. ušća (m)	Ukupni pad (m)	Prosječni pad (%)	Dužina pritoka (m)
LIJEVE PRITOKE (od izvora do ušća)							
1.	Anđelovo vrelo-potok	1.025	860	720	140	13.86	1425
2.	Bezimeni p.	1.500	780	620	160	10.66	550
3.	Bezimeni p.	1.050	775	590	185	17.61	575
4.	Bezimeni p.	0.300	700	625	75	25.00	-
5.	Bezimeni p.	1.575	775	600	175	11.11	-
6.	Bezimeni p.	0.725	480	427	53	7.31	-
7.	Bezimeni p.	1.125	510	420	90	8.00	-
8.	Rajkovića p.	3.650	530	365	165	4.52	2100
9.	Kujin potok	3.200	550	327	223	6.96	-
10.	Dragovac	7.650	765	320	445	5.81	7450
11.	Cjepalo[2]	1.950	1360	768	592	30.35	1950
DESNE PRITOKE (od izvora do ušća)							
1.	Bezimeni p.	0.875	700	610	90	10.28	-
2.	Četrnja	2.000	860	592	268	13.40	1950
3.	Bezimeni p.	0.750	655	560	95	12.66	-
4.	Skele	7.700	1400	530	870	11.29	5450
5.	Bezimeni p.	0.375	550	490	60	16.00	-
6.	Bezimeni p.	1.250	530	410	120	9.60	-
7.	Duboki potok	1.350	560	389	171	12.66	500
8.	Jerkovića p.	2.850	550	360	190	6.66	875
9.	Bezimeni p.	3.625	580	353	227	6.26	450
10.	Liskovački p.	12.500	712	350	362	2.89	10700

Vrste i izvori zagađenja riječne mreže opštine Mrkonjić Grad

Na hidrografiju opštinskog područja odlučujući uticaj imaju fizičkogeografska svojstva. Područje opšine karakterišu, kako smo već naveli, dvije hidrografske cjeline: sliv Vrbasa (oko 85%) i sliv Sane (oko 15%). Hidrogeološki potencijal je takođe značajan, posebno u planinskim masivima i Podrašničkom polju. Sa stanovišta zaštite vodotokova na području opštine, najznačajniji je tok Crne rijeke, koja je otoka jezera Balkana i koja je najugroženiji vodotok mrkonjićke opštine. Crna rijeka u suštini predstavlja kolektor za otpadne vode Mrkonjić Grada, ali i sela nizvodno od ovog opštinskog središta. Brojni izvori i manji vodotoci važni su vodni resursi u lokalnom smislu, a posebno su dominantni na padinama Lisine i Dimitora. No, i pored prisutnog bogatstva izvora i vodotokova, naselja na sjevernom dijelu opštine (Trijebovo, Šehovci, Surjan, Dubica) karakteriše bezvodnost.

Crna rijeka nije predmet stalne fizičkohemijske, biološke ili mikrobiološke kontrole kvaliteta lokalnih vlasti. Veći broj značajnijih pritoka Crne rijeke nisu bile nikada predmet istraživanja, a ne treba zaboraviti da kvalitet vode u njima može imati značajan uticaj na stanje zagađenosti Crne rijeke.

Zagađivanje voda. Kvalitet i fizičkohemijsko svojstvo vode zavisi od niza faktora. Brojni su fiziogeni i antropogeni izvori koji mogu dovesti do poremećaja kvaliteta vode. U slivu Crne rijeke, na osnovu rekognosciranja sliva u proteklom periodu i uzorkovanja, ističemo prije svega geomorfološko, hemijsko i biološko zagađivanje voda. Geomorfološki agensi (temperatura, voda, vjetar) vrše mehaničko i hemijsko razaranje (eroziju) postojećih, prvenstveno tektonskih oblika reljefa. Vrlo često materijal otrgnut od podloge dospijeva u hidrosferni kompleks. Zavisno od granulometrijskog sastava, hemijskog sastava

[2] Potok se uliva u jezero Balkanu

vučenog i suspendovanog/lebdećeg nanosa, obima i intenziteta transporta/pronosa nanosa, može se desiti da dođe do povećanog primanja hranljivih i toksičnih materija u vodotokove.

Zagađenost Crne rijeke i mogući negativni uticaji na životnu sredinu

Crna rijeka, kao i njen riječni sistem, na površini od oko 111.00 km^2, predstavlja primarni recipijent otpadnih voda brojnih naselja u njenom slivu. Pod otpadnom vodom, u ovom slučaju, označavamo vodu koja je promijenila svoje izvorne fizičke, hemijske ili biološke osobine rezultatom ljudskih aktivnosti. Opasne supstance označavaju supstance ili grupu supstanci, koje su toksične, trajne i podložne bioakumulaciji. Zagađujuća materija označava svaku supstancu sposobnu da prouzrokuje zagađenje.

Za sliv Crne rijeke karakteristični su disperzivni i glavni zagađivači. Disperzivni izvori, u donjem i srednjem dijelu sliva, rezultat su poljoprivredne aktivnosti (plodne riječne terase). Korišćenjem hemijskih sredstava koja se koriste za zaštitu u biljnoj proizvodnji, realno je očekivati zagađenje vodotoka, ali i podzemnih voda. Mogućnost pojave klizišta, odnosno zagađenja prouzrokovanih erozivnim procesima trebaju biti predmet posebnih analiza (obim vučenog i suspendovanog nanosa u koritu Crne rijeke i njenih pritoka).

Osnovni izvori zagađenja i zaštita Crne rijeke. Na osnovu preliminarnih istraživanja, možemo konstatovati da su najizrazitiji zagađivači sliva i toka Crne rijeke: industrijska i zanatska proizvodnja i industrijske otpadne vode; urbanizacija u slivu Crne rijeke, kao posljedica razvoja Mrkonjić Grada, ali i kompleksne promjene u ruralnom području (komunalne vode); pojava nasumičnih deponija smeća i otpada (tzv. „divlje deponije“); saobraćaj na kategorisanim i nekategorisanim putevima sliva; ostalo: hemijska sredstva, prirodna i vještačka đubriva, septičke jame, pojava klizišta i značajnija pojava suspendovanih čestica, i dr.

Za sliv i vodotok Crne rijeke , prema nama dostupnim relevantnim informacijama, nije urađena odgovarajuća projektna dokumentacija dugoročnog rješenja odvođenja otpadnih voda. Narasli problemi kod zaštite voda zahtijevaju kompleksna istraživanja u cilju definisanja veze između politike privrednog i prostornog razvoja i unapređivanja životne sredine. U naučnoj i istraživačkoj praksi je već prihvaćena metodologija izrade ključnih indikatora (osnova interakcije 5E: environmentalni, ekološki, ekonomski, energetski i etički parametri), koja se zasniva na principu graničnih faktora: indeks demografske emisije sliva, indeks kvaliteta vode, indeks industrijske proizvodnje.

Rezultati ispitivanja uzoraka vode Crne rijeke. Za utvrđivanje stepena zagađenosti površinskih slatkih voda koriste se fizičko-hemijske, mikrobiološke i biološke metode (Cvijan, 2000; Dalmacija, 2000; Matavulj i sar., 2001; Petrović i sar., 1998). Praćenjem fizičko-hemijskih osobina vode i njihove interakcije sa ostalim parametrima mogu se donijeti zaključci o kvalitetu vode. Vrijednosti pojedinih parametara i njihove promjene neposredno utiču na živi svijet u vodenoj sredini. Od fizičko-hemijskih parametara najčešće se koriste temperatura, pH, elektroprovodljivost, sadržaj i zasićenost kiseonikom, hemijska potrošnja kiseonika (HPK), ukupne suspendovane materije (TSS) i drugi.

Nezavisna fizičko-hemijska mjerenja ne pružaju pravu sliku o stanju kvaliteta vode (Cvijan, 2000; Dalmacija, 2000; Maletin i sar., 1996; Matavulj i sar., 1997). Znatno pouzdaniji pokazatelji stepena zagađenosti vode jesu različiti biološki pokazatelji. Na osnovu mikrobioloških indikatora stanja i kvaliteta vode možemo odrediti prirodu i intenzitet zagađenja, stepen saprobnosti i eutrofizacije, kao i sposobnost autopurifikacije. Za kompleksnu i vjerodostojnu analizu kvaliteta površinskih voda preporučljivo je vršiti ispitivanja istovremeno na svim nivoima, tj. neophodno je pratiti i fizičko-hemijske, i mikrobiološke i biološke pokazatelje kvaliteta (Petrović i sar., 1998).

Sistematska ispitivanja omogućuju nam da na vrijeme uočimo i otklonimo probleme u oblasti vodozahvatanja, prerade i kontrole kvaliteta vode. Stalni nadzor i staranje o održanju povoljnog stanja kvaliteta vode uslov je za formiranje uspješnog sistema upravljanja vodama i planiranje podsticajnih mjera kojima se sprečava izlijevanje zagađenih voda i opasnih materija (Tripković i sar., 2003).

Na području Mrkonjić Grada kvalitet površinskih voda je ispitivan na tri lokaliteta Crne rijeke je uzorkovana na mjestu oticanja iz akumulacije Balkana, u naselju Staro Selo i na lokalitetu Bjelajci. Pored Crne rijeke, analiziran je i kvalitet vode izvorišta Zelenkovac kojim se Mrkonjić snabdijeva vodom za piće, kao i kvalitet vode rijeke Ponor na mjestu poniranja.

Materijal i metode. Uzorci vode su uzeti u sterilne posude u aseptičnim uslovima prema propisanoj proceduri (Karakašević, 1967; Škunca-Milovanović i sar., 1990). Odmah nakon prikupljanja uzoraka izvršeno je mjerenje temperature vode i vazduha, pH vrijednosti, elektroprovodljivosti, koncentracije

rastvorenog kiseonika, saturacije vode kiseonikom, turbiditeta i protoka (Dalmacija, 2000; Dalmacija i sar., 2004). Uzorci su zatim transportovani na ledu na temperaturi do +4˚C. Hemijska analiza vode je izvršena u roku od 12 sati od momenta uzimanja uzoraka, a zasijavanje za mikrobiološku analizu je izvršeno u roku od 24 sata. Pomoću spektrofotometra HACH DR2800 su određene koncentracije rastvorenog amonijaka, nitrata, nitrita, ortofosfata, sulfata, željeza, mangana i bakra, kao i ukupne suspendovane materije. Koncentracija amonijaka je određena metodom pomoću Nessler-ovog reagensa. Nitriti su određeni metodom sa sulfanilnom kiselinom, nitrati redukcijom kadmijuma, a sulfati su određeni pomoću barijum-hromatnog reagensa. Koncentracija bakra u vodi je određena metodom sa bicinhoninatom, mangan je određen PAN metodom, a ukupno željezo ferro-ver metodom (DR manual, 2009). Ukupne suspendovane materije su određene fotometrijski. Brojnost pojedinih grupa bakterija je određena indirektnim odgajivačkim metodama (Hribar, 1978; McKane et all, 1996; Petrović i sar., 1998, Škunca-Milovanović i sar., 1990). Određivanje ukupnog broja bakterija je izvršeno na podlozi za ukupan broj nakon inkubacije od 5 dana na temperaturi od 22-26^{0}C. Psihrofilni heterotrofi su određeni na hranjivom agaru sa inkubacijom od 72 sata na 22^{0}C, dok su mezofili heterotrofi određeni na istoj podlozi nakon inkubacije od 48 sati na 37^{0}C. Fakultativni oligotrofi su određeni na deset puta razrijeđenom hranjivom agaru, sa inkubacijom na 26^{0}C u trajanju od 7 dana. Ukupni koliformi su određeni metodom najvjerovatnijeg broja nakon 48 sati inkubacije na temperaturi od 37^{0}C na podlozi McConkey bujon. Potvrdni test za fekalne koliforme je urađen na podlozi endo agar nakon inkubacije od 48 sati na 44^{0}C. Za određivanje prisustva vrste *Pseudomonas aeruginosa* korišten je cetrimid agar. Prisustvo vrsta roda *Salmonella* i *Shigella* je određeno na podlozi SS agar, dok su za izolaciju *Clostridium* vrsta korištena hromogena podloga za izolaciju klostridija i TSN agar. Enterokoke su izolovane na Simons-citratnom agaru i azid dekstroznom bujonu (APHA-AWWA-WPCF, 1998), a streptokoke na Slanetz-Bartley agaru.

REZULTATI RADA I DISKUSIJA

Lokalitet Crna rijeka - Balkana se nalazi na 44˚25.043' sjeverne geografske širine, 17˚02.852' istočne geografske dužine, na 765 metru nadmorske visine.

Lokalitet Crna rijeka - Staro Selo se nalazi na 44˚25.392' sjeverne geografske širine, 17˚07.416' istočne geografske dužine, na 379 metara nadmorske visine.

Lokalitet Crna rijeka - Bjelajci se nalazi na 44˚51.426' sjeverne geografske širine, 17˚19.557' istočne geografske dužine, na 327 metara nadmorske visine.

Voda je najvišu zabilježenu temperaturu od 16.1˚C (Tabela 2) imala na mjestu oticanja iz akumulacije Balkana uprkos nadmorskoj visini od oko 800 metara, budući da se akumulacija zbog velike površine brže zagrijava, a zbog toplotnog kapaciteta vode sporije se hladi. Nizvodno u obje mjerene tačke temperatura vode je bila niža i iznosila je 13.1˚C. Voda je relativno dobro zasićena rastvorenim kiseonikom budući da je saturacija u svim uzorcima iznosila iznad 80%. Najviša koncentracija kiseonika u vodi je zabilježena na lokalitetu Bjelajci gdje je uzorkovanje izvršeno nizvodno od brzaka gdje usljed pada vode dolazi do njenog miješanja sa atmosferskim kiseonikom što je rezultovalo prezasićenošću vode kiseonikom od 100.6%.

Tabela 2. Fizičko-hemijske karakteristike Crne rijeke

	Balkana	Staro selo	Bjelajci
temperatura vazduha (˚C)	17.9	17.4	14.9
temperatura vode (˚C)	16.1	13.1	13.1
koncentracija rastvorenog O_2 (mg/l)	8.23	8.29	10.36
saturacija (%)	91.3	81.7	100.6
BPK_5 (mg/l)	3.54	7.18	2.03
pH	8.22	8.16	8.56
elektroprovodljivost (µS/cm)	758	799	768
turbiditet (NTU)	4.25	6.59	6.52
amonijačni azot (mg/l)	0.06	0.28	0.03
nitratni azot (mg/l)	0.7	0.4	0.1
nitritni azot (mg/l)	0.009	0.168	0.009
sulfati (mg/l)	148	150	149
ortofosfati (mg/l)	0.14	1.66	0.83
suspendovane materije (mg/l)	2	17	2
mangan (mg/l)	0.047	0.084	0.036
željezo (mg/l)	0.31	0.33	0.36
bakar (mg/l)	0.011	0.014	0.007

Voda Crne rijeke je blago alkalna i na lokalitetu Bjelajci odgovara vodama II klase kvaliteta (Službeni glasnik, 42/01). Signifikantne su izrazito visoke vrijednosti elektroprovodljivosti, koje odgovaraju III klasi kvaliteta površinskih voda. Budući da visoka elektroprovodljivost ukazuje na visoke koncentracije jona u vodi određene su i koncentracije pojedinih metala u vodi. Izmjerene koncentracije mangana i bakra u vodi odgovaraju II klasi kvaliteta, dok je zabilježena povećana koncentracija željeza na sva tri lokaliteta koja odgovara III klasi kvaliteta površinskih voda. Takođe, na sva tri lokaliteta je zabilježena izrazito visoka koncentracija rastvorenih sulfata (ovo je dosta indikativan podatak, jer ukazuje na IV klasu voda; uzorak se treba ponoviti, mada voda sadašnji uzorak dobije bijelu vodu čim se tretira hemikalijom; potrebno je takođe provjeriti geološku podlogu terena).

Najniža vrijednost mutnoće vode je izmjerena na mjestu oticanja Crne rijeke iz akumulacije Balkana. Nizvodno su zabilježene nešto više vrijednosti mutnoće usljed miješanja vode sa česticama zemljišta. Što se osnovnih nutrijenata tiče, na lokalitetu Balkana sve izmjerene vrijednosti su relativno niske i odgovaraju I klasi kvaliteta površinskih voda. Međutim, na lokalitetu Staro Selo koje se nalazi neposredno ispod kuća čija se kanalizacija izlijeva u rijeku, a mora se uzeti u obzir i činjenica da je uz samu obalu nagomilano stajsko đubrivo, kvalitet vode se drastično pogoršava. Naime, koncentracije rastvorenog amonijaka, nitrita i ortofosfata se značajno povećane u odnosu na lokalitetu Balkana pa bi se zbog izmjerene koncentracije nitrita od 0.168 mg/l moglo zaključiti da se radi o vodi IV klase kvaliteta. Međutim, nizvodno se usljed procesa autopurifikacije stanje stabilizuje i na lokalitetu Bjelajci se vrijednosti amonijačnog i nitritnog azota vraćaju u normalu, dok su vrijednosti ortofosfata, iako prepolovljene, još uvijek dosta visoke. Na abnormalnosti na lokalitetu Staro Selo ukazuje i visoka vrijednost biološke potrošnje kiseonika (7.18 mg/l) koja na ovom lokalitetu odgovara IV klasi, a na druga dva lokaliteta odgovara vodama II klase kvaliteta. Naime, nakon ulijevanja otpadnih voda u recipijent dolazi do procesa samoprečišćavanja ili autopurifikacije. Pod uticajem fizičkih (razblaživanje, taloženje), fizičko-hemijskih (koagulacija koloida), hemijskih (hidroliza, oksido-redukcioni procesi) i bioloških procesa, kvalitet vode u kontaminiranom vodenom ekosistemu se nakon određenog vremena poboljšava. Pri tom brzotekuće rijeke imaju izraženije procese samoprečišćavanja od sporotekućih, rijeke se brže prečišćavaju od jezera itd. Ove razlike se javljaju usljed bolje aeracije rijeka, veće brzine miješanja i oksidacije organskih materija (Đukić i sar., 2000).

Mikrobiološke karakteristike Crne rijeke. Rezultate fizičko-hemijskih analiza potvrđuju i mikrobiološke analize budući da je najveći broj bakterija zabilježen upravo na lokalitetu Staro Selo (Tabela 3.). Budući da je broj psihrofilnih bakterija u svim uzorcima veći od broja mezofila, kao i da fakultativni oligotrofi, koji predstavljaju normalnu bakteriofloru vodenih ekosistema, dominiraju u odnosu na ukupne heterotrofe, može se zaključiti da je odnos bakterioplanktona normalan i da voda ima zadovoljavajuću sposobnost samoprečišćavanja. Ukupne koliformne bakterije su izolovane na sva tri lokaliteta, dok fekalni koliformi nisu izolovani samo na izvorištu.

Tabela 3. Mikrobiološke karakteristike Crne Rijeke

	Balkana	Staro Selo	Bjelajci
ukupan broj bakterija (kol/ml)	3000	5400	3000
aerobne heterotrofne psihrofilne bakterije (kol/ml)	2666	6100	2333
fakultativno oligotrofne bakterije (kol/ml)	4150	9600	3875
aerobne mezofilne bakterije (kol/ml)	350	5100	570
ukupne koliformne bakterije (kol/100 ml)	300	4500	300
fekalne koliformne (kol/100 ml)	nisu izolovane	1900	100
proteus vrste	nisu izolovane	izolovane	nisu izolovane
Salmonella I *Shigella* (kol/ml)	nisu izolovane	nisu izolovane	nisu izolovane
sulfitoredukujuće klostridije u 100 ml	nisu izolovane	nisu izolovane	nisu izolovane
Pseudomonas aeruginosa	nisu izolovane	izolovane	izolovane
fekalne streptokoke I enterokoke (kol/ml)	4	70	14

Međutim, brojnost potencijalno patogenih i ukupnih i fekalnih koliforma, kao i aerobnih mezofilnih bakterija se na lokalitetu Staro Selo višestruko uvećava, što je posljedica izraženog antropogenog djelovanja. Na ovom lokalitetu ***su izolovane i potencijalno patogene*** proteus vrste, *Pseudomonas aeruginosa,* a zabilježena je i povećana brojnost fekalnih streptokoka i enterokoka. Ovakva mirkobiološka slika ukazuje da se voda Crne Rijeke nalazi u permanentnom kontaktu sa fekalnim materijama budući da sadrži bakterije koje su indikatori starijeg fekalnog zagađenja, kao i one koje se u vodi mogu naći samo u prisustvu svježeg fekalnog zagađenja. Nizvodno na lokalitetu Bjelajci voda sadrži znatno manji broj svih posmatranih grupa bakterija što ukazuje da je usljed taloženja, različitih fizičko-hemijskih procesa i izražene bakteriološke aktivnosti koja se ogleda i u izmjerenim vrijednostima BPK_5, došlo do razgradnje organskih materija koje su kontaminirale vodu na lokalitetu Staro Selo.

I pored prisustva potencijalno patogenih bakterija opasnih po zdravlje čovjeka, voda Crne rijeke bi na osnovu mikrobioloških parametara odgovarala vodama II klase kvaliteta (Službeni glasnik, 42/01).

ZAKLJUČAK

Sliv Crne rijeke, kao jedinstven hidrološki sistem, ima kompleksan fizičkogeografski položaj. Fizičkogeografska svojstva sliva odredila su i geodiverzitet sliva: diverzitet geoloških pojava i tektonskih odnosa, geomorfološki diverzitet, geodiverzitet vodnih pojava i vodnih tijela, klimatski diverzitet, geodiverzitet pedosfernog kompleksa, biogeodiverzitet i ekogeodiverzitet. Sliv Crne rijeke složenog je geološkog sastava i tektonskog sklopa; geološki sastav sliva je raznovrstan i kompleksan (stratigrafski i litološki). Sliv Crne rijeke pripada tektonskoj cjelini Dinarida, odnosno unutrašnjih Dinarida. Klimu proučavanog sliva odredili su standardni klimatski faktori: geografska širina, nadmorska visina, reljefni sklop, udaljenost od mora, opšta meteorološka situacija i dr. Određeni uticaj imaju i lokalni faktori, tako da možemo konstatovati da je klima sliva Crne rijeke rezultanta sinhronog djelovanja klimatskih elemenata i faktora kompleksnog sistema klime na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Hidrogeološka analiza pokazuje da u slivu Crne rijeke ima preko 300, od čega najveći broj pripada grupi stalnih izvora. Jedan od najvećih vodoprivrednih problema u slivu Crne rijeke predstavlja zagađenje vode same rijeke, ali i njenih pritoka No, i pored upozoravajućih rezultata, dobijenih uzorkovanjm vode iz korita Crne rijeke na tri lokacije, još uvijek ne postoji program kontinuirane kontrole fizičko – hemijske, saprobiološke i mikrobiološke kontrola kvaliteta vode u proučavanom slivu.

LITERATURA I IZVORI

1. Crnogorac, Č., Spahić, M. (2012): Osnovi geoekologije, ARTPRINT, Banja Luka
2. Crnogorac, Č. (2009): Podzemne vode, ARTPRINT; Banja Luka
3. Crnogorac, Č. et al. (2012): Sliv Turjanice – fizičkogeografska i ekološka istraživanja, Art print - Banja Luka, Geografsko društvo Republike Srpske, Banja Luka
4. Živojinović, D., R., (1988 – 1992): Kralj Petar I Karađorđević, knj.1-3, BIGZ, Beograd
5. APHA-AWWA-WPCF, Standard methods for the Examination of Water and Wastewater. 20th Edition. Washington: American Public Health Association (1998).
6. Blaxhall, P.C., Daisley, K.W. (1973): Routine haematological methods for use with fish blood. Fish Biol. 5, 771–781. Department of Chemistry and Biology, Trent Polytechnic, Nottingham NG1 4BU.
7. Cvijan, M. (2000): Ekologija zagađenih sredina, bioindikatori i monitoring sistemi, I deo. Biološki fakultet, Beograd.
8. Dalmacija B., Ivančev-Tumbas, I.: Analiza vode - kontrola kvaliteta, tumačenje rezultatata. Katedra za hemijsku tehnologiju i zaštitu životne sredine, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Budućnost, Novi Sad (2004).
9. Dekić, R., Ivanc, A., Bakrač-Bećiraj A., Bošković J., Lolić S. (2009): Hematološki parametri riba kao indikatori stanja životne sredine, IV međunarodna konferencija i Sajam tehničkih i tehnoloških dostignuća “Ribarstvo” 27. – 29. Maj, Zbornik radova, 204-210.
10. DR2800 user manual, HACH lange GMBH, Düsseldorf, 2009.
11. Đukić, D., Gajin, S., Matavulj, M., Mandić, L. (2000): Mikrobiologija voda (Monografija). Prosveta, Beograd.

THE CRNA RIJEKA RIVER BASIN – HYDROLOGICAL AND ECOLOGICAL RESEARCH

ČEDOMIR CRNOGORAC, VESNA RAJČEVIĆ, RADOSLAV DEKIĆ, SVJETLANA LOLIĆ

Faculty of Science, University of Banja Luka, 78 000 Banja Luka, Republic of Srpska

The Crna rijeka river basin, as a unique hydrological system, is characterized by a complex physico-geographical position. The physico-geographical features of the basin define the geodiversity of the basin: diversity of geological phenomena and tectonicrelations, geomorphological diversity, geodiversity of water phenomena and water objects, climatic diversity, geodiversity of pedospheric complex, bio-geodiversity and eco-geodiversity. The basin is of complex geological composition, both diverse and complex in terms of stratigraphy and lithology, and tectonic structure. The basin belongs to the Dinaric tectonic zone, more precisely the inland Dinaric zone. The climate of the basin studied is determined by standard climatic factors: latitude, sea level, relief structure, distance from sea, general meteorological situation etc. The local factors exert certain influence as well, so aconclusion can be reached that the climate of the basin is the result of the synchronous activity of climatic elements and factors of complex climate system on the global, regional and local levels respectively. The hydrogeological analysis reveals that there are over 300 springs in the basin, the majority of which can be categorized as permanent springs. A major water management problem in the basin is the pollution of the river itself, but also of its tributaries. Yet, despite the alarming results gained by water sampling from the river bed on three locations, there is still no programme of continuous monitoring of physico-chemical, saprobiological and microbiological quality of the water in the basin studied.

KRITERIJUMI I INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA ZA LJUBIJSKU METALOGENETSKU OBLAST

RANKO CVIJIĆ

Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci, 78000 Banja Luka, Republika Srpska

Sažetak: Izvedene metalogenetske analize i geološko-ekonomska ocjena određenih metalogenetskih jedinica u okviru Ljubijske metalogenetske oblasti nedvosmisleno ukazuju na značajne potencijale u odnosu na 24 mineralna resursa i odgovarajuće mineralno-sirovinske baze sa kvantitativnog i kvalitativnog aspekta. Mineralni resursi su podijeljeni na slijedeće grupe: 1. Mineralne sirovine koje su detaljno istražene i pripremljene za eksploataciju ili se nalaze u eksploataciji (rude gvožđa, gline, kvarcni pijesak, prirodni oksidi gvožđa (mineralni pigmenti), bariti, gips, anhidrit, krečnjaci, dolomiti, pijesak, šljunak drugi graševinski materijali, ugalj, mineralne vode (termalne, termomineralne); Utvrđene, ali nedovoljno istražene mineralne sirovine sa jasnom perspektivnošću: tufovi, bentoniti, laporci, dekorativni kamen, fluorit, ekspandirajuće sirovine (šljaka od topljenja ruda gvožđa, materijal sa jalovišta ležišta gvožđa); 3. Neizvjesno perspektivne mineralne sirovine utvrđene prospekcijom (rude olova i cinka, azbest, magnezit). U radu su prikazani prvi rezultati razrade kriterijuma i indikatora održivog razvoja za mineralno-sirovinsku bazu Ljubijske metalogenetske oblasti. Predstavljeni su kriterijumi: mogućnost kapaciteta za geološka istraživanja i proučavanja, mogućnosti postojećih i potencijalnih rudarskih i prerađivačkih kapaciteta, mogućnosti održavanja dugoročnih ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih koristi; i politički, ekonomski i zakonski uslovi. Na osnovu tih kriterijuma je razvijeno višeindikatora održivog razvoja, prije svaga polazeći od toga gdje će se indikatori primjenjivati i od njihove hijerarhijske strukture.

Ključne riječi: kriterijumi, indikatori, održivi razvoj, Ljubijska metalogenetska oblast, građevinski materijali

Abstract: The metallogenic analyses and geological-economic estimation of certain metallogenic units within the Ljubija mettalogenic area undoubtedely indicate the significiant potentials as regards to extension of the 24 mineral resources, and adequate mineral raw-material base from both qualitative aspects. The mineral resources are devided info thee main groups: 1. Mineral-raw materials that thoroughly explored and prepared for exploatation or are still under exploatation: iron ore, quartz sands, natural iron oxides (mineral pigments), barite, gypsum, andidrite, limestone, dolomite, sand, gravel and other building materials, coal, mineral waters (thermal and thermal-mineral; 2. Poved, but unsufficiently eyplored mineral materials: tuff, bentonite, marls, decorative stones, fluorite, raw materials for expanding (slag from iron ore metalurgy, waste dumps conecterd with iron ore deposits); and 3. Uncertain mineralmaterials proved by field geology (lead and zinc ores, asbestis, magnesite).

The article presents the first resultus od development of Criteria and Indicators of Sustainable Development for raw-mineral base in Ljubija metalogenetic area. Criteria were reviwed: possibilities of exploration and research capacities; possibilities of exsisting and potential mining and processing capacities; possibilities of maintance of long-term economics, social and cultural benefits; and political economic and legal conditions. Based on these criteria a great number of indicators os Sustainable Development havebeen developed, especiatlly taking into account where these indicators will be applied as their hierarchical structure.

Key words: criteria, indicattors, Sustainable Development, Ljubija metallonenic area, building materials

UVOD

Na prostoru od oko 2 000 km^2 sjeverozapadnog dijela Republike Srpske, na osnovu kompleksne formacione, metalogenetske i geološko-ekonomske analize, na osnovu sopstvenih dugogodišnjih istraživanja, precizno je definisana Ljubijska metalogenetska oblast, kao jedinica Dinarske metalogenetske provincije. Ovu oblast definiše na jugu front Sanske navlake, na istoku granice jursko krednih tvorevina, na sjeveru unutrašnja ofiolitska zona Kozare i na zapadu tektonski predodređen pravac rijeke Une, duboko urezan u reljefu. U širem geološkom i metalogenetskom smislu, kao cjelina, oblast se prostire i zapadno od rijeke Une, obuhvatajući Banijski i Kordunaški paleozoik (rudni rejon Banije na teritoriji Hrvatske).

Ljubijska metalogenetska oblast oblikovana je kroz složen geotektonski razvoj, odnosno geotektonsku evoluciju, što je uticalo da se u različitim geološkim razdobljima, vremenski formiraju, od gornjeg devona do završno sa kvartarom, različiti morfogenetski i ekonomsko-geološki tipovi ležišta 24 vrste mineraralno-sirovinskih resursa. Najveći značaj, prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, ispitivanja i eksploatacije imaju : rude gvožđa (metalurške i za proizvodnju pigmenata), barita, glina

(kaolinske, bentonitske,opekarsko-keramičke), gipsa i andidrita, zatim fluorita, dolomita, krečnjaka, laporaca, ukrasnog kamena, kvarcnih pijeskova, uglja, mineralizovanih i termalnih voda. Poznate su, ali sa niskim stepenom istraženosti, pojave magnezita, azbesta i ruda olova i cinka. Takođe su prisutne i dijelom već eksploatisane pojedine tehnogene mineralne sirovine, od kojih svakako najveći značaj imaju troske nastale poslije topljenja ruda gvožđa u relativno daljoj prošlosti.

Izvedene metalogenetske analize i geološko-ekonomska ocjena određenih metalogenetskih jedinica u okviru Ljubijske metalogonetske oblasti nedvosmisleno ukazuju na značajne potencijalne mogućnosti u odnosu na proširenje postojeće mineralno-sirovinske baze (MSB), kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom smislu - povećanje postojećih rezervi (posebno kod ruda gvožđa), transformacija pojava u profitabilna ležišta i eventualno pronalaženje i novih vrsta mineralnih sirovina[13].

U savremenim uslovima, kada se na globalnom planu u svijetskim okvirima sve veća pažnja poklanja organizovanom i kontinuiranom sprovođenju principa i koncepcije održivog razvoja u mineralno-sirovinskom kompleksu, u Ljubijskoj metalogeneskoj oblasti upravo istraživanje, eksploatacija i prerada odgovarajućih tipova može predstavljati interesantnu oblast i poligon za razradu kriterijuma i indikatora održivog razvoja. Kroz razradu tih kriterijuma i indikatora, moguće je objektivno sagledati doprinos mineralno-sirovinske baze mineralnih sirovina Ljubijske metalogenetske oblasti, kao dijela ukupnog mineralno-sirovinskog kompleksa, ukupnom održivom razvoju Republike Srpske.

U generalnom pristupu, u ovom radu su, za prikaz karakterističnih kriterijuma i indikatora održivog razvoja kod mineralnih sirovina Ljubijske metalogenetske oblasti, korišćena su tri seta, i to:

-Set kriterijuma i indikatora za mjerenje doprinosa sistema minerala i energetskih sirovina održivom razvoju SAD, razvijen na Okruglom stolu o održivim mineralima, koji podržava Geološka služba SAD i Servis za šume SAD[8];

-Set indikatora o održivom razvoju za ne-ekstrativnu industriju na čijoj izradi je angažovana Grupa za snabjevanje sirovinama EU (Raw Materials Supply Group); i

-Set naturalnih, vrijednosnih i sintetičkih pokazatelja geološko-ekonomske ocjene ležišta mineralnih sirovina u funkciji indikatora održivog razvoja.

Potrebno je napomenuti da je u Kanadi, u okviru MMI inicijative (Canada's Mineralls and Metals Indicator Inicijative) razrađeno pet tipova indikatora (indikatori korišćenja resursa, upravljanja,proizvoda, regiona i sektora), ali u ovom radu nisu razmatrana, što je slučaj i sa australijskim rezultatima ostvarenim u ovoj oblasti.

U savremenim geološko-ekonomskim razmatranjima mineralno-sirovinskog kompleksa Republike Srpske, na Ekonomskom institutu u Banjoj Luci, u toku su sistematična geološko-ekonomska analitička proučavanja relacije mineralno-sirovinski kompleks – održivi razvoj u okviru izrade strategije razvoja Republike Srpske do 2020.godine. Dio ovih proučavanja obuhvata generalnu problematiku održivog razvoja u mineralo-sirovinskom kompleksu, ali isto kao i uticaj na problematiku mineralnih resursa Ljubijske metalogenetske oblasti. Dio prezentirane problematike u ovom radu, rezultat je geološko-ekonomskih analitičkih istraživačkih i naučnih aktivnosti na kompleksnom autorovom proučavanju mineralne ekonomije[4], mineralnog sektora i održivog korišćenja mineralnih resursa Republike Srpske[7].

KRITERIJUMI I INDIKATORI ODRŽIVOG RAZVOJA U MINERALNO-SIROVINSKOM KOMPLEKSU

Na značaj indikatora održivog razvoja i potrebu razvoja njihovih sistema u skladu sa determinisanim kriterijumima, posebno je ukazano na Drugoj konferenciji UN „Životna sredina i razvoj", održanoj 1992. Godine u Rio de Žaneiru. U glavi 40., tački 4. Agende 21, najvažnijem dokumentu ove konferencije, konstatovano je da: „često korišćeni indikatori, kao što je bruto nacionalni proizvod i kvantificiranje pojedinih resursa, ili pravci zagađenja, nisu objezbjedili odgovarajuće indikacije održivosti. Metode za procijenu međusobne povezanosti različitih sektoskih ekoloških, demografskih, socijalnih i razvojnih parametara, nisu dovoljno razrađene ili primjenjene. Treba da budu razvijeni indikatori održivog razvoja, koji objezbjeđuju solidnu osnovu za odlučivanje na svim nivoima i doprinose samo-regulisanju održivosti integrisanih sistema životne sredine i razvoja" [1].

Poslije konferencije u Riju, različite specijalne radne grupe, kontinuirani okrugli stolovi, konferencije i inicijative i druge aktivnosti na međunarodnom i nacionalnom planu, bile su direktno posvećene kompleksnoj problematici različitih aspekata održivog razvoja u mineralnom sektoru. Svuda je ukazivano

na značaj razvoja opštih kriterijuma i seta indikatora održivog razvoja u tom sektoru. Istovremeno, pojedine zemlje i njihove zajednice (SAD, EU, Kanada, Australija; Kina i dr.), počele su da razvijaju sisteme nacionalnih indikatora u okviru svojih mineralnih strategija i politika. Rezultati postigniti u SAD, Kanadi i EU, posebno su prikazani na Konferenciji o indikatorima održivog razvoja u mineralnoj ekonomiji, održanoj u Milosu (Grčka) 2003.godine [3].

Primjenjujući američku klasifikaciju kriterijuma i indikatora održivog razvoja [8], na mineralno sirovinski kompleks Ljubijske metalogenetske oblasti, razrađen je sljedeći set kriterijuma i indikatora:

Kriterijum 1. Održavanje kapaciteta za obezbjeđivanje proizvodnje mineralnih sirovina

Cilj ovog kriterijuma je da se procijene mogućnosti u resursima svih vrsta i tipova mineralnih sirovina i mogućnosti da se zadovolje potrebe sadašnjih i budućih generacija.

Sub-kriterijum 1.1. Istraženi i potencijalni resursi mineralnih sirovina Ljubijske metalogenetske oblasti

Prioritetni indikatori

1.1.1.Raspoloživi prostori i površine za dalja geološka istraživanja i eksploataciju mineralnih sirovina Ljubijske metalogenetske oblasti;

1.1.2.Utvrđeni i potencijalni resursi mineralnih sirovina prema kategorijama i klasama rezervi Ljubijske metalogenetske oblasti;

1.1.3.Tipovi i vrste mineralnih sirovina koji se proizvode, njihov kvalitet i ukupno učešće u proizvodnji (%);

Sub-kriterijum 1.2. Raspoloživi kapaciteti za istraživanje

Prioritetni indikatori

1.2.1.Istraživanje mineralnih sirovina u toku godine ili dužeg vremenskog razdoblja:

- Ukupna dužina istražnih bušotina;
- Ukupan iznos sredstava za istraživanje mineralnih sirovina iz entitetskog budžeta;
- Ukupan iznos sredstava za istraživanje mineralnih sirovina iz drugih izvora;
- Površina zahvaćena istraživanjima mineralnih sirovina, godišnje u km^2;
- Broj godišnje izdatih odobrenja za istraživanje mineralnih sirovina,
- Iznos ukupnog godišnjeg doprinosa za održavanje mineralnog blaga kod mineralnih sirovina, novčane jedinice (KM);

Sub-kriterijum 1.3. Proizvodni kapaciteti (eksploatacija i prerada)

Prioritetni indikatori

1.3.1. Obim domaće godišnje proizvodnje:

- Rovna ruda, t ili $m^{3;}$
- Proizvodi od prerade mineralnih sirovina (razne vrste proizvoda)

1.3.2. Obim uvoza i izvoza mineralnih sirovina i proizvoda od mineralnih sirovina:

- Uvoz, novčane jedinice;
- Izvoz, novčane jedinice;
- Neto izvoz/uvoz, novčane jedinice.

Sub-kriterijum 1.4. potrošnja energije, vode i dr. po jedinici količine otkopane mineralne sirovine i odgovarajućih proizvoda prerade:

Prioritetni indikatori

1.4.1. Potrošnja energije, odgovarajuće jedinice;

1.4.2. Potrošnja vode, l po jedinici proizvoda;

1.4.3. Potrošnja drugih karakterističnih reprodukcionih materijala, odgovarajuće jedinice.

Kriterijum 2. Uticaj na kvalitet životne sredine:

Ovaj kriterijum obuhvata uticaj proizvodnje i prerede mineralnih sirovina na životnu sredinu, obuhvatajući vazduh, površinske i podzemne vode, i zemljište.

Sub-kriterijum 2.1. Ambijent životne sredine:

Prioritetni indikatori

- Kvalitet voda i njihovo održavanje;
- Zagađenost voda (podzemne i površinske).

Sub-kriterijum 2.2. Upravljanje ekstrakcijom i preradom mineralnih sirovina:

Prioritetni indikarori

- Efikasnost korišćenja vode

Sub-kriterijum 2.3. Lokacija – rekultivacija, remedijacija i sl.

Prioritetni indikatori

- Rekultivisane (popravljene, obnovljene) površine u odnosu na planom predviđene površine, km^2 ili ha;
- Dužina vremena potrevbog za transformaciju napuštenih/iscrpljenih rudišta/površinskih kopova u objekte različite namjene.

Subkriterijum 2.4. Ispuštanje/oslobađanje u životnu sredinu različtih komponenti u toku eksploatacije i prerade mineralnih sirovina:

Prioritetni indikatori

- Količina različitih komponenti ispuštenih/oslobođenih u životnu sredinu.

Kriterijum 3. Društveno-ekonomska korist od proizvodnje i prerade mineralnih sirovina:

Cilj ovog kriterijuma je da se obezbjedi set informacija, koje se koriste pri procjenjivanju socijalno-ekonomskih efekata, direktno i indirektno povezanih sa eksploatacijom i preradom mineralnih sirovina.

Sub-kriterijum 3.1. Lokalnog i nacionalnog karaktera

Prioritetni indikatori

- Broj zaposlenih na eksploataciji, preradi i transportu i broj izdržavanih lica od tih djelatnosti;
- Prihodi zaposlenih u različitim segmantima mineralno-sirovinskog kompleksa (godišnji, mjesečni i sl.) novčane jedinice;
- Prihodi za državni budžet i budžete lokalnih zajednica samouprave (rojaltis, porezi na svojinu, doprinosi, PDV, renta i dr);

Kriterijum 4. Zakonski, institucionalni, ekonomski i dr. okviri:

Svrha utvrđivanja ovog kriterijuma je sagledavanje ukupnog političkog okvira unutar kojega se odvijaju aktivnosti za mineralno sirovinski kompleks Ljubijske metalogenetske oblasti u ambijentu Republike Srpske.

Sub-kriterijum 4.1. Zakonski okvir:

Prioritetni indukatori

- Svojinsko pravo – vlasništvo:
  - Broj javnih i privatnih kopova, rudišta i sl.;
  - Sporna rješenja;
  - Tradicionalna prava vlasnika;
- Ocjena/procjena vrijednosti resursa mineralnih sirovina, planiranje upotrebe zemljišta i odgovarajuća zakonski regulisana mineralna strategija i politika;
- Potrebne saglasnosti/dozvole i okviri za korišćenje ležišta mineralnih sirovina, dužina procesa donošenja odluka;
- Ponovna upotreba, reciklaža, otpaci, lom i sl., količine;

Sub-kriterijum 4.2. Institucionalni okviri:

Prioritetni indikatori

- Broj i vrsta javnih aktivnosti;
- Permanentno obučavanje radne snage, broj, vrijeme trajanja obuke i dr.

Sub-kriterijum 4.3. Ekonomski okvir:

Prioritetni indikatori

- Politika investicija i poreska politika, koja ubrzava ili usporava (potiskuje) održivi razvoj – moguć veći broj indikatora kod mineralnih sirovina;
- Identifikacija i izvještavanje o eksternim troškovima – veličina tih troškova i odnos prema drugim tročkovima u kompaniji.

U EU već nekoliko godina se razrađuju indikatori održivog razvoja za područje ne-energetske ekstrativne industrije, i to za sljedeća tri podsistema mineralnog sektora: 1) metalični mineralni resursi; 2) mineralni resursi industrijskih minerala; 3) mineralni resursi za građevinaske materijale. Indikatori se razvijaju za dva nivoa: nivo kompanija i nivo zemalja članica. Karakteristično je da su indikatori za podsistem mineralnih resursa za građevinske materijale, gdje svakako pripada najveći broj mineralnih sirovina u Ljubijskoj metalogenetskoj oblasti, najnepotpunije razrađeni. Osnovni razlog za to je postojanje

velikog broja malih i srednjih preduzeća (oko 20 000) i njihov relativno mali odziv na dobrovoljni upitnik, koji im je poslat iz odgovarajućeg tijela, koje radi na pitenjima indikatora održivog razvoja u EU [6].

U vezi sa zaštitom životne sredine, kada su u pitanju mineralne sirovine, u EU se odvijaju značajne promjene, čiji će efekti imati veliki uticaj na realizaciju ukupne politike održivog razvoja [5]. Poseban značaj ima i Vizija evropske tehnološke platforme za održive mineralne resurse [9].

Sumarno, indikatori razrađeni u EU za mineralne resurse, prilagođeni domaćem mineralno-sirovinskom kompleksu, obuhvataju:

1.Indikatori uticaja mineralno sirovinskog kompleksa na životnu sredinu:

-Zemljište, voda, energija – potrebe u prostoru; upotreba 1 t gotovog proizvoda i dr;

-Upotreba toksičnih materija u proizvodnji i preradi – potrošnja po jedinici odgovarajućeg proizvoda;

-Broj incidenata u toku godinu dana u životnoj sredini, koji su izazvani istraživanjem, eksploatacijom i preradom mineralnih sirovina;

-Površine (ha, km^2) zahvaćene eksploatacijom i one koje su predviđene za rekultivaciju;

-Nove površine (ha, km^2) predviđene za istraživanje i eksploataciju.

2.Indikatori povezani sa radnom snagom angažovanom u mineralno-sirovinskom kompleksu:

-Zdravsteno stanje i sigurnosni uslovi radnika – godišnji broj nesreća na radu, posebno fatalni slučajevi; gubitak radnog vremena zbog nesreća;

-Direktna i indirektna zaposlenost (ukupan broj i struktura zaposlenih u svakom u sistemu mineralno sirovinskog kompleksa Ljubijske metalogenetske oblasti; ukupan broj radnih časova i i po podsistemima; učešće u ukupnom broju radnika zaposlenih u cjelokupnom mineralno-sirovinskom sektoru zemlje i dr.);

-Razvoj/unapređivanje znanja – obuka za poboljšavanje kvalifikovanosti i ovladavanje korišćenjem novih tehnologija i tehničkih sredstava (ukupan godišnji broj časova obuke i njihov procenat u odnosu na ukupan broj utrošenih radnih časova);

3.Indikatori životnog ciklusa:

-Raspoloživa mineralno-sirovinska baza – klase, kategorije i kvalitet rezervi;

-Objezbjeđeni vijek eksploatacije za pojedinačne kompanije i u cjelini za cijeli mineralno-sirovinski kompleks Ljubijske metalogenetske oblasti;

-Troškovi geoloških istraživanja (ukupna godišnja izdvajanja i prosječna izdvajanja po 1 t pronađenih rezervi mineralnih sirovina), struktura troškova prema primjenjenim metodama istraživanja (bušenje, raskopavanje, oprobovanje, geofizičke i dr. metode);

4.Ostali indikatori:

-Ukupni poslovni obrt (promet) po podsistemima i za kompanije u cjelini; ukupan prihod, rashodi, operativan profit; profit poslije oporezivanja;

-Dužina transporta po vrstama transporta i proizvoda (prosječna dužina transporta od mjesta estrakcije do potrošača prema vrstama transporta: putevi, željeznička pruga, vodeni putevi; učešće pojedinačnih vrsta transporta u ukupnom godišnjem transportu u zemlji) i dr.;

-Investicije za razvoj istraživanja i tehnologija (ukupne godišnje i procentualno učešće u godišnjem obrtu/prometu mineralno-sirovinskog kompleksa Ljubijske metalogenetske oblasti);

-Komunikacija sa lokalnom zajednicom (javna istupanja na relaciji kompanija – lokalna zajednica; ostvareni dani kontakta – ukupan broj; broj javnih posjeta kompaniji i dr.).

Na osnovu dosadašnjih istraživanja, autor smatra da se u okviru relativno velikog broja naturalnih, vrijednosnih i sintetičkih pokazatelja, kako su oni prikazani u odgovarajućoj stručnoj literaturi[2], uz odgovarajuće dopune, moguće je izdvojiti one koji u datom obliku, ili sa određenim korekcijama mogu predstavljati upotrebljive indikatore održivog razvoja u mineralno-sirovinskom kompleksu. U odnosu na tri navedene grupe pokazatelja geološko-ekonomske ocjene, kao indikatori održivog razvoja mogu se kod mineralnih sirovina izdvojiti sljedeći:

1.Naturalni pokazatelji (indikatori) održivog razvoja:

Geološke rezerve;

Kvalitet mineralne sirovine u geološkim rezervama;

Minimalne geološke rezerve;

Gubici pri eksploataciji, pripremi i preradi mineralne sirovine;

Eksploatacione rezerve;

Kapacitet (dnevni, godišnji) površinskog kopa, postrojenja za pripremu i prereadu i dr.;

Ukupan broj zaposlenih u rudarskom preduzeću (kompaniji) i ukupan broj zaposlenih u cijelom sektoru;

Utrošak vode po jedinici proizvoda;

Utrošak svih vrsta energije po jedinici proizvoda;

Vijek eksploatacije površinskog kopa;

Veličina površine koju zauzima površinski kop i veličina rekultivisane površine;

Stopa rentabilnosti kompanije i njenih profitnih jedinica;

2.Vrijednosni pokazatelji (indikatori) održivog razvoja;

Ukupan iznos troškova geoloških istraživanja mineralnih sirovina u određenoj godini (za pojedinačne kompanije, Ljubijsku metalogenetsku oblast i RS u cjelini, po vrestama i tipovima);

Troškovi istraživanja 1 t rezervi mineralne sirovine (u kompaniji, Ljubijskoj metalogenetskoj oblasti i RS);

Troškovi transporta u okviru kompanije i u odnosu na potrošače (vrsta transporta, relacije i dr.);

Ukupan prihod, ukupni rashodi, operativni profit, profit poslije oporezivanja (nivo kompanije);

Specifične investicije po toni rezervi mineralne sirovine ili otkopane sirovine, odnosno finalnog proizvoda;

3.Sintetički pokazatelji (indikatori) održivog razvoja:

Vrijednost ležišta mineralne sirovine bez uzimanja vremenskog faktora u obzir;

Ekonomske klase rezervi utvrđene na bazi potencijalnog profita (ekonomska klasifikacija rezervi);

Vrijednost ležišta mineralne sirovine utvrđena dinamičkim metodama (sa uzimanjem vremenskog faktora u obzir) – pokazatelji dobijeni proračunom sadašnje vrijednosti ležišta i interne stope rentabilnosti, i iz toga izvedeni pokazatelji (indikatori).

Pokazatelji (indikatori) geološko-ekonomske ocjene u funkciji indikatora održivog razvoja, prvenstveno su aktuelni za nivo kompanije (preduzeća). Za veće društveno-političke zajednice i Republiku Srpsku u cjelini potrebno je predhodno, izvršiti vrijednosnu (ekonomsku) ocjenu svih ležišta mineralnih sirovina, i to kako onih koja se već eksploatišu ili se eksploatacija priprema, tako i onih u različitim fazama geoloških istraživanja.

KRITERIJUMI I INDIKATORI RAZVOJA ZA LJUBIJSKU METALOGENETSKU OBLAST

1. Naturalni pokazatelji (indikatori) održivog razvoja

Zahvaljujući višedecenijskim istraživanjima, izrađena je, na novim osnovama, savremena geološka karta i stratigrafsko-litološki stub Ljubijske metalogenetske oblasti, sa karakterističnim geološkim profilima, uz analizu svih geoloških tvorevina koje izgrađuju ovu oblast. Utvrđeno je da geološku građu čine tvorevine sljedeće starosti i litološkog sastava[10]: **gornji devon (D_3)** – krečnjaci i kvarcni pješčari subgrauvaknog tipa; **donji i srednji karbon (C_{1+2})** – klastične stijene sa eruptivima (pješčari grauvaknog i subgrauvaknog tipa, glinoviti i glineni škriljci, alevroliti i rijetko konglomerati, ulošci krečnjaka, dolomita i siderita, spiliti); karbonatne stijene (krečnjaci, dolomiti i ankeriti sa mnogim prelaznim tipovima); marinska ležišta gvožđa (rude gvožđa u klastičnim stijenama – karbonatni tip siderita i oksidni tip limonita i limonit-getita; u karbonatnim stijenama bazične rude gvožđa izgrađene od siderita, ankerita i sideritičnih krečnjaka; djelimično karbonatne i djelimično klastične stijene sa rudama gvožđa); **permotrijas (P_3T)** – pješčari, kvarcni konglomerati, crveni glineni škriljci, rjeđe krečnjaci (na diskordantnoj granici permotrijasa i karbona nalaze se alohtona ležišta limonita i branda u Tomašičkom rudnom poplju; u području marinskih rudnih ležišta permotrijaske naslage su stratigrafska krovina rudnih tijela); **trijas (T)** – facijalno raznovrstan (krečnjaci, dolomiti, vulkanogeno-klastične i karbonatno-klastične naslage, magaladontni krečnjaci i dr.); **gornja jura (J_3)** – krečnjaci sa dobro očuvanim elipksatinijama u površinskim dijelovima; **donja kreda (K_1)** – dolomiti često laminarne teksture, dolomitični krečnjaci, krečnjaci, brečasti dolomiti); **tercijar (Tc)** – miocenske tvorevine Kamengradskog ugljenog basena; terigeno ugljonosna formacija (stratigrafski članovi donjeg i srednjeg miocena, sarmata, ponta i pliocenkvartara) Zapadne Kozare; i neogene naslage Omarsko-prijedorskog polja ispod kvartarnog pokrivača (laporci, krečnjaci i bazalni konglomerati miocenske starosti; prisutne su i gline, laporci, lapori, ugljevite gline, ugalj); pliocen, **kvartar (Pl, Q)** – u Omarsko-prijedorskom polju paleozojske i neogene naslage prekrivene su glinama, ilovačom, pijeskom, šljunkom i produktima erozije i denudacije (registrovana ležišta keramičkih glina, kvarcnog pijeska i pretaloženih ruda gvožđa); **kvartar (Q)** – u Omarsko-prijedorskom polju humus, šljunak, pijesak i organogeno-barski sedimenti; kvartarne naslage vezane za rijeku Sanu i druge manje rijeke čine terasni i aluvijalni sedimenti.

Utvrđeno je da se u tektonskom pogledu, Ljubijska metalogenetska oblast može podijeliti u više cjelina. To su: **Paleozojske naslage** (blok Sana – Gomjenica; blok između Sane i Une; Sanska navlaka; i niz više približno dinarski orijentisanih rasjeda koji presjecaju više tektonskih cjelina ili ih razdvajaju); **Trijaske naslage** sa nekoliko zasebnih cjelina (složene bore na prostoru Podvidača – Budimlić Japra – Blatina; područje Japra – dolina Ljubije sa borama u južnom dijelu i rasjedima različite orijentacije u sjevernom dijelu; oblast Tramošnje gdje su u južnom dijelu brahiantiklinale sa skitskim slojevima u jezgru i anizijskim krečnjacima i dolomitima na krilima, a sjeverno se nalazi tramošnjička sinklinala, djelimično navučena na brashiantiklinale; gornji tok rijeke Gomjenice (prisutna boranja i sistemi rasjeda); **Neogene naslage** (Sansko-kamengradski basen sa zapadnom i istočnom sinklinalom; sinklinalna struktura južnog dijela ugljonosne formacije zapadne Kozare); i **Pliocensko-kvartarne naslage** Omarsko-prijedorskog basena, sa tragovima mlađih tektonskih pokreta.

Obavljena je ponovna ocjena istraženih rezervi svih poznatih geogenih i tehnogenih mineralnih sirovina i potencijalnih mogućnosti za proširenje i eventualno kvalitativno poboljšanje sirovinske baze, odnosno procjenjeni su svi bitni elementi njene reprodukcije. Sve mineralne sirovine Ljubijske metalogenetske oblasti podijeljene su na slijedeće tri osnovne grupe: **1) Mineralne sirovine koje su detaljno istražene i pripremljene za eksploataciju ili se nalaze u eksploataciji :** rude gvožđa dijelova rudnih polja Tomašice, Omarske i Ljubije; gline rudnih zona Brezičani-Kozarac, Bišćani-Hambarine, Tomašica-Ćela i Omarske; kvarcni pijesak rudne zone Svodna-Ivanjska; prirodni oksidi gvožđa-mineralni pigmenti rudnih polja Tomašice i Omarske; bariti rudnih zona Novi Grad-Vidrenjak, Slavićka-Bronzani Majdan i Tramošnje; gips i anhidrit rudnih polja Novog Grada i Krupe na Uni; krečnjak ležišta Derviš Kula; dolomiti ležišta Blatna; akumulacije pijeska, šljunka i drugih pomoćnih građevinskih materijala; ugalj rudne zone Lješljani-Bukova Kosa; mineralne vode Lješljana, Miječanice i dr. (termalne i termomineralne vode); pitke vode Mataruškog polja, Brezičana, Novog Grada i dr.; **2) Utvrđene, ali nedovoljno istražene mineralne sirovine sa jasnom perspektivnošću:** tuf miocenskog basena Zapadne Kozare; bentoniti Lješljana; laporci Lješljana; ukrasni kamen; fluorit; sirovine za ekspandiranje; šljaka od topljenja ruda gvožđa; sirovine za ciglarsku industriju (jalovišta Tomašice i Omarske); **3) Neizvjesno perspektivne mineralne sirovine utvrđene prospekcijom:** rude olova i cinka, azbest i magnezit.

U Ljubijskoj metalogenetskoj oblasti utvrđene su sljedeće **tehnogene mineralne sirovine:** a) tehnogeni industrijski otpad eksploatacije i pripreme ruda gvožđa i drugih mineralnih sirovina (jalovina dobijena pri površinskoj eksploataciji ruda gvožđa – pješčari, krečnjaci, škriljci različitog stepena metamorfoze i pjeskovito-alevritično-glinoviti materijali pogodni za primjenu u putarstvu i građevinarstvu; pelitoidne glinovito-limonitne vanbilansne rude sa mogućom primjenom u građevinarstvu; otpadni muljevi deponovani u posebnim jezerima – oko 3,5 miliona t suvog materijala) ; b) tehnogeni otpad bivše metalurške prerade željeznih ruda u starom i srednjem vijeku (u dolini Japre oko 1 milion tona sirovine sa 46,3-51,33% Fe, 2,80-4,45% Mn, 2,13-24,40% SiO_2 i Fe + Mn 49,41-54,13 %; do 1975 troska je eksploatisana i korišćena u željezarama u Sisku i Jesenicama).

Tabela br. 1

ISTRAŽENE I POTENCIJALNE REZERVE						
VRSTA SIROVINE	**Jed. mjere**	Ukupne rezerve	Potencijalne rezerve	Geološke rezerve $A+B+C_1$	Sadržaj metala-minerala	Stepen istraženosti (%) $\frac{A+B}{A+B+C_1}$
1	2	3	4	5	6	7
Rude gvožđa	000 t	1.150.000	800.000	350.000	100.000	59
Gline	000 t	274.900	250.000	34.900	-	58
Kvarcni pijesak	000 t	214.300	200.000	14.300	13.500	4
Mineralni pigmenti	000 t	49.300	40.000	9.300	4.500	88
Bariti	000 t	4.800	3.300	1.500	700	60
Gips i anhidrit	000 t	53.600	45.000	8.600	3000	52
Krečnjak	000 t	304.000	300.000	4.000	3800	79
Dolomit	000 t	554.400	500.000	54.400	52000	78

Ljekovite vode - Termalne - Termomineralne - Mineralne	 l/sec l/sec l/sec	 40 162 700	 30 120 500	 10 42 200	 - - -	2
Pitka voda	l/sec	3.750	2.060	1.510	-	
Ugalj -Kamengrad - Lješljani	 000 t 000 t	 652.000 610.500	 560.000 600.000	 92.000 10.500	 - -	 44 51
-Šljunak -Pijesak -dr. pomoćni građevinski materijali	000 m^3 000 m^3 000 m^3	37.000 165.000 445.000	32.000 150.000 395.000	5.000 15.000 50.000	- - -	15 10 10

Stanje istraženih i potencijalnih rezervi, kao i stepen njihove istraženosti u Ljubijskoj metalogenetskoj oblasti je najnovijim proračunom utvrđeno i prikazano u tabeli br. 1.

Za svaku mineralnu sirovinu, koja je utvrđena u okviru Ljubijske metalogenetske oblasti izrađene su karte perspektivnosti sa sljedećim rangiranjem: veoma perspektivna područja; perspektivna područja; područja sa nedovoljno procjenjenom perspektivnošću; i područja sa nejasnom perspektivnošću. Postoje određene varijante kod pojedinih mineralnih sirovina. Tako su, npr., kod gipsa i anhidrita izdvojene prema perspektivnosti dvije zone: A (rudno polje Novi Grad) i B (rudno polje Krupa na Uni); kod dolomita – zona A (Blatna-Otoka) i zona B (Dragotinja-Svodna), odnosno veoma potencijalne i potencijalne površine; za mineralne termalne i termomineralne vode izdvojene su: jako potencijalne zone, potencijalne zone i zone neodređene potencijalnosti itd. Za svaku pojedinačnu vrstu mineralne sirovine izvršena je valorizacija kvaliteta i ocijenjena osnovna i perspektivna područja primjene. Poseban akcenat je dat na poboljšanje prirodnog kvaliteta preko metoda pripremanja. Najveća pažnja je poklonjena mineralnim sirovinama koje imaju jasnu dugoročnu perspektivu, kao što su: rude gvožđa, bariti, kvarcni pijesak, mineralni pigmenti, gips i anhidrit, ugalj, mineralne, termalne i termomineralne vode, pitke vode i različite nemetalične mineralne sirovine za građevinarstvo (pijesak, šljunak, građevinsko-tehnički kamen i dr.). Zajedničke karakteristike kvaliteta istraženih mineralnih sirovina Ljubijske metalogenetske oblasti su: a) nivo kvaliteta ne dostiže vrhunske svjetske pokazatelje, što ograničava šire mogućnosti primjene; i b) skoro kod svih sirovina nisu dostignute maksimalne kvalitetne mogućnosti, pa je potrebno: uvođenje novih tehnologija pripreme i koncentracije; korišćenje raznih oblika selektivne eksploatacije; intenzivirati geološka istraživanja u cilju pronalaženja kvalitetnihijih sirovina; i obezbijediti najužu vezu sa prerađivačima i postojećim i potencijalnim potrošačima. Potrebno je detaljno razraditi strategiju razvoja kvalitetne valorizacije mineralnih sirovina ove metalogenetske oblasti.

Za 24 mineralne sirovine Ljubijske metalogenetske oblasti ocijenjen je stepen istraženosti, u odnosu na preddetaljnu prospekciju, preddetaljna istraživanja, detaljna i eksploataciona istraživanja, pri čemu je njegov nivo najviši kod ruda gvožđa, barita, krečnjaka, dolomita i opekarskih glina, a najniži kod magnezita, azbesta i ruda olova i cinka. Ukupno stanje rezervi i stepen istraženosti ukazuje na potrebu permanentnih geoloških istraživanja, sa osnovnom orijentacijom na kvalitetnije mineralne sirovine (u skladu sa zahtjevima savremenih potreba i tržišta) i one koje imaju povoljnije prirodne i druge uslove za eksploataciju.

2. *Vrijednosni i sintetički pokazatelji (indikatori) održivog razvoja*

Na osnovu naturalnih pokazatelja (rezerve, kvalitet, postojeći i planirani kapaciteti, vijek eksploatacije i dr.) i vrijednosnih pokazatelja(troškovi proizvodnje jedinice proizvoda, ukupni prihod, ukupni rashod i dr.), za sva ležišta iz prve i druge grupe obavljena je ekonomska ocjena. Korišćene su tri osnovne dinamičke metode: neto sadašnje vrijednosti (NPV), interne stope prinosa (IRR) i ATK metoda (″cost-benefit″), rad i metoda nacionalne isplativosti. Dobijeni rezultati su prikazani u tabeli br. 2.

Na osnovu dobijenih rezultata ekonomske ocjene, može se zaključiti sljedeće[10,11,13]:

Ukupno neto sadašnja vrijednost svih 24 mineralne sirovine Ljubijske metalogenetske oblasti preračunata je na 183.076.000 KM, od čega na sirovine koje daju tradicionalnu proizvodnju dolazi 174.406.000 KM (93 %), a na sirovine koje bi obezbjeđivale novu proizvodnju 12.670.000 KM (7 %). Najveća vrijednost NPV je kod ruda gvožđa – 104.658.000 KM i čini 57,34 % ukupnog iznosa NPV za sve ocjenjivane mineralne resurse.

Od 1-5. mjesta, po veličini NPV zauzimaju rude gvožđa, voda za piće, ugalj, keramičke gline, gips i anhidrit.

Najmanja vrijednost NPV je kod novih mineralnih resursa koji prema prognozama eventualno mogu da budu uključeni u proizvodnju tek u trećoj deceniji ovog stoljeća. To su: rude olova i cinka, sirovine za ekspandiranje, tufovi, fluorit, bentoniti i tehnogene ciglarske sirovine.

Najveću IRR od svih mineralnih resursa Ljubijske metalogenetske oblasti imaju mineralne vode (43 %), a zatim slijede: voda za piće, termalne vode, prirodni oksidi, termomoneralne vode i rude gvožđa. Najnižu IRR imaju: gvozdena šljaka (25 %), zatim nešto veću (po redosljedu), rude olova i cinka, tehnogene ciglarske sirovine, fluorit i cementni laporac.

Na osnovu proračuna ″benefit cost″ ratio utvrđeno je da je njegov iznos u prosjeku za 24 mineralne sirovine 1,35 a da je veći od prosjeka kod termomineralnih voda, vode za piće, uglja, šljunka i pijeska i prirodnih željeznih oksida.

Rang lista na bazi nacionalne isplativosti je sljedeća: rude gvožđa (36.093.00 KM), voda za piće, ugalj, keramičke gline, prirodni oksidi itd.

Tabela br. 2

R.br.	MINERALNE SIROVINE	NPV		IRR		Ben-cost		Nac.ispl	
		IZNOS	rang	STOPA	rang	KOEF.	rang	IZNOS	rang
1	ŽELJEZNA RUDA	104.658	**1**	32,10	**6**	1,33	**7**	36.093	**1**
2	KERAMICKA GLINA	7.156	**4**	31,50	**7**	1,24	**10**	3.931	**4**
3	CIGLARSKA GLINA	920	**13**	27,10	**19**	1,17	**12**	612	**11**
4	KVARCNI PIJESAK	929	**12**	27.20	**18**	1,16	**13**	147	**14**
5	PRIRODNI OKSIDI	4.261	**6**	35,50	**4**	1,48	**3**	2.997	**5**
6	BARITI	527	**16**	29,00	**11**	1,09	**18**	-51	**22**
7	GIPS I ANHIDRIDI	5.438	**5**	29,00	**12**	1,33	**8**	2.458	**7**
8	KRECNJAK	3.182	**9**	27,45	**17**	1,09	**19**	937	**8**
9	DOLOMITI	4.159	**7**	28,00	**14**	1,16	**14**	-31	**20**
10	MINERALNE VODE	3.372	**8**	42,00	**1**	1,37	**6**	2.691	**6**
11	TERMALNE VODE	640	**15**	36,00	**3**	1,19	**11**	411	**13**
12	TERMOMINERALNE VODE	765	**14**	35,00	**5**	2,22	**2**	548	**12**
13	VODA ZA PIĆE	28.485	**2**	40,50	**2**	2,24	**1**	26.407	**2**
14	UGALJ	15.586	**3**	28,15	**13**	1,48	**4**	12.017	**3**
15	ŠLJUNAK, PIJESAK	1.081	**10**	28,00	**15**	1,41	**5**	738	**10**
16	TUF	27	**22**	28,00	**16**	1,01	**22**	-311	**23**
17	BENTONITI	29	**20**	29,55	**10**	1,06	**21**	-28	**19**
18	LAPORAC	474	**17**	27,00	**20**	1,07	**20**	-329	**24**
19	UKRASNI KAMEN	1.008	**11**	30,50	**8**	1,28	**9**	810	**9**
20	FLUORIT	28	**21**	26,75	**21**	1,13	**17**	13	**16**
21	SIROVINA ZA EKSPANDIRANJE	0	**24**	30,50	**9**	1,00	**23**	-5	**17**
22	GVOZDENA ŠLJAKA	201	**18**	25,00	**24**	1,16	**15**	87	**15**
23	TEHNOGENE CIGLARSKE SIR.	151	**19**	26,50	**22**	1,14	**16**	-5	**18**
24	OLOVO I CINK	2	**23**	**25,10**	**23**	**1,00**	**24**	-47	**21**

3. *Uticaj na kvalitet životne sredine*

Razrada svih relevantnih mjera iz oblasti zaštite i unapređivanja životne sredine, a vezane su za istraživanje, eksploataciju, pripremu i preradu mineralnih sirovina, sa osnovnim ciljem da se raspoloživo mineralno bogatstvo što racionalnije koristi i istovremeno spriječe brojne negativne posljedice koje mogu

nastati usljed ovih aktivnosti, ako nisu pod adekvatnom kontrolom. U osnovi svih tih dugoročnih mjera, odnosno politike zaštite životne sredine, treba da bude koncepcija uravnoteženog razvoja, kao opšteg svjetskog opredjeljenja[12].

Pri tome zaštita životne sredine ne smije biti postavljena i sprovođena na takav način da bude ograničavajući faktor, već stimulans za racionalnije, efikasnije i efektivnije iskorišćavanje mineralnih resursa, uz korišćenje savremenih dostignuća nauke, tehnike i tehnologije, sa orijentacijom na optimalno korišćenje tih resursa u svim fazama njihovog tretmana i uz poseban akcenat na tehnologiju bez otpadaka i što kompleksnije korišćenje rezervi i ležišta. Dobre mogućnosti za najširu afirmaciju ovakvih pristupa upravo pruža Ljubijska metalogenetska oblast, u kojoj se uz rude i ležišta gvožđa pojavljuju mnoge prateće mineralne sirovine, koje se na principu kompleksnog pristupa mogu uspješno ekonomski valorizovati. Mineralna politika nikako ne smije zanemariti i to šta raditi kada odgovarajuća ležišta budu iscrpljena, odnosno šta se predviđa u postekspoatacionom periodu.

4. Zakonski, institucionalni, ekonomski i dr. Okviri

Ovi okviri podrazumijevaju, prije svega, preciznu razradu (postojanje) mineralne politike i strategije, kao dijela ekonomske politike Republike Srpske u cjelini[10]. Ovakva politika i strategija praktrično još uvijek ne postoji, odnosno nije razrađena i oficijelno verifikovana od strane državih organa.

Mineralna politika Republike Srpske, na osnovu sadašnjeg stanja i primjene kompleksnog analitičko-sintetičkog postupka, prema proučavanjima autora, morala bi da obuhvati sljedeće:

Realizaciju kompleksne geološko-ekonomske analize rezultata dosadašnjih geoloških istraživanja: istražene rezerve po klasama i kategorijama svih poznatih mineralnih sirovina; potencijale za njihovo eventualno povećanje i kvalitativno poboljšanje; mogućnosti u oblasti novih i netradicionalnih mineralnih sirovina; efektivnost dosadašnjih istraživanja; preliminarnu procjenu ekonomskih efekata koji bi mogli biti ostvareni u narednih 10-20.godina korišćenjem raspoloživih rezervi. Analiza treba posebno da obuhvati i ocjenu ukupnog stanja u MSK, posebno postojećih (izgrađenih) kapaciteta, njihovu pogonsku spremnost, pravce modernizacije, revitalizacije i ukupnog reinženjeringa.

Analiza svih navedenih pokazatelja i informacija treba da ima preliminarni karakter i da bude obavljena u najkraćem roku (do 1. godine) i predstavljaće osnovu za preduzimanje narednih aktivnosti resornih državnih organa;

Državni organi (Vlada, resorna ministarstva i dr.), moraju jasno da se opredjele u strateškom smislu u odnosu na geološka istraživanja i eksploataciju mineralnih sirovina, odnosno cjelokupan MSK, uključujući i geoadministraciju, geomenadžment i geoindustriju, tj. za prihvatanje njihovog značaja, razvoja i ukupnog tretmana u okviru mineralne ekonomije i ekonomske politike Republike Srpske. Potrebno je precizno određenje šta država od MSK očekuje i traži, a šta je spremna, sa svoje strane, da obezbijedi u vidu direktnih i indirektnih mjera koje bi imale podsticajan karakter, podsticajna budžetska sredstva, podsticajnu poresku politiku, kredite, olakšice zbog iscrpljivosti ležišta i dr.). U vezi sa ovim, očigledno je (to se jasno vidi i na osnovu kompleksne analize MSB i MSK Ljubijske metalogenetske oblasti), da mineralno-sirovinski resursi Republike Srpske predstavljaju komparativnu prednost privrede i ekonomike zemlje u cjelini. To se naročito odnosi na mineralne sirovine kao što su: rude gvožđa, ugalj, olovo i cink (Srebrenica),veći broj nemetaličnih mineralnih sirovina ,termalne, mineralizovane i pitke vode i dr.

U okviru preliminarno koncipirane strategije i mineralne politike, Država mora jasno da se opredijeli šta zadržava "za sebe" i pod kojim uslovima (nacionalna isplativost, ocjena efekata prema cijenama u sjenci, većinsko učešće kapitala u pojedinim rudarskim preduzećima poslije privatizacije i dr.). Bez takve diferencijacije neće biti uspješna, niti privatizacija (naročito strateških preduzeća), niti koncesiona politika u oblasti prospekcije, istraživanja i eksploatacije ležišta mineralno-sirovinskih resursa;

Sljedeći korak je detaljna revizija svih postojećih zakonsko-pravnih regulativa i normi, odnosno zakona i pravilnika koji se direktno, ili indirektno odnose na MSK i komplementarne oblasti i djelatnosti, unošenje suštinskih izmjena, primjerenih tržišnoj privredi, a po potrebi i izrada potpuno novih zakonskih i podzakonskih akata.

ZAKLJUČAK

1.Razmatrani setovi kriterijuma i indikatora održivog razvoja za mineralne sirovine Ljubijske metalogenetske oblasti, većim dijelom se zasnivaju na inostranim iskustvima, koja su opšteg karaktera i odnose se na cijeli mineralno-sirovinski kompleks (sektor), a ne na pojedinačne mineralne sirovine i njihove karakteristične grupe. Zbog toga je potrebno, u daljim proučavanjima i istraživanjima, na bazi adekvatne dublje analize i ekspertske studije, konkretnije, ali i restriktivnije, razviti set kriterijuma i indikatora koji zadovoljavaju i globalne zahtijeve, uz istovremeno objektivno odražavanje sadašnjeg stanja i potencijalnih mogućnosti u domaćem mineralno-sirovinskom kompleksu. Indikatori predstavljaju neutralne, naučno-stručno zasnovane informacije bez prejudiciranja zaključaka i opravdanja, koji nisu potpuno provjereni.

2.Razrada realnog i transparetnog seta kriterijuma i indikatora održivog razvoja u mineralno-sirovinskom kompleksu Ljubijske metalogenetske oblasti ima veliki ekonomski, socijalni i ekološki značaj, jer ovi mineralni resursi imaju zapaženu ulogu u domaćoj mineralnoj ekonomiji i ekonomici Republike Srpske u cjelini, pa je potrebno objektivno utvrditi ukupni parcijalni doprinos mineralno-sirovinske baze ove oblasti u razvoju održivog društva i ukupnih društvrno-ekonomskih uslova.

3.Kriterijumi i indikatori održivog razvoja, razrađeni za Ljubijsku metalogenetsku oblast, moraju biti tako postavljeni da imaju u vidu više bitnih elemenata, kao što su: interesi svih zainteresovanih strana (optimum za konkretne uslove), uvažavanje dobrovoljnih inicijativa, potrebe javnog dijaloga između proizvodnih kompanija i drugih zainteresovanih subjekata (lokalna samouprava, država, sindikati, nevladine organizacije, banke, osiguravajuća društva i dr.), potrebe i zahtijeve za usavršavanjem postojećih relevantnih zakonskih i podzakonskih akata, objezbjeđivanja odgovarajuće informacione baze (problem čak i u EU), realne mogućnosti uvođenja najboljih tehnika i tehnologija, i naročito, da su mineralne sirovine, bez obzira na veliku rasprostranjenost, ipak iscrpljivi i neobnovljivi prirodni resursi. Osim toga, veoma je bitno da kriterijumi i indikatori budu potvrđeni od najšireg kruga zainteresovanih i prihvaćeni kao element nacionalne strategije i politike održivog razvoja.

4.Suštinske, društveno-ekonomske promjene u Republici Srpskoj, kao i one koje tek predstoje, a sve sa orijentacijom na uvođenje tržišne privrede (tranzicija, privatizacija, globalizacija, informaciona revolucija i dr.), i nesumnjiva potreba kvalitetno drugačijeg odnosa prema mineralno-sirovinskom kompleksu, predstavljali su polazište za multi mineralno-sirovinski pristup Ljubijskoj metalogenetskoj oblasti. Ležišta ruda gvožđa sa relativno velikom istraženom sirovinskom bazom i potencijalima da bude proširena, ostaju i dalje u centru pažnje, ali na bazi koncepcije trajnog uravnoteženog razvoja i portfolio efekata. Nametnula se društveno i ekonomski logična potreba da se raspoložive mineralne sirovine (skoro tridesetak) tretiraju u skladu sa dugoročno strateški postavljenim ciljevima (mineralna politika i strategija), a na principima savremenog geomenadžmenta, kao specifičnog oblika najšire postavljenog upravljanja resursima, ljudima i kapitalom. Ovako postavljena problematika, poslije višegodišnjih istraživanja i proučavanja, pokazala je direktno i indirektno, naročito preko ″cost-benefit″ analize i proračuna ekonomske ocjene istraženih rezervi (primjena metoda NPV i IRR), da mineralne sirovine Ljubijske metalogenetske oblasti predstavljaju komparativnu prednost Republike Srpske i da ih treba optimalno aktivirati sa ciljem postizanja, ne samo komercijalne, već i nacionalne isplativosti uloženih, i onih koje tek treba uložiti, investicionih sredstava. Ovo sve, razumije se, pretpostavlja i preciznu razradu mineralne politike i strategije u okviru Republike Srpske u cjelini, jer postoje i druge, istina manje značajne, mineragenetske jedinice u Republici koje bi takođe mogle da daju odgovarajući doprinos razvoju domaće mineralne ekonomije, privrede i Države u cjelini.

5.Generalno razrađen set kriterijuma i indikatora održivog razvoja za Ljubijsku metalogenetsku obalst, može biti polazni okvir i za druge oblasti, pri čemu treba dati prioritet onim oblastima i mineralnim resursima, koji daju ili mogu davati značajniji doprinos unapređenju mineralne ekonomije i održivom razvoju društvene zajednice.

LITERATURA

1. Agenda 21, Rio de Janeiro, Web: http//w.w.w.unap.org/lelislative/ag 21ch.40.htm.
2. Janković S., Milovanović D., 1985: Ekonomska geologija I osnovi ekonomike mineralnih sirovina. RGF, grupa smjerova za ILMS, pos. izd., Bweograd, 403 s.
3. Karamis M., 2003: Sustainable development conference held in Greece. Web: http://ms.smenet.org/200308/css/min0308_31clm?CFID.
4. Milovanović D., Cvijić R., 2007: Osnovni koncept održive mineralne strategije i politike Republike Srpske, Zbornik radova sa naučnog skupa Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, str.335-354.
5. Roth M., 2004: Primjena propisa – izdavanje dionica o emisiji CO_2 počinje 1. januara 2005. godine (prevod sa njemačkog). SIG, Bilten, 24, s.21 – 22, Beograd.
6. Sustainable Development Indicators for the EU Non-energy extractive industry in 2001. Final SDI Report, 19.02.2004. Supply Group, European Commision, 15 p.
7. Tomanec R., Milovanović D., 2001: Teorija konzervacije mineralnih sirovina i istraživanje i korišćenje ležišta glina. Zbornik radova Trećeg međunarodnog savjetovanja o površinskoj eksploataciji glina, RGF, Komitet za površinsku eksploataciju Saveza inženjera i tehničara SCG, s. 210 – 216.
8. U.S. Sustainable Minerals Round table Presentation to Stakeholders June 2003. Web:www.unk.educ/mines/smr.
9. Vision Paper for a European Technology Platform on Sustainable Mineral Resources (SMR), Final Proposal, 11 March 2005, European Commission, p. 11.
10. Cvijić R., 2004: Geomenadžment u funkciji korišćenja i razvoja mineralnih resursa Ljubijske metalogenetske oblasti, Monografija, RŽR "Ljubija", Prijedor, Rudarski institut Prijedor, 350 strana; ISBN 99938-630-5-x; CIP katalogizacija u publikaciji, Narodna univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, s. 350.
11. Cvijić R., Milošević A., 2011: Strategija razvoja Republike Srpske do 2020, Sektor nefinasijskih preduzeća, Mineralno-sirovinski kompleks, Kniga br. 3.3., Ekonomski institut Banja Luka, 85 strana.
12. Cvijić R., Cvijić S., 2012: Ekološki uticaj na okolno zemljište na površinskom kopu »Buvač« rudnika Omarska, Zbornik radova, Međunarodni kongres ekologa »Ekološki spektar 2012., Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, s. 635 - 650.
13. Cvijić R., i saradnici ,1999; Ekonomska ocjena vrijednosti osnovnih mineralnih sirovina rudnika željezne rude "Ljubija" Prijedor na osnovu prosječnih tehničko-tehnoloških pokazatelja za period od 30 godina, Studija, Fond stručne dokumentacije RŽR "Ljubija" Prijedor, 88 strana.

***СЕКЦИЈА Б*:**

ДЕМОГРАФСКИ, СОЦИОЕКОНОМСКИ И ЕКОНОМСКОГЕОГРАФСКИ РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ И ПРОБЛЕМИ

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ПРИРОДНОМ КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У ПЕРИОДУ 1996-2011. ГОДИНЕ

ДРАШКО МАРИНКОВИЋ, АЛЕКСАНДАР МАЈИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: У недостатку пописа становништва морамо се ослонити на анализу виталних догађаја. Од 2002. године у Републици Српској присутан је негативни природни прираштај, као посљедица пада наталитета и повећања стопе морталитета. Основни разлог смањења наталитета је феномен недовољног рађања, док је повећање смртности повезано са процесом старења становништва. Са регионалног аспекта најаралмантнија ситуација је у малим општинама које поред негативних трендова у природном кретању имају и одлив становништва механичким путем. Негативни демографски процеси у будућности ће се одразити на све сфере друштва, па ако се не промијени свијест о овоме проблему, становништву Републике Српске пријети депопулација и изумирање.

Кључне ријечи: природно кретање становништва, наталитет, морталитет, депопулација.

Abstract: Due to the lack of population census we have to rely on the analysis of vital occurrences. Ever since 2002, there has been an evident negative birth rate in Republika Srpska as a result of poor birth rates and growing number of deaths. The phenomenon of insufficient births in the main reason for birth rate decrease whereas the mortality is conditioned by the aging of the population. From the regional point of view, the situation is most threatening in the small municipalities, which are affected by both negative migration trends and mechanical population drain. The negative demographic processes will, in the future, affect all social layers and Republika Srpska is threatened by the depopulation and extinction unless the awareness about the problem increases.

Key words: natural movement of population, birth rate, mortality, depopulation.

Република Српска се суочава са комплексним демографским проблемима који се манифестују константним смањењем стопе рађања и негативним природним прираштајем, смањењем броја ученика у основним школама, процесима депопулације, нестајања села, старења становништва и емиграције фертилног и радноспособног становништва у иностранство. Основна и истовремено најнеповољнија карактеристика демографског развоја Републике Српске у последњих десетак година је интензивно смањење природног прираштаја, односно недовољно рађање. Компоненте природног кретања становништва, у периоду 1996-2011. године, указују на проблеме у демографском развоју. Тренутна стопа природног прираштаја је негативна и указује на поремећаје у виталним структурама становништва са низом негативних посљедица (Маринковић, 2012.).

Процјене укупног броја становника у Републици Српској, које су вршене током последњих неколико година, су се међусобно разликовале. Посебан проблем у контексту израде разних Стратегија, односно актуарских пројекција и моделирања, биле су неодговарајуће и неконзистентне старосне структуре и релативни демографски показатељи, који су се из таквих процјена изводили (Маринковић; Ђурђев, 2011.).

Прва декада XXI вијека преставља изузетно сложен период у демографском развоју Републике Српске, у коме се број становника постепено смањује, а природни прираштај биљежи тенденцију константног пада. Годишње стопе раста становништва и подаци о релативном учешћу појединих подручја у укупном становништву указују на међузависност природног кретања и процеса депопулације и старења становништва. Републику Српску карактерише завршна фаза демографске транзиције која је условљена спорим економским развојем и терцијаризацијом друштва, слабом искориштености природних ресурса и доста повољног саобраћајно-географског положаја, што је већ покренуло поремећаје биолошког карактера. У последњих неколико година овај простор карактерише интензиван пад стопе фертилитета, што у основи почива на моделу ниске репродукције (Маринковић, 2012.).

Према процјенама за период 1996-2011. године, Република Српска има знатно мањи број становника у односу на 1991. годину, што је посљедица интензивног расељавања становништва, процеса избјеглиштва, емиграције у иностранство, ратног морталитета и смањења природног

прираштаја. Према процјенама Републичког завода за статистику простор Републике Српске је 2011. године имао 1.429.668 становника.[1]

Табела 1. Апсолутни показатељи природног кретања становништва Републике Српске у периоду 1996-2011. године

Година	Процјена броја становника	Живорођени		Мртво-рођени	Умрли			Природни прираштај
		Укупно	Мушки		Укупно	Мушки	Одојчад	
1996.	1.391.593	12.263	6.368	61	10.931	6.056	179	1.332
1997.	1.409.835	13.757	7.176	73	11.755	6.495	156	2.002
1998.	1.428.798	13.527	7.081	56	12.469	6.615	112	1.058
1999.	1.448.537	14.500	7.394	70	12.529	6.681	119	1.971
2000.	1.469.182	14.191	7.319	52	13.370	7.069	103	821
2001.	1.490.993	13.699	7.053	77	13.434	7.290	73	265
2002.	1.455.446	12.336	6.365	40	12.980	6.791	89	-644
2003.	1.463.465	12.066	6.247	41	13.498	7.121	66	-2.451
2004.	1.471.529	11.917	6.188	35	13.475	6.987	63	-2.454
2005.	1.479.634	11.638	5.974	40	13.802	7.239	37	-3.480
2006.	1.443.709	10.524	5.351	27	13.232	6.904	50	-2.708
2007.	1.439.673	10.110	5.203	39	14.146	7.302	38	-4.036
2008.	1.437.477	10.198	5.262	34	13.501	7.058	40	-3.303
2009.	1.435.179	10.603	5.577	32	13.755	7.099	51	-3.152
2010.	1.433.038	10.147	5.184	41	13.517	6.935	44	-3.370
2011.	1.429.668	9.561	5.008	29	13.658	7.001	43	-4.097

Извор: Демографска статистика 4, 10, 14 и 15, Републички завод за статистику, Бања Лука

Из претходне табеле види се да је у периоду 1996-2011. године општа стопа наталитета у Српској у константном паду (за 2,1‰), а 2011. године први пут је број рођених пао испод 10.000. У десетогодишњем периоду од 2002. до 2011. године апсолутни број умрлих је за 26.464 већи од броја рођених, дакле само на основу природног кретања становништво Српске се смањило за 1,85%. Негативна стопа природног прираштаја условљена је наглим падом наталитета у првој декади 21. вијека и повећањем стопе морталитета. Највећа вриједност природног прираштаја била је 1997. године (2.002), док је у 2011. години регистрована најнижа апсолутна вриједност (-4097).

Према подацима Републичког завода за статистику за 2011. годину, у Републици Српској стопа наталитета је 6,7‰, морталитета 9,6‰, односно стопа природног прираштаја је негативна и износи -2,9‰.[2]

Анализа опште стопе наталитета указује да простор Републике Српске спада у нисконаталитетна подручја. Бруто стопа фертилитета је веома ниска, што је посљедица планирања породице, све раширенијег самачког живота, постратних траума, расељавања и процеса избјеглиштва, али и тешке социо-економске ситуације, психолошких и других фактора. Од 2002. године, број умрлих је већи од броја живорођених. Међутим, дугорочно опадање наталитета појавило се и прије него што је годишњи број умрлих надмашио број живорођених, па је данас потребни број живорођених много већи него што то показују наведене разлике у односу на број умрлих (Маринковић, 2012.).

[1] Извор: Демографска статистика 15, Републички завод за статистику Републике Српске, 2012.
Напомена: Ове процјене Републичког завода за статистику Републике Српске и Агенције за статистику БиХ су веома често негиране у стручно-научним анализама и разним истраживањима по којима у Републици Српској тренутно има око 1,2 милиона, а у Босни и Херцеговини око 3,2 милиона становника.
[2] Извор: Демографска статистика 15, Републички завод за статистику Републике Српске, 2012.

График 1. Однос наталитета, морталитета и природног прираштаја у Републици Српској 1996, 2001, 2006. и 2011. године

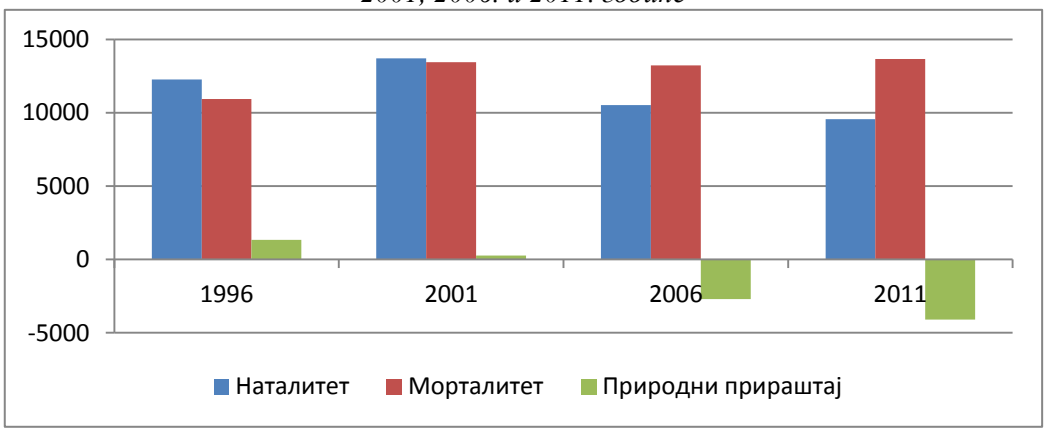

Табела 2. Упоредни приказ компонената природног кретања становништва Републике Српске и држава Југоисточне Европе у 2011. години, у промилима

Држава	Општа стопа наталитета	Општа стопа морталитета	Смртност одојчади	Стопа природног прираштаја
Република Српска	6,7	9,6	4,5	-2,9
Федерација БиХ	9,1	8,6	6,6	0,5
Србија	9,0	14,2	6,3	-5,2
Хрватска	9,4	11,6	5,6	-2,4
Црна Гора	11,6	9,4	...	2,2
БЈР Македонија	11,1	9,5	7,6	1,6
Албанија	12,1	7,1	...	5,0
Грчка	10,1	9,7	3,8	0,4
Бугарска	9,6	14,7	8,5	-5,1
Румунија	9,9	12,1	9,8	-2,2

Извори: www.rzs.rs.ba/; www.fzs.ba/; www.fzs.ba/; www.webrzs.stat.gov.rs/WebSite/; www.dzs.hr/; www.monstat.org/cg/; www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE; www.instat.gov.al/en/Home.aspx; www.stat.gov.mk/; www.nsi.bg/indexen.php; www.insse.ro/cms/rw/pages/index.en.do

Од свих држава у окружењу Република Српска има најнижу стопу наталитета, док је вриједност стопе смртности у нивоу просјека, али знатно испод сусједних држава (Србије и Хрватске), које имају сличне демографске тенденције.

Ако бисмо у разматрање узели варијанту са мањим броја становника Републике Српске онда би демографска слика била доста реалнија и више би одговарала просјеку окружења. Нпр. ако би узели да у Српској има 1,2 милиона становника, општа стопа наталитета би се повећала на 8,0 ‰, док би стопа морталитета била 11,4 ‰ У том случају природни прираштај би имао још негативнију вриједност и износио би -3,4 ‰. Предстојећи попис становништва, који се на нивоу Босне и Херцеговине предвиђа за октобар 2013. године ријешиће многе дилеме и пружити егзактнију демографску слику простора Републике Српске.

График 2. Однос броја рођених дјечака и дјевојчица у Републици Српској у периоду 1996-2011. године

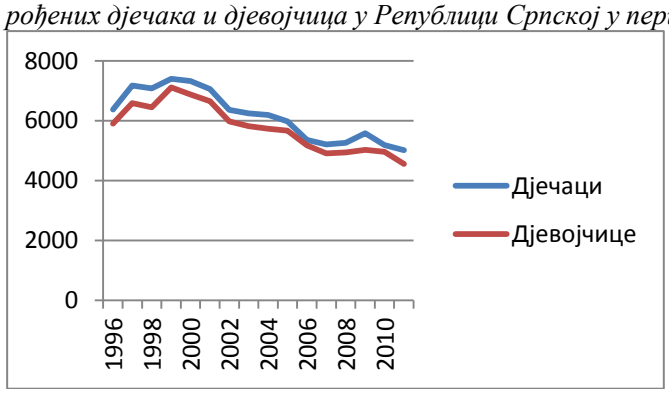

У 1996. години коефицијент маскулинитета у Српској је износио 108, док је у 2011. години вриједност тог параметра била 110. Дакле, на 100 живорођених дјевојчица, роди се 110 дјечака.

Табела 3. Живорођени према старости мајке у Републици Српској у периоду 1996-2011. године

Година	Укупно	<15	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50+	Непо-знато
1998.	13.527	-	796	4.374	4.008	2.428	1.036	246	16	2	621
1999.	14.500	1	907	4.520	4.192	2.436	1.028	214	18	1	1.183
2000.	14.191	1	722	4.356	4.310	2.411	1.126	262	12	1	990
2001.	13.699	2	938	4.370	4.082	2.245	957	235	10	-	860
2002.	12.336	4	787	3.828	3.921	2.049	878	210	5	-	654
2003.	10.537	-	688	3.624	3.445	1.798	752	132	11	-	87
2004.	10.628	4	697	3.551	3.547	1.838	776	144	8	1	62
2005.	10.322	3	659	3.277	3.548	1.901	696	173	5	1	59
2006.	10.524	3	586	3.186	3.590	2.163	691	144	11	-	150
2007.	10.110	3	557	2.980	3.410	2.176	745	137	10	1	91
2008.	10.198	4	536	2.759	3.642	2.241	745	169	6	-	96
2009.	10.603	3	499	2.704	3.815	2.528	834	165	4	1	50
2010.	10.147	-	436	2.465	3.573	2.540	919	150	9	-	55
2011.	9.561	-	407	2.157	3.515	2.410	914	151	7	-	-

Извор: Статистички годишњак Републике Српске за 2009. и 2011; Демографска статистика бр.15., Републички завод за статистику, 2009, 2011. и 2012. године

Помјерање старосне границе рађања дјеце код жена у Републици Српској у периоду 1998 – 2011. године може се анализирати на основу података виталне статистике. Ови подаци упућују на закључак да су жене 1998. године највише дјеце рађале у старосном интервалу између 20 и 24 године живота. На другом мјесту су биле жене које су рађале у старосној доби између 25 и 29 година, а на трећем оне које су рађале између навршених 30 и 34 године живота. Тринаест година касније, 2011. године, жене највише дјеце рађају у периоду од 25 до 29 године живота, затим оне које рађају између 30 и 34 године старости, а тек на трећем мјесту су жене које су своје мајчинство остариле између 20 и 24 навршене године старости. Дакле, очигледно је да са помјерањем границе рађања долази и до промјене у репродуктивном понашању, што је сигурно условљено повећањем нивоа образовања и промјена активности жена. Томе, такође, треба додати и константне трендове пресељења женске популације из сеоских средина према градским, гдје су традиционално ниже стопе фертилитета.

График 3. Дистрибуција живорођених у Републици Српској према старости мајке 1998. и 2011. године

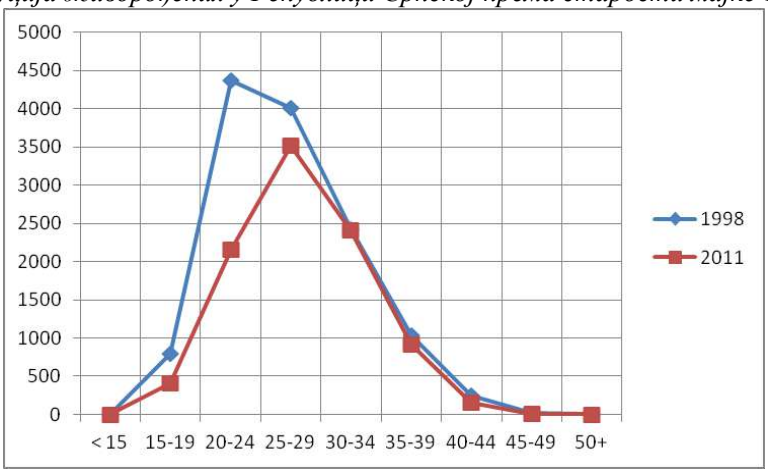

Изглед графика 3. потврђује претходне констатације да је дошло до значајног смањења броја живорођених, али је истовремено дошло и до помјерања просјечне старости када се остварује

мајчинство. Просјечна старост мајке при рођењу дјетета у Републици Српској 1998. године била је 26,7 година, док 2011. године износи 28 година.

Табела 4. Живорођени према реду рођења у Републици Српској у периоду 1996-2010. године

Година	Укупно	прво	друго	треће	четврто	пето и више	Непо-знато
1998.	13.527	5.803	4.859	1.545	298	116	906
1999.	14.500	6.217	4.980	1.557	257	104	1.367
2000.	14.191	6.050	4.868	1.533	294	125	1.321
2001.	13.699	6.045	4.592	1.435	295	136	1.196
2002.	12.336	5.532	4.226	1.352	266	110	850
2003.	10.537	5.035	3.870	1.156	281	91	104
2004.	10.628	5.219	3.728	1.224	250	102	105
2005.	10.322	4.974	3.723	1.171	263	110	81
2006.	10.524	5.019	3.726	1.179	248	102	250
2007.	10.110	4.789	3.637	1.169	227	94	194
2008.	10.198	4.781	3.711	1.150	258	99	199
2009.	10.603	4.848	3.918	1.329	284	102	122
2010.	10.147	4.526	3.788	1.283	262	120	168
2011.	9.561	4.442	3.609	1.134	215	116	45

Извор: Статистички годишњак Републике Српске за 2009. и 2011; Демографска статистика бр.15., Републички завод за статистику, 2009, 2011. и 2012. године

Када се у обзир узме апсолутан број прворођене дјеце у периоду 1998-2011. године, може се констатовати мањак од 1.361 дјеце. Исти тренд може се констатовати и код броја другорођене (-1.250) и трећерођене (-413) дјеце. Дакле, највеће смањење имају прворођена дјеца, па је уз одсуство рађања уопште, то један од тренутно највећих проблема. Јасно се уочава да је једино прогресија од првог ка другом дјетету донекле задовољавајућа, док је тренд рађања трећег дјетета такође незадовољавајући.

У Републици Српској треће дијете у породици је доста ријетка, а четврто врло ријетка појава. У посљедњих десет година као треће дијете рађа се просјечно годишње око 1.200 беба, док као четврто дијете у посљедњих петнаест година годишње се роди мање од 300 беба. Истраживања указују да троје дјеце није довољно за повећање природног прираштаја, већ само за његово одржање. Од укупног броја рођених 2011. године у Републици Српској према реду рођења у 46% случаја рађају се прворођенчади, са 38% удјела рађа се друго дијете, а само у 15% случајева се рађају бебе као треће, четврто или пето дијете у породици.

У посљедњих десет година повећан је број рођења ванбрачне дјеце, а 2011. године се родило укупно 1.464 ванбрачне дјеце, што је више 15,3% од укупног броја живорођене дјеце.[3]

Граница склапања брака у Републици Српској је помјерена, па је 2011. године просјек старости жене која закључи брак 27,4 године, а мушкарца 31,2 године живота. Поред велике незапослености младих један од разлога за касније склапање брака је и све дуже школовање. Подаци о броју склопљених бракова у Српској указују да је у периоду 1996-2011. године, у просјеку, испод 7.000 склопљених бракова годишње. Дакле, просјечна стопа нупцијалитета је у постепеном паду и креће се у интервалу од 4,6‰ (1996.) до 4,1‰ (2011.). Број развода је у лаганом порасту, па диворцијалитет 2011. године има вриједности око 0,6‰.[4]

Општа стопа морталитета у Републици Српској за период 1996-2011. године има тенденцију константног раста (за 1,7‰), што је у вези са повећањем удјела најстарије популације у укупном становништву. Дакле, у овом периоду број смртних случајева се повећао за 25% односно 1996. године било је 10.931 умрлих, док је 2011. године регистровано 13.658 умрлих.

У наредном графику приказано је повећање смртних случајева у категоријама становништва старијег од 70 година. Године 1999. удио умрлих старијих од 70 година био је 51,7%, а дванаест година касније, (2011. године) био је 69,5%. Дистрибуција умрлих према полу указује на одређене

[3] Извор: Демографска статистика 15, Републички завод за статистику, Бања Лука, 2012.
[4] Извор: Исто

диспропорције. Од укупног броја умрлих жена у 2011. години у око 80% случаја су умрле особе биле старије од 70 година, док је у истој старосној групи умрло око 60% мушкараца.

График 4. Однос укупног броја умрлих и броја умрлих изнад 70 година старости у Републици Српској у периоду 1999-2011. године

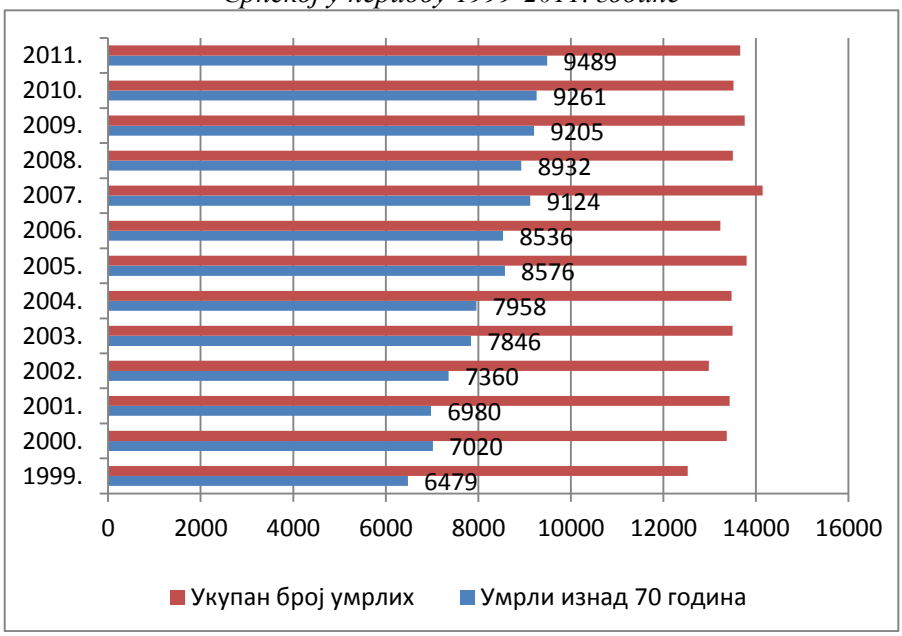

У поређењу са осталим државама југоисточне Европе, Српска спада у ред држава са најнижом вриједношћу стопе морталитета. Као што је случај и са наталитетом, општу стопу морталитета морамо такође узети са дозом резерве, због непоузданих података о укупном броју становника. Несумњиво да је ова стопа много већа од приказане вриједности. Основни разлог повећања смртности је нарушена старосна структура становништва. Због ниског наталитета значајно се смањује удио младог становништва. У исто вријеме животни вијек се продужава, а самим тим и удио старог становништва старијег од 65 година. Дакле, морталитет Републике Српске детерминишу биолошки фактори повезани са процесом старења становништва.

Биолошки феномен веће смртности мушкараца присутан је и у Републици Српској, јер је смртност мушкараца заступљенија за 6,3% у односу на смртност жена. Просјечна старост при умирању 2011. године код жена је 75,5 година, а код мушкараца 69,7 године, што је у складу са тенденцијама продужења животног вијека становништва.

График 5. Однос броја умрлих према полу и старости у Републици Српској по петогодишњим старосним групама 2011. године

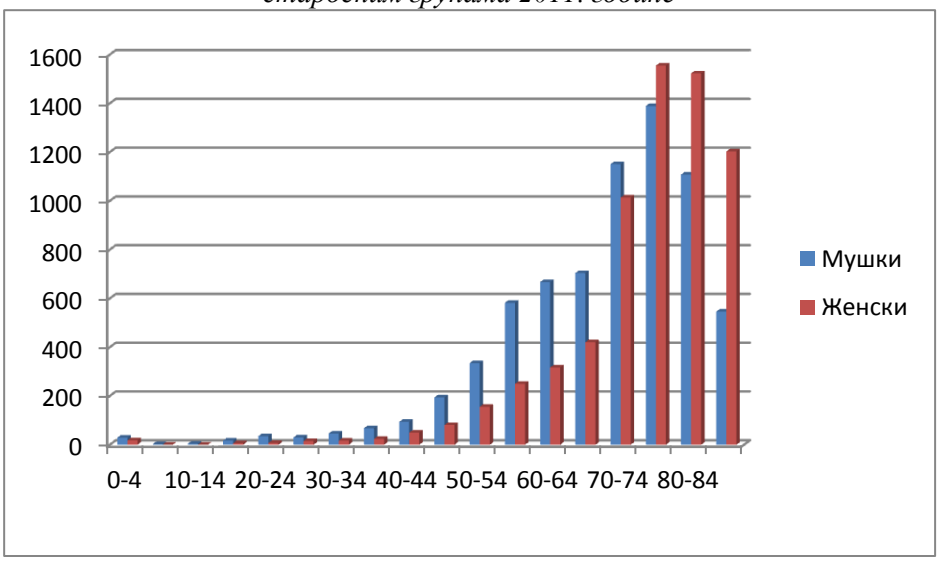

Из претходног графика уочава се већа диспропорција међу половима у млађим старосним групама, гдје је и до 2 пута већа смртност мушке популације. У односу на 1996. годину, када су од свих смртних случајева 55,4% чинили мушкарци, 2011. године та разлика се евидентно смањила због повећане смртности жена у најстаријим старосним групама. Смртност мушкараца до 65 година старости је већа и до 100% у односу на женско становништво, док је у старосним групама изнад 75 година већи број умрлих жена. Највећи проценат жена умире у старосној групи преко 80 година (41%), док код мушког пола та вриједност је највећа у кохорти између 70 и 79 година (37%).

График 6. Дистрибуција умрлих према полу и старости у Републици Српској 2011. године

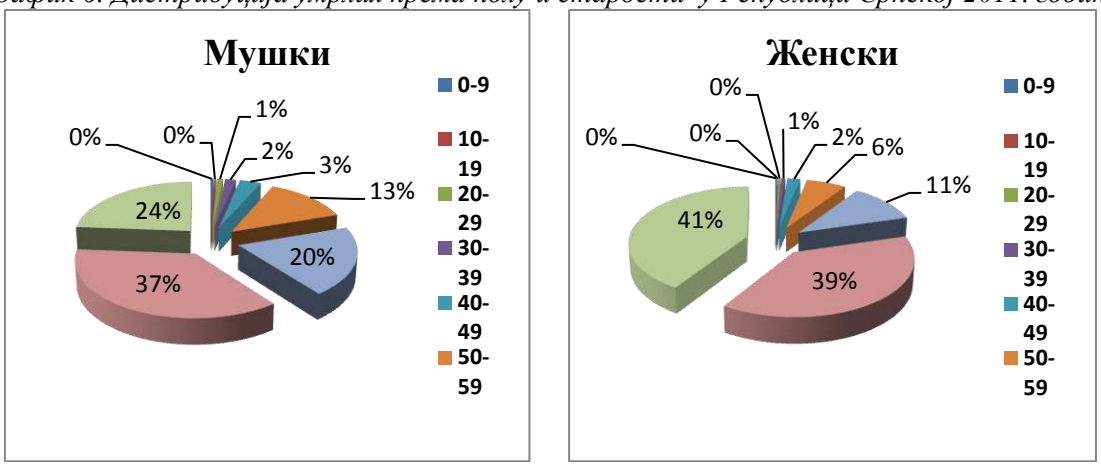

У Републици Српској очекивано трајање живота је веће код женског пола за 5,8 година у односу на мушкарце. Године 2011. просјечан животни вијек се у односу на 1998. годину повећао за 4,7 година код жена, а 4,8 година код мушкараца. Треба очекивати и даље повећање просјечног животног вијека обзиром на развој здравствено-медицинских услова и повећања животног стандарда.

График 7. Однос броја умрлих према полу у Републици Српској у периоду 1996-2011. године

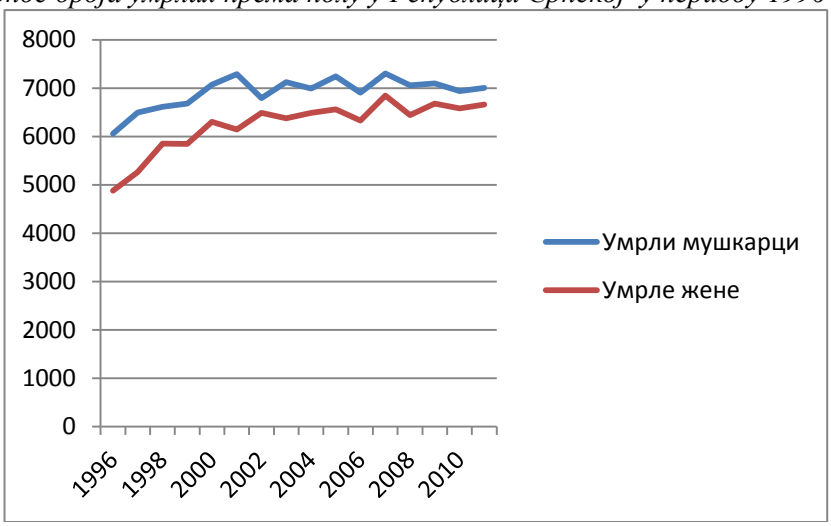

Просјечна стопа смртности одојчади у Републици Српској у посљедњих десет година се вишеструко смањила (са 14,6‰ на 4,5‰), па је међу најнижим у односу на земље из окружења.[5]

[5] Извор: Жене и мушкарци у Републици Српској, бр.6, Републички завод за статистику Републике Српске, 2010.

График 8. Смртност одојчади у Републици Српској у периоду 1996-2011. године

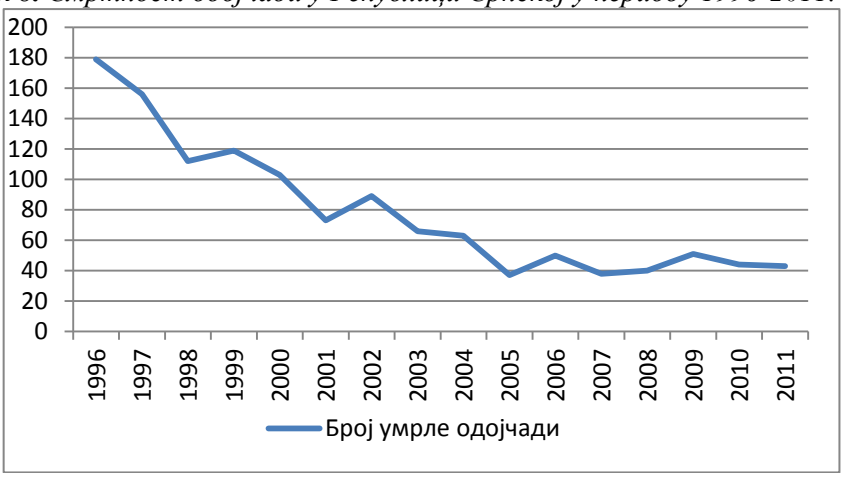

Према вриједности тренутне стопе инфантилног морталитета Република Српска је на нивоу европског просјека, односно спада у ред земаља са најнижом стопом у свијету. За смањење броја мртворођене дјеце највише је утицало повећање броја порода уз стручну љекарску помоћ и поправљање здравствено-санитарних услова.

Компоненте природног кретања становништва Републике Српске, у периоду 1996-2011. године, указују на проблеме у демографском развоју скоро свих општина. Према попису становништва из 1991. године, на простору Републике Српске биле су 42 општине са умјереном стопом природног прираштаја (5-14‰), док је ниску стопу (до 5‰) имало 10 општина. Подаци за 1996. годину указују да је негативан природни прираштај имало 28 општина, што је око 45% простора (Маринковић Д., 2010).

Посебно су алармантни подаци за 2011. годину по којима од укупно 62 само 4 општине имају позитивну, односно више од 90% простора Републике Српске има негативну стопу природног прираштаја. Дакле, скоро све општине, осим простора општина Бања Лука, Зворник, Котор Варош и Осмаци, тренутно имају већи број умрлих у односу на број рођене дјеце.

Картограм 1. Општа стопа наталитета по општинама Републике Српске 2011. године

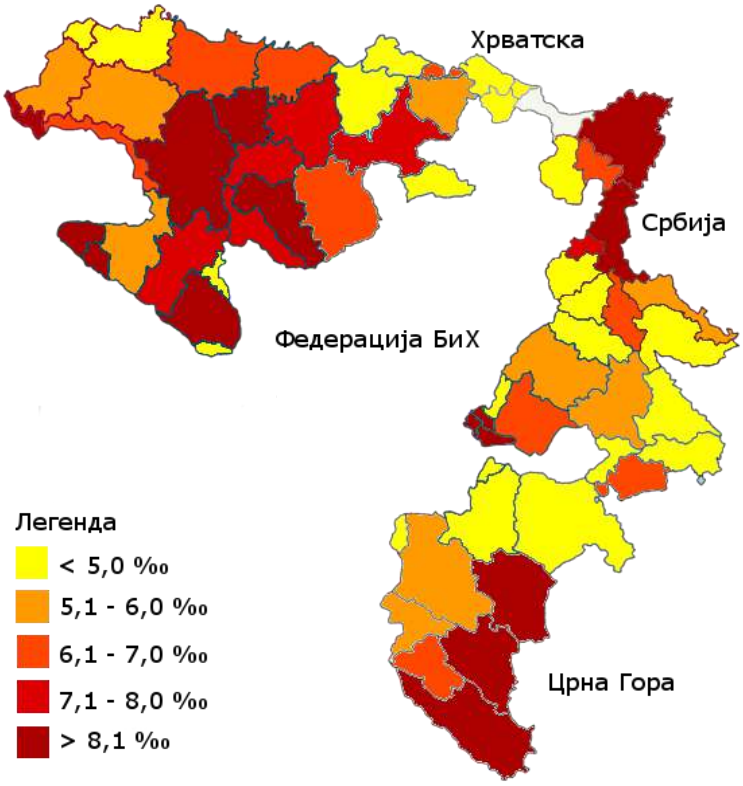

Картограм 2. Општа стопа морталитета по општинама Републике Српске 2011. године

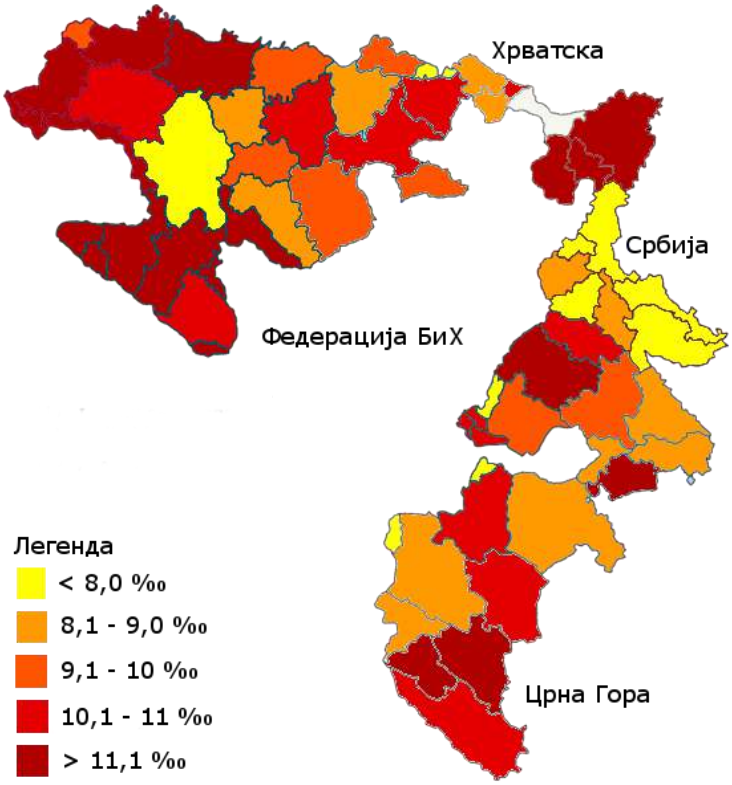

Картограм 3. Процентуална разлика броја живорођених у Републици Српској 1998. и 2011. године

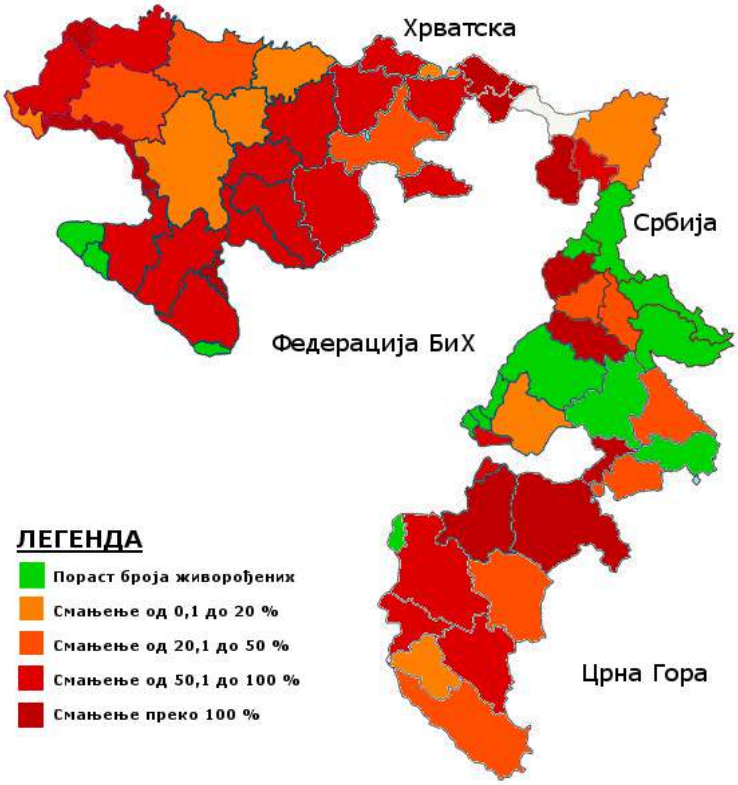

Картограм 4. Процентуална разлика броја умрлих у Републици Српској 1998. и 2011. године

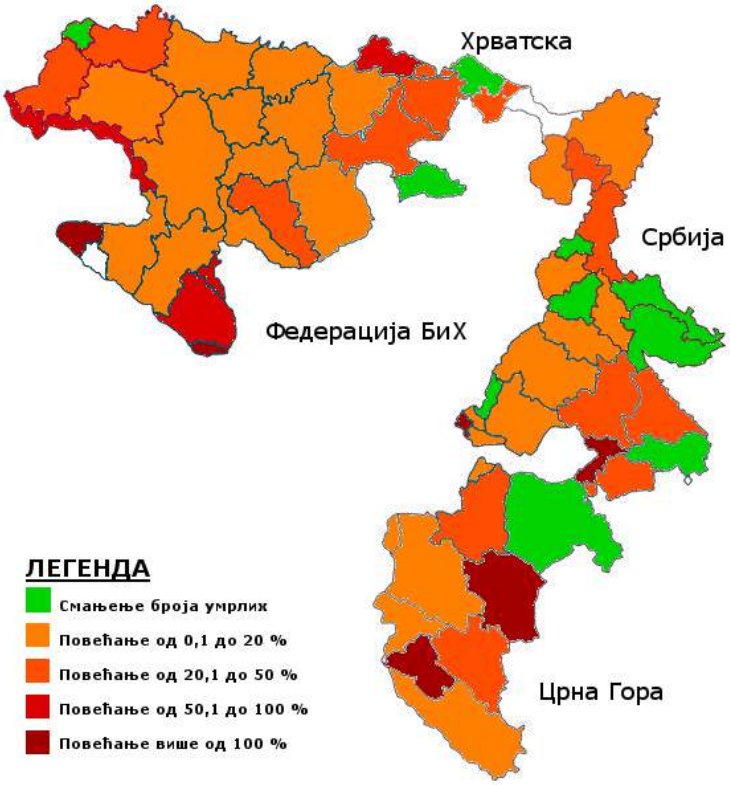

Картограм 5. Природни прираштај у Републици Српској 2011. године

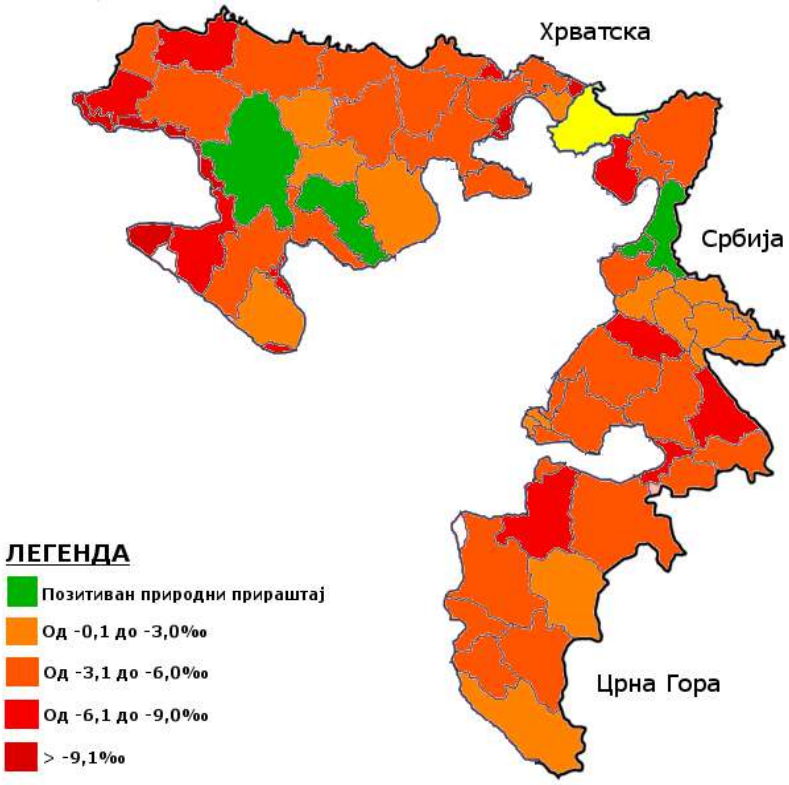

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Република Српска је већ деценијски захваћена природном депопулацијом, која се од 2002. године манифестује негативним природним прираштајем, што је посљедица смањивања стопе наталитета и повећавања стопе морталитета. У анализираном периоду број живорођених се смањио за 22%, док је истовремено број умрлих порастао за 20%. Интензивно опадање стопе наталитета почело је још шездесетих година прошлог вијека, што је знатно умањило удио репродуктивног становништва на почетку XXI вијека. Пад наталитета у седамдесетим, осамдесетим и деведесетим годинама прошлог вијека значајно ће утицати на будуће трендове репродукције, јер се нпр. 2011. године у фертилном периоду налазе жене рођене између 1962. и 1996. године. Дакле, у скоријој будућности можемо очекивати даље смањење родности у Републици Српској.

У наредној деценији (или за двије), може се очекивати пораст морталитета због надолазећих генерација из „baby boom“-ере. На прагу друге деценије XIX вијека, велики контингент овог становништва који је рођен након Другог свјетског рата остварује право на пензијско осигурање, што ће додатно погоршати функционисање фондова у Српској. Може се очекивати и погоршање старосне структуре због смањеног фертилитета, што ће додатно утицати и на повећање смртности. Ако се жели продужити животни вијек и повећати очекивано трајање живота, треба дјеловати превентивно на старије контингенте становништва, па се као императив намеће потреба за израдом стратегије старих лица.

Негативна демографска слика додатно је усложњена и негативним миграционим салдом, тако да укупна депопулација поприма још веће размјере. Основни проблем становништва Републике Српске је феномен недовољног рађања који је посљедица низа негативних фактора. Из тог разлога провођење мјера популационе политике треба да буде императив и од фундаменталног значаја за друштво и опстанак становништва Републике Српске. Популациона политика треба да се огледа кроз пронаталитетне мјере како на државном, тако и на локалном нивоу. Мјере пронаталитетне популационе политике треба усмјерити на бригу о здрављу жене и дјетета, дјечији додатак, али и на едукацију жена и промоцију материнства. Веома је важно успоставити разлику између мјера популационе и мјера социјалне политике, односно створити здраву популациону климу у друштву.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Демографска статистика, Статистички билтен бр. 4,6,11, 12 и 15., Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2000-2012.
2. Ђурђев Б., Изазови депопулације, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр.121, Нови Сад, 2006.
3. Ђурђев, Б., Маринковић Д., Пројекција демографског развоја Републике Српске до 2018. године, Гласник, ГДРС, бр.15., Бања Лука, 2012.
4. Жене и мушкарци у Републици Српској, бр.6, Републички завод за статистику Републике Српске, 2010.
5. Живковић М., Адолесценти, фертилитет и репродуктивно здравље младих у Републици Српској, часопис Становништво, бр. 2/2009, Београд, 2009.
6. Маринковић, Д., Демографска политика у Републици Српској – стварност и потребе, Зборник радова са међународног научног скупа: "Република Српска двадесет година развоја – достигнућа, изазови и перспективе", Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2012.
7. Маринковић, Д., Демографски потенцијал и репродуктивно здравље адолесцената у Републици Српској, Зборник радова Трећег конгреса Српских географа са међународним учешћем, Бања Лука, 2011.
8. Маринковић, Д., Демографски проблеми Републике Српске – анализа ставова о планирању породице и актуелним мјерама популационе политике, Зборник радова са Научног скупа: "Територијални аспекти развоја Србије и сусједних земаља", Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, 2010.
9. Маринковић, Д., Демографски развој и спровођење мјера популационе политике у Републици Српској, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр.131, Нови Сад, 2010.

10. Маринковић, Д., Ђурђев Б., Демографска кретања у Републици Српској – тенденције и перспективе, Зборник радова са Међународног научног скупа: "Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе", Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, 2011.
11. Маринковић, Д., Мајић А., Промјене у морталитету становништва Републике Српске у периоду 1996-2010. године, ДЕМОГРАФИЈА – Међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања, Институт за демографију Географског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2012.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN NATURAL MOVEMENT OF POPULATION OF THE REPUBLIKA SRPSKA IN THE PERIOD 1996 TO 2011

DRAŠKO MARINKOVIĆ, ALEKSANDAR MAJIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Republika Srpska faces complex demographic problems that are manifested by a constant reduction in birth rates and negative population growth, reducing the number of pupils in primary schools, the process of depopulation, the disappearance of the villages, aging population, emigration of fertile and working-age population abroad. The basic and, at the same time, the most unfavorable characteristics of demographic development of Republika Srpska in the last ten years is intensive reduction of population growth or lack of procreation. The components of natural movement of population in the period from 1996 to 2011 indicate problems in demographic development. The current rate of natural increase is negative and points to the disruption of vital structures of population with a range of negative consequences.

Presently, after over 20 years from the latest population census, it is unfavourable to make predictions about future population changes in the Republic of Srpska. For future demographic development of the area long term trends of fertility, mortality and migrations are crucial. On the assumption that normalisation of migrations, primarily caused by current social and economic development, the revitalisation of economic activities, the improvement of economic situation and standard of living and more active social and population policies are achieved, the most optimistic variant of the population projections would be the stagnation of the population. With regard to this, this area will continue with negative trends of natural population renewal unless more active measures in population policy are applied. At the same time, modification of age structure may be expected, i.e. increase of mean age and share of old population in the total, which is based on the assumption that life expectancy is constantly increasing.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У СУСРЕТ ПОПИСУ 2013. ГОДИНЕ

РАЈКО ВРАЊЕШ

Републички завод за статистику, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Попис становништва, домаћинстава и станова представља најважнији статистички извор појединачних података о становништву и домаћинствима и становима једне државе.

Не спровођење пописа 2001. године у Босни и Херцеговини, нарушило је десетогодишњу праксу провођења пописа која је успостављена од 1961. године. Попис становништва планиран 2013. године проводиће се у складу са CES препорукама и уз присуство међународних посматрача. Пописивање ће се истовремено обавити на цијелој територији БиХ. Попис ће одговорити на главна питања „Колико нас је?“, „Ко смо?“ и „Гдје и како живимо?“

Кључне ријечи: Попис**,** CES препоруке, Закон о организацији и спровођењу пописа становништва, домаћинстава и станова 2013. године у Републици Српској пописни обрасци.

Abstract: Census of Population, Households and Dwellings is the most significant statistical source of individual data on population households and dwelings of a country. The failure to carry out the Census in Bosnia and Herzegovina in 2001 disrupted the ten-year cycle of the Census implementation, which was established in 1961. The Census of Population planned for 2013 will be implemented in accordance with the UNECE recommendations and in the presence of international observers. Enumeration will be carried out on the entire territory of BH at the same time. The Census will provide answers to major questions: “How many of us are there?”, “Who are we?” and “Where and how do we live?”.

Key words: census, CES recommendations, the Law on Organization and Conduction of Population and household census in the Republic of Srpska in 2013 – census sheets

УВОД

Усљед врло практичних потреба кроз људску историју јавља се интерес за стицањем сазнања о обиму укупног становништва и бројности појединих његових категорија, као што су број: мушкараца, пореских обвезника, војника, итд. Савремене цивилазацијске промјене суочавају се са различитим изазовима (демографском експанзијом, депопулацијом) који намећу потребу да се људским ресурсима као и њиховим структурним обиљежјима придаје још већи значај. У ери глобализације, великог технолошког напретка и оолаакшаног приступа информацијама брзо долази до промјена у структурним обиљежјима становништва, у складу стим, јављају се потребе за увођењем нових до сада неиспитиваних обиљежја у пописима становништва.

Да би одговорио на све изазове савремених захтјева друштвене заједнице, попис становништва, домаћинстава и станова и данас представља најважнији статистички извор појединачних података о становништву једне државе. Располагати квантитативним подацима о популацији, од најмање просторне јединице, преко насеља и општине, до нивоа државе, јесте есенцијална претпоставка савременог одлучивања и управљања на свим нивоима.

ПРЕПОРУКЕ ЗА ПОПИС СТАНОВНИШТВА, ДОМАЋИНСТАВА И СТАМБЕНИХ ЈЕДИНИЦА

Економски и социјални савјет УН (ECOSOC) у јулу 2005. усвојио је резолуцију у бр. 2005/13, којом се државе чланице организације УН подстичу да проведу попис становништва, домаћинстава и станова и да дистрибуирају пописне резултате „као основни извор информација за мале области, национално, регионално и међународно планирање и развој, као и да обезбједе пописне резултате за националне институције, организацију УН, Еуростат и друге међународне организације, како би

помогле у проучавању становништва, окружења и друштвено - економских развојних тема и програма“[1].

На захтјев Конференције европских статистичара (CES), препоруке за државе ECE региона (Economic Commission for Europe) развијене су од стране UNECE, у сарадњи са Еуростат - ом. Прве препоруке за пописе становништва усвојене су 1959. године за попис око 1960. године, а затим за пописе око 1970, 1980, 1990. и 2000. године. Препорукама за попис око 2010. обиљежена је 50 - годишњица израде првих препорука.

Приступ коришћен за припрему CES - ових препорука 2010. заснован је на високо партиципирајућем учешћу држава чланица. Координација је повјерена групи стручњака (Steering group), састављеној од чланова UNECE-а, Eurostat-а и експерата из 12 држава. Током 2004. формирано је 11 радних група ради израде методолошких објашњења за поједине тематске области за лице, домаћинство и стамбене јединице. На изради Препорука радило је укупно 100 стручњака из 30 националних статистичких института и 9 међународних организација. Процес израде CES Препорука текао је паралелно с процесом ревизије Принципа и препорука за пописе становништва и домаћинстава (тзв. „свјетске препоруке“), који је обухватио све државе чланице УН и који је усвојен од стране Статистичке комисије УН.

Основни циљеви Препорука за пописе становништва, домаћинстава и станова јесу:

1. да се обезбједи методолошко упутство и подршка државама у планирању и провођењу пописа;

2. да се олакша и унаприједи упоредивост података на регионалном и међународном нивоу кроз селекцију скупа основних обиљежја и хармонизацију дефиниција и класификација.

Графички приказ 1. Препоруке за попис два паралелна процеса

CES - препоруке		**Свјетске препоруке**
Одражавају реалност и Специфичне потребе CES држава	→	Детаљније у областима: организација пописа управљање пописним активностима програм табелирања
	←	

Препоручује се да државе користе ова два сета препорука, која су у основи усклађена и комплементарна, с тим што су „свјетске препоруке“ шире у одабиру тематских области, док су CES препоруке специфичније у коришћењу неких дефиниција и класификација.

Препоруке које су прилагођене већини земаља у Европи су израђене од стране Конференције европских статистичара (CES). У досадашњем раду на припремама пописа у БиХ највећим дијелом кориштене су препоруке Конференције европских статистичара. Кроз препоруке обрађено је 11 тематских цјелина које се односе на: географке карактеристике, демографске карактеристике, економске карактеристике, образовне карактеристике , вањске и унутрашње миграције , етно – културне карактеристике, инвалидитет, карактеристике домаћинства и породице, пољопривреду, стамбене просторе, станове и услове становања. Кроз сваку тематску цјелине посебно су дефинисана обиљежја која се прикупљају пописом становништва. Обиљежја су подијељена у два сета: основна (обавезна) и допунска (необавезна).

ПОПИС У БиХ И ОСТАТКУ ЕВРОПЕ

У БиХ предстојећи попис 2013. проводиће се на „традиционалан“ начин са учешћем пописивача у пописивању. „Традиционални попис је процес прикупљања, обраде, вредновања, дисеминације и анализе демографских, економских и социјалних података који се односе, у одређеном времену, на све особе у земљи или у добро разграниченом дијелу земље. Проводи се у одређеном ограниченом раздобљу одмах након утврђеног референтног датума (пописни дан).

[1] Recommendations for the 2010 censuses of Population and Housing;

Подаци се обично прикупљају на пописним упитницима. Постоје двије основне методе пописивања: метода с пописивачима и метода самопописивања.“ [2]

Кроз свјетске УН препоруке налаже се да попис становништва проводи се у години која завршава са нулом или у годинама што ближе тој години. Усвајањем овог међународног стандарда, обезбјеђује се временско уједначавање праћења података како на националном тако и на глобалном нивоу. Препоручена Десетогодишња периодика провођења пописа нарушена је непровођењем пописа становништва у БиХ у пописном циклусу око 2000. године. Босна и Херцеговина је једина држава у Европи која није извршила попис становништва више од 20 година.

Иако су у пописним циклусима 1980. 1990. и 2001. били активни Европски програми за хармонизацију пописних података, у пописном циклусу 2010. по први пут за земље чланице ЕУ донесена је Уредба о попису становништва и станова (REGULATION (EC) No 763/2008). Уредба прописује заједничка правила за прикупљање опсежних података о становништву и становима сваких десет година али и препоручује да све земље чланице ЕУ попис проведу у истој години.

Графички приказ 2. Земље Европе које су и које нису провеле попис закључно са средином 2012.године

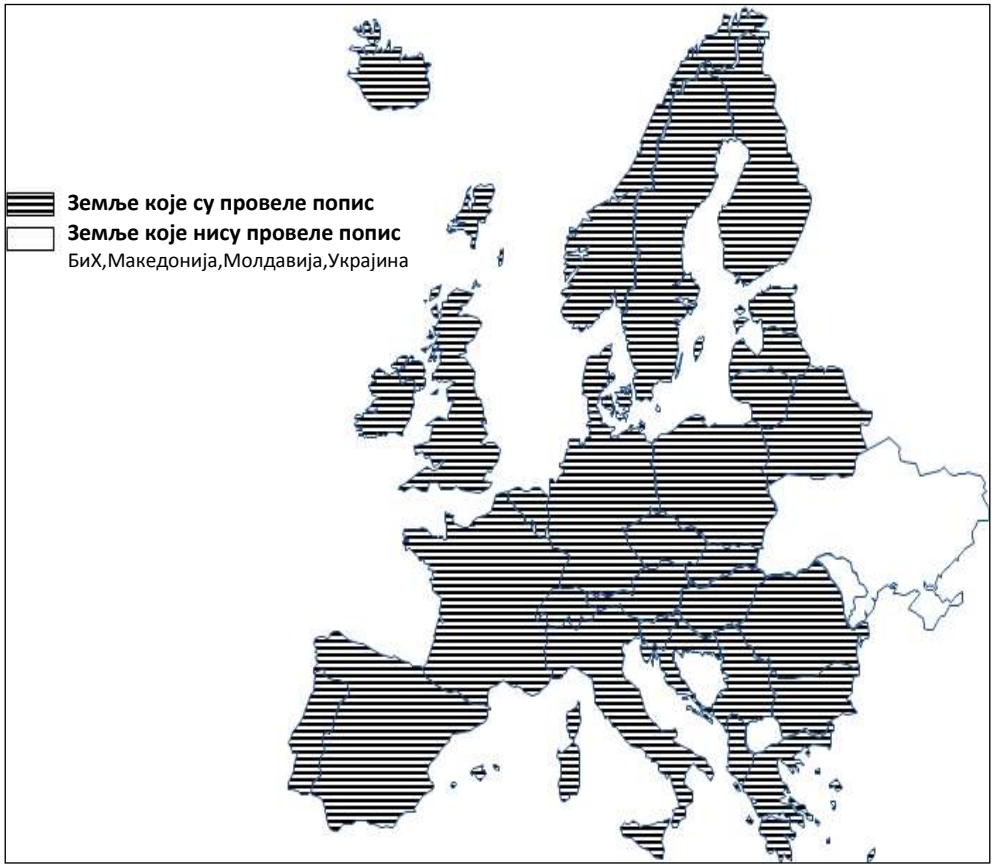

Извор статистичких података: UNSTAT, 2013.

Све државе у Европи су провеле попис до 2012. године, осим Украјине чије спровођење је планирано у 2013.години, Молдавије која планира провођење пописа у 2014.години, Македоније која је прекинула пописивање 2011. године и БиХ која планира провођење пописа у октобру 2013. године.

Провођење пописа у БиХ првобитно је планирано за април 2013. године али је дошло до његовог помјерања за октобар мјесец 2013. године, активност је регулисана „Законом о попису становништва, домаћинстава и стамбених јединица у БиХ 2013. године“. Поред овог Закона на нивоу БиХ, у Републици Српској донешен је „Закон о организацији и спровођењу пописа становништва, домаћинстава и станова 2013. године у Републици Српској“ којим се дефинише организација, провођење, начин финансирања и обавезе органа и организација Републике Српске

[2] CES Recommendations for the 2010 censuses of Population and Housing;

за попис становништва, домаћинстава и станова у БиХ 2013. године за територију Републике Српске. Оба наведена Закона претрпјела су измјене које су најзначајније у дијелу који се односи на рокове за извршавање послова припреме као и помјерање датума самог почетка пописа са 01.04.2013. на 15.10.2013. Други ентитет у БиХ није донио Закон о организацији и провођењу пописа иако је у Закону о попису на нивоу БиХ постојала таква могућност.

Попис становништва, домаћинстава и станова у БиХ 2013. године биће специфичан како у погледу обима пописних питања тако и по њиховој сложености. Пописни образац Пописница (П – 1) садржи 46 питања која се односе за лица док пописни образац (П – 2) Упитник за домаћинство и стан садржи 32 питања која се односе на домаћинство и стан. За разлику од пописа који су у прошлости провођени ради основног пребројавања становништва, савремени пописи обезбеђују богату и незамјенљиву ризницу података о различитим структурама становништва, домаћинстава и станова. Управо из тог разлога, од изузетног значаја је пажљива селекција обиљежја за која ће се подаци прикупљати.

Приликом израде пописних инструментарија, пред статистичким особљем а посебно методолозима је изузетно сложен и одговоран задатак у проналажењу праве мјере како би се, са једне стране, ускладиле жеље многобројних корисника и са друге стране, могућности пописа усљед лимитираног броја питања на упитницима, ограниченог времена за које треба прикупити податке и расположивих финансијских средстава. При одабиру пописних питања, потребно је водити рачуна о: потребама корисника, квалитету и потпуности пребројавања, могућности упоредивости са резултатима предходног пописа, међународној упоредивости резултата пописа, оптерећености пописивача и испитаника, дужини обраде и благовремености објављивања резултата, јавном прихватању и разумјевање пописних питања и трошковима. Да би се на што бољи начин постигао баланс у потреби за информацијама и креирању пописних упитника који ће одговорити потребама савременог друштва у великој мјери помажу Препоруке Конференције европских статистичара (CES), које дефинишу сет основних (обавезних) и сет допунских (необавезних) пописних обиљежја. Према наведеним препорукама за пописни циклус око 2010. године препоручена су 24 основна обиљежја за лица и 14 обиљежја за домаћинства и станове (укупно 38). Број допунских обиљежја је 71 од чега 54 се односе на лица и 17 за домаћинства.

У посљедњих неколико деценија дошло је до значајних промјена у приступу обављања пописа становништва. Регистри становништва на једној страни замјењују пописе у смислу генерисања статистика које су донедавно биле у искључивом домену традиционалног пописа.

Основна предност таквог приступа је у повећаној могућности добијања детаљних података о становништву у знатно краћим временским размацима (на бази године дана уколико постоји потреба) и смањење трошкова провођења традиционалног пописа. Недостаци који прате овакав приступ је да се ослањају само на информације који се прикупљају тим регистром, регистри становништва су најчешће ван контроле статистике, како у оперативном тако и у садржинском смислу, чиме се дјелимично онемогућава прилагођавање регистара потребама статистике у смислу флексибилног дизајнирања статистичких истраживања.

Уколико се настави са развојем различитих врста административних регистара у Републици Српској и БиХ, у будућности може се очекивати да пописи становништва, домаћинстава и станова буду провођени комбиновано или само кориштењем административних регистара.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Располагање подацима о популацији, домаћинствима и стамбеним јединицама, од нивоа насељеног мјеста и општине до нивоа државе, јесте есенцијална претпоставка савременог одлучивања и управљања на свим нивоима. Босна и Херцеговина последњи Попис становништва, домаћинства и станова, провела је 1991. године као република у саставу бивше државе СФРЈ.

По потписивању Општег оквирног споразума (познатијег као Дејтонски мировни споразум) и завршетку ратних дешавања, БиХ није организовала свој први попис становништва, домаћинства и станова. Непровођење пописа у БиХ довело је до низа проблема са којима се Босна и Херцеговина суочава у предходном периоду и данас.

У недостатку званичних пописних података појединци и институције из потребе за подацима врше различите процјене података које најчешће нису засноване на ваљаним методолошким основама. Такви подаци који се пласирају у јавности стварајући забуну међу самим корисницима.

Такође, у случају да се испуне остали неопходни услови за аплицирање БиХ у чланство ЕУ, потребно је испуњавање упитника у коме се траже прецизни статистички подаци, а најважнији дио тих података добија се пописом. Одсуство података добијених пописом становништва, домаћинстава и станова највише штети друштву у коме не постоје актуелни пописни подаци.

Спровођење планираног пописа у 2013. години биће од великог значаја не само са аспекта праћења сложених демографских и социоекономских оквира наше популације, већ и са аспекта праћења успјешности реализације стратегија које су усвојене на свим нивоима власти у БиХ.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. CES Recommendations for the 2010 censuses of Population and Housing, UNECE;
2. Recommendations for the 2010 censuses of Population and Housing Revision 2, UN;
3. EU legislation on the 2011 Population and Housing Censuses Explanatory Notes, EUROSTAT;
4. Population & Societies No. 467, Census taking in Europe: how are populations counted in 2010? *Paolo Valente;*
5. Overview of the 2010 round of population and housing censuses in the United Nations Economic Commission for Europe region,UNECE;
6. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. године Саветовање "Попис 2011" Зборник радова Вршац, 2-4. април 2008.година, Републички завод за статистику Србије;
7. „Пописи у Републици Србији 2011",Саветовања Врњачка Бања, октобар 2009. година, Републички завод за статистику Србије;
8. Материјали из Пробног пописа становништва у БиХ 2012. године;
9. Делегација ЕУ у БиХ, http://www.delbih.ec.europa.eu

BOSNIA AND HERZEGOVINA TOWARDS THE CENSUS 2013 YEAR

RAJKO VRANJEŠ

Republika Srpska Institute of Statistics, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Availability of data on population, households and dwelling units, from the level of settlements and municipalities to the state level, is an essential prerequisite of modern decision-making and management at all levels. Bosnia and Herzegovina carried out its last Census of Population, Households and Dwellings in 1991, as a republic within the former SFRY.

Following the signing of the General Framework Agreement (known as the Dayton Peace Agreement) and the end of the war, BH did not organise its first Census of Population, Households and Dwellings. The failure to carry out the Census in BH resulted in numerous problems Bosnia and Herzegovina has been facing in the previous period and today.

Since there are no official census data, when data are needed individuals and institutions make different estimates of data, and most often these are not based on valid methodologies. Such data are then made public, creating confusion among the users. Also, in case all other necessary conditions for the application of BH to the EU are met, it is necessary to complete the questionnaire requiring exact statistical data, and the most important of these data are obtained through the Census. The lack of data obtained through the Census of Population, Households and Dwellings mainly harms the society in which there are no current Census data.

Implementation of the Census planned for 2013 will be of huge significance not only in terms of monitoring the complex demographic and socio-economic frameworks of our population, but also in terms of monitoring the success of the strategies adopted at all levels of government in BH.

ЕТНОЛОШКЕ ОДЛИКЕ РЕГИЈЕ БИРАЧ

ВИДОМИР ОБРАДОВИЋ

Туристичка организација Орион, 56 000 Власеница, Република Српске

Апстракт: У раду се анализирају основне етнолошке одлике регије Бирач унутар дефинисаног просторног оквира. Дате су етнолошке одлике становништва у процесу насељавања, различитост сеоске архитектуре, организација сеоских насеља, одлике народне ношње, традиционални занати, народни обичаји, одлике традиционалне гастрономије, могућности туристичке валоризације етнолошких вриједности.

Кључне ријечи: Бирач, етнологија, становништво, архитектура, традиција, туризам.

Abstract: The work analyses the basic ethnologic features of the Birac region within defined space border. The ethnologic features of the population are given in the process of settling, the diversity of countryside architecture, the organization of the villages, the features of the National Costumes, traditional craft, the National Customs, the features of the traditional gastronomy, the possibilities of the tourist valorization of the ethnologic values.

Key words: Birac, ethnology, population, architecture, tradition, tourism.

УВОД

Регија Бирач се налази у средњем Подрињу, у источном дијелу Републике Српске и Босне и Херцеговине. Име регије се везује за топоним „Бирач“ који се сусреће на више мјеста, углавном као ороним (Горњи Бирач, Доњи Бирач, Велики Бирач, Мали Бирач, Подбирач...). У новијим душтвено-политичким и економским условима успостављају се и развијају нови просторно-функционални односи и административно-територијална подјела. Имајући у виду природне и друштвене потенцијале, у процесу економско-географске валоризације ове регије и њеног окружења новонастале околности почетком грађанског рата (1992-1095. г.) и након његовог завршетка, доводе до формирања заједнице општина регије Бирач у чији састав улазе: Зворник, Братунац, Сребреница, Шековићи, Милићи, Власеница и Осмаци. Та административно-територијална цјелина условила је да се и у природно-географском смислу ова регија посебно издвоји и као природно-географска цјелина и као нова административно-политичка области (Самостална аутономних области, САО Бирач), а након завршетка грађанског рата настанком нодално-функционалне регионализације, Зворник постаје гравитациони центар и Бирач припада Сарајевско–зворничкој регији. То је простор површине 1 979 km², 338 насеља, 142 198 становника, са просјечном густином насељености 72 становника на 1 km².[1]

Усљед различитих природних, економских, историјских, културних и других одлика Бирач се издваја са етнографским специфичностима као посебна област.

ЕТНОЛОШКЕ ОДЛИКЕ

Посебности регије Бирач се огледају у израженој динамици кретања становништва која су проузрокована првенствено ратовима и окупацијама, а и економским мотивима становништва које се досељавало на ове просторе. Усљед тога аутохтоно становништво је чувало своје обичаје и специфичности, али је прихватало одређене обичаје или су им били наметнути. Досељеничко становништво је доносило своје обичаје који су се комбиновали са обичајима аутохтоног становништва и обогаћивали укупан амбијент живљења. На темељу те интеракције настало је богатство духовне и културне традиције, умијеће градске и сеоске архитектуре и занатства, разноликост народне ношње и фолклора, чување традиционалне кухиње и остале етнографске специфичности. Потребе за освајањем ових простора или досељавање у њих, изражене су у богатству плодног земљишта, пашњака за стоку, руда, шума, воде, при чему су погодовале

[1] Статистички годишњак Републике Српске, 2004.

комуникације уз ријечне токове. Етнолошке вриједности су специфичне унутар регије Бирач, јер се одликују својим различитостима зависно од градске или сеоске средине или одређеног дијела регије и утицаја по-граничних области. Посебно су била изражена метанастазичка кретања становништва и мијењање етничке структуре у вријеме ратова Аустроугарске и Турске у XVII и XVIII вијеку. Утицајем устанака и побуна у Србији, Црној Гори и Старој Херцеговини у XIX вијеку долази до досељавања у Бирач. Због својих специфичности у Бирчу нису била за-немарљива и пресељавања унутар регије.

Р. Јеремић (1922: 151) о поријеклу становништва Доњег Бирча и њихово досељавање из старе Херцеговине, објешњава кретање становништва по етапама, од Фоче, Горажда, Сарајева, Гласинца па до Бирча, који је био њихова најдужа и најјача етапа. Становништво Бирча је свјесно свог поријекла и зато становништво са „планине" и Гласинца називају „Ерама", док у Семберији становнике Бирча називају такође Ерама. Бирчани су одржавали везу са сусједима са планине (данашње општине Хан Пијесак) и Гласинца, ишли су као сезонски шумски радници, као косци, сточари... Преко Гласинца су имали трговинску везу са Сарајевом, а преко Зворника се ишло „у жито" у Семберију.

Већи дио становништва се доселио из динарских крајева. Ово становништво је задржало извјесно вријеме своје локалне етничке одлике. Крајем XIX и почетком XX вијека долази до промјене у материјалној култури, духовном стваралаштву и друштвеном животу. Упркос томе очували су се нека обиљежја чији се развој може пратити од прасловенске заједнице па све до савременог доба.[2]

Етнографске вриједности се валоризују на манифестацијама које су по времену одржавања већ познате и као такве се сврставају у традициналне. Усљед промјене друштвено-политичких околности након 90-их година прошлог вијека долази до израженијег развоја етнолошке понуде. Наиме, до 90-их су етнолошке манифестације биле по правилу везане за државне празнике и манифестације у служби државних институција. Након тог периода у новонасталим околностима долази до изражаја национална опредијељеност становништва, у великој мјери и духовна либерализација и потреба за вјерским манифестацијама. На овај начин вјерске манифестације постају у извјесној мјери и смотре фолк-лора и осталог културног насљеђа, а самим тим и интересантна туристичка понуда. Држа-вне и вјерске манифестације се често одржавају у истом термину, тако да једна надопуњује другу. На тај начин се етнолошке вриједности валоризују појединачно и у групама остварујући економске и ванекономске ефекте. Тако су посјетиоци у прилици да виде фолклорне ношње, слушају етномузику, упознају гастрономску понуду и традиционалне занате и спортове и уживају у укупном надопуњавању туристичке етнопонуде. Међу етнолошким културним вриједностима издвајају се: сеоска архитектура, народна ношња, народни обичаји, традиционално занатство, традиционална гастрономија...

Сеоска архитектура. – Прва истраживања о сеоској босанској кући дао је бечки професор Рудолф Мерингер (1899: 178-236). Он покушава у својој анализи сеоске босанске куће утврдити њене сличности и разлике са средњоевропском кућом, а посебно са алпском. Проучава сеоску кућу у Босни и у Херцеговини, уочавајући главне разлике у материјалу за градњу. За босанску је главни материјал од темеља до крова дрво, а за херцеговачку камен. Босанскохерцеговачка кућа се као самостална градња давно отцијепила од средњоевропске, а на крају и од алпске. О неким одликама босанских кућа у односу на друге Мерингер истиче захвалност К. Јиричеку што га је томе „подучио". Мерингер закључује: "*Босанска кућа припада са најважнијим својим дијеловима оној старој средњоевропској култури која је Германима и Словјенима заједничка, она је од ове неки посебни огранак*".

Јован Цвијић (1991: 257) објашњава везу између природне околине и изледа кућа и села. Кућа је у хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одликом предјела. За планинске шумовите предјеле каже да су куће са архитектуром и орнаментиком прилагођене дрвету, а остали објекти око куће су у функцији главног занимања становништва.

На основу истраживања Р. Мелингера, Ј. Цвијића и Ј. Дедијера, М. Карановић у раду „*О типу кућа у Босни*" изводи анализу дотадашњих истраживања о типу брвнара. Он наводи да је и сам обишао просторе које данас чине регију Бирач (Осат, Лудмер, Бирач, и кретао се ка Тузли и Спречи). Објашњава тип Цвијићеве динарске брвнаре, њене развојне фазе и распрострањеност при чему анализирајући Мелингерово истраживање примјећује да се он није бавио разликама између

[2] Група аутора, *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 431.

хришћанске и муслиманске брвнаре, као ни развитком брвнаре како у хоризонталном тако и у вертикалном правцу. Муслиманске куће су у средини имале оџак и биле су збијене једна до друге. Као доградња огњишту (кући), до-грађивале су се двије собе (једна за укућане, а друга „башкалук”[3] или „мусафирхана”[4]) и остали дијелови („диванхана”)[5] као знак господарске класе над рајом. Карановић истиче „*Видне су разлике између кућа муслиманског и немуслиманског становништва, православног и католичког. На формирање њиховог типа од значајног су утицаја вјера, начин живота, социјални положај. Поред тога на градњу куће и њен развитак од важности су утицаји разних култура и цивилизација. У Босни се запажају ови културни утицаји: медитерански преко Јадранског приморја, Далмације и Лике и средњоевропски преко Панонског басена и Славоније и утицај балканске културе патријахалног режима са нешто источњачких утицаја. Овдје се сучељавају, међусобно преплићу и потискују. То се огледа на цијелој материјалној и духовној култури, па и у кући”* (Карановић, 1927: 207-214).

Заједничко је за већину кућа, да се пажљиво бира локација. Због морфолошки преовладавајућег брдско-планинског рељефа у Бирчу је највише сеоских насеља настало у подножју планина и брда. Управо на том подножју је најчешће изворишни хоризонт. На додиру водопропустивих стијена у повлати и водоодрживих у подини појављује се изворски низ. Ти извори се уређују у чесме које су у средишту села. Много је примјера да су чесме претворене и у спомен-обиљежја. Изнад села се налазе пашњаци и шуме, док су испод кућа оранице, воћњаци и ливаде. При формирању домаћинстава се пази на осунчаност, заклон од вјетрова, нагиб терена и прилаз... Улаз у кућу се прилагођава условима терена и са супротне стране од главног смјера дувања вјетрова.

Према материјалу од којих се граде у Бирчу су три основна типа кућа: дрвене, камене и земљане и њихови прелазни облици. Изглед и тип куће није био везан само за материјал, већ и за религијску припадност па су у Бирчу знатне разлике између српских, муслиманских, католичких, каравлашких и ромских кућа.

Чобануше (кућаре, колибе, торарице). – Чобануше су саграђене на дрвеној основи слично као запрежне саоне. На пречагама тих саона се надограђује дрвени кров од шиндре, мале висине, толико да би се човјек могао увући да спава. Као подлога за спавање се стављала слама или уска сламарица[6], а прекривало се вуненим тканим ћебетом. Чобануше се постављају у близини тора гдје се ноћу затвара стока па отуда и назив торарице.

Чобанске колибе. – Грађене су на планинама. То су једнодијелне грађевине са ниском каменом подзидом и двосливним кровом од шиндре. У унутрашњости су полице за прављење сира и кајмака. Млијеко се разлијевало у дрвене издужене и удубљене посуде (карлице) и округле посуде (чанке). Стока се музе у дрвене посуде са ручком (рукатке). У средини колибе је огњиште, а на страни кревет од дасака. У близини колибе су обори од сувозидине и дрвета. Чобанске колибе и данас има на Јавор планини и у селу Врело.

Шеперуше. – То су једнодијелни, рјеђе дводијелни објекти направљени у комбинацији са дрветом (гредице или дебље пруће), а између дрвета се попуни празан простор са смјесом од блата, трином од сијена или пљевом од жита. У средини је било огњиште, а по странама креве-ти и дрвени троношци за сједење и полице за суђе. Уколико су биле веће правиле су се двије просторије које су се одвајале танким зидом од шепера. Друга просторија је служила за спавање. Рјеђе су прављене у два нивоа са каменим подрумом. Покривене су дрвеним кровом, шиндром.

[3] Башканлук (тур.), одвојено живљење, башка = посебно
[4] Мусафирхана (тур.) угоститељска кућа гдје путници бесплатно спавају, у кући соба за госте, мусафир = гост
[5] Диванхана (тур.) предсобље, мјесто за разговор, диван = разговор, вијећање
[6] Ланена врећа напуњена сламом на којој се спавало

Фотографија 1. Четворосливна шерпуша са магазом Мраморак, Осмаци

Фото: В. Обрадовић, 2011

Брвнаре. − То су дрвене куће које су у свом почетном развојном стадију задовољавале најскромније стамбене захтјеве. Од привремене чобанске куће до сложеније брвнаре мала је разлика, која се огледала у величини, начину и стилу градње, а мање у организацији живота. Заједничке одлике за већину брвнара је техника градње и дрвету као преовладавајућем материјалу са каменом основом. На приземним брвнарама је камена основа, камен подтемељац на који се полажу дрвене греде које чине темељ. Везивање греда се врши на дизму укомицу, на одсјек, обични и слијепи ћерт. Савременији, али рјеђи начин попуне страна брвнаре је „скелет”, гдје се од дрвених греда са дирецима и косницима прави скелет и касније испуњава. На овај начин се могу, на основу добро постигнуте статике, празни простори попуњавати и другима материјалима, ћерпичем или сигом. Ћерпич је чест материјал као попуна, а тако попуњене куће су „ћерпичаре”. У недостатку дрвета за попуну при копању магазе за кућу, ископана земља се искористи тако што се од ње у дрвеним калупима прави ћерпич. Брвнаре са скелетом се попуњавају и сигом „сигуше“, у селима гдје имају мајдане овог камена (Врело у Шековићима, у села у Власеници...).

Кров (вегетални) се прави као двосливни или вишесливни. Због снијега и кише кров има велики нагиб. Конструкција крова је од дрвених греда, такозваних рогова, који су у доњем дијелу наслоњени на вјенчаницу, а на горњем на шљемењачу, гдје се спајају и уклапају, а ако је кућа већа имају носиве греде „столице”. По роговима се попречно покивају хоризонталне летве или баскије и на њих окомито се закива покривач. У почетку су брвнаре прекриване лубом (кором од дрвета), сламом, дрвеним кровом–шиндром и врло ријетко ћеремитом. У Бирчу се сусреће више начина покривања и обликовања дрвета. То су цијепано дрво шашавак, шиндра, ламба и ћеремит. Естетика дрвеног крова се постиже дорадом са блањањем тако што се на завршетку шашавца или шиндре направи благи полукруг и добије се покривач „на копито”, а ако се завршни дио склиси у облику затупљеног латиничног слова „V” добије се кров „на клис”. На крову је прављен мали отвор за дим „комин” или „баџа”. На завршетку крова се праве и дрвени олуци. Олуци су округла дуга и танка стабљика издубљена цијелом дужином. Плафони или стропови се попуњавају „шашавком” и везују се на исти начин као на крову. Бочни зидови се покују половљеним прућем или смрчевим танким шипкама на које се наноси малтер. Побољшањем стандарда становништва брвнаре су се малтале изнад магазе до поткровља на исти начин као и унутрашња страна, док су преградни зидови били тањи и од лошијег материјала.

Једнодијелна брвнара. − То је једнодијелна кућа са једном просторијом. Та просторија се називала „кућа” и није била потпођена. На средини куће је било огњиште и верижњак. Кућа није имала плафон, само кров ка којем је ишао директно дим са огњишта. Прозори су били од дрвене даске која се клизећи помјерала и од лондре или трбушине. Овај тип кућа постепено нестаје крајем XIX вијека, а након 1918. г. под утицајем аустроугарске градње и прихватањем одређених стандарда, почињу се градити брвнаре по прихваћеним правилима која су значила висок развојни степен у односу на једнодијелне брвнаре. То су биле такозване куће „под план”, дводијелне или вишедијелне приземне или спратне.

Вишедијелна брвнара. – Првобитни тип вишедијелне брвнаре су такозване дводијелне приземнице. Просторија у коју се улазило извана имала је два улаза, главни (велики) и споредни (мали). Та просторија није била потпођена и није имала плафон. На средини је било огњиште са верижњаком, са страна клупе, сталажа за суђе, чивилук за одјећу. Из средишњег дијела ове

просторије се улазило у другу просторију, такозвану собу. Соба је била потпођена и имала је плафон. Уобичајно је било да у соби има сто, дрвени кревети и стан за ткање. Брвнаре попримају одлике турске културе и посебне називе за дијелове комплекснијих брвнара. Тако се дограђују диван, чардак (кућа чардаклија), башканлук...

Воденице. – Због конфигурације терена, бројности планинских потока, рјечица и ријека, воденице су до седамдесетих година XX вијека имале битан значај за прехрану становни-штва. Велики број воденица се налазио на ријекама Зелени и Студени Јадар, Лукавици, Врељанској ријеци, Тишчи, Дрињачи, Мраморској ријеци... Доминирају воденице са хоризонталним колом, а раније су биле покретне воденице на ријеци Дрини „дринке" које су се лоцирале уз обалу у близини кућа и села, у којима се у сезони мљело жито. Мали број воденица је данас у функцији. На Мраморској ријеци је до 1970. г. било више од 10 воденица, а данас је једна у функцији. Дио воденица се налази поред главних саобра-ћајница па су још увијек у функцији. Да би постигли економску оправданост воденичари покрај воденица отварају и мале етно-ресторане. Гостима се нуде јела од самљевених житарице и старе врсте кукуруза „осмак".

Качара. – Зграда гдје се одлаже казан за ракију и каце за кисељење шљива, крушака и осталог воћа. Она може бити и изван дворишта у близини воде због потребе за водом у току печења ракије.

Амбар. – Објекат који служи за чување жита. Испреграђиван је на више мјеста због чувања разних врста жита. Може бити и са каменом магазом и укопаним трапом у земљу за чување кромпира. У унутрашњости су преграде и посебно прозрачни дио „чардак".

Фотографија 2. Качара и ограда од пармака Горњи Залуковик

Фото: В. Обрадовић, 2010

Фотографија 3. Амбар, Папрећа

Фото: В. Обрадовић, 2011

Млијечна колиба. – Мала зграда, брвнара, служи за „разлијевање" млијека (мљекар) у дрвене карлице и чанке и за сакупљање сира и кајмака. Када се млијеко наспе у суђе за „разлијевање" наложи се мала ватра да би кајмак попримио мирис дима. Најпознатије врсте кајмака су варени (слани и слатки), омужни (јомужни, неварени) и димљени куполасти сир „зарице". У колиби се зими суши месо. Сличног изгледа су уџере у којима се складишти брашно, пасуљ, лук...

Занати. – Прихватањем чињенице да су занатски производи они који се прерађују ручно или уз употребу простих оруђа и справа, намеће се задатак како те производе и занате сачувати као етнолошко богатство. Такви производи могу имати употребни карактер за туристе, а разлог куповине су њихова оригиналност и осликавање етноса одређене регије. Развојем индутријске производње, поготово након Другог свјетског рата многи занати и њихова удружења у Бирчу су постепено нестајали (мутабџије-прерађивали козју кострије́т, опанчари, ћурчије-израђивали шубаре и кожухе, ужари, бојаџије...), док су се неки занати одржали јер су се прилагодили потребама становништва, а и туристичкој потражњи (грнчари, ткалци, дуборесци, столари, ковачи, кујунџије, мајстори за клесање камена и прављење брвнара). Посебно дуга традиција зидања од камена и прављења брвнара везана је за осећанске мајсторе који су градили у широком простору Србије и Босне.[7] Осећански мајстори су имали свој мајсторски језик (бањачки језик)[8].

[7] Милосављевић, Г. (2000). *Осећански неимари.* Београд: 2000.

[8] *Бањачки говор у подручју Сребренице*. Билтен института за проучавање фолклора 3. Сарајево: 1955, стр. 85.

Зависно од тежине заната и материјала, занати се дијелили на мушке и женске. Женски занате (плетење, предење, ткање) који се међусобно надопуњују задржали су се у селима Бирча у већини за потребе домаћинства, а рјеђе у комерцијалне сврхе. Ови производи су доступни за куповину једино пазарним данима у градским насељима. Користе се предива животињског поријекла (вуна), а мање предива биљног поријекла (лан).

Плетење. – Сврстава се међу најстарије занате. Као алат за плетњу су се раније употребљавале дрвене игле, а касније металне са и без кукице на једном крају. Плетени предмети се могу украшавати везом и тако добијају свечанији изглед, што је посебно уочљиво на чарапама докољеницама које су нашле употребу као дио фолклорне ношње. Плетени предмети својим мотивима се прилагођавају са детаљима који осликавају мјесто боравка.

Предење. – Представља израду и упредање влакана и добијање конца или плетива. Вуна је доминантна сировина. Првобитно се руно од овце пере и суши. Сува вуна се гребена са гребенама[9], затим у вуновлачарској радњи се од вуне добија кудјеља. Преде се на ручној преслици или на ножној (чекрклија). Плетиво се замотава у клупко или кануре, а од два клупка се могу спојити плетива и упредати на нешто веће вретено (коњеника). За намотавање влакане се употребљава мотовило, витла, калемови и чекрци. На селу се углавном преде у зимским ноћима. Да би се брже вуна испрела организују се сеоска прела. На прелима се уз рад пјева, причају разне разонодне приче, мушкарци свирају старе инструменте (фрула, двојнице, гусле). Због жеље да се сачува сеоско поријеко и обичаје, градско становништво организује фолклорне забаве дајући им називе „прело”.

Ткање. – То је најсложенији и најтежи облик добијања тканих производа, а врши се на разбоју или стану. Та справа је доживљавала своја усавршавања од најпримитивнијег вертикалног разбоја између два дрвета побијена у земљу, до данашњег хоризонталног разбоја. Ткало се на једноножном и двоножном стану. Од козје костријети су се ткале торбе, зобнице, бисаге... Као сировина за ткање се користи вуна, костријет, ћетен и конопља. Ћилими су најрепрезентативнији производи добијени ткањем, а који су се и до данас задржали и привлаче пажњу туриста. Мотиви који се добију на ћилимима су разнолики, а значајан утицај на овај занат су имали и Турци, који су донијели посебно препознатљиве азијске мотиве.

Самарџије. – Занатлије који су правили самаре посебно за коње одржали су се и до данас у Бирчу. Од дванаест градова у БиХ, гдје се праве самари Цветко Ђ. Поповић (1958: 99-114) помиње и Власеницу у Бирчу.

Самар се састоји из два дијела: дрвенца и стеље. Дрвеница је дрвена конструкција, а стеља мекана подлога (ланени или кожни јастук напуњен ражаном сламом који је причвршћен за дрвеницу и приљубљује се за леђа коња).

Дијелови дрвенице су крстина (задњи дио), главар (предњи дио) и штица (пречке које повезују крстину и главару). На дрвеној конструкцији се налази алка причвршћена на штицу, на алку се привеже кајаса којом се притеже колан, прађице или конопац за везивање терета. Колан је широки каиш причвршћен на средњој штици и има алку на завршетку. Он се провлачи испод стомака на другу страну и везује алку за кајасе и тако причвршћује да самар и товар не падну лијево или десно. Кускун иде од крстине преко горњих штица па испод репа да самар не клизи напријед кад коњ иде низбрдо.

Фотографија 4. Самарица, Дебело брдо

Фото: В. Обрадовић, 2011

[9] Чешаљ са гвозденим зупцима и дрвеним рукохватом

Сарачи. – То су су занатлије које су се бавиле прерадом и продајом разних предмета од коже који су углавном служили као опрема за коње. Овај занат је био заступљен у свим већим мјестима у Бирчу, док је данас у изумирању. О старости овог заната говори и податак о сарачком занату у Новој Касаби. Први пут 1664. г. се сусрећемо са именом Нова Касаба.[10] Муса паша је упутио молбу за оснивање варошице и хана како турски каравани не би спавали по кућама и узнемиравали становништво. Од тада су у Новој Касаби настали занати који су се дуго одржали. Сем сарача овдје су настали и налбантски занат (поткивачи коња), млинарски, мутабџијски (прерада козије костријети), табачки (штављење или чињење сирове коже). По занатима којим су се бавили и породице су добијале презимена: Сарачевић, Сарач, Налићи, Мутабџија, Табаковић.

Качари. – Занатлије који су правили каце, бурад и дрвено посуђе које је по својим особинама могло да држи течност. Зависно од дијела регије Бирач, разликују се и материјали од којих су се правиле каце. У граничном појасу са Романијском регијом, гдје почињу зоне црногорице, каце су прављене од смрче, од одабраних правих младих стабала „честике", док дубље залазећи у Бирач, гдје је заступљена бјелогорична шума, каце и остали дрвени предмети су се правили од храста китњака. Зависно од величине и облика каце служе за кисељење воћа за ракију и за кисељење купуса. Мање каце служе за складиштење млијечних производа. Велики степен занатског умијећа су имали занатлије које су правили дрвену бурад са елипсастим хоризонталним дугама. Мања бурад за ракију чије дуге су усправне у односу на подлогу, а дно хоризонтално назива се фендељ.

Ковачи. – Ковачки занат се још увијек одржао у неким дијеловима Бирча. Ковачи опслужују коњску и воловску запрегу за поткивање, праве сјекире, марване, бионе, косе... У неколико села се овај занат задржао као породична традиција, у Папратнику у Осмацима код Рома Беширевића, у Власеници породица Лулић, у Тишчи породица Дубачкићи.... Ковачи праве сачеве и котлиће који се користе у угоститељству у етно-ресторанима.

Народна ношња. – По основним обиљежјима ношња припада источнобосанском типу ношње. Женске и мушке кошуље, гаће и мараме су се израђивале од кудељног и ланеног беза. У мушкој српској ношњи од вунених дијелова носе се црне чарапе, тканице, гуњић, гуњ, пеленгаће и тозлуци, а у муслиманској ношњи гуњ (сарајац), шалваре и бијеле чарапе. У женској српској ношњи одјевни предмети су зубун, тканица, гуњић и гуњ. Ови одјевни дијелови су се добијали ступањем лана и конопље, ткањем, предењем и плетњом вуне, шивањем и украсним везом (Куленовић, 1995: 192).

Музејска поставка у Сребреници на прави начин осликава одлике народне ношње, гдје се на основама анализе ношње у Осату, Лудмеру и околини Братунца, може стећи реална етнографска слика и у погледу народне ношње. Кроз раније записе Вука Караџића и каснија етнолошка проучавања, примјетан је континуитет настанка, развоја и промјена, као и нестајања народних ношњи.

Народна ношња у Подрињу представља симбиозу различитих културних прожимања, односно симбиозу динарског и равничарског начина одијевања. У томе су старобалкански елементи очувани као реликти карактеристични за динарски тип ношње који је био познат у јужним дијеловима Подриња. Међу овим одредницама била је уочљива кошуља типа тунике, џамадан са токама и пуцама на попрсју и кабаница од сукна са капуљачом. Уочљиви су такође старословенски елементи, који су у прожимањима са старобалканским, византијским и оријенталним утицајима, доживјели одређене промјене. Словенски елементи су присутни у одијевању, крају и материјалу.[11]

Петар Влаховић, анализирајући народне ношње Подриња, закључује јак оријентални утицај од касног средњег вијека (шалваре...), процес уједначавања ношњи кроз прихватање ношњи аутохтоног становништва, а и одређених елемената досељеника. Многе ношње су исте или сличне што се примјећује на њима (кошуље, чакшире, џемадан, гуњ, фермен, шал, појас, опанци...). Овдје је дошло до процеса друштвене ендогамије у процесу одијевања. Он анализира разлике у народним ношњама прије Првог свјетског рата, између два свјетска рата, и након Другог свјетског рата. Примјетан је дјелимичан утицај и шумадијске ношње (фермен, копоран и уске чакшире), да би се након Другог свјетског рата народна ношња постепено губила из свакодневне употребе. Замјењује се савременим начином одијевања, а употребљава се само за свечане прилике тамо гдје се очувала.

[10] Крешевљаковић, 1961: 94.
[11] Група аутора, *Дрина,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 416-432.

Фотографија 5. Народна ношња из Осата[12]

Из етнолошке збирке Земаљског музеја из 1939. године издваја се фигурина са ношњом из Осата са необичном капом са огледалом, пауновим перјем и везеним шалом који са два краја пада низ леђа. На овакав начин су се облачиле младе прву годину након удаје, а огледало је ради урока (Карановић, 1939: 55).

И поред знатних додира са становништвом сусједних области, ношња у Доњем Бирчу представља засебну цјелину. Она се разликује по многим елементима и од српске ношње из Горњег Бирча, која има доста сличности са ношњом „из Планине". Иако је становништво Доњег Бирча поријеклом из Херцеговине и Црне Горе, њихова ношња није херцеговачка, мада је задржала неке елементе карактеристичне за херцеговачку ношњу. Помињу се бијели херцеговачки тозлуци који су се најдуже задржали у мушкој ношњи. Међутим, детаљно није проучавана ношња у Бирчу (Белкашић, 1965: 135-144).

У упоредној анализи женске и мушке одјеће у Горњем и Доњем Бирчу, Љиљана Бељкашић примјећује сличности и разлике. Као главна разлика је дужина гуњева који су у Доњем Бирчу јако дуги и подсјећају на посавску ношњу. Карактеристика ношње Доњег Бирча је једноставност и скоро потпуно одсуство веза. Основне боје су црна и бијела, а само поједини дијелови одјеће су у другим бојама (Карановић, 1939: 55).

На основу прикупљених података и казивања Љ. Бељкашић (1965) је дошла до сазнања каква је народна ношња преовладавала од 1900. г. па до њеног постепеног ишчезавања као свакодневне ношње. Сукнене хаљине су биле бијеле, а касније црне. Сукно се ткало у четири нити, ваљало се у ступи коју покреће вода и затим бојило. У Доњем Бирчу су биле 1956. г. и 1957. г. три ступе, једна на Тишчи, а двије на Бјелашници (Васиљевића и Зекића ступа). Сукно се након ваљања бојило у ковачини (прашина од ковања) и јасено-вој кори. Такође се бојило и сачиком (коњским каменом). Обојено сукно се истезало преко грана са завезаним камењем које је истезало и пеглало сукно. Сви дијелови ношње осим гуња и гуњића су били домаћи ручни рад. Гуњеве и гуњиће су израђивали мајстори „терзије" који су радили у својим кућама, а долазили су и у друга села по поруџби. Рубље се прало парењем у лукшији или цијеђу у парјеници – издубљеном дрвету.

Чарапе су од црне вуне, докољенице, са цвијетним везом при врху и на дну грлића. Умјесто сукненог гуњића дјевојке носе фермен или јелек од кадифе и чохе црне боје, а на глави носе чембер. Мушка ношња је паралелно са женском имала развојне периоде, губљење старих и прихватање нових начина одијевања. Основни дијелови мушке ношње су кошуље, гаће, појас, гуњ, гуњић, капа, шал, тозлуци, чарапе и опанци. Преко кошуље, око појаса се замотавало вуненим

[12] М. Карановић, *Народна ношња из Осата-вођа кроз Етнографски музеј у Сарајеву*, Гласник Земаљског музеја, 1939, стр. 55.

појасом „тканицом”, а на кошуљу се облачио гуњић. Стари људи су носили кожну торбу „јанџик”. Зими су се носили гуњеви, тозлуци и пеленгаће.

Након Другог свјетског рата постепен прелаз на градску ношњу довео је до тога да се данас скоро изгубило и сазнање шта је то права народна ношња у Бирчу. Томе је погодовала и тешка економска ситуација након Другог свјетског рата и недостатак вуне и текстила. Постепено са порастом стандарда народна ношња се изгубила. Има случајева у селима Бирча да старији мушкарци и жене носе искључиво народну ношњу (Врело, Залуковик, Трново, Спреча...). Након грађанског рата и постепе обнове културног живота, у првом реду фолклора, долази до дјелимичног чувања народних игара и ношњи.

Народни обичаји. – Специфичности народних обичаја у Бирчу су дио културног насљеђа које у неким сегментима сеже у далеку прошлост и период паганства. Многи обичаји су дио црквенословенске традиције и као такви су се одржали у народу, мада има обичаја који су у супротности са црквеним правилима али су се ипак одржали. Кроз промјену владара у Босни мијењали су се и обичаји, дијелом губили стари и прихватали нови. Долазак турске и аустроугарске управе у БиХ, донио је са собом и нове обичаје.

Становништво Бирча још увијек дијелом чува сеоске обичаје, који у садашњем времену представљају скоро једини начин већег окупљања. Посебно су изражени традиционални обичаји: сеоска слава или завјетина, зборови, црквеновјерски обичаји, обичаји из животног циклуса (рођење, свадба, сахрана...), мобе, муслимански вјерски обичаји.

Миленко Филиповић (1960: 200) се бавио анализом анкете из 1911. г. о животу Срба у Сјевероисточној Босни. Та анкета је урађена по узору на ранију ширу анкету коју је иницирала Матица српска у Новом Саду, а имала је за циљ да на основу постављених питања добије одговоре на лоше обичаје у српском народу у Зворничко-тузланској епархији. Постављеним питањима и добијеним одговорима требало је да се дође до сазнања зашто наш народ „пропада”.

Лазарева Субота – Врбица. − Посвећена је успомени на васкрсење четвородневног Лазара и улазак Христа у Јерусалим. Након црквене службе и литије свештеник дијели врбове гранчице које се покрај иконе и кандила чувају. Неуобичајан је обичај слављења Лазареве суботе код Каравраха у селу Драгасевац који су они задржали као досељеници из Трансилваније.[13] На тај дан иду дјевојке у Лазарице. Овај обичај је описао румунски академик Маријану (1899: 247). „На Лазареву суботу иду 3-5 дјевојака од куће до куће и пјевају монотоним гласом пјесму, у којој се описује Лазарева смрт и сахрана. Најмлађа и најљепша дјевојка је обучена као млада у бијеле хаљине, на глави је окићена вијенцем, а у коси јој је цвијет од лимуна, преко вијенца је копрена од бијеле свиле. Долазе пред кућу и поставе се у круг, а Лазарицу је у средину, па пјевају пјесме о васкрслом Лазару. Лазарица док је у средини не пјева већ шеће амо-тамо.“ Све дјевојке добијају поклоне од домаћина и укућана, а Лазарица је дјевојка која би прва требало да се уда и зато добија најбоље поклоне које при удаји носи са собом. Кад дјевојке заврше задњу пјесму која благосиља домаћинову кућу и укућане, добију поклоне (Драгичевића., Филипескуа, 1907: 77).

Друштвене народне игре. − Уз многе народне обичаје везане су и забавне игре за вријеме вечерњих састанака, сијела у кућама, игре на народним зборовима, сточарске игре. М. Обрадовић (1985) у свом раду „Друштвене игре из околине Сребренице, Власенице и Зенице”, појашњава настанак тих игара и њихову подјелу како их само становништво тих простора доживљава. Игре могу бити мушке и женске, игре снаге, надметања и витештва, игре зачикавања, игре испробавања... Неколико игара које је записала дијелом су се задржале и до данас као дио манифестација (бацање камена, трка за кошије, трка за воће, рвање...). Она издваја неколико записа из села Кравице, говори о начину бацања камена. Од ријетко сачуваних игара су игра прстена и чобанске игре: токача, клис, ћиза... Ове игре постају саставни дио сеоских манифестација. У Милићима се сачувала игра „грчеврат“.

Женидбени обичаји. − У ранијим временима су организоване свадбе са сватовима коњаницима. Значајан дио свадбених обичаја и на селу и у граду се одржао. Свадбе са коњаницима су дале идеју етнолозима да уз сарадњу са културноумјетничким друштвима уз писане сценарије организују бирчанске или подрињске свадбе као ТВ емисије, позоришне преставе и као дио

[13]Драгичевића., Филипескуа. (1907). *Каравлашка насеља у Босни-Етнографско-антропогеоафско проучавање.* Сарајево: Гласник Земаљског музеја.

културне туристичке баштине. Свадба у Бирчу се одвијала по устаљеним правилима. Од упознавања (бегенисања) дјевојке до свадбе и доласка „пријатеља" постоји редослијед традиционалних обичаја. Када се двоје младих упознају и свиде једно дугом, договара се просидба. У просидбу иду младожења, отац, најстарији стриц, ујак, кум... Младој се даје зарука или биљег (дукат, сат или прстен). Након просидбе отац иде да позива сватове. Сватовима се издавају посебна задужења. Стари сват је најугледнији домаћин из села, близак младожењин род и он је главни организатор свадбе.

Барјактар од младиних откупи барјак и носи га на челу сватовске коњичке колоне. Чајо је домаћинов момак који испуњава наређења старог свата (носи чекић са везеном марамом око дршке и ударањем у шток оглашава се и даје наредбе у организацији свадбе). Сватови га даривају новцем што он оглашава, говорећи износ новца и име дародавца. Дан након свадбе иде од куће до куће и сељани га дарују.

Јенђија је једна или двије младе дјевојке, близак младожењин род које су задужене да све вријеме буду уз младу, помажу млади да окити сватове и уз младу јашу на коњима.

Муштулугџија први долази кући да објави долазак сватова за шта као награду доби-ја кошуљу која му се веже рукавима око врата и виси на леђима.

Накоњче је мало дијете, које млада узима у наручје испред улаза у кућу и окреће три пута са жељом да и она има порода, затим је младожења уноси, а она свекра и свекрву љуби у руку. Свекрва младенцима даје мед и шећер да би им живот био сладак.

Традиционална гастрономија. – Исхрана становништва има дубље коријене који су у спрези са врстом хране и начином исхране. Садржај хране и традиционални начин припремања осликавају гастрономске одлике становништва и у тијесној су вези са патријахалним одликама одређеног простора. Зависно од религијске припадности одређена јела се конзумирају у различитим дијеловима године, кроз пост који се одликује употребом хране биљног или животињског поријекла. Везано за вјерске слободе, враћање вјеронауке у школе и израженом потребом становништва да се враћа традицији и религији, на одређен начин је трансформисало и гастрономску понуду. Православно становништво у оквиру поста користи храну биљног поријекла. Црква прописује четири вишедневна поста у току године и једнодневни пост сваке сриједе и петка осим разрјешних седмица. Посту се прилагођавају и народни обичаји, слава, свадба, крштења…

Задржали су се стари начини сушења меса у прозрачним брвнарама. Ватра од брезовог дрвета са огуљеном кором се ложи испод меса. Од говедине се прави сушени пршут и кобасице, а од овчетине стеља или пастрма. Стеља се прави на необичан и захтјеван начин. Од меса овце се изваде све кости тако да месо остане у једном комаду. Тако откоштено месо се након расољања разапиње на пречке и суши. Као специфичност у селима Бирча је сушени сир „зарице". У сир се додаје исцијеђена течност бијелог лука. Такав сир се обликује у мале куполе и на дрвеним решеткама суши на диму. Сушено воће се једе зими и од њега се прави компот. Суше се и киселе и гљиве. Сачувала се традиција кисељења дивљих крушака и на тај начин се добија туршија. Из дивљих јабука се циједи сирће које се пије и користи за скидање високе температуре. Традиционална муслиманска свечана јела су: слатко месо, грах пилав и масло. Од кукуруза „осмака" се припремају пуре, цицваре и кукурузни хљеб. Од јела са бијелим брашном праве се домаће „сукане" пите, слатки колачи гурабије који се шарају на дуборезној подлози (слово), штрудле пуњене шљивовим џемом... Сачувала се традиција прављења јела испод сача или пеке.

ЗАКЉУЧАК

На основама анализираних етнолошких обиљежја, регију Бирач можемо сматрати условном антропогеографском цјелином са етнолошким специфичностима за поједине дијелове регије. Доминантно динарско поријекло становништва је сачувало дио етнолошких одлика свога поријекла, а асимаилацијом са аутохтоним становништвом прихватали су и њихове обичаје. На бази тог степена развоја, настале су данашње етнолошке особености становништва и насеља. Очуваност сеоске архитектуре и амбијенталних цјелина из прве половине XX вијека још увијек постоји. Куће брвнаре, шеперуше, ћерпичаре, сигуше, као и остале зграде су у руинираном стању и већина је ван употребе. Као посљедица деаграризације значајан број села се гаси, самим тим етнолошке вриједности постепено нестају. Неопходна је већа брига шире друштвене заједнице како би се етнолошко богатство сачувало кроз материјалну културу, духовно стваралаштво и

друштвени живот. У циљу очувања и валореиозације етнолошких вриједности Бирча, потребно је одређене репрезентативне типове објеката сачувати и на основу њих направити музејску поставку етно-села које би имало уз музејске одлике и угоститељско-смјештајни карактер у функцији развоја туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бенац, А, (Сергејевски, Д., Мазалић, Ђ. (1955). *Културна историја Босне и Херцеговине*. Сарајево: Народна просвјета.
2. *Бањачки говор у подручју Сребренице.* (1955). Сарајево: Билтен института за проучавање фолклора.
3. Вего, М. (1957). *Насеља Босанске средњевјековне државе.* Сарајево: Свјетлост.
4. Група аутора, (1983). *Енциклопедија Југославије-СР БиХ.* Загреб: ЈЛЗ.
5. Група аутора, (2005). *Дрина.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
6. Дероко, Д. J. (1939). *Дрина-Географско-туристичка монографија.* Нови Сад: Друштво, Фрушка Гора.
7. Куленовић, С. (1995). *Етнологија сјевероисточне Босне.* Тузла: Музеј источне Босне.
8. Крешевљаковић, Х. (1953). *Стари босански градови***.** Сарајево: Наше старине**.**
9. Крешевљаковић, Х. (1961). *Еснафи и обрти у БиХ* . Сарајево: Научно друштво НР БиХ.
10. Марјану, С. (1899) „Serbatorila la Romani“. Bukuresti, 1899.
11. Савић, С. (1976). *Етнографска грађа из Доњег Бирча.* Сарајево: АНУ БиХ.
12. Цвијић, J. (1991). *Сабрана дјела-Балканско полуострво.* Београд: Народна библиотека Србије.
13. Челебија, Е. (1967). *Путописи-одломци о југословенским земљама***.** Сарајево: Свјетлост.
14. Драгичевић, Т., Филипеску, Т. (1907). *Каравлашка насеља у Босни-Етнографско-антропогеографско проучавање.* Сарајево: Гласник Земаљскох музеја.
15. Карановић, М. (1927). *О типовима кућа у Босни*. Сарајево: Гласник Земаљскиг музеја.
16. Карановић, М. (1939). *Народна ношња из Осатавођа кроз Етнографски музеј у Сарајеву.* Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
17. Мерингер, Р. (1899). *Пучка кућа у БиХ.* Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
18. Милосављевић, Г. (2000). *Осаћански неимари.* Београд: 2000.
19. Обрадовић, М. (1985). *Друштвене игре из околине Сребренице, Власенице и Зенице*. Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
20. Поповић, Ц. Ђ. (1958). *Самарџијски занат у БиХ.* Сарајево: Гласник Земаљског музеја.
21. Белкашић, Љ. (1965). *Ношња у Доњем Бирчу***.** Тузла**:** Чланци и грађа за култу рну историју Источне Босне.
22. Филиповић, М. (1960). *Народни живот Срба у Сјевероисточној Босни према једној анкети из 1911*. Тузла: Чланци и грађа за културну историју Источне Босне.

ETHNOLOGICAL FEATURES OF THE BIRAC REGION

VIDOMIR OBRADOVIĆ

Orion Tourist organization, 56 000 Vlasenica, the Republic of Srpska

Based on the analyzed ethnologic features, we can think of the Birac region as conditional anthropgeographical environment with ethnologic specifity for some parts of the region. The dominant Dinara origin of the population preserved a part of its ethnologic origins and through assimilation with the indigenous population accepted their tradition as well. Based on this level of development today's ethnologic features of the population are created. The preservation of the countryside architecture and ambient units from the first part of the 20th century still exists. The old houses, cabins and buildings are ruined and most of them are out of use. As a consequence of agricultural decrease most of the villages are disappearing, with them the ethnologic values as well. Bigger community's concern is necessary in order to preserve ethnologic values through material culture, spiritual creativeness and social life. In order to make valorization of the ethnologic values of Birac, we need to preserve certain representative types of

objects and use them to make ethno-villages, which would have the characteristics of museums and provide accommodations for the tourists, which would help the development of tourism.

ЕТНОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРАВОСЛАВНИХ СЕЉАКА ВРЛИЧКЕ КРАЈИНЕ СА ПОЧЕТКА XX ВЕКА

РАСТИСЛАВ СТОЈСАВЉЕВИЋ, ЈОВАН ПЛАВША

Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, 21000 Нови Сад, Србија

Резиме: Веома мали број Срба је остао данас у Далмацији. Ратови који су дешавали на овом простору утицали су на то да се они иселе већином у Србију. Они су са собом понели своје обичаје и културу које њихови потомци под утицајем модерних вредности полако заборављају. Овај рад би требало барем делимично да дочара читаоцу неке од најзначајнијих етноолошких карактеристика православних сељака Врличког краја у северној Даламацији са краја 19. и почетка 20. века које су наследили њихови потомци. Највећа вредност овога рада је чињеница да је главни извор литературе усмено предање испричано од људи који су се родили у пределима кршевите Далмације. [1]

Кључне речи: етнологија, Отишић, далматински православни сељаци, обичаји, Далмација

Abstract: A Very few Serbs remained in Dalmatia today . The wars that have occurred in this region was affected by the fact that they move mostly in Serbia. They took with them their customs and culture that their descendants are under the influence of modern values slowly forgotten. This paper should be at least in part to evoke the reader some of the most important characteristics of Orthodox peasants of Vrlica region from the 19th and early 20 century they had inherited their descendants . The greatest value of this work is the fact that the main source of literature, oral tradition told by people who were born in the rugged landscapes of Dalmatia.

Key words: etnology, Otisic, dalmatian orthodox villagers, habits, Dalmatia

УВОД

Живот у прошлости на селу је био много тежи него данас. У доба када је много више људи све се радило ручно, механизација још није стигла па се хлеб требао зарадити са много више труда и зноја.

Динарски су се досељеници, за време млетачке владавине, масовно досељавали у Далмацију. Највише су се настањивали у градовима, нарочито пред навалом Турака али како је касније претња од Турака јењавала, становништво се све више селило на село. Већина далматинских Срба је почетком 20. века до Првог светског рата живела у области Равних Котара, Буковице, Петрова поља, Косова, Книнске и Врличке крајине (Алманах, 1971).

У првој половини двадесетог века дошло је до значајних миграција које су утицале и на кретања становништва на крају 20. века. Досељава се становништво из пасивних крајева тадашње новоформиране државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије. Након Другог светског рата дошло је до још масовнијег исељавања немачке популације и њиховим исељавањем остале су празне куће и напуштена имовина, и долази нови талас досељеника из пасивних крајева тадашње Југославије. Ти мигранти су увећали број становника Војводине за око 15% (Ђурђев, 1995). Размештај ових миграната је у значајној мери утицао на размештај масовних досељника на крају двадесетог века, који су долазили након распада Југославије.

У овим миграцијама учествовало је и становништво са подручја Далмације, чији потомци и данас насељавају Војводину, чувајући своје етно наслеђе од заборава.

У многим радовима описују се обичаји и начини живота сељака у крајевима који су блиски са Врличком крајином и по географском положају и по сличностима -у етнолошким карактеристикама. Једна од најстаријих писања о начину живота православних сељака у Далмацији извршио је А.Фортис (1774) као и В.Ардалић у другој половини XIX века описујући народ Буковичког краја. И.Педерин (1989) је прикупио немачке путописе по Далмацији, а Г.Станојевић

[1] Усмено предање испричали Милорад Стојсављевић (рођен 1933.године) и Зорка Стојсављевић (рођена 1935.године) у интервјуу обављеном 15.9.2008.године и Марија Стојсављевић (рођена 1930.године) и Босиљка Боговац (рођена 1932.године) у интервјуу обављеном 6.7.2009.године.

(1987) је указивао на етнолошке карактеристике народа који је живео да подручју далматинске крајине у XVIII веку. С. Обад (1990) је писао уопштено о карактеристикама дакматинских села, а једни од научника који су се бавили изучавањем демографских и етнолошких карактеристика народа Книнске крајине и далматинског Косова били су Ј. Плавша (1998) и И.Смиљанић (2006).

Предмет проучавања овог истраживачког рада су управо етнолошке карактеристике православних сељака у Врличкој крајини са почетка 20. века; са циљем очувања у писаној форми усмених предања која су преношена с колена на колено. На овај начин се спречава да падну у заборав неке од основних етнолошких карактеристика наших предака које имају изузетну културно-историјску вредност.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ФИЗИЧКО ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ВРЛИЧКЕ КРАЈИНЕ

Далмација је регион на источној обали Јадранског мора, у Хрватској, која се протеже од ушћа Зрмање и канала између острва Пат и Равних Котара до Боке Которске на југоистоку. Ширина Далматинске Загоре, залеђа Далмације, у распону је од 50 km на северу, али се на југу ширина смањује на неколико километара. У средишњем делу дужина јој је 400 km, а ширина 70 km. Она је подељена у четири жупаније, а најважнији градови региона су Задар, Шибеник, Сплит и Дубровник. Остали већи градови у Далмацији су Биоград на Мору, Сињ, Солин, Омиш, Книн, Метковић, Макарска, Трогир, Плоче и Имотски (Црквенчић, 1974).

Највећа далматинска острва су Дуги оток, Угљан, Пашман, Шолга, Брач, Хвар, Корчула, Вис, Ластово и Мљет.

Врличка крајина је крај око извора, горњег тока реке Цетине па све до њеног уливања у Перућко језеро. Налази се између планинских ланаца Динаре и Троглава на североистоку и Великог, Загорског Козјака и Свилаје на северозападу. Овај предео се може сматрати и делом Цетинске крајине.

Села која се налазе на североисточним падинама Свилаје такође се налазе у оквиру Врличке крајине. Североисточне стране Свилаје састављене су од више компактних целина (Развале Отишићке, Развале Маовићке, Градина...) и доста стрмо су нагнуте према насељу чија је надморска висина на 420 m. Доминирају вртаче које су бројне око засеока Стојсављевић, Суботић, Крунић, Петровић Деспинић, итд. Како се иде према Перућком језеру терен се поступно издиже на појединим местима и до 510 m, а само језеро је на надморској висини од 380 m. На југу, између Свилаје и језера Перуча пружају се планине Мачкула (959 m), Градина (804 m) и Губавица (787 m).

Преовлађујућа крашка подлога одражава се у богатој и сложеној циркулацији подземних вода и сразмерном сиромаштву површинских токова. Клима је измењено средоземно због високих планина које донекле спречавају утицај Јадранског мора.

Геолошка структура терена на којим се налази насеље Отишић се састоји првенствено из кречњака али и осталих стена мезозојске и палеозојске старости, које су веома чисте и имају мало неродираних састојака. Овде се јављају и појасеви доломита. Испод дебеле серије мезозојских карбинатних стена на малим просторима избијају на површину шкриљавци старије подлоге (Црквенчић и сар., 1974).

У геоморфолошком погледу, терен на којем се налази Врличка крајина састављен је од површинских крашких облика. Кречњачки терен је утицао на то да се овде створе вртаче које у источном пределу поред Перућког језера прелазе у „богињави крас“ (Војногеографски институт, 1960).

Веома значајна карактеристика за начин привређивања сељака ове области је земљиште чији је најтипичнији представник црвеница, настала као резултат разлагања карбонатне основе, кречњака и доломита.

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИКА ВРЛИЧКЕ КРАЈИНЕ

Простор северне Далмације насељавали су још палеолитски ловци у средњем и горњем плеистоцену. Повољне природне околности су утицале на то да се доста рано човек овде доселио. Мада о пореклу и времену насељавања Илира на Балкан ставови научника нису јединствени, до сада је доминирао став да су се они на ове просторе населили током другог и првог миленијума пре нове ере (Плавша, 1998).

Једним пописом из 1771.године констатовано је да копнена Далмација има 180.989 становника, а да су најгушће насељена подручја Задра и Книна. После тога долази до пораста броја становника све до првог светског рата. После рата број становника се повећавао упркос одсељавању (Плавша, 1998).

По попису из 2001.године Далмација је имала 890.373 становника. Највеће исељавање са овог простора било је после Другог светског рата и током грађанског рата 1992-1995.године.

Начин привређивања

Специфичан терен је условио да се становништво Врличке крајине више окрене сточарство него ратарству мада је и занатство било доста развијено.

Због крашког терена који доминира у овим пределима свакако да је **обрада земље** доста отежана а приноси по хектару површине су доста мањи него у равничарским пределима, а и обрадиве површине су ограничене. Из тих разлога ратарство код далматинских сељака са почетка 20. века било је слабо заступљено.

Углавном се земља ***орала*** са ралицом и воловима. Ралица је уствари била дрвена врста плуга, тачније једно криво дрво које се зарије у земљу и вуку га волови, а испред дрвета су дрвена колица за које је фиксирано. У далматинском КОсову се она називала **лемеш** (Смиљанић, 2006). Волови су око себе имали јармове тј. дрво уобличено за воловске вратове, дрвени кругови који су били оплетени од прућа. Кругови су били повезани карикама и све то заједно се називала „гужва". Карике је спајао дрвени клин, а тељези су воловима држали врат да буду под јармом. Тељези су прављени од јасеновог дрвета, а јармови су од храста. Као што се може уочити, све машине у то доба су прављене од дрвета како због његове доступности тако и због мале тежине. Гвоздени плуг замењује дрвени 70-тих XIX века(Обад, 1990).

На планинским странама се копало ручно мотиком због неприступачности кречњачког терена као и раздвојености обрадивих парцела. Дршка мотике је била дрвена око 7 kg тежине и била је дугачка око 1 m. Међу народом се није говорило да се нешто копало него се користио израз „трапило се". Обично се садио кромпир, купус и остале врсте поврћа.

Сејало се руком и дрвеном браном дужине око 1,5 m које су вукли волови, а човек је стајао на брани која је помагала да се разораном земљом прекрије семе. У планинским пределима брану су вукли људи. Површина земље је рачуната на дане, тј. колику површину волови узору за један дан. Обично се за орање упрезало од четири до шест волова.

Жетва се обављала ручно са српом који је био зупчаст, слично данашњој тестери, са дрвеном дршком. Када је била покошена летина се везала у снопове а онда се вршило „тројичење" тј. три снопа су стављана на гомилу под угловима од 120°. Снопови су после ношени на гувно где су се развезивали и летина била раширена, а зрно се врло са коњима који су газили летину. Конопи су се правили од овчије вуне. Раж је била тучена штаповима. Користиле су се дрвене грабуље са којима се одвајала слама и дрвене метле од са којима се одвајала плева. Жито се носило у воденице. Пшеница се млела у жрвњима тј. шупљим камењима са дрвеним дршкама. Горњи камен се вртео, а доњи је остајао непомичан. Кукуруз кад сазори секао се испод клипа па се носио на гувно и дрвеним штаповима се крунило.

Занимљив је био начин ***ђубрења***. Наиме, дрвени торови за стоку су постављани на њиву и стока је у њима производила природно ђубриво и тиме се покривала земља пре орања. Торови су премештани с краја на крај док се читава њива тако не би нађубрила. Обично се премештало сваких два дана. Постојао је и други случај ђубрења када стока није била на њиви него се ђубриво носило на леђима у „арарима" тј. једној врсти џака који је прављен од козије кострети и овчије вуне. Жене су араре носиле на леђима а мушкарци на рамену. У овим крајевима примењиваосе

систем остављања земље на угару, тј. земља се одмарала годину дана и на њој није сејано ништа (Станојевић, 1987).

Што се тиче **сточарства**, овде је преовладавао **влашки тип**. Он је подразумевао сезонско издизање стоке на пашњаке на високе планине (нпр. Велебит и Динара) у сезонска насеља – станове (колибе или појате) (Милојевић, 1925). Најзаступљенија животиња је била коза. Она се није увек хранила на газдинствима већ је свакодневно вођена на испашу, а производила је млеко које се користило у исхрани. Овце су се више храниле на газдинствима, мада су и оне, иако ређе, вођене на испашу, а коњи су служили најчешће за јахање. Терет је ношен на магарцима. Поготово у планинским неприступачним пределима магарац је био веома цењена животиња. Краве су лети боравиле на пашњацима, а зими у стајама. Коњи и магарци се нису користили у исхрани. Када је Далмација гушће насељена проредиле су се и дивље звери. Број стоке на планини Динари у периоду 1792-1900 кретао се од 100.000 до 180.000 по сезони (Марковић, 1975). Чак је било случајева и да су сељаци из околине Цетине на својим пашљацима напасали стоку сељака из Врличког и Петровог поља (Стојаковић, 2006).

Од ватреног оружја сељаци су имали пушке набијаче које су се палиле на кремен и звале су се „кремењаче". Сваки чобанин је имао по једну пушку уколико би спазио вука.

Риболов је претежно био изражен у Далматинском приморју. Риба се ловила на разне начине: помоћу сплавова, мрежа, ловило се и корпама које су се звале бубњеви.

Од воћа су се највише гајиле јабуке „дивљаке", крушке „медњаче" и „оскоруше" које су сличне мушмулама. У приморју су гајене маслине, дивљи ринглови - „срделије", винова лоза, смокве и дрењина, мада се то гајило и у унутрашњости у Отишићу. Њиве су се ограђивале каменом и стављане су „међе" тј. гранични каменови који су одвајали њиве.

Кућни уређаји и посуђе

Стара, специфична, аутохтона насеља чувају дух и традицију прошлих времена и све више добијају културни значај у процесу убрзане урбанизације и глобализације. Због тога је веома важна улога завичајних кућа, које могу приказати традиционалну архитектуру и живот људи (Ивков, 2002). Основни облик до средине XIX века била је брвнара – приземљуша, приземна једноделна кућа која је за основу имала квадрат или правоугаоник (Родић, 2006).

Куће су у другој половини XIX века почеле да се граде од камена, углавном без малтера, покривене раженом сламом. У почетку је била само једна просторија са огњиштем где је са људима боравила и стока, а одвајали су се само са преплетеним прућем. Касније су се почеле правити куће од уобличеног камена са малтером (креч и песак). Кречњак и голи камен који доминирају на површини терена били су најчешћи грађевински материјал. Песак за градњу кућа је доношен из приморја. Унутрашњи зидови куће су прављени од ситног камења - „шакавца".

Кров је после ражене сламе прављен од камене плоче. Рогови који су држали кров били су најчешће од храстовог дрвета, ређе од багрема или бора и налазили су се на међусобном растојању од три метра. За подупирање крова користиле су се и даске зване „жиоке". Наткривени отвор на крову називао се **баџа**. Изнад огњишта се преплитало пруће да се кров не би запалио. Сељаци су се грејали искључиво на дрва. Над огњиштем је висио „шкип"-дрво на којем је висио лонац, слично данашњем котлићу. Лонац се качио на „вериге". Вериге су могле бити дрвене или гвоздене. Неке куће су имале «подрум» за стоку.

Намештај је био оскудан. Кревети су прављени од буковог или храстовог дрвета, а лежало се на кукурузним шушкама и на „мутапу" - простирачу од овчије и козије вуне. Покривало се са ћебадима званим **биљац** и **суканац** од овчије вуне. „Суканац" је био ваљано сукно и користио се за покривање, а биљац му је био сличан. Столови су били округли са три ноге. Били су висине 25-30 cm (Родић, 2006). Столице су се звале „катриге". Мали сточићи су били у облику полумесеца.

Посуђе је углавном било дрвено. За неко посуђе су Далматинци користили своје локализме:

Чинија - здјела кашика - жлица

виљушка - пињур

тањир - пијат нож - бекута

Иначе, бекута је била ковачки нож који се носио за појасом у корицама од овновског рога.. Кувало се у грнчарији, земљаним лонцима. Млеко се кувало у „котлушама" - посудама сличним шерпи. Сиреви су прављени у козијим мешинама. Аван се називао „лукотуцањ". Обла посуда у којој се са извора доносила вода се називала „вучија" и у њу је могло стати око 30 литара. Затварана је са тканином. Чаша се правила такође од дрвета и називала се „букара".

Пошто је далматински крш углавном безводан, за пиће се хватала кишница у бунарима који су се облагали каменом, а рупе су се затварале малтером уколико се он користио у градњи куће. Кишница се могла хватати и у „чатрњама" које су представљале природна удубљења изнад водонепропусног слоја које је човек утврдио.

„Бронзин" са звао масивни лонац који се израђивао од бронзе, па су га најчешће звали и тучани бронзин. Имао је повез од дебеле жице, помоћу којег се вешао на вериге.

„Вериге" су представљале дебели ланац од кованог гвожђа који је једним крајем висио на греди, а на доњем је имао куку на коју се вешао бронзин над ватром на огњишту. Кука је била продужена и савијена на оба краја, тако да се могла подешавати дужина верига зависно од јачине ватре.

„Ситница" се звало сито или округла ситна жичана мрежа са високим дрвеним обручем кроз коју се просејавало брашно.

„Маша" је била лопатица од кованог гвожђа, дугачке дршке, са којом се џарала ватра и окретао хлеб у огњишту.

„Тара" се звала дрвена направа за ткање ручно израђена од буковине.

ФОЛКЛОРНО НАСЛЕЂЕ

Фолклорно наслеђе представља једну од тема које су предмет проучавања етнологије. Базира се на проучавању народне ношње у прошлости, као и обичаја, песме, игре, културних манифестација итд (Ивков, 2002).

Народна ношња

Карактеристично одевање, заједно са украшавањем и накитом назива се ношњом. Ношња представља све оно што људи носе да би се заштитили и улепшали као и начини ношења појединих предмета (шал или марама – на глави, око врата, преко рамена, око струка; капа – над челом, на затиљку, на страну...) (Барјактаревић, 1968).

За планинска села била је карактеристична мања или већа затвореност продирању тековина модерне цивилизације. Из тог разлога и етнолошке промене су се дешавале спорије и постепеније (Јовановић, 1974).[2] В.Медић (2006) напомиње да се динарска народна ношња може поделити на ону у северној и средњој Далмацији и делимично Лици (сточарски начин живота) и на ношњу становништва у Банији, Кордуну и Лици (коју носили граничари у Војној Крајини).

Мушка ношња. Према томе мушка ношња се могл аподелити на граничарску и сточарско – земљорадничку која је описана у даљем делу текста. М. Јачов (1987) наводи да се у XVIII веку мушка ношња састојала из 9 делова:

1) Свечано одело	2) Опанци	3) Навлаказе[3]
4) Јачерма[4]	5) Јапунџија[5]	6) Капа
7) Калпак[6]	8) Црвени вунени појас[7]	9) Лула која се носила на плећима

[2] Рад Милке Јовановић је објављен на Симпозијуму: „Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури" одржаном 28.-30.јануара 1974.године.
[3] Вунене беле чарапе
[4] Врста мушког прслука који се још се називао и крожет, зубун и лајбек (Медић, 2006)
[5] Кабаница од топлог сукна
[6] Врста турбана изнад капе
[7] Црвени вунени појас на себи је имао 2 пиштоља (ханџара), малу кутијицу за паре и дуван

На почетку XX века ношња се променила. Мушкарци су као и жене углавном носили све везено. Носили су црвене капе од чоје (чохе) које су биле везене са кићанкама које су биле причвршћене црним концем.

Кошуље су им биле сличне данашњој ролки са „срмом" тј. концем боје злата. На кошуље су стављали и манжетне. Носили су прслуке од вуне који су се звали „крожет" а преко њих се облачио сако у свечаним приликама који се звао „копаран".

Доњи веш је био од платна, а панталоне нису имале шлиц већ „лакме", нешто налик на џепове. На ногавицама су имали копче. Чарапе су носили штрикане до колена. Дуже чарапе су се називале „терлуке", а краће „тожлуке". Преко чарапа су ношени плетени опанци са ђоновима од воловске коже а горњи делови опанака су били од козије кострети.

Преко свега тога су зими носили кабаницу са капуљачом. Мушкарци су носили зими и џемпер назван „гућа" који је био ручно исплетен од вуне. Такође су носили и „гуњ" [8]који је представљао горњи део ношње, црне боје, од дебелог сукна украшених ивица са црвеном ризом.

Носили су и црне панталоне које су се звале „беневреци". За пасом су носили лулу са дугачким дршкама „камишима". Кресиво се звало „чакмак". Кесе за дуван су прављене од свињског мехура, о појасу су носили и мале пушке и „машице" у којима се налазила жеравица.

Што се тиче капа, Ш.Батовић и О.Оштрић (1968) наводе да су «далматинска, личка и црногорска капа једнаког облика као и капа илирских царева из доба тетрахије».

Женска ношња. М.Јачов (1987) је набројао да се у XVIII веку женска ношња састојала из 7 делова:

1) Кошуља	2) Модрина[9]	3) Садак[10]	4) Опанци
5) Опуте[11]	6) Капа са скерлетом[12]	7) Чарапе црвене боје	

На почетку XX века мора се разликовати ношња које су носиле девојке, од оне које су облачиле удате жене. Девојке су носиле капе од чохе. У цркви су се разликовале од удатих жена и по томе што су у коси носиле пауново перо. Половина капе код девојака се покривала са „бошчом"- белим платном. Платно је било причвршћено са чиодама које су се звале „шпијаде".

Девојке су носиле беле кошуље чији је предњи део био са крагном, а на странама се налазила шара од црног конца. Кошуља се није скроз закопчавала. Преко кошуље се облачила једна врста прслука која се звала „садак" који се није закопчавао и био је дужине до пола бутина.

Обућа им се закопчавала са кукицама које су се налазиле на унутрашњој страни и оне су се називале „клашња". Преко зиме су носиле хаљине од вуне, а на рамена се облачила чоха 4-5 cm ширине док је на бедрима чоха била у три боје. Преко хаљине се облачила прегача са посебном далматинском шаром, а она је била слична данашњој кецељи са кићанкама на крајевима. Девојке су носиле опанке са мањим шиљцима на врху. Са друге стране жене нису носиле капе него „коврљак" који је био округлог облика, а преко њега се стављала бела „бошча". Жене су покривале половину чела. Носиле су плаве хаљине а на ногавицама су носиле платна зване „бјечве".

Деца до 10-11 године без обзира на пол нису носила панталоне већ хаљине. Надалеко позната је била врличка ношња. О рамену су носиле торбе упртњаче која се носила слично данашњем ранцу. Имале су разнобојне шаре као на прегачи, најчешће тамније боје. Највише су служиле за ношење хране на њиву, за ораче и најамнике. Женска кецеља се називала „травежа" и она је била тамно плаве боје са шарама. Црна женска сукња се називала „вуштан".

Одећа које се облачила за одлазак у цркву је била сва у чохи. Ношени су и ђердани. Украси око струка су се називали „џиџе" и прављени су од морских шкољки. Мушкарци су о врату носили металне плочице које су се звале „љуштине". У цркву се ишло у ципелама које су се звале „постоле". Жене су носиле минђуше, бисере око врата, а имућније су носиле „ков" који се пружао од врата па до колена и био је исткан од новца и платна. Богатији су имали „ков" од аустријског новца а мање богати од сребрног.

[8] Гуњ се још називао аљак, капоран и трлаган (Медић, 2006)
[9] Модрина – врста хаљине (www.vrlika.hr/podstranice/kultura)
[10] Садак – дужа хаљина без рукава (www.vrlika.hr/podstranice/kultura)
[11] Врста материјала који се у комбинацији са нештављеном говеђом кожом користио за израду каишева на обући
[12] Уколико је капа била црвена она је означавала девичанство

Обичаји

Обичаји су норме (правила, регуле, поступци, облици понашања), које временом појединим људским групама наметну животне прилике. Ове појаве се јављају у једној групи најпре спорадично, повремено, од случаја, до случаја; али кад потрају услови, па се једна од њих чешће јавља и понавља, она се временом почне сматрати редовном, уобичаји се. Таква правила, радње и сличне устаљене односе и стања прихваћене од једне групе, називамо обичајима (Барјактаревић, 1968).

Пред црквом се сваке недеље одржавао скуп који се звао „дернек". После богослужења су се играла кола а свирало се у дупле, инструмент сличан гајдама који се правио од козије кострети. Млади су се овде највише упознавали. Од куће су доношени јело и пиће.

За **Бадњи дан** се постило, многи су сушили тј. ништа нису јели. У Буковичком пољу се за разлику од Врличке Крајине за ручак пило вино јер се веровало да ће тако народ бити снажнији (Ардалић, 2010). Јело се правило на маслиновом уљу. Чувена далматинска храна се називала пура или како се данас назива качамак или палента. Бадњаци су прављени од храстових балвана и они су били дужине око 2 m, пречника 20-30 cm. Бадњаци су се полагали са обе стране огњишта и горели су чак 3-4 дана. Бадњак се пре стављања у ватру прекрштавао и преливао вином а домаћица је чекала са решетом житарица и посипала оне који су уносили бадњаке. Иначе обичај паљења бадњака потиче од прастарих времена кад су стари Словени примили хришћанство и одрекли се својих старих паганских древних богова. У сећање на то Срби пале бадњак сваке године како би поновили да се одричу паганских древних богова. Слама се посипала по читавој кући и после се вечерало. Код имућнијих људи се јела риба бакалар, а код сиромашнијих посни пасуљ. Пуцало се из прангија, парчета цеви у које се стављао сумпор, а пуцало се и из пушака. Бадњаци су се ложили и око цркве.

За разлику од Шумадије где се за бадњак претежно секло церово и граничево дрво или од гружанских села где су се најрадије секли церићи са маховином у централном делу Далмације, где је и Врличка крајина, користило се искључиво за бадњак храстово дрво (Недељковић, 1990). Постојао је и обичај да се рано у зору крене спремати печеница. Овај обичај су практиковали становници у Буковичком пољу (Ардалић, 2010).

За **Божић** се ишло у поноћ на литургију а цео сутрашњи дан је било славље око цркве. Нико није боље изразио неопходност овог празновања од јунака Његошевог «Горског вијенца», слепог игумана Стефана, који је певао: „Нема дана без очнога вида, нити праве славе без Божића" (Недељковић, 1990).

Играла су се кола и друге игре. Бацао се камен са рамена, играла се „балота", игра слична данашњем бочању. Скок у даљ се звао „ускакивање". Божићни доручак се звао „маренда" и одржавао се чим се устане. Ручак је био доста рано, већ око 10 сати ујутро. Ужина се јела око 2 сата после подне а вечера је била у 7 сати.

Један од празника који се обележавао је и **Богојављање**. Ишло се на литургију у поноћ јер се веровало да се у поноћ отварају небеса и да се Бог показује.

Свети Сава се празновао и код православих далматинских сељака. За време овога празника традиционално су се пекли уштипци. После су долазиле на ред **месне покладе** кад се јело само месо па онда **сиропусне недеље** када се јео првенствено сир а потом је наступао пост.

За **Велики петак** се такође постило, а звона на црквама нису звонила до недеље. У петак су се и фарбала јаја за Ускрс. Такође се постило и сутрадан на **Велику суботу**. Јаја су се највише фарбала у луковини, а и бојом од вуне па и са копривама.

За **Ускрс** су се играле игре пред црквом као и за Божић само што се за Ускрс тркало и са коњима.

За крсну славу се народ такође окупљао око цркве. У насељу Врлика крсна слава је била Свети Илија. Недељом се углавном није радило на њивама као ни већим празницима.

Прело је био запажен обичај у народу ових крајева, млади су се скупљали где се играло и певало, а одржавао се у касну јесен или зиму, испред крсних слава и Божића. Свако село је имало своје прело.

У неким селима су постојале и **прпоноше,** које су ишле по селу за време суше и молиле Бога за кишу. Оне су се покривале гранама од Сунца, ишле по селу и певале. Идући кроз село, од куће до куће, народ их је хранио, давао им поклоне, поливао их водом и вином, чиме се веровало да ће изазвати кишу.

Вучари је био обичај кад се улови вук да се одере, напуни сламом и у уста му се стави јабука и онда се он носи селом. Жене су вука китиле разним накитом. Такође се вук даривао сланином, вуном, житом, вином и сл.

Машкаре су се организовале око поклада или задушница углавном за млађи свет. Мушкарци би се маскирали а неки би се и преоблачили у женску одећу и тако ишли од куће до куће. Људи би их даривали. У Буковичком крају су се ове манифестације називале **чароице.**

Ревена представља гозбу људи, односно комшија, који се договоре да спреме јело, месо и вино и направе заједнички ручак. Ово је организовано с јесени када има вина и када се овце угоје. Увек се спремао ован али сваки пут је био други домаћин. Сваки учесник би доносио по један лонац вина.

Моба је представљала заједнички рад, за окопавање винограда, кукуруза, за косидбу сена, за жетву и сл. Нарочито богатије куће су сазивале мобу. У моби је било 10-20, па и више људи из села.

Солидарност се испољавала када неком домаћину у селу цркне стока или изгори кућа да у помоћ прискачу комшије који иду по селу и купе прилоге у материјалу и новцу да се човек обештети.

Побратимство у насељу Отишић се поштовало од давнина. Склапана су пријатељства између два мушкарца или две жене па се они називају побратими тј. посестриме. Побратимство се уговарало пред олтаром у Цркви и то на Божић или крсну славу, а дужност побратима је да се међусобно помажу у животу. Поред побратимства посебно се ценило и кумство које се преносило кроз генерације.

Обичаји око рођења и крштења су се дуго одржали. Пуцало се из пушке уколико се родило мушко дете. Деца су се рађала у кући, а жене су помагале у рађању. Жена је после порођаја обично смештена поред огњишта да би јој било топлије. Свака беба је имала колевку која је била ручно рађена, а носиле су и кошуље од платна. Крштење се вршило око 6 недеља после рођења, обавезно у Цркви. Приликом крштења правили су се колачи „крснице”. Кум је даривао кумче са платном на коме га је држао, а кум је био богато дариван. А. Фортис (1774) је записао да су породиље смеле улазити у цркву тек 40 дана по порођају уз претходни благослов свештеника.

Обичаји око свадбе такође нису били запостављани. Обично се венчавало после Божићног поста. Величина свадбе је зависила од имућности породица. Кум је био главни на свадби а домаћин свадбе се звао „стари сват” или „старојко”. Младожењин брат се звао „дјевер”. Младожењина сестра, деверуша, се звала „јегња”. Она је ишла уз младу и даривала је све сватове. Куму су се дарови шили на леђа тј. на сако (торбице, чарапе...) па га је онда то стезало. Млада је носила женску ношњу, имала је вео али није била у белом. Барјак је обично носио младожењин зет. Барјак се китио марамама, а на врху се налазила јабука.

Обичаји око смрти. Обично се покојник сахрањивао у породичне гробнице, у сандуку и без, у зависности од имућности породице која га сахрањује. Земља се није пребацивала преко покојника већ само се затварало плочама што је последица рељефа у тим пределима. На гроб се стављао камени крст, а натпис се састојао од презимена и имена само првог који је сахрањен. Натпис је био окренут према хумки. Глава покојника се стављала према западу како би покојник гледао у Православни Исток. После сахране се ишло на „седмину” тј. подушје или како се у овим крајевима звало „дађа”. За мушкарце који су служили војску или погинули у рату уз крст се носила и застава. У знак жалости мушкарци су понекад пуштали браду.

Код нашег народа је била одувек присутна идеја да човек «живи» и све дотле док његова душа не изгуби свој идентитет или све док живе успомене на његову личност. Може то учинити само делима која неће бити заборављена, која ће се увек памтити и препричавати (Бандић, 2008).

ВРЕДИ ЗА ПОМЕНУТИ

Далматински православни сељаци су тежину мерили помоћу „ока” које је тежило око 2,5 kg. Један „квинтал” је износио 100 kg а мерило се помоћу ваге - кантара.

Мера за дужину је била „аршин” и износила је око 75 cm. „Аршин” се обично мерио тако што се на штап прислонио длан и дужина од 8 дланова је износила дужину „аршина”.

Док се длан померао по дужини штапа обично се изговарало:

1. Аршин.
2. Оје!
3. Где си био?
4. У гори.
5. Шта си радио?
6. Растао.
7. Зашто?
8. За аршин.

Мера за течност се звала „кварат" и износила је ¼ литре.

ЗАКЉУЧАК

У раду су приказане само неке од најважнијих карактеристика далматинских православних сељака Врличке Крајине. Свакако да постоји још обиље података које треба сачувати да би одолеле зубу времена. Нажалост, данас је мало Срба у овим крајевима. Ратови који су овде вођени 90-тих година XX века и протеривање утицало је на то да је насеље запуштено.

Далматински Срби су се иселили у Србију у више наврата а највећи број их је дошао после Првог и Другог светског рата. Населили су подручје Војводине, али су се иселили и у друге делове Србије и света где су њихови потомци већ скоро заборавили обичаје предака и стопили се са околином у којој живе.

Време које је описано било је тешко за живљење, поготово у брдско- планинским пределима какав је далматински крш. Међутим, народ се сналазио како је знао и умео, био побожан, дружио се, па су рад и мука лакше подоношени. Свакако да је висока просвећеност народа утицала да се обичаји одрже и да се очува традиција, коју би потомци требало да сачувају од заборава.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

1. Алманах: Срби и православље у Далмацији и у Дубровнику, (1971): Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, Загреб. Стр. 141-142.
2. Ардалић, В. (2010): Буковица, Народни живот и обичаји. Српско културно друштво „Просвјета". Нови Сад.
3. Бандић, Д. (2008): Царство земаљско и царство небеско. *Библиотека XX век*. Београд. Стр. 233.
4. Барјактаревић, М. (1968): Општа етнологија. *Скрипта*. Нови Сад.
5. Батовић, Ш., Оштрић, О. (1969): Трагови илирске културне баштине у народној култури нашег приморског подручја. Центар за балаканолошка испитивања. ПОсебна издања АНУБИХ 12. Сарајево.
6. Ђурђев, Б. (1995): Послератно насељавање Војводине – методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945-1981. Матица Српска. Нови Сад.
7. Ивков, А. (2002): Географске основе етнологије. *Скрипта*. Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.
8. Јачов, М (1987): Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку. Епархија далматинска. Сплит.
9. Марковић, М. (1975): Сезонска сточарска насеља на Динарским планинама. Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена. Књига 46. ЈАЗУ. Загреб. Стр.270.
10. Медић, В. (2006): Српска народна ношња у Далмацији, Лици, Банији и Кордуну. Традиционална култура Срба у Српској Крајини и у Хрватској. Етнографски музеј у Београду. Стр.145-170.
11. Милојевић, Б.Ж. (1925): О привреди и насељима у долинама Цетине и Крке. Гласник Географског друштва. Свеска 11. Београд. Стр.60.
12. Недељковић, М. (1990): Годишњи обичаји у Срба. *Вук Караџић*. Београд. Стр. 9-10.
13. Обад, С. (1990): Далматинско село у прошлости. Логос. Сплит.
14. Педерин, И. (1989): Њемачки путописи по Далмацији. Логос. Сплит.

15. Плавша Ј. (1998): Становништво Книнске крајине, Природно-математички факултет, Институт за географију, Нови Сад.
16. Родић, С. (2006): Развој куће и становање на српским етничким просторима у Крајини и Хрватској. Традиционална култура Срба у Српској Крајини и у Хрватској. Етнографски музеј у Београду. Стр. 83-98.
17. Симпозијум: Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури. (1974): Етнографски институт Српске академије науке и уметности. Београд. Стр. 225-234.
18. Смиљанић, И. (2006): Далматинско Косово – етно-грађа. Београд.
19. Станојевић, Г. (1987): Далматинске крајине у XVIII веку. Историјски институт. Београд.
20. Стојаковић, В. (2006): Одлике традиционалне привреде код Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији од краја XVIII до почетка XX века. Традиционална култура Срба у Српској Крајини и у Хрватској. Етнографски музеј у Београду. Стр. 63-82.
21. Топографска карта, Издање Војногеографског института, Секција Сплит 1, 1960.
22. Усмени подаци добијени од Милорада Стојсављевића, Зорке Стојсављевић, Марије Стојсављевић и Босиљке Боговац.
23. Fortis A. (1774): Viaggio in Dalmazia, Venezia.
24. Црквенчић, И. (1974): Географија СР Хрватске: Јужно хрватско приморје, Институт за географију свеучилишта у Загребу, Загреб.
25. www.vrlika.hr/podstranice/kultura

ETHNOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF ORTHODOX PEASANTS IN VRLICA REGION AT THE BEGGINING OF THE XX CENTURY

RASTISLAV STOJSAVLJEVIĆ, JOVAN PLAVŠA

Faculty of Sciences, Univerisy of Novi Sad, 21 000 Novi Sad, Serbia

This paper presents some of the most important features of the Orthodox Dalmatian peasants Vrlica region. Certainly there is plenty of data to be saved to withstand the ravages of time . Unfortunately, the few Serbs in this region . The wars are here guided the 90s of the twentieth century and the expulsion resulted in the fact that the settlement was abandoned. Dalmatian Serbs had moved to Serbia on several occasions, and most of them came after the two world wars. Settled in the region of Vojvodina , but have moved into other parts of Serbia and the world where their descendants have almost forgotten traditions of ancestors and merged with the environment in which they live. Time described it was difficult to live in, especially in mountainous regions such as the Dalmatian karst. However , people got along as best he knew how, and was devout, hanging out, and the work easier and trouble tolerated. Certainly the high enlightenment of the people affected to maintain customs and to preserve the tradition which descendants should preserve from oblivion.

ИСТОРИЈСКИ ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ БОСАНСКОГ МИЛАНОВЦА - НЕКАД ЧИСТОГ СРПСКОГ ЕТНОНАЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА

РАДЕ ДАВИДОВИЋ[1], НЕМАЊА ДАВИДОВИЋ[1], ДРАГО ЂУРЂЕВИЋ[2]

Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, 21000 Нови Сад, Србија
[2]учитељ[1] у пензији, Приједор

Извод: Насеље Босански Милановац,сада има свега неколико породица, чији чланови појединачно имају преко 80 година. Пре 70 до 80 година овде су живели искључиво Срби у преко тридесет братстава (распоређених у засеоцима). У овом прилогу у најосновнијим и најкраћим цртама даће се физичко-географски приказ села, који је исти не само у последњем веку већ и кроз цео историјски период и још дуже.У друштвеногеографском делу, у демографском погледу, овде су се десиле драстичне промене, Аутори су одлучили да дају географски приказ овог насеља од пре три деценије, када је ово село имало преко 400 становника (географија овог села пре тих промена) а не географски приказ Милановца, данас, када има мање од 10 становника, позне животне доби.

Кључне речи: географија, Босански Милановац

Abstract: The settlement of Bosanski Milanovac today is populated by only three families, whos members are older that 80 years each. Before 70/80 years, the population was homogenous Serb, and much larger, with over 30 brotherhoods. This paper will present a short physical-geographical aspects of the village, that has not changes. However, demographical aspects have suffered radical changes. The paper presents historical geographical aspects of Bosanski Milanovac from 30 years ago, when its population was over 400, and not 10 like today.

Key words: geography, Bosanski Milanovac

УВОД

У друштвено-географском делу, у демографском погледу, овде су се десиле драстичне промене, у последње три деценије, а кулминација је била 1995. године. Аутори су одлучили да дају географски приказ овог насеља, онако, како је то било од пре три деценије, када је ово село имало преко 400 становника (географија овог села пре поменутих промена). Отуда у наслову чланка поред уобичајеног назива „географски приказ“ ставили смо наслов „историјско- географски приказ овог села“.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ И ВЕЛИЧИНА

Босаански Милановац омеђен је координатама $44^0$45’ и 44^0 47’ северне географске ширине, и 16^0 30’ и 16^0 34’ источне географске дужине, по Гриничу. Административно припада општини Сански Мост, у Босни и Херцеговини. Средња надморска висина села је око 500 m, а максимална је на Лисцу 807 метара над морем. Од Санског Моста село је удаљено 12 km.

Босански Милановац се на истоку граничи са Доњим Каменградом, на југу и југоистоку је село Дабар, док је на југу и југозападу село Грдановци, на западу и северозападу је село Бошњаци, а на северу је село Напреље и на североистоку је село Горњи Каменград. Катастарска површина Босанског Милановца је 1 565, 95 ha.

По попису 1981. године (период који обрађујемо овим чланком) село је имало 402 становника, а данас (2013. године) само 10-так становника.

[1] По факултетском образовању Драго Ђурђевић је пуне три деценије (од 1983. године) професор географије (пре тога завршио је Учитељску школу у Приједору), али је цео радни век, радио као учитељ, а најдуже у нашем, родном селу, Босанском Милановцу

ФИЗИЧКОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Геолошки састав указује, да овде, по старости, стратиграфски, учествују претежно стене мезозојске старости. Литолошки то су карбонатне стене из периода јуре и креде. Ови карбонати представљени су доломитима и кречњацима. Детаљна истраживања нису вршена али нам се чини да преовлађују понегде чисти кречњаци, а у неким другим пределима Босанског Милановца, опет, и доломитични кречњаци.

У пределу Каменица и на потезу од гробља у Борковићима до Завођа, опет су, у већем распрострањењу доломити. Ти доломити су понегде претворени у тзв. „доломитично брашно“ које становници овог села називају „пржином“. Они ову пржину, уствари доломите, експлоатишу, која им, помешана са кречем, служи у грађевинске сврхе, за справљање малтера. На граници према Доњем Каменграду сусрећу се слојевити доломити. Понегде преко доломита, баш у овом пределу села, конкордантно належу кречњаци.

Други, поред доломита, основни литолошки члан у овом селу је кречњак. Кречњаци су светлосиве до беле боје, где је основни минерал калцит. У нижим пределима, према Доњем Каменграду, затим на граници према Дабру кречњак је оолитичан и псеудо-оолитичан. Његова слојевитост је замаскирана деловањем крашке ерозије. На западу, на граници према Бошњацима ови кречњаци прелазе у кристаласте доломите.

На граници према Горњем Каменграду , мањег распрострања, јављају су најстарије стене у Босанском Милановцу, а то су пермо-тријаски чврсти кварцни пешчари.

Тектонски односи , утврђени на основу положаја седимената и рељефног изгледа, указују на интензивне поремећаје у прошлости.. На граници према Горњем Каменграду је расед, који је предиспонирао ток граничне реке Блије. На геолошкој карти која покрива простор Босанског Милановца уочено је пет предпостављених раседа. Условно названи први и други предпостављени раседи пружају се правцем североисток-југозапад и међусобно су паралелни. Први предпостављени расед се пружа од Црних стена, па пролази поред засеока Димића и Орловића, те преко Брезика прелази у Жутице, а одатле преко села Грдановци излази у Јелашиновце (део Лушци поља). Други расед се протеже од Брезовица , па преко Милиновића (Ћејића) тзв. врата, те поред Чагрова и преко Лисца, такође прелази у село Грдановце. Трећи и четврти предпостављени раседи пружају се правцем северозапад-југоисток и такође су паралелни. Трећи расед се пружа од Давидовића страна, па преко Веселиновића (Чамара) и Крунића брда и излази у Долац. Четврти расед пружа се од засеока Басте, потом сече први предпостављени расед, у близини школе, и састаје се са другим предпостављенин раседом. Пети предпостављени расед пружа се од Чагрова до Дабра.

Рељеф овог села можемо издвојити према агенсу, који је био пресудан при његовом формирању. Отуда овде може бити речи о:

-Фосилном абразионом рељефу,

-Крашком рељефу

- Површинским крашким облицима
- Подземним крашким облицима, и коначно о

-Флувио-крашким рељефним облицима.

Фосилни абразиони облици, у Босанском Милановцу, морају се анализирати упоредо, заједно са фосилним абразионим облицима насталим у Санској котлини (Давидовић, 1969.а). Претвааарањем Панонског басена у језерску акваторију, Санска котлина постаје залив тог језера (Давидовић, 1969,б).

До које висине је био тај залив још није сасвим поуздано утврђено. Вода у заливу почела се крајем неогена, ритмички спуштати, упоредо са спуштањем и отицањем Панонског језера. Посигурно да је језерска вода по ободу своје акваторије стварала абразионе терасе, услед задржавања језерске воде на том нивоу. Каснијим егзогеним процесима те терасе су уништене. Ако се фрагментарно понегде и јављају, оне су у фосилном облику (Давидовић, 1969.а). Најновија испитивања на сличним теренима, су показала, да су фрагменти тих тераса, језерско-речног порекла, те тако нешто могло би се применити и на ову површ у Босанском Милановцу.

Крашки рељефни облици, у основи се деле на површинске и подземне. На површи Босанског Милановца јављају се и једни и други рељефни облици. Од површинских крашких облика једино

се не јављају крашка поља, али су вртаче многобројне. Од подземних облика мањи број је пећина, али су јаме многобројне.

Површински крашки облици манифестују се у овом селу у облику: а) шкрапа, б) вртача и ц) увала..

А) Шкрапе се појављују само у фосилном стању, мада има нешто и рецентних код Црних стена, на одсеку према реци Блији и на Полачи на граници према Доњем Каменграду. Фосилне шкрапе, на примеру Босанског Милановца, досадашњи истраживачи су их назвали „камење-раст“ (Давидовић, 1969.а). Камење-раст су предели старе карстификације. Наиме, на простору Босанског Милановца некада су биле развијене праве, рецентне шкрапе, као површински облици. Кроз дужи временски, геолошки, период, жљебови тих рецентних, првобитних, шкрапа су испуњени делувијем, то јест растреситим материјалом. У наредном геолошком периоду, па и данас у холоцену, спирањем и денудацијом, уз одређене погодности, пре свега зависно од нагиба, делувијум бива одношен, а некадашњи чебељи се „напросто“ појављују из земље, као да расту. Сам термин нам говори као да камење расте из земље. Камење-раст се може сусрести на целој територији Босанског Милановца, а најизраженији је код засеока: Милиновића (потес Радијевац), Давидовића (у Чаирама) као и у засеоку Борци (потес Увале). У Босанском Милановцу се сусреће још један тип шкрапа тзв. каменице, о којима ће бити више речи у одељку, о хидрографији овог села.

Б) Вртаче су доминантан рељефни облик у овом селу. Становници Босанског Милановца их називају долинама.. Анализирајући петрографски састав и посматрајући рељеф овог села, добија се утисак типичног крашког предела.. На то пре свега указује велики број вртача и до 125 вртача/km^2. Травнати терени и каква-таква вегетација, са земљиштем, педологијом, лошијег квалитета, овом простору дају атрибут зеленог „покривеног“ крша.. Велики број вртача (преко 100 по km^2) дају му одлике „богињавог крша“. Упоређујући пречник са дубином вртаче можемо констатовати да се јављају сви до сада, познати облици вртача. Бунарасте вртаче становници називају дубоке или велике долине. Скоро да нема засеока, а да он нема „своју“ дубоку, односно велику долину. Само засеок Давидовићи у Чаирима, имају две такве долине, а код алувијалне вртаче Врбица , испуњене водом кишницим, има још једна дубока долина. Алувијалне вртаче, као што је поменута Врбица, представљају вртаче чије је дно испуњено, односно прекривено глином-иловачом и ту се сакупља вода кишница. Поред свакоког засеко постоји једна до две такве вртаче које служе за примитивно снабдевање водом сточног фонда. Подела вртача, осим по односуу пречник-дубина вртаче , врши се по изгледу ппр: левкасте, тањирасте, двогубе, трогубе итд. Сви ти облици вртача, јављају се у Босанском Милановцу.

Ц) Увале, становништво назива „доловима“. Увале су настале махом срастањем вртача. Увале-долови су заступљени у засеоку Ђурђевићи и Борци (са истоименим називом Ђурђевића и Боркове увале).. Понекад се увале налазе и на дну скаршћених долина нпр. У Брезовицама и Доцу. Кроз увале односно те долове су у гео-прошлости текле реке. Сви морфолошки елементи указују да је кроз Ђурђевића долове текла пра-река у висини засеока Орловићи. Процесом скаршћавања она се изгубила у крашко подземље, а пре тога изградила је понорску Орловића бездан, односно јаму испод самог засеока Орловићи.

Подземни крашки облици манифестују се у овом селу у облику: јама и пећина.

Од подземних крашких облика бројније су јаме од пећина. За јаме народ има свој термин „бездане“, а најпознатија и најдубља је Орловића бездана, односно јама. Од пећина само је једна, Милиновића пећина, детаљно испитана пре нешто више од четири деценије (Давидовић, 1971.). Улазни отвор пећине се налази на тромеђи села Босански Милановац, Напреље и Горњи Каменград. Улаз Милиновића пећине се налази непосредно, на ободу речне долине Блије, односно њеног уласка у клисурасти део. Ту Блија, пре уласка у клисурасти део, после мирног тока кроз Фајтовце и Напреље, прави величанствен водопад тзв. „Блијин скок“ Блијин скок је висок 56 метара (Ђурђевић, 1983.). До пећине нема изграђеног пута већ само тзв. козије стазе. Пећина није уређена за евентуалне туристичке посете. Морфолошки у пећини се издвајају канали: улазни и леви канал, потом централна дворана, потом западни и слепи канал.

Флувио-крашки рељефни облици, који се јављају у Босаанском Милановцу, су следећа рељефна форма овог села. Они су представљени дубоким скаршћеним долинама , а најпознатије су Брезовице и Долац. Релативна дубина Доца је око 100 m а дужина око 2 km. Правац пружања му је север-југ. Он је природни наставак Дабар-дола. Брезовице се пружају правцем северозаапад-југоисток. Брезовице су смештене између узвишења Каја, са једне стране и са друге стране су

засеоци: Милиновићи, Давидовићи и Веселиновићи. Дугачке су око 1000 m, а релативна дубина им је око 150 m.

Скаршћавање површи овог села одвијало се у два периода. Прво скаршћавање, било је у преднеогено доба, које је прекинуто заливом Панонског језера, који се простирало у Санској котлини и делом у пределу Босанског Милановца. После повлачења воде Пананског језера и спирања језерских седимената, у постнеогено доба, скаршћавање је настављено. То је други период скаршћавања ове површи који и данас траје.

Климатске карактеристике Босанског Милановца урађене су на основу десетогодишњег осматрања података, на метеоролошкој станици Сански Мост. Ови подаци морају се узети са резервом јер је Сански Мост на 150 m апсолутне висине, а Босански Милановац на 500 m над морем.

Средња годишња температура ваздуха је 10,01^{0}C. Највиша средња месечна температура ваздуха је у јулу (19,62^{0}C), а најнижа у јануару (-2,19^{0}C). Анализирајући температуре ваздуха по годишњим добима , у средњим вредностима: зима је најхладнија (0,21^0 C), док је лето најтоплије (18,90^0 C) годишње доба .У односу на јесен пролеће је нешто хладније. Изразита континенталност климата се види из податка о апсолутној температурној амплитуди која износи 65^{0}C. Апсолутни максимум забележен је 11. јула 1968. године (39^{0}C) , а апсолутни минимум 11. јануара 1967. године (-26^0 C).

Најчешћи ветар је из северозападног квадранта, којег локално становништво назива „ветар из бабиног буџака“ са честином од 112‰. Средња годишња количина пдавина је око 1000 mm (тачније у просеку 1 033 mm). Анализирајући и остале климатске елементе долази се до закључка да је клима овог села типична континентална и неповољна је за развој пољопривредних култура и воћарства (а то су основне , поред сточарства, привредне гране којима се баве Милановчани).

Хидрографија овог простора условљена је кречњачким теренима. Ови терени у Босанском Милановцу су испресецани многобројним пукотинама различитих димензија. Овде је тзв. „нормална ерозија“ замењена крашком, односно хемијском ерозијом. Уместо површинског кретања воде, потоцима и рекама у речним долинама, овде се јавља вертикална циркулација дуж разних пукотина, јамских и пећинских канала, у крашком подземљу. Овде нема јединствене подземне издани. Овде подземна вода испуњава различите пукотине, те је то пукотинска подземна вода. Ако, већ хоћемо да употребимо термин издан, онда је то тип пукотинске издани.

Босански Милановаац нема изворе, потоке, реку (не рачунајући граничну Блију) ни језера, већ су мештани пре изградње водовода сакупљали воду кишницу у цистерне, које су они називали бунарима. Ту воду су употребљавали за пиће, за стоку и остале своје потребе. У вези са хидрологијом житељи овог села сакупљају воду у алувијалним вртачама, као што је, напред, поменута, локва Врбица, Осим цистерни и локви на овом терену сусрећемо такође напред поменуте „каменице“ То су мала удубљења између стена чије је дно прекривено глином и ту се задржава кишница и снежница. Малих су димензија, брзо пресуше и мали их је број те не представљају значајан водо-објекат.

Педологија је представљена са четири врсте тла: оподзољена црвеница, посмеђена црвеница, смеђе плитка тла и делувијална тла вртача. Најраспрострањенија је посмеђена црвеница на једрим кречњацима. Оподзољене и посмеђене црвенице, смеђа плитка тла и делувијална тла вртача, за Милановачке прилике, убрајају се у нешто дубља тла (код којих се матична стена налази на 150 cm. Делувијална тла вртача, има их свако домаћинство, заузимају мање површине , некад не прелазе пар десетина m^2 и обично се налазе на дну вртача. .Те вртаче представљају окућнице, које се екстезивно обрађују и користе, али опет да нагласимо за Милановачке прилике, за баште и чине високо-продуктивна тла.

Биогеографија, пре свега, биљна заједница је представљена шумском, ливадском и пашњачком фитоценозама. Шумска фитоценоза махом је представљена листопадним дрвећем: буква, граб, храст, бреза, липа и топола, а од нижег растиња јављају се: леска, зова и разне врсте трња (Ђурђевић, 1983.). Ливадска и пашњачка фитоценоза представљена је разним травама. Највеће распрострањење ливада је на Жутицама , познати сенокоси Милановчана. Ове ливаде се у јулу косе и спремају се као сено за сточну храну за зимски период.

Животињски свет заступљен је од звери, биљоједима и месождерима, затим птицама, гмизавцима, водоземцима инсектима и другим мање значајним врстама. Тако у шумском ареалу живе месождери: вук, лисица и ређе медвед, од биљоједа су зец, срна и веверица, а од птица:

вране, врапци, шеве и др. У локвама и непосредно поред њих живе жабе , а подаље у камењарима су гмизавци змије и гуштери. Од свих , најопасније су змије, представљене шаркама и поскоцима.

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ -СТАЊЕ ПРЕ ТРИДЕСЕТ ГОДИНА-[2]

Порекло становништва и имена села, Босанског Милановца, неопходно је посматрати у оквиру порекла становништва Санског Моста и Босанске Крајине. Бројна археолошка налазишта које народ зове „градине“ упућују нас на то да је овај простор био насељен још и у праисторијско доба. Најпознатија градина (још неиспитана од стране археолога, као и друге градине у Босанском Милановцу) је она на тригонометријској тачци 633 m. На овој градини још увек су видљиви остаци каменог насипа. Данашњи житељи Босанског Милановца воде порекло из Лике и Далмације. Веселиновићи су из околине Обровца, тачније, из околине Голубића (Ђурђеевић, 1983). Житељи: Ђодани, Орловићи, Корице, Басте, Милојевићи, Ђурђевићи, Мајсторовићи и Илићи доселили су се из Лике, а пре тога живели су у Далмацији Братство Давидовићи су такође у ове просторе дошли из правца Лике, а пре тога живели су, највероватније, у Црној Гори[3].

Данашње име село је добило 1936. године. До те године село је носило име Еминовци. Корен ове речи је турског порекла. Старији становици се сећају промене имена села. Велика вераватноћа, да је село било део беглука неког Емин-бега. Још увек у топономастици предела неке њиве носе име Беглук (нпр. код засеока Крунића). Поменути беглук био је обрастао шумом те су први насељеници морали прво искрчити ту шуму да би створили мање „оазе“ обрадивог тла и населити се. Недалеко од засеока Ћејића, један потез још увек носи назив Крчевине.

Бројно кретање становништва можемо пратити од првог организованог пописа Еминоваца, од 16. јуна 1879. године, а у континуитету располажемо са подацима од 1921. године. Дакле, у другој половини XIX века село је имало 216 становника (1879. године) и сви су били Срби. Године 1921. Еминовци су имали статус општинског места у срезу Сански Мост и бројали су 1248 становника. На следећем попису (1931.године) Еминовци администативно губе статус општинског места и припојени су општини Дабар. Тада, заједно са Дабром, имали су 5 879 житеља. Босански Милановац, тадашњи Еминовци,имао је близу 1500 становника (1931. године)[4] После Другог светског рата, број становника је у сталном паду:

- 1948 године..... 853 становника
- 1953 године..... 751 становник
- 1961. године..... 735 становника
- 1971 године..... 583 становника
- 1981 године ..... 402 становника

Број становника знатно је смањен у току Другог светског рата. Доста невиног и недужног народа је страдало (Бокан, 1974). Један број житеља је по завршетку НОР-а одселио у друге крајеве тадашње Југославије, а највише у Војводину. Већ по пописима после 1953. године примећује се тенденција смањења броја становника, а основни разлози су економски и лоши животни услови.

Природни прираштај такође, између осталог, утиче на бројно стање популације. Анализирајући декаду пре 1981. године, од десет година три године имају негативан природни прираштај који се креће од- 0,17% (1978) до -0,50% (1980. године). Осталих седам година, имају

[2] Ово је учињено из разлога, што се нарочито у друштвеногеографском делу ослањамо на период од пре преко 30 година (што на неки начин чини део историје овог села). Зато чланак не третира, географски приказ Босанског Милановца данас, када има мање од 10 становника, позне животне доба, већ баш период из 80-тих година прошлог века,када је Босански Милановац имао преко 400 становника.Користе се подаци по попису 1981. године.

[3] На 90% споменика, на гробљу у Бечићима, код Будве, су презимена Давидовић, а у залеђу овог дела Црногорског приморја, на Паштровићима констатујемо да највећи број братстава носи презиме Давидовић.

[4] Мало је невероватан овај број од близу 1500 становника. Вероватно се радило, те пописне (1931,) године о другачијој административној подели, то јест да су делови суседног Дабра, Грдановаца и Бошњака припадали пописном кругу Еминоваца. Али да је Милановац (и без делова поменута три села), посигурно имао више становника 1931. године, него под крај XX века је тачно. Босански Милановац (бивши Еминовци) 1981. године, имао је само 406 становника.

позитиван природни прираштај, али је он веома мали јер највећи је 1,02% , 1973. године. Да су се животни услови, на време, побољшали (електрификација, довод воде, изградња путне инфраструктуре и по неког привредног објекта) можда би већи број породица остао на селу, а по неки би се и вратили у своје родно село.

Национална структура становништва указује да је ово чисто српско село. Од свих 406 житеља 1981. године сви су српске националности. У ближој историји непостоје подаци и никакви трагови, не указују, да су у свим послератним и предратним (између два светска рата) пописима у овом селу, живели друге националности осим српске.

У Босанском Милановцу, становништво је распоређено у братства, по засеоцима. Село је разбијеног типа а засеоци су махом формирани од житеља истог презимена. Пописне 1981. године било је 20-так братстава.

Анализа братства у Босанском Милановцу од друге половине 20. века до, 1981. године, а неке појаве до данас (2013. године), односно до почетака 21. века. У овом интервалу, у Босанском Милановцу, живело је 31 братство. Село је разбијеног типа а засеоци су махом формирани од житеља истог братства и презимена.

Нека од братстава су се напросто „изгубили“ непосредно после Другог светског рата, што колонизацијом у Војводину или миграционим процесима у друге пределе, ван простора Босанског Милановца. То су братства: Завође, Борковићи, Драгишићи, Ернаут, Самуило и Вурдеља, а неке породице су се „изгубуле“ после 60-тих година XX века као што су нпр. Адамовићи, Милојевић , Марчета , Радошевић, Стојановићи и Орловићи.

Остала братства, са променљивим бројем породица, егзистовала су у селу све до последњих ратних сукоба, који су по српско становништво били катастрофални, све до 1995. године када су се скоро сва братства иселила или боље употребити термин када су Срби из овог села протерани (а других етничких група , осим Срба, у овом селу никада није ни било).

У наведеном периоду, од Другог светског рата до 1983. године, па скоро до 1995. године, у Босанском Милановцу, поред већ напред поменутих, била су, братства (број у загради означава просечан број породица у том братству): Веселиновићи (12), Ступари (9), Крунићи (5), Милиновићи (8), Ђургузи (2), Давидовићи (6), Ковачевићи (3),), Корица (2), Димићи (2), Ђурђевићи (6), Баста (1), Кондићи (1), Ђодан (3), Илић (1), Кравићи (2), Дошеновић (4), Јојићи (3), Мајсторовићи (1),) и Савановићи (7).

Да напишемо овај мали прилог за овај, научни скуп, повели смо се за цитатом нобелоца Иве Андрића: *„Све што није записано као да није ни било.“* Ево да остане забележено која су то братства живела на ововом простору и каква су њихова, на првом месту и пре свега, миграциона обележја.

Миграциона обележја су карактеристична за Босански Милановац и обично су везана за напред поменута братства. Непосредно после Другог светског рата у Банат су се одселили део Јојића и Драгишићи у Бегејце, део Ђурђевића и Стојановића и Завође у Житиште.У Бачку су се иселили: у Силбаш део Кравића, у Бачко Добро Поље, део Савановића и Корица, а у Младеново Борци, у Будисаву део Орловића. После организоване колонизације настављено је стихијско, самоиницијативно исељавање у Војводину. У Нови Сад су се иселили: део Ступара, Веселиновића, Давидовића, Радошевића и Милиновића. Део Милиновића се иселио и у Чуруг. Велики број породица се иселио у Нову Пазову: Орловићи, Ђодани, део Адамовића, Јојића, Крунића и Самуило. На територију општине Сремска Митровица населили су део Ђодана, Марчета и Адамовића. Миграциони процес напуштања села трајао је и у периоду, који анализира овај чланак. Само од 1971. године до 1981. године село Босански Милановац су напустило 14 домаћинстава (Ђурђевић, 1983.).

Осим у Војводину многе породице су се у наведеном периоду, то јест после организоване колонизације, одселиле у Сански Мост и села непосредно поред Санског Моста. У Сански Мост су се одселили део: Димића, Ступара, Кравића, Давидовића, Крунића, Веселиновића, Савановића, Дошеновића, Корица и Ђурђевића. У Санском Мосту је нпр. ул. Цвије Кукоља 90% попуњена житељима из Босанског Милановца (Ђурђевић, 1983). У Здену су се населили део: Орловића, Ђурђевића, Давидовића, Дошеновића, Радошевића и Ступара. У друго приградско село Подлуг су се населили део: Веселиновића, Кондића, Баста, Ковачевића и Ђурђевића, док у трећем приградском селу Хусимовцима (Дошеновићима) населиле су део Давидовића и Веселиновића.

Тип и облик насеља указује да је Босански Милановац мање село општине Сански Мост. Његов развој почиње 70-тих година XIX века и интензиван је до Другог светског рата.

По свој прилици највећи прогрес Босански Милановац, односно тадашњи Еминовци су имали 30-тих година XX века. Тада је у селу било највише домаћинстава и житеља. У селу су постојале занатске радње (ковачка и фризерска) и више дућана (продавница). Село је школске 1926/27 године добило школу, за те прилике, велелепну зграду и прве ђаке. У овој школској згради, прва слова научили су многи истакнути политички, културни и научни радници, генерали, писци и лекари и више доктора наука пореклом и родом из овог села. Већ, 1983. године овој школи запретио је престанак рада јер није било довољно ђака (Ђурђевић,1983).

Ово село је насеље разбијеног типа. Куће су смештене по засеоцима. Засеоци се обично налазе на присојним странама мањих брда.. Засеоци су удаљени једни од других око 500 m.

Већина стамбених јединица, које овде називају куће, припада типу тзв. „босанских кућа“. То су куће на две воде, обично на спрат. У приземљу куће је подрум у којем је смештена стока. Подруми су грађени од камена, а спрат од камена (имућније породице) или пак од дрвета. Спрат је користила породица за становање. Зашто су грађени подруми испод просторија за становање? Постоје најмање два разлога. Један од разлога је безбедоносни, како би се стока сачувала од звери и пљачкаша. Другим речима стока им је била на дохват руке за евентуалну одбрану од непозваних гостију. Други разлог је економски, штедело се на кровној конструкцији и осталом грађевинском материјалу. На тај начин довољан је један темељ и један кров за просторију у којој је стока смештена у приземљу а чланови домаћинства на спрату. Наведене куће су биле доста нехигијенске, јер се из подрума у стану осећао неугодан мирис стајског ђубрива. Већ 70-80-тих година XX века почиње градња стамбеног дела куће одвојено од стајских просторија.

Привреда села заснована је на пољопривредној производњи, да би подмирили своје сопствене потребе. У селу тих година, а ни пре ни после, није постојао ни један производни објекат ни мале привреде, што је све више доводило село до осиромашења и економске безизлазности. Самоорганизовањем становници села се баве и специфичном привредном граном, производњом креча.

У селу је тих година постојала једна продавница мешовите робе и четвороразредна основна школа. Село је било седиште Месне заједнице и вршило је некакву, какву-такву, административну и просветну функцију и за суседне Бошњаке и Грдановце. Гравитира према Доњем Каменграду и Санском Мосту.

ЗАКЉУЧАК

Босански Милановац је било узорно село, па пре само 80-так година имао је близу 1500 становника (1931. године), а данас само 10-так становника на прагу XXI века. Нису узрок томе само сиромаштво и економски разлози. Економски разлози и сиромаштво, су у последњих 60-70 година само појачавани од тадашње власти и од стране друштва према овом српском селу, а и другим српским селима, на територији општине Сански Мост. На територији општине Сански Мост иста се политика спроводила, после Другог светског рата, скоро према свим српским селима.. Таква политика кулминирала је 90-тих година прошлог века и грађанским ратом. Тај несрећни рат је 1995. године, ево само на примеру Босанског Милановца, довео до геноцида према Србима овог села.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давидовић,Р.(1969,а):ГЕОМОРФОЛОШКИ ПРИКАЗ САНСКЕ КОТЛИНЕ, дипломски рад у рукопису, Библиотека Природноматематички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерсттво, Нови Сад
2. Давидовић,Р.(1969,б):ЧАПЉАНСКА ЕПИГЕНЕТСКА СУУТЕСКА НА САНИ, Зборник радова Матице српске, за природне науке, св. 37, Нови Сад
3. Ђурђевић,Д.(1983):ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ БОСАНСКОГ МИЛАНОВЦА, дипломски рад у рукопису, Библиотека Природноматематички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерсттво, Нови Сад
4. Давидовић,Р.(1971):МИЛИНОВИЋА ПЕЋИНА, Зборник радова Природно-математички факултет св. 1, Нови Сад

5. Бокан, Б.Ј.(1974): СРЕЗ САНСКИ МОСТ У НОБ-у, Општина Сански Мост
6. ..... Подаци о становништву, Статистичко оделење општине Сански Мост
7. ..... Подаци из земљишних књига и геолошке карте, општина Сански Мост

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL OUTLINES OF BOSANSKI MILANOVAC – A FORMER PURE SERBIAN ETHNIC SPACE

RADE DAVIDOVIĆ[1], NEMANJA DAVIDOVIĆ[1], DRAGO ĐURĐEVIĆ[2]

[1]Faculty of Sciences, Univerisy of Novi Sad, 21 000 Novi Sad, Serbia
[2]Retired teacher

Bosanski Milanovac was a prosperous village just 80 years ago with nearly 1,500 inhabitants (in 1931.). The population today is only 10. Poverty and economic reasons are not single generators of depopulation process. Economic reasons and poverty in the last 60-70 years was only amplified by the local authorities and by society to this Serbian village, and the other Serbian villages in the municipality of Sanski Most. The same policy was implemented to all Serbian villages in the municipality of Sanski Most after the Second World War. This policy culminated in the 90's of the last century and the civil war. That led to genocide against the Serbs in Bosanski Milanovac.

РАЗВОЈНИ ПРОГРАМИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ СЕЛА У СОКОБАЊСКОЈ КОТЛИНИ

МИЛА ПАВЛОВИЋ[1], АЛЕКСАНДАР РАДИВОЈЕВИЋ[2], ИВАН ФИЛИПОВИЋ[2], ФИЛИП КРСТИЋ[1]

[1]Географски факултет, Универзитет у Београду, 11 000 Београд, Република Србија
[2]Природно-математичког факултет, Универзитета у Нишу,18 000 Ниш, Република Србија

Апстракт: Сокобањска котлина је већа морфолошка и регионална целина балканске Србије. Поседује повољне услове за развој. Међутим, у последњим деценијама XX као и у првој деценији XXI века овај простор привредно стагнира. Стагнација у привредном погледу покренула је процесе миграција, нарочото на релацији село-град. На тај начин села Сокобањске котлине се празне и долази до ставрања старачких домаћинстава и у завршним фазама долази до њиховог коначног гашења. Циљ овог рада је да укаже на могуће правце привредног развоја сеоских насеља на простору Сокобањске котлине, као једног од битнијих фактора њихове демографске и економске ревитализације.

Кључне речи: природни потенцијали, депопулација, привредна стагнација, ревитализација, развојни програми.

Apstract: Sokobanjska basin is greater morphological and regional unit of Balkan Serbia. It has favorable conditions for the development of diferent industries. However, in the last decades of the 20st as in the first decade of the 21st century this area economically stagnating. The stagnation in economic terms, started the process of migration especially from vilages to the main town of this region. This resulted in the creation of old household or the disappearance of the mention households. The aim of this paper is to show the possible directions of economic development as one of the most important factors of demographic and economic revitalization for the villages in the area of the Sokobanja Valley.

Key words: natural potential, depopulation, economic stagnation, revitalization, development projects

УВОД

Неравномерни регионални развој Србије током друге половине XX века створио је огромни јаз између недовољно развијеног већег дела земље и развијених територијалних сегмената. Оваква ситуација резултат је кумулативног деловања више фактора (индустријализације, деаграризације, депопулације, урбанизације), који су оставили бројне трагове у геопросторној структури Србије. Створени су изразити поларизациони ефекти, који су довели до негативног економско-функционалног и социо-демографског развоја територије већег дела Србије.

Сокобањска котлина налази се у привредно слабије развијеном источном делу Србије. Припада Зајечарском региону, који према вредностима степена запослености, националног дохотка per kapita као и досадашњег степена привредног развоја, припада категорији *осталих округа*.[1] Битна обележја досадашњег развоја овог типа округа су релативно виши ниво запослености, али и нижи доходак per kapita Овакво стање је последица ниске ефикасности привреде пре свега у центрима округа (Зајечар, Сокобања, Књажевац, Бољевац), која је довела и до ниске искоришћености привредних капацитета, неразвијености привреде, односно до слабијег општег регионалног развоја.

У административном погледу на простору котлине можемо издвојити једно градско (административни центар Сокобања) и 24 сеоска насеља. Ван центра округа, ове области, остала су насеља која се одликују слабом привредном инфраструктуром и слабим или готово никаквим економским развојем. Стагнација у привредном развоју довела је до њиховог демографског пропадања и стварања угара. То су чисто аграрна насеља која се налазе у удаљенијим и саобраћајно изолованим деловима као и на већим надморским висинама проучаваног простора.

[1] На основу вредновања одређених показатеља (национални доходак per kapita, степена запослености, привредног развоја) сви окрузи у Србији су, према ПП плану подељени у три категорије: 1. Подручја вишег степена развијености; 2. Подручја изразито ниског степена развијености; 3. Остала подручја.

Функција ових насеља показала се недовољном да задржи младо становништво у њима, учврсти и ојача везе са другим мањим насељима овог краја. За њих је карактеристичан удео чисто пољопривредних газдинстава и мали удео активног становништва у неаграрним делтностима. У оваквим насељима емиграција становништва јаче долази до изражаја, што је условило да ова села буду и изразито депопулациони делови ове територије, са типичним појавама старачких домаћинстава и демографског уситњавања села.

ФАКТОРИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ

Саобраћајно-географски положај у функцији ревитализације

Сокобањска котлина се налази у централном делу источне Србије и припада Балканској Србији. Смештена је 58 km североисточно од Ниша и 80 km јужно од Зајечара. Котлина је лоцирана у тектонско-ерозивном проширењу, низводно од кањонског дела Моравице усеченог у Озренско-девичку крашку површ. Котлина је ограничена са севера Ртњем (1567 m n.v.), са југа Озреном (1100 m n.v), са истока Девицом (1070 m n.v), а са запада и југозапада Рожњем и Буковиком. Централним делом котлине води природно предиспонирана саобраћајница која иде долином Сокобањске Моравице. Ова саобраћајница се преко планинских превоја, разилази у два правца и то на југозапад, преко Бованске клисуре ка Моравском басену, и у правцу истока преко Скробничке клисуре ка Тимочком басену. Контактна позиција овог простора је повољна. Сокобањска котлина се налази у троуглу који чине први, други и трећи појас развоја Србије. Овакав положај указује на далеко веће могућности привредног, економског и уопште регионалног развоја. Иако је Сокобањска котлина чвориште регионалних природно предиспонираних саобраћајница између Моравског и Тимочког басена, њена валоризација за развој привредних и економских веза зависила је од низа друштвено-историјских фактора и њиховог рефлектовања у простору. (Павловић М., Радивојевиц А. 2009.)

Положај Сокобањске котлине одређује и њена удаљеност од појединих значајних центара у ближем и даљем окружењу. Са аспекта положаја, битан утицај имају насеља у три просторно-гравитационе зоне: прва зона, друмске удаљености до 100 km, друга зона 101-200 km и трећа зона 201-500 km. Удаљеност од Београда износи 240 km, од Новог Сада 300 km, Суботице 450 km, Смедерева 200 km, Јагодине 102 km, Параћина 90 km, Алексинца 30 km, Ниша 60 km, Зајечара 80 km, Бора 80 km, Неготина 120 km. Најбоље везе, Сокобањска котлина има са урбано-индустријским центрима прве и друге зоне, са којима је уједно и повезана најквалитетнијим саобраћајницама.

У другој половини XX века ограничавајући фактор развоја Сокобањског краја био је саобраћај. Отежавајућу околност представљао је недостатак добрих исходишних путева који би унутар повезали котлину, али и са суседним областима. Саобраћајна инфраструктура није одговарала захтевима привредног развоја. У том циљу извесне промене су настале побољшањем главног путног правца ове области (долином Моравице). Године 1962. асфалтирани су први километри овог пута и то се сматра почетком модернизације путне мреже у Сокобањској котлини. Међутим, проблем се испољио у повезивању насеља на овом простору са регионалним центром јер је тек средином 70-тих година XX века започела је реконструкција и модернизација путних праваца IV реда, односно локалних путева. (Дакић Б., 1976)

Табела 1: Дужина путева (у km) на простору Сокобањске котлине у периоду 1955- 2010.

Год.	Укупно	Савремени коловоз	Магистрални		Регионални		Локални	
			свега	Сав.коловоз	Свега	Сав.коловоз	Свега	Сав.коловоз
1955.	105	15	-	-	40	10	65	5
1965.	194	35	-	-	59	25	105	22
1975.	199	75	-	-	83	54	116	30
1985.	203	95	-	-	85	68	118	35
1995.	205	153	-	-	85	78	120	75
2010.	168	147	-	-	85	78	83	69

Извор: Документациони материјал одељења за привреду општине Сокобања за период 1955-1985.године, Сокобања: Општине у Србије, период 1995 – 2010, РЗС, Београд

Према званичним подацима од средине 70-тих година XX века, на простору Сокобањске котлине асфалтирано је око 100 km путева IV реда. На тај начин у знатној мери је олакшано комуницирање на релацији село-град. Међутим, то се углавном односило на насеља која су ближа регионалном центру. И поред остварених мера побољшања и модернизације путне инфраструктуре на овом простору и на почетку друге деценије XXI века главни проблем је застарела путна мрежа.

Регионални путеви на овом простору према подацима из 2010. године, чине 50,5% од укупне дужине путева, при чему је 91% путева ове категорије прекривено асфалтом. Велики проблем за даљи развој сеоског простора представљају локални путеви где је под савремним коловозом свега 69 km. У савремним условима развоја овакво стање представља ограничавајући фактор.

Демографска компонента развоја

Савремене демографске промене у општини Сокобања у највећој мери биле су одраз економских фактора, природног обнављања и миграција становништва. Број становника овог простора током целе друге половине XX века стално се мењао. Општи тренд ових промена било је константно смањење броја становника. Сем благог повећања у периоду 1948.-1953. година, до краја XX века број становника је опао са 26 818 (1953.) на 18571 у 2002. години. Упоредо са променама броја становника, у другој половини XX века, у општини Сокобања дошло је и до битних промена и у броју и структури домаћинстава. Смер тих промена одвијао се у повећању броја домаћинстава и смањењу броја чланова у њима. Структура домаћинстава исказана бројем и средњим бројем чланова у њима, на овом простору предствља одраз историјских и економских фактора. (Којић В., 2003) Из групе историјских фактора најзначајнији су ратна страдања, услови живота, распадање патријалхалне породичне задруге, контрола рађања исказана кроз систем "једног детета" (која је нарочито заступљена на простору источне Србије). Из групе економских фактора доминантни су економски и привредни развој, спроведене аграрне реформе, миграције на релацији село-град, промена образовне и квалификационе структуре становништва итд. (табела 2.).

Табела 2. Број становника и број домаћинстава општине Сокобања

Година	Број становника	Индекс	Број домаћинстава	Индекс	Средњи број чланова у домаћинству
СОКОБАЊСКА КОТЛИНА					
1948.	23733	100	4934	100	4,8
1953.	26818	112	5176	104	5,18
1961.	24285	104	5190	104	4,69
1971.	23932	101	5711	103	4,19
1981.	23394	99	6090	123	3,84
1991.	21948	92	6183	125	3,54
2002.	18571	78	5919	119	3,17
2011.	15981	67	5334	108	3,00
СОКОБАЊА Г.					
1948.	3729	100	1073	100	3,47
1953.	3984	106	1147	106	3,47
1961.	4227	113	1322	123	3,19
1971.	5554	148	1809	168	3,07
1981.	7204	193	2451	228	2,93
1991.	8439	226	2844	265	2,96
2002.	8407	225	2953	275	2,88
2011.	7972	237	2857	285	2,79
ОСТАЛА НАСЕЉА					
1948.	20004	100	3861	100	5,18
1953.	22834	114	4029	109	5,66
1961.	20058	100	3853	99	5,20
1971.	18378	91	3902	101	4,70
1981.	16190	81	3639	94	4,44

1991.	13059	65	3339	86	3,91
2002.	10164	51	2966	76	3,46
2011.	8009	39	2477	63	3.23

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2002: Књига 9 – Упоредни преглед броја становника, подаци по насељима ; Књига 10 – Упоредни преглед броја домаћинства и станова, подаци по насељима. РЗС (2004); Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011: Први резултати. РЗС (2013). Београд

Општина Сокобања припада демографском рејону у коме је негативан природни прираштај евидентан у дужем временском периоду. Од 1961.-2002. године на територији ове општине остварене су суштинске и квалитативне промене у кретању природног прираштаја, и то као резултат константног опадања наталитета и раста морталитета. Опадање природног прираштаја вршило се константно од почетне стопе која је 1961. године имала вредност од -2,1‰, до вредности од -9.9‰, која је регистрована пописом 2002. године. Сеоска насеља имају негативан природни прираштај током целе друге половине XX века, а кулминација оваквог процеса забележена је у међупописном интервалу 1981.-1991. година, чак -11,1‰. (табела 2.) Опадање природног прираштаја, промене у старосно-полној структури, као и изражене миграције на релацији село-град, условиле су и старење становништва општине Сокобања, и то пре свега становника сокобањских села. Демографско старење, на почетку XXI века, представља озбиљан демографски проблем општине Сокобања. Индекс старења становништва ове општине за 1953. годину износио је 0,53, што значи да су се становници Сокобање на почетку друге половине XX века налазили на прагу демографске старости. (Радивојевић А., 2008)

Табела 3. Природни прираштај по типу насеља

	1961.		1971.		1981.		1991.		2002.	
	Број	‰	Број	‰	Број	‰	Број	‰	Број	‰
Опш. Сокобања	-51	-2,1	-16	-0,7	-149	-6,4	-249	-11,3	-185	-9,9
Сокобања г.	10	2,4	19	3,4	30	4,2	12	1,4	-33	-3,9
Остала насеља	-61	-3,1	-35	-1,9	-179	-11,1	-261	-19,3	-152	-14,9

Извор: Попис станоцништва 1961, 1971, 1981 и 1991. године, Докумнетационе табеле, билтен бр. 266., Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години, Београд.

Да би се уочили просторно-демографски односи, као и промене које су настале у периоду 1948 - 2002. године, потребно је указати и на основне одлике хипсометријског размештаја насеља и становништва у њима. На основу тих података и промена најбоље се могу уочити могућности становништва за бављење одређеним делатностима, за развој појединих привредних грана, посебно пољопривреде. На основу тих података могу се пратити и процеси деаграризације, обим миграционих кретања и то пре свега на релацији село-град, инфраструктурна опремљеност насеља, пражњење сеоских домаћинства и напуштање имања.

Насеља Сокобањске котлине, а самим тим и размештај станонивштва могу се разврстати у пет висинских појасева, од почетне изохипсе од 300 m до изохипсе од 800 m н.в. У појасу од 300 – 400 m смештено је девет насеља која у укупном броју становника учествују са 61,9%. У висинском појасу од 400 – 500 m налази се осам насеља са 19,1% становника. Са повећањем надморске висине број насеља рапидно опада, тако да је у висинском појасу 500 – 600 m лоцирано само два насеља. На висинама преко 700 m срећемо свега четири насеља и то два у појасу од 600 – 700 m и два између 700 – 800 m н.в. Од 1948. па до краја прве деценије XXI века распоред становништва и насеља претрпео је значајне промене. Са повећањем надморске висине смањује се и број насеља и број становника. Тако да је у висинским појасевима преко 600 m н.в. лоцирано свега четири насеља, а чије становништво чини свега 10% од укупног становништва у Сокобањској котлини. Највећа концетрација становништва и насеља је у хипсометријском појасу од 300 – 400 m н.в. На овако висок удео становништва у овом појасу поред природних фактора је и велики утицај Сокобање као јединог градског насеља. Ово градско насеље својим функцијама и гравитационом зоном условило интензиван трансфер становништва на релацији село – град. (Радивојевић, А. 2008)

Из датих података види се да је становништво Сокобањске котлине на крају друге половине XX века и почетку XXI века,на прагу демографске старости. То представља озбиљан демографски

проблем овог краја. Уз интензиван процес пражњења сеоског простора који је лоциран на ободу котлине, ово су процеси којима локалне власти морају посветити знатно већу пажњу. Да би се ови процеси донекле ублажили неопходно је урадити стратегију развојних програма за ревитализацију сеоског простора. У супротном многим сеоским насељима прети опасност потпуног демографског гашења.

Природни ресурси као основа развоја

У оквиру Сокобањског терцијарног басена и његовог обода регистровано је више појава и нагомилавања корисних минералних сировина Они чине значајне природне ресурсе који пружају солидну основу за развој привреде. Као најважније природне ресурсе можемо издвојити: земљиште, термоминарлне воде, шумске комплексе, угаљ, кречњак, као и природне елементе који омогућавају развој туризма.

У југоисточном делу Сокобањског басена недалеко од села Читлука, у средњемиоценској слатководној Читлучкој серији, налази се лежиште **угља "Соко"**. Према резултатима досадашњих геолошких истраживања угљено лежиште "Соко" ограничено је са запада насељем Врело, са истока Сувим потоком, са севера Крстатцем, а са југа реком Изгаре. Овај угљеносни басен налази се на надморској висини од 395 m и захвата површину од близу 100 km². Моћност угљене серије у басену креће се од 16-25 m. Његову хидрографску мрежу чини река Моравица, дуж чијег тока води главни комуникациони правац ове котлине, с тога је његова саобраћајна повезаност доста добра. У тектонском погледу лежиште угља Соко прилично је компликовано, јер је истражним радовима утврђено више раседа различитог степена интензитета. Гравитациони раседи разних праваца искомадали су Читлучку угљеносну серију на више блокова, односно на више лежишта, па је тиме знатно поремећен првобитан положај главног угљеносног слоја. Геолошким истраживањима у периоду од 1965.-1967. године, утврђено је да је у економском смислу најзначајније експлопатација угља из лежишта "Соко". Угљени хоризонт није хомоген, већ је проткан јаловим прослојцима од лапораца и глина, чија укупна дебљина износи око 2 m. (Стевановић З., 1991.)

Значајну минералну сировину Сокобањске котлине представљају и **кречњаци**. Кречњачке стене, на простору Сокобањске котлине, су доминантне у геолошкој грађи преовлађују обода басена, па према томе имају велико пространство и дебљину. На више места дуж јужног обода (Ресник, Сокобања, Дуго Поље), као у дуж северног обода (Јошаница, Врмџа, Шарбановац, Николинац), због постојања добре саобраћајне инфраструктуре, постоје повољни услови за индустријску експлоатацију кречњака. Сем спорадичне примене, и то пре свега у грађевинарству, коришћење ове минералне сировине, на простору Сокобањске котлине није нашло ширу индустријску употребу. (Зеремски М., 2002)

Шуме су такође значајан природни ресурс овог краја, који уједно може да представља и један од важнијих фактора привредног развоја овог дела Србије. Планинско земљиште по ободу котлине са преко 1000 mm атмосферског талога годишње, повољно је за различите врсте дрвећа, а нарочито за храст и букву. Степен шумовитости простора Сокобањске котлине износи 34,8%, што је приближно једнако просеку за Централну Србију 32,8%, а више од просека за Србију 27,8%. Међутим, шумовитост Сокобањске котлине је знатно мања од оптималне шумовитости Централне Србије, која треба да износи 49,8%. (Бранковић и др. 2009). Такође, и однос површине под шумом и броја становника (0,54 ха/ст) на простору Сокобањске котлине је повољнији у односу на Централну Србију, где је тај однос 0,36 ха/ст. Највећи шумски комплекси су у јужном и западном делу котлине.

За простор Сокобањске котлине од нарочитог значаја је и самоникло лековито биље. У мешовитим састојинама шума овог краја срећу се лековите биљне врсте: кантарион, мајчина душица, клека итд. Поред економске веома је важна и санитарно-хигијенска и заштитно-регулативна функција шума. Нарочито је значајна хидролошка и антиерозиона функција шумских екосистема. Шуме својим покривачем пружају најбољу заштиту земљишту од ерозије, обезбеђују повољан режим отицања површинских вода, утичу на квалитет и количину вода. За простор Сокобањске котлине веома је значајна и здравствено-туристичка и естетско-декоративна улога шума. Ову улогу шуме врше својим саставом, разноврсношћу шумских заједница, специфичним микроклиматом. По богатсву и сложености шумских екосистема нарочито се истиче Озрен. На

Озрену доминирају комплекси мешовитих четинарско-букових шума и чисти четинарских екосистема. (Атанацковић Б., 1959.)

Плодно земљиште у Сокобањској котлини налази се у долини Моравице и њених већих притока. Земљиште је различитих бонитетних класа, а у највећој мери припада четвртој класи плодности. На основу тога оно својим квалитетом и квантитетом, без примене савремених агротехничких мера, не може битније утицати на привредни развој овог краја. Земљиште у долинама река представља узане просторе, ширине не веће од 1km, а његов горњи слој није таквог квалитета да би без примене савремених агротехничких мера омогућио интензивнији развој земљорадње. (Радивојевић А., 2008)

Термалне воде сврставају се у значајне природне потенцијале овог краја. Поред огромног балнеолошког значаја, термоминерални извори Сокобањске котлине, у највећој мери су одредиле и правац њеног привредног развоја. Према општој хидрогеолошкој класификацији термалне воде Сокобање спадају у групу термалних и минералних вода карстних подручја. (Филиповић Б., 2003.). Повишена радиоактивност објашњава се утицајем интрузивних суб-вулканских терцијарних магматита, који су уједно познати и као доносиоци уранске минерализације. (Протић Д., 1995.). Термоминерални извори Сокобање јављају се дуж тока Моравице, у граничној зони сложене боре Озрена и антиклинале Девице, односно на траси великог сокобањског раседа. На простору котлине термална вода се празни у шест локалности, а најзначајнији извори су: Здрављак, Бањица I, Бањица II, Преображење и Парк. Сви извори су каптирани и претворени у савремена купатила која се користе у различитим поступцима балнеотерапије. Коришћење термалних вода предствља значајан привредни потенцијал Сокобањске котлине.У корелацији са повољним климатским условима, термалне воде се јављају као пресудан чинилац развоја бањског, односно здравствено-лечилишног туризма.

Правци развоја и ревитализације сеоских насеља

На територији Сокобањске котлине постоје повољни природни услови за развој различитих привредних грана. Њиховим развојем побољшало би се социо-економско стање, што би се одразило и на ревитализацију сеоских насеља. Развојне програме треба заснивати на привредним гранама које би се базирале на локалним сировинама. На тај начин омогућило би се сеоском становништву да од свог рада живи и знатно побољша услове животног стандарда. Повећање животног стандарда а тиме и социоекономске сигурности омогућило би младом и радно способном становништву да остане да живи на селу. У том циљу развојне програме који би условили ревитализацију сеоских насеља у Сокобањској котлини треба усмерити ка:

-развоју пољопривреде
-шумарства
-развоју рударства и лаке прерађивачке индустрије
-развоју туризма.

Пољопривреда је најважнија привредна грана за становнике Сокобањских села. Њен даљи развој мора се прилагодити развојним тенденцијама кроз приватизацију и адекватно коришћење површина намењених тој делатности. Природни услови, изражени преко едафских, морфолошких и агроклиматских фактора, су и више него повољни за развој разноврстне пољопривредне производње. Сеоска насеља која гравитирају ка дну Сокобањске котлине (Бели Поток, Блендија, Врбовац, Трубаревац) имају погодне услове за развој ратарске производње. Атари поменутих сеоских насеља гравитирају ка долинској равни Моравице где је могуће реализовати пољопривредну производњи на чак 1.000 ha. У досадашњем развоју ово је био рејон производње пшенице, повртларских и неких воћарских култура. Главни проблем досадашњег развоја био је недостатак система за мелиорацију и слаба примена агротехничких мера. Изградњом система за наводњавање и одбрану од великих вода, дуж тока Моравице, принос са обрадивих површина би се вишеструко повећао. На тај начин створио би се тржишни вишак производа који би могли да се пласирају и ван граница Сокобањске котлине, а то би условило и знатно повећање економске моћи сеоског становништва. Следећи циљеви развоја пољопривреде, у сеоским насељима која су на котлинском дну везани су за производњу и прераду ратарских производа, пре свега пшенице и кукуруза. Преко 70% обрадивих површина, поменутих насеља, је под овим културама. Главни проблем у досадашњој производњи је недостатак постројења за прераду ових производа. Сем

млина у Врбовцу, који је отворен 2008. године (капацитета 10t дневно) и млина у Блендији (капацитета 2t дневно), који са дужим прекидима ради од 1990. године, не постоје други капацитети за прераду пшенице. Изградњом нових постројења вишкови ове врсте производње могли би се у потпуности прерадити на територији Сокобањског краја и у виду финалних призвода пласирати на друга тржишта.

За разлику од сеоских насеља која гравитрају ка котлинском дну, сеоска насеља на побрђу и планинском ободу котлине (Милушинац, Богдинац, Николинац, Језеро, Раденковац, Врмџа, Трговиште, Шарбановац) су погодна за развој сточарства. Под ливадама и пашњацима, у атарима ових сеоских насеља, налази се 16.880 ha. Међутим, и поред значајне сировинске базе, сточарство последњих деценија све више стагнира. Главни недостатак је лош одабир, немогућност пласмана и недостатак прерађивачких капацитета. Према попису из 1971. године у атарима поменутих насеља било је више од 50.000 оваца, и око 15.000 грла крава. Пописом из 2002. године установљено је да постоји свега 15.000 оваца и мање од 8.000 крава. Напредак је учињен једино у квалитетнијем расном саставу, јер су данас углавном заступљене високо млечне расе. Међтим, природни услови пружају могућност за далеко бољи развој ове гране пољопривреде. Нарочито се то односи на сеоска насеља Језеро, Шарбановац, Врмџа и Трговиште, у којима је, у односу на друга под-планинска села, демографски потенцијал очуван. Да би сточарство на овом простору поново добило шансу неопходно је и даље побољшавати расни састав, омогућити сигуран откуп, активирати постојеће (запуштене капацитете), изградити мини фарме и увећати сточни фонд. Реализација ових циљева била би праћена и изградњом мањих постројења за откуп и прераду млека, чиме би се затворио производни циклус, а производи са овог подручја били препознативи на другим тржиштима.

На овај начин сеоско становништво би видело могућност свог економског напретка а тиме и останка у селима.

Знатна *шумовитост* је основна карактеристика Сокобањске котлине. Највеће учешће шуме у укупној површини имају сеоски атари Милушинца (62%), Шарбановца и Поружнице (55%). Доминирају комплекси букових и мештовитих буково-четинарских шума. Развој шумарства тесно је повезан са развојем низа других делатности (дрвна индустрија, пољопривреда, рударство, туризам, саобраћај, заштита природних вредности и др.). У циљу остваривања приритетних општих циљева неопходно је међусобно усклађивање и повезаност поменутих делатности. Годишње се у приватним шумама Сокобањске котлине посече 28.600 m^3 дрвне масе. Од тога највише се посече у атарима поменутих села. Газдовање шумама је поверено шумској јединици Сокобања која послује у саставу ЈП Србија шуме. У Шумској јединици је 2012. године радило 26 радника, од чега је 10 било из Милушинца, 2 из Шарбановца 5 из Поружнице. Иако постоје реални услови за развој шумарства, овај природни ресурс није у довољној мери искоришћен. Шумски комплекси у сеоским атарима су неадекватно искоришћени што у великој мери отежава и развој пратећих делатности. Ту се пре свега мисли на изградњу постројења за примарну прераду дрвета. Иако је годишња произвдња дрвне масе релативно велика, највећи део тог дрвета се користи као огревно. Стругаре, доста малих капацитета, постоје једино у Милушинцу и Поружници. Следећа отежавајућа околност је и релативно низак степен отворености шума. У планинским селима Сокобањске котлине степен отворености шума је далеко испод оптималног и износи 3,2 km/1.000 ha. Анулирањем наведених негативних ефеката шумарство би могло да буде значајан фактор развоја и ревитализације сеоских насеља посматраног простора. У том циљу, у будућности, треба посебну пажњу посветити очувању комплекса постојећих природних шума, интензивирати изградњу шумских путева и изградити постројења за примарну и секундарну (до полуфабриката) прераду дрвета. На тај начин шумарство би постало значајна привредна делатност у којој би будућност нашао већи део маладог и радно способног становништва сеоских насеља Сокобањске котлине.

Веома значајна привредна делатност за све становнике Сокобањске котлине је и *туризам*. Природни и антропогени туристички мотиви налазе се на читавом простору котлине, што даје могућност развоја ове делатности и у сеоским насељима поменуте области. Примарни туристички ресурс чине термоминерални извори. Поред Сокобање, термална вода се, на простору котлине, јавља још и у сеоском насељу Јошаница. Извори у Јошаници су каптирани и претворени у купатила тако да ово сеоско насеље носи епитет бањског лечилишта. Термална вода Јошанице погодна је за лечење неких специфичних коштаних оболења и оболења дигестивног тракта. Поред термалних и минералних извора, значајан туристички потенцијал овог сеоског насеља представља и рељеф.

Јошаница је окружена обронцима Ртња и Буковика што омогућава развој планинског зимског и летњег спортско рекаративног туризма. Комплементарним развојем планинског и бањског туризма на овом простору се стварају услови за целогодишњи боравак туриста. Међутим, и поред значајних потенцијала Јошаница је још увек потенцијална туристичка дестинација. Недостају смештајни капацитети и приступни комуникативни правци, како до самог сеоског насеља тако и до атрактивних мотива и до бањских објеката.

Туризам на селу може се сматрати и развојном шансом и осталих сеоских насеља Сокобањске котлине. Атрактивним атрибутима одликују се сеоска насеља Врмџа и Сеселац. Природни мотиви у овим насељима одликују су куриозитетним и естетским атрибутима (Сеселачка пећина, Врџанско језеро, Врмџански град). Међутим, без изграђене туристичке инфра и супраструктуре и ови мотиви остају на нивоу потенцијалних туристичких вредности. Из свега изнетог можемо закључити да се туризам може сматрати битном и важном развојном шансом ревитализације села Сокобањске котлине. Одређеним државним интервенцијама као и интерврнцијама на нивоу локалне самоуправе, сеоска насеља Сокобањске котлине могле би да постану значајан сегмент тражње на туристичком тржишту.

Знатни потенцијали за развој насеља на простору Сокобањске котлине су и у *рударству*. У источном делу котлине, у атару села Читлука, налази се лежиште мрко-лигнитног угља чија се есплоатација врши у руднику Соко. Рудник Соко је значајан привредни комплекс коме гравитира становништво са ширег простора Сокобањске котлине. Због тога је ово значајан ресурс који представља развојну шансу за многа сеоска насеља поменуте области, а превасходно за сеоска насеља у источном делу котлине. Становници сеских насеља Читлук, Церовица, Милушинац, Богдинац и Дуго Поље традиционално су упућени на РМУ Соко. Генерације радника су у овом руднику провеле цео свој радни век.

ЗАКЉУЧАК

Становништво Србије, на основу последњег пописа (2011.), налази се у озбиљној кризи у којој је ушло последњих деценија. Поред тога што је у периоду 2002 – 2011. године број становника у Србији смањен за 311 139 становника, емигрирало је више од 50 000 људи, да је негативна стопа раста забележена у 146 од укупно 168 општини у Србији, становништво Србије спада у најстарије у свету са просеком од 42,2 година. Лоше економско стање, високе стопе сиромаштва и незапосленост, одлив мозгова и бела куга у заједничком дејству изазвали су велике проблеме у демографском развоју и будућности Србије. Проблеми депопулације, миграције, старења, економске и социјалне неједнакости су једни од најбитнијих који остављају дубоке трагове и последице на становништво Србије, а посебно на становништво сеоског простора.

Села у Србији, а самим тим и Сокобањског краја суочена су са маргинализацијом, стагнирањем и опадањем виталности што изазива депопулацију. Велики проблем руралног простора представља нижи ниво техничке и социјалне опремљености, стагнација привредне конкурентности, нарушавање еколошког интегритета и недостатак одговарајуће институционалне и организационе подршке селима Србије. Ове појаве су посебно изражене на релацији села лоцирана у брдско-планинском и равничарском делу Србије. Мада ни села, лоцирана по котлинама и долинама, нису поштеђена ових проблема.

Имајући у виду изнете проблеме са којима је суочено српско село, веома тешко је дати предлоге развојних програма у функцији ревитализације села, јер они углавном остају мртво слово на папиру.

Битан фактор развоја сваког насеља, а самим тим и развоја села у Сокобањском крају представља демографска структура. Основна демографска обележја су, у комбинацији са географско-саобраћајним положајем, природним одликама, природним ресурсима, привредним обележјима и друштвено-економским стандарном, условила да нека насеља, имају већу, а нека мању развојну перспективу. Развој насеља првенствено зависи од демографских фактора и то квантитативних обележја насеља (број становника), али и квалитативних одлика (биолошка виталности квалификациона структура итд.).

На основу истраживања на терену, највећи проблем са којим су суочена сеоска насеља на овом простору је процес сталних миграција и депопулација. Да би се ови процеси у извесној мери ублажили неопходно је урадити развојне програме који би у себи садржали напред изнете правце

ревитализације села. Јер развојем пољопривреде, шумарства, туризма и донекле рударства могуће је ове негативне токове успорити, а сеоско становништво задржати на овом простору. Међутим и ови процеси су неизводљиви уколико све то не буде праћено побољшањем саобраћајне инфраструктуре. Све предложене мере би условиле економску сигурност сеоског становништва, а то је једини начин ревитализације сеоских насеља.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанацковић Б. (1959): *Фитогеографски приказ Озренског амфитеатралног басена и ближе околине*, Зборник радова ГИ "Јован Цвијић" САНУ,. књ. 16., Београд.
2. Банковић С., Медаревић М., Пантић Д., Петровић Н., Шљукић Б., Обрадовић С. (2009): *Шумски фонд Републике Србије, стање и проблеми*, Гласник Шумарског факултета, бр. 100., стр. 7-30.
3. Дакић Б. (1967): *Сокобањска котлина, економско географска студија*, ГИ "Јован Цвијић", посебна издања, књ. 19., Београд.
4. Документациони материјал одељења за привреду општине Сокобања за период 1955 – 1985. године, Сокобања.
5. Зеремски М. (2002): Карст Озрена и Девице, Зборник радова одбора за карст и спелеологију САНУ, Београд.
6. Којић В. (2007.): *Становништво југоисточне Србије*, Завод за урбанизам града Ниша, Ниш.
7. Павловић М., Радивојевић А. (2009): *Промене у функционалним типовима насеља општине Сокобања*, Гласник СГД-а, вол 89, бр.3, стр. 82-101.
8. Протић Д. (1995): *Минералне и термоминералне воде Србије*, Геоинтитут, посебна издања, књ. 26, Београд.
9. Радивојевић А.(2008): *Географске промене у Сокобањској котлини и њихов утицај на регионални развов*, докторска дисертација, Географски факултет Универзитет у Београду, Београд.
10. Републички завод за статистику (2004*): Попис становништва, домаћинства и станова 2002 године,* књига 9: Упоредни преглед броја становника, подаци по насељима ; Књига 10 – Упоредни преглед броја домаћинства и станова, подаци по насељима.
11. Републички завод за статистику (2011): *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011*. године, Београд.
12. Републички завод за статистику (2013): *Први резултати пописа становништва, дмаћинства и станова у Ср Србији*, Београд.
13. Републички завод за статистику, *Општине у Ср Србији*, статистички подаци период 1995 – 2010, РЗС, Београд.
14. Савезни завод за статистику (1991): *Попис станоцништва, књиге пописа 1961, 1971, 1981 и 1991. године*, Докумнетационе табеле, билтен бр. 266., Београд.
15. Стевановић З. (1991): *Хидрогеологија карста Карпато-балканика источне Србије*, посебна издања, Институт за хидрогеологију Рударско-геолошког факултета Универзитета у Београду, Београд.
16. Филиповић Б. (2003): *Минералне, Термалне и термоминералне воде Србије*, посебна издања, Институт за хидрогеологију, Рударско геолошки факултет,Универзитет у Београду, Београд.

VILLAGE REVITALIZATION DEVELOPMENT PROGRAMS IN THE SOKOBANJA REGION

MILA PAVLOVIĆ[1], ALEKSANDAR RADIVOJEVIĆ[2], IVAN FILIPOVIĆ[2], FILIP KRSTIĆ[1]

[1] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11 000 Belgrade, Serbia
[2] Faculty of Science and Mathematics, University of Nis, 18 000 Nis, Serbia

Based on the data of the last census (2011), the population of Serbia is in serious demographic crisis. The data shows that in the first decade of the 21st century, the population of Serbia has decreased by 311 139 inhabitants, the number of emigrants has reached more than 50 000, decreased growth rate is recorded

in 146 municipalities from a total of 168, the population in Serbia is considered to be one of the oldest in the world with average age of 42, 2 years. Combined influence of poor state of economy, high rate of poverty and unemployment, emigration of highly educated people, and strongly emphasized depopulation have caused large problems in demographic development and future of Serbia. The problems of depopulation, migration, demographic aging, economic and social inequalities, are among the most important. These problems have left serious consequences for population of Serbia, especially for the population of rural areas.

The rural areas in Serbia, including the region of Sokobanja, are confronted with marginalization, stagnation or declining in vitality, causing the process of depopulation. Significant problems of rural areas are low degree of technical and social equipment, stagnation of economic competitiveness, violation of ecological integrity and lack of appropriate institutional and organizational support for rural areas in Serbia. These problems are especially characteristic for the rural areas that are located in mountainous and low land regions of Serbia. Although the villages that are located in valleys and basins aren't excluded from these problems.

Bearing in mind these problems, that the villages in Serbia are confronted to, it's very difficult to give propositions for development programs that will help the process of revitalization of rural areas. The fact is that these programs are often left unused.

The important factor in development of every settlement, therefore in development of rural areas in Sokobanja region, is the demographic structures. Basic demographic characteristics combined with geographical and transport position, natural features, natural resources, economic characteristics and socio-economic standard, have caused better development perspective for some settlements. The development of a settlement mainly depends on influence of demographic factors, including quantitative characteristics of the settlement (number of inhabitants), but also qualitative characteristics (biological vitality and economic structure etc.).

Based on the field research, the crucial problem that the rural areas in this region are confronted to is the process of constant migration and depopulation. In order to mitigate these processes, to some extent, it is necessary to come up with development programs, which would contain the principles of revitalization of rural areas. Because, with the development of agriculture, forestry, tourism and to some extent – mining, it is possible for these negative trends to be slow down and to create conditions for rural population to remain in this region. However, even these processes will be unachievable, in the absent of transport infrastructure improvement. All of the proposed measures would lead to economic certainty for rural population, and that is the only way for rural areas in this region to be revitalized.

САВРЕМЕНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ДЕМОГРАФСКИХ СТРУКТУРА СТАРЕ ПАЗОВЕ

АЛЕКСАНДРА МАЛИЋ, ДРАГАНА ПАУНОВИЋ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Абстракт: За време и након операције „Олуја” 1995. године велики број српског становништва из Хрватске је избегао у Србију. Једна од општина која је претрпела велику трансформацију у демографском и економском смислу јесте Стара Пазова. Пораст становништва довео је до промена у свим структурама становништва. У раду ће бити приказане најважније демографске промене од 1995. године до данас.

Кључне речи: Стара Пазова, Олуја, избегло становништво, структуре становништва

Abstract During and after the operation "Oluja" in 1995 the large number of Serbian population in Croatia has fled to Serbia. One of the municipalities that suffered a major transformation in demographic and economic terms is Stara Pazova. The increase in population has led to changes in all parts of the population. The paper shows the most important demographic changes since 1995. year to date.

Key words: Stara Pazova, Oluja, refugees, demographic structure

УВОД

Општина Стара Пазова налази се у источном делу Срему и својим просторно-функционалним и гравитацоним везама ка Граду Београду, део је његовог гравитационог опсега, што је за становнике општине од изузетне користи. Са етнографског и демографског аспекта Стара Пазова се одликује културалном и конфесионалном рановрсношћу, као и вишенационалном структуром, што овом граду даје посебан печат у погледу културе, историје и традиције. Шаролика етничка структура последица је специфичних историјских прилика и повољног географског положаја.

Повољни физичко-географски фактори Срема узроковали су рано насељавање ових простора различитим народима. Стара Пазова је кроз векове представљала епицентар великих миграција са разних страна тако да је, за разлику од остатка Срема етнички хетерогена.

Општина као и остатак Срема и Војводине одувек је била захваћена сталним досељавањем становника, па се може окарактерисати као значајно имиграционо подручје. Разлози имигрирања на територију општине су бројни и повлаче за собом одређене последице. Кроз историју, од самог настанка насеља досељенике је привлачило, пре свега локација некад уз Војну границу, која је давала повољности становништву у погледу поседовања плодне земље. Социјалне, економске и верске прилике довеле су до трајног насељавања досељеног становништва. Значај колонизације није само у расту становништва и структурним променама старопазовачких насеља, већ и у консолидацији становништва Старе Пазове са становништвом удаљених српских крајева што ће се у последњим избегличким миграцијама показати од великог значаја (Ђурчић С., 1984). Најзначајније, најмасовније досељавање под принудом, дакле избегличког карактера јесте уједно и најзначајније миграционо кретање на овим просторима. Пресељавања су везана за период 1990-1996. године, када су масовне избегличке струје довеле су до великих промена у овој сремској општини. Општина се овим миграцијама окарактерисала као имиграционо најактивнија у Србији (Матијевић., 2009).

У раду ће бити обрађена савремена трансформација демографских структура, чији је циљ да се прикажу промене настале између два последња пописа, поготово са променама које су деведесетих погодиле Балкан и довеле до промена у овој општини, иако није била захваћена пламеном грађанског рата.

САВРЕМЕНА ПОЛИТИЧКА ЗБИВАЊА И ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ

Геополитички фактори с краја двадесетог века веома су се одразили на територији Срема, поготово његовог источног дела, остављајући за собом бројне демографске промене. Велики број избеглица са територији Републике Хрватске и Босне и Херцеговине настанио се у општини Стара Пазова, што се манифестовало кроз велике економске, социјалне и насеобинске последице. Према подацима Министарства за људска и мањинска права 2002. године број избеглих у општини Стара Пазова износи 12.582 или 18,6 % укупне популације. Досељавање становништва је било најинтезивније средином деведесетих година двадесетог века, када је 1995. године после „Пустињске олује" у општину досељено 9.273 прогнаних тј. 16 % општинске популације према броју становника 1991. године. Током 1996. године у Општину је досељено 18.763 избеглих лица, што је популационо гледано величине града Старе Пазове 2002. године.

Витални елементи и миграциона кретања годинама имају опадајући тренд, као и на нивоу целе Војводине. Ипак, иако негативна природна компонента демографског развоја насеља општине су се одвојила од осталих делова Срема и Војводине по закаснелој појави негативног природног кретања становника, и по слабије израженим негативним вредностима природног прираштаја. Подаци виталне статистике показују следеће тенденције.

Табела 1. Компоненте динамике становништва насеља Стара Пазова ,у периоду од 1981-1991.

Насеље	Број становника		Стопа раста	Стопа пр. прираштаја	Стопа нат.	Стопа морт.	Стопа миграционог салда
	1981	**1991**					
Белегиш	2430	2605	7,0	-0,6	11,4	12	7,5
Војка	4343	4642	6,7	3,6	15,1	11,5	3,0
Голубинци	4510	4497	-0,3	-1,2	12,7	13,9	1,0
Крњешевци	776	781	0,6	2,6	16,4	13,9	-1,9
Нова Пазова	15488	16016	3,4	10,8	16,9	6,1	-7,5
Нови Бановци	4077	6354	43,7	3,8	9,5	5,6	39,8
Стара Пазова	16217	17110	5,4	2,9	14,4	11,5	2,5
Стари Бановци	3393	4033	17,2	3,7	12	8,3	13,5
Сурдук	1332	1253	-6,1	-9,9	9,6	19,5	3,8
укупно	**52566**	**57291**	**8,6**	**4,8**	**14,4**	**9,6**	**3,8**

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 1991. година; Документација виталне статистике

Табела 2. Компоненте динамике становништва насеља Стара Пазова ,у периоду од 1991-2002.

Насеље	Број становника		Стопа раста	Стопа пр. прираштаја	Стопа нат.	Стопа морт.	Стопа миграционог салда
	1991	**2002**					
Белегиш	2605	3220	19,2	-4	7,7	11,6	23,2
Војка	4642	5215	10,6	-3,1	8,9	12,1	13,7
Голубинци	4497	5223	13,6	-4,7	9,8	14,5	18,2
Крњешевци	781	1038	25,7	4,3	16,3	12	21,4
Нова Пазова	16016	18958	15,3	1,9	10,3	8,4	13,4
Нови Бановци	6354	9796	38,8	1,1	7,5	6,4	37,7
Стара Пазова	17110	19385	11,3	-1,2	11,9	13,1	12,5
Стари Бановци	4033	5784	32,4	-0,5	8,4	8,8	32,9
Сурдук	1253	1622	23,3	-11,1	6,5	17,6	34,5
укупно	**57291**	**70241**	**18,5**	**-0,7**	**10,0**	**10,7**	**19,1**

Извор:Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. година; Документација виталне статистике

Компоненте демографског развоја приказане у табелама 1. и 2. показују промене које су довеле до смене фактора као носилаца демографског развоја. У декади 1981-1991. водећу улогу популационог раста имао је природни прираштај, са стопом од 4,8‰, док је у декади 1991-2002. природни прираштај достигао негативну вредност од -0,7‰. Како је у декади 1991-2002. изостала природна компонентна пораста становништва, јасно је да је за пораст популације заслужна миграциона компонента.

Након пустињске олује 1995. године, највећи број избеглих лица (9.273) је пописан у општини Стара Пазова (UNHCR, 1996). Према попису избеглог становништва 2001. године њихов удео у укупној сремској популацији износио је 21,8%. Захваљујући миграционом приливу компензован је вишегодишњи негативан природни прираштај. Попис из 2002. године указује да је захваљујући избеглој популацији, поред сремског, у још четири статистичка округа (Јужно-бачки, Западно-бачки, Мачвански и град Београд) забележен пораст становништва. Значај последњих миграција стоји у чињеници да је и поред негативног прираштаја Војводина и Београд бележе пораст становништва, а Централна Србија је наставила опадајући тренд из претходне пописне декаде 1981- 1991. Према подацима Министарства за људска и мањинска права, 2002. године, општине у Србији с највећим процентуалним уделом избеглог становништва су Шид 23,4%, Сремски Карловци са 18,9%, а затим Стара Пазова са 18,6% (Матијевић и др., 2005).

За разлику од ранијих економских миграција, у периоду од 1991-1996. године миграције су биле принудне, тј.избегличке. Оне нису имале дуг конитуитет, али су биле убедљиво најмасовније. Према попису из 2002.године јавила се нова миграциона фаза. Општина Стара Пазова се према укупном броју досељених лица издвојила у односу на остале општине Сремског округа. Последњим миграционим токовима општина се истакла као најактивније имиграционо подручје у Србији из следећих разлога:

- родбинске везе из послератног колонијалистичког периода (тзв.мигрантске мреже)
- близина главног града
- повољно решавање стамбеног питања
- слободно земљиште за изградњу стамбених и производних објеката.

Стопа миграционог салда је најбољи показатељ значаја миграционе компоненте, и значајне вредности су у Старим Бановцима, Сурдуку, Белегишу и Крњашевцима(изнад 20‰).

Графикон 1: Број становника општине Старе Пазове по пописним годинама 1991., 2002, 2011.

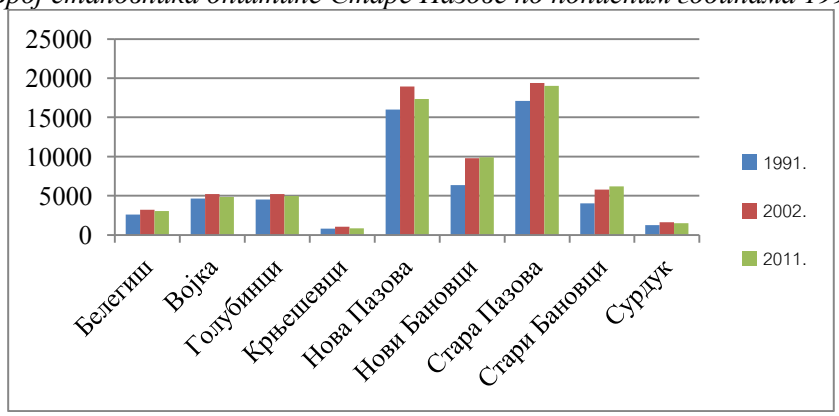

Извор: Попис становништва 1991., 2002 и 2011. Републички завод за статистику

Наглашена имиграциона компонента у демографском развоју насеља Старе Пазове у релацији је са домицилним и досељеним становништвом. Према подацима из пописа 2002. године однос досељеног и аутохтоног становништва је изједначен, тј. 53,3% у корист досељеног становништва. На нивоу насеља, Војка има највећи удео домицилног становништва (68,7%) за разлику од Нових Бановаца (22,5%), док је удео досељеника из бивших република СФРЈ највећи у Новој Пазови и Новим Бановцима.

Константна миграциона кретања главно су демографско обележје Старе Пазове и њених насеља. Најрелевантнији фактор је географски положај, који је у свакој миграционој фази имао важну улогу у досељавању становништва. Последње највеће миграције су се одразиле и на изразито депопулациона насеља, Голубинце и Сурдук, заустављајући тренд популационог пражњења.

Још неколико важних улога миграција за саму општину јесу равномерни распоред становништва, обновљена старосна структура и повећана репродуктивна моћ становништва, тј повећан удео становништва у фертилном контигенту.

Образовна структура становништва према подацима за 2002. и 2011. годину је повољна. Послератна колонизација и досељавање становништва из пасивнијих крајева утицала је на већи удео неписмених становника. Укупан друштвени напредак изражен кроз деаграризацију, индустријализацију и спровођење основног образовања утицало је на смањење удела неписмених у општини, као и у остатку Срема (Матијевић., 2009).

Према попису из 1991. године без школске спреме евидентирано је 4.055 лица, и у односу на укупно становништво старо петнаест и више година које је бројало 43.506 то је око 9,3%. Са непотпуним основним образовањем попис је забележио 9.190 особа или 21,1%, са завршеном основном школом 11.061 или 25,4%, са средњим образовањем 15.989 становника или 36,8%, са вишим 1.361 или 3,1 %, а са високим образовањем 1.123 лица, односно 1,7%.

Анализом пописа из 2002. године, утврђује се да је без школске спреме на територији општине било 3.442 становника, или 6,1%, а са непотпуним основним образовањем 6.643 становника или 11,7%. Основно образовање имало је 13.243 или 23,4%, са средњим образовањем 27.960 или 49,4% укупног становништва. Оваква ситуација је у складу са индустријски веома значајном улогом општине, која окупља највећи број становника средње стручне спреме. На више и високо образовање отпада, 2.278 или 4%, односно 1.849 или 3,3%.

Најновији попис из 2011. године показује наставак повољних тенденција у области образовања и степена школске спреме, са повећањем удела средњег, вишег и високог образовања, а смањење лица са непотпуним образовањем и без школске спреме. И даље је најзаступљенија категорија лица са средњим образовањем, као и у претходним пописима, и становништво са средњошколским образовањем заузима више од половине у укупном уделу становништва од преко 15 година, односно 32.606 становника. Без школске спреме забележено је 1.109 становника, са непотпуном основном школом 4.757 становника, са основним образовањем 10.794, са вишим 2.686, односно 3.551 становника са високим образовањем. Највећа заступљеност средње школске спреме у образовној структури је у непосредној корелацији са понудом радних места које доминира у секундарним и терцијарним делатностима, односно индустрији и услугама. Број лица са високим образовањем је готово удвостручен, иако је број укупног становништва преко петнаест година смањен са 56.560 2002. године на 56.109 током 2011. године. Близина Универзитета два највећа града у Републици је највећи разлог овако повољног тренда, као и могућност запослења због нових инвестиција на територији општине. Такође, највећи број приградских насеља као и центар општине имају највећи број дневних миграната ка главном граду.

Графикон 2. Становништво према степену школске спреме 2002-2011.

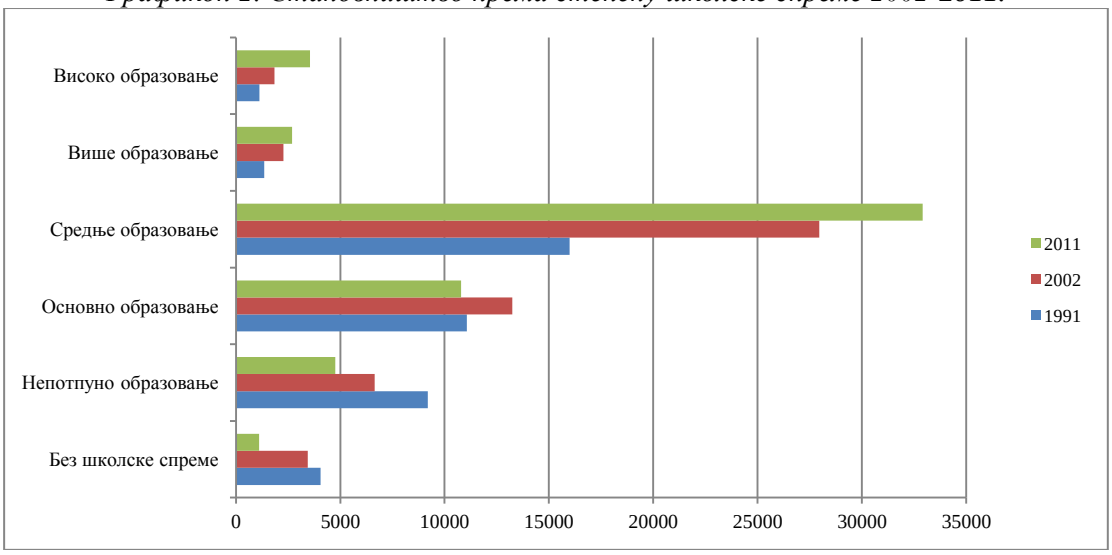

Извор: Попис становништва 1991., 2002. и 2011. Републички завод за статистику

Општина има разноврсну **етничку структуру**, што је одраз пре свега историјских прилика и повољног гео-саобраћајног положаја. Историјске околности у XVIII веку, колонизација народа

Хабзбуршке монархије утицала је да простор општине прво насељавају словачке породице, по чему се Стара Пазова истиче у Срему. Срби су одувек били најбројнија, а Словаци друга по бројности етничка група. У 31 општини Војводине становници словачке националности чине мање од 1% становништва, док постоје општине које имају преко 1% словачке националности, а Стара Пазова спада у ову групу, са уделом од 12 % (Ивков А., и др, 2006). Послератном колонизацијом и најновијим досељавањем удео Словака у укупној популацији општине је све мањи и дистрибуција становника је изразито неравномерна, јер чак 97% словака је сконцентрисано у самом граду. Бројчано стање Срба се стално увећава пре свега миграционим кретањима али и опадањем броја националних мањина. Хрвати су трећа етничка група која је најзаступљенија у општини. Према попису из 1991. године Срби су чинили 71% популације, затим следе Словаци са 11,9%, па Хрвати са 5,4%, дакле ово је етничка слика непосредно пред последњу највећу имиграцију. Попис из 2002. показује да се бројчано стање код Срба поправља на 81,2% на шта је неминовно утицало избегло српско становништво са подручја Лике и Баније и Кордуна. Најновији попис из 2011.године показује сличне податке као и у 2002. години, дакле етничка структура показује знаке стагнације.

Графикон 3. Структура становништва према националној припадности у општини Старој Пазова 1991., 2002. и 2011. године

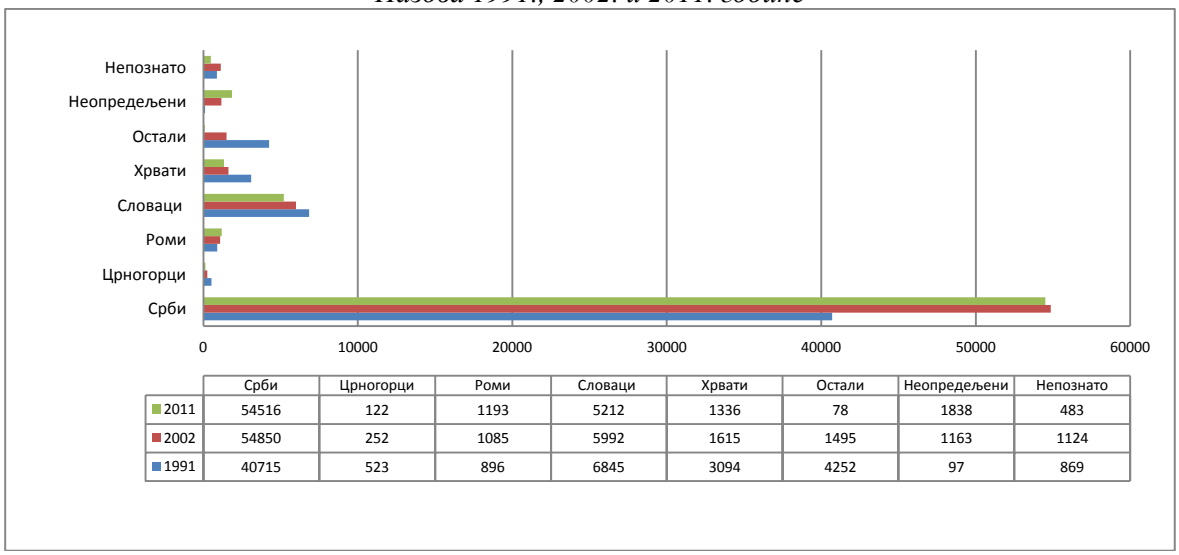

	Срби	Црногорци	Роми	Словаци	Хрвати	Остали	Неопредељени	Непознато
2011	54516	122	1193	5212	1336	78	1838	483
2002	54850	252	1085	5992	1615	1495	1163	1124
1991	40715	523	896	6845	3094	4252	97	869

Извор: Попис становништва 1991., 2002. и 2011. Републички завод за статистику

Економска структура становништва је од изузетне важности за инвеститоре, с обзиром да општина Стара Пазова постаје све више актуелно место за улагање и отварање нових радних места, пре свега од стране страних компанија, које се одлучују за гринфилд инвестиције[1]. Економска структура представља главни показатељ нивоа економског развоја општине Стара Пазова која се огледа кроз стање становништва у погледу заступљености и анализи становништва према економској активности, њиховим делатностима, укључујући и анализу пољопривредног становништва. Анализе показују следеће тенденције. Попис из 1991. године забележио је на територији општине 25.144 активних лица или 45,1%; лица са личним приходима 6.449 или 11,6%, а издржавана лица 24.160 или 43,3%. Попис 2002. године сходно повећању броја становника забележио је промене, тако број активних лица је повећан на 30.573 или 45,2%, лица са личним приходима 10.986 или 38,3% док издржавано становништво је бројало 25.880 лица.

Анализа становника према секторима делатности показује следеће карактеристике. Пописом из 1991. године забележено је да је од укупног броја активног становништва 3.661 лица припадало примарном сектору, 10.143 секундарном сектору, 4.653 терцијарном а 3.217 лица квартарном сектору. Наредни попис из 2002. показује слично стање. Примарном сектору припало је 2.896,

[1] Гринфилд инвестиције (eng. *Greenfield investment)* насупрот браунфилд инвестицијама, су једна врста инвестиција, за коју је значајно да се послом почиње од почетка, без претходне инфраструктуре, пословних простора и радника. Ове инвестиције представљају потпуно оснивање новог предузећа, тј стварање нове производне имовине што је по правилу привилегија великих мултинационалних компанија

секундарном 7.793, терцијарном 6.431 а квартарном 2.778 лица. Стање пољопривредног становништва је такође битно с обзиром да је Стара Пазова зачајно аграрно насеље. Анализе пописа показују смањење броја пољопривредног становништва. Пописом из 1991. године од укупног броја становника (55.871) удео пољопривредних лица био је 5.810 (10,4%) , а током 2002. од укупно 67.576 становника 4.691 је пољопривредно (6,9%). Ово говори да општина која је од свог постанка важила за типично аграрно подручје, све више трансформише у урбано место, аграрни простор се трансформише у социо-економски

Графикон 4.- Економска структура становништва Општине Стара Пазова 1991, 2002 и 2011. године

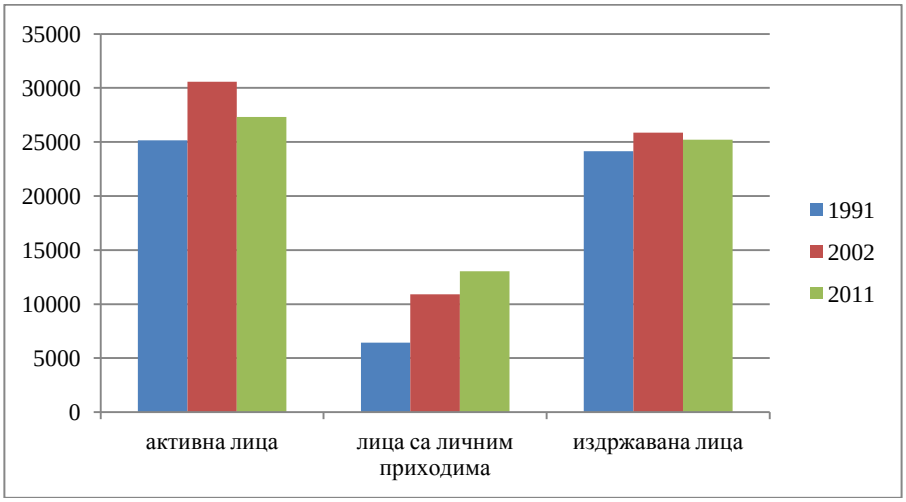

Извор: Попис становништва 1991., 2002. и 2011. Републички завод за статистику

ЗАКЉУЧАК

Општина Стара Пазова се својим повољним географским положајем и пре свега близином и просторно-функционалном везом са Београдом, окарактерисала као веома погодно место за живот и привређивање становништва. Ова чињеница се оправдава константним досељавањем новог становништва, које је пропраћено од самог настанка насеља. Последње избегличке миграције су промениле комплетну демографску структуру становништва општине. Демографске тенденције представљене кроз анализе демографских структура које су проучаване након последње велике имиграције, дају охрабрујуће резултате, јер је код готово свих структура запажен позитиван тренд. Овом констатацијом је потврђено да миграције великог обима имају позитиван ефекат на демографске структуре једне популације.

ЛИТЕРАТУТРА

1. Матијевић, Д., Тошић, Б. и Лукић, В. (2005). Утицај миграција на популационе и функционалне промене у сремским општинама. *Гласник Српског географског друштва, 85 (1), 111-120.*
2. Ћурчић, С. (1984). Општина Стара Пазова, географска монографија. Природно математички факултет Нови Сад.
3. Матијевић, Д. (2009). *Просторно функционална повезаност насеља Општине Стара Пазова са урбаним системом Београда*. Београд: Географски институт Јован Цвијић.
4. Ивков, А., Бубало-Живковић, М. и Ковачевић, Т. (2006). Етнодемографске карактеристике брачности Словака у Војводини. *Гласник Српског географског друштва, 86 (1), 115-122.*
5. Попис становништва 1991. године, Становништво-национална припадност, к. 4,СЗС, Београд, 1993.
6. Попис становништва 1991. године, документациони материјал РЗС, Београд.

7. Попис становишта 2002. године, Становништво-национална припадност, к.2, СЗС Београд, 2003.
8. Попис становништва 2002., Становништво према миграционом обележјима, к.8, РЗС, 2003.
9. Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. година; Документација виталне статистике
10. Попис становништва 2002. године, Становништво према активности и полу, РЗС, к.6. Београд, 2004.
11. Пописстановништва 2002, Пољопривредно становништво према активности и полу, к.РЗС, Београд,2004.
12. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011, Економска активност, к.7, Београд, 2013.
13. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011,Старост и пол, к.2, Београд, 2012.
14. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011, Школакса спрема, писменост и компјутерска писменост, к.3, Београд, 2013.
15. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011, Национална припадност, к.1, Београд, 2012.
16. УНХЦР (1996), Статистичкипрегледза 1996. Годину, Међународназаштита, правни положај и животни проблеми избеглица, прогнаника и расељених лица, издање Међународна политика, Службени лист СРЈ.

MODERN TRANSFORMATION DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF STARA PAZOVA

ALEKSANDRA MALIĆ, DRAGANA PAUNOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11 000 Belgrade, Serbia

According to its geographical position and, primarily, with vicinity and spatio-functional connection with Belgrade, municipality of Stara Pazova is characterized as a very convenient place for its inhabitants to live and do business. This fact is justified by permanent immigration of new population, the process that continues from the very establishment of the municipality. The last migrations of refugees have changed whole the demographics of the municipality. Demographic tendencies represented through analyses of demographic structure, observed after the last big migration, have provided encouraging results, because there is positive trend noticed with almost all the structures. This assertion confirms that large-scale migrations can have a positive effect on demographic structure of certain population.

KARAKTERISTIKE STAROSNE I POLNE STRUKTURE OPŠTINE NIKŠIĆ POČETKOM TREĆEG MILENIJUMA

DRAGICA MIJANOVIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, 81400 Nikšić, Crna Gora

Abstrakt: Polna struktura stanovništva opštine Nikšić, kada je u pitanju ukupno stanovništvo, je povoljna, odnos muškog i ženskog stanovništva je uravnotežen (49,4% muškog, a 50,6% ženskog u ukupnom). I usvim ostalim područjima, gledano na nivou ukupnog stanovništva polna struktura je povoljna, učešeće muškog stanovništva u ukupnom se kreće od 48,9% u gradu do 52,6% u sjevernom području. Međutim, po velikim starosnim grupama postoji u pojedinim područjima opštine značajnija polna neravnoteža, koja je posebno izražena u kategoriji sredovječnog stanovništva, posebno u seoskim područjima udaljenim od grada (u sjevernom dijelu opštine 62,3% muškog stanovništva). S obzirom da ova starosna kategorija stanovništva učestvuje u reprodukciji, polna neravnoteža značajno utiče na opadanje (već veoma niskih) stopa nataliteta u ovim područjima.

Opštinu Nikšić karakterišeprelaz ka dubokoj starosti sa učešćem mladog stanovništva od 25,8% i starog od 19,2% u ukupnom stanovništvu. Gledano po polu, znatno je veća starost ženskog stanovništva. Od svih područja najpovoljniju starosnu strukturu imaju naselja u Nikšićkom polju sa učešćem mladog u ukpnom stanovništvu od 28,4% (muškog 29,1%, a ženskog 27,6%) i učešćem starog u ukupnom stanovništvu od 18,1% (muškog 15,6%, ženskog 20,6%). Ostala područja imaju znatno nepovoljniju starosnu strukturu stanovništva, osim Župe Nikšićke, gdje je starosna struktura nešto povoljnija, ostala područja se nalaze u stadijumu najdublje demografske starosti. Najstarije stanovništvo ima zapadno područje opštine sa svega 18% mladog i čak 35,2% starog stanovništva. Sa ovakvom starosnom strukturom (posebno ženskog stanovništva gdje se učešće starog kreće do 43,4%) ovo veliko područje se nalazi pred demografskim izumiranjem.

Ključne riječi: stanovništvo, polna i starosna struktura, polna neravnoteža, demografsko starenje

Abstrakt: When it is up to the total population of the municipality of Nikšić, sex structure is good, the male to female population is balanced (49,4% of male, and 50,6% of female of the total population). Also in all other areas, when it is up to total population level, sex structure is good, participation of male population in the total ranges from 48,9% in the city to the 52,6% in the northern area. But when we talk about major age groups, in some regions of the municipality, significant gender imbalance is present. This imbalance is particularly expressed (strong) in the category of middle-aged population, especially in rural areas, away from the city (in the central part of the municipality there is 62,3% of male population). Since this age group of the population participates in reproduction, imbalance significantly affects the decrease in birth rates in these areas (birth rates which are already low).

Municipality of Nikšić is characterized by old population with the participation of young population of 25, 8% and old population of 19,2% in the total population. Broken down by gender, the age of female population is significantly higher. Settlements in Nikšić area, with the participation of 28.4% (29.1% male and 27.6% female) of the young in total population and the participation of 18.1% (male 15.6%, female 20.6%) of the elderly in the total population, have the most favorable age structure of all the areas. Other areas, which are in the deepest stage of demographic aging, have a significantly unfavorable age structure of the population except Župa of Nikšić, where the age structure is more favorable. West area of the municipality has the oldest population with only 18% of the young and even 35.2% of the older population. With this age structure (especially the female population, where the share of the old ranges to 43.4%), this large area is almost at the stage of demographic extinction.

Key words: population, gender and age structure, gender imbalance, aging demographic

UVOD

Opština Nikšić, najveća u Crnoj Gori sa površinom od 2065 km² (14,9% teritorije Crne Gore), nalazi se u središnjem dijelu Crne Gore i druga je po populacionoj veličini sa učešćem 11,6% u stanovništvu Republike. Grad Nikšić, centar opštine, se razvio u Nikšićkom polju - zatvorenoj kraškoj depresiji površine 66,5 km². Poslije relativno dugog perioda oscilirajućeg i uglavnom malog rasta broja stanovnika do druge polovine XX vijeka, intenziviranjem procesa industrijalizacije od 50-tih godina XX vijeka počinje nova etapa u demografskom razvoju opštine Nikšić. Zbog visokih stopa nataliteta i niskih mortaliteta, stope prirodnog priraštaja su bile visoke, što je rezultiralo značajnim rastom broja stanovnika u čitavoj opštini, posebno u gradu. Uporedo sa procesom industrijalizacije, tokom 60-tih i 70-tih godina,

jačaju i procesi urbanizacije i deagrarizacije koji su izazvali ruralni egzodus, a kao krajnju posledicu imamo polarizaciju u demografskom razvitku - na jednoj strani gradsko područje i naselja u Nikšićkom polju imigracionog, a na drugoj strani - veliko područje ostalog dijela opštine emigracionog karaktera sa izrazitom depopulacijom. Tokom druge polovine XX vijeka opština je bilježila konstantan rast broja stanovnika, mada je od 80-tih godina intenzitet rasta opadao, međutim početkom trećeg milenijuma prvi put je zabilježeno opadanje broja stanovnikau opštini i u gradu.

U posmatranom periodu samo su seoska naselja u Nikšićkom polju[1] imala konstantan rast broja stanovnika, ali od 2003. godine veoma mali (samo za 55 stanovnika), zahvaljujući rastu u tri naselja, dok su ostala 4 imala opadanje broja stanovnika. Ostala područja opštine imala su konstantno opadanje broja stanovnika, čiji intenzitet je porastao poslije 2003. godine, u svim područjima osim zapadnog (koje zbog demografske iscrpljenosti bilježi manje opadanje), zbog veoma teškog ekonomskog stanja u opštini. Treba naglasiti da su i u ovim područjima pojedina naselja imala rast broja stanovnika, ali je on uglavnom bio mali. U Župi Nikšićkoj rast broja stanovnika imalo je 5 naselja, opadanje 7, u središnjem području, od 30 naselja rast broja stanovnika imala su tri, ostala opadanje. U ovom području su i 4 prazna naselja, 4 naselja koja imaju ispod 10 i 4 naselja sa ispod 20 stanovnika. U zapadnom području mali rast broja stanovnika imalo je 5 naselja, u jednom je broj stanovnika stagnirao, a u 35 je opadao. U ovom području imamo 2 naselja sa manje od 10 stanovnika i 6 naselja sa manje od 20 stanovnika. U sjevernom području 1 naselje je imalo rast, jedno stagniranje, a ostalih 16 opadanje broja stanovnika. U ovom području 2 naselja imaju ispod 10, a 3 ispod 20 stanovnika.

U ovom periodu desile su se značajne promjene u starosnoj strukturi stanovništva, kao posledica smanjenja stopa nataliteta (što je bio opšti trend poslije 70-tih godina) dolazi do starenja stanovništva, koje je bilo različitog intenziteta u gradu i naseljima u Nikšićkom polju, gdje je zahvaljujući imigraciji vitalnog stanovništva sa seoskih područja proces bio nešto sporiji i u seoskim područjima gdje je, zbog masovnog iseljavanja, proces starenja stanovništva bio vrlo intenizvan, pa je stanovništvo ovih područja u stadijumu najdublje demografske starosti. Ovakvo kretanje rezultiralo je nepovoljnom polnom i ekonomskom strukturom, opadanjem stope aktivnosti na selu i senilizacijom radne snage.

KARAKTERISTIKE POLNE I STAROSNE STRUKTURE U DRUGOJ POLOVINI XX VIJEKA

Početkom 60-tih godina na nivou opštine bilo je nešto manje muškog (48,9%) u ukupnom stanovništvu, dok je taj odnos po velikim starosnim grupama bio nešto drugačiji: kod mladog stanovništva bilo je više muškog (51,3%), kod sredovječnog manje (48,3%), a kod starog stanovništva polna ravnoteža je bila značajnije narušena (41,9% muškog stanovništva). U gradu je polna struktura bila nešto drugačija: na nivou ukupnog bilo je više muškog stanovništva (51,3%), kao i kod mladog (52,2%) i sredovječnog (52,1%) stanovništva, dok je kod starog bilo znatno manje muškog stanovništva (39,5%). Ovakva polna struktura stanovništva grada odaje karakter privrede, teška industrija je bila najviše zastupljena, a ona je zahtijevala uglavnom mušku radnu snagu. U pojedinim područjima opštine polna struktura je bila manje ili više narušena, ali u svim područjima bilo je manje muškog stanovništva u ukupnom, njegovo učešće se kretalo od 46,1% u sjevernom dijelu opštine do 47,9% u Župi Nikšićkoj. Mladog muškog stanovništva (0-19 g.) je bilo više kod svih područja osim kod naselja u Nikšičkom polju i u ostalim naseljima središnjeg dijela (49,4%, odnosno 49,9%), dok je učešće sredovječnog muškog stanovništva kod svih područja bilo znatno niže od učešća ženskog i kretalo se od 43,3% u sjevernom području do 46,7% u naseljima u Polju, što ukazuje na pojačana migraciona kretanja prema gradu mahom mlađeg sredovječnog muškog stanovništva. Kod starog stanovništva takođe je značajna polna neravnoteža (učešće muškog stanovništva se kretalo od 37,8% u naseljima u Polju do 45,5% u naseljima Župe Nikšićke). Treba naglasiti da je neravnoteža u polnoj strukturi stanovništva u ovom periodu još uvijek dijelom posledica gubitaka u dva svjetska rata, posebno u kategorijama starijeg sredovječnog i starog stanovništva.

U narednom posmatranom periodu 1981. godine u opštini je poraslo učešće muškog stanovništva u ukupnom u odnosu na prethodni period na 49,7%, u gradu je opalo na 50,2%, u naseljima Nikšičkog polja

[1] Zbog velike površine i velikog broja naselja (110), osim na opštinskom i gradskom nivou, polna i starosna struktura je proučavana po prostorno planskim cjelinama, odnosno po grupama naselja: u Nikšićkom polju, u Nikšićkoj Župi, u središnjem dijelu opštine (naselja u brdskom obodu Polja i južni dio opštine - Bogetići sa okolnim naseljima), u zapadnom području (naselja Trubjele, Grahova i Banjana osim sjevernog dijela) i sjevernom području opštine (naselja sjevernog dijela Banjana i Golije).

se povećalo na 50,1%. U ostalim područjima i dalje je manje učešće muškog stanovništva, mada je u svim područjima (osim zapadnog gdje je zabilježeno opadanje sa 47% na 46,7%) zabilježen rast u odnosu na 1961. godinu. U kategoriji mladog stanovništva učešeć muškog u gradu stagnira, u zapadnom području neznatno opada (sa 51,6% na 49,9%), kod ostalih područja raste u odnosu na 1961. godinu i kreće se od 50% u Župi Nikšičkoj do 53,2% u sjevernom području. Kod sredovječnog stanovništva veće učešće muškog stanovništva bilo je u gradu i naseljima u Nikšićkom polju, u Župi Nikšićkoj odnos je bio uravnotežen, dok je kod ostalih područja još uvijek nešto niže, mada je zabilježen rast u odnosu na prethodni period. Kod kategorije starog stanovništva došlo je do rasta učešća muškog stanovništva u svim područjima.

Karakteristika starosne strukture opšine i grada u 1961. godini je izrazita mladost stanovništva. Učešće mladog u ukupnom stanovništvu opštine iznosilo je 43%, starog 10,3%, u stanovništvu grada učešće mladog iznosilo je 41,8%, a starog 6,5%. U ostalim područjima učešće mladog stanovništva je bilo veoma visoko i kretalo se od 43 % u naseljima zapadnog područja do do 47,7% u naseljima Župe Nikšićke. Učešće starog stanovništva u seoskim naseljima je, uprkos veoma visokom učešću mladog stanovništva, bilo znatno veće nego u gradu, pa sva područja, osim naselja u Nikšičkoj Župi i Nikšićkom polju (gdje je učešće iznosilo 11,1%, odnosno 11,9%) imala visoko učšeće starog stanovništva - raspon je bio od 13,7% u sjevernom do 14,9% u zapadnom području opštine. Zahvaljujući izrazito visokom učešću mladog stanovništva (od 43% do 44,9%) središnje, zapadno i sjeverno područje u ovom periodu su imala mlado stanovništvo, ali se već nazirao početak procesa deagrarizacije i izrazite depopulacije, koji će se u narednom posmatranom periodu 1981. godine pokazati u pravom svijetlu. Veoma visoko učešće mladog stanovništva sa preko 50% imala su naselja: Štitari 53,8%, Kuside 53,3%, Koprivice 52,8%, Bobotovo Groblje 52,3%, Zagrad 51,3%, Staro Selo 50,4% i Broćanac Nikšićki 50,3%, dok je najmanje učešće mladog stanovništva bilo u naseljima: Balosavi (24,4%), Mokri Do (29,3%), Međeđe (31,9%) i Podvrš (32,1%). Naselja: Mokri Do i Međeđe su sa učešćem starog stanovništva od 17,3%, odnosno 19% u kategoriji starog stanovništva, a naselja Balosavi i Mokri Do sa učešćem starog stanovništva od 23%, odnosno 24,1% u kategoriji duboke demografske starosti. Treba naglasiti da su stope učešća mladog ženskog stanovništva znatno niže nego muškog.

Učešće sredovječnog stanovništva je bilo znatno niže u seoskim naseljima nego u gradu, posebno su stope bile niske u pojedinim naseljima u zapadnom i sjevernom području (31-35%) što ukazuje na intenzivno iseljavanje sa ovih prostora.

U narednom posmatranom periodu 1981. godine dolazi do promjena u starosnoj strukturi stanovništva na svim nivoima. U opštini je značajno opalo učešće mladog stanovništva u odnosu na 1961. godinu na 36,6%, i neznatno poraslo učešće starog stanovništva na 10,5%, ali ona još uvijek ima mlado stanovništvo, na prelazu ka sredovječnom. Najmanje promjene desile su se kod gradskog stanovništva, koje i dalje pripada kategoriji mladog, sa neznatnim opadanjem učešća mladog i veoma malim rastom starog stanovništva. Naselja u Nikšićkom polju i Župi Nikšićkoj su u kategoriji sredovječnog stanovništva (36,6%, odnosno 37% mladog i 12,5%, odnosno 13,5% starog st.), naselja sjevernog područja su u kategoriji starog stanovništva (31,6% mladog i 19,2% starog st.), a ostala naselja središnjeg i zapadnog područja su u dubokoj demografskoj starosti (29,4%, odnosno 28% mladog i 21,1%, odnosno 23,7% starog st.). Interesantan je i podatak da naselja koja su u prethodnom periodu imala najveće učešće mladog stanovništva u ovom periodu su imala gotovo prepolovljene stope: Štitari 30,8%, Kuside 34,6%, Koprivice 26,1%, Bobotovo Groblje 23,8%, ona se nalaze u depopulacionom dijelu opštine (sjeverno, zapadno i središnje područje).

Starosna struktura opštine Nikšić i njenih pojedinih djelova u ovom periodu, pored opšte tendencije opadanja stopa nataliteta, time i prirodnog priraštaja koja je prisutna u svim područjima, što u krajnjem dovodi do starenja stanovništva, karakteriše se i polarizacijom kada je u pitanju intenzitet starenja. Na jednoj strani se izdvajaju imigraciona područja: grad i naselja u Nikšićkom polju kod kojih je proces starenja usporen zahvaljujući prilivu madog, reproduktivno sposobnog stanovništva, a na drugoj strani su ostala naselja u opštini kod kojih je intenzivna emigracija, upravo tog reproduktivno sposobnog stanovništva, dovela do ubrzanog starenja. Stanovništvo naselja u Župi Nikšićkoj u ovom periodu je, mada je i ona emigracionog karaktera, sa znatno mlađim stanovništvom od središnjeg, zapadnog i sjevernog područja, jer prirodni priraštaj još uvijek može da kompenzira gubitke stanovništva nastale emigracijom.

KARAKTERISTIKE POLNE I STAROSNE STRUKTURE POČETKOM TREĆEG MILENIJUMA

Početkom trećeg milenijuma dolazi do promjena u polnoj strukturi pojedinih područja, a najveće promjene desile su se u kategoriji sredovječnog stanovništva, što se u velikoj mjeri odražava na reprodukciju stanovništva. Na nivou ukupnog stanovništva u gradu je učešće muškog stanovništva opalo na 48,9%, a kod svih ostalih područja zabilježen je rast, učešće se kretalo od 50,5% do 52,5%. Kod mladog stanovništva, osim sjevernog područja, gdje je učešće nešto niže (47,9%) muško stanovništvo je imalo veće učešće.

Kod kategorije sredovječnog stanovništva došlo je do značajnih promjena u odnosu na prethodni posmatrani period 1981. godinu. Osim u gradu gdje je zabilježeno neznatno opadanje, u ostalim područjima učešće muškog stanovništva je značajno poraslo i kretalo se od 52,2% u naseljima Nikšićkog polja do čak 60% u zapadnom i 62,3% u sjevernom području. Poremećaj polne strukture u ovoj starosnoj kategoriji karakterističan je za sva seoska područja. Poslije migracionog talasa 60-tih i 70-tih godina prošlog vijeka, kada je uglavnom migriralo muško stanovništvo što je dovodilo do feminizacije poljoprivrede u seoskim područjima, zbog demografske ispražnjenosti sela poslije 80-tih godina uglavnom migrira žensko stanovništvo iz seoskih naselja, dok muško ostaje na porodičnim imanjima bez uslova za zasnivanjem porodice. Ovakva situacija urušava već veoma niske stope nataliteta u seoskim područjima, što vodi demografskom odumiranju velikog broja naselja.

Kod kategorije starog stanovništva povećalo se učešće muškog stanovništva u svim posmatranim područjima.

Na osnovu rezultata popisa 2011. godine stanovništvo opštine sa 25,8% mladog i 19,2% starog stanovništva je u stadijumu demografske starosti na prelazu ka dubokoj demografskoj starosti, u istom stadijumu je i stanovništvo grada koje ima nešto povoljniju starosnu strukturu (26,1% mladog i 17,8% starog st.).

Grafikon 1: Starosno-polna piramida stanovništva opštine Nikšić i grada 1961. i 2011. godine

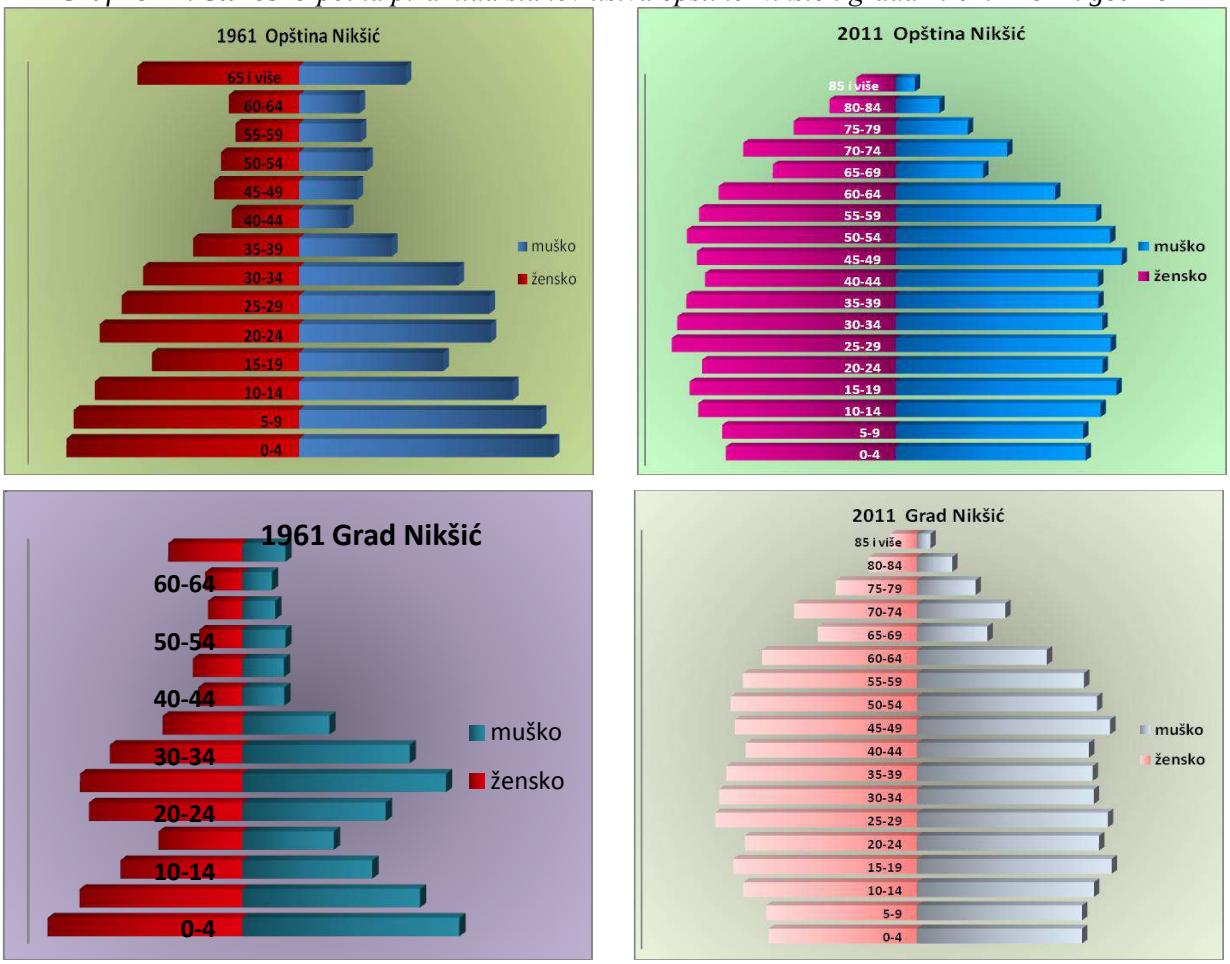

Naselja u Nikšićkom polju sa 28,4% mladog stanovništva i 18,1% starog u ukupnom su u kategoriji starog stanovništva i imaju najpovoljniju starosnu strukturu u opštini, a od naselja pojedinačno najpovoljniju starosnu strukturu ima naselje Štedim sa 34,7% mladog i 14,3% starog stanovništva, dok najstarije stanovništvo ima naselje Zavrh sa učešćem mladog od 18,4% i starog od 23,5% u ukupnom stanovništvu.

Naselja u Župi Nikšićkoj su u dubokoj demografskoj starosti sa 25% mladog i 21,6% starog u ukupnom stanovništvu.Ovo područje je postalo najvažnije emigraciono područje u opštini, s obzirom na demografsku ispražnjenost područja koja su do kraja prošlog vijeka bila emigraciono najaktivnija (središnje, zapadno i sjeverno). Najpovoljniju starosnu strukturu od naselja u Župi ima Oblatno sa 37,5% mladog i 19,8% starog u ukupnom stanovništvu, a najstarije je stanovništvo Vasiljevića koje se sa 23,3% mladog i 31,9% starog stanovništva nalazi u stadijumu najdublje demografske starosti.

Grafikon 2: Starosno-polna piramida stanovništva naselja u Nikšićkom polju i Župi Nikšićkoj1961. i 2011. godine

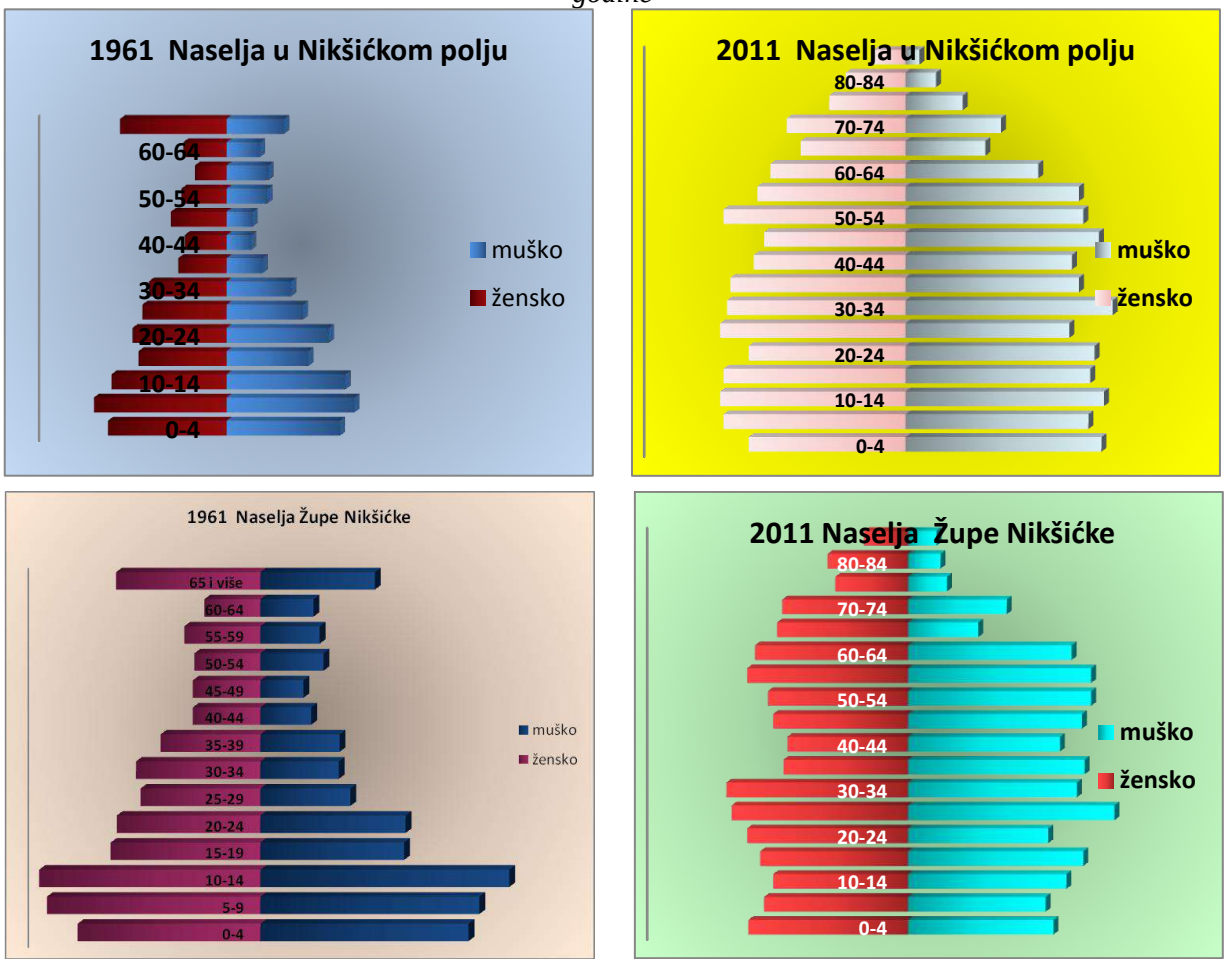

U naseljima središnjeg dijela mlado stanovništvo je učestvovalo sa 21,3%, a staro sa 29,35 u ukupnom, što ukazuje na najdublju demografsku starost ovog prostora, koje karakterišu: 4 prazna naselja, 4 naselja u kojem nema mladog stanovništva, 3 naselja sa učešćem mladog stanovništva ispod 10%, 4 naselja sa učešćem mladog stanovništva ispod 15%, 8 naselja u kojima učešće starog stanovništva iznosi preko 40% u ukupnom, od toga u 2 naselja preko 50%: u naselju Praga 56,3% i naselju Vitasojevići 83,3%. U ovom području najpovoljniju starosnu strukturu imaju naselja Šipačno sa 32,1% mladog i 22,8% starog i Riđani sa 29,1% mladog i 19% starog stanovništva.

U najdubljoj demografskoj starosti je i stanovništvo zapadnog područja opštine sa 18,7% mladog i 35,2% starog stanovništva i ono ima najnepovoljniju starosnu strukturu u opštini, a karakterišu je: 5 naselja u kojem nema mladog stanovništva, 10 naselja sa učešćem mladog stanovništva ispod 10%, 8 naselja sa učešćem mladog stanovništva ispod 15%, 19 naselja sa preko 40% starog stanovništva od čega 6 sa preko 55% starog stanovništva (Brestice 87,5%, Dolovi 73,4%, Miruše 70%, Vidne 61,9%, Jabuke 59% i Busak 55,2%). O stepenu demografske erozije u ovom području najslikovitije govori podatak o

naselju Koprivice, koje je 1961. godine imalo preko 52% mladog stanovništva, a 2011. godine svega 11,1%. Najpovoljniju starosnu strukturu u ovom području imaju naselja: Mokri Do sa 36,8% mladog i 23,7% starog i Vraćenovići sa 35,1% mladog i 21,6% starog stanovništva.

I naselja sjevernog područja su u najdubljoj demografskoj starosti sa 21,1% mladog i 30,7% starog stanovništva u ukupnom. U dva naselja na ovom području nema mladog stanvoništva, u dva naselja je njegovo učešće ispod 10%, u dva ispod 15%, naselje Višnjića Do ima 50% starog stanovništva u ukupnom. Na ovom području najpovoljniju starosnu strukturu ima naselje Gornje Čarađe sa 30,8% mladog i 17,3% starog stanovništva u ukupnom.

Treba naglasiti da je starosna struktura ženskog stanovništva u svim područjima i seoskim naseljima mnogo nepovoljnija nego muškog stanovništva.

Grafikon 3: Starosno-polna piramida stanovništva središnjeg,zapadnog i sjevernog područja u opštini 1961. i 2011. godine

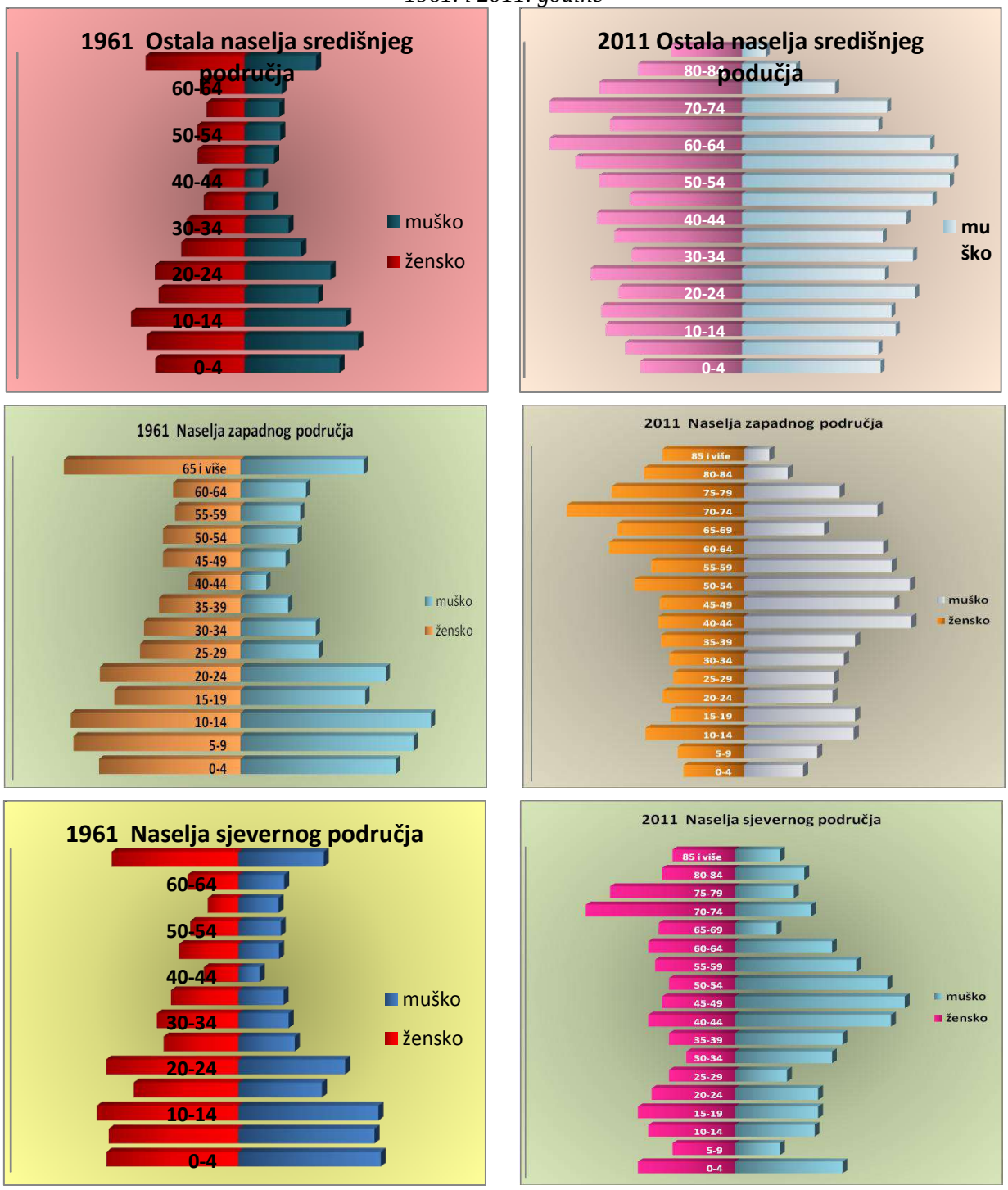

ZAKLJUČAK

Na početku trećeg milenijuma stanovništvo opštine Nikšić, grada i naselja u Nikšićkom polju je u stadijumu demografske starosti. Za razliku od prethodnih perioda, najpovoljniju starosnu strukturu u opštini sada imaju naselja u Nikšićkom polju, jer su ona imigraciono najprivlačnija. U ostalim područjima opštine stanovništvo je ili u dubokoj demografskoj starosti, kao što je slučaj sa naseljima Župe Nikšićke, ili u najdubljoj demografskoj starosti kao što su središnje, zapadno i sjeverno područje gdje je učešće mladog stanovništva bilo veoma nisko, a učešće starog stanovništva znatno veće od učešća mladog. Svakako najteža, alarmantna, situacija je u zapadnom području opštine gdje je učešće starog u ukupnom stanovništvu dva puta veće od učešća mladog, što ukazuje na demografsko izumiranje ovog velikog prostora kojem pripada 41 seosko naselje, mada su u veoma teškoj situaciji i naselja u središnjem i sjevernom dijelu opštine.

LITERATURA I IZVORI

1. Bakić R. (2006): *Opšta demogeografija*, Geografski institut Filozofskog fakulteta, Izdavačka kuća »Komovi«, Nikšić
2. Bakić R., Mijanović D. (2008): *Stanovnništvo Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka,* Nikšić, Geografski institut Filozofskog fakulteta
3. Bakić R., Mijanović D., Doderović M. (2010): *Demografska kretanja* dio podprojekta *Populacioni aspekti* u okviru projekta *Crna Gora u XXI stoljeću - u eri kompetitivnosti*, CANU, Podgorica
4. Breznik D. (1980): Demografija-analiza, metodi i modeli, Naučna knjiga, Beograd
5. Wertheimer-Baletić A. (1982): Demografija-stanovništvo i ekonomski razvitak, Informator, Zagreb
6. Grupa autora (1991): *Geografija Crne Gore- faktori prerazmještaja stanovništva, knj. I*, Univerzitetska riječ, Nikšić
7. Mijanović-Vujačić D. (2004): Depopulacija u selima opštine Nikšić, Zbornik radova sa naučnog skupa »Selo u Crnoj Gori«, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica
8. Radojičić B. (1982): *Nikšićki kraj-savremene regionalno-geografske transformacije*, Nikšić
9. Republički zavod za statistiku (1981): *Popis stanovništva*, domaćinstava i stanova – rezultati za stanovništvo po naseljima i opštinama – opština Nikšić, Titograd
10. Republički zavod za statistiku (1992): *Vitalna statistika*: 1961, 1971, 1981 i 1991. godina, Titograd
11. MONSTAT- Zavod za statistiku (2011): *Prvi rezultati*–popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori, Podgorica
12. MONSTAT- Zavod za statistiku (2012): *Statistički godišnjak,* Podgorica
13. Savezni zavod za statistiku (1962) : *Popis stanovništva* 1961. godine, rezultati po naseljima, NR Crna Gora – opština Nikšić knj. 1, Beograd

CHARACTERISTICS OF THE AGE AND SEX STRUCTURE OF THE MUNICIPALITY OF NIKSIC BEGINNING OF THE THIRD MILLENNIUM

DRAGICA MIJANOVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Montenegro, 81400 Nikšić, Montenegro

At the beginning of the third millennium, the population of the municipality of Niksic, of town and village in Niksic field is at the stage of demographic aging. Unlike the previous periods, the settlements in Niksic field now have the most favorable age structure in the municipality, because they are the most attractive when it comes to immigration. In other areas of the municipality, population is in deep demographic old age, as it is the case with settlements of the Zupa of Niksic, or in the deepest demographic age as the central, western and northern area, where the percentage of young people was very low, and the percentage of the old population is much higher than the percentage of the young. Certainly the most serious, alarming situation is in the western area of the municipality, where the percentage of the old population in the total population is twice as high as the percentage of the young,

what suggests demographic extinction of this large area which has 41 villages, though villages in the central and northern part of the municipality are also in a very difficult situation.

НОВИ КОЗАРЦИ У БАНАТУ - НАСЕЉЕ СРБА ИЗ ПОТКОЗАРЈА

ДРАГАН Ђ. ОБРАДОВИЋ

Универзитет у Београду Географски факултет, 11 000 Београд, Србија

Извод: Погранично насеље Нови Козарци у северном Банату припада општини Кикинда. После Другог светског рата дотадашње двојно немачко насеље (Хајфелд и Масторт) добија ново, српско становништво и спаја се у једну административну целину под именом Нови Козарци. Данашње име дали су, 1948. године, колонисти из Босанске Крајине, већином Поткозарчани, из носталгије за планином Козаром. У овом раду су обрађене друштвено-географске карактеристике Нових Козараца и њихове промене од досељавања српског живља до данашњих дана.

Кључне речи: Банат, Нови Козарци, Поткозарје, друштвено-географске одлике.

Abstract: The border settlement Novi Kozarci in north Banat is situated in the Kikinda municipality. After World War II former German dual village (Hajfeld and Mastort) gets a new Serbian population and then combined into a single administrative entity called Novi Kozarci. The current name was given in 1948 by the colonists from the Bosanska Krajina, who were mostly from Potkozarje, because of nostalgia for the mountain Kozara. In this paper are processed different social and geographical features of Novi Kozarci and their changes since the immigration of the Serbs to the present day.

Key words: Banat, Novi Kozarci, Potkozarje, socio-geographical characteristics.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ПРИРОДНЕ ОДЛИКЕ

Нови Козарци су равничарско насеље у северном Банату, 16 km југоисточно од Кикинде и 2 km од румунске границе, на 45^0 46' 54" северне географске ширине и 20^0 37' 20" источне географске дужине. Једно је од девет сеоских насеља која припадају кикиндској општини у Северно-банатском округу. Спада у четири мања села у општини Кикинда и по површини атара (испод 5.000 ha) и по броју становника (испод 2.000). Атар Нових Козараца граничи се на североистоку с Румунијом, на истоку и југу с општином Нова Црња (атар Српске Црње) и са три атара кикиндске општине: Руског Села на западу, Кикинде на северозападу и Банатског Великог Села на северу. Насеље Нови Козарци је изграђено на лесној тераси у међуречју Галацке и Бегеја, на просечној надморској висини од 78,5 m.

Иако заузимају периферан погранични положај, саобраћајне везе до Нових Козараца су добре. Друмски аутобуски саобраћај се одвија кружним путем локалног значаја: Кикинда–Наково–Банатско Велико Село–Нови Козарци–Руско Село–Кикинда. Од регионалног пута Р 123 (Банатско Аранђелово-Кикинда-Сечањ-Алибунар-Ковин) који пролази кроз Руско Село, Нови Козарци су удаљени 4 km. Од друмског међународног граничног прелаза према Румунији код Српске Црње Нови Козарци су регионалним путем преко Руског Села удаљени 25 km, а од малограничног прелаза према Румунији код Накова само 13 km. Од железничке пруге Кикинда–Жомбољ–Темишвар и железничке станице Банатско Велико Село (која тренутно није у функцији) Нови Козарци су удаљени 4 km, а од железничке станице Кикинда и међународног железничког граничног прелаза 14 km (Обрадовић, Ђ. Д., 1994).

Рељеф атара Нових Козараца представљен је делом банатске лесне терасе (новобечејско-зрењанинске) и нешто нижим теренима који одговарају алувијалним равнима. У педолошком погледу доминира чернозем са знацима оглејавања (испирања) на лесу, затим ритска безкарбонатна и ливадска карбонатна црница и на најмањој површини карбонатни чернозем. Плодно земљиште се одликује високим садржајем хумуса и заузима 3.422 ha или 93,2 % површине сеоског атара.

За Нове Козарце и околину карактеристична је степско-континентална клима, са сувим и топлим летима, хладним зимама са снегом, малом количином падавина, малом облачношћу и влажношћу ваздуха, са већим бројем сунчаних дана и одсуством јаких ветрова. Најхладнији месец је јануар са средњом месечном температуром –1,3^{0}C, а најтоплији јули са средњом месечном температуром 21,6^{0}C. Просечна годишња температура ваздуха износи 10,9^{0}C, а просечна релативна

влажност ваздуха 75 %. Са просечном годишњом количином падавина од 542 mm, Нови Козарци и околина се сврставају у сушније делове Војводине и Србије.

Хидрографију Нових Козараца чине подземне воде (фреатска издан), док су површинске воде каналисане. У атару насеља нема ни једног природног, а ни вештачког водотока. Пет мањих депресија које су некад биле испуњене водом, данас имају воду само после обимних киша. Једна од тих депресија на ревиру «Стрелиште» у селу близу стадиона и спортских терена претворена је у вештачко језеро које је порибљено, а обала уређена за одмор и рекреацију мештана.

Слика 1. Језеро на ревиру «Стрелиште»

фото: Д. Обрадовић

Биогеографија новокозарачког атара има равничарски степски карактер. Данашњи биљни и животињски свет у многоме је измењен посредством антропогеног фактора. Простране површине под степском вегетацијом уступиле су место, у последња два века, тзв. културној вегетацији коју узгаја човек – житарице, индустријско и крмно биље. Од животињског света у атару села има дивљих свиња, лисица, зечева, срна, фазана, препелица, јаребица и др.

ПОСТАНАК И РАЗВОЈ НАСЕЉА

Место на коме се данас налазе Нови Козарци при пут се помиње још далеке 1408. године, када краљ Сигисмунд Луксембуршки (1387-1437) део подручја тадашњег Хајфелда даје Керестури Миклошу и Силађи Ласлу, али без података ко су били тадашњи становници села. У средњем веку на простору Нових Козараца спомиње се само једно насеље под називом Тојсег (Toszeg), које је припадало тамишкој жупанији. За време турске управе над Банатом (1552-1718) насеље је потпуно уништено и опустошено. После пожаревачког мира 1718. године, Турци напуштају Банат, а простор данашње кикиндске општине, поред Срба граничара, плански насељавају Немци, Французи и Мађари као носиоци интензивног привређивања (Група аутора, 1996).

Насељавање Немаца из Порајна извршено је по одобрењу царице Марије Терезије, а под надзором темишварског начелника Нојмана (Neumann), када су за потребе досељеника на простору Нових Козараца 1770 – 1771. године изграђена два блиска насеља са по 78 кућа и са по једном основном школом. Западно насеље је тада добило и назив Масторт (нем. Mastort – богато место, крај), а источно насеље Хајфелд (нем. Heufeld – ливада). Растојање између њих је само 750 m и дуж пута који их спаја убрзо је изграђена улица (Јанкулов, Б. 1961). Оба села припадају тада торонталској жупанији са седиштем у Великом Бечкереку (данашњи Зрењанин), а 1787. године заједно имају 1.109 становника. Њихов број је брзо растао и попис из 1850. године региструје 2.149 становника. Тада је и завршен период наглог раста. Године 1890. ту је било 2.519 људи, што је био максимум за период до Другог светског рата (Ћурчић, С. 2004).

Почетком 19. века оба села, као краљевски посед купује породица Zichy – Ferraris. Пошто су насеља под управом мађарских грофова, у периоду 1861 - 1875. године добијају мађарске називе Masztort и Heufeld, од 1875 - 1891. године Kis Toszeg (Масторт) и Nagy Toszeg (Хајфелд), а од 1891 - 1922. године Kistoszeg и Nagytoszeg (Група аутора, 1988).

Слика 2. Место где је била католичка црква у Хајфелду

фото: Д. Обрадовић

Ово место није било саобраћајно изоловано као данас. Раније, чак и пре насељавања колониста, преко Козараца и Жомбоља протезао се важан колски пут који је повезивао Кикинду и Темишвар. Његов значај је опао још пре почетка калдрмисања важних путева, а коначно је постао безначајан повлачењем државне границе према Румунији (Букуров, Б. 1971).

Крајем Другог светског рата Немци напуштају Масторт и Хајфелд, а на њихово место су досељени српски колонисти из Босанске Крајине. Доласком Срба Крајишника, оба села су 1947. године, обједињена у једно насеље под називом Козарци, који 1948. године добијају данашњи назив Нови Козарци.

ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

Током Другог светског рата села Хајфелд и Масторт су била под немачком окупацијом све до 6. октобра 1944. године када је Црвена Армија ослободила овај део Баната, а немачко становништво се повукло са немачком војском. Уведена је војна власт и конфискована немачка имовина у оба напуштена насеља. Празна немачка села Хајфелд и Масторт од 1945. г. насељавају Срби из Босанске Крајине, а највише из Поткозарја (40 %). Право на колонизацију су имали борци Народно-ослободилачке борбе, затим домаћинства првобораца и они којима су куће спаљене. Органи за спровођење аграрне реформе и колонизације донели су решења о селидби за сваку породицу и утврдили спискове породица ради групног путовања и места у које се селе.

Из више места Босанске Крајине 14.11.1945. године на пут је кренуло 459 породица са 3.031 чланом. Највише их је било са територије Козаре – 179 породица, или 40 % од укупног броја. Путовало се возом седам дана до Светог Хуберта, садашњег Банатског Великог Села, а путовање је окончано 21.11.1945. године. Дочек колониста на железничкој станици у Светом Хуберту и превоз теретним колима са коњском запрегом по турској калдрми до 4 km удаљених Хајфелда и Масторта успешно су организовали надлежни органи нове власти. У већим кућама припремљен је привремени смештај за више породица, а кухиње су припремале довољан број оброка за све колонисте, који су обедовали по сменама. Овај колективни опоравак је трајао око месец дана, а за то време колонистима су подељене куће и инвентар. Почетком следеће, 1946. године, извршена је подела земље по домаћинствима, као и додела окућнице, баште, винограда и оранице за свако домаћинство које се доселило у површинама предвиђеним решењима о колонизацији (Група аутора, 1988).

Слика 3. Спомен-обележје колонистима из Бос. Крајине и Лике

фото: Д. Обрадовић

Досељено становништво у Нове Козарце потиче из 13 срезова Босанске Крајине и два среза из Лике (Кореница и Огулин). Из Бос. Крајине колонизацијом су били обухваћени срезови: Босански Нови (38 села), Мркоњић Град (22 села), Кључ (18 села), Бугојно (17 села), Сански Мост (16 села), Босанска Дубица (12 села), Босанска Градишка (14 села), Котор Варош (5 села), Лакташи, Бања Лука и Дрвар са по 2 села и срез Гламоч са једним селом (Група аутора, 1996). По завршетку колонизације напуштених Хајфелда и Масторта њихово ново становништво (3.031) је било српско, пореклом из 15 срезова и 151 села Босанске Крајине и Лике (сл. 3).

Уместо Хајфелда и Масторта ново заједничко име ових села - Козарци први пут се помињу 22. јула 1947. године, на седници Месног народног одбора. То име дали су тек пристигли колонисти из Босанске Крајине, већином Поткозарчани, из носталгије за завичајем и легендарном планином Козаром. Уз ово име, Козарци су добили додатак Нови, тако да је од имена Козарци и Нови настало потпуно ново име Нови Козарци. Ово ново име званично се први пут помиње на седници Месног народног одбора одржаној 5. децембра 1948. године (Група аутора, 1988). До ове допуне имена дошло је из објективних разлога, јер се зна да постоје од раније места са истим (Козарци код Зенице), или сличним (Козарац код Приједора, Белог Манастира и Вргинмоста) именом.

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА НАСЕЉА

По демографској типологији, тј. по броју становника у селима, Нове Козарце (1.894 житеља према последњем попису 2011), сврставамо у село средње величине, мада је од колонизације до пописа 1971. године било у групи највећих села, а затим од 1981. – 2002. године у групи великих села Србије. Ако посматрамо број становника и број домаћинстава у селу (табела 1), можемо видети да се њихов број повећавао од првог пописа Новокозарчана, 1948. године, до пописа 1961. године када је забележен највећи број становника (3.668) и највећи број домаћинстава (807). Од тада па све до последњег пописа 2011. године бележи се стални пад и броја становника и броја домаћинстава. Ако упоредимо број становника према последњем попису из 2011. године са подацима о броју становника из 1948. године, можемо видети да је дошло до смањења броја житеља Нових Козараца за 45 %.

Табела1. - Промене броја становника и домаћинстава у Новим Козарцима од 1948-2011

Нови Козарци	Пописне године							
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	3.422	3.634	3.668	3.068	2.668	2.488	2.277	1.894
Број домаћинстава	596	688	807	769	724	757	755	665

Извор: Документациони материјал Републичког завода за статистику, Београд

У периоду од 2002. до 2011. године број домаћинстава у селу се смањио за 14,2 %, што је свакако резултат одумирања и гашења старачких домаћинстава. Смањио се и просек лица по домаћинству на само 2,8 (2011).

Нови Козарци су етнички хомогено насеље. Већинско становништво чине Срби којих је по попису 2002. године било 2.122 (93,2 %), а после њих најзаступљенији су Роми 61 (2,7 %) и Југословени 28 (1,2 %). Остали (2,9 %) су појединачно заступљени са мање од пола процента укупног броја сеоског становништва.

Анализом пописних података о старосној струкури уочава се дугорочни тренд старења становништва Нових Козараца (табела 2). У приказаној табели, јасно се уочава смањење удела младог становништва са 47,5 % године 1961. на 17,5 % године 2011., а са друге стране повећање удела лица старијих од 60 година са 5,6 % (1961) на 27,2 % (2011).

Табела 2. - Анализа старосне структуре Нових Козараца 1961-2011.

Године	Удео у укупном становништву у %			Индекс старења
	0-19	20-59	60+	
1961.	47,5	46,8	5,6	0,1
1991.	25,2	54,1	20,4	0.8
2011.	17,5	55,3	27,2	1,6

Извор: Документациони материјал Републичког завода за статистику, Београд.

Промена старосног састава становништва Нових Козараца потврђује се и индексом демографског старења (i_s), који се кретао у распону од 0,1 (1961) до 1,6 (2011). Према резултатима последњег пописа (2011), пунолетно је 1.616 (85,3 %) Новокозарчана, а просечна старост је 44,6 година.

Ако посматрамо полни састав становништва Нових Козараца (табела 3), можемо уочити да је 1961. године било веће процентуално учешће женског становништва у укупном и у односу на мушко (2,2 %), него 2011. године када је дошло до смањења процентуалног учешћа жена у укупном, а и у односу на мушко становништво (1,2 %). Објашњење је у већем одласку жена из села од мушког дела становништва.

Табела 3. - Процентуално учешће мушког и женског становништва у Новим Козарцима

Година	Процентуални удео у укупном становништву	
	мушкарци	жене
1961.	48,9	51,1
1991.	49.8	50.2
2011.	49.4	50.6

Извор: Документациони материјал Републичког завода за статистику, Београд.

Код основних контигената становништва (попис 2011), радно способног становништва Нових Козараца је било 1.252 (66,1 %), мушкараца 628, а жена 502. Деце до 14 година било је 214 (11,3 %), а старији (жене од 60 и више година, а мушкарци више од 65 година) у укупној популацији учествују са 22,5 % (427 лица).

ФУНКЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ НАСЕЉА

Нови Козарци су настали спајањем два села Масторта и Хајфелда, што се још увек види на њиховој морфологији. Источну и западну периферију чине два мала, одвојена насеља, која имају четвороугаоне основе и решеткаст распоред улица. У средини су им паркови око којих су окупљене јавне зграде. Ова два села спојена су једном улицом дугом 750 m. Данас су у центру Хајфелда основна школа и једна кафана, а у центру Масторта је била стара зграда школе (недавно срушена), ватрогасни дом и продавница. Пошта, дом културе и више продавница су у улици која повезује ова два дела села (Ђурчић, С. 2004).

Слика 4. Туристичка сигнализација у главној улици

фото: Д. Обрадовић

Богатство плодног земљишта омогућило је развој пољопривреде која је једина значајна привредна грана у селу којом се бави око 80 % становништва. Ратарство је основни облик пољопривредне производње, а највише се гаје житарице (кукуруз, пшеница, јари јечам), индустријско (шећерна репа, сунцокрет, соја) и крмно (луцерка, силажни кукуруз) биље. Све остале привредне гране и непривредне услуге задовољавају само елементарне потребе домицилног становништва, што се у великој мери одразило и на професионалну структуру Козарчана. Године 2002. од укупног броја активног становништва (687), пољопривредом се бавило 155 лица, или 22,6 % активног становништва. Нешто више је било индустријских радника (237 или 34,5 %) који су радили у Кикинди и другим оближњим насељима, јер у селу нема индустријских објеката. Последњих година радно способни становници Нових Козараца напуштају пољопривреду која им је до тада била једина активност и извор прихода, а старачка домаћинства са пољопривредним поседом су у сталном порасту (1991. - 104, а 2002. - 209).

Слика 5. Фонтана испред Месне заједнице

фото: Д. Обрадовић

Раније је била развијена привредна делатност чији су носиоци били Земљорадничка задруга, Пољопривредно предузеће «Слобода», Кудељара «Партизан», Млин «Шатор», Циглана «Грмеч», Машинско-тракторска станица и остале занатске радионице. Данас у селу једино послује фабрика за производњу обуће и лаке конфекције «Производња Јадранка» која запошљава око 30 радника.

Нови Козарци су лоцирани на саобраћајном путу Кикинда-Нови Козарци-Жомбољ-Темишвар и због свог пограничног положаја имају потенцијале за развој трговине и мале привреде. Постоји све већа иницијатива за отварање малограничног прелаза Нови Козарци–Жомбољ, што би подстакло трговину са суседним градом (7 km) у Румунији, као и развој мале привреде и отварање малих предузећа која би представљала носиоце развоја и омогућила отварање нових радних места. То би подстакло и већу међународну регионалну сарадњу са Републиком Румунијом.

Мада су и Хајфелд и Масторт још од оснивања 1770. године имали по једну основну школу, садашњу образовну инфраструктуру села чини осморазредна основна школа «Иво Лола Рибар» (сл. 6), основана 1946.године и дечји вртић «Шиља». Број ученика у школи се кретао и преко 1000, али

се тај број из године у годину смањивао, тако да се данас у овој установи образује свега 120 ученика.

Здравствена заштита у Новим Козарцима има дугу традицију. Од 1950. до 1955. године у селу је радило породилиште, а од 29.12.1955. године оснива се и здравствена станица (сл. 7), која са раније отвореном апотеком, задовољава основне здравствене потребе становништва. Ветеринарска амбуланта и пољопривредна апотека су у функцији здравствне заштите сточног фонда и биљне производње у селу.

Слика 6. Основна школа «Иво Лола Рибар»

фото: Д. Обрадовић

Културни и спортски живот у Новим Козарцима је веома добро организован. Удружења грађана су бројна (пензионера, жена, возача, ловаца, риболоваца и других) и успевају да подмире потребе циљних група које окупљају. Удружење новокозарачких пензионера располаже сопственим просторијама у којима омогућава различите видове окупљања најстаријих мештана, али им и пружа различите видове подршке и помоћи.

Актив новокозарачких жена је организација која ради на унапређењу дружења и сарадње жена кикиндске општине и шире. Веома је активна по питању помоћи другим удружењима у селу, као и бројним хуманитарним акцијама. Уз помоћ месне заједнице Актив жена, последњег викенда у септембру, организује гастрономско-туристичку манифестацију која се састоји у припремању јела по рецептима новокозарачких предака и прављењу традиционалне пите од кромпира, такозване кромпируше, под називом «Питијада». Питу кромпирушу, једно од типичних јела, Козарчани негују од давнина, када су им преци живели у Босанској Крајини, а са «осмом офанзивом» донели су у наслеђе и део крајишке кухиње. Прошле, 2012. године, на четвртој «Питијади», Козарчанке су направиле џиновску питу кромпирушу за Гиниса дугу 27,5 метара. У склопу ове гурманске манифестације одржава се и Новокозарачки вишебој.

Слика 7. Здравствена станица и Ватрогасни дом

фото: Д. Обрадовић

Ловачко друштво «Фазан» основано је 1946. године и од тада предано ради на уређењу ловишта и разоја ловног туризма, али и на пружању подршке другим организацијама у Месној

заједници. Спортско удружење риболоваца «Златни караш» је млада организација која је својим преданим радом за кратко време постигла леп успех. Њиховим залагањем напуштене бушотине у околини села су уређене и претворене у рибњаке које спортски риболовци радо посећују. Добровољно ватрогасно друштво има дугу традицију и велико искуство, а своје активности остварује у савременим просторијама Ватрогасног дома (сл. 7).

Културно-уметничко друштво «Петар Кочић» је организација која се бави очувањем традиције и народног стваралаштва кроз различите секције.

Слика 8. Завичајни музеј-легат сликара Здравка Мандића

фото: Д. Обрадовић

У Новим Козарцима се налази завичајни музеј - легат Здравка Мандића (сл. 8), познатог сликара у којој се сваке године одржава сликарска колонија. Сваког лета поводом Дана села, 22. јула, одржавају се Козарачке летње вечери – скуп манифестација различитог садржаја које окупе велики број мештана општине, али и гостију са стране. Повремено се одржавају гостовања КУД-ова из окружења и кикиндског Народног позоришта, које су изузетно посећене, што доказује жељу Козарчана за манифестацијама овог типа.

Спорт у Новим Козарцима има дугу традицију и широку подршку свих мештана, а фудбал заузима најзначајније место у спортским активностима. Први фудбалски клуб «Младен Стојановић» регистрован је 1947. године, а из њега је у такмичарској сезони 1959/60 настала данашња «Слобода» која се током свог дугогодишњег постојања такмичила у севернобанатској и војвођанској лиги. Клуб је 1988. године добио нов, функционалан стадион (сл. 9), који је добио назив легендарног југословенског голмана Илије Пантелића.

Слика 9. Стадион «Илија Пантелић»

фото: Д. Обрадовић

Козарчанина. Карате, боди-билдинг клуб «Слобода» је још један од успешних клубова који делује у овој средини, а који је стекао углед организујући у Новим Козарцима престижно такмичење са деценијском традицијом «Најјачи човек Европе». Ова популарна спортска манифестација сваке године у оквиру прославе Дана села, 22. јула, окупи такмичаре из многих земаља Старог континента.

Од 2006. године гради се православни храм посвећен Светом Илији (сл. 10), који Козарчани, уз несебичну помоћ месне заједнице, спонзора и добровољним радом подижу са великим ентузијазмом. Иако, још није комплетно завршен, храм је у функцији за све религиозне потребе мештана.

Слика 10. Православни храм Св. Илије

фото: Д. Обрадовић

Нови Козарци имају свој урбанистички план и плански се развијају. Још 1875. године извршен је премер Хајфелда и Масторта и њихових атара и насеља су добила урбанистички изглед који је задржан до данашњих дана. Површина новокозарачког атара је 3.673 ha (пољопривредно 3.406 ha), а грађевински рејон насеља обухвата 161 ha (Обрадовић, Ђ. Д. 2005). Село је плански формирано и уређено – све улице се секу под правим углом и имају дрвореде, уређене тротоаре и асфалтне коловозе (близу 12 km). Изграђни су водовод и гасовод, а јавна расвета и електична мрежа су више пута реконструисани. Скоро свако домаћинство има фиксни телефон и приступ мобилној телефонској мрежи.

Слика 11. Зграда месне заједнице и месне канцеларије

фото: Д. Обрадовић

Осим већ споменутих јавних сеоских објеката (пошта, дом културе, здравствена и ветеринарска амбуланта, апотека и пољопривредна апотека, завичајни музеј) Нови Козарци имају и месну заједницу и месну канцеларију (сл. 11), библиотеку, банку, три уређена парка на повшини од 7 хектара, локалну пијацу (пазарни дан је субота), неколико прехрамбених продавница и самосталних трговинских радњи, кафана и кафића.

Козарчани велики значај придају уређењу места и побољшању квалитета живота, а нарочито последњих неколико година када се интензивно заокружује урбанистичка целина. Због тога су Нови Козарци месна заједница са визијом бољег живота, који ће омогућити да становништво остане у садашњем броју, али и да се из дана у дан повећава.

ЗАКЉУЧАК

За 243 године постојања Нови Козарци су променили житеље два народа и остварили савремен начин живљења. Иако је село изван развијених саобраћајних комуникација, повезаност за кикиндки општински центар, за производне и образовне институције у Кикинди је остварена са високим резултатима, што је постигнуто захваљујући спремности и организованости Козарчана.

Садашње стање указује на веома сиромашну привредну структуру Нових Козараца и велики број незапослених. Узрок томе је, као и у другим местима у Србији, протекли тринаестогодишњи транзициони период у коме је велики број становника остао без посла. Претпоставка будућег привредног развоја је отварање малограничног прелаза Нови Козарци – Жомбољ, што би подстакло трговину са суседним градом (7 km) у Румунији, као и развој мале привреде и отварање малих предузећа која би представљала носиоце развоја и омогућила отварање нових радних места. То би задржало младо становништво у селу, зауставило вишедеценијску депопулацију и омогућило будући развој Нових Козараца.

Нови Козарци су, од доласка Срба Крајишника пре скоро осам деценија до данас, израсли у савремено и урбанизовано село које је нашло своје место у кикиндској општини и многонационалном северном Банату, а које постојећом инфраструктуром задовољава готово све потребе својих становника.

ЛИТЕРАТУРА

1. Букуров, Б. (1971): *Насеља у северном и средњем Банату.* Зборник радова ПМФ-а Универзитета у Новом Саду, свеска.1, стр. 315-346, Нови Сад.
2. Гаћеша, Н. (1984): *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948.* Матица српска, Нови Сад.
3. Група аутора, (1988): *Нови Козарци у северном Банату*. Месна заједница Нови Козарци.
4. Група аутора, (1996): *Општина Кикинда.* Географске монографије војвођанских општина, Универзитет у Новом Саду, ПМФ-Интитут за географију, Нови Сад.
5. Јанкулов, Б. (1961): *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку.* Посебна издања Матице српске, Нови Сад.
6. Обрадовић, Ђ. Д. (1994): *Неки аспекти пограничног промета кикиндске општине*. Зборник радова, бр.43. стр. 162-166, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
7. Обрадовић, Ђ. Д. (2005): *Општина Кикинда*. Географска енциклопедија насеља Србије–Војводина, књ. 1, стр. 168-176. Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
8. Ћурчић, С. (2004): *Насеља Баната – географске карактеристике.* Матица српска, Нови Сад.
9. *Документациони материјал Републичког завода за статистику,* Београд.

NOVI KOZARCI IN BANAT - THE SETTLEMENT OF SERBS FROM POTKOZARJE

DRAGAN Đ. OBRADOVIĆ

[1] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11 000 Belgrade, Serbia

For 243 years of existence Novi Kozarci changed the inhabitants of the two peoples and made a modern way of living. Since the arrival of Krajisnik Serbs nearly eight decades to the present, Novi Kozarci have grown into a modern and urbanized village which has found its place in the municipality of Kikinda and multinational northern Banat. With existing infrastructure this village meets the needs of almost all of its residents.

The assumption of future economic development is the opening of a small border crossing Novi Kozarci - Zombolj that would boost trade with this neighboring town in Romania (7 km), as well as small business development and the creation of small enterprises that would represent the mainstays of development and provide new jobs.

ПРОБЛЕМИ И МОГУЋНОСТИ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ МРКОЊИЋ ГРАДА У ПОСТДЕЈТОНСКОМ ПЕРИОДУ

ЂУРО МАРИЋ, МЛАЂЕН ТРИФУНОВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: У раду су сажето приказани главни развојни проблеми и могућности у општини Мркоњић Града као посљедица окупације на крају грађанског рата и транзицијског периода развоја. Користећи релевантну статистичку и другу документацију и литературу приказани су демографски губици и материјалне штете на подручју Мркоњић Града. На основу сагледавања ратних посљедица, те новијих развојних докумената идентификоване су основне препреке и потешкоће у постдејтонском развоју ове општине. Посебно су акцептирани најважнији индикатори социјално-економске стварности на подручју општине Мркоњић Града.

Кључне ријечи: грађански рат, демографски и материјални губици, социјално-економске промјене, постдејтонски развој, Мркоњић Град

Abstract: The paper summarizes the main problems and oportunities of development in the Municipality of Mrkonjić Grad as a result of the occupation at the end of the civil war and the transitional period of development. Demographic loss and material damage in the area of Mrkonjić Grad were presented using statistical and other relevant documents and literature. On the basis of recognizing the consequences of the war and newer documents of development, the main obstacles and difficutties in the post-Dayton development of this Municipality were identified. The most important indicators of socioeconomic reality in the area of Mrkonjić Grad were especially accepted.

Keywords: Civil war, demographic and material losses, socioeconomic changes, post-Dayton development, Mrkonjić Grad

УВОД

Почетком октобра 1995. године територија општине Мркоњић Града била је окупирана од стране регуларних војних снага Републике Хрватске и Хрватског вијећа обране Херцег Босне која је трајала до 5. фебруара 1996. године. Томе је претходила агресија сусједне Хрватске која је заједно са муслиманско-хрватским снагама БиХ (Армија БиХ) уз директне ударе НАТО авијације окупирала западни дио Крајине Републике Српске[1]. Поред Мркоњић Града окупирано је још десет западно-крајишких општина и дијелови општина Бихаћ и Босанска Крупа гдје су живјели Срби углавном избјегли из тих општинских центара на почетку грађанског рата[2]. Према попису из 1991. године на овом подручју чија је површина износила око 8.500 km^2 живјело је 185.698 Срба и

[1] Географски појам Крајина Републике Српске који користимо у овом раду је дио историјско-географске регије Босанска Крајина која се, како наводи, историчар Милан Васић први пут спомиње 1593. године у једном запису Љ. Стојановића. У истом раду се истиче да је Босанску Крајину спомињао и турски путописац Евлија Челебија који је за подручје Варцар Вакуфа (данашњи Мркоњић Град) рекао: *Ово је права Крајина.* Старосједилачко становништво Босанске Крајине чинили су Срби и Хрвати, православни и католици, чија се слика етничке и вјерске структуре процесом исламизације под различитим околностима и неједнаким интензитетом током XVI и почетком XVII вијека мијењала, па се нова етничка и вјерска физиономија с мањим измјенама задржала и до данас. Подручје Босанске Крајине је тада било веома слабо насељено, а густина је константно опадала од унутрашњости према граници. Насеља су ријетка а домаћинства упадљиво мала, посебно у планинским крајевима (нахије: Змијање, Сана, Грахово...). Васић, М. (2005). *Етничке промјене у Босанској Крајини у XVI вијеку.* у: Исламизација на Балканском полуострву. АНУРС. Завод за уџбенике и наставна средства. Источно Сарајево: 29,30,40.

[2] За ратни сукоб 1992-1995. године у БиХ користили смо термин *грађански рат* без намјере да оцјењујемо његов карактер. Сложена проблематика оцјене карактера сваког рата па и овог је у надлежности УН које, како истиче генерал Манојло Миловановић, то ни до сада нису учиниле, а Дејтонским мировним споразумом је једноставно означен само као „трагични сукоб народа“...те констатује да још није изучено да ли је то био грађански, међунационални или вјерски рат? Миловановић, М. (2009). *Агесија и злочини државе Хрватске у РС и БиХ у току рата 1992. до 1996. године.* у: Окупација општине Мркоњић Град, Септембар 1995.- фебруар 1996. Општина Мркоњић Град и Републички центар за истраживање ратних злочина. Бања Лука: 217.

чинили су апсолутну етничку већину, а у неким општинама чак и више од 95% (Босанско Грахово, Дрвар). У Мркоњић Граду српска етничка већина износила је 79%, Муслимана је било 12% а Хрвата 7,8%[3]. Већи дио избјеглог крајишког становништва се задржао у Бањој Луци и другим општинама у Републици Српској, а знатан дио је избјегао у Србију гдје је само у Војводини регистровано више од 40 000 избјеглица[4], док је мањи дио становништва доспио, чак у треће земље свијета.

У вријеме окупације на подручју општине Мркоњић Град страдала су 364 становника, од тога 137 цивила, 224 војника РС и три припадника МУП РС, а у масовној гробници на Православном гробљу есхумирано је 181 тијело жртава. Мркоњић Град и његова насеља су била разрушена и спаљена, а материјална добра и имовина уништена или отуђена па је ова општина постала синоним страдања градова и насеља у грађанском рату на простору Републике Српске. У закључку монографије *Окупација општине Мркоњић Град* се наводи да су четверомесечно систематско разарање и уништавање овог града и насеља имала сва обиљежја урбицида.[5]

У новембру 1995. године Дејтонским мировним споразумом (потписан 15. децембра 1995. у Паризу) враћен је Републици Српској само мањи дио окупираног простора Крајине РС: двије општине са њиховим центрима (Мркоњић Град и Шипово), те дио општине Кључ (29 насеља), неколико насеља петровачке (6), дрварске (3), гламочке (5), јајачке (11), купрешке (4) и једно насеље србобранске општине (Љуша) које је припојено општини Шипово. Тек са повратком прогнаног становништва од 5. фебруара 1996. године стварају се услови политичке, демографске и привредне обнове и ревиталзације општине Мркоњић Града и других простора југозападних дијелова Републике Српске.

Сврха овог рада јесте сажет приказ основних проблема и развојних могућности подручја општине Мркоњић Града. У оквиру тога највише ће бити проблематизирани процеси социјално-економског и просторног развоја у њиховој временској и просторној диференцираности. Временски оквир се односи на прелазни период два вијека, задње деценије прошлог и прву деценију овог вијека. Тај релативно кратак временски период има кључни значај јер укључује поређење интензитета одвијања појединих процеса у вријеме смјене два друштвено-економска периода, социјалистичког и капиталистичког. Просторни оквир се темељи на анализи просторно-функционалних односа општинског центра и насеља која му по административно-територијалној организацији припадају.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА

[3] Западни дио Крајине РС је током грађанског рата заузимао 11 општина са већинским српским становништвом, осим Јајца, и по неколико насеља у двије општине без њихових градских средишта (Бихаћ и Босанска Крупа), што показује наредна табела:

Површина, укупан број становника и број српског становништва у западном дијелу Крајине РС, 1991.

Општине	Површина (km^2)	Укупан број становника	Број српског становништва	Удио српског становништва (%)
Босанско Грахово	780	8 311	7 923	95,3
Босански Петровац	853	15 621	12 064	77,2
Гламоч	1 096	12 593	10 069	80,0
Доњи Вакуф (Србобран)	338	24 544	10 126	41,3
Кључ	850	37 391	19 085	51,0
Купрес	622	9 618	4 931	51,3
Мркоњић Град	679	27 395	21 650	79,0
Сански Мост	984	60 307	26 610	44,1
Титов Дрвар	950	17 126	16 999	99,3
Шипово	398	15 579	12 488	80,0
Јајце	398	45 007	11 159	25,0
Бихаћ (Рипач)	-	-	17 045	-
Босанска Крупа (Крупа на Уни)	-	-	14 549	-
Укупно	8 020 (?)	273 492 (?)	185 698	67,9% (?)

Извор: *Становништво БиХ, Народносни састав по насељима*, Државни завод за статистику, Загреб, 1995.

[4] Плавша, Ј., Бубало, М. (1998), *Избјеглице из Босанске Крајине у Војводину*, ГД РС, Зборник радова сипозијума „Републке Српска у дејтонским границама“, Бања Лука: 138.

[5] *Окупација општине Мркоњић Град, Септембар 1995.- фебруар 1996.,* Општина Мркоњић Град и Републички центар за истраживање ратних злочина, 2009: 127,212.

Општина Мркољић Град је смештена у југозападном дијелу РС на самом сужењу „крајишке потковице“ која је дефинисана ентитеском границом Дејтонског споразума. Према Просторном плану РС југозападни потковичасти дио регије Крајине РС дефинисан је као субрегионална цјелина Бањалучке мезорегије у којој је Мркоњић Град субрегионални центар[6]. Географски смјештај Мркоњић Града у датом ентитетском оквиру и његова територијална и популациона величина више су предодредили његов субрегионални значај, него што је то концентрација привредних капацитета и функционална развијеност урбаног центра као носиоца развоја. Мркоњићка субрегионална цјелина обухвата још општину Шипово и пет општина формираних новом административно-територијалном подјелом у постдејтонском периоду (Језеро, Купрес у РС, Рибник, Петровац, Источни Дрвар) са специфичном физиономијом културног пејсажа, чија укупна површина износи око 2.000 km^2 гдје живи нешто више од 40.000 становника.

Општина Мркоњић Град заузима 32% (677 km^2) површине и 47% становништва (18.901)[7] ове субрегије, са просјечном густином насељености од 28 становника на km^2 што је дупло мање од просјечне насељености Републике Српске (57 стан./km^2). Општинску границу на сјеверу чини граница са мезорегионалним центром Бањом Луком од кога је Мркоњић Град удаљен око 60 km. На истоку је општина Кнежево, ентитетска граница према општини Јајце, те новоформирана општина Језеро и општина Шипово, док је на југу ентитеска ганица према Гламочу, а на западу граница новоформиране општине Рибник.

Карта 1. Општина Мркоњић Град са насељима

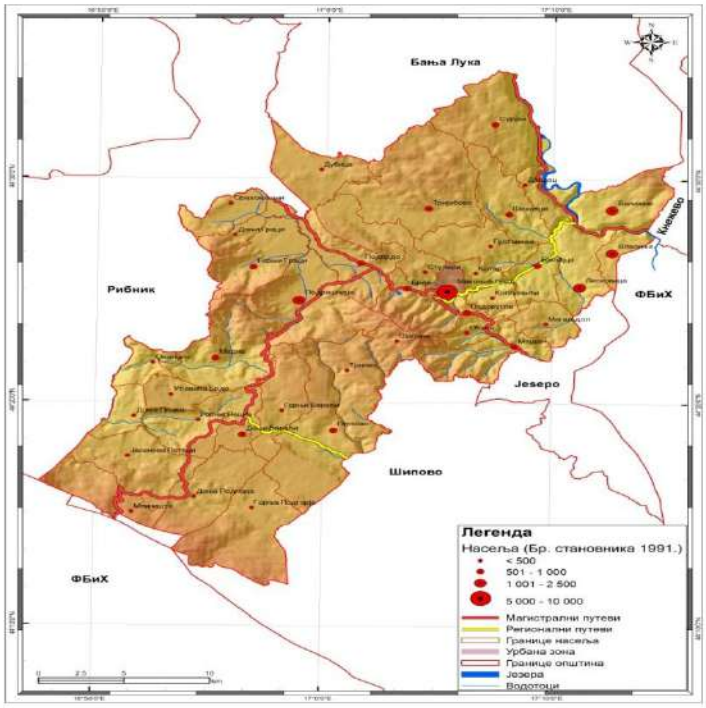

Техничка израда:др Д. Бајић

[6] Према просторном плану регионални развој Републике Српске се базира на одрживости економских, социјалних, еколошких и других процеса, при чему се издваја шест мезорегионалних (Бања Лука, Бијељина, Добој, Приједор, Источно Сарајево, Требиње) и четири субрегионална центра (Градишка, Зворник, Фоча, Мркоњић Град) међу којима и Мркоњић Град који окупља шест општина југозападне Крајине РС. *Просторни план Републике Српске до 2015. године,* Урбанистички завод Републике Српске, а.д. Бања Лука, Бања Лука, 2008: 48.

[7] Подаци о броју становника у Мркоњић Граду за 2011. годину које смо користили у овом раду се разликују, јер Републички завод за статистику РС располаже само процјенама о укупном броју становника од 18.901, али не и о броју становника по насељима. Тим подацима располаже Одјељење за друштвене дјелатности у општини Мркоњић Град користећи изворе IDEEA и CIPS, а број становника износи 21.152. Извор: *Статистички годишњак, број 1*, Републички завод за статистику, Бања Лука, 2012; *IDEEA и CIPS:* Одјељење за друштвене дјелатности, Мркоњић Град, 2013.

Облик општинске територије представља неправилни правоугаоник издужен у правцу сјевероисток-југозапад чија је максимална удаљеност граничних тачака у правцу најдуже осе 43,5 km, а просјечна ширина у правцу сјеверозапад-југоисток око 15 km. Управо дуж ових праваца пружају се и главне саобраћајнице које су у саобраћајно-географском смислу предодредиле важну транзитну функцију Мркоњић Града. Правцем најдуже осе Мркоњић Град је повезан са двије макрорегионалне цјелине, на сјеверу преко Бање Луке са Панонском низијом, а на југу преко превоја Млиниште (1139 m) те Гламочког и Ливањског поља са Јадранским приморјем. Другом, краћом осом се пружа бивши „Пут АВНОЈ-а“ којим је овај субрегионални центар на западу повезан са Хрватском и даље са западно-европским земљама, а према истоку преко Јајца и певоја Комар (927 m) са главним административним центром БиХ – Сарајевом.

У геопросторној физиономији Општине доминира планиснко-котлинска морфолошка структура изграђена претежно од кречњачко-долмитских маса мезозојске старости[8]. Рељефна структура одређена је комбинацијом планинског рељефа изнад 1000 m n.v. – Чемерница (1358 m), Мањача (1236 m), Лисина (1467 m), Димитор (1489 m), Овчара (1576 m) те превој Млиниште (1139 m) и крашких висоравни и поља изад 500 m n.v. (Подови-750 m, Дубраве-667 m, Лисковица-563 m, Подгорја-830 и дуге, те Подрашничко поље 730 m). Такву рељефну структуру допуњава неколико нижих котлина, као што је Медљанска (470 m) и Бјелајачка котлина (350 m), те неогене долинске заравни смјештене уз Црну ријеку, Медљанску ријеку и Корану. У таквој рељефној структури владају климатско-еколошка обиљежја динарског типа са хладним зимама и свјежим љетима. Средња годишња температура се креће око 10^0C, а просјечна годишња количина падавина око 1000 mm која је релативно равномјерно распоређена током године. Међузависност петрографске структуре терена и климатолошких обиљежја, битно је утицала на разноврсност и богатство хидролошких прилака. Доминирају бројни планински извори и врела настала на контакту тријаских доломита и водонепропусних верфенских слојева који су формирали доста густу мрежу мањих водених токова међу којима је највећа Црна Ријека. Извориште Црне Ријеке је захваћено изградњом вјештачког језера Балкана, па је од 1957. године она постала отока овог језера. Економска експлоатација планинских извора и врела започета је 2008. године када је извориште Митрића потока -„Лисински студенац“ на сјевероисточним падинама Лисине захваћен за потребе снабдијевања фабрике/пунионице питке воде „Круна“, која је лоцирана на излазу из Града уз „Пут АВНОЈ-а“.

Подручје општине Мркоњић Града припада еколошки чистој и добро очуваној средини у којој се развио специфичан културни пејсаж карактеристичан по претежно разбијеним сеоским насељима с ниским степеном окупљености становништва, често усамљеним и малим домаћинствима и ситним парцелама обрадивих површина. Изузетак чини неколико насеља која су се развила уз главне друмске саобраћајнице, као што су: Подбрдо, Подрашница, Бјелајце, Мајдан и Бараћи[9]. Обрадиве површине су претежно брдовита и брежуљкаста плитка тла са слабим физичко-хемијским својствима, а крчевине често изложене ерозији. Највише се користе као пашњаци, а мјестимично су прилагођена узгоју воћа, претежно шљиве и планинских житарица – јечма, ражи и зоби. Мањи дио обрадивих површина припада плоднијим долинским тлима која су погодна за угој пшенице, мање кукуруза, те кромпира и других повртларских култура, а у новије вријеме све више хељде. То су Подрашничко поље, те Бјелајачка и Медљанска котлина које су просторно изоловане цјелине и међусобно различите по производним карактеристикама. Претежно неповољни природни услови и процес деаграризације у вријеме социјалистичке индустријалзације довели су до смањеног значаја пољопривреде која постаје допунско занимање становништва које се све више запошљава у непољопривредним дјелатностима, највише у индустрији.

Поред скромног потенцијала обрадивих површина и традиционално важне пољопривреде посебан значај у социјално-економској структури имају шумске површине које заузимају половину општинске територије. Квалитетне високе шуме у којима преовладава буква, јела и смрча, мање

[8] Мудреновић, В. (1999). *Стратиграфија тријаса планина Лисине и Димитора,* Необјављена докторска дисертација, Рударско-геолошки факултет, Београд: 135-137.

[9] У социјалистичкој административно-територијалној подјели све до 1962. године Бараћи су имали статус општине која је окупљала 13 насеља: Горњи Бараћи, Доњи Бараћи, Горња Подгорја, Доња Подгорја, Горња Пецка, Доња Пецка, Герзово, Јасенови Потоци, Медна, Млиниште, Оканџије, Трново, Убовића Брдо. Након укидања општинског статуса територија Бараћа је припојена Мркоњић у чијем се саставу налази и данас.

храст и бор, највише су се развиле на простору планина Овчаре, Дубичке горе, Лисине и Димитора. На бази шумског ресурса традиционално се развија шумарство и дрвна индустрија које су у вријеме снажне деаграризације од седамдесетих година прошлог вијека постале значајније дјелатности од пољопривредне производње.

У просторној организацији општине Мркоњић Града појаве минералних сировина имају веома скроман значај. Најважнија су налазишта боксита на подручју насеља Лисковице и Јасенових Потока, чија је експлоатација трајала све до почетка грађанског рата да би након тога само једно краће вријеме била обновљена. Појаве бакарне и жељезне руде забиљежене су на локалитету планина Сињакова и Лисине, а гипса на подручју насеља Медна које се у овом периоду нису експлоатисале[10]. Налазиште кварцита код Подрашнице који се користио за потребе производње феросилицијума у „Електробосни“ у Јајцу након грађанског рата је напуштен.

Фактор рељефне структуре и наслијеђени друштвено-историјски односи из претходног социјалистичког периода највише су утицали на неповољну саобраћајну међуповезаност насеља и њихову доступност општинском центру. Неквалитетна локална мрежа путева са претежно макадамском подлогом знатно се одражава на просторну организацију и развој ове општине и у постдејтонском периоду. Иако је на неколико локалних путева извршена реконструкција и постављена асфалтна подлога, то је још увијек недовољно да би се побољшали социјално-економски услови руралног становништва и зауставио процес демографског пражњења и гашења сеоских насеља.

СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКО ПРЕСТРУКТУИРАЊЕ СТАНОВНИШТВА, НАСЕЉА И ПРИВРЕДЕ

До деведесетих година прошлог вијека друштвено-економски и просторни развој општине Мркоњић Града, као и СР БиХ у цјелини, је био под снажним утицајем индустријализације која је покренула сложене социјално-економске процесе. Све до седамдесетих година прошлог вијека ова општина је спадала у круг претежно пољопривредних општина, да би касније била захваћена убрзаним индустријским развојем. Данас се општина Мркоњић Град сврстава у групу развијених општина Републике Српске[11]. Планском индустријализацијом у социјалистичком, а терцијаризацијом у посдејтонском периоду покренут је интензиван процес деаграризације који траје све до данас[12]. Напуштање пољопривреде као извора егзистенције и начина живота одвијао се различитом динамиком, зависно од промјене значаја економских дјелатности и развојних периода, те друштвено-политичких процеса и коначно, грађанског рата почетком задње деценије прошлог вијека. Дакле, у питању су два различита периода социјално-економског развоја: први, до деведесетих година када се социјално-економско преструктуирање становништва и привреде одвија под утицајем индустријализације и урбанизације и други (постдејтонски), када се те промјене одвијају у условима грађанског рата и друштвене транзиције.

Демографски развој

Главна карактеристика демографског развоја општине Мркоњић Града од 1953. године, а нарочито у постдејтонском периоду, јесте континуирано смањивање броја становника. Различити фактори демографског развоја као и ратни егзодус су различитим интензитетом утицали на депопулацију ове општине, с тим што су знатно јаче захваћена рурална подручја. Општина Мркоњић Град спада у емиграциона подручја у којој је од 1953. до 2011. године забиљежен

[10] Мудреновић, В. (1999): 14,20,27.

[11] Одлука о степену развијености општина, Службени гласник РС, број 35/99.

[12] Према статистичким подацима 1961. године од укупног броја становника општине Мркоњић Града пољопривредном дјелатношћу се бавило 66,0%, 1971. 61,4%, док је тај проценат у 1981. години три пута мањи, свега 21,7%. А, према статистичким процјенама за 2011. годину у пољопривреди је регистровано свега 48 становника или 0,25% укупног становништва, односно 2,2% од укупно запослених у овој општини (2.227). Извор: *Статистички годишњак БиХ,* РЗС, Сарајево, 1962, 1974, 1989.; *АПИФ и Пореска управа РС,* Одјељење за друштвене дјелатности у општини Мркоњић Град, 2013.

демографски регрес од -12.400 становника (табела 1). Кључни фактор депопулације до краја осамдесетих година било је исељавање становништва, а након тог све више негативни прираштај, односно природни пад становништва. Прво је након Другог свјетског рата ова општина била захваћена колонизацијом крајишког становништва у Војводину[13], а након тога долази вал исељавања у развијеније градске центре и подручја претходне Југославије, да би овај период исељавања био допуњен либерализацијом запошљавања у иностранству[14]. И коначно, неповољан процес демографског развоја од деведесетих година прошлог вијека до данас карактерише ратни егзодус становништва и негативни природни прираштај.

Усљед грађанског рата у задње двије деценије регистрован је демографски регрес за -8.494 становника, што је, чак више од укупног броја становника који је живио у општинском центру 1991. године (8.422).

Табела 1. Кретање броја становника у општини Мркољић Град, 1953-2011. година

Година	Укупан број становника	Апсолутна промјена
1953.	31 301	-
1961.	30 950	-351
1971.	30 159	-791
1981.	29 684	-475
1991.	27 395	-2 289
2011.*	18 901	-8 494

*Извор: Становништво БиХ, Народносни састав по насељима, Загреб, 1995; *Републички завод за статистику РС, Бања Лука, 2013.*

Други демографски индикатор који снажно упозорава на све неповољнији демографски развој општине Мркоњић Града јесте природно кретање становништва. Анализа промјена природног прираштаја јасно упозорава на све лошија обиљежја природног кретања становништва у овој општини, посебно наглашена од половине прошле деценије (табела 2). Неповољно природно кретање и развој становништва потврђују и упоредни показатељи у односу на Републику Српску, јер су стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја Општине веће од републичких (табела 3). Уколико томе додадмо и процес исељавања као битног фактора депопулације, добићемо још неповољнију слику општег кретања становништва. Према подацима Одјељења за друштвене дјелатности у општини Мркоњић Град од 2003. до 2011. године иселило се 1.196 становника, а доселило много мање, свега 542 становника[15]. Исељавање углавном млађег становништва у репродуктивној и зрелој доби, и још више демографски губици током грађанског рата, оставили су дубоке негативне посљедице у природном и укупном кретању становништва.

[13] Масовно исељавање Крајишника након Другог свјетског рата и замјена крајишког начина живљења у вјековној заосталости и историјској бесперспективности у завичају за нови животни простор у чистим и срећеним војвођанским селима непрегледних равница или за удобним и лагодним животом у београдским канцеларијама, ушла је у нашу послијератну књижевност. Менталитет и сумњичавост крајишких људи према оном што им се нуди у новим околностима живљења на свој хуристички разумљив начин најбоље је описао наш књижевник Бранко Ћопић у дјелима: *Не тугуј бронзана стражо и Осма офанзива.*

[14] Према статистичким подацима 1971. године укупна број радника на привременом раду у иностранству, углавном у западно-европским земљама, са подручја општине Мркоњић Град износио је 1.852, а 1991. године тај број је нешто мањи и износи 1.637 радника. Извор: *Статистички годишњак, РЗС,* Сарајево 1974.; *При резултати пописа становништва 1991,* РСЗ, Сарајево 1991

[15] *IDEEA и CIPS,* Одјељење за друштвене дјелатности у општини Мркоњић Град, 2013.

Табела 2. Промјене природног прираштаја у Мркоњић Граду, 1996-2011.

Година	Број живорођених	Број умрлих	Природни прираштај
1996	140	110	30
1997	200	172	28
1998.	234	204	30
1999.	205	210	-5
2000.	205	218	-13
2001.	210	219	-9
2002.	181	203	-22
2003.	185	195	-10
2004.	165	186	-21
2005.	166	229	-63
2006.	179	232	-53
2007.	161	227	-66
2008.	140	210	-70
2009.	161	233	-72
2010.	141	216	-75
2011.	151	221	-70
Укупно	2 824	3 285	-461

Извор: htt.//www.rzs.rs.ba

На основу динамике кретања броја становника и компонента природног прираштаја јасно се уочава процес продубљивања укупне и природне депопулације у свим насељима општине Мркоњић Града. Већ седамдесетих година прошлог вијека долази до све јачег исељавања и пражњења села, јер су се континуирано смањивале могућности запошљавања у непољопривредним дјелатностима у општинском центру. На неповољну перспективу будућег развоја насељености ове општине упућују и показатељи старосне структуре становништва, односно процес демографског старења.

Негативне промјене биолошке структуре одвијају се под утицајем даљњег истељавања становништва, при чему већину чини младо и млађе зрело становништво. Смањивање контигената у фертилној доби директно се одражава на појачан процес старења и негативно природно кретање. Поремећај у функционалним старосним групама битно одређеује репродукцију и пад економске активности становништва.

Табела 3. Показатељи природног кретања становништва у општини Мркоњић Град и Републици Српској, 2011.

	Општа стопа наталит.	Општа стопа морталит.	Општа стопа прир. прир.
Мркоњић Град	8,0	11,7	-3,7
Република Српска	6,7	9,6	-2,9

Извор: htt://www.rzs.rs.ba; Стопе за Републику Српску су израчунате на основу процјене броја становника од 1.429.668 за 2011. годину.

Процес напуштања села и пољопривредног занимања радно-способног становништва и одлазак у развијеније центре, највише у Бању Луку, али и у иностранство, као и све снажнији процес старења (табела 4), настављен је и у постдејтонском развоју. Повезаност динамике исељавања и њеном условљеношћу демографског старења са динамиком социјално-економског развоја, додатно потврђују и индекси старости становништва појединих насеља (табела 5). Управо захваљујући најразвијениијим функцијама рада базираним првенствено на услужним и управним, мање производним занимањима концентрисаним у општинском и урбаном центру, Мркоњић Град има и најмањи стпен остарјелог становништва (индекс 56,0), али га то, ипак сврстава тек у пету категорију насеља с дубоком старости. Само још осам насеља припада овој категорији, док сва остала исказују високе индексне вриједности и изразиту остарјелост руралног становништва, те припадају шестој категорији насеља са изразито дубоком старости. Суморну перспективу развоја насељености општине Мркоњић Града допуњава и његова укупна индексна вриједност (99,9) која

показује граничну вриједност ка типу старосне структуре са изразито остарјелим становништвом (табела 5).

Табела 4. Старосне групе становништва општине Мркоњић Града за 2011.годину

0-5	6-14	15-19	20-24	25-49	50-64	65 +	М	Ж	Укупно
958	1 525	1 135	1 306	7 527	5 084	3 617	10 930	10 222	21 152

Извор: IDEEA, CIPS, 2011: Секретаријат за друштвене дјелатноси у општини Мркоњић Град, 2013.

На забрињавајуће тенденције процеса демографског старења упозоравају и подаци Одјељења за друштвене дјелатности према којима у седам насеља (Д. Пецка, Г. Подгорја, Лисковица, Млиниште, Шибови, Трново и Убовића Брдо) у 2011. години није било новорођене дјеце, а у три насеља Д. Подгорји, Дубици, Јасеновим Потоцима само по једно новорођенче.

Промјене у структури насеља

Мрежу насеља општине Мркоњић Града одликује знатна диференцираност и диверзификованост у погледу величине, генезе и функције насеља. У социјалистичком периоду под утицајем индустријализације, деаграризације и урбанизације одвијала се просторна и физиономска трансформација општинског центра и његових насеља. Општи друштвенео-економски развој од седамдесетих година утицао је на знатна улагања у изградњу инфраструктурних објеката. У Граду се тада подижу стамбени, пословни и објекти опште друштвене намјене. Такви градски садржаји су карактерисали социјалистички период развоја, а градили су се на слободним површинама унутар градске зоне, највише на локацијама Бркића башта, Брешин поток, Каменица и Ново насеље.

Социјалистички привредни развој и ширење Града одражава се и на промјене сеоских насеља које се огеладају у изградњи нових кућа, „силажење“ домаћинстава у близину комуникација и електрификацији села. Међутим, у основи задржана су два основна типа сеоских насеља, претежно *разбијена (раштркана) насеља* са усамљеним међусобно удаљеним кућама или малим разбацаним, често сродннички груписаним кућама у брдско-планинским дијеловима, и сеоска *насеља са груписаним кућама обично издуженог облика* уз главне саобраћајнице. У овим другим стварана су сеоска језгра са неким функцијама које привлаче околна мања насеља и засеоке у оквиру мјесних заједница. Нека су имала осмогодишњу школу, продавнице, амбуланту и дом културе (Бјелајце, Бараћи, Подрашница), а већина четвероразредну школу и продавницу мјешовите робе, док су најудаљенија од општинског центра и са лошом путном комуникацијом остала без оваквих садржаја (Дабрац, Дубица, Млиништа, Оканџије, Шибови, Убовића Брдо).

У постдејтонском периоду ширење градске зоне се одвија дуж излазних саобраћајница, с једне ка Бањој Луци захватајући приградско насеље Подоруглу, а с друге стране, дуж „Пута-АВНОЈ-а“ захватајући заселак Превиле, те насеља Брдо и Ступаре, све до Подбрда. Највише је изражена приватна градња кућа са обавезно приземним пословним просторима намјењеним за трговину или занатску дјелатност. Планинска села и удаљенија од општинског центра постају све више депопулациона са малим и старачким домаћинствима. Обнова и повратак након окупације на крају грађаног рата више су били усмјерени ка урбаном центру и његовом ближем окружењу. Знатно слабији повратак и обнова руралних подручја дијелом је посљедица избјегавања тешких социјалних услова за живот на селу из прошлог система, а већим дијелом небриге и недовољног улагања у ревитализацију и развој руралног подручја у данашњим економско-тржишним условима.

Мрежу насеља општине Мркоњић Града чини 37 насеља и моноцентричног је карактера јер функционалну доминацију има општински и урбани центар. Географски размјештај насеља одликује знатна дисперзија, при чему је просјечна густина насеља 18,3 km^2/1 насеље и двоструко је већа од републичког просјека (9,1 km^2/1 насеље), а средња удаљеност од 4,8 km је такође већа од републичке која износи 3,4 km[16].

[16] Густина насеља је израчуната по обрасцу: Gn=P/n (P-површина, n-број насеља), а средња удаљеност по обрасцу: d=2x√P/nxπ. Видјети: Стаменковић, С.,Бачевић, М. (1992). *Географија насеља.* ПМФ. Београд

Табела 5. Кретање броја становника у општини Мркоњић Град по насељима, 1953-2011. година и старосне групе становништва 2011. са индексом старења[17]

Насеља	1953.	1971.	1991.	2011.*	Апс.промјена 2011/91.	Младо 0-19	Зрело 20-64	Старо 65+	Индекс старења	Тип
Бањвине	909	1 200	1 140	511	-629	89	319	103	112,0	6
Бјелајце	852	1 025	980	871	-109	157	591	123	79,1	5
Брдо	519	578	587	630	52	98	430	102	103,7	6
Дабрац	241	229	175	122	-53	16	71	35	242,5	6
Доња Пецка	660	375	108	43	-65	1	25	17		
Доња Подгорја	433	182	64	43	-21	4	10	27	700,0	6
Доњи Барићи	754	752	524	291	-233	41	170	80	95,7	5
Доњи Граци	395	494	358	308	-50	45	206	57	126,6	6
Дубица	284	250	132	106	-26	10	75	21	214,8	6
Герзово	1 864	1 104	679	351	-328	17	203	131	770,2	6
Горња Пецка	1 230	832	369	174	-195	13	93	68	522,2	6
Горња Подгорја	494	307	106	43	-63	-	20	23	-	-
Горњи Барићи	856	643	316	166	-150	15	79	72	485,4	6
Горњи Граци	1 120	957	926	833	-93	179	512	142	79,3	5
Густовара	863	909	428	321	-107	32	193	96	301,1	6
Јасенови Потоци	747	618	284	112	-172	6	54	52	87,5	5
Копљевићи	584	539	489	448	-41	71	317	60	89,5	5
Котор	328	422	443	369	-74	74	239	56	75,0	5
Лисковица	853	1 093	1 067	97	-970	1	64	32	-	-
Магаљдол	609	602	381	179	-202	27	116	36	132,0	6
Мајдан	963	994	946	474	-472	89	310	75	84,0	5
Медна	2 019	1 529	791	438	-353	29	253	156	537,5	6
Млиниште	64	93	19	6	-13	1	2	3	-	-
Мркоњић Град	**2 479**	**4 089**	**8 422**	**9 387**	**965**	**1 827**	**6 541**	**1 091**	**56,0**	**5**
Оћуне	512	550	447	293	-154	39	187	67	168,2	6
Оканџије	396	301	143	-	-	-	-	-	-	-
Ораховљани	882	587	463	469	6	85	313	71	83,4	5
Подбрдо	1 127	1 089	991	972	-19	211	620	141	58,3	5
Подоругла	308	317	849	662	-187	132	436	94	71,2	5
Подрашница	1 557	1 347	1 096	980	-116	167	609	204	122,1	6
Ступари	527	579	435	312	-123	47	214	51	107,7	6
Сурјан	1 202	1 130	524	307	-217	19	189	99	540,0	6
Шеховци	1 279	1 185	642	354	-288	56	190	118	212,9	6
Шибови	129	139	27	8	-19	-	3	5	-	-
Тријебово	1 172	1 243	509	287	-222	28	163	96	325,0	6
Трново	909	644	189	78	-111	2	41	356	-	-
Убовића Брдо	593	452	213	107	-106	-	57	50	-	-
Укупно	**31301**	**30159**	**27395**	**21152**	**-6 243**	**3 618**	**13917**	**3 617**	**99,9**	**5**

*Извор: Становништво БиХ, Народносни састав по насељима, Државни завод за статистику, Загреб, 1995.; *IDEEA, CIPS, 2011: Секретаријат за друштвене дјелатности, Мркоњић Град*

[17] На бази односа младог и старог становништва издваја се више типова старосне структуре становништва. Младен Фригановић (1978) разликује пет типова, Младен Клеменчић (1990) седам типова, а Иво Нејашмић (2005) издваја шест типова становништва према старосном саставу у односу на индекс старости. У нашем раду смо користили овај задњи модел, с тим што смо групу старог становништва израчунали на основу старости 65 и више година а не са 60 и више, јер располажемо само овим подацима о старосној структури становништва (табела 5).

Тип старосне структуре становништва према индексу старости (према: И. Нејашмићу)

Тип становништва према старосном саставу	Индекс старости (65+/0-19)x100
1. Младост	≤ 22,9
2. На прагу старења	23,0-34,9
3. Старење	35,0-44,9
4. Страост	45,0-54,9
5. Дубока старост	55,0-99,9
6. Изразито дубока старост	≥ 100

Видјети: Фригановић, М. (1978), *Демографија, Становништво свијета,* „Школска књига“, Загреб: 110-112; Клеменчић, М. (1990), *Поступак вредновања добног састава становништва,* из Радови, Св. 25, Загреб: 73-80; Нејашмић, И. (2005), *Демогеографија, Становништво у просторним односима и процесима,* „Школска књига“, Загреб: 177-182.

У периоду 1991-2011. година готово сва насеља биљеже демографске губитке, нека и по неколико стотина становника, а нека су чак остала без свог становништва и опустјела (Оканџије), док у неким живи само по неколико остарјелих породица (Шибови, Млиништа) и налазе се пред потпуним гашењем (табела 5). Једино Мркоњић Град са својим претежно управним и услужним функцијама биљежи демографски раст од 965 становника, што је одраз поларитета између општинског центра са све већом концентрацијом становништва и радних функција и руралних насеља са све већим демографским регресом. Позитивна демографска промјена регистрована је још у насељу Брдо као приградском и у насељу Ораховљани са занемарљивх 6 становника више у посматраном периоду.

Социјалистички друштвено-економски развој су пратиле социјалне промјене, локално окупљање становништва и функционално ширење Мркоњић Града као општинског центра, али и неколико већих насеља са функцијом центра мјесне заједнице (Барађи, Бјелајце, Подрашница и др), што се одразило на просторно ширењу урбанизације. Тај се процес манифестује не само порастом броја становника у градском центру, већ и ширењем градских навика живљења у сеоским насељима. Права експлозија урбанизације (у смислу повећања броја становника) дешава се у периоду 1971-1991. година, када се број становника у Граду више него удвостручио а ниво урбанизације достигао 34,5%, односно број становника је порастао са 4.089 у 1971. на 8.422 становника у 1991. години, што је првенствено резултат динамичнијег друштвено-економског развоја тадашње СР Босне и Херцеговине и СФР Југославије. Насупрот таквном процесу урбанизације Града, рурална насеља одликује пад броја становника и изразите разлике у величини насеља од оних са мање од 100 (Д. Подгорја, Млиниште, Шибови) до оних са више од 1.000 становника (Бољвине, Лисковица, Подрашница). Међу насељима с највећим демографским регресом су Медна (-738) и Тријебово (-734), те Сурјан, Шеховци и још нека насеља која су у овом двадесетогодишњем периоду изгубила половину или више свог становништва. Неповољну динамику развоја руралнних насеља поткрепљује и податак да је позитивна демографска промјена једино забиљежена у два приградска насеља Брду и Подоруглој.

Друга димензија урбанизације и модернизације огледа се кроз ширење градског начин живљења, мање-више на сва рурална насеља Мркоњић Града зависно од домета његовог утицаја као урбаног и општинског центра. У том процесу посебан значај припада радним мигрантима које су се свакодневно одвијале доласком на посао у Град и повратак у мјесто живљења. То су заправо специфичне социјално-економске групе које преносе градске импулсе живљења у своја насеља и тако мијењају традиционалне обрасце живота у њима, што се одражава на физиономске и функционалне промјене руралног подручја[18]. Сличне социјално-економске групе су и радници на привременом раду у иностранству који су такође, ништа мање допринијели просторној модернизацији сеоских насеља као мјеста њиховог рођења/завичаја.

Узлазни тренд урбанизације Мркоњић Града настављен је и у постдејтонском периоду, али знатно мањим интензитетом због процеса транзиције и ескалације кризе друштвено-економског система, а посебно усљед егзодуса становништва на крају грађанског рата. Тако је ниво урбанизације Мркоњић Града на крају овог развојног периода (2011.) порастао на 44,4%, а апсолутни пораст градског становништва износио је 965 становника. Међутим, истовремено је забиљежен апсолутни пад становништва у Општини за -6.243 становника. Рурална насеља, не само да трпе континуирани демографски пад, већ су нека демографски угашена (Ораховљани) или су на прагу такве судбине (Шибови, Млиништа и још нека). Функција рада у већини ових насеља се базира на обради ситних пољопривредних парцела и узгоју малог броја грла стоке, док су само у неким отворени мањи трговински и угоститељски објекти, рјеђе складишта грађевинског материјала и погони примарне пиланске обраде дрвета.

Преструктуирање привредних дјелатности

Презентовани демографски и насеобински показатељи јасно упозоравају на тежину проблема стабилизације насељености општине Мркоњић Града и одговарајуће перспективе њеног привредног развоја. Грађански рат и окупација територије општине Мркоњић Град потпуно је прекинула дотадашње развојне токове, посебно снажне индустријске експанзије која је била

[18] Rupper, K. et. all. (1981). *Socijalna geografija.* „Školska knjiga“. Zagreb: 83-88.

окосница укупног економског развоја. Материјална разарања и велике ратне штете увелико су одредили реално заостајање у постдејтонском развоју Мркоњић Града, али и цијелог тада окупираног западног дијела Крајине, у односу на друге просторе Републике Српске.

Већина економских детерминанти постдејтонске ревитализације и развоја општине Мркоњић Града има неповољна развојна обиљежја која успоравају, како економски тако и друштвени опоравак и развој. Привредну структуру социјалистичког развоја карактерисали су важни индустриски капацитети који су углавном настали на традиционално развијеном мркоњичком занатству. Најразвијенији је био ковачки занат и прозводња тзв. „косе варцарке“ чије се мајсторство преносило на потомке у кругу породице. Поред овог заната развијали су се још и мутафџијски, крзнарски, опутарски, столарски, кројачки и други занати. Са развојем масовне индустријске производње ови занати се постепено гасе, а зантлије постају први радници мркоњичке индустрије.

Планском индустријализацијом прво се оснивају предузећа металне и дрвне индустрије чији се погони лоцирају у близини занатских радњи које су се налазиле у насељу Ријека на сјеверној периферији Града, гдје је касније настала мања индустријска зона. Ту су биле: Фабрика вијака „Металац“ која је отворена 1973. године, да би се од 1979. године развијала у саставу највећег босанскохерцеговачког металуршког комбината „РМК-Зеница“; Дрвнопрерађивачки комбинат „Мањача“ који се бавио механичком прерадом дрвета и производњом намјештаја и Шумско газдинство „Лисина“ која се бавила експлоатацијом шума и пиланском обрадом, а оба су израсла из једне мале пилане која је радила од 1952. до 1973. године када су формирани „Мањача“ и „Лисина“ који се касније развијају у саставу бањалучког индустријског комбината целулозе и папира – ИНЦЕЛ-а. Творница конфенције „Младост“ била је лоцирана у самом граду, а један њен погон је радио у Бараћима, док су продавнице конфекцијске робе биле размјештене, не само у БиХ већ и у другим републикама СФР Југославије.

Индустријску структуру социјалистичког развоја Мркоњић Града чинили су још: Предузеће за транспорт, градњу и ремонт „Ударник“ чији се пословни простор налазио у насељу Бјелајце, а управа предузећа у граду, Фабрика обуће „ФОМГ“, Хидроелектрана „Бочац“, Рудник боксита, Предузеће за производњу алумијске амбалаже „Алком“ у Бараћима, те Хотелско-угоститељско предузеће „Крајина“ и неколико занатских радњи. Пријератна индустрија Мркоњић Града је запошљавала више од 2.700 радника. Сви наведени привредни капацитети су у току четвероморјесечне окупације претрпјели ратне штете, уништења или отуђења опреме и технологије, а радници остали без својих радних мјеста.[19]

Након завршетка окупације почела је привредна обнова коју оптерећују стечајеви, дугови, губитак тржишта, технолошка застарјелост, превелика запосленост, смањена вриједност имовине, недостатак кредитних пласмана банака, спорне приватизације, спора обнова пратеће инфраструктуре, отпуштање радника итд. Таква су се неповољна кретања одразила на социјално-економски развој и структуру запосленог становништва у Мркоњић Граду у којој су 2011. године

[19] Након повратка убрзо је формирана Општинска комисија за попис и процјену ратне штете на подручју Мркоњић Града. На основу тих података у наредној табели издвојени су важнији објекти и висина материјалне штете на њима:

Процијењена материјална штета на важнијим привредним објектима

Привредни објекти	Број запослених, 1991.	Материјална штета у КМ
Фабрика вијака „Металац	569	50.367.900,00
ОДП „Мањача“	380	11.165.090,00
ШГ „Лисина“	260	3.813.144,00
АД „Ударник“	273	8.462.154,25
АД „Младост“	691	17.512.390,00
Д.О.О. Фабрика обуће „ФОМГ“	194	1.721.422.50
ХЕ „Бочац“	100	37.678.240,00
„Рудник боксита“	66	1.396.000,00
АД „Алком“, Бараћи	120	5.000.000,00
ДУП „Крајина“	198	3.000.097,00
ДГП „Градња“	282	2.790.640,00
ОДП „Мркоњићпутеви“	-	3.679.790,69

Извор: *Материјална штета на подручју општине Мркоњић Град,* у: Монографија, Окупација општине Мркоњић Град, сптембар 1995- фебруар 1996, Општина Мркоњић Град и Републички центар за истраживање ратних злочина, Бања Лука, 2009:163-198.

свега 2,2% чинили запослени у примарном, 37,3% у секундарном и чак 60,5% у терцијарном сектору дјелатности (табела 6). Упоредо са структурним промјенама у привреди одвија се и просторна преструктуризација и то под успостављеном спрегом финансијских и политичких центара моћи са локалном бирократијом, што доводи у питање развојне могућности базиране на унутрашњим развојним импулсима и потенцијалима.

Табела 6. Запосленост по секторима дјелатности у Мркоњић Граду и Републици Српској

Сектори	Мркоњић Град*				Република Српска**	
	1990.	Учешће %	2010.	Учешће %	2010.	Учешће %
Примарни	471	8,0	48	2,2	8 252	5,4
Секундарни	3 500	59,2	831	37,3	68 618	44,9
Терцијарни	1 941	33,8	1 348	60,5	75 762	49,7
Укупно	5 912	100	2 227	100	152 632	100

*Извор: *Просторни план општине Мркоњић Град, 1986-2005; АПИФ и Пореска управа РС; **Привредни регистар Привредне коморе РС*

Дакле, индустријализација као модел социјално-економског развоја у социјалистичком периоду нема више доминантну функцију већ су то услужне дјелатности, што је уосталом и заједничка одредница развоја Републике Српске. Преструктуирање на неиндустријске дјелатности и ширење терцијаризације, директна је посљедица процеса друштвене транзиције и још више опустошености привредне структуре у току окупације, а не нарастања и ширења индустријализације. У процесу обнове нису могле, нити ентитетска, нити локална структура власти покренути пријератну активност и достићи тај ниво запослености.

На мјесту некадашњег дрвно-индустријског предузећа „Мањача“ данас ради д.о.о „Јаспот“, а на мјесту Фабрике обуће „ФОМГ“ један погон за производњу обуће бањалучке „БЕМЕ“. Шумско газдинство „Лисина“ које се бави управљањем и продајом шумских сортимената послује у оквиру ЈП „Шуме Српске“, док су „Металац“, „Младост“, „Ударник“ и Рудници боксита доживјели неуспјешне приватизације и налазе се пред потпуним гашењем. Хотелско-угоститељско предузеће „Крајина“ у чијем је саставу и туристички комплекс „Балкана“ је приватизовано и ради са смањеним капацитетом осим хотела „Крајина“ који је затворен. Данашњу привредну структуру Мркоњић Града према броју запослених допуњава још ХЕ „Бочац“, МГ-МИД, Лазић-промет и новоформирана фабрика за производњу горива „пелет“ на мјесту некадашњег „Алкома“ у Бараћима и Мркоњић путеви, те трговинска предузећа и радње, саобраћај и угоститељски објекти. Према подацима Одјељења за друштвене дјелатности укупна запосленост (предузећа и подузетништва) у Мркоњић Граду 2011. године износила је 2.227 радника, што је мање од предратне само индустријске запослености, а од чега у индустрији ради свега 544 радника или 24,4% укупне запослености.

Насупрот неповољним демографским, насеобинским и привредним трендовима, број становника у Мркоњић Граду стално расте и узрокује приватну стамбену изградњу и притисак на приграске земљишне површине, што се одражава на постдејтонску просторну и функционалну структуру просторног плана ове општине. У Граду су примјетни нови сегменти урбано-просторне организације који карактеришу транзицијски процес и економско-тржишни развој са доминантним услужним дјелатностима. Посебно се истичу нови продајни простори-маркети у самом средишту града, а нешто већи такви објекти су смјештени на његовој јужној периферији, те нове банке, бројни кафићи и бутици и уређена градска инфраструктура. Насупрот таквим процесима у општинском урбаном средишту, сеоска насеља поготово она удаљенија, прати снажан процес дерурализације и постепеног гашења села.

Без обзира на релативно неповољан котлински смјештај Мркоњић Града, свако урбано насеље у одређеној урбаној хијерахији врши утицај на своју непосредну околину. У новије вријеме његово просторно ширење усмјерено је ка новим површинама приградског насеља Подоругла на јужној периферији уз мегистрални пут према Бањој Луци. Лоцирана су два већа супермаркета у којима се продаја робе обавља путем самопослуживања и имају своје паркинг просторе. Ту су и два складишта грађевинског материјала, салон намјештаја, погон за производњу обуће, погон за производњу пластичне столарије, неколико продавница, бензинска пумпа, а гради се и нови православни храм. У нове тенденције просторног ширења Мркоњић Града уклапа се и план о

будућој изграњи пословне зоне у насељу Подбрдо поред магистралног пута ка Бихаћу - „Пут АВНОЈ-а, гдје су већ лоцирани ауто-сервис, бензинска пумпа, неколико угоститељских објеката, складишта грађевинског материјала и продавнице мјешовите робе. Важно је нагласити да је овакву локацију пословне зоне предодредила будућа изградња трасе аутопута (или брзе цесте) од Бање Луке ка Сплиту, а која ће пролазити овим дијелом мркоњичке општине.

У условима капиталистичких односа и тржишне економије када се просторни развој углавном базира на унутрашњим (ендогеним) развојним импулсима и потенцијалима, за такав развој општине Мркоњић Града, то би првенствено били земљишни потенцијал и пољопривредна производња, шумарство и дрвна индустрија, те туристички потенцијали и еколошки очувана природна средина. Истовремено, такав развој је оптерећен пограничним положајем потковичастог облика који може бити изузетно неповољан у нестабилним геополитичким условима, негативним демографским трендовима, те недовољна конкурентност привредне производње, недовршен процес престуктуирања привреде, спорне приватизације, велика незапосленост, повећање сиромаштва и друштвена апатија.

ЗАКЉУЧАК

Мркоњић Град је једна од рубних западно-крајишка општина који је центар истоимене субрегионалне цјелине. Спада у егзодусна подручја захваћена прво, послијератном колонизацијом Крајишника у Војводину, а затим исељавањем у развијеније центре и подручја СФР Југославије, те у иностранство. Такав механички одлив становништва потврђује и негативни салдо миграција у периоду 1971-1991. године за -2.764 становнка. На то су се у првој половини деведесетих година надовезали рушилачки утицаји грађанског рата, непосредни демографски губици и егзодус становништва условљен ратом, што је резултирало додатним негативним миграционим салдом за -8.494 становника. Дуготрајно, а у неким периодима и веома интензивно исељавање, посебно социјално мотивисана и ратни егзодус, изазвало је негативне посљедице у природном кретању, старосној структури становништва, као и у структури насељености. У задњих 15 година (1996-2011) регистрован је природни пад од -461 становника, а то прати и убразани процес старења становништва (удио становништва са 65 и више година од 17,1% се изједначио са удјелом младог становништва до 19 година старости) посебно изражено у сеоским насељима удаљенијим од општинског центра.

Такви развојни демографски процеси су на одговарајући начин утицали на физиономију насеља, аграрни пејсаж и саобраћајну инфраструктуру општине Мркоњић Града. Трансформација насеља са појавом елемената урбанизације (у смислу начина живота и изгледа насеља) одвијала се упоредо са индустријском експанзијом и запошљавањем радника у непољопривредним дјелатностима у Граду, те либерализацијом одласка радника у иностранство. Преовладава разбијени тип насеља која су захваћена снажним процесом деаграризације и депопулације, посебно изазване ратним егзодусом и већим потешкоћама у обнови руралних насеља и повратку становништва, што је проузроковало појаву демографског гашења појединих руралних насеља (Оканџије). Томе дјелимично доприноси и слаба рурална саобраћајна инфраструктура, а знатно више недостатак подстицајних улагања у рурални развој. Висок степен деаграризације и процес демогафског старења упућују на даљње продубљивање неповољних тенденција у аграрном пејсажу који поприма суморну слику напуштености домаћинстава и необрађености земљишних парцела.

Неуспјешна преструктуризација привреде и спорне приватизације уз огромне посљедице окупације у току грађанског рата, допуњавају спектар развојних проблема који успоравају социјално-економски преображај и доводе у питање дугорочну стабилност друштвеног и привредног развоја општине Мркоњић Града, али и цијеле ове субрегије. Без обзира на неповољне развојне тенденције, у условима капиталистиче тржишне економије ревитализација и развој се мора заснивати на ендогеним потенцијалима међу којима су, за подручје општине Мркоњић Града, најзначајнији пољопривредо земљиште (производња здраве хране, воћарство, пчеларство), шумарство и дрвна индустрија, те туристичке вриједности (еко и етно туризам) водећи рачуна о принципима одрживости. Постдејтонски економски развој са наглашеним неиндустријским дјелатностима, посебно трговине и угоститељства, и све већа концентрација становништва у Граду и притисак на земљишне површине усљед појачане урбанизације, усмјерили су његово просторно

ширење, с једне ка јужном рубном насељу Подоруглој уз магистрални пут ка Бањој Луци, а с друге стране ка западу уз „Пут АВНОЈ-а“ захватајући насеља Брдо и Ступаре, све до Подбрда.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Васић, М. (2005). *Етничке промјене у Босанској Крајини у XVI вијеку*: Исламизација на Балканском полуострву. АНУРС. Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.
2. Миловановић, М. (2009). *Агресија и злочини државе Хрватске у РС и БиХ у току рата 1992. до 1996. године*: Окупација општине Мркоњић Град, Септембар 1995.- фебруар 1996. Општина Мркоњић Град и Републички центар за истраживање ратних злочина, Бања Лука.
3. Плавша, Ј., Бубало, М. (1998), *Избјеглице из Босанске Крајине у Војводину*, ГД РС, Зборник радова сипозијума „Републке Српска у дејтонским границама“, Бања Лука.
4. Мудреновић, В. (1999). *Стратиграфија тријаса планина Лисине и Димитора,* Необјављена докторска дисертација, Рударско-геолошки факултет, Београд.
5. Стаменковић, С., Бачевић, М. (1992). *Географија насеља.* ПМФ. Београд
6. Фригановић, М. (1978), *Демографија, Становништво свијета,* „Школска књига“, Загреб
7. Клеменчић, М. (1990), *Поступак вредновања добног састава становништва,* из Радови, Св. 25, Загреб.
8. Нејашмић, И. (2005), *Демогеографија, Становништво у просторним односима и процесима,* „Школска књига“, Загреб.
9. Rupper, K. et. all. (1981). *Socijalna geografija.* „Školska knjiga“. Zagreb
10. *Просторни план Републике Српске до 2015. године,* Урбанистички завод Републике Српске, а.д. Бања Лука, Бања Лука, 2008.
11. *Статистички годишњак, број 1*, Републички завод за статистику, Бања Лука, 2012.
12. *Статистички годишњак, РЗС,* Сарајево 1974.; *При резултати пописа становништва 1991,* РСЗ, Сарајево 1991
13. *IDEEA и CIPS,* Одјељење за друштвене дјелатности у општини Мркоњић Град, 2013.
14. Становништво БиХ, Народносни састав по насељима, Државни завод за статистику, Загреб, 1995.
15. Просторни план општине Мркоњић Град, 1986-2005.
16. Привредни регистар Привредне коморе РС
17. www.rzs.rs.ba

PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF REVITALIZATION OF MRKONJIC GRAD IN POST-DAYTON PERIOD

ĐURO MARIĆ I MLAĐEN TRIFUNOVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Mrkonjic Grad is one of the frontier municipalities in the western par of Krajina, and at the same time, it is the center of this sub-regional entity. It is the emigration and exodus area, first affected by prostwar colonization of its population to Vojvodina, and then by their emigration to more developed cities and areas in SFR Yugoslavia as well as their departure for a temporary work abroad. This was followed by destructive effects of the Civil War, direct demographic losses and exodus of population caused by the Civil War in the nineties of last century. Problem of long-term migration, which was very intense in some periods, is accompanied by natural decrease and more intense process of population aging.

Such demographic processes appropriately infuenced physiognomyof the settlements, agricultural landscape and transport infrastructure. Transformation of the settlements followed by the elements of urbanization went along with industrial expansion and liberalization of departures abroad. Settlements are mostly expanded, affected by strong process of land reclamation and depopulation, which leads to demographic extinction of some rural settlements. It is partially contributed by poor rural transport infrastructure, and mainly contributed by the lack of stimulating investments in rural development. High

degree of land reclamation and population aging process indicate further unfavorable trends in the agriculture landscape which now seems abandoned, with fallow fields and land.

Unsuccessful restructuralization of economy, and controversial privatization with enormous consequences of occupation during the Civil Ware, complement the whole range of problems that impede social and economic transformation and question the long-term stability of social and economic development of the Municipality of Mrkonjic Grad and the entire sub-region. Regardless of the unfavorable development trends, under conditions of capitalistic market economy, spatial development must be based on endogenous resources among which, in the area of Mrkonjic Grad, the most important are agricurtural land (production of healthy food, fruit growing, beekeeping), forestry and wood indudtry, as well as tourism values (eco and ethno tourism) cinsidering the principles of sustainability. Post-Dayton economic development with emphasized non-industrial activities, particularly trade and catering, and the increasing concentration of population in the city and pressure on the land areas due to the increase of urbanization, have directed its apatial expansion towards the south frontier settlement Podorugla along the main road to Banja Luka on one hand, and towards the west along „Road AVNOJ“ encompassing settlements Brdo, Stupari and Podbrdo on the other hand.

САОБРАЋАЈНО-ГЕОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ЖЕЉКО ЛЕКИЋ

Сажетак: У овом раду аутор ће дати објективан приказ постојећег стања саобраћајног система Града Источног Сарајева кроз компаративну анализу свих саобраћајно-географских фактора посматраног подручја и детектовати фундаменталне проблеме саобраћајног система. Инвентарисаће се сви квалитативни и квантитативни параметри саобраћајне инфраструктуре као фактора свеопштег развоја и интеграције социо-економских делатности и просторно-функционалне организације простора. Аутор ће кроз рад идентификовати узрочно-последичне везе и односе између развијености локалних заједница и квалитета саобраћајних система са једне стране и функционалне организације простора на локалном и регионалном нивоу са друге стране, односно утицај саобраћајног система на одређене компоненте друштвено-географских параметара као фактора развоја друштва.

Кључне речи: Саобраћајни систем, социо-економска анализа, одрживи развој, просторно-функционална организација простора

Abstract: In this article the author will provide impartial overview of the current situation of transport systems in the City of East Sarajevo through comparative analysis of all transportation-geographical factors in area, and as well detect the fundamental problems of transport system. Further, author will be inventory all qualitative and quantitative parameters of transport infrastructure like factors of entire development, integration socio-economical activities and spatial-functional organization of area. In addition through work will be identified causality of interconnections and relation among development of local communities and quality of transport systems on the one hand, and functional organization of area on local and regional level on the other hand – accordingly the impact of transport system on specific components of socio-geographical parameters in functions with indicators of social development**.**

Key words: Transport systems, Socio-economic analysis, Sustainable development, Spatial and functional organisation of area

УВОД

Саобраћајни систем представља фактор развоја и индикатор општег социо-економског и политичког стања друштва, а поред тога има улогу важних елемената геопросторних структура, због чега су саобраћајни системи веома интересантни за истраживање. Рационална, ефикасна и економична саобраћајна инфраструктура представља основни предуслов за општи друштвени и привредни развој неког подручја и као таква је веома битан интеграциони фактор свих људских делатности и фактор општег цивилизацијског просперитета у савременом друштву.

Имајући у виду чињеницу да саобраћајни систем представља основни интегративни фактор простора и да се путем њега остварују везе између просторно-функционалних јединица (нодално-функционалних регија), система и мреже насеља као и свих људских активности у простору, с тим да постојећи саобраћајни систем није у могућности одговорити овим захтевима, наметала се потреба за планирањем, изградњом и новом организацијом саобраћајног система у функцији оптималне интеграције простора Града Источно Сарајево односно Републике Српске.

Град Источно Сарајево се протеже на површини од 1425,77 km² у источном делу Републике Српске тј. Сарајевско-романијској регији. У физичко-географском смислу овај простор припада планинско-котлинској регији Републике Српске. Велики проблем је нехомогеност територије (дефрагментираност) будући да се Град састоји из два физички одвојена дела: већег северног дела (1380,6 km^2) и значајно мањег јужног дела површине 45,16 km^2 *(Социо-економска анализа Града Источно Сарајево, Нацрт 2009. год.)*

Карта 1.Саобраћајно-географска карта Града Источно Сарајево

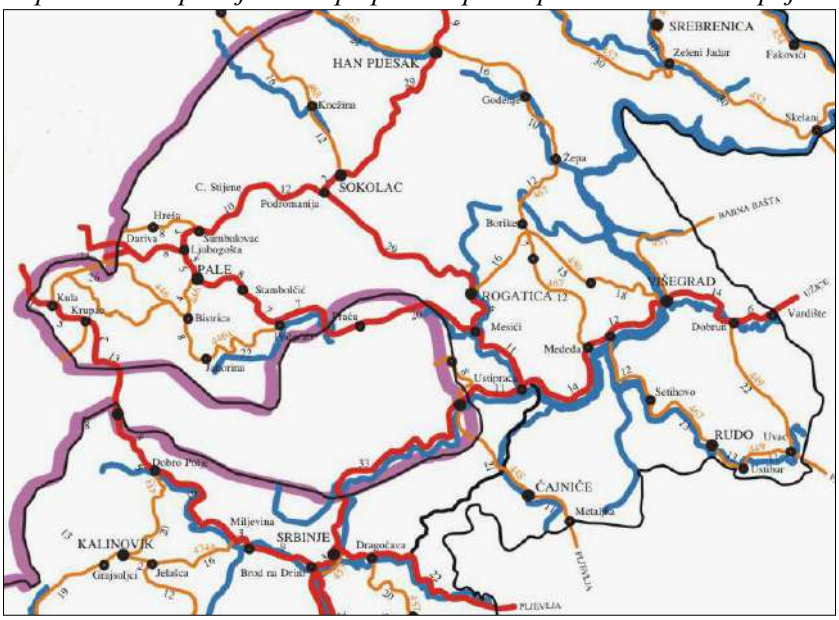

Извор: ЈП Путеви Републике Српске

Територијалну компактност Града нарушава територија општине Трново - Федерација БиХ која се простире у функцији "коридора" који повезује простор Босанско-подрињског кантона тј. град Горажде са остатком Федерецијa БиХ. Са друге стране Град Источно Сарајево у односу на суседне просторе има изразито контактни карактер територије с обзиром да се граничи са 13 општина из оба ентитета (3 општине РС, 10 општина Ф БиХ).

Саобраћајно географски положај је релативно повољан будући да простор Града пресецају четири важне саобраћајнице повезујући овај простор са другим ентитетом и Србијом и Црном Гором:

- Магистрални пут М5 Сарајево - Љубогошта - Пале - Подграб - Прача - Месићи - Горажде - Вишеград - Граница Републике Србије/Добрун - Ужице;
- Магистрални правац М18 или Е 762 Сарајево-Кула-Трново-Добро Поље-Фоча-граница Црна Гора/Шћепан Поље;
- М19 Сарајево - Љубогошта - Сумбуловац - Подроманија - Соколац - Хан-Пијесак - Власеница - Милићи - Зворник - граница Република Србија - Лозница - Шабац - Београд и магистрални пут;
- М19.3 односно наставак пута Е-761 Сарајево - Соколац - Подроманија - Рогатица – Саставци.

Компаративна предност су партиципација у ужој гравитационпој зони Коридора Vc и и близина међународног аеродрома Сарајево (2 km од општине Источна Илиџа). Најближа жељезничка пруга удаљена је приближно 5 km од територије града (железничка.станица Сарајево на међународном железничком правцу Шамац - Сарајево - Плоче).

Циљ рада је детекција тренутног стања, односно инвентаризација свих показатеља стања саобраћајне инфраструктуре: развијености мреже саобраћајница, техничко-технолошких карактеристика објеката саобраћајне инфраструктуре и саобраћајних средстава, фреквентности и оптерећености саобраћајне мреже, као и ограничавајућих фактора развоја саобраћајних система и сл. како би се направио објективан увид у постојеће стање и направили даљи кораци (предлози, мере, студије) у смислу унапређења саобраћајних система. Поред инвентаризације постојећег стања један од циљева рада представља компаративна анализа свих природних и социо-економских фактора са акцентом на саобраћајне системе који делују као акцелератори процеса просторних јединица.

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА САОБРАЋАЈНИХ СИСТЕМА И РАЗВИЈЕНОСТ ДРУМСКЕ МРЕЖЕ САОБРАЋАЈНИЦА НА ПРОСТОРУ ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

Степен развијености друмског саобраћајног система представља основни индикатор развијености једне друштвене заједнице. Будући да је степен развијености друмске саобраћајне мреже (густина мреже) Републике Српске веома низак у односу на најразвијеније земље Западне Европе, самим тим и простор града Источног Сарајева има сличне показатеље. Ниске вредности густине друмске саобраћајне мреже показују на изразито малу развијеност и нехомогеност просторне структуре друмског саобраћаја.

Табела 1. Магистрални путеви на подручју Града Источно Сарајево

Пут	Назив	Дужина [km]
M5	Граница РС (Лапишница) - Љубогошта	7,25
M5	Љубогошта - Пале	4,70
M5	Пале - Подграб	15,85
M5	Подграб - граница РС (Прача)	6,25
M18	Граница РС (Добриња) - Кула	0,80
M18	Кула - Крупац	5,00
M18	Крупац - граница РС (Богатићи)	11,00
M18	Граница РС (Трново) - Трново	1,70
M18	Трново - граница општине Калиновик	7,00
M19	Граница општине Хан-Пијесак - Соколац	16,30
M19	Соколац - Подроманија	3,70
M19	Подроманија - Сумбуловац	22,00
M19	Сумбуловац - Љубогошта	5,15
M19.3	Подроманија - Рогатица	9,37
У К У П Н О		**116,07**

Извор: Социо-економска анализа Града Источно Сарајево - 2009. година

На простору Града Источно Сарајево саобраћај се одвија на магистралним, регионалним и локалним путевима. Укупна дужина магистралних путева који се протежу кроз све општине Града осим општине Источно Ново Сарајево износи 116,07 km (табела 1). *Густина саобраћајне мреже* вишег ранга на подручју Источног Сарајева износи 0,1487 km/km^2 и испод је просечне вредности за Републику Српску која износи 0,1602 km/km^2 (92,8 % просека Републике Српске).

Укупна дужина регионалних путева на подручју града Источно Сарајево износи 111,77 километара (табела 2.) што представља релативно малу вредност имајући у виду просторни обухват Града од 1425,77 km^2. Густина мреже регионалних путева на подручју Града износи 0,0784 km/km^2. Једини неасфалтирани регионални пут на подручју Града јесте регионални пут R 468 Граница РС (Ишерић Брдо - Соколац) чија је коловозна подлога већим делом макадамска. Основни кохезиони фактор у саобраћајном смислу између условно речено „горњег“ или северног дела (Соколац, Пале и Источни Стари Град) и „доњег“ односно јужног дела града - агломерације Сарајево (Источна Илиџа - Лукавица) и Трново, представља регионални пут R 446 односно деоница пута Кула - Враца 1 која се на превоју Враца 1 рачва у два дела.

Деоница пута R 446 граница РС (Враца 2) - Књегињац - Брус - Бистрица - Пале дужине 22,25 km који повезује доњи део града са Палама и Олимпијским центром Јахорина (R446 а Бистрица - Јахорина) због својих техничко-експлоатационих карактеристика представља „уско“ грло за нормално и безбедно одвијање саобраћаја.

Краћи и много фреквентнији правац је тзв. „Зелена трансферзала“ (Пут Младих муслимана), односно градска обилазница за возила, која се протеже кроз Кантон Сарајево и даље магистралним путем M5 Лапишница - Љубогошта - Пале.и индиректно магистралним правцем M19 и M19.3 према североистоку ентитета.

Табела 2. Регионални путеви на подручју Града Источно Сарајево

Пут	Назив	Дужина [km]
R 442a	Граница РС (Крупац) - Крупац	1,10
R 442b	Трново - граница РС (Турови)	2,80
R 446	Кула - граница РС (Враца 1)	4,80
R 446	Граница РС (Враца 2) - граница РС (Књегињац)	4,80
R 446	Граница РС (Брус) - Бистрица	12,30
R 446	Бистрица - Пале	5,15
R 446 a	Бистрица - Подграб	28,35
R 446 b	Лукавица - Тврдимићи - Загони - Јасик	15,87
R 447	Граница РС (Хреша) - Сумбуловац	10,60
R 468	Граница РС (Ишерић Брдо) - Соколац	26,00
У К У П Н О		**111,77**

Извор: Социо-економска анализа Града Источно Сарајево - 2009.година

Влада Републике Српске је 2008. год. приступила изградњи нове трасе регионалног (брзог) пута R446 Лукавица - Тврдимићи - Загони - Јасик дужине 15,87 km који је пуштен у експлоатацију крајем 2010. године. Предност ове саобраћајнице је остваривање бржег и краћег повезивања (15 мин. краће путовање у односу на пут М5) агломерације Лукавица - Источна Илиџа и Кантона Сарајево са „горњим“ делом града и туристичким центром Јахорина. Међутим, имајући у виду лимитирајућа инжињерско-техничка решења пута: неадекватну ширину коловоза на појединим деоницама, лоше пројектоване радијусе кривина, велике успоне на појединим деоницама као и релативно лош квалитет коловозне прекривке на појединим секторима пута (честа појава одрона и клизишта) као и ограничења у кретању тешких теретних возила у зимском периоду ова траса за сада представља претежно алтернативни путни правац ван зимске туристичке сезоне.

Саобраћајно оптерећење односно интензитет саобраћајних кретања израчунава се путем стандардног метода израчунавања просечног годишњег дневног саобраћаја (ПГДС) који се односи на одређену деоницу пута. Према табели 3. најинтензивнији саобраћај (ПГДС) одвија се на деоницама пута М19 Соколац - Подроманија (7304 воз/дан), М5 граница РС (Лапишница) - Љубогошта (7075 воз/дан) и М18 граница РС (Добриња 1) - Кула са 6852 воз/дан (табела 3).

Табела 3. Просечан годишњи дневни саобраћај на магистралним путевима у граду Источном Сарајеву у периоду 2004-2008. година

	Деоница	Дужина у км		ПГДС (возила/дан)				
				2004	2005	2006	2007	2008
М5	Граница РС (Лапишница) - Љубогошта	6,884	АБ*	5746	5385	6831	6942	7075
М5	Љубогошта - Пале 1	4,460	РБ**	4623	4522	4836	4915	5009
М5	Пале 1 - Подграб	15,660	РБ	1651	1688	1741	1769	1809
М5	Подграб - граница РС (Прача)	6,155	РБ	1564	1601	1631	1658	1684
М18	Граница РС (Добриња) - Кула	0,580	РБ	4893	5588	5847	6285	6852
М18	Кула- Крупац	5,165	РБ	5368	5563	5793	6166	6713
М18	Крупац – граница РС (Богетићи)	11,265	АБ	2353	2090	2374	2673	2906
М18	Граница РС - Трново	1,788	РБ	1716	1717	1842	2084	2216
М18	Трново - Добро поље	12,021	РБ	1287	1076	1154	1289	1357
М19	Хан Пијесак 2 - Соколац	27,483	РБ	1527	1529	1614	1771	1848
М19	Соколац - Подроманија	3,598	РБ	7876	7937	7701	7386	7304
М19	Подроманија - Сумбуловац	21,559	АБ	5843	6087	4262	3954	3910
М19	Сумбуловац - Љубогошта	5,030	РБ	6182	5984	5803	5485	5424
М19.3	Подроманија - Рогатица	9,370	АБ	2269	2303	2404	2554	2626

* аутоматско бројање саобраћаја

** ручно бројање саобраћаја

Извор: ЈП Путеви Републике Српске, Бања Лука 2012. година

Најоптерећенија деоница регионалног пута је R446 Кула - Враца 1 где просечно саобраћајно оптерећење има карактер далеко оптерећенијих магистралних праваца и износи 6459 воз/дан. (табела 4).

Ова деоница уједно представља и осовину развоја и окупљања становништва и привредних активности у агломерацији Лукавица - Источна Илиџа . Присутан је тренд пораста броја становника у градској зони агломерације Лукавица - Источно Сарајево као и позиционирање великог броја административно-политичких институција у гравитационој зони пута деоницу пута R446 Кула - Враца 1. Присутност институција на републичком, ентитетском и локалном нивоу (Државна агенција за истрагу и заштиту СИПА, Државна гранична служба - Гранична полиција БиХ, Институт за стандардизацију БиХ „BAS“, скупштина Града Источног Сарајева, Ректорат Универзитета Источно Сарајево итд.), лоцирање пет комерцијално-трговачких центара (ТЦ Темпо „Delhaize“, ТЦ ТОМ - Конзум,ТЦ ТОМ 2- СИМПО, ТЦ ТУШ и „Тржница“ Источно Ново Сарајево) на релативно малој међусобној удаљености од неких 1 km као и пораст транзитног саобраћаја из Кантона Сарајево у каузалној су вези са интензивирањем саобраћајних токова на овој градској саобраћајној артерији.

Табела 4. ПГДС на регионалним путевима у граду Источном Сарајеву (2004-2008. године)

	Деоница	Дужина у км	Бр	ПГДС (возила/дан)				
				2004	2005	2006	2007	2008
Р442а	Граница РС (Крупац) - Крупац	1,184	РБ*	992	909	983	1087	1182
Р442б	Трново - граница РС (Турови)	2,820	РБ	423	378	406	484	517
Р446	***Кула - граница РС (Враца 1)***	***4,725***	РБ	***5542***	***5310***	***5536***	***6034***	***6459***
Р446	Граница РС (Враца 1) - Граница РС (Враца 2)	0,450	РБ	586	619	653	715	777
Р446	Враца 2 - граница РС (Књегињац)	7,505	РБ	586	552	607	654	716
Р446	Књегињац – граница РС (Брус)	0,730	РБ	586	624	669	723	776
Р446	Граница РС (Брус) - Бистрица	12,050	РБ	283	281	356	362	370
Р446	Бистрица - Пале 2	5,000	РБ	705	759	863	877	895
Р446	Пале 2 - Пале 3	0,251	РБ	-	-	951	966	986
Р446	Бистрица - Јахорина -Подграб	27,642	РБ	877	923	1041	1058	1078
Р447	Граница РС (Хреша) - Сумбуловац	10,510	РБ	1512	1501	1456	1318	1333
Р468	Граница РС (Ишерић брдо) - Соколац	26,025	РБ	582	700	739	801	836

* ручно бројање саобраћаја

Извор: ЈП Путеви Републике Српске, Бања Лука 2012. година

Територија општине Источна Илиџа уз гравитациону зону пута R446 Кула - Враца 1 поприма функције изразито пословно-трговачког насеља и високог степена централитета насеља у мрежи насеља РС.

Графикон 1. ПГДС на најпрометнијим саобраћајницама града Источно Сарајево

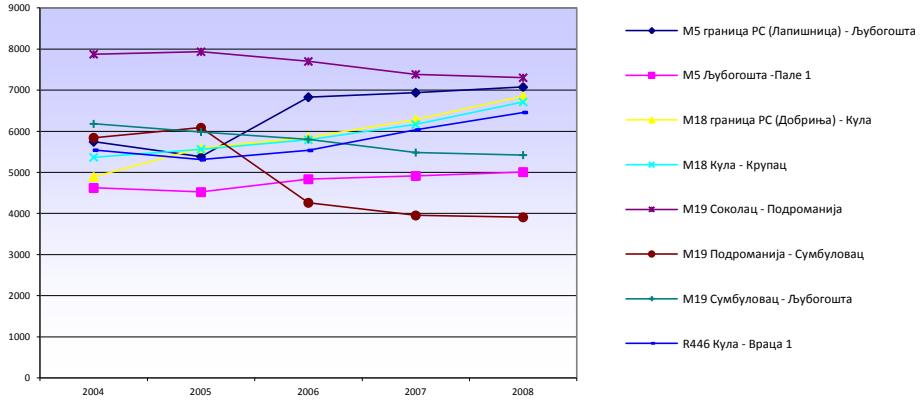

Извор: ЈП Путеви Републике Српске; Бања Лука 2012. године

Поред несумњивих предности интензивирања саобраћаја које су горе наведене на деоници пута R446 Кула – Враца 1 пројектовано повећање ПГДС-а које према слободним проценама сада износи преко 7000 воз/дан карактеристично је за виши ранг путева магистралног типа.

Интензивирање саобраћаја у густо насељеној градској зони представља опасност за квалитет живота у смислу повећане буке, емисије издувних гасова што захтева мере као што су измештање тешког теретног и аутобуског саобраћаја на обилазницу преко пута R 446 b Лукавица - Тврдимићи - Загони - Јасик - Пале и појединих линија градског јавног саобраћаја како би се избегле негативне последице превеликог саобраћајног оптерећења ове деонице пута.

САОБРАЋАЈНО-ГЕОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ ПРОСТОРА ГРАДА ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА:

Инвентаризацијом стања на терену и анализом физичко-географских и социо-економских карактеристика и стања саобраћајне инфраструктуре града Источног Сарајева детектовали смо најзначајније проблеме овог подручја:

а) Природно-географски фактори (рељеф, геолошка грађа терена, нагиби, клима) као лимитирајући фактор развоја друмског саобраћајног система града Источно Сарајево;

б) Административно-политичка организација града као лимитирајући фактор развоја саобраћаја Источног Сарајева: дефрагмнтираност града, неравномеран распоред становништва и привредних делатности,мала густина насељености (обрађен у претходном делу рада);

в) Проблем организације одрживог и функционалног система градског саобраћаја;

г) Проблеми саобраћајног повезивања и сарадње у области саобраћаја на локалном, регионалном и етитетском нивоу.

Поред социо-географских елемената (становништво, привреда, административно-политичка организација простора итд.) и природно-географски елементи (пре свега рељеф) представљају веома важан фактор саобраћајних система који ће бити обрађени у контексту лимитирајућег фактора размештаја и развоја саобраћајне мреже, урбанизације и социјално-економске интеграције простора различитог степена сложености.

Према *А. Малићу (1998)* однос између *рељефа* и развијености саобраћајне мреже на копну је начелно посматрајући обрнуто пропорционалан**.** Однос између рељефа и саобраћајне мреже се понајбоље огледа кроз чињеницу да виша планинска подручја имају мању густину саобраћајне мреже односно да се смањивањем надморске висине долази до повећавања обима и интензитета саобраћаја као и густине саобраћајне мреже. *(Марић, 2008)*.

Рељеф овог подручја карактеришу планинско-котлински терени са израженим ерозивним облицима рељефа. Будући да се преко 4/5 територије Града Источног Сарајева (карта 2) у хипсометријском смислу распростире у висинској зони преко 800 метара надморске висине предиспозиције за развој саобраћајне мреже су лимитирајућег карактера. Дисецираност рељефа доста је изражена што представља олакшавајући фактор за трасирање и градњу путева при чему долине река Миљацке (М5 и М19), Жељезнице (М18) и Праче (М5) уз планинске превоје: Равна Романија (1280 m) и Рогој (1161 m) представљају природне предиспозиције саобраћајних праваца.

Значајан проблем за одвијање саобраћаја представља литолошки састав односно рецентни геоморфолошки процеси оличени ерозивним процесима (денудација, физичко и хемијско разоравање стена, урвање) одроњавање и клижење терена. Зоне са израженим степеном хазардности због хетерогеног литолошког састава и великог нагиба терена су падине на путу Сарајево - Соколац М19, подручје Хан Дервенте и Хреше (R 447) као и долина реке Миљацке - нарочито СИ од Лапишнице где је новембра 1999. године активирано једно од највећих клизишта у региону.

Покренуто је 800,000 m3 масе које је онемогућило нормално одвијање саобраћаја на путу М5 граница РС (Лапишница) - Љубогошта до санације клизишта крајем 2003. год. Најновији пример представља активација клизишта (април 2013 год.) на деоници пута R 446 b Загони - Јасик у дужини од 70 метара што је проузроковало делимични прекид саобраћаја.

Карта 2. Хипсометријска карта простора града Источно Сарајево

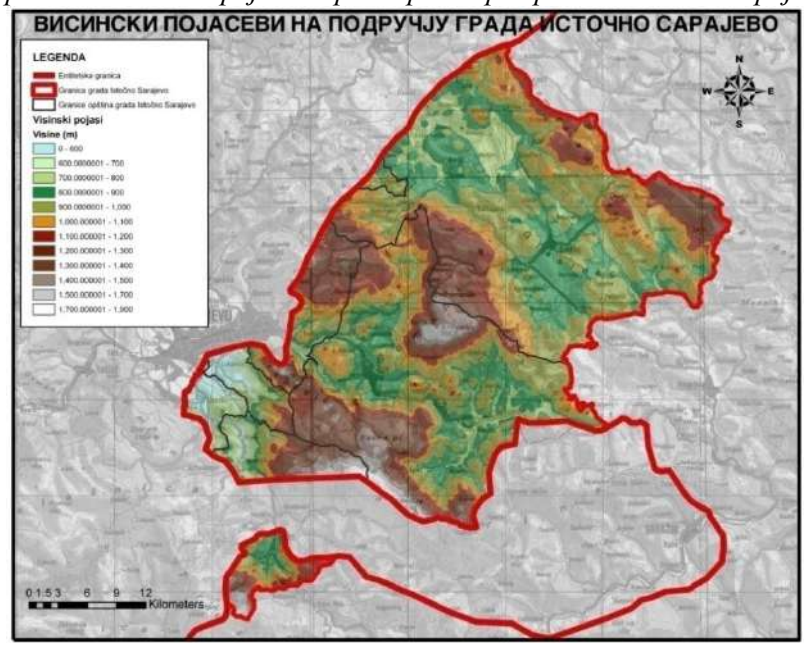

Извор: Просторни план града Источно Сарајево 2004. год. Нацрт

Климатски фактори у комбинацији са рељефом такође представљају лимитирајући фактор за организацију и несметано одвијање саобраћаја услед појаве ниских температура током значајног дела године и релативно велике суме падавина (киша, снег, роса) које стварају услове за формирање поледице и снежног покривача на површини путева. Просечан број дана са падавинама у току године (Источна Илиџа и Источно Ново Сарајево) износи 159 дана од чега се 42 дана односи на појаву снега а средњи број дана са појавом магле је такође веома висок и износи 87 дана годишње *(Федерални хидрометеролошки завод - Сарајево).*

Територију града Источно Сарајево сачињава шест општина: Источна Илиџа, Источно Ново Сарајево, Пале, Соколац, Трново и Источни Стари Град. Простор површине 1425,77 km². насељава 74,244 становника са просечном густином насељености од 52,1 ст/km².

Табела 5. Кретање броја становника и густине насељености у општинама Источног Сарајева за период 1991-2008. година;

Општина/Град	Година	Површина општине km²	Број становника	Густина насељен.(ст./km²)
1.Источна Илиџа	1991 2008	28,83	8 283 16 451	287,3 570,6
2.Источно Ново Сарајево	1991 2008	38,41	4 310 9 138	112,2 237,9
3. Источни Стари Град	1991 2008	86,89	1 264 3 003	14,5 34,6
4. Пале	1991 2008	490,51	14 377 26 184	29,3 53,4
5. Соколац	1991 2008	670,07	15 435 17 061	23,0 25,5
6. Трново	1991 2008	111,05	3 975 2 407	35,8 21,7
7. Град Источно Сарајево	1991 2008	1425,77	63 079 74 244	44,2 52,1

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске - Бања Лука;

Будући да је простор Републике Српске и града Источног Сарајева некада припадао јединственом функционалном систему Босне и Херцеговине који је својом функционално-просторном организацијом био прилагођен оптималној економској, друштвеној и политичкој

организацији људских активности и простора није могао одговорити на новопостављене изазове који произлазе из радикално измењене политичке ситуације на терену те се јавила потреба за израдом нове стратегије просторно-функционалне организације и регионалног планирања простора.

У географском распореду становништва и развијености привреде постоји изражена диспропорционалност што представља велики проблем за просторно - функционалну организацију овог простора. Поред територијалне нехомогености изражена је и велика разлика у дистрибуцији становништва односно густини насељености. Специфичност града Источно Сарајево је што представља једини биполарни мезорегионални центар у Републици Српској чије језгро представља Пале - агломерација Источно Сарајево (Источна Илиџа и Источно Ново Сарајево). Град има карактер двојног мезорегионалног центра којег чине Пале на северу и агломерација Лукавица - Источно Сарајево на југу.

Диспропорционалност у распореду становништва огледа се и у густини насељености која у Источној Илиџи износи 571 ст/km² и Источном Новом Сарајеву 278 ст/ km² док са друге стране Соколац и Источни Стари Град и Трново имају ниску густину насељености између 21,7 и 35,8 ст/km² што представља отежавајући фактор за организацију саобраћајног система (табела 5). Просечна густина насељености ових општина је знатно испод укупног просека насељености Града. Централност насеља огледа се у функцијама насеља и значају институција, односно гравитационом утицају самог насеља у мрежи насеља Републике Српске.

Сагледавањем стања на терену долази се до закључка да четири од шест општина у саставу Града Источно Сарајево поседују одлике изразите централности насеља (Источно Ново Сарајево, Источна Илиџа, Пале и Соколац). Након великих социо-економских, политичких и културогених потреса у последњој деценији XX века на простору Босне и Херцеговине долази до новог функционално-просторног поретка у Републици Српској што се рефлектује и на организацију саобраћајних система на овом простору.

Организација ***система градског саобраћаја*** је веома компликована због изузетно великог територијалног опсега Града (просечна дужина линија градског саобраћаја износи 27,54 km), мале густине насељености (52,1 ст/ km²) неравномерне дистрибуције становништва, брдско-планинског карактера рељефа, нехомогености територије односно условно речено поделе на урбанији и гушће насељен „доњи“ део града (агломерација Лукавица - Источна Илиџа) и „горњи“ део града (Пале, Соколац и Источни Стари Град) са мањим централитетом функција.

Укупан број линија градског саобраћаја износи 56 док просечна дужина линија износи 27,54 km, што представља релативно високу вредност. Имајући у виду велики просторни обухват Града што је релативно висока вредност која је резултат велике просторне обухватности Града и релативно ниске стопе насељености (52,1 ст./km²) као и некомпактности града. Услед наведених специфичности евидентно је постојање четири градске линије са дужином преко 50 km које одступају од законске регулативе о дужини релације за приградски саобраћај (Прача - Подграб - Пале - Касиндо дужине 55,2 km, Аут.станица Источно Сарајево - Соколац дужине 61,0 km, Соколац - Пале - Касиндо дужине 64,9 km и Пале – Трново дужине 51,6 km).

Густина мреже јавног градског превоза Источног Сарајева има изузетно малу вредност од 1,08 km/km² што представља значајно мањи резултат од просечне густине мреже која је стандард за подручја ван градског центра који износи 1,5 - 2,5 km/km² *(Штефанчић 2010).*

$$\delta = \frac{1542{,}0 \text{ km/km}^2}{1425{,}77 \text{ km/km}^2} = \mathbf{1{,}08 \text{ km/km}^2}$$

Линијски коефицијент мреже градског саобраћаја К1;

$$\mathbf{K1} = \frac{\sum \mathbf{L} \text{ (сума свих линија)}}{\sum \mathbf{Lu1} \text{ (дужина уличне мреже која се креће по свим нивоима)}} = \frac{1542{,}0}{395{,}7} = \mathbf{3{,}89}$$

Карта 3. Мрежа линија градског саобраћаја града Источно Сарајево

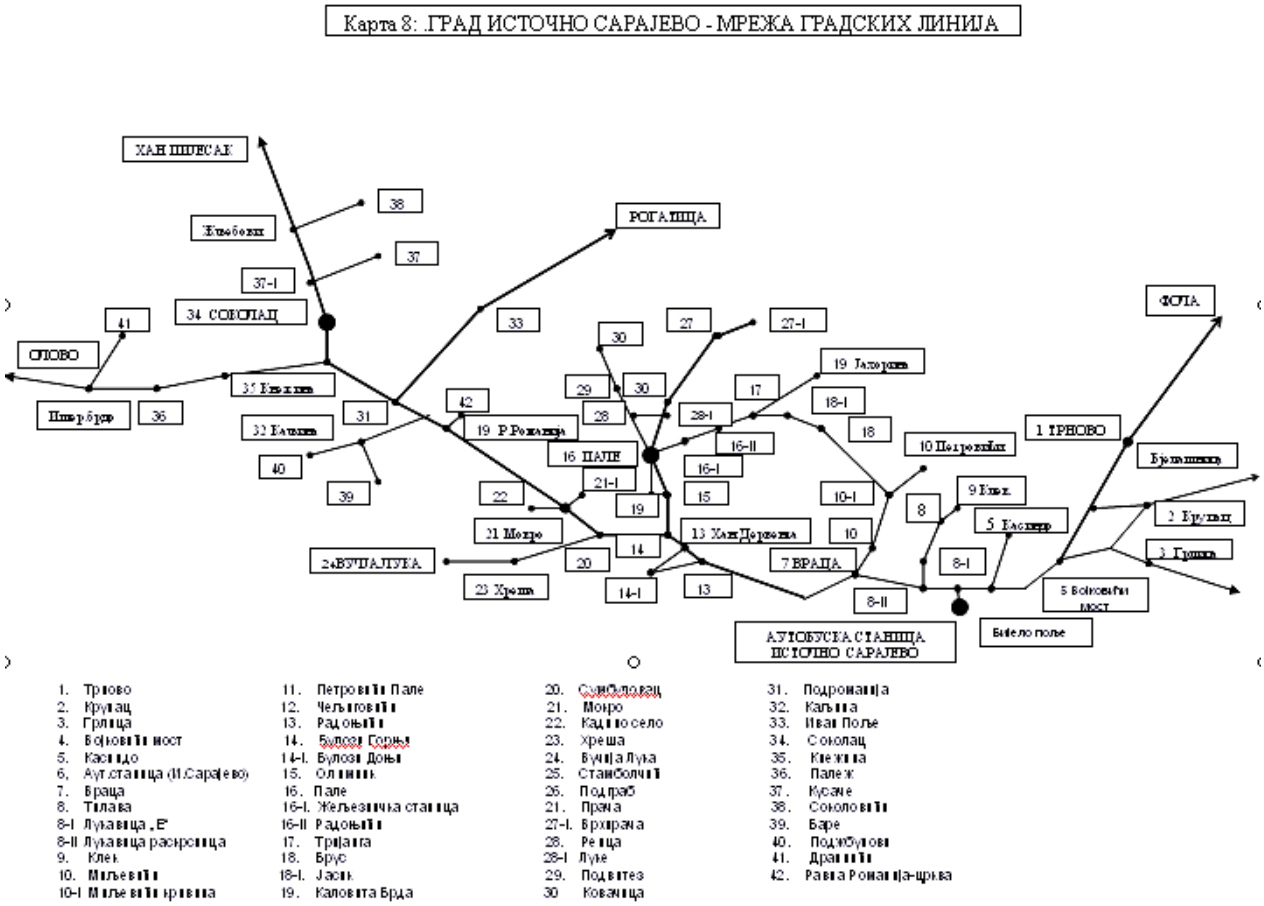

Извор: Даљинар са минималним временима вожње - Источно Сарајево, 2007.година;

Линијски коефицијент мреже К1 за простор Источног Сарајева износи 3,89 што представља готово троструко већу вредност у односу на оптималну вредност коефицијента 1,1 - 1,3 што је неповољан показатељ развијености мреже јавног градског превоза на посматраном подручју.

Потребно је приступити изградњи аутобуских станица у општинама Трново и Источни Стари Град, реконструкцији, модернизацији и обнављању саобраћајних средстава и инфраструктуре јавног градског саобраћаја (осавременити возни парк, путем тендера обезбедити квалитетан јавни превоз путника увођењем нових субјеката и нових линија градског саобраћаја итд).

ПРОБЛЕМИ РЕГИОНАЛНОГ ПОВЕЗИВАЊА СА СУСЕДНИМ ПРОСТОРНИМ ЈЕДИНИЦАМА НА ЕНТИТЕТСКОМ И МЕЂУЕНТИТЕТСКОМ НИВОУ

Унутаррегионално или интрарегионално повезивање простора са просторима суседних регија, пре свега: Горњег и Средњег Подриња, Бијељинско-зворничке регије и простора Источне Херцеговине биће остварено изградњом локалних, регионалних и магистралних путева.

Карта 4. Осовине развоја Републике Српске и положај Источног Сарајева

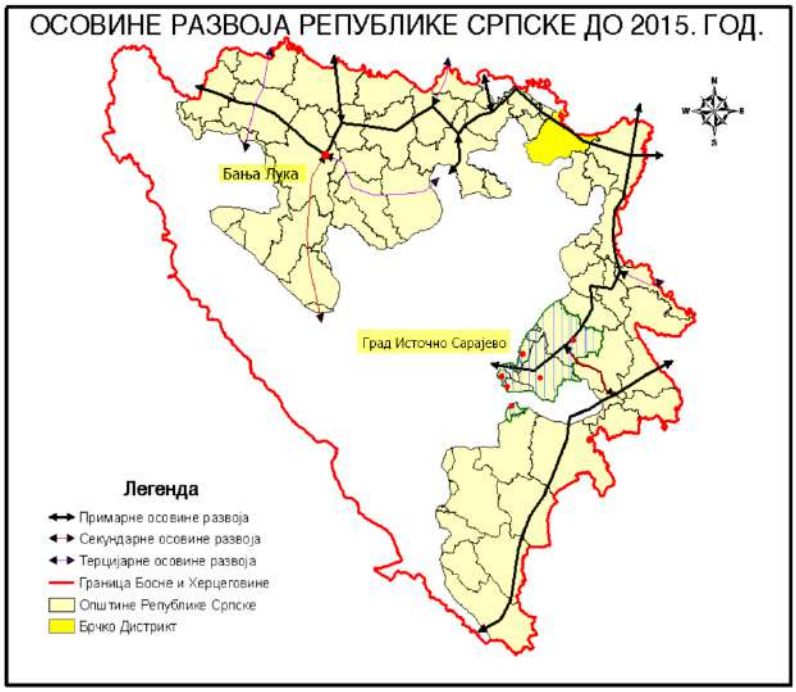

Извор: Просторни план Републике Српске-Етапни план 1996-2001. година

Модернизација и реконструкција пута М19 у тзв. брзи пут Љубогошта - Сумбуловац - Соколац - Хан Пијесак - Власеница - Милићи - Зворник - граница РС и крака М19.3 као наставка пута Сарајево - Соколац - Рогатица - Саставци - Вишеград - Граница Република Србија. Пројекат има велики значај имајући у виду *интегративни карактер* подручја Сарајевско-романијске регије која повезује две вертикалне осовине развоја на истоку Републике Српске (карта 4) тзв. „Дринску осовину“ Бијељина - Зворник - Соколац - Источно Сарајево и јужни део трансферзале који повезује Херцеговину са Горњим Подрињем (Требиње - Билећа - Гацко - Фоча - Источно Горажде - Вишеград). За подручје града Источног Сарајева такође је важна реконструкција и продужење постојећег магистралног пута М5, који се налази на рути европског путног правца Е 761 Бихаћ - Јајце - Сарајево - Пале - Прача - Хреновица - Месићи (деоница Хреновица - Месићи 17 km недовршен правац) даље према Вишеграду и граници Републике Србије, чиме би се такође успоставила директна веза са истоком и „саобраћајно отворио“ овај простор.

Довршетком овог пута остварила би се најкраћа веза према Подрињу и Републици Србији - спајање са Коридором XI (Београд - Јадранско море) и долином реке Мораве даље са Коридором X. Довршетак пута М5 и тунела Стамболчић је посебно битан због „отварања прилаза“ Туристичког центра Јахорина са истока за емитивна туристичка кретања из Србије посебно имајући у виду добијање заједничке организације ***Европског зимског олимпијског фестивала за младе (EYOF) 2017. године*** коју су заједно добили Град Сарајево и Град Источно Сарајево. Представља најважнији туристички догађај на државном нивоу од ЗОИ 1984 године на којем се очекује учешће преко 3000 младих такмичара из свих европских земаља као и велики број туриста.

Саобраћајно повезивање у области градског саобраћаја са Кантоном Сарајево има перспективу кроз два идејна пројекта: продужетак трамвајске трасе Башчаршија - Илиџа и изградња „Тролејбуског прстена Добриња“ ка Лукавици са циљем унапређења квалитета живота грађана Сарајевске макрорегије кроз смањење потребног времена и трошкова превоза грађана, повезивање насеља у оквирима Кантона Сарајево и Града Источно Сарајево, стварање повољније атмосфере за развојне пројекте и инвестиције као и повољније еколошке ситуације на овом простору.

У послератном периоду овај пројекат се актуелизује 2006. године потписивањем Протокола о сарадњи за реализацију пројекта „Трамвајска пруга Илиџа - Храсница - Војковићи - Добриња - Нецарићи“ планиране дужине 15,500 метара. Пројекат је потписан од стране представника Града Источно Сарајево, градоначелника Сарајева, Министарства промета и комуникација Кантона Сарајево, Општине Илиџа и Нови Град-Сарајево, те ЈП „ГРАС“ и Сарајевске регионалне развојне агенције „SERDA“.

Изградња нове тролејбуске трасе планирана је од постојеће окретнице у насељу Добриња II према аутобуској станици Источно Сарајево где би траса настављала улицом Српских владара до раскрснице код ТЦ „ТОМ-Конзум“, затим улицом Радомира Путника односно деоницом регионалног пута R 446 Кула - Враца 1 у дужини од 1,5 km (поред општине Источно Ново Сарајево,ТЦ „Туш“ и Градске тржнице у Лукавици) до раскрснице Лукавица (Тешаново брдо) где би траса скретала лево и настављала Лукавичком цестом поред бензинске пумпе и мотела „Терекс“ затим бензинске пумпе и мотела „Имзит“ након које би се прикључила на постојећу тролејбуску мрежу на кружном току код Добриње V.

Најзначајнији проблем за реализацију ових пројеката у вези су са затварањем финансијске конструкције овог пројекта (недостатак финансијских средстава, добијање кредита од стране домаћих или страних економских субјеката, расподеле профита и трошкова одржавања нових траса јавног градског превоза и сл.). Поред финансијских контроверзи присутни су проблеми у вези политичке конотације пројеката с обзиром на веома тешку и болну прошлост овог простора и арбитражну одлуку Шериданове комисије 2001. год. која је донесена у правцу припајања дела спорне територије на локалитету Добриња I и Добриња IV Федерацији БиХ (Кантону Сарајево) на уштрб интереса Републике Српске.

Према Просторном плану Кантона Сарајево за период 2003-2023. год. предвиђена је изградња три тунела који би повезивали простор Кантона Сарајево са доњим делом Града Источно Сарајево (агломерација Источна Илиџа - Лукавица). Планирани тунели били би изграђени у склопу примарне мреже саобраћајница Кантона Сарајево: Првој, Другој и Шестој трансверзали првенствено испод превоја Враца где би се везали за саобраћајницу R 446 Кула -Враца 1.

Од великог саобраћајног значаја за простор Источног Сарајева је довршетак изградње XII трансверзале у Кантону Сарајево и остваривање најбрже везе агломерације Источна Илиџа - Лукавица са Коридором Vc преко ентитетске границе на деоници М18 Кула - Добриња. Дужина укупне трасе износи 11,7 km преко Ступске петље - Бријешћа - Рајловца и даље Јошаничке петље повезује овај простор са Коридором Vc. Овим саобраћајним правцем остварује се најкраћа веза агломерације Источна Илиџа - Лукавица са Коридором Vc преко ентитетске границе на деоници М18 Кула - Добриња 1 (ентитетска граница).

Изградња саобраћајне инфраструктуре у циљу туристичке валоризације као што је изградња туристичке пруге (ускотрачни воз „Ћира“) долином Миљацке на траси Бистрик (Кантон Сарајево) - Довлићи и Подграб - Прача (Ф БиХ) и бициклистичке стазе, која би уз горе наведену трасу ускотрачне пруге повезивала Пале и Сарајево у дужини од 11 километара. Изградња туристичке пруге и бициклистичке стазе за коју је постигнут начелни договор и завршен идејни пројекат 2011 год. између општина Стари Град Сарајево, Источни Стари Град и Пале имала би функцију туристичке валоризације природних и антропогених вредности у кањону реке Миљацке и падинама Требевића и знатно допринела развоју туризма на овом подручју.

Веома значајан инфрастуктурни објекат је у фази завршетка радова на изградњи вертикалног система транспорта (жичаре-гондоле) Пале - Јахорина почетна станица 920 m (700 метара од пута М5) - завршна станица 1581,1 m изнад хотела “Борд“ Јахорина (висинска разлика 660,1 m), дужина трасе 6,602 метра, максим. капацитет 2000 путника/сат. Капацитет паркинга износи 500 места за приватна возила и 35 аутобуса. Завршени припремни технички радови – земљани, прилазни путеви и инфраструктура, довршетак радова планиран је за крај 2013. године (извођачи радова Мајнекс - Пале и италијанска фирма Лајтнер - „ Leitner“) Пројекат вредан 30 милиона КМ омогућиће приступ садржајима на Јахорини из Пала за само 15 минута и успостављање бржег и ефикаснијег транспорта туриста као и саобраћајно растерећење заштићеног простора Јахорине и ненарушавања физичког капацитета овог простора.

ЗАКЉУЧАК

Саобраћајни систем и поред одређених слабости (неразвијена мрежа магистралних и регионалних путева, незадовољавајући квалитет саобраћајне инфраструктуре, неадекватан систем јавног превоза и сл.) несумњиво представља веома важан фактор окупљања становништва, привредних делатности и организације људских активности уопште који уз одређене интервенције може представљати компаративну предност посматраног подручја града Источно Сарајево у смислу реализације планираних пројеката из области саобраћаја.

Ово се пре свега односи на реконструкцију постојећих и изградњу савремених саобраћајница у функцији што ефикаснијег и рационалнијег повезивања овог веома хетерогеног и према просторној структури веома специфичног подручја у циљу обезбеђивања што оптималнијих услова за живот и спречавање депопулационих процеса који су захватили велики део регија у Републици Српској.

ЛИТЕРАТУРА

1. Група аутора (2009): *Социо-економска анализа Града Источно Сарајево - нацрт, (Одјељење за привреду и друштвене дјелатности Града Источно Сарајево)*, Источно Сарајево;
2. Лекић, Ж. (2010): *Саобраћајни систем као фактор просторно-функционалне анализе простота града Источно Сарајево*, магистарски рад Филозофски факултет Пале
3. Malić, A. (1998): *Geoprometna obilježja svijeta*, Zagreb;
4. Марић, Ђ. (2008): *Саобраћајна географија*, Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево, Источно Сарајево;
5. Штефанчић, Г. (2010): *Технологија градског промета II*, Факултет прометних знаности Свеучилишта у Загребу, Загреб
6. *Републички завод за статистику Републике Српске*, Бања Лука;
7. *Просторни план Републике Српске-Етапни план 1996-2001. година*
8. www.putevirs.com

TRAFFIC-GEOGRAPHICAL ISSUES OF THE EAST SARAJEVO CITY

ŽELJKO LEKIĆ

Transport system, besides some weaknesses (underdeveloped network of main roads and highways, deficient quality of transport infrastructure, inadequate public transportation system etc.) certainly representatives a very important factor concentration of population, economical activity and organization of human activity in general that with the some intervention it might become competetive advantage observed area of East Sarajevo in terms of the implementation of planned projects in the domain of transport.

This is primarily related to the reconstruction of existing and construction of modern roads and highways in fuction of more efficient and rational relationship between this very heterogeneous and the spatial structure of a specific areaas a function of more efficient and rational interconnection between this very heterogeneous and particular spatial area by structure in order to provide the optimal conditions for subsistence and preventing processes of depopulation that arepresent in most of region of the Republic of Srpska.

ТУРИЗАМ КАО ФАКТОР ИНТЕГРАЦИЈЕ СРПСКОГ ЕТНО-НАЦИОНАЛНОГ ПРОСТОРА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

ГОРАН С. ЈОВИЋ

Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 71420 Пале, Република Српска

Извод: Поставши масовни феномен планетарних размера, у оквиру кога се милиони људи, припадника различитих нација и култура, крећу и ступају у међусобни контакт, туризам не утиче само на рецептивне заједнице, већ повратно и на емитивна друштва која генеришу туристичке потребе и токове. Овај утицај се преноси преко процеса акултурације кроз који у међусобни контакт долазе припадници различитих али и сродних култура. Туристичка путовања се не могу посматрати изоловано од свог друштвеног окружења и контекста у датом историјском периоду. Крајем XX века јединствен етнички и социо-културни простор српског народа, је под утицајем негативних друштвено-политичких процеса на простору западног Балкана разбијен. Резултат тога су бројни негативни ефекти и процеси који прате српску националну заједницу на почетку XXI века.

Туризам као глобални феномен савременог доба има различите интерактивне односе са глобалном културом. Масовна култура утиче на процес хомогенизације. Туризам игра све значајнију улогу када је у питању, макар и симплификовано, приближавање непреносивих уметничких дела и културних творевина широким масама. С тим у вези, путовање у поједине српске земље и градове, обилазак историјских места и културних споменика, ма како брзи и површни били може у каснијој фази подстаћи знатно дубље интересовање за одређени историјски период, уметност, знамениту личност и сл. Туристичко путовање кроз српски етнички простор може дати прави имплус који ће подстаћи процес у коме ће се интересовање за виђено и доживљено на путу наставити и дуго после тога, или ће чак узроковати трајну трансформацију личности, и често враћање на одређена места.

Кључне речи: Срби, туризам, интеграција, западни Балкан, етно-национални простор...

Abstract: Tourism has become the mass phenomena, including millions of people of various cultures and nationalities who communicate with each other. As a phenomenon it influences receptive communities, and emissive societies which generate needs and courses of tourism. This influence is transmitted through the acculturation process within the mutual contact among different and similar cultures. Touristic travels cannot be observed as an isolated phenomenon, regardless of its historical context. At the end of the 20th century the unique ethnic, social and cultural context of the Serbs was torn apart under the influence of the negative social and political processes in the area of Western Balkans. The result of that is in numerous negative effects following Serbian national community at the beginning of the 21st century.

Tourism as a global contemporary phenomenon has different interactive relations toward global culture. The mass culture influences the process of homogenization. Tourism has more important role in approaching to unmovable works of art and cultural expressions of the masses. Regarding this, travel in some Serbian countries and cities, tours to historical places and cultural monuments, no matter how short and superficial they were, may stimulate more profound interest for certain historical period, art, famous personality, etc. Tourist travel through Serbian ethnic space may provide an impulse which would imply the interest for the seen things and places. This can even imply the permanent change of personality and his or her return to the spot.

Key words: Serbs, tourism, integration, Western Balkans, ethnic-national space.

УВОД

Не двосмислено је да су Срби као народ присутни на простор Балканског полуострва још од почетка VII века. У свом вишевековном постојању српска заједница је пролазила кроз различите периоде свог развоја, стагнације, просперитета… Највећи просперитет у својој ранијој историји Срби су доживели формирањем великог Душановог царства. У каснијем периоду, након најезде Отоманске Турске на простор Балкана, Срби су доживели деструкцију државе, цивилизацијско назадовање и преживели вишевековно робовање. Упркос великим недаћама успели су да очувају етно-национални идентитет, али је дошло до значајног премештања (мигрирања) огромног броја српског народа.

У новијој историји XIX века српска заједница, предвођена напредном елитом усмереном према савременим вредностима тадашње Европе и романтичарским осећањима Немањићке Србије, успела је да поврати изгубљену државност и почне са успоставом нових система вредности. Из мале, обновљене кнежевине Србије зраче идеје модернизма на све остале географске крајеве Балканског полуострва. Оне надахњују друге јужнословенске и балканске народе. Доминирају две које су обележиле почетне деценије XX века. Прва, тежња Срба и осталих јужних Словена да се потпуно ослободе заостале Турске власти која се грчевито бори да сачува своје геополитичке интересе на Балкану, али и Аустро-угарске монархије која са севера и запада, потискујући Турску, уводи своју окупацију. Друга, да се створи једна јака држава која ће изграђивати систем друштвених вредности по угледу на модерне државе тадашње Европе. Главни носиоци ових идеја били су Срби, као најбројнији јужнословенски народ. Подржали су их и други јужнословенски и балкански народи, као и водеће светске силе победнице Првог светског рата. Након балканских и Првог светског рата на Балканском полуострву формирана је, најпре, краљевина СХС, потом Југославија. На тај начин Срби, размештени по читавом западном делу Балканског полуострва, добили су прилику да, заједно са осталим јужнословенским народима, живе и развијају се у јединственој држави.

Ново створена држава Југославија мења своје државно и друштвено уређење након Другог светског рата и опстаје као федерална заједница све до почетка деведесетих година XX века. Неспособност тадашње политичке елите да на миран начин реши бројне политичке проблеме изазване савременим друштвеним променама доводи, најпре, до нарушавања међунационалних односа, сецесије појединих констутивних република и ратних сукоба. Све ово довело је до великих људских жртава, деструкције, распада државе и успоставило је потпуно другачију етно-националну и политичку структуру на простору западног Балкана. Од једне створено је шест независних држава а српски етно-национални простор (који је овде у фокусу анализе) редуциран и у великој мери смањен.

Међутим, предмет истраживања у овом раду није политичко-географска анализа западног Балкана, већ туристичко-географски аспект оцене могућности туризма као сложеног друштвеног феномена да постане фактор интеграције српског етно-националног простора западног Балкана.

Став који је заузет у овом раду под појмом "туризам као фактор интеграције" не подразумева спацио-секторски аспект већ аспект националне хомогенизације и специфичног културног обједињавања српског народа на простору западног Балкана, али и шире у дијаспори. Прво се анализира тренутни размештај српског народа у контексту измењене политичке карте на простору западног Балкана. Затим се анализира туристичка функција етнографских вредности у контексту глобализације културе, односно у контексту постмодерног туризма. На крају се, на основу претходног концептуализованог експликативног оквира и критеријума, у центру истраживања врши компаративна анализа случајева (примери) специфичних идентитета који би могли да постану нуклеуси будуће туристичке етно-националне интеграције.

СТВАРАЊЕ НОВИХ ДРЖАВА НА ПРОСТОРУ ЗАПАДНОГ БАЛКАНА И ТРЕНУТНИ ЕТНО-НАЦИОНАЛНИ ПРОСТОР СРБА

Као што је већ истакнуто Срби су били најбројнији конститутивни народ у бившој СФРЈ. Површна демографска анализа географских области, предела и крајева Југославије указује да су Срби чинили апсолутну или релативну већину на значајном географском простору јединствене државе. Поред Републике Србије, где су мањина били једино на Косову и Метохији, Срби су били бројни и у СР Босни и Херцеговини (31,2% по попису из 1991. године) и СР Хрватској (12,2% по попису из 1991. године), док су Црногорци као већински народ у СР Црној Гори показивали националну свест заједничког (српског) порекла. Ако би пратили положај и демографско кретање Срба сукцесивно по пописима од 1991. према 1948. године констатовали би да су Срби, без обзира на огромне демографске губитке током ослободилачких ратова, очували себе као најбројнију заједницу у оквиру СФРЈ. Како у укупном (бројчаном) износу тако и по свом географском размештају и распрострањењу.

Након грађанских ратних сукоба 1991-1995 на простору Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине, те НАТО бомбардовања СРЈ 1999. године, и распада заједничке државе на политичкој карти западног Балкана створено је шест независних држава: Словенија, Хрватска,

Босна и Херцеговина (као федерација два ентитета: Републике Српске и ФБиХ), Македонија, Црна Гора и Србија (као држава сукцесор некадашње СФРЈ). Питање Косова и Метохије је отворено и крајње неизвесно.

На овај начин јединствен етно-национални простор српског народа је разбијен, смањен и девастиран ратним разарањима. Највеће губитке Срби су доживели у Хрватској где је број Срба у периоду 1991-2011 година смањен за 394129 становника, тако да сада чине 4,3% у укупној популацији, као и на Косову и Метохији (принудно расељено око 90000 становника). Посебно отежавајућа околност за даљи несметан живот и просперитет српског народа на овако умањеном простору лежи у чињеници да су међудржавни политички односи новостворених држава и матичне државе Србије крајње бременити и оптерећени бројним "отвореним питањима". Од конститутивног народа Срби су постали националне мањине у Словенији, Хрватској, Македонији и Црној Гори, док на Косову и Метохији живе по изолованим енклавама у правом етничком гету. Нешто је повољнија ситуација на геопростору Босне и Херцеговине где државотворност и конститутивност Срби остварују кроз функционисање инстутуција Републике Српске (један од два конститутивна ентитета савезне државе).

Међутим, као што смо у уводу констатовали у фокусу наше анализе биће могућност туризма да постане фактор специфичне националне хомогенизације и културног обједињавања српског народа у новонасталој геополитичкој структури западног Балкана. Да би добили одговор на ово питање најпре анализирамо како туризам валоризује етнографске вредности у контексту глобализације културе, тј. постмодерног туризма.

ТУРИСТИЧКА ФУНКЦИЈА ЕТНОГРАФСКИХ ВРЕДНОСТИ И ГЛОБАЛНА КУЛТУРА

Туризам је одувек био повезан са културом, традицијом, фолклором, националним идентитетом, као и целокупним етно наслеђем друштвених заједница. Неоспорна је чињеница да атрактивност одређених етносоцијалних обележја у ситуацијама где су етничке особености и традиција локалне заједнице очувани, може се на најбољи начин туристички валоризовати. Али дилема коју овде желимо да расправимо јесте каква је туристичка функција етнографских вредности (и туризма) у односу на све више изражени процес глобализације културе, односно у контексту постмодерног туризма. За наша истраживања посебну пажњу обраћамо на компаративни преглед два обележја феномена глобализације и туризма на којима, када је у питању туристичка валоризација етно-националних вредности, долази до међусобног тангирања и укрштања, односно где долази до успостављања дијалектичког односа, интеракције и синергије.

Фузија националних култура. Глобализација подразумева међузависност и преклапање националних култура, како би се оне фузионисале у једну заједничку глобалну културу (око језгра које данас чини динамична и експанзивна западна култура). Глобализација је процес у коме различита друштва иду заједничким еволутивним путем, што ће довести до веће међусобне сличности, зближавања и интеграција. Овај процес подразумева асиметрично узимање и давање, при чему свако нешто губи и добија. Већ данас је уочљив висок степен конвергенције националних култура. То не значи да се оне међусобно потпуно спајају, већ да се оне једним својим делом додирују и преклапају, док други део остаје недирнут или мање измењен, јер се доживљава као сама суштина и основа националног идентитета (нпр. Јапан је преузео велики број западних идеја и вредности, али је симултано успео да сачува и задржи традиционално језгро сопствене културе). Овај модел је вероватнији у блиској будућности од тоталне фузије, јер је он еластичан и пермисиван, што омогућава свакој земљи и култури да плански или спонтано одреди границу између продора глобалне културе и очувања традиционалне. Данас је у свету све присутнији тај двоструки идентитет, када се појединац истовремено осећа као припадник сопствене нације и члан људске заједнице односно члан традиционалне и глобалне културе. Наравно, овај двојни, бикултурни идентитет није симетричан, јер је неко више наклоњен националној а неко више глобалној култури, док су на екстремним позицијама националисти и мондијалисти (Чомић, и др., 2001:81).

Туризам, кроз непосредне контакте између туриста и домаћина доприноси зближавању и прожимању различитих националних култура. Овде се ради о асиметричној акултурацији, тј процесу културне интеракције када културе два или више народа дођу у међусобни контакт из чега произилазе одређени преображаји. Суштину акултурације чине позајмљивање и размена културних

вредности између две културно различите групе. Процес позајмљивања се врши у две велике области: у области елемената материјалне културе и у области елемената нематеријалне културе. Позајмљивање, међутим, није симетрично и у великој мери зависи од околности и ситуација у којој се контакт одиграва, друштвено-економских профила појединаца и култура који ступају у интеракцију и бројних разлика између туриста и домаћина. Емпиријски је утврђено да снажнија и агресивнија глобална туристичка култура знатно више утиче на трансформацију традиционалне локалне културе, него обрнуто, што значи да се ради о веома израженој асиметрији. Тиме је отворен пут ка реализацији високих хуманистичких циљева као што су веће разумевање међу народима, превазилажење међусобних предрасуда и антагонизама, као и светски мир. Најзад, зближавање култура води хомогенизацији која руши разлике и униформише свет, чиме нестаје разлог да се путује. То значи да и туризам захтева да се уз глобализацију паралелно чува и традиционално културно језгро које је туристима атрактивно (често баш туризам утиче на обнову традиционалне културе и реконструкцију етничких идентитета који су били на путу нестајања).

Међузависност глобалног и локалног. Глобализација утиче на све већу међусобну повезаност и међузависност глобалног и локалног. То значи да локални догађаји могу бити обликовани догађајима који се одигравају хиљаду километара далеко и обратно. То је дијалектички процес, јер се догађаји могу кретати у оба смера. Јасно је да глобални друштвени, економски, епидемиолошки, климатски и др процеси могу допрети до локалних заједница и утицати на њих, као што се и одређене појаве које су локално настале, могу проширити и добити глобалне размере. Када одређени локални феномени добију планетарне размере, они постају глобална сила која утиче на друге локалне заједнице. То практично значи да свако локално може постати глобално, као и што глобално може утицати на локално. Овде се ради о непрекидној игри интеракција, где је често веома тешко утврдити шта је претходило чему, односно шта је узрок, а шта последица. Развијене и веома брзе комуникационе мреже доприносе бржем ширењу у оба смера, што указује да се не ради само о некаквој начелној међузависности, већ о веома опипљивој, конкретној и брзој међузависности. Аналогно томе, свака земља и локална заједница морају да воде рачуна о глобалним трендовима и догађајима и да им се на адекватан начин прилагоде, како не би били избачени из глобалне конкуренције (Чомић, и др., 2001:82).

Туризам је такође веома осетљив на баланс између глобалног и локалног. На туристичком тржишту свака атракција тежи да постане глобална и привуче туристе из целог света. Један од битних фактора је да се свако локално разликује од других локалних атракција, односно нужно је да свака потенцијална дестинација као туристичку понуду поседује одређене специфичности, чак јединствене, непоновљиве карактеристике, које је разликују од свих осталих конкуренција. Да би се постигла оваква диференцијација понуда, нужно је очување оргиналности локалне културе. Међутим, управо сливање глобалних туристичких токова ка одређеним локалитетима утиче на хомогенизацију културе и простора, што доводи до губљења локалног идентитета и др. Овде се јавља парадокс који није увек лако превазићи, јер глобалном туризму су нужне локалне разлике и диверзитет атракција, али их он у свом налету прождире, нивелише и униформише, чинећи их тако безличним и безвредним. То значи да туристичке регије и места морају веома опрезно балансирати између прихватања глобалног и очувања локалног, од чега зависи опстанак и успешан развој туризма. Дакле, „глобални туризам се базира на специфичностима бројних локалних атракција, које међусобно конкуришу за добијање статуса глобалних атракција“ (Чомић, и др., 2001:83). Истовремено се одиграва интензивна дијалектичка интеракција између глобалног и локалног.

Без обзира што се под утицајем процеса глобализације и потрошачког друштва структура туристичке потребе веома брзо мења, тренд који се уочава јесте све већа заинтересованост за етнографске туристичке вредности како сопствене земље тако и других туристичких дестинација. Осећа се појачан интерес туриста за све облике традиционалних култура, који су својом посебношћу или чак егзотичношћу постали занимљиви светском туристичком тржишту. Држава Србија, и српски народ у целини, може да искористи ове трендове и афирмацијом одређених облика туризма, омогући етно-националну интеграцију и хомогенизацију Срба на геопростору западног Балкана.

ОБЛИЦИ ТУРИЗМА – ЧУВАРИ ТРАДИЦИЈЕ И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Још почетком XX века, Цвијић у свом капиталном делу, Балканско полуострво и јужнословенске земље (Цвијић, 1991:115-126), анализирајући географске утицаје, историјске догађаје, зоне цивилизације и сеобе народа и етничких група, издваја четири основна културна појаса на простору Балканског полуострва: преиначена византијска цивилизација, турско-источњачки утицаји, утицај западне и средњеевропске културе и патријархални режим. Касније током трајања јединствене државе на западном делу континенталног блока Балканског полуострва дошло је до својеврсног процеса културног уједначавања. Срби су као најбројнији и географски највише дисперзиран народ у Југославији створили огромно материјално и нематеријално културно богатство. Та баштина представља значајну атракцијску основу која се може кроз различите видове туризма валоризовати.

Пре него изложимо концепцијски модел могуће туристичке валоризације и предлоге за његову реализацију подсетимо на констатовану чињеницу да је јединствени етно-национални простор Срба разбијен стварањем нових држава. Тако да данас можемо говорити о следећем регионалном размештају српског народа:

- Срби у матичној држави Србији;
- Срби на Косову и Метохији (у највећем делу КиМ Србија као држава не врши никакву власт ни функцију, док је само на северу КиМ њен утицај донекле присутан);
- Срби у Републици Српској као једном од конститутивних ентитета БиХ;
- Срби у независним државама, некадашњим републикама бивше заједничке државе (Хрватској, Македонији и Црној Гори);
- Срби из праве дијаспоре широм света.

На основу резултата у досадашњој анализи сматрамо да осмишљавање и пласман специфичне туристичке понуде, како материјалне тако и нематеријалне културне баштине, српског народа различитих географских области, предела и крајева на западном делу континенталног блока Балканског полуострва, може остварити следеће позитивне циљеве:

- етно-националну хомогенизацију и интеграцију српског народа западног Балкана;
- поправљање, још увек, лошег имића српског народа у свету;
- процес приближавања и успостављање бољих међудржавних односа новостворених балканских држава;
- економске ефекте од развоја туризма за локалне заједнице и др.

Полазећи од фундаменталних облика туристичког кретања (Чомић и др, 2008:146-157) као експликативног оквира уз уважавање већ коментарисаних географских, историјских, етничких, социолошких, политичких, те фактора глобализације, сагледаних у духу тренутних тржишних трендова туристичког развоја и актуелне геополитичке стварности западног Балкана, постављене циљеве могуће је остварити креирањем специфичне туристичке понуде изабраних (реперних) градских насеља и њен пласман кроз *тематске екскурзије*. Споменици, институције, фестивали и врхунски ствараоци заштитни су знак културе и основа за увођење иновација у већ постојеће или креирање нових туристичких понуда (производа). Суштина иновирања је у креативности, интерактивности, бољој интерпретацији и тржишној комерцијализацији која се подстиче од настанка идеје, до решавања проблема, односно развоја идеје и њене примене. Једном имплементирана, иновативно туристичка понуда, мотивационо делује на све субјекте на страни понуде. Од посебног значаја је нематеријално (живо) културно наслеђе којим је српски народ изузетно богат, али је оно у туристичкој понуди мање искоришћено од било ког другог фактора националне привлачности (такође врло репрезентативан фонд материјаног културног наслеђа српског народа је само делимично туристички валоризован).

УНЕСКО идентификује пет области у којима се манифестује нематеријална културна баштина:

- усмену традицију и језик;
- сценску (извођачку) уметност (музику, игру, плес и разноврсне исценације/сценографију, попут етнотеатра, пантомиме или позоришта);
- друштвену праксу, ритуале и празнике (обичаје, веровања, митове, светковине);

- знања и вештине везане за природу и универзум (практична знања у природи,
- лековитом биљу, етнофармацији, народној медицини, паганске народне календаре);
- традиционалну уметност (занати, рукотворине).

Свих пет побројаних области, уз богату материјалну културну баштину изабраних градских насеља, лако могу бити заступљене у новој туристичкој понуди. Мада избор реперних градских насеља, као специфичних идентитета будућих туристичких позорница, може бити предмет ширих и опсежнијих опсервација стручњака различитих наука, за наша истраживања слободни смо предложити следеће градске центре у Републици Српској (БиХ), Хрватској и Црној Гори: Книн, Бања Лука, Источно Сарајево – Пале, Вишеград, Требиње и Херцег Нови. Они би били дестинације тематских екскурзија из Србије, са Косова и Метохије и Срба из дијаспоре. Другу групу градских центара чинили би реперни идентитети матице Србије: Нови Сад, Београд, Неготин, Крагујевац, Нови Пазар – Рашка, Ниш и Врање (са евентуалном екскурзијом до Скопља и Куманова). Они би били одредишта тематских екскурзија из Републике Српске (БиХ), Хрватске, Црне Горе и Македоније. На Косову и Метохији требало би тематске екскурзије и дестинацијска одредишта прилагодити за конкретне екскурзионе групе у зависности из којих географских области долазе (централна Србија и Војводина, суседне земље и Република Српска и дијаспора). Такође за тематска екскурзиона кретања са Косова и Метохије у централну Србију и Војводину осмишљавати различите маршуте и дестинације.

Питања која је овде потребно појаснити су: зашто баш ова реперна градска насеља? Која би клијентела била примарни учесник таквих екскурзија? Одговор на прво питање нудимо кроз оцену два критеријума. Прво, геопрометни положај изабраних дестинација омогућава да се све оне посете у току једног екскурзионог путовања у временском трајању 8-10 дана. Друго, сам појам (топоним) и културна баштина изабраних насеља и њихове непосредне околине асоцирају на њихов етно-национални идентитет одређеног регионалног карактера. Изузетак је Београд који поред националног показује и наднационални (ефекат метрополе) идентитет. Одговор на друго питање произилази из основног циља (потребе) и друштвене оправданости (исплативости) овог облика туризма. Примарну клијентелу тематских екскурзионих кретања чинили би ученици завршних разреда Основне школе. Такве екскурзије биле би обавезни садржај наставних планова и програма и подстицане од стране ресорних министарстава и других државних органа, удружења, клубова, невладиних организација и сличних организација којима је заједнички интерес за оваквом врстом националне едукације. Цена коштања би била већини доступна, док за децу родитеља недовољних примања потпуно бесплатна. Овде се нагласак ставља на друштвено-хуманистичку улогу туризма. Секундарну клијентелу ових екскурзија чиниле би хетерогене и по слободној вољи формиране групе туристичке клијентеле старије животне доби али материјално ситуиране (пензионери) из матице Србије и суседних земаља. Поред њих у овакву врсту екскурзионих кретања обавезно укључивати и различите групе (свих узраста) српске дијаспоре широм света. И код једних и код других, пензионера из матице и група из дијаспоре, оваква кретања била би мотивисана носталгичким осећањима за повратак коренима. Цена коштања њихових тематских екскурзија одговарала би тржишним условима, па би поред едукативно-хуманистичке овде до изражаја долазила и економска улога туризма.

Поред изреченог, чини нам се смисленим да предложимо и један не потпуно иновативан али за ова истраживања врло адаптиван модел – изградњу *тематског етно-националног парка*. По узору на Хенигенов (Hannigan, 2000:3-4) „Град маште“ (Fantasy city) Србија би се могла укључити у списак земаља са тематским парковима. Расположива домаћа стручна литература недовољно обрађује кључне чиниоце успеха у управљању тематским парковима. Добру идеју на ову тему недавно публикује Кресојевић (2012:10-15). Наше мишљење је да избор локације и идејно-планско решење будућег тематског етно-националног парка мора да прође целовиту анализу ширег интердисциплинарног експертског тима. Сигурно је да оправданост за овакве идеје постоји. За потребе нашег истраживања представљамо делимично модификован концепт изградње, брендирања и тржишног пласмана српског етно-националног парка – Срболенд (радно име по узору на светски познати Дизниленд). С обзиром да се ради о тематско-центричном месту, што значи да је све, од забаве до имица парка, подчињено унапред утврђеној теми која је у нашем случају изведена из историје, уметности, архитектуре, фолклора, кулинарске вештине, обичаја... српског народа из различитих области, предела и крајева Балканског полуострва. На просторном обухвату једне дестинације (можда би њену локацију требало потражити у троуглу између

Крагујевца – Тополе – Велике Плане, у билизини међународног коридора Х?), сјединиле би се материјалне и нематеријалне вредности следећих крајева: Срема, Бачке, Баната, Барање, Посавске Славоније, Баније и Кордуна, Босанске крајине, Доњоврпско – Доњобосанског краја, Босанске Посавине и Семберије, Мачве и Колубаре, Подриња и Подгорине, Шумадије, Београдског краја, Западног Поморавља, Великог Поморавља, Стига и Браничева, Карпатске Србије, Балканске Србије, Власине и Крајишта, Јужног Поморавља, Топлице и Јабланице, Метохије, Косова са Дреницом, Ибарско-Копаоничког краја, Старовлашко–рашке висије, Црногорских брда и површи, Високе Херцеговине, Источне Босне, Лике, Ниске Херцеговине и Боке Которске.

Предлог овако организовне и брендиране туристичке понуде културног туризма удружених ресурса са тежиштем на нематеријалном културном наслеђу почива на едукацији и снажном доживљају домаћих (Срби са свих тренутних животних простора) и страних посетилаца кроз интерактивну забаву у узбудљивом амбијенту (куће и дворишта, помоћни објекти, њихов аутентични екстеријер и ентеријер, „укућани“ тј. аниматори, бројни садржаји везани за традицију и обичаје српског народа са ових простора...).

Партнери у овом пројекту би били ресорна министарства Републике Србије и Републике Српске, националне, регионалне и локалне туристичке организације, различита удружења и асоцијације српског народа широм света, микро и мала приватна предузећа, донатори и добротвори из редова српског народа... који би у оваквом пројекту пронашли свој интерес.

Ова идеја у складу је са најновијим УНЕСКО препорукама из Декларације са Шестог регионалног састанка о нематеријалном културном наслеђу Југоисточне Европе, одржаног маја месеца 2012. године у Атини. У њој се инсистира на повећању и јачању сарадње министарстава, фондација, банака, приватних и невладиних организација и других у циљу унапређења ресурса и побољшања вредности нематеријалног културног наслеђа за одрживи развој, социјалну кохезију и економску одрживост локалних заједница.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања у овом раду показују да се бренд и туристички имиџ сваке дестинације мора базирати на њеном аутентичном идентитету. Међутим, идентитет није једном дата и непромењива категорија, он се може кориговати, унапређивати и радикално мењати у складу са духом времена, потребама становништва и захтевима туристичког тржишта. Приликом (ре)конструкције идентитета, неопходно је критички сагледати прошлост и садашњост, како би се на адекватан начин интегрисали у визију жељеног идентитета који ће се градити у будућности. Предложени модели туристичког деловања етно-националне кулутрне баштине српског народа и њихов пласман на регионалном и светском тржишту показују да туризам, у времену које је пред нама, може да буде значајни фактор интеграције и националне хомогенизације српског етно-националног простора западног Балкана. То би подстакло синергију позитивних елемената и фактора (демографских, социо-културних, политичких, економских, еколошких...), која би у почетку зауставила рецесију, а касније обезбедила просперитет и развој српског народа (заједно са другим народима) на геопростору западног Балкана.

Хоће ли се то и остварити зависи, у доброј мери, од тога може ли српска политичка и финансијска елита да препозна туризам као значајно средство за реализацију истакнутих циљева и усмери друштвене потенцијале српског народа у правцу њихове реализације.

ЛИТЕРАТУРА

1. Јовић, С.Г. (2006): *Општа туристичка географија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.
2. Кресојевић, Б. (2012): *Предлог иновативног културно-туристичког производа на основу нематеријалног културног наслеђа у Србији*, Hotellink, том 13, бр. 19-20, Висока хотелијерска школа, Београд.
3. Марковић, Ђ.Ј. (1972): *Географске области СФРЈ (друго издање)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
4. Hannigan, J. (2000): *Fantasy City*, Routledge, London.

5. Цвијић, Ј. (1991): *Сабрана дела, књ.2, Балканско полуострво (друго издање)*, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства и НИРО „Књижевне новине“, Београд.
6. Чомић, Ђ. и др. (2001): *Глобална фуга – глобализација постмодерног туризма*, ДП „Ђуро Салај“, Београд.
7. Чомић, Ђ. и др. (2008): *Основе туризма*, Филозофкси факултет, Универзитет у И. Сарајеву, Пале.

TOURISM AS AN INTEGRATION FACTOR OF THE SERBAIN ETHNIC SPACE IN THE WEST BALKANS

GORAN S. JOVIĆ

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, 71420 Pale, Republic of Srpska

The results of the research in this paper indicate the fact that brand and touristic image of each destination should be based on its authentic identity. However, the identity is not some fixed and unchangeable category, it can be corrected, improved and be radically changed in concordance with the demands of the tourist market. In order to (re)construct the identity, one should critically observe the past and the present to shape the future sin the most appropriate way. The suggested models of touristic action on the ethnic and national cultural heritage of the Serbs and their presentation on the regional and world market indicate the fact that tourism, in future time, may become a significant factor of integration and national homogenization of Serbian ethnic and national space of Western Balkans. This would stimulate the synergy of positive elements and factors (demographic, socio-cultural, political, economic, ecological...), which would initially stop the recession, and it would later provide prosperity and development of the Serbs (and other nationalities) in the geo-area of Western Balkans.

ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ КАО ИНДИКАТОР РАЗВОЈА ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

МИЛИМИР ЛОЈОВИЋ[1], ОБРЕН ГЊАТО[1], СРЂА ПОПОВИЋ[2]

[1]Висока школа за туризам и хотелијертсво, Требиње
[2]Факултет за медитеранске пословне студије Тиват, Република Црна Гора

Сажетак: Проблеми домаћег и иностраног туристичког промета у Републици Српској су разноврсни и бројни. Туристички промет се потврдио као поуздан индикатор развоја и трансформације туризма. Искуства упућују на неопходност постепеног напуштатања масовног и орјентисаност ка селективном туризму, заснованом на међународним стандардима и захтјевима туристичке тражње. Оваква орјентација птерпоставља квалитетан и комплексан туристички производ Републике Српске, што укључује и одговарајуће смјештајне капацитете.

Кључне ријечи: Туристички промет, туристички доласци, туристичка ноћења, смјештајни капацитети, развој.

Abstract: The problems of both local and international tourism traffic frequency in the Republic of Srpska are numerous and variant. Furthermore, the tourist traffic proved to be a reliable indicator of tourism development and transformation. The experience indicates necessity to gradually abandon mass tourism and turn to the selective tourism based upon international standards and tourist demands. Such one orientation stipulates a complex tourist product in RS based upon quality, which further includes the appropriate board and lodging capacities.

Key words: tourist traffic, tourist arrivals, tourist night stays, board and lodging capacities, development.

УВОД

Тенденција раста и развоја туризма, посебно међународног, указује да је туризам брзорастућа „индустрија“, са све већим учешћењм у структури националног дохотка, глобалној економији и културној трансформацији географског простора. Након педесетих година двадесетог вијека он све више постаје масовна појава са све већим учешћем туриста у различитим видовим људских миграција, како на националном тако и међународном плану.

Савремени туризам, са становишта друштвених и економских функција, представља „подручје међузависног, комплементарног и комплексног дјеловања бројних функција, што га карактерише као изразито полуфункционалну појаву“ *(Марковић, 1972, стр. 13)*. Ефекти туризма и његов значај могу се у потпуности сагледати када се међународном туристичком промету додају ефекти домаћег туристичког промета који су знатно већи од међународног *(Унковић, 2004, стр.5)*. Према подацима WTO из 2010.године, у међународном туристичком промету учествовало је 935 милиона учесника, а процјене WTO-е указују да ће у периоду до 2020. године, у међународном туристичком промету, учествовати 1,54 милијарди особа *(Попеску Ј., 201, стр. 3)*.

У Републици Српској туристички промет, након 2000-те године, биљежи раст, што се оцјењује позитивним. Међутим, развијеност туризма Републике Српске, мјерена обимом туристичког промета по становнику, у односу на стање развијених европских земаља, показује огромно заостајање, и то петнаест пута. Дужина боравка туриста мања је за четири пута у односу на туристички развијене европске земље. Учешће туризма у БДП-у је мања за тринаест пута, док се смјештајни капацитети користе 2,5 пута мање. *(Стратегија развоја туризма Републике Српске, 2010-2020)*.

Туристички промет Републике Српске, у периоду 2008- 2012. година, одвија се у условима негативних ефеката економске и финансијске кризе на туристичка путовања. Ипак, полазећи од туризма као *агрегата* хетерогених дјелатности у задовољењу туристичких потреба, он је имао бржи тренд раста него привреда Републике Српске у цјелини.

КАТЕГОРИЈЕ ПОТРОШАЧА У ТУРИЗМУ КАО СУБЈЕКТИ ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА

Анализа туристичког промета као индикатора развоја туризма захтијева анализу категорија потрошача у туризму, а потом и туристичког промета, мјереног обимом туристичких ноћења. Теоретска разматрања категорија потрошача у туризму претпостављају анализу различитих статистичких обухвата туризма и туристичког промета. У теорији и пракси туризма *не* постоји пуна сагласност у погледу дефинисања *туристе* као потрошача туристичких услуга, односно као субјекта туристичког промета. Стога је неопходно дати кратак осврт на различита схватања *туристе* као специфичног потрошача туристичких услуга и главног субјекта туристичког промета *(Унковић, 2004, стр. 17).*

Ријеч *„tour“* у Оксвордском рјечнику означава *„задовољство у путовању са задржавањем у различитим мјестима“,* тј:, особа која путује из задовољства означава *туристу.* Масовни развој међународног туристичког промета условио је појаву првих научних радова из области туризма у Италији, Аустији и Швајцарској. Први значајни рад, који анализира проблеме туризма и туристичког промета с аспекта статистичког обухвата, објавио је Ogilvie (1933) под називом „The Tourist Movement“ (Туристичка кретања).

Значајније повећање међународног туристичког промета у првој половини двадесетог вијека допринијело је, између осталог, прецизнијој дефиницији појма *туристе* и туристичког промета, у оквиру Лиге народа. У вези с тим, Комитет статистичких аспеката Лиге народа је усвојио 1937. године дефиницију страног туристе. Према тој дефиницији страни туриста је *„особа која посјети земљу ван сталног свог мјеста боравка, за период најмање од 24 часа“.* Ова дефиниција се може примијенити и на домаће туристе. Дакле, туриста је *„свака особа која посјећује мјеста ван свог мјеста сталног боравка у периоду дужем од 24 часа“.* Особе које путују на одмор на период краћи од 24 часа могу се третирати као *„екскурзисти“ (OECD, „Internacional Tourism and Tourism Policy in OECD Member Countries“, 1978).* Овом дефиницијом туристе обезбијеђена је јединственост статистичког праћења туристичког промета у међународним размјерама. Наведена формулација усвојена је 1937. године у Комитету статистичких експерата Лиге народа, а прихваћена је и од Статистичке комисије УН и примјењивала се за статистичко праћење међународног туристичког промета до 1963. године.

Појам *„турист“,* усвојен од Комитета статистичких експерата Лиге народа није дао задовољавајуће статистичке резултате конвенционалног праћења и обухватања туристичких кретања на међународном нивоу. Зато је на Конференцији у Риму 1963. године закључено да он буде замијењен појмом *„посјетилац“,* те да се у оквиру туристичког промета обухватају и *„екскурзисти“* (једнодневни посјетиоци). У складу са усвојеном дефиницијом, *посјетилац је свака особа која борави у земљи коју посјећује независно од разлога посјете, осим оних који су дошли због запослења, а групе посјетилаца могу бити „туристи“ и „екскурзисти“ (Унковић, 2004, стр. 24).* Оваква формулација појмова *„посјетилац“, „туриста“ и „екскурзиста“* прихваћена је 1968. године од стране Комисије статистичких експерата Уједињених нација. Даље конвенционално дефинисање ових појмова извршено је на Конференцији Свјетске туристичке организације (WTO) 1991.године.

За статистичко праћење туристичког промета на међународном нивоу користе се Препоруке WTO из 1993. године, које дефинишу три категорије учесника: *посјетилац, туриста и једнодневни посјетилац.* Оваква категоризација сталних посјетилаца прихваћена је од ОУН-а. *(Vellas F. I Becheler L. Internacional Tourism, Machillan Press, London, 1995, str. 3 i WTO, Europe 1999, Madrid, 1999 str. 171.)*

Да би се обезбиједио јединствени систем статистичког праћења развоја туризма на нивоу Републике Српске и БиХ у цјелини, неопходно је да одговарајуће институције прихвате препоруке WTO-е. То, између осталог, претпоставља и одговарајућу категоризацију учесника у туризму. Јединствен статистички третман потрошача у туризму чини се потпуно исправним, јер се сви *„посјетиоци“* третирају као потрошачи туристичких услуга. У категоријалном смислу, туристу као потрошача туристичких услуга, неопходно је посебно третирати из разлога што је он (туриста) основни носиоц тражње туристичких услуга, а тиме и развоја туризма.

СМЈЕШТАЈНИ КАПАЦИТЕТИ КАО НОСИОЦИ ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА

Смјештајни капацитети су предуслов туристичке понуде и развоја туризма. Њихов обим, структура и динамика умногоме су одређени захтјевима туристиче тражње, општим друштвеним развојем, акумулативном способношћу и сл. С друге стране, мрежа смјештајних објеката и квалитет смјештаја дају квалитет туристичкој понуди и представљају битан фактора привлачности и развоја туризма. Уствари, туристичка валоризација простора, између осталог, подразумијева оцјену конкретних смјештајних капацитета за задовољавање туристичких потреба. Преко 2/3 страних ноћења у развијеним рецептивним земљама остварује се у хотелијерству, што указује на приступ развоју туризма и на значај смјештајних капацитета *(Кобошић, 1993, стр.22)*.

Туристичке потребе узроковане су различитим мотивима и имају хетероген карактер. Примарне (смјештај и исхрана) обезбјеђују различити угоститељски капацитети и нарочито хотелијерство, чиме оно добија улогу прворазредног фактора туристичке понуде. Нпр. у европским земљама Медитерана страни туристи за примарне (егзистенцијалне) потребе троше 57% укупних средстава, од чега 25 % за смјештај и 32 % за исхрану *(Кобошић, 1993, стр.15)*.

Обзиром на чињеницу да се преко 50 % туристичке потрошње реализује у хотелијерству, можемо закључити да је туристички промет, остварен у хотелијерству, главни индикатор развоја туризма.

Категоријалност објеката, и с тим у вези квалитет смјештајних капацитета, је важан фактор вредновања туристичких потенцијала Републике Српске, како урбаних тако и руралних простора. Компаративну предност имају туристички центри веће категоријалности, квалитетнијег смјештаја и алтернативне понуде, како у домену природних тако и антропогених вриједности.

Наше анализе су показале да је изградња нових смјештајних капацитета у Републици Српској у тијесној је вези с туристичким вриједностима простора и укупним развојним функцијама, посебно урбаних центара. Овим развој туризма добија нову шансу и у урбаним и у руралним просторима, подразумијевајући све облике, а смјештајни капацитети постају прворазредан фактор туристичког промета.

За потпуније сагледавање обима и структуре смјештајних капацитета у Републици Српској као основе туристичког промета, дајемо преглед у облику слиједећих табела и графикона.

Табела 1: Број објеката за туристички смјештај по врсти, Република Српска 2008-2011.године

Врсте угос.објеката	2008		2009		2010		2011	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Хотели	63	37	62	36	70	36	66	35
Мотели	57	34	62	36	64	33	61	32
Пансиони и преноћишта	36	21	36	20	30	16	26	14
Домаћ. (прив. собе)	-	-	-	-	-	-	-	-
Остало	14	8	14	8,0	28	15	35	19
Укупно	170	100	174	100	192	100	188	100

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

У посматраном периоду, од 2008. до 2011. године, број објеката за смјештај туриста је у порасту. Иако број хотела расте, њихово учешће у укупном броју смјештајних објеката је опало, са 37 % у 2008. години на 35 % у 2011. години. У истом периоду број мотела такође је повећан са 57 у 2008.години на 61 у 2011. години, али је њихово учешће у укупном броју смјештајних објеката смањено са 34 % на 32 % у посматраном периоду. У наведеном периоду смјештајни објекти из категорије *пансиони и преноћишта* у апсолутном нивоу биљеже смањење са 36 на 26 објеката, односно релативно смањење са 21 % у 2008. години на 14 % у 2011. години. Број објеката сврстаних у категорију *остали* је повећан са 14 у 2008. години на 35 у 2011. години. Учешће ове категорије туристичког смјештаја у укупном броју туристичких објеката кретало се од 8 % у 2008. години до 19 % у 2011. години. Апсолутно и релативно повећање ове категорије туристичког смјештаја говори о томе да је у посматраном периоду дошло до помјерања у сегментима туристичке тражње према смјештајем за индивидуалне туристе и мање туристичке групе, што се односи на објекте из категорије *остали*, у којој доминантно мјесто припада здравствено-рекреативним, што указује на пораст промета у домену здравственог туризма.

Графикон 1: Учешће објеката по врсти у укупном броју објеката за туристички смјештај, Република Српска 2011. године

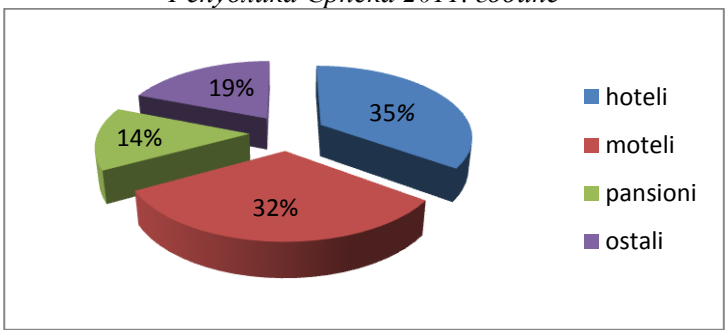

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Услужни капацитет смјештајних објеката изражава се бројем соба, а услужни капацитет соба бројем лежаја, односно кревета. У 2008. години Република Српска располагала је смјештајним капацитетом од 3952 собе, односно 8424 кревета. У 2011.години, у односу на 2008, број соба је повећан за 5,2% и износио је укупно 4149, а број кревета за 4,7% , и износио је укупно 8888.

Табела 2: Број соба и кревета по врсти за туристички смјештај (услужни капацитет), Република Српска 2008-2011. године

Врста смјештајних објеката	2008				2009				2010				2011			
	собе		кревети		собе		кревети		собе		кревети		собе		кревети	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
Хотели	2582	65	5525	66	2645	66	5654	66	2696	63	5648	63	2620	63	5484	62
Мотели	699	18	1433	17	745	18	1513	18	793	19	1643	18	741	18	1582	18
Пансиони и преноћишта	457	12	944	11	436	11	889	10	331	8	683	8	309	7	671	7
Домаћинства (пр.собе)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Остало	214	5	522	6	207	5	492	6	428	10	1013	11	479	12	1151	13
Укупно	3952	100	8424	100	4033	100	8545	100	4248	100	8987	100	4149	100	8888	100

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

У посматраном периоду (2008-2011) број соба и кревета у хотелима је порастао са 2582 у 2008. години на 2620 у 2011. години, односно за 1,5 %, а број кревета се смањио са 5525 у 2008. години на 5484 у 2011.години, или за 0,7%. Посматрамо ли учешће броја соба и учешће броја кревета у хотелима у односу на укупан број соба и укупан број кревета у свим туристичким објектима, видљиво је опадање учешћа соба са 65% у 2008. години на 63% у 2011. години, а кревета са 66% у 2008. години на 62% у 2011. години.

Графикон 2: Учешће броја соба по врсти објеката у укупном броју соба за туристички смјештај, Република Српска 2011. године

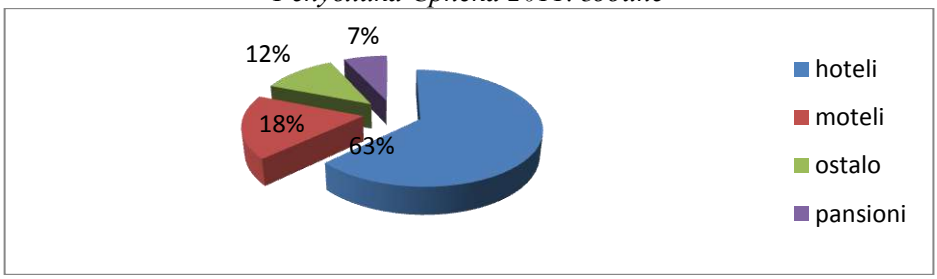

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

У евидентираним мотелима Републике Српске, у истом периоду, број соба са 699, колико их је било 2008. године, порастао је на 741 у 2011. години, или за око 6 %. Такође, број кревета у мотелима је порастао са 1433 у 2008. години на 1582 у 2011. години, или за око 10 %. Учешће броја

соба у мотелима у укупном броју соба у посматраном, периоду није се мијењало, док се учешће броја кревета у истом периоду повећало са 17% на 18%. Велики пад броја соба у посматраном периоду остварен је у *пансионима и преноћиштима,* са 457 у 2008.години, на 309 у 2011. години, а број кревета са 944 у 2008. години, на 671 у 2011.години, односно за 29%. Број соба у категорији „*остало"* повећао се са 214 у 2008. години на 479 у 2011. години, а број кревета са 522 у 2008. на 1151 у 2011. години. Учешће категорије „*остало"* у укупном броју кревета, у периоду 2008-2011. се повећало са 6% на 13%.

Графикон 3: Учешће броја кревета по врсти објеката у укупном броју кревета за туристички смјештај, Република Српска 2011.године

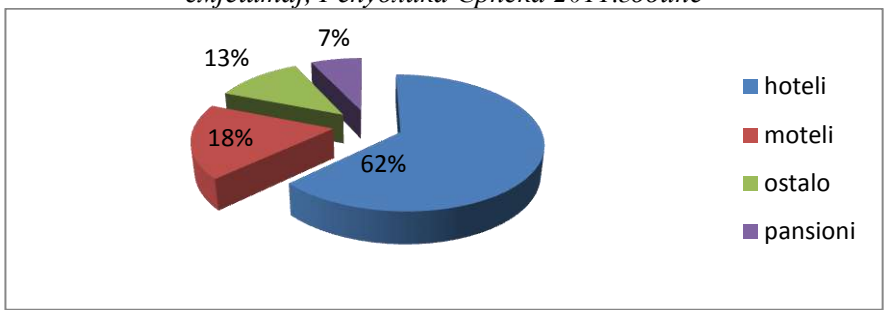

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Анализа смјештајних капацитета Републике Српске показује извјестан раст и развој у овом сегменту туристичке понуде. Међутим, структура смјештајних објеката и њихов услужни капацитет нису задовољавајући. Првенствено, недостају објекти већих смјештајних могућности, што подразумијева и пратеће садржаје туристичке тражње. Ово се односи првенствено на недостатак већих хотела у планинским туристичким центрима.

Индикативан је пораст броја смјештајних објеката са мањим услужним капацитетом *(мотели, пансиони и преноћишта),* на основу чега се може закључити да су у функцији повећаног транзитног и пословног туризма. У структури основних смјештајних капацитета доминантно учешће имају *хотели и мотели*. У назначеном периоду апсолутно је занемарена изградња мањих тржишту прилагодљивих и све траженијих објеката *(апартмани, туристичка насеља и сл.).* Такође, у истом периоду (2008-2011) учешће *домаћинстава* (приватне собе), у укупној смјештајној понуди, било је незнатно. Имајући у виду рурални потенцијал Републике Српске, и могућности развоја руралног туризма, могуће је претпоставити све веће потребе за овом врстом смјештаја.

Искориштеност смјештајних капацитета у посматраном периоду (2008-2011) карактерише низак ниво, до 20%.[1] Међутим, евидентно је стално повећање искориштености капацитета објеката здравствено-рекреативног типа (до 70%)[2], што упућује на закључак о перманентном расту тражње у сфери здравствено-рекреативног туризма. Повољни резултати у погледу искориштености смјештајних капацитета, у посматраном периоду, остварује се и кроз MICE туризам, што позитивно утиче на просторну и временску дистибуцију туристичког промета.

ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Туристички промет је показатељ туристичких кретања и показује број туристичких долазака, туристичких ноћења и туриста у туристичком мјесту. У суштини, он представља збирни показатељ реализације туристичког „производа".

Утицај туристичког промета на развој туризма неопходно је посматрати са три аспекта: обима, динамике и структуре. Анализом ових компоненти могуће је сагледати значај и утицај туристичког промета на развој туризма туристичких мјеста, туристичких регија или Републике Српске у цјелини.

[1] Сопствени прорачун на основу статистичких показатеља Републичког завода за статистику Републике Српске

[2] Сопствени прорачун на основу статистичких показатеља Републичког завода за статистику Републике Српске

Табела 3: Број долазака и ноћења туриста, Република Српска, 2008-2012. године

Година	Туристички доласци			Туристичка ноћења			Просјечна дужина боравка (дани)	
	домаћи	страни	укупно	домаћи	страни	укупно	домаћи	страни
2008	139961	101184	241145	388739	237103	625842	2,7	2,3
2009	133047	93910	226957	355481	208610	564091	2,6	2,2
2010	141201	95085	236286	370879	206923	577802	2,6	2,2
2011	140405	97389	237794	387869	226768	614637	2,7	2,3
2012	139239	101975	241214	384862	244786	629648	2,7	2,4

Извор: статистички годишњак Републике Српске; додатак-сопствени обрачун

Графикон 4: Број долазака и ноћења туриста, Република Српска, 2008-2012. године

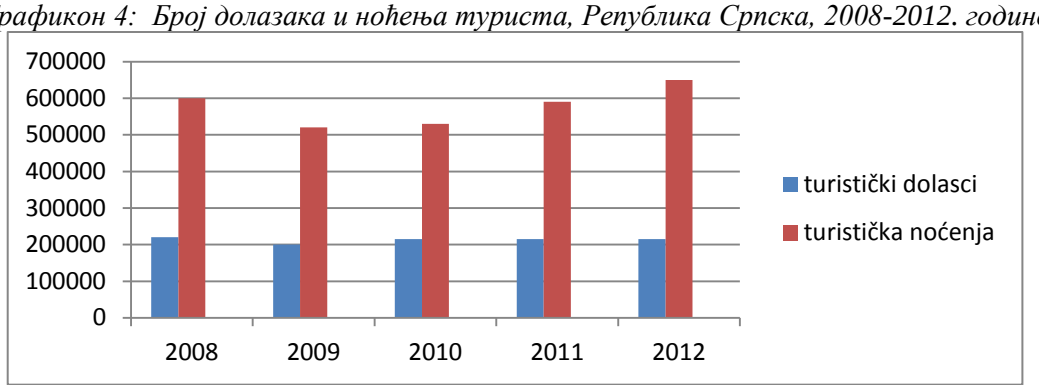

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Број долазака домаћих и страних туриста остварених у 2008.години у односу на 2012. годину указује на извјесне промјене. Основна је констатација да се број долазака није битније мијењао, док се дужина боравка односно број ноћења повећавао. Број ноћења страних и домаћих туриста имао је пад у 2009. години у односу на 2008. за 10%, да би у 2012.години имао раст од 11%.

У посматраном периоду (2008-2012) просјечна дужина боравка домаћих туриста износила је 2,7 а страних 2,3 дана. Краћи боравак страних туриста у односу на боравак домаћих резултат је све већег учешћа пословног туризма у туристичком промету Републике Српске.

Графикон 5: Доласци домаћих и страних туриста, Република Српска, 2008-2012. године

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Графикон 6: Ноћења домаћих и станих туриста, Република Српска, 2008-2012. године

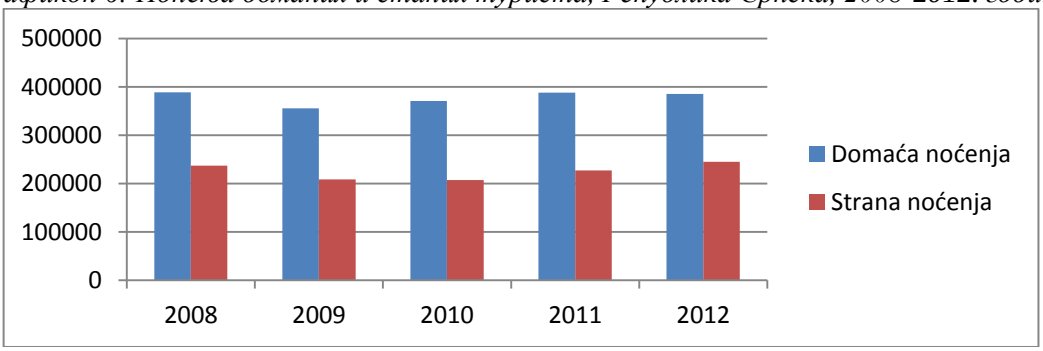

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Табела.4: Доласци туриста по врсти објеката за смјештај, Република Српска, 2008-2011. године

	Смјештајни објекти	2008.	2009.	2010.	2011.
Домаћи туристи (доласци)	Хотели	96563	86138	96670	94329
	Мотели	21321	23841	19484	18635
	Пансиони и преноћишта	13912	14428	8322	9358
	Домаћи (пр.собе)	-	-	-	-
	Остало	8165	8640	16725	18083
	Укупно	139961	133047	141201	140405
Страни туристи (ноћења)	Хотели	77477	70960	76064	80197
	Мотели	13635	12558	11930	8050
	Пансиони и преноћишта	5402	5051	3332	4327
	Домаћи (пр.собе)	-	-	-	-
	Остало	4670	5341	3759	4815
	Укупно	101184	93910	95085	97389
Укупно	Хотели	174040	157098	172734	174562
	Мотели	34956	36399	31414	26685
	Пансиони и преноћишта	19314	19479	11654	13685
	Домаћи (пр.собе)	-	-	-	-
	Остало	12839	13981	20484	22898
	Укупно	241145	226957	236286	237794

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Будући да хотели, у односу на остале смјештајне објекте у Републици Српској, располажу већим услужним капацитетима, логично је да се у њима оствари највећи број туристичких долазака и туристичких ноћења. Број долазака у хотеле, са 174040, у 2008.години, порастао је на 174562 у 2011. години. Број долазака у мотеле, у истом периоду (2008-2011), имао је пад, са 34956 у 2008. години на 26685 у 2011. години, или за 23,7%. Такође, доласци у *пансионе и преноћишта* су имали смањење за 29,2%, у апсолутном износу за 5629 долазака. Међутим, број долазака у категорију *остало* знатно се повећао, са 12839 у 2008. години на 22898 у 2011. години, односно за 44 %. У истом периоду, домаћи туристи у односу на стране, остварили су већи број долазака у свим врстама смјештајних објеката.

Табела 5: Ноћења туриста по врсти објеката за смјештај, Република Српска, 2008-2011. године

	Смјештајни објекти	2008.	2009.	2010.	2011.
Домаћи туристи (ноћења)	Хотели	288753	250204	223196	219679
	Мотели	36346	37337	28651	27401
	Пансиони и преноћишта	20942	21941	14549	15867
	Домаћи (пр.собе)	-	-	-	-
	Остало	42968	45999	104483	124922
	Укупно	388739	355481	370879	387869
Страни туристи (ноћења)	Хотели	192601	165168	164801	184578
	Мотели	26146	23698	23124	16145
	Пансиони и преноћишта	10356	10386	7081	11678
	Домаћи (пр.собе)	-	-	-	-
	Остало	7999	9358	11917	14367
	Укупно	237103	208610	206923	226768
Укупно	Хотели	481354	415372	387997	404257
	Мотели	62493	61035	51775	43546
	Пансиони и преноћишта	31298	32327	21630	27545
	Домаћи (пр.собе)	-	-	-	-
	Остало	50697	55357	116400	139289
	Укупно	625842	564091	577802	614637

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Највеће промјене у оставреном туристичком промету, мисли се на број ноћења, тичу се хотелских смјештајних капацитета. Наглашен пад броја ноћења у хотелима посљедица је застарјелости капацитета, слабијег квалитета услуга, неконкурентности цијене, с једне, и све већег броја новоизграђених мањих смјештајних објеката и квалитетнијег туристичког производа, што укључује и конкурентност цијене услуга, с друге стране.

Табела.6: Доласци туриста по врсти мјеста, Република Српска, 2008-2011. године

		Бањска мјеста	Планинска мјеста	Остала турист. мјеста	Остала мјеста	Укупно
Домаћи туристи (ноћења)	2008	30765	27074	68696	13426	139961
	2009	23125	27056	71833	11033	133047
	2010	32140	25683	72030	11348	141201
	2011	34577	22539	71763	11526	140405
Страни туристи (ноћења)	2008	9730	21435	62057	7962	101184
	2009	7138	17731	62203	6838	93910
	2010	10506	16498	59363	8718	95085
	2011	13159	14866	61018	8346	97389
Укупно	2008	40495	48509	130753	21388	241145
	2009	30263	44787	134036	17871	226957
	2010	42646	42181	131393	20066	236286
	2011	47736	37405	132781	19872	237794

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

За потпунија и поузданија истраживања туристичког промета по врсти туристичких објеката неопходне су прецизније дефиниције и разграничење неких појмовних категорија, као што су *остала туристичка мјеста* и *остала мјеста*.

Табела 7: Ноћења туриста по врсти мјеста, Република Српска, 2008-2011. године

		Бањска мјеста	Планинска мјеста	Остала турист. мјеста	Остала мјеста	Укупно
Домаћи туристи (ноћења)	2008	195611	65376	107148	20604	388739
	2009	161250	64021	109090	21120	355481
	2010	181151	58410	105374	25944	370879
	2011	205972	51142	108616	22139	387869
Страни туристи (ноћења)	2008	41789	69183	110994	15137	237103
	2009	27830	56455	111461	12864	208610
	2010	42037	46176	98990	19720	206923
	2011	53123	43003	109019	21623	226768
Укупно	2008	237400	134559	218142	35741	625842
	2009	189080	120476	220551	33984	564091
	2010	223188	104586	204364	45664	577802
	2011	259095 (42,2%)	94145 (15,3%)	217635 (35,4%)	43762 (7,1%)	614637 (100%)

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Највећи обим туристичког промета у Републици Српској, у периоду 2008-2011. године, мјерен бројем ноћења, остварен је у *бањским мјестима*, слиједе *остала* туристичким мјестима и *планинска* мјеста. Слиједи закључак да се туристички промет шири на већи број туристичких мјеста, те да је акценат на здравствено-рекреативним центрима.

Структура туристичког промета у *бањским мјестима* је релативно неповољна. Доминантно учешће имају домаћа туристичка ноћења (80%) док у *планинским мјестима* и *осталим туристичким мјестима* учешће домаћих туристичких ноћења износи око 50%.

Табела.8:Доласци и ноћења туриста по мјесецима у 2012.години, Република Српска

	2012	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Домаћи туристи (доласци)	139244	8571	7749	11078	11178	15390	16410	11379	9760	12981	12085	11759	10904
Страни туристи (доласци)	101975	7185	6032	8116	8333	9159	9570	10164	10306	9518	9492	6935	7165
Укупно	241219	15756	13781	19194	19511	24549	25980	21538	20066	22499	21577	18694	18069
Домаћи туристи (ноћења)	384862	23603	21835	26977	28396	42440	43216	39991	38185	38547	32619	26042	23011
Страни туристи (ноћења)	244786	23239	19626	21169	17185	20991	18723	23020	24456	20286	22837	17721	15533
Укупно	629648	46842	41461	48146	45581	63461	61939	63011	62641	58833	55456	43763	38544

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Графикон 7: Доласци туриста по мјесецима у 2012. години, Република Српска

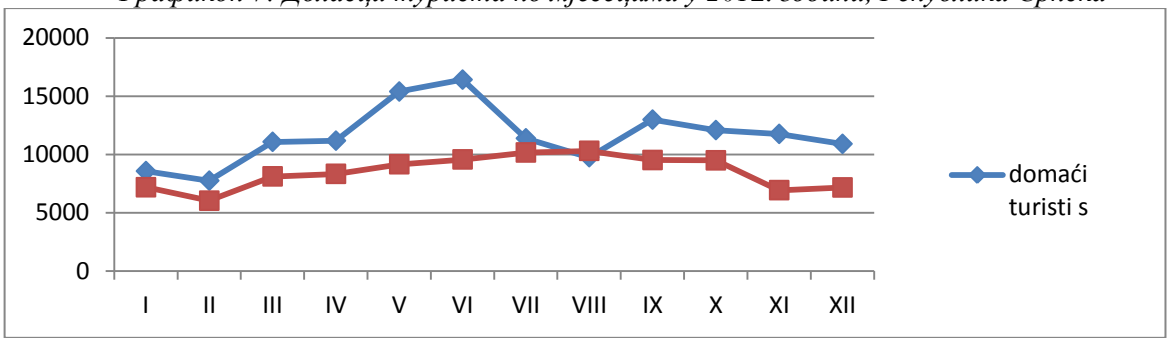

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Графикон 8: Ноћења туриста по мјесецима у 2012. години, Република Српска

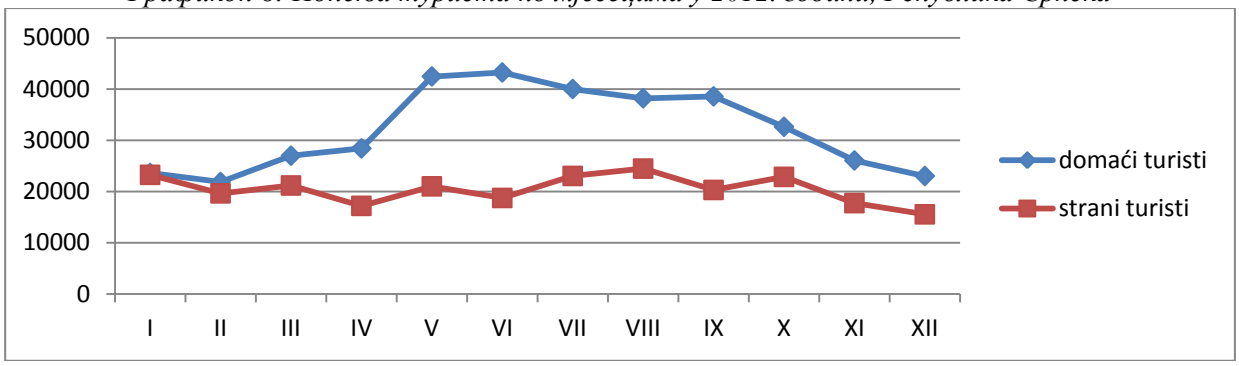

Извор: Републички завод за статистику Републике Српске

Анализа домаћег и страног туристичког промета по мјесецима, за 2012. годину, показује сезонску концентрацију. Највећи број долазака домаћих туриста, у испитиваном периоду, остварен је у љетним мјесецима, у мају и јуну, док је најмање долазака остварено у јануару и фебруару, што је, на први поглед, нелогично, с обзиром на високо учешће *планинских мјеста* у туристичком промету. Повећано учешће домаћих туристичких долазака у љетном периоду остварено је у *бањским* мјестима. То указује на тренд развоја здравственог и конгресног, те транзитног туризма у љетним мјесецима.

У *осталим* туристичким мјестима, а највише у градовима, повећан обим долазака домаћих туриста у директној је вези с повољнијим условима развоја пословног туризма у љетњем дијелу године. Остварена ноћења страних туриста, у посматраном периоду, у смислу временске концентрације, показују сличност са оствареним ноћењима домаћих туриста.

ЗАКЉУЧАК

Анализа домаћег и иностраног туристичког промета Републике Српске показала је различито учешће појединих категорија смјештаја, различиту концентрацију туриста у појединим дијеловима године, те упутила на закључак о различитој развијености појединих врста туризма. Такође, анализе туристичког промета су показале неповољну структуру туриста. Доминантно учешће имају домаћи туристи, а у оквиру страних већину чине туристи из непосредног регионалног окружења, највише из Србије.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Статистички годишњак Републике Српске 2012*., Републички завод за статистику Републике Српске.
2. *Стратегија развоја туризма Републике Српске за период 2010-2020. године (2011)*: Универзитет у Бањој Луци .
3. Унковић С., Зечевић Б. (2004): *Економика туризма*, Београд.
4. Попеску Ј (2011): *Менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Сингидунум, Београд
5. Марковић С.,З. (1972): *Економика туризма*, Школска књига, Загреб .
6. Станковић С. (2003): *Туризам-заштита и валоризација* , СГД, Београд.
7. *Зборник радова, Трећи конгрес српских географа* (2011): Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
8. Гњато Р.,и група аутора (2005): *Република Српска- туристички потенцијали*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.
9. Кобашић А. (1993): *Пословање угоститељских предузећа*, Дубровник.
10. Ogilvie F.W. (1933): „*The Turist Movement*“, London .
11. Vellas F. I. Becheler L. (1999); *Internacional Tourism*, Machillan Press, London, 1995., i WTO Europe 1999, Madrid.
12. OECD, *Internacional Tourism and Tourism Policy in OECD Member Countries“,* 1978.

THE TOURIST TRAFFIC AS AN INDICATOR OF THE TOURISM DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

MILIMIR LOJOVIĆ[1], OBREN GNJATO[1], SRĐA POPOVIĆ[2]

[1]College of Tourism and Hotel Management in Trebinje
[2]The Faculty of Mediterranean Business Studies, Tivat, Montenegro

The analysis of local and international tourist traffic frequency in the Republic of Srpska indicated differences in usage of specific lodging capacities. Furthermore, it designated different levels of development of specific types of tourism. In addition, the tourist traffic analysis pointed out an unfavorable tourist structure. The tourism is dominated by local tourists, whereas most international tourists are those coming from the neighboring countries, first of all from Serbia.

MAKROEKONOMSKE IMPLIKACIJE RAZVOJA TURIZMA REPUBLIKE SRPSKE

NEBOJŠA BOMEŠTAR, DRAGANA POPOVIĆ

Ekonomski institut d.o.o., Banja Luka

Abstrakt: U svim strateškim dokumentima zemalja okruženja pa tako i Republike Srpske, turizmu se u posljednje vrijeme posvećuje posebna pažnja, kako zbog samog njegovog razvoja, tako i zbog izraženog uticaja na ukupni razvoj zemlje. Ekonomski značaj turizma ogleda se u multiplikativnom dejstvu na privredu, prvenstveno u njegovom uticaju na bruto domaći proizvod i komplementarne djelatnosti koje zajednički čine turističku privredu, kao i na platni bilans, ukupnu zaposlenost i investicione procese. Bogatstvo određenog geografskog područja turističkim resursima prestavlja komparativnu prednost u privrednom razvoju. Međutim, redovno praćenje i primjena novih svjetskih trendova u razvoju turizma, kao i konstantno upotpunjavanje turističke ponude predstavlja osnovu razvoja, kako ove djelatnosti, tako i privrede u cjelini. U radu se govori o fundamentalnom značaju turizma kao faktora koji podstiče kružni tok ekonomskih procesa i koji putem multiplikativnih efekata doprinosi opštem privrednom razvoju.

Ključne riječi: turizam, prirodni i antropogeni potencijali, ekonomski razvoj, BDP

Abstract: In all strategic documents of surrounding countries as well as the Republic of Srpska a special attention has been recently given to tourism because of its importance to the overall development of the country. The economic importance of tourism reflects as a multiplicative effect on the economy. Primary, it reflects through its impact on gross domestic product and complementary activities which make all together the tourism industry, as well as on payment balance, total employment, and investment processes. Also, when some geographical area is rich with tourism resources, it gives a comparative advantage to the economic development, but to use such adventages properly, regular monitoring and applying of new trends in tourism development are necessary. This paper deals with fundamental importance of tourism as a factor that stimulates the cicular flow of economic processes and contributes to the overall economy development through its multiplicative effects.

Key word: tourism, natural and anthropogenic potential, economy, trends, development, GDP

UVOD

Međunarodni turizam je u stalnoj ekspanziji. Posmatrajući sa aspekta broja učesnika turizam je svakako najmasovnija pojava u globalnim razmjerama. Globalni trendovi na međunarodnom turističkom tržištu izazvali su integraciju turističkih subjekata, ali i segmentaciju turističkog tržišta. Kada govorimo o razvoju turizma, onda prvenstveno trebamo naglasiti da je on blisko povezan sa prostornim okvirom u kojem se nalazi turistički resurs, te se iz tog razloga mnogo više vezuje za lokalni i regionalni nego za globalni nivo.

Turistički resursi su ona prirodna ili društvena dobra koja se mogu turistički valorizovati (iskoristiti), odnosno one pojave, procesi, objekti i sl. koje turisti (i izletnici) posjećuju. Takođe, kada je određeno geografsko područje bogato turističkim resursima to mu daje komparativnu prednost u privrednom razvoju, ali ne i garanciju za uspješan turistički razvoj.

Turizam se primarno razvija na prostorima koji imaju za to odgovarajuće prirodne i društvene karakteristike. Na osnovu toga, cjelokupna turistička ponuda zasniva se na karakteristikama i svojstvima resursa (prostora), pa ako neki prostor ne raspolaže prirodnim ili društvenim resursom visokog stepena privlačnosti, nemoguće ga je bilo čime nadopuniti. S druge strane, turistička (i ekonomska) vrijednost resursa ne može se ocijeniti samo na osnovu njegove atraktivnosti, estetike i značajnosti već i drugih elemenata vrednovanja turističkih resursa, kao što su stepen atraktivnosti, povoljnost geografskog položaja, udaljenost i saobraćajna povezanost sa emitivnim turističkim tržištima (tržištima potražnje), veličina izvora potražnje, položaj resursa u odnosu na glavne turističke tokove, položaj prema konkurentskim i komplementarnim turističkim prostorima itd.

Atraktivnost turističkog resursa jeste sposobnost specifičnog elementa ili kombinacije elemenata turističke ponude u privlačenju većeg broja posjetilaca na određeno područje s ciljem ekonomske valorizacije. Turističke atrakcije su sve prirodne ili društvene pojave, objekti, procesi i rijetkosti koje privlače privremene posjetioce i koje se mogu turistički i ekonomski valorizovati te na taj način postati

jedan od značajnih faktora primarne turističke ponude. Prirodni turistički resursi predstavljaju ukupnost svih prirodno-geografskih uslova koji mogu uticati na turističku ponudu mjesta, regije ili zemlje. Oni u osnovi imaju rekreativna svojstva, odnosno utiču na fiziološke funkcije čovjeka (osvježenje, oporavak, odmor) dok antropogeni turistički resursi u pravilu djeluju na psihičke funkcije čovjeka, odnosno zadovoljavaju njegove kulturne potrebe (mada i neki prirodni resursi imaju to svojstvo).

Korištenje prirodnih i antropogenih resursa moguće je samo uz odgovarajuću turističku infrastrukturu. U odnosu na primarnu turističku ponudu koja predstavlja glavni motiv dolaska turista, egzistencijalne potrebe turista u destinaciji zadovoljava sekundarna turistička ponuda (ugostiteljski objekti poput hotela i drugih oblika smještaja, zatim trgovine, sportsko-rekreativni i zdravstveni sadržaji i dr.). Primarna i sekundarna turistička ponuda moraju biti usklađene po svojim kvalitativnim svojstvima u cilju optimalne valorizacije resursa i postizanja odgovarajućih ekonomskih efekata.

Pored usklađenosti primarne i sekundarne turističke ponude potrebno je obratiti pažnju i na aktuelne turističke trendove, odnosno redovno praćenje i primjenu novih svjetskih trendova u razvoju turizma, kao i konstantno upotpunjavanje turističke ponude što predstavlja osnovu razvoja, kako ove djelatnosti, tako i privrede u cjelini.

ULOGA I ZNAČAJ TURIZMA NA GLOBALNOM NIVOU

Tokom proteklih šest decenija turizam je doživio ekspanziju i diverzifikaciju, postavši tako jedna od najbrže rastućih sektora privrede. Tokovi kapitala, roba, tehnologija i znanja povezali su mnogobrojna tržišta u jedno, zavisno, svjetsko tržište. S druge strane, razvoj transporta i tehnologija podstakao je fragmentaciju proizvodnih troškova na svjetskoj skali i realokaciju nekonkurentnih industrija. Da bi se na najbolji način objasnio značaj razvoja turizma na jednom području i razlog zbog čega Republika Srpska treba da provodi plansku politiku njegovog razvoja, u ovom poglavlju će se prikazati trend povećanja broja međunarodnih turista širom svijeta i uticaj turizma na BDP i zapošljavanje.

Posmatrajući razvoj turizma od Drugog svjetskog rata pa do danas, niz faktora je uticao na to da u malom vremenskom razdoblju turizam postane globalni fenomen. Prema UNWTO-oj turističkoj viziji do 2030. godine, koja je postala referenca za međunarodne turističke prognoze na svjetskom nivou, na narednoj slici dat je prikaz međunarodnih turističkih kretanja od 1950. do danas, kao i procjene do 2030. godine.[1] Ključni rezultat turističkih prognoza do 2030. godine temelji se na kvantitativnoj projekciji međunarodne turističke tražnje baziranoj na periodu od preko 20 godina, gdje je 2010. bazna a 2030. završna godina. Navedena prognoza obogaćena je analizom društvenih, ekonomskih, političkih, ekoloških i tehnoloških faktora, koji su oblikovali turizam u prošlosti i koji će uticati na ovaj sektor u budućnosti.

Slika 1: Međunarodni turistički dolasci za period 1950-2030. godine

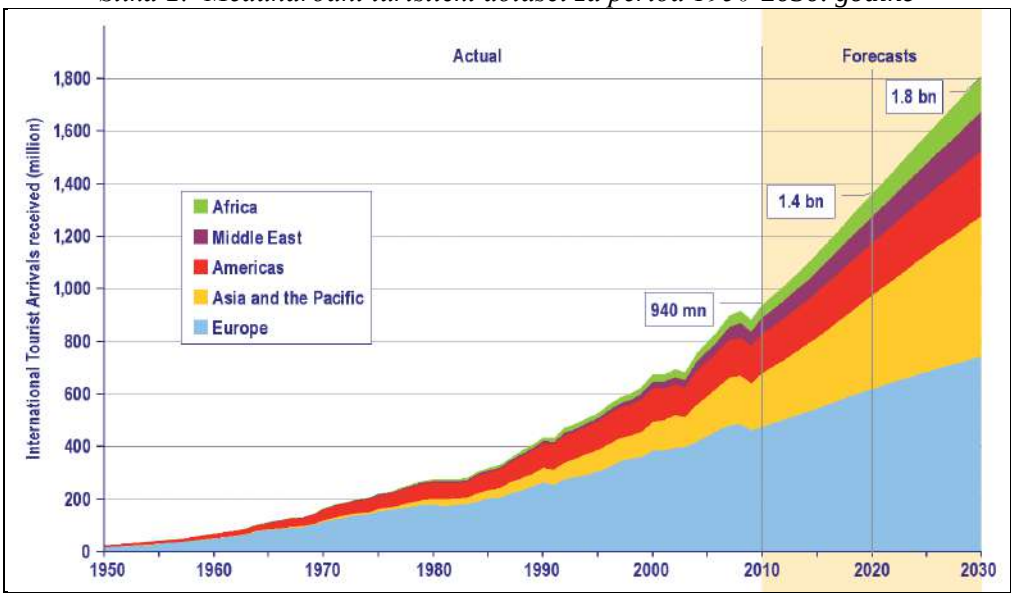

Izvor: Tourism Highlights 2012,(World Tourism Organization, http://www.unwto.org,)

[1]UNWTO – United Nations World Tourism Organization

Prema navedenim prognozama, očekuje se prosječno povećanje broja međunarodnih turista širom svijeta za 3.3% godišnje u periodu od 2010. do 2030. godine što u apsolutnom iznosu predstavlja godišnji porast od 43 mil. Poređeno sa periodom 1995-2010. godina kada je povećanje broja turista iznosilo 28 mil., planirani porast broja turista do 2030. godine predstavlja značajan skok i odličnu osnovu za planiranje razvoja turističke infrastrukture, ali i ekonomskog razvoja uopšte.[2]

Podaci koji idu u prilog turističkom razvoju Republike Srpske jesu i predviđanja da će dolasci međunarodnih turista u područja čije su privrede u razvoju, kao što su Azija, Latinska Amerika, centralna i istočna Evropa, istočna mediteranska Evropa, Bliski Istok i Afrika, rasti dvostukim tempom od +4.4%, u odnosu na razvijene ekonomije gdje će taj rast biti +2.2% godišnje. Drugim riječima, 2030. godine od ukupnog broja međunarodnih turističkih posjeta, njih 57% će biti ostvareno u zemljama u razvoju, što predstavlja značajnu osnovu za dugoročno planiranje razvoja ovog segmenta privrede.

Analiza kretanja međunarodnog turizma u razdoblju od 1950. do danas pokazuje da se broj međunarodnih dolazaka povećao više od 28 puta, dok su prihodi od međunarodnog turizma porasli čak nešto više od 220 puta. Uprkos negativnim ekonomskim kretanjima, socijalnim nemirima i političkim previranjima, međunarodni turistički dolasci su praktično imali neprekidan rast – od 277 miliona u 1980, 528 miliona u 1995, na više od 1 milijarde turista u 2012. godini. Globalna ekonomska kriza je, kao što se može vidjeti na prethodnoj slici, ostavila traga i na turizam, ali se svjetska turistička industrija već u 2010. godini oporavila.

Razlozi zbog kojih se odvijaju turistička putovanja su svrstana u tri grupe, i to slobodno vrijeme, rekreacija i odmori; posjete porodici i prijateljima, zdravstveni i drugi razlozi kao i putovanja zbog profesije, odnosno posla. Manja grupa ispitanika nije navela razloge turističkih putovanja.

Grafikon 1: Razlozi za turistička putovanja

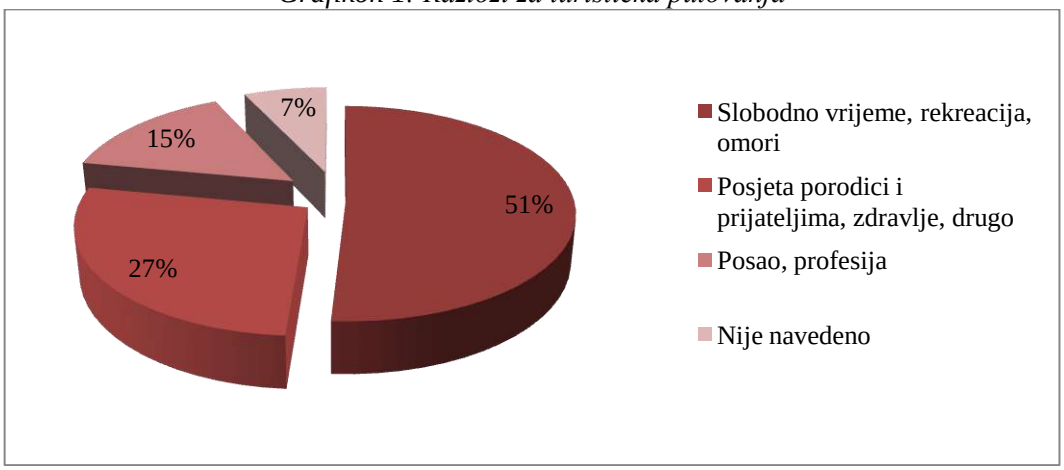

Izvor: UNWTO Tourism Highlights, World Tourism Organization, No 4, .2012 Editon

Najveći procenat otpada na grupu putovanja slobodno vrijeme, rekreacija i odmori (51%), zatim na posjete porodici i prijateljima, zdravlje i drugo (27%), posao/profesija (15%) u najmanje zastupljenoj grupi od 7% nisu navedeni razlozi putovanja.

Svojim fizičkim obimom, masovnošću korisnika te finansijskom vrijednošću direktne ili indirektne potrošnje, turizam pokazuje koliki značaj, u svjetskim razmjerama, ima na ukupan privredni razvoj. Prema procjenama Svjetske turističke organizacije, međunarodni turizam ima konstantan rast, što svjedoči broj od preko milijardu međunarodnih turističkih dolazaka, čime se turizam postavlja na poziciju jednog od najvećih svjetskih privrednih sektora, sa učešćem od 9% u globalnom BDP-u, 6% u ukupnoj svjetskoj trgovini, generiše jedno od 12 radnih mjesta i učestvuje sa 8% u ukupnom izvozu nerazvijenih zemalja svijeta.[3] Osim toga, ne mogu se zanemariti ni drugi efekti i uticaji koje turizam ima na ukupni društveni razvoj, gdje treba prvenstveno pomenuti kulturne, socio-psihološke, ekološke, političke i druge uticaje razvoja turizma na ukupne društvene prilike.

[2]UNWTO Tourism Highlights, World Tourism Organization, 2012 Editon

[3]Izvor: UNWTO World Tourism Barometar, World Tourism Organization, 2013 Editon i UNWTO Tourism Highlights, World Tourism Organization, 2012 Editon

TURISTIČKI TRENDOVI U SVIJETU

Pravilno pozicioniranje turizma, kao što je u prethodnom poglavlju rečeno, na dinamičnom i konkurentnom međunarodnom turističkom tržištu uslovljeno je praćenjem savremenih trendova kroz koje se identifikuje kretanje potražnje, nove tržišne prilike, područja mogućih ulaganja i infrastrukturne potrebe.

Činjenica koju ne treba zanemariti jeste da se ponašanje turista u poslednjih 30 godina znatno promjenilo, što značajno utiče i na turističku potažnju, a što je direktno vezano i sa adekvatnom turističkom ponudom. Promjene se najviše ogledaju u tome što turisti sada imaju sve manje vremena za duge odmore i više se odlučuju za veći broj kraćih. Takođe, značajno je da dolazi do porasta potreba za "iskustvenim putovanjima", odnosno turisti imaju potrebu da aktivnim oblikom odmora da osjete, vide i dožive destinaciju u koju odlaze. S tim u vezi je i povećanje potrebe za relaksacijom, jeftinijim oblicima turističkih proizvoda i aranžmana, kao i potražnje za novim i bližim turističkim destinacijama. U ovom smislu, turizam RS treba da vidi svoju šansu i iskoristi domaće prednosti radi što uspješnijeg plasmana RS kao nove turističke destinacije u Evropi.

Sve češći je pojam „novi turisti" (Poon, 1993, WTTC, 2003) koji su odlučni u tome da posjete destinacije sa istorijskim atrakcijama, tradicijom u kulturi, manifestacijama i festivalima. „Novi turisti" bježe od standardizacije i žele nešto novo, a Bosna i Hercegovina, odnosno Republika Srpska je još uvijek neistražena destinacija, što predstavlja njenu komparativnu prednost.

Kod novih turista više ne igra ulogu da li nešto sebi mogu da priušte, već da li žele to da urade. Cijena jeste bitan ali ne i presudan faktor, već je važnije da li kupac osjeća da je primio vrijednost za novac, tj. da to što je platio vrijedi tog novca. Turisti su u potrazi za domaćim proizvodima zemlje u kojoj dolaze, gastronomijom, običajima, kulturom, tradicijom, itd.

U nastavku izdvajamo deset opštih trendova koje treba pratiti i u skladu s njima graditi buduću turističku ponudu:[4]

1.***Demografska kretanja*** – Proces starenja stanovništa zahvatio je veći dio razvijenih zemalja, tj. broj starijih osoba će se povećavati velikom brzinom i raspolagaće većim prihodima nego ranije. Ovo će na sektor turizma uticati kroz povećanu tražnju za kvalitetom, udobnošću i sigurnošću; povećanu tražnju za jednostavnim prevozom; povećanje tražnje za zabavnim sadržajima sa manje fizičkog napora (npr. igrališta za golf i sl.) i povećanje tražnje za proizvodima koji su namijenjeni samo jednoj osobi, a povećaće se i tražnja u međusezoni.

2.***Zdravlje*** – Iako povećanje svijesti o zdravlju neće uticati na količinu tražnje, sasvim je sigurno da će uticati na donošenje odluka u pogledu destinacija, te o ponašanju tokom odmora. Ovo će na sektor turizma uticati kroz izbjegavanje destinacija koje su manje zdrave, povećavaće se tražnja za odmor na suncu, sve popularniji će biti tzv. aktivni odmori kao i wellnes proizvodi uključujući spa i fitness centre;

3.***Povećanje znanja i obrazovanja*** – Prosječni nivo obrazovanja turista raste, što za posljedicu ima i pojavu odmora sa kulturnim, umjetničkim, istorijskim, obrazovnim i drugim sadržajima. Povećavaće se tražnja za specijalnim proizvodima odnosno aktivnije će se isticati umjetnost, kultura i istorija. Očekuje se i povećavanje tražnje za novim destinacijama u centralnoj i istočnoj Evropi;

4.***Slobodno vrijeme*** – U današnjem dinamičnom svijetu sve je manje slobodnog vremena, odnosno vremena za odmor. Iz tog razloga treba očekivati skraćivanje jednog dužeg odmora i njegova zamjena sa više kraćih;

5.***Iskustvo o putovanjima*** – Dolazi do pojave sve obrazovanijih i sofisticiranijih potrošača po pitanju svojih prava, kvaliteta i cijene turističkih proizvoda. Stoga, destinacije koje ne budu ostvarivale prihvatljive standarde biće u gubitku jer će potrošači preferirati one konkurentnije. Postojanje iskusnijih turista dovešće i do kritičnijeg stava prema onom što je vještačko u odnosu na ono što je autentično. Regioni koji budu u ponudi imali potpuniji, raznovrsniji i potpuno uravnotežen koncept će dobijati na prednosti, te će zahtijevati i bolje upravljanje turističkom destinacijom;

6.***Promjene životnih stilova*** – „Statusna obilježja" se smatraju manje važnim nego nekada, pa i ponašanje na odmoru postaje sve više prilagođeno ličnim potrebama, odnosno trend ide ka povećanoj tražnji za manjim smještajnim jedinicama (manji autentični porodični hoteli i turističke farme). Doći će do pada tražnje za organizovanim turama sa stalnom pratnjom, a ponuđači će imati više koristi ukoliko budu sposobni da kreiraju potpuno nove proizvode, koncepte i usluge koji će se izdvajati svojom dodatom

[4]Izvor: Komisija za putovanja Evropom – ``Turistički megatrendovi u Evropi"

vrijednošću. Postaće važnija sve veća specijalizacija ponuđača. Prednost će se davati i jednostavnijim odmorima u skladu sa trendom „vraćanja osnovama“;

7.***Informacione tehnologije*** – Prodor interneta i njegovo korišćenje za obezbjeđenje informacija o turističkim proizvodima i uslugama i njihove kupovine će se i dalje povećavati. Spremne turističke informacije o destinacijama i proizvodima i sve sofisticiraniji pretraživači za pregled takvih informacija će biti podesni za pravljenje poređenja, te će biti intenzivnija konkurencija putem „razgledanja robe“. Postojanje detaljnih informacija o proizvodima koje nude ponuđači postaće sve važniji preduslov za uspjeh internet stranica turističkih destinacija;

8.***Transport*** – sve više će se koristiti brzi vozovi i niskobudžetni prevoznici, što će uticati na tipične tokove putovanja. Drumski saobraćaj će se suočiti sa sve većim zakrčenjem a autobuska putovanja će izgubiti na značaju. Destinacije će imati sve više koristi od pristupačnih i priuštivih kratkih odmora, posebno u vrijeme kada se velike manifestacije organizuju van glavne sezone.

9.***Povećanje značaja održivosti destinacije*** – Svijest o značaju životne sredine će nastaviti da se povećava, što će imati za posljedicu veću tražnju tzv. održivim destinacijma, u kojima priroda i populacija igraju značajniju ulogu.

10.***Povećavanje važnosti sigurnosti i zaštite*** – Terorizam, ratovi, zagađenje i druge krize, nažalost su postale svakodnevne činjenice. Ovo za posljedicu ima povećanu potrebu za sigurnošću i zaštitom, te izbjegavanje turista da posjećuju destinacije koje se smatraju nesigurnim. Sve važniji postaju kvalitet vode, zaštita turista i mogućnost upućivanja žalbi.

ULOGA I ZNAČAJ TURIZMA U EKONOMIJI REPUBLIKE SRPSKE

Posljednjih godina Republika Srpska pokušava da zauzme svoje mjesto na rastućem turističkom tržištu. Naime, dosadašnja turistička ponuda Republike Srpske može se ocijeniti sadržajno siromašnom, čiji turistički proizvod nije mogao da predstavlja ozbiljnu konkurenciju turističkoj ponudi zemalja okruženja. Spor privredni oporavak cjelokupnog prostora Bosne i Hercegovine, kao i posljedice uticaja svjetske ekonomske krize, odrazilo se kako na cjelokupan privredni sistem, tako i na turističko tržište Republike Srpske.

Kao što je već rečeno, turizam je za mnoge zemlje značajan izvozni proizvod i generator razvoja i zapošljavanja, te bez sumnje jedna od jačih „industrija“ svijeta. Uzimajući u obzir razne analize i dugoročne projekcije, turizam se ocjenjuje kao jedan od dinamičnijih sektora od važnosti za razvoj svjetske privrede. Turizam obuhvata širok spektar pojava i aktivnosti koji nastaju za vrijeme turističkog putovanja, a u svojoj realizaciji zadire u gotovo sve sfere života (ekonomske, ekološke, socijalne, kulturne itd.). Upravo na osnovu ovih pokazatelja, a imajući u vidu turističke potencijale, Republika Srpska treba da teži razvoju turizma kao jedne od značajnijih privrednih grana.

Na osnovu istraživanja Svjetskog ekonomskog foruma i godišnjih izvještaja o Indeksu konkurentnosti u sektoru putovanja i turizma iz 2013. godine, Bosna i Hercegovina je od 140 rangiranih zemalja zauzela 90. mjesto, znatno iza zemalja u okruženju, s tim da se Srbija nalazi na 89. mjestu. Međutim, u odnosu na 2011. godinu Bosna i Hercegovina je napravila značajan pomak pošto se sa 97. popela na 90. mjesto. Takođe, potrebno je naglasiti da je BiH u 2009. godini bila na 107. mjestu od 133 rangirane zemlje, tako da je obzirom na današnju poziciju, ipak ostvaren značajan napredak na ovom polju.[5]

Kada sagledamo prethodne pokazatelje očigledno je da turizam, kako u Republici Srpskoj tako i u Bosni i Hercegovini u cjelini, zaostaje za turizmom susjednih, a pogotovo visokorazvijenih zemalja Evrope. Značajno je i naglasiti da se u 2013. godini Hrvatska nalazi na 35., Slovenija na 36. a Crna Gora na 40. mjestu. Međutim, iako je BiH a samim tim i Republika Srpska zauzela dosta lošiju poziciju u odnosu na okruženje, ne treba zanemariti činjenicu da je ipak postignut značajan napredak u poslednjih pet godina. Rezultat ovog napretka proistekao je iz činjenice da se i u Republici Srpskoj počelo ozbiljnije ulagati u razvoj turizma i preduzimati dugoročnije mjere razvoja. Kada je riječ o značajnijim investicijama treba, između ostalog, spomenuti Jahorinu, banju Vrućicu, Višegrad i sl.

[5]Navedeni indeks mjeri faktore atraktivnosti za ulaganje i razvoj u turističu industriju (turističku infrastrukturu, kadrove, kvalitet usluga, bezbijednost, prezentaciju turističke ponude i slično).www.unwto.org

Tabela 1. Broj dolazaka i noćenja turista u Republiku Srpsku (2007–2011. godina)

	Dolasci turista			Struktura, %		Noćenja turista			Struktura, %	
	domaći	strani	ukupno	dom.	str.	domaći	strani	ukupno	dom.	str.
2007	132,057	90,672	222,729	59	41	356,557	205,438	561,995	63	37
2008	139,961	101,184	241,145	58	42	388,739	237,103	625,842	62	38
2009	133,047	93,910	226,957	59	41	355,481	208,610	564,091	63	37
2010	141,201	95,085	236,286	60	40	370,879	206,923	577,802	64	36
2011	140,405	97,389	237,794	59	41	387,869	226,768	614,637	63	37
Stopa rasta,%	1.5	1.8	1.7			2.1	2.5	2.7		

Izvor: Obrada autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku RS

Da bi se stekao uvid u ekonomske efekte koje ima turistička djelatnost na cjelokupnom području Republike Srpske potrebna je sveobuhvatnija analiza. Analiza koja je sprovedena u ovom radu bazirana je na dostupnim informacijama, iz kojih se ne može izvući i prikazati stvarni značaj turizma kao privredne grane, ali se sa druge strane mogu prikazati neki od njegovih osnovnih elemenata. Na osnovu postojećih informacija analiziran je turistički promet u nekoliko posljednjih godina, kao i obim investicija u turističku djelatnost. Na osnovu prikazanih podataka o ukupnom broju turističkih putovanja sa noćenjem za period 2007-2011. godine, osim u 2009. godini, uočava se da je broj dolazaka i noćenja rastao, ali smanjenim tempom. Ipak, stopa rasta stranih dolazaka i noćenja je veća nego domaćih, što nam ukazuje na to da se struktura mijenja u poželjnom pravcu.

Tabela 2: Dolasci i noćenja turista po vrsti mjesta (2007-2011. godine)

Turisti / objekti	2007		2008		2009		2010		2011		Stopa rasta %	
	Dolasci	Noćenja	Dolasci	Noćenja	Dolasci	Noćenja	Dolasci	Noćenja	Dolasci	Noćenja	Dolasci	Noćenja
UKUPNO	222,729	561,995	241,145	625,842	226,957	564,091	236,286	577,802	237,794	614,637	1.7	2.3
Banjska mjesta	44,517	220,740	40,495	237,400	30,263	189,080	42,646	223,188	47,736	259,095	1.8	4.1
Planinska mjesta	44,217	124,257	48,509	134,559	44,787	120,476	42,181	104,586	37,405	94,145	-4.1	-6.7
Ostala turist. mj.	117,635	189,420	130,753	218,142	134,036	220,551	131,393	204,364	132,781	217,635	3.1	3.5
Ostala mjesta	16,360	27,578	21,388	35,741	17,871	33,984	20,066	46,664	19,872	43,762	5.0	12.2
DOMAĆI T.	132,057	356,557	139,961	388,739	133,047	355,481	141,201	370,879	140,405	387,869	1.5	2.1
Banjska mjesta	33,553	184,527	30,765	195,611	23,125	161,250	32,140	181,151	34,577	205,972	0.8	2.8
Planinska mjesta	23,468	58,411	27,074	65,376	27,056	64,021	25,683	58,410	22,539	51,142	-1.0	-3.3
Ostala turist. mj.	64,612	97,774	68,696	107,148	71,833	109,090	72,030	105,374	71,763	108,616	2.7	2.7
Ostala mjesta	10,424	15,845	13,426	20,604	11,033	21,120	11,348	25,944	11,523	22,139	2.5	8.7
STRANI T.	90,672	205,438	101,184	237,103	93,910	208,610	95,085	206,923	97,389	226,768	1.8	2.5
Banjska mjesta	10,964	36,213	9,730	41,789	7,138	27,830	10,506	42,037	13,159	53,123	4.7	10.0
Planinska mjesta	20,749	65,846	21,435	69,183	17,731	56,455	16,498	46,176	14,866	43,003	-8.0	-10.1
Ostala turist. mj.	53,023	91,646	62,057	110,994	62,203	111,461	59,363	98,990	61,018	109,019	3.6	4.4
Ostala mjesta	5,936	11,733	7,962	15,137	6,838	12,864	8,346	19,720	8,346	21,623	8.9	16.5

Izvor: Obrada autora na osnovu podataka Statističkog biltena, broj 8/2012, Ugostiteljstvo i turizam, Republički zavod za statistiku RS, Banja Luka

U tabeli 2. prikazan je broj dolazaka i noćenja domaćih i stranih turista prema mjestu, što nam ujedno daje i mogućnost ocjene atraktivnosti pojedinih turističkih destinacija. Najbržu stopu rasta dolazaka imala su ostala mjesta, dok je broj dolazaka u planinskim mjestima imao negativnu stopu rasta zbog smanjenja broja posjeta dolazaka kako stranih, tako i domaćih gostiju. Kada je u pitanju noćenje turista stanje je isto kao i kod dolazaka, odnosno najvišu ukupnu stopu rasta imala su ostala turistička, a najnižu planinska mjesta kako kod stranih, tako i kod domaćih turista.

Investicije u turizam Republike Srpske, osim onih u turističke i smještajne kapacitete, kao preduslov podrazumijevaju i investicije u putnu infrastrukturu, te su u tom smislu neophodni veliki napori na revitalizaciji putne mreže na glavnim tranzitnim pravcima kroz RS. Takođe, veće korištenje banjalučkog aerodroma, odnosno uspostavljanje letova ka većim evropskim destinacijama imalo bi pozitivan efekat na porast broja turista. Sve navedeno je neophodno uskladiti sa investicijama u turističke kapacitete i njihovu odgovarajuću promociju na specijalizovanim sajmovima u inostranstvu, što bi imalo povoljne makroekonomske efekte na privredu Republike Srpske u smislu porasta zaposlenosti, izvoza te u konačnici i porasta BDP-a.

Na žalost, investicije u turizam nisu dovoljno pokrivene podacima Republičkog zavoda za statistiku RS, imajući u vidu da se ovaj oblik ulaganja može pratit samo putem grupe „Ugostiteljstvo“, što ne daje odgovarajuću sliku niti osnovu za dublje analize plasiranja sredstava u ovaj sektor.

Turizam stvara stalna i sezonska radna mjesta u hotelima, restoranima, konsultantskim i prevozničkim kompanijama, čime se osigurava veći prihod od poreza i pomaže u izvozu domaćih proizvoda. Očekuje se da će doprinos od putovanja i turizma u ukupnom broju zaposlenih u svijetu rasti od 8.1% u 2010. do 9.2% u 2020. godini.[6]

Kada je riječ o zaposlenima u Republici Srpskoj, hotelijerstvo i ugostiteljstvo angažuje pretežno kadar sa srednjom stručnom spremom, a zatim kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike. Jedna od specifičnosti turističke djelatnosti jeste fluktuacija u broju zaposlenih u toku godine jer se dio radne snage angažuje sezonski samo u vrijeme turističke sezone za pojedine vidove turizma i određene poslove. Bez razlike na vrstu posla i dužinu angažovanja, za većinu učesnika u turističkoj industriji neophodna je dodatna edukacija u cilju podizanja profesionalnosti na viši nivo.

Tabela 3: Kretanje broja zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu i ukupno zaposlenih u RS u periodu 2001 – 2012. godine

Godina	Broj ukupno zaposlenih u RS	Broj zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu	Udio zapos. u turizmu i ugost. uukupno zapos (%)
2001.	211.628	9.637	4,5
2005.	242.624	19.672	8,1
2010.	244.453	18.076	7,3
2012.	238.178	16.801	7,0

Izvor: Obrada autora na osnovu podataka Statističkog biltena broj 5/2012, Plate, zaposlenost i nezaposlenost, Republički zavod za statistiku RS, Banja Luka

Navedeni podaci odnose se na zaposlene u hotelima i restoranima i ne uključuju zaposlene u turističkim organizacijama i agencijama, pa je broj ukupno angažovanih u turističkoj privredi veći od prikazanih. Takođe, zabilježen je i pad broja zaposlenih od 2005. do 2012. godine, što ujedno prati i pad ukupnog broja zaposlenih u Republici Srpskoj.

U strukturi zaposlenog stanovništva Republike Srpske u ugostiteljstvu i turizmu došlo je do povećanja broja zaposlenih od 2001. godine sa 4.5 na 7.0% 2012. godine, što je ujedno i jedan od pokazatelja da se stanje u ovom sektoru u Republici Srpskoj ipak poboljšava.

S obzirom na strukturu, složenost i raznolikost poslova vezanih za turističku djelatnost, od velikog je značaja obrazovna struktura zaposlenih. Preciznih statističkih podataka o stručnoj spremi zaposlenih u sektoru turizma u Republici Srpskoj nema, ali se na osnovu parcijalnih podataka može zaključiti da kadar sa visokom i višom stručnom spremom čini tek 10–15% zaposlenih. Najviše, čak trećinu zaposlenih, čini kvalifikovana radna snaga.[7]

Širi društveni slojevi uglavnom nisu osjetili pozitivne ekonomske efekte koji su ostvareni razvojem turističke djelatnosti i sa intezitetom koji postoji. Naime, efekti koji se ostvaruju razvojem turističke djelatnosti moraju se posmatrati i sa aspekta koristi koju ima, kako lokalna (direktni efekti), tako i šira (indirektni efekti) zajednica.

[6]www.wttc.org
[7]Strategija razvoja turizma Republike Srpske od 2011.do 2020. godine, jun, 2011.

ZAKLJUČAK

Cjelokupna ponuda u turizmu mora biti zasnovana na karakteristikama i osobinama prirodnih i antropogenih (društvenih) resursa kojima prostor raspolaže, odnosno na turističkoj vrijednosti prostora, čime se stvara usklađen odnos između tržišta turističke potražnje i sekundarne turističke ponude. Samo kvantitativno i kvalitativno usklađena primarna i sekundarna turistička ponuda daju mogućnost turističke i ekonomske valorizacije nekog prostora, odnosno optimalne ekonomske i neekonomske efekte razvoja turizma.

Turizam je prepoznat kao sektor privrede koji može imati značajan uticaj na održiv razvoj Republike Srpske. Međutim, da bi se u tome uspjelo neophodno je da se domaća ponuda brzo prilagođava novim trendovima turističke proizvodnje i da se maksimalno iskoristi autohtonost, izvornost i različitost ove regije.

Osnovnu pretpostavku za povećanje ponude domaćih turističkih kapaciteta Republike Srpske predstavlja ulaganje u razvoj vlastitih turističkih proizvoda i aktivna saradnja, ne samo turističkih preduzeća i destinacija u zemlji, već i intenziviranje regionalne saradnje kroz oslanjanje na već postojeću turističku ponudu susjednih zemalja odnosno kreiranjem novih regionalnih proizvoda, a u cilju zajedničkog i što uspješnijeg nastupa na sve zahtjevnijem i konkurentnijem turističkom tržištu.

Na tržištu turističke potražnje raste potreba turista za specifičnim vrstama turizma. Kulturno-istorijska baština, prirodne ljepote i povoljna klima okvir su koji treba upotpuniti sa razvojem visokokvalitetnog smještaja, bogate ponude sadržaja i zabave, te vrhunske usluge. Prateći savremene svjetske trendove uviđa se da raste turistička tražnja vezana za prirodno i kulturno naslijeđe, te se može zaključiti da Republika Srpska ima potencijal koji može uticati na brži razvoj u turizmu.

Nove turističke potrebe zahtijevaju prilagođavanje turističke ponude zahtjevima turističke potražnje. Usklađivanje tih suprotnosti nije moguće bez aktivnog pristupa promjeni dosadašnje turističke politike koja je vođena na području Republike Srpske.

Imajući u vidu turističke potencijale, Republika Srpska treba da teži razvoju turizma kao jedne od značajnijih privrednih grana, što bi imalo povoljne i direktne makroekonomske efekte na njenu privredu u smislu porasta zaposlenosti, izvoza te u konačnici i porasta BDP-a, dok bi se indirektni efekti ogledali u pozitivnim efektima na kulturu, proizvodnju domaće hrane kao i promovisanje Republike Srpske kao značajne turističke destinacije.

LITERATURA

1. UNWTO Tourism Highlights, World Tourism Organization, 2012 Editon
2. UNWTO The Travel & Tourism Competitiveness Index 2013 and 2011 comparison
3. UNWTO World Toutism Barometar, World Tourism Organization, 2012 Edition
4. Pavlić Ivana, Suvremena tendencija u razvoju turizma i globalizacijskih procesa, internet prezentacija časopisa “Naše more”,51/(5-6)/2004,str.217
5. Poon, A., Tourism, technology and competitive strategies, Tourism, technology and competitive strategies. 1993, pp. 370
7. Poon, A., Comparative Strategies for a „New tourism“, Classic Rewiews in Tourism, 1993, pp130
8. Strategija razvoja turizma Republike Srpske od 2011. do 2020. godine, jun, 2011.
9. Carlos Fernandes, Emerging Trends in Tourism Development, REDETE, Banja Luka, 2012.
10. Strietska-Ilina, O., Tessaring M., Trends and skill needs in tourism, CEDEFOP Panorama series;115, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005.
11. Vukojević S., Filipović S., Marković S., Turizam kao podsticajni faktor ekonomskog razvoja privrede Trebinje, u tematskom zborniku radova, Turizam – izazovi i mogućnosti, Sedmi naučni skup sa međunarodnim učešćem, str. 53-66, Beograd, 2012.
12. Đurđević D., Žižović M., Stojmirović LJ., Turizam kao šansa za ekonomski napredak Srbije, u tematskom zborniku radova, Turizam – izazovi i mogućnosti, Sedmi naučni skup sa međunarodnim učešćem, str. 224-230, Beograd, 2012.
13. Popovic D., Dragic V.; Regionalna saradnja u turizmu Republike Srpske, u tematskom zborniku radova, Turizam – izazovi i mogućnosti, Sedmi naučni skup sa međunarodnim učešćem, str. 217-224, Beograd, 2012.

14. Bošković O., Njegovan Z.,, Uticaj turizma na poboljšanje situacije na tržištu rada u Republici Srbiji, u tematskom zborniku radova, Turizam – izazovi i mogućnosti, Sedmi naučni skup sa međunarodnim učešćem, str. 313-321, Beograd, 2012.
15. www.unwto.org World Tourism Organization
16. http://www.investsrpska.net/index.aspx?PageID=290&langid=2

MACROECONOMIC IMPLICATIONS OF THE TOURISM DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

NEBOJŠA BOMEŠTAR, DRAGANA POPOVIĆ

Econimics Institute Banja Luka

The full range of tourism must be based on the characteristics and properties of natural and anthropogenic (social) resources available and it's tourist value, creating a balanced relationship between the tourist market demand and secondary tourism. Only quantitatively and qualitatively matched primary and secondary tourist offer provide an option for tourism and economic evaluation of an area, and optimal economic and non-economic effects of tourism development.

Tourism is recognized as a sector of the economy that can have a significant impact on the sustainable development of the Republic of Srpska. However, it is essential that local offer quickly adapts to new trends in tourism industry and to maximize originality, authenticity and diversity of the region.

The basic assumption for increase of domestic tourism capacity offer of the RS represents an investment in the development of its tourism products and active cooperation, not only tourism enterprises and destinations in the country, but also intensifying regional cooperation by relying on already existing tourist neighboring countries and creating new regional products for the purpose of common and more successful performance in an increasingly demanding and competitive tourism market.

The tourist demand is growing for specific types of tourism. Cultural and historical heritage, natural beauty and favorable climate framework have to be complemented with the development of high quality accommodation, the facilities and entertainment and superior services. Following modern world trends it is recognized tourism's growing demand for natural and cultural heritage, so it could be concluded that RS has the potential for rapid development of the tourism industry.

New tourism needs require tailoring tourism offerto tourism demand. Adjusting these two sides is not possible without an active approach to change the current tourism policy, which is conducted in the RS.

Bearing in mind the tourism potential, RS should aim towards the development of tourism as one of the most important branches of the economy, which would have a direct and favorable macroeconomic effects on its economy in terms of employment growth, exports and ultimately growth of GDP, while the other positive effect would be on culture, local food production and promotion of RS as a significant tourist destination.

АУТЕНТИЧНОСТ У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ - ДВОРЦИ ВОЈВОДИНЕ

РАДМИЛА ЈОВАНОВИЋ[1], ЖЕЉКО БЈЕЉАЦ[2], ОЛГИЦА МИЉКОВИЋ[3], АЛЕКСАНДРА ТЕРЗИЋ[2]

[1]Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[2]Географски институт „Јован Цвијић", САНУ, 11000 Београд, Србија
[3]Туристичка организација Србије, 11000 Београд, Србија

Сажетак: Дворци и летњиковци на територији АП Војводине, представљају значајан али неискоришћен елемент туристичке понуде Војводине, као део културног наслеђа - објеката изграђених с краја XVIII и током XIX века, са првобитном наменом за одмор, рекреацију и разоноду племићких породица и великих индустријалаца Аустрије и Угарске. После Другог светског рата и национализације имовине, претворени су у управне зграде пољопривредних задруга, домове за ратну сирочад, сеоске школе, ресторане, хотеле, музеје, индустријске објекте... Сви ови објекти променом намене, пропадали су и губила се њихова архитектонска и културна вредност.

У евиденцији Завода за заштиту споменика културе АП Војводине (Нови Сад), 28 двораца има статус споменика културе. У раду су анализирани дворци који су културна добра од великог значаја, а према Хилари ду Крос методу, издвојени су објекти који су од значаја за туристичка кретања.

Кључне речи: дворци, аутентичност, културно наслеђе, туризам, Војводина

Abstract: The castles and summer residences on the territory of Autonomous Province of Vojvodina, present important, unexploited elements of tourist offer of Vojvodina, as a part of cultural heritage. These objects were constructed by noble families from Austro Hungarian Empire in the period from the late XVIII and during XIX century for different purpose: vacation, recreation and leisure. After the Second World War these objects were nationalized and transformed like the administrative buildings, agricultural cooperatives, homes for war orphans, village school, restaurants, hotels, museums, industry objects, etc. All these objects with changes of purpose, decayed and lost its cultural and architectural value.

In the records of Institute for Protection of Monuments of Culture of AP Vojvodina (Novi Sad), 28 castles have the status of cultural monument. In this paper the castles which present the cultural heritage of huge importance were analised. Using the Hilary Du Cros method the objects were segregated which are of the big importance for tourist moving.

Key words: castles, authenticity, cultural heritage, tourism, Vojvodina

УВОД

Дворци и летњиковци Војводине на територији Војводине настали су током XVIII и XIX века, у пост периоду након великих културно – историјско - економских промена и смене владавине двеју (ондашњих) великих империја. После пораза Турске војске у Бечу 1683. године, а после Пожаревачког мира (1718) и Банат, када је овај простор ушао у састав Аустро-Угарске монархије. Ово је период великих колонизација и сеоба, када се досељавају различити народи (Мађари, Срби, Немци, Цинцари, Словаци, Јевреји, Јермени...) и када Аустро-Угарска монархија спроводи низ друштвених и економских реформи (Бјељац и др, 2013; Бјељац, Лукић, 2009). Ови важни догађаји одразили су се на различите друштвене, културне... и градитељске прилике у Војводини. Стилови градње двораца и летњиковаца у Војводини су различити и припадају различитим периодима, од барока до класицизма што данас представља важно и јединствено туристичко наслеђе, културу и традицију Војводине (Бјељац, 2009).

Богате породице са племићким титулама, велепоседници, трговци, бивши војници, грнчари, куповали су велике поседе на којима су градиле репрезентативне грађевине у којима су стално или повремено живели. Ови објекти су изграђени с наменом за одмор, рекреацију и разоноду. То су биле то породице, Стратимировић из Кулпина, Поповић-Текелија из Арада, Јагодић из Конака, Зако из Бајше, Дунђерски из Србобрана, Сервијски из Турске Кањиже, Лазаревиц из Великог Средишта, Фернбах из Апатина, Карачоњи из Беодре, Карас из Хоргоша, Котек из Футога, Ледерер из Чоке, Лукач из Ечке...

После Другог светског рата и национализације имовине, "дворци и летњиковци, као репрезенти имовног стања и друштвеног статуса власника, претворени су у управне зграде новооснованих пољопривредних задруга, домове за ратну сирочад, сеоске школе и слично" (Група аутора, 2000; 2003). Претварани су и у ресторане, хотеле, музеје, индустријске објекте... Сви ови објекти променом намене, пропадали су и губила се њихова архитектонска и културна вредност. Таквих објеката (дворци, виле, летњиковци), је према евиденцији сајта *www.dvorci.info*, на територији АП Војводине, 85. Неки од њих, проглашени су за споменике културе, а само мањи део има и одређену вредност као афирмисани туристички мотив, односно, туристичка дестинација: дворац „Фантаст", код Бечеја; „Каштел", Ечка; „Каштел", Српска Црња (Бјељац, 2005).

У раду су анализирани дворци који су културна добра од великог значаја и према евиденцији Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду на територији Војводине налази се укупно 17 објеката. За туристичку валоризацију двораца примењен је Хилари ду Крос модел (Cros du H., 2000; Хаџић О. и др., 2005; Бјељац, 2009; Бјељац и др 2013) који кроз низ субиндикатора вреднује два основна сектора: туристички и сектор управљања добрима (Бјељац и др 2013). За сваки анализирани субиндикатор формирана је скала вредновања, при чему је оцењивање вршено нумерички. На основу извршеног вредновања постављена је „матрица тржишне привлачности/робусности", а након тога је за сваки дворац је одређена припадност некој од ћелија матрице, у зависности од оцене коју је добило у поступку бодовања. Након спроведене анализе свих наведених елемената, даје се оцена туристичке вредности или дестинације, која се доноси постављањем „матрице тржишне привлачности/робусности" са 9 ћелија. Проценом се туристичке вредности придружују следећим категоријама - М(1,1) висока вредност сектора менаџмента/мала тржишна привлачност; М(1,2) висока вредност сектора менаџмента/средња тржишна привлачност; М(1,3) висока вредност сектора менаџмента/велика тржишна привлачност; М(2,1) средња вредност сектора менаџмента/мала тржишна привлачност; М(2,2) средња вредност менаџмента/средња тржишна привлачност; М(2,3) средња вредност менаџмента/велика тржишна привлачност; М(3,1) мала вредност менаџмента/мала тржишна привлачност; М(3,2) мала вредност менаџмента/средња тржишна привлачност; М(3,3) мала вредност менаџмента/велика тржишна привлачност (Хаџић, 2005, Станојловић и др., 2010а). Акценат је дат оним вредностима које су до сада највише туристички афирмисане или поседују адекватне потенцијале за туристички развој ((М1,3) и М (2,3)).

ДВОРЦИ У ИНДУСТРИЈСКОМ И ПОСТИНДУСТРИЈСКОМ ПЕРИОДУ

Иако су под заштитом државе већина њих променила првобитну намену, поједини су у јако лошем, руинираном стању, док су неки услед реконструкције изгубли своју аутентичност. Мали број је отворен за посетиоце, док остали су нису доступни туристима. На основу тога, узета су четири критеријума:

Карта 1.- Дворци (15) који су културна добра од великог значаја

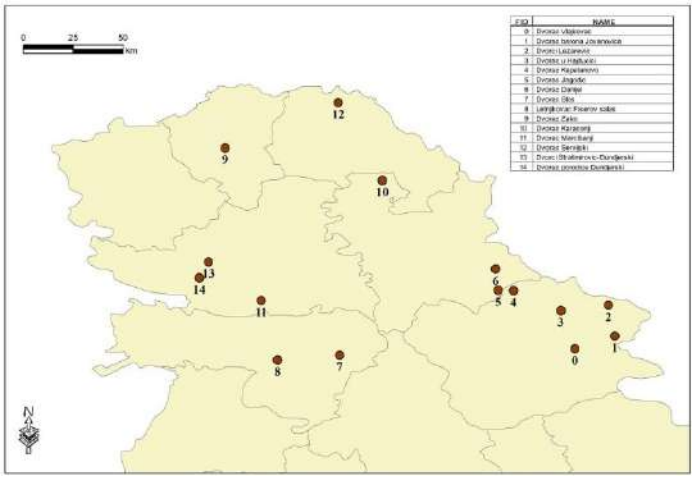

1.***период изградње*** – највише дворца је саграђено у периоду између XVIII и XIX века. Међутим, први дворци подигнути су за потребе војске и остварене заслуге **у XVII веку.** Најстарији дворац из ове групе културних добара саграђен је 1751. године, у Бачкој Тополи – дворац Зако, који носи назив по племићкој породици Зако, која је посед и племство добила од царице Марије Терезије за војне заслуге. Други саграђени дворац је "Шлос" (Стара Пазова), кога су подигле власти Војне границе за потребе граничарских поседа 1777. године. Осим "војних", из овог периода датирају још три од укупно пет -дворац Дунђерски из друге половине XVIII века (породица Дунђерски, Челарево, Бачка Топола), мањи дворац Стратимировић (који са већим дворцем Стратимировић чини комплекс истоименог дворца; Бачки Петровац), из истог века. Дворац је саградила племићка породица Стратимировић, једна од првих породица која је стекла пламество у Аустро – Угарској монархији. Последњи власник био је Лазар Дунђерски тд. се овај објекат помиње и као дворац Стратимировић -Дунђерски. Године 1782. саграђен је дворац Сервијски (Марко Сервијски, Нови Кнежевац).

Дворци који датирају **из XIX века** има их седам (овде се убраја и већи дворац Стратимировић - Бачки Петровац). Најстарији је изграђен између 1860 - 1870. године. Дворац породице Лазаревић (породица Лазаревић, Голуб Лазаревић, Велико Средиште, Вршац), који су били власници до Другог светског рата када је национализован. Велики значај за културу и историју српског народа у Војводини има племићка породица Јагодић, која је 1835. године саградила истоимени дворац који је касније, такође, национализован. Ова породица је била истакнути члан Матице српске; дворац Влајковац ("Бисинген") из 1859. године; подигао гроф Ђерђ Мочоњи, Вршац; дворац Барона Јовановића из прве половине XIX века, који је лоциран у Вршцу; дворац Данијел, гроф Данијел Ладислав из 1884. година., Сечањ; дворац Карачоњ (Лајош Карчоњ), Нови Бечеј.

Карта 2 . - приказ двораца саграђених током XVIII (1), XIX (2) и XX (3) века

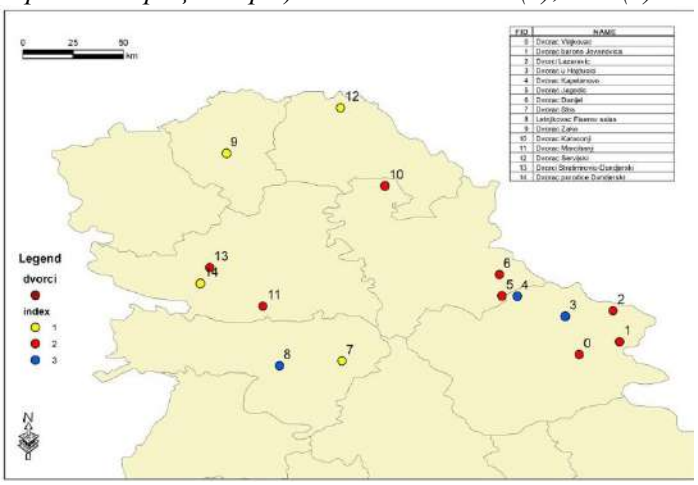

Два дворца **из XX века** се налазе у Пландишту (Бока) – дворац Капетаново из 1904. године којег је изградио жупан Ботка Бела и дворац у Хајдучици, 1911. г., саградио Лазар Дунђерски. Летњиковац Фишеров салаш (породица Фишер, Рума) је саграђен у пероду 1900-1904. године. Једини дворац који је саграђен **у прелазном периоду (из XVIII у XIX)** јесте дворац Марцибањи (племићка породица Марцебањи, Сремска Каменица).

2. ***период конзерваторских радова и реконструкције*** – највише двораца је реконструисано током XX века, док су у XIX веку реконструисана два – дворац Зако (1818. г.) и дворац Марцибањи (1834 -1836.г.). Најстарији дворац на којем су започети радови из овог периода (XX века) био је дворац "Шлос", 1970. године. Ово није једина година адаптације и санација оштећена. Радови су рађени током 1979, 1982, 1988 и 2004 - 2006. године. Последњи дворац на којем су рађени радови санације из седамдесетих година прошлог века био је дворац Сервијски, 1976. године. Највише конзерваторских радова и реконструкције рађено је током осамдесетих година XX века, хронолошки: дворац Стратимировић, 1977, 1988, 1991-1992. године; дворац у Хајдучици, 1980. године је реконструисан; преиод 1980, 1985, 1991. г. обнова дворца Карачоњи; 1984 -1988. године период адаптације дворца Данијел; године 1986 -1987. обновљени су дворци Лазаревић. Током XXI века реконструисана су три дворца, од којих је већ један поменути "Шлос" 2004. године, 2006.

дворац Јагодић и 2007. г. дворац Капетаново у Пландишту. Дворац Барона Јовановића је реконструисан последњих година, док за дворац Влајковац није утврђен период обнове.

Како би постали део туристичке понуде за већину двораца неопходна је реконструкција и адаптација чиме би се унапредила туристичка понуда Војводине – адаптацијом у хотелско – угоститељске објекте, додатни садржај и анимација, аутентична војвођанска гастрономија, вина... "изградња спортско - рекреативних терена, отварањем касина, галерија познатих војвођанских сликара" (Група аутора, 2000; 2003).Такође, како је велики број двораца национализован после Другог светског рата, неопходно је регулисање имовинско-правних статуса ових објеката.

3.***промена намене*** – променом државног система по завршетку Другог светског рата и доношењем Закона о национализацији, ови објекти су одузимани власницима и "претварана у управне зграде пољопривредних задруга, домове за ратну сирочад, школе..." (Група аутора, 2000).

Дворци породице Лазаревић се састоје од два дворца: Велики и Мали дворац. У Великом дворцу се данас налази Основна школа: "Бранко Радичевић", док је Мали дворац напуштен и нема намену. Објекат исте намена који је данас претворен у основну школу јесте дворац Данијел (ОШ "Вук Караџић"), док су у осталим објектима овог дворца станови за предаваче и друге раднике школе. У дворцу Влајковац данас се налазе приватни станови.

Поједини дворци су због своје пространости и комплексности претворени у фабрике, судове, општине. У дворцу Јагодић се дуго времена налазила ПДП "Трудбеник". Услед промене намене, за потребе становања и управну зграду, дворац је изгубио своју аутентичност, нарочито ентеријер. У ништа бољем стању није ни дворац Карачоњи (Нови Бечеј), чији је ентеријер преправљен за потребе фабрике Хином (делатност: хемијска индсутрија). У задњи део дворца нису улагана материјална средства тд. је он данас у лошем стању. Дворац у Хајдучици и имање је после 1945. године дато на управљање природном добру у саставу "Агробаната". Објекат је у одличном стању и користе се као средиште администрације ПХП "Хајдучица".

Дворци чија је данашња намена музеј - Дворци породице Дунђерски (Бачка Паланка) је до недавно био музеј Војводине са изложбом примењене уметности и аутентичним очувани ентеријером некадашњих власника Дунђерски Великом дворцу Стратимировић данас је пољопривредни музеј. У њему се налази нешто од родослова Дунђерски и Стратимировић.

Мали дворац Стратимировић преуређен је за потребе месне канцеларије. Дворац Сервијски је данас зграда општинског суда и административна зграда комуналних служби општине Нови Кнежевац. Услед прилагођавања садашњој функцији изгубио је аутентичност. Дворац Марцибањи објекат данас зграда Факултета за европске правно-политичке студије (приватни факултет), а у власништву ЈП "Војводинаводе". Пратећи објекти дворца користе се за станове, изгубивши аутентичност.

Дворац Капетаново – у приватном је власништву и реновира се за потребе ресторана са хотелом. Дворац Зако данас је у лошем стању. Састоји се од три дела, од којих је први био биоскоп, а касније је изгорео. Други - некадашњи ресторан са преноћиштем. Данас је напуштен и закључан. И трећи део је у добром стању и у њему се налази библиотека. Летњиковац Фишеров салаш је изгорео 1966. године. Обновом је изгубио своју аутентичност.

Карта 3. – промена намене и садашња функција: културно-образовна (1), административно-управне зграде (2), фабрике (3) и остало (4)

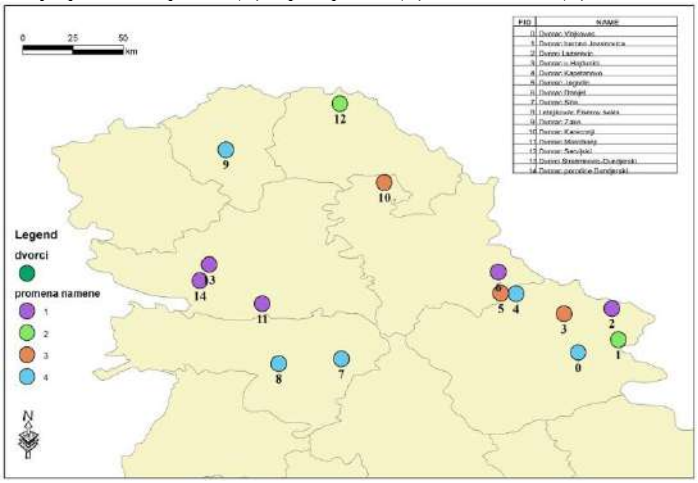

Већина двораца сачуваних из овог периода припада анонимној, али значајној архитектури. На изградњу двораца велику улогу и утицај поред самих архитеката имали су и власници, за чије потребе је услед изградње долазило до промена и одступања од првобитних архитектонско-идејних пројеката. Касније, кад је њихова градња завршена, променом власника мењала се и њихов аутентичан изглед и намена. Последњи власници су прилагођавали и мењали зграде својим потребама.

Табела 1. – Дворци који су отворени за посетиоце

	Назив дворца	Место	Отворен за посетиоце и туристе	Матрица Хилари ду Крос методе
1	Дворци Лазаревић	Вршац 25, 14	није отворен	М (2,1)
2	Дворац Влајковац	Вршац 25,14	није отворен	М (2,1)
3	Дворац "Шлос"	Стара Пазова 16, 11	није отворен	М (3,1)
4	Дворац Барона Јовановића	Вршац 25,14	није отворен	М (2,1)
5	Дворац Данијел	Сечањ 14,10	није отворен	М (3,1)
6	Дворац Зако	Бачка Топола 16, 12	није отворен	М (3,1)
7	***Дворац Јагодић***	***Пландиште, Бока 24,18***	***отворен***	М (2,1)
8	Дворац Капетаново	Пландиште, Бока 22,10	није отворен	М (2,1)
9	Дворац Карачоњи	Нови Бечеј 22,10	није отворен	М (2,1)
10	Дворац Марцибањи	Сремска Каменица 22,6	није отворен	М (2,1).
11	Дворци породице Дунђерски	Челарево, Бачка Паланка 25,15	није отворен	М (2,1)
12	Дворац Сервијски	Нови Кнежевац 14,5	није отворен	М (3,1)
13	Дворац у Хајдучици	Пландиште, Бока 19,10	није отворен	М (3,1)
14	***Дворац Стратимировић, Кулпин***	***Бачки Петровац 33,28***	***отворен***	***М (2,2)***
15	Летњиковац Фишеров салаш	Рума 24,11	није отворен	М (2,1)

ДВОРЦИ У ВОЈВОДИНИ ПРЕМА ХИЛАРИ ДУ КРОС МОДЕЛУ

У планирању одрживог развоја културног туризма на одређеној дестинацији од великог је значаја туристичка валоризација културних добара, тј. процена њихове вредности са становишта туризма. То ће омогућити сагледавање могућности да се ова добра укључе у развој туризма (Ромелић и др, 2006). Хилари ду Крос (H. du Cros, 2000) је увела у процес туристичке валоризације дестинације културно-туристичке субиндикаторе и степен њиховог градуирања. Модел је врло комплексан и комплетан, будући да вреднује како туристички, тако и сектор управљања културним добрима, као и за оцену робусности културног добра да прими посетиоце (Хаџић О, 2005). Туристички сектор обухвата субиндикаторе, који се од 0 до 5, ти бодови се сабирају и тржишна привлачност културних добара у туристичком сектору се оцењује као: слаба привлачност 0-20, средња привлачност 21-40, висока привлачност 41-60). Сектор менаџмента културних добара, који обухвата културну вредност и робусност има нешто другачији систем бодовања а изражава се: осетљивост/мала културна вредност 0 до 20, осредња вредност 21-40 и висока вредност 41-60. (Бјељац и др, 2013).

Посматрани дворци и летњиковци се махом налазе у матрици М(2,1) и М (3,1), једино се дворац Дунђерских у Кулпину налази у матрици М (2,2). При формирању туристичког производа

треба предвидети посету културном добру које се налази у М(2,3) и М(1,3). Посета добру са средњом и великом тржишном привлачношћу, али малом вредношћу индикатора културне значајности/робусности М(3,2) и М(3,3) може бити предвиђена тек када се обезбеди управљање културним добром које ће онемогућити његово оштећење у току посете туриста. Она културна добра која имају малу тржишну привлачност не могу бити кључне атракције које ће привући већи број туриста М(3,1). Културна добра са високом или осредњом вредношћу индикатора културне значајности/робусности и осредњом тржишном привлачношћу М(1,2) и М (2,2) треба да буду на квалитетан начин промовисана, али и предмет пажње конзерватора и менаџера културних добара у циљу одређивања оптималног броја посетилаца са становишта одрживог развоја туризма (Ромелић и др 2006; Хаџић и др 2005).

ЗАКЉУЧАК

Већина двораца која је културно добро великог значаја је изгубило своју првобитну функцију и данас су управно-административне зграде, музеји, основне школе... неки су у веома лошем стању услед недовољне бриге и финансијских средстава.

За обнову двораца потребна су велика финансијска улагања, која врло тешко да могу да се остваре у скорије време због лоше економске ситуације државе. Поједини дворци су у фази реконструкције, а дугорочним плановима и одвајањем материјалних средстава очекује се ревитализација свих двораца и њихово укључивање у туристичку понуду Војводине.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Бјељац Ж (2009), Туристички потенцијали дворца у Беочину, рад у целости изложен на 1.Међународној конференцији "Дворци и летњиковци Војводине", дворац „Фантаст", Бечеј, Национална асоцијација "Еко-туризам Србије"и „Културни форум", Сремска Митровица
2. Bjeljac Ž, (2005) *Kaštel u Ečki-Potencijal i značaj*, str. 177-185, Actele simpossionului Banat trecut Istoric si cultural, Timisoara-Novi Sad, Resice 2002-2004
3. Bjeljac Ž, Brankov J, Jovičić D, Ćurčić N, Terzić A (2013) Valorization of natural and anthropogenic tourist potentials in undeveloped regions of transition, *TTEM Vol.8. No3. 8*/9.
4. Bjeljac Ž., Lukić V. (2008): Migrations on the Territory of Vojvodina Between 1919 and 1948, *East European Quarterly*, Vol. 42, No 1, pp. 69-93.
5. Cros du H. (2000) Planing for sustainble Cultural Heritage Tourism in Hong Kong, *final report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR*
6. Група аутора (2000) Информација о могућностима проширења туристичке понуде АП Војводине кроз претварање двораца у нове туристичке центре, радни материјал, Скупштина АП Војводине, Нови Сад
7. Група аутора (2003), Дворци у Војводини, Привредна комора Војводине, Нови Сад, ЦД
8. http://dvorci.info/
9. Ромелић Ј, Пивац Т, Кошић, К (2006) Туристичка валоризација старог градског језгра Новог Сада по моделуХ.Ду Крос, *Гласник Српског Географског Друштва*, Српско Географско Друштво, Београд св 2, том LXXXVI стр.251-260
10. Хаџић, О., Стојаковић, Г., Херман-Милинковић, К., Ванић, Т. и Ивановић, И. (2005). *Културни туризам*. Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад: Природно-математички факултет

RADMILA JOVANOVIĆ[1], ŽELjKO BJELjAC[2], OLGICA MILjKOVIĆ[3], ALEKSANDRA TERZIĆ[2]

[1]Faculty of Geography, Uneversity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2]Geographical institute "Jovan Cvijić", SANU, 11000 Belgrade, Serbia
[3]National Tourism Organisation of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia

Most castles present cultural property of great significance. Today the castles lost its original function and are administrative buildings, museums, primary schools, etc. Some objects, today are in very poor condition, due to neglect and bad material means.

For the restoration of castles the large financial investments were needed. Obtaining the financial investments can hardly be achieved in the near future due to poor financial conditions of the State. Some castles are in the process of restoration and by long-term plans with financial help it will be on the tourist offer of Vojvodina.

***СЕКЦИЈА B*:**

РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКИ РАЗВОЈ И ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ

ФИЗИЧКО ПЛАНИРАЊЕ СРПСКОГ ПРОСТОРА

ДЕЈАН ЂОРЂЕВИЋ[1], ТИЈАНА ДАБОВИЋ[1], НЕДА ЖИВАК[2]

[1]Географски факултет, Универзитет у Београду, 11 000 Београд, Република Србија
[2]Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Често се расправља о учинковитости просторног планирања. Постоје они који праве планове како би приказали жељене исходе и они који сматрају да ставрно стање треба узети у обзир при нацрту сваког плана. Да ли ће планирање да се фокусира на могуће исходе или ће се користити другачије процедуре зависи од претпоставки у вези са планирање, те функције и сврхе. Када је ријеч о стратешком просторном планирању било на националном или регионалном нивоу, реално је препознати саму природу планирања. Сматра се да, када је ријеч о стратешком планирању, сама учинковитост треба да се детаљно размотри. Ако се планирање посматра као интерактиван процес учења, његова је сврха да обликује умове доносилаца одлука. Још један од проблема је да ли стратешко просторно планирање треба да привуче сликама и изгледом простора или је анализа стручњака од суштинског значаја. Рад разматра ограничења новијих приступа у планирању током посљедњих година узевши у обзир ситуацију у српским земљама с почетка вијека. Кратак преглед новијих просторних политика и регулатива употребе земљишта служи као аргумент главне хипотезе чланка: одбацивање традиционалне доктрине физичког планирања умјесто очувања њених добрих страна док не будемо потпуно спремни за ново, европско просторно планирање.

Кључне ријечи: Физичко планирање, стратешко планирање, фуззу планирање, српски простор, употреба земљишта

Abstract: The effectiveness of spatial planning is much discussed. There are those in favour of plans "having teeth" in order to show wanted outcomes and others to hold another view that takes account of the reality of frequent plan departures. Whether evaluating planning is a matter of measuring outcomes, or whether another procedure is called for, depends on assumptions about planning, its function, or purpose. At least as far as strategic spatial planning is concerned at regional and even more so at national level is concerned, recognizing the interactive nature of planning is indeed more realistic. The question is how we can evaluate such planning. In order to give some light to the answer we have to introduce the term ‘performance’ of strategic spatial planning. It has been coined to suggest that in strategic planning, effectiveness as a notion needs to be reconsidered. Where planning is considered to be interactive and a learning process, its purpose is to shape the minds of decision-makers and plans should help them making sense of their situations. In this decision-centred view of planning, evaluation needs to be couched in terms of whether they do so. Another issue is if strategic spatial planning is merely to persuade by means of appealing images or if an element of expert analysis remains essential. This paper deals with constrains of the new approaches in planning in recent years, so-called fuzzy planning, bearing in mind the situation in Serbian states in the beginning of the century. The short review of the recent spatial policies and land use regulations serve as a argument for the main hypothesis of the paper: that we did neglected to fast the traditional physical planning doctrine instead of keeping its advantages until we are not prepared for the adoption of full package of new, European spatial planning

Key words: Physical planning, Strategic planning, Fuzzy planning, Serbian space, Land use.

ФИЗИЧКО И ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ

Просторно планирање је почело као физичко планирање (*Physical planning*). У светским оквирима, будући да се развило из урбанизма, од почетка га је одликовало јако, на рационалној доктрини засновано аналитичко проучавање физичких карактеристика простора, где су социјални, економски и доцније еколошки аспекти планирања по правилу имали јасну просторну одредницу. У бившој Југославији, просторно планирање је настало као дериват јачег, старијег и на Уставу заснованог друштвено-економског планирања, те је такву секундарну улогу задржало све до распада система социјалистичког самоуправљања. Иако у нас познато као просторно планирање, оно је у европском оквиру почело тако да се назива тек деведесетих година прошлог века када је у оквиру политике ширења Европске Уније на исток и југоисток континента као *Spatial planning* постала врста официјелне политике ЕУ, али са потпуно новом, флексибилном конотацијом у односу на традиционално физичко, пројектно односно *blueprint* планирање. Та је флексибилност довела до све чешће употребе појмова као што су интегрално планирање, стратешко планирање, па

и мастер планирање. Ново просторно планирање, које је означавано као мекши приступ у односу на старо ригидно и круто традиционално планирање, морало је имати и другачију, модерну нову улогу. Исто се односило и на планове, као крајњи и опипљив резултат просторног планирања.

Која је улога просторног планирања на стратешком, односно регионалном и још више националном нивоу? Одговор на ово питање нађен је у оквиру тзв. «одлука-центричне» парадигме просторног планирања, која представља радикалан отклон од стандардног схватања природе планирања. Планирање се схвата не као дисциплина производње планова већ као напор да се боље схвате проблеми са којима се суочавамо данас и које ћемо морати да решавамо у будућности, да бисмо већ данас донели боље одлуке (Faludi, A. 1987, Ђорђевић 2004). Другим речима, ради се о прагматичној тежњи да се проучавају акције, а не планови, односно да се просторно планирање разуме, што се може превести у израз «планирање као учење».

Свакако, планирање није увек учење, или није искључиво учење. Понекад је планирање заиста техничко извођење посла коме је сврха производња крајњег продукта, који називамо просторним планом. Овакво виђење планирања је јасније и прецизније, и у литератури се назива пројектним планирањем, насупрот стратешком (Faludi, A. and Van Der Valk, A.J. 1994, Mastop, H. and Faludi, A. 1997). У тзв. пројектном планирању основни циљ је јасно дефинисање намене простора, а основна интеракција између актера је усмерена ка једном циљу – усвајању плана. Једном усвојен, план постаје водич за даље акције. Усвојена слика будућности се реализује у временским етапама, а претпоставка је да су познати и ефекти плана. Стање у простору након периода реализације мора да одговара спецификацијама плана, уз евентуално дозвољено одступање.

Однос традиционалног, физичког и новог просторног планирања рефлектује се и на највидљивији производ процеса планирања: просторни план. Стојков (1992) разликује затворени образац плана и план као отворен, плуралистички систем. Затворени план карактеришу чврсто одређена и графички и текстуално децидирана решења везана за одређену тзв. циљну годину. Решења у таквом плану су углавном функционалистички одређена те се поред концепта плана дају и секторски планови за поједине функције као што су становање, рекреација, индустрија, пољопривреда, туризам итд. Решења, односно слика будућег стања се лако склапа из секторских решења и обрнуто: целина решења се лако декомпонује у секторске планове. Јасна функционална подељеност простора и прецизан графички израз омеђени су исто тако јасним границама: катастарским, административним, статистичким и функционалним. Насупрот оваквом плану, отворени план треба да пре свега буде интегралан, тј. да омогући перманентно повезивање међу секторима односно да има уграђене инструменте саморегулације у току спровођења. Решења отвореног плана су стратешки дефинисана више у виду принципа и политике, а мање у виду децидних решења намене земљишта. Графички и текстуално, отворен план је више индикативан, а мање просторно одређен. Добар пример затвореног обрасца плана је Просторни план републике Србије из 1996. године, а отвореног Просторни план републике Србије из 2010. године.

Стратешки планови се тичу координације пројеката и других мера предузетих од стране више актера (јавних и приватних) у процесу планирања. Сет одлука тих актера заправо представља предмет планирања, а координација између актера се сматра трајним процесом. Будући да сви актери желе да држе своје опције отвореним, временски фактор има централну улогу. Стратешки план по себи није ништа друго него тренутни записник споразума који је постигнут, те представља референтни оквир за даља преговарања. План је индикативан, а будућност остаје отворена (табела 1).

Табела 1. Два типа плана (Faludi, A. 1989)

	Пројектни планови	**Стратешки планови**
Објекат	Материјални	Одлуке
Интеракција	Док се не усвоји	Континуирана
Будућност	Затворена	Отворена
Елемент времена	Ограничен на фазе	Окренут ка проблему
Облик	Схематски план	Садржај последњег састанка
Ефекти	Одређени	Критеријуми

Просторни планови могу бити једног или другог типа. Многи просторни планови јесу пројектни планови, сет упутстава довољно јасних да се архитекти или грађевински инжењери могу

њима руководити у даљој разради. Но, понекад је ситуација у простору јако несигурна, или су конфликти између актера толико изражени да план поприма стратешки изглед, посебно на регионалном и националном нивоу. Буквално, повећањем размера повећава се и потреба за стратешким приступом планирању. На значају добијају тзв. невидљиви продукти планирања, попут заједничког схватања природе проблема, конвергенције мишљења у погледу прихватљивих решења и слично, што је за планирање понекад много значајније од видљивих продуката – планског решења које иде на јавни увид. Ново просторно, односно стратешко планирање служи да се актерима предоче импликације њихових одлука (Healey, P. 1997).

Овакво најсажетије приказано ново просторно планирање као рукавица руци одговарало је неолибералној политици и развојним приоритетима ЕУ, а у земљама бившег социјалистичког лагера прихваћана некритички као нова догма развоја у простору, уз јасан отклон ка превазиђеној пракси старог физичког планирања, која је оцењена као неприхватљива за нове, транзиционе услове. Када су, и у свету и код нас, почели да анализирају и сумирају резултати новог приступа планирању и уређењу простора, појавиле су се и први дисонантни тонови, потом и критички написи, чија је фреквенција била већа колико је економска криза Уније и Запада била израженија. У мноштву најразличитих расправа, појавиле су се и оне које су, по природи ствари, решење за излазак из теоријско-методолошког ћорсокака тражили у оживљавању неких карактеристика традиционалног физичког планирања, које су прелако и пребрзо отписане, без ваљане стручне аргументације (Ђорђевић Д., Дабовић Т. 2007). У потрази за изгубљеним језгром просторног планирања посебно су предњачили аутори у земљама које су богатије и уређеније него наше – код нас (и другде на Истоку) стидљиво се чуло да је стари систем био у неким аспектима бољи. Коначно, хаотично стање у простору наших земаља, институционалне слабости и професионални пропусти наводе на размишљање и отварају простор за опрадана поређења.

Полазна теза овог рада је да у земљама тзв. Српског простора, посебно у Србији, Српској па и Црној Гори, након пада социјализма, увођења рудиментарне демократије и почетка процеса приближавања Европској Унији и НАТО, упркос разумљивом отпору система и планера као појединаца, долази до раскида са традицијом и постепеног преласка са физичког на просторно планирање, односно са пројектног на стратегијско или са затвореног на отворени образац плана.

Иако се промена доктрине планирања могла очекивати, није се знало колики и какви ће јој бити домашаји. Промена је била и разумна – будући да се променио друштвено економски и политички систем, морала се мењати и методологија и пракса планирања. Очекиване су биле и потешкоће које прате такву радикалну трансформацију – несналажење свих актера у процесу планирања (власти, планера, јавног сектора), посртања услед губитка старог легитимитета и непроналажења новог, бројна прелазна и привремена решења, нове институције у старом миљеу, јак двоструки притисак приватног сектора и страног фактора са Запада, итд. Након петнаестак година, и упркос свим објективним потешкоћама, може се извршити једна врста рекапитулације, која би се у најкраћем могла свести на следеће: <u>када је реч о планирању, пребрзо смо ушли у радикалне промене, уместо да смо се постепено прилагођавали у складу са стварним скромним могућностима што је, поред осталог, довело до дисфункције система планирања и смањења ионако ниског степена уређености простора.</u> Другим речима, прерано смо отписали старо, добро физичко планирање, што ћемо илустровати на примерима.

БРОЈНА ОГРАНИЧЕЊА И ПОНЕКА ПРЕДНОСТ „НОВОГ“ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА

Улазећи дубље у проблем, поставља се питање на који начин вредновати ново просторно планирање, односно стратешке просторне планове. Најпростији приступ каже да план мора да покаже резултат, да не би био проглашен неуспехом. Другим речима, резултати планске акције морају бити у сагласности са решењима плана. Да би се то постигло, морају се «у врсту» постројити сви актери који утичу на просторни развој по сопственим приоритетима, било да се ради о актерима из приватног или јавног сектора или се ради о тзв. вертикалној или хоризонталној координацији свих учесника у процесу израде и реализације плана. Конвенционална мудрост налаже да план «има зубе» да би постигао све то. Иста мудрост каже да се контрола приватних актера и постизање вертикалне и хоризонталне координације заправо своди на активност минимизирања

сукоба и превазилажења расцепа између актера да би процес несметано текао. У идеалном случају, агенција за просторно планирање би требало да се стара о спровођењу плана. У стварном животу то није реално могуће, због све веће поделе рада и надлежности, изузев када се ради о појединачној, али великој теми: пример су агенције за изградњу великих објеката попут оних везаних за организацију олимпијских игара или изградњу пловних путева.

Мало је планера који очекују или доживе да се велика инвестиција и ресурси потроше на план (иако сви то прижељкују!). У пракси се планери суочавају са чињеницом да је план пре мучан и дуготрајан процес преговарања него проста производња (писаног) материјала. Свакодневни посао је често толико фрустрирајући да планери ретко имају осећај да је пројекат заокружен, а када и ураде план, исти је више индикативан као резултат преговора или компромиса него што је прецизан или обавезујући, што доводи до опетоване сумње у сврсисходност сопственог посла. То нас доводи до следеће претпоставке: план не треба вредновати на основу нпр. процената решења која су се реализовала већ на који су начин стратешки планови имали утицај на доносиоце одлука, односно да ли су исти схватили значај планирања или научили нешто из процеса кроз који су прошли. Анализа перформанси просторног планирања на тај начин се може испитивати и кроз питање доктрине планирања, као структурног изума одговорног за његову успешност, односно институционалног капацитета за бављење просторним проблемима.

Слика 1: Визија Цетиња поводом крунисања краља Николе 1910. године

Мартиновић, Мартиновић, 1980

Но, ово је опасна странпутица. Ако план не вреднујемо по степену његове реализације, односно ако се они не имплементирају, у чему је сврха просторног планирања? Ново, меко просторно планирање нуди и „мекше“ одговоре на ово питање (Haughton, G., Allmendinger, P., Counsell, D. And Vigar, G.(2010). Традиционално просторно планирање се као термин све више замењује новим термином стратешко планирање (као да свако планирање није стратешко!), што резултира свеприсутним стратегијама које су по структури и решењима у односу на „тврди“ план мање одређене како у простору, тако и у времену. Чак су и границе таквих стратегија „меке“, дифузне, односно флексибилне, што у балканским условима може да изазове хаос. У методолошком смислу, старе квантитативне методе замењује чисто дескриптивна СВОТ анализа: уопште, мање је бројки и чврстих просторних одредница (посебно зонирања), а више је уопштених констатација, које се могу различито

и произвољно тумачити. Циљеви просторног планирања се као термин маргинализују у односу на нове термине као што су „визија“ и „мисија“ – па чак и они нису нови (види слику 1). Није лоше имати визију: но, као што то важи за визију Цетиња из 1910. године, опасно је ако уз „визионарски“ поглед у будућност није урађена и солидна проспекција, односно систем мера, инструмената и редоследа акција да би се до остварења визије и дошло. У новом планирању мере за имплементацију просторног плана нису његов саставни део, него се раде накнадно, ако се план усвоји; да не говоримо о чињеници да општинске службе на основу тако неодређених решења и планских исказа веома тешко издају урбанистичко-техничке или локационе услове (пошто се константно инсистира да се правила градње избаце из локалних планова).

Надаље, забрињава готово промискуитетна употреба појма као што је „одрживост“, односно „одрживи развој“. Суштински, то није нов термин: далеко пре своје промоције у Норвешкој 1987. године, он је у нашем простору био познат као домаћинско понашање и однос према простору. Француски израз за одрживост је „трајни развој“ (*le development durable)*, који још боље одсликава намеру (и илузију) утемељивача: да је са кризама завршено и да је, уз сет мера, могуће постићи непрекинути развојни процес. Ова је идеја са станишта класичне економије, историје, као и искуства потпуно суманута, што се добро види данас у Европској Унији (када је реч о земљама у развоју и неразвијенима, дакако, није потребно посебно аргументовати ову тврдњу). Уопште, у новом планирању се некритички преузимају нова решења која, најчешће, нису до краја примењива на Балкану (види Живак, Н., Ђорђевић, Д., Дабовић, Т. 2010):

- Када је покушана регионализација, по чисто административно-статистичком европском концепту НУТС, од Сежане до Ђевђелије су октроисана суманута решења која су, срећом, убрзо и махом дезавуисана;
- На истој територији и по истом систему, социјалистичке општине су проглашене прегломазним по европским стандардима и уситњене су на 4-5 мањих (у Словенији и Храватској). Слична намера је исказана и у Србији, али до њене реализације није дошло, што је добро, јер су се исте показале као промашај, па се у обе републике размишља о укидању овог бесмисленог експеримента;
- Доказано је да су нови конепти као што је ФУП (функционална урбана подручја) непримењиви на наш простор – односно да пола Србије у просторном смислу измиче новом шематизму организације простора (што је показао нулти експеримент докторске дисертације Шећерова – види Šećerov, V. 2012), те да регионална диференцијација и усмереност планских решења мора бити основ сваке разумне просторне политике;
- Идеја да 12 % националне територије мора да буде под неким режимом заштите се показала као непрактична и економски нерентабилна, чак и у Словенији. „Мекши“ концепт, попут Натуре 2000, је напросто чиста идеализација: довољно је погледати хрватске сајтове и уочити да је цела територија Посавине обухваћена овим као простор за реализацију овог програма што је сваком ко познаје географију Хрватске у најмању руку сумњиво;
- Иначе сјајан систем ЕСПОН-ових индикатора примењив је у српском простору у обиму 0д 15-20%, највише због тастареле или непостојеће статистике, немања ажурног катастра и опште збрке у информацијама и надлежностима.

У пракси, планер је принуђен да легализује непланску градњу, што посебно илуструју планови за градске агломерације, уз коридоре или дуж Црногорске обале. Принуђен да штити нејасне поставке као што су „идентитет“ и „компетитивност“, планери у свакој општини на Дунаву планирају марину, у свим другима туристичке зоне и подручја за нове „*greenfield“* инвестиције, да не говоримо о новим аеродромима – што се претворило у манију, без иоле артикулисане економске оправданости. Са друге стране, новим планирањем запоставља се урбанизам, а посебно строге мере зонирања и регулације, што је за наш простор опасна тенденција: довољно је само присетити се констатације да се мора порадити на уређености села у БИХ, која датира из 1980-тих година (Đorđević, D, Dabović, T, Živak, N. 2013).

Најопаснија карактеристика новог просторног планирања је, ипак, беневолентан однос према коришћењу земљишта, које се анализира, концептуално усмерава и у простору одређује само на основу индикација, квалитативних оцена и дерегулативних инструмената уа његово коришћење. У физичком планирању план намене земљишта је био врхунски циљ целог процеса планирања и његов разлог постојања, док је у новом просторном планирању он само нејасна графичка и

текстуална илустрација дифузне и конфузне политике одрживог развоја. Добра илустрација свега наведеног је концепција Просторног плана Републике Србије, која у потпуности следи образац отвореног плана, где је визија окосница, а последице на коришћење земљишта се могу идентификовати само посредно (онако како су дати коментари).

Визија просторног развоја Републике Србије дата од стране синтезног тима (ППРС 2010), у њеним сувереним границама одређеним Уставом РС, је да буде:

ЕКОНОМСКИ РАЗВИЈЕНА И КОНКУРЕНТНА, СОЦИЈАЛНО УРАВНОТЕЖЕНА И СТАБИЛНА, ФИЗИЧКИ УРЕЂЕНА УЗ ВЕЛИКО ПОШТОВАЊЕ ЗДРАВЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ, И ПРОСТОРНО РАЗВИЈЕНА И КОХЕРЕНТНА УЗ УВАЖАВАЊЕ РЕГИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА ЗАСНОВАНОГ НА ПРИРОДНОМ И КУЛТУРНОМ НАСЛЕЂУ КАО И ФУНКЦИОНАЛНО-РАЗВОЈНИМ ОСОБИНАМА.

Ово претпоставља поштовање неколико основних принципа: правно уређену државу која стриктно контролише уређење и просторни развој на свим нивоима територијалне организације уз посебну пажњу заштићеним природним и културним вредностима и осталим елементима јавног добра; да је здрава животна средина приоритет у просторном развоју на свим нивоима територијалне организације Републике Србије (Милић, В. 2009); да биолошки и културни диверзитет, као основ националног и регионалног идентитета чини значајан потенцијал и предност у просторном и укупном развоју Републике Србије; да развој регионалне конкурентности уз пуно ангажовање територијалног капитала и потенцијала општина и регионалних целина буде схваћен као предуслов јачања конкурентности Републике Србије у ширим оквирима; знатно увећану територијалну кохезију, односно уравнотеженост у економском, демографском и социјалном смислу засновану на принципима одрживог просторног развоја; битно унапређену дистрибуцију јавних служби са посебном пажњом према осетљивим социјалним групама; унапређену приступачност инфраструктури, знању и информацијама као и у саобраћајном смислу, на свим нивоима територијалне организације Републике Србије; знатно већи степен организације, ефикасности, поузданости, транспарентности и одговорности управе на свим нивоима територијалне организације за питања просторног развоја, територијалног уређења и заштите, уз поштовање како јавног тако и приватног интереса, подршку идејама и акцијама цивилног друштва и јавно-приватном партнерству за остварење пројеката од капиталног значаја; перманентну едукацију, обавештавање и укључење грађана у припрему одлука о просторном развоју свих територијалних целина; активирање свих капацитета за прекогранично, интеррегионално и трансдржавно повезивање са окружењем као и за интрарегионално умрежавање и груписање мањих територијалних јединица. Поред тога, синтезни тим предлаже постепено легислативно, институционално и стратешко усмеравање на свим нивоима територијалне организације Републике ка следећим стратешким циљевима, чије ће остваривање водити ка остварењу визије, а који ће имати и посебне импликације на политику намене земљишта (Вујошевић, В. 2008).

Већи степен територијалне кохезије. Политиком децентрализације и полицентризма, као и ангажованом политиком регионалног развоја, Република Србија ће настојати да максимално активира све потенцијале, уз пуну и пажљиву подршку оним деловима своје територије где демографски и кадровски потенцијали представљају кључни проблем.

Коментар: Акценат је стављен на подручја Србије која називамо периферним, неразвијеним, брдско-планинским и сл. Заједничка одлика тих подручја у погледу коришћења и намене земљишта је релативно мали притисак на земљиште и успорена конверзија услед недостатка инвестиција, инфраструктуре, развојних фондова, развојних иницијатива и на крају крајева развојних фактора, пре свега становништва. Због подискоришћености земљишта могуће је водити политику којом би се интензивирало коришћење постојећих категорија земљишта. Такође, у овим областима могуће је спроводити релаксирану земљишну политику – уз релативно малу стимулацију могуће је постићи знатне ефекте у погледу жељене пренамене земљишта, обзиром на актуелно стање. Свака пренамена земљишта, у смислу подстицања развоја је добродошла, с обзиром на то да земљишта има довољно.

Унапређена приступачност. Изградњом капиталних објеката техничке инфраструктуре (саобраћајна, енергетска, хидротехничка, информациона, телекомуникациона) Република Србија ће повезати и повећати приступачност свим макрорегионалним целинама, уз посебну пажњу одрживом груписању система и мултимодалном повезивању.

Коментар: Овај стратешки циљ тиче се категорије грађевинског земљишта. Његова реализација довешће до повећања процента грађевинског у укупном земљишту.

Развијен и просторно осмишљен социјални систем. У складу са економским могућностима Република Србија ће посебну пажњу да посвети развоју и рационалном размештају основних подсистема социјалне инфраструктуре (здравство, образовање, култура, социјална заштита, спорт и рекреација) који ће бити доступни грађанима на читавој територији.

Коментар: Овај стратешки циљ тиче се категорије грађевинског земљишта. Његова реализација довешће до повећања процента грађевинског у укупном земљишту, посебно у градским центрима.

Јачање регионалне конкурентности. Мобилизирањем територијалног капитала и активирањем територијалног потенцијала према савременим принципима одрживости и извозне усмерености регионалне целине ће, уз помоћ Републике и уз укључење локалних заједница, настојати да подигну ниво своје конкурентности засноване на препознатљивом територијалном идентитету и сопственом капацитету.

Коментар: Овај стратешки циљ нема јасне импликације на политику коришћења земљишта. Ипак, речи као што су: територијални капитал, сопствени капацитет, извозна усмереност индиректно имплицирају повећање изграђених површина.

Заштита, уређење и одрживо коришћење природе и културног наслеђа. Природно и културно наслеђе, као основ идентитета Србије и њених регионалних целина, истовремено представља и основ будућег успешног економског развоја. Природа ће у том смислу бити заштићена на већем простору од садашњег, преко заштићених природних целина и предела, док ће културно наслеђе бити уређено и преко већих културних предела и стаза, и на одржив начин коришћено као основ развоја туризма.

Коментар: Овај стратешки циљ нема директних импликације на промену биланса коришћења земљишта. Ако се не мења однос основних категорија, циљ подразумева повећање површина под различитим режимима заштите.

Просторно – функционална интегрисаност у окружење. Функционално повезивање са регионима и државама у окружењу одвијаће се у складу са европским принципима прекограничне, интеррегионалне и трансдржавне кооперације, ради просторне интеграције Србије са европским окружењем. Основ за повезивање биће магистрални објекти и целине природних система, културно наслеђе, инфраструктура, као и економске и социјалне везе које доприносе просторном развоју Србије у европском окружењу.

Коментар: Овај стратешки циљ има директне импликације на промену биланса коришћења земљишта, у смислу чињенице да је интегрисаност Србије са суседима озбиљан проблем, не само политичко-социјални, већ и у погледу савремене инфраструктуре (гранични прелази, мостови и др.). Такође, промене у коришћењу земљишта ће се кретати ка повећању грађевинског земљишта.

Развој информатичког система и е-управљања просторним развојем. Јачање институционалних капацитета на свим нивоима територијалне организације Србије, као и омогућавање већег степена вертикалне и хоризонталне координације и укључења свих актера просторног развоја, ће бити омогућено развојем, модернизацијом и сталним ажурирањем информационог система о простору као и развојем модела електронског управљања просторним развојем који ће омогућити већу поузданост, ефикасност, отвореност и рационалност у овој области.

Коментар: Циљ нема директних просторних импликација, али има управљачких, посебно оних који се односе на формирање базе података о земљишту на нивоу Србије.

Функционална полицентричност Србије. Политиком полицентризма заснованој на подршци функционалног повезивања градова и села у окружењу и на јасном дефинисању права, обавеза и кључне одговорности градова децентрализоване Србије, отвориће се пут мобилизирању територијалног потенцијала и активирању територијалног капитала појединих регионалних целина. Ово истовремено утиче и на дефинисање обавеза Републике у стварању развојног оквира (закони, институције, стратегије, капитални пројекти), појединих регионалних целина и њихових дужности, као и локалне самоуправе, у складу са законом.

Коментар: Овај стратешки циљ нема јасне импликације на политику коришћења земљишта.

Општи коментар постављених стратешких циљева је да ће њиховом реализацијом на директан или индиректан начин доћи до повећања процента грађевинског у односу на укупно земљиште. С обзиром на то, рационално је тврдити да долази до промене политике коришћења земљишта у односу на Просторни план Републике Србије из 1996. године.

Напред наведена визија је, с обзиром на садашње стање простора у Србији, ниво политичке стабилности и економског развоја земље у целини, квалитет извршне, законодавне и судске власти, као и укупна кретања у свету (глобална криза и рецесија), врло оптимистична, готово идеална/идеалистичка. Професионално посматрано, анализа могућег сценарија просторног развоја Србије у временском хоризонту Плана, не може и не сме да искључи могућност неког другог, по Србију неповољнијег сценарија. Такав сценарио би подразумевао известан степен неуспеха реализације горе постављених стратешких циљева или чак агонију настављања трендова који су се испољили у претходном периоду. Импликације тог другог сценарија би вероватно биле: нерационално повећање грађевинског земљишта (преко 5% од укупног грађевинског), повећање површина под шумама само путем природног прираста и смањење процента учешћа пољопривредних површина, не као резултат планске акције, већ као последица смањења активног становништва у пољопривреди. У оба сценарија, дакле, дошло би до повећања процента грађевинског, смањење процента пољопривредног и повећање процента шумског земљишта, уз приближно задржавање процента водног у укупном земљишту на нивоу Републике. Иако је смер промена у билансу коришћења земљишта у оба сценарија исти, свакако је боље плански усмеравати и регионално управљати земљишном политиком, него препустити овај необновљив ресурс и основни територијални капитал стихији и тржишту. Посебно треба истаћи чињеницу да ће се циљеви просторног развоја Србије реализовати постепено и вероватно успорено. Отуда се наставак неповољних и нежељених трендова може очекивати у блиској будућности све док не заживе мере предвиђене Планом (нпр. док се не формира модеран катастар земљишта). У истом смислу, требало би тумачити и ингеренције и институционалне надлежности у домену спровођења земљишне политике: тек се у даљој будућности може очекивати да се иста спроводи на регионалном нивоу, док ће у непосредном наредном периоду, држава ипак бити, главни носилац политике развоја у простору.

Наведене констатације у потпуности се могу применити и на случај планирања Српске и Црне Горе. Добронамерне, али нереалне визије воде директно до илузорних и магловитих планских решења која су консеквентно неспроводљива. Због недостатка регулације, у стварном простору непланско коришћење земљишта се убрзава и интензивира, са имовинским могућностима узурпатора као јединим лимитом.

Добра страна новог просторног планирања је што се план може завршити за 6 месеци (и краће!), што не треба ангажовати велики број истраживача и што се усваја лако јер не обавезује никога на нешто просторно одређено и тиме финансијски и временски прецизирано, али су такви уопштени искази у потпуности европејски и тиме прихватљиви високим представницима и страним контролорима.

МОГУЋА ФУЗИЈА ФИЗИЧКОГ И ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА СРПСКОГ ПРОСТОРА

Ако изузмемо видљиве теоријско-методолошке мањкавости и следимо логику разума, убеђени смо да је могуће објединити традиционално – физичко и ново просторно планирање, управо преко најважнијег сегмента планирања уопште, а то је управо планска намена земљишта.Основни циљ даљег развоја планске намене земљишта у тзв. Српском простору је рационално коришћење земљишта – заустављање даље деградације, сузбијање непланске изградње и ненаменског коришћења, ревитализација угрожених подручја, нарочито оних који имају перспективу развоја. Принципи планске намене земљишта морају да буду:

- **Континуитет** – потврђивање и продужење политике коришћења земљишта и промена биланса планираних површина из Просторног плана Републике Србије из 1996. године (повећање површина под шумом).
- **Флексибилност/дељивост** – принцип претежне намене земљишта/земљиште је дељиво између већег броја корисника.
- **Селективност** – различити режими коришћења у зонама са различитим вредностима индикатора притиска на земљиште „*land pressure*“.
- **Компатибилност** – коришћење индикатора Европске уније (ESPON).
- **Условност** – схватање земљишта као услова развоја, односно као развојне категорије.
- **Редукованост/квалитетност** – „боље мање, али боље“

- **Приоритетност –** дефинисање приоритетног пољопривредног, шумског, грађевинског и водног земљишта.
- **Конзервативизам –** рационално коришћење и заштита земљишног ресурса је стандардна политика већ сто година, са јасно развијеним механизмима.
- **Атрактивност –** повећање атрактивности земљишта за различите видове коришћења.

Основни стратешки приоритет у погледу биланса – односа основне четири категорије земљишта (грађевинско, пољопривредно, шумско и остало) је потврђивање и продужење политике коришћења земљишта из Просторног плана Републике Србије из 1996. Године – повећање површина под шумским земљиштем на уштрб неквалитетног пољопривредног земљишта. Поштујући претходно наведене принципе, у погледу процента учешћа грађевинског земљишта, а због стања на терену које се не може изменити, може се дозволити повећање учешћа грађевинског земљишта у односу на укупно грађевинско земљиште. То не значи да се мерама као што су: повећање индекса изграђености, између осталог напуштањем политике да се стамбене зграде граде до 8 спратова висине, коришћење напуштених (или викенд објеката) грађевинских објеката, груписање инфраструктуре у коридоре и снопове итд., не може постићи да то ширење буде прихватљиво: уобичајено је да се у плановима који се сада раде, допушта повећање грађевинског земљишта до 5% (грађевинска зона насеља). Сматрамо да би повећање од 5% грађевинског земљишта од укупног грађевинског на нивоу Републике, било прихватљиво.

Регионална усмереност земљишне политике, поштујући принцип селективности, доводи до следећег решења: иако треба повећати површине под шумским земљиштем на територији целе Србије, приоритетна подручја за пошумљавање су Војводина (посебно Банат и Бачка) и подручје Београдске агломерације, као и окрузи од Мачванског до Браничевског који излазе на десне обале Саве и Дунава. У погледу учешћа грађевинског земљишта треба бити посебно опрезан на територији Војводине где је проценат изграђености већ премашио 10 %. У Црној Гори се оваква политика односи на приморски појас и долину Зете, а у Српској посебно на Посавину. Док се ситуација не промени, Косово и Метохија ће водити своју политику коришћења земљишта.

Потребно је артикулисати земљишну и фискалну политику у погледу диверсификације пореских стимулација и рестрикција када је реч о појединим начинима коришћења земљишта и конверзији из једне намене у другу (уз формирање посебног фонда за земљиште из којег би се финансирале земљишне операције од националног интереса и сређивање катастра). Политике намене земљишта требало би раздвојити зонски – у Србији и другим српским земљама, наиме, постоје области и територије у којима постоји висок притисак на земљиште а то су подручја градских агломерација, зоне субурбанизације, зоне уз велике инфраструктурне системе и коридоре, рекреационе и туристичке зоне, индустријске зоне и сл., што износи 10 – 15 % од укупне територије сваке државе на Балкану. Осталих 85 – 90 % територије трпи мањи притисак на земљиште и последично, мањи степен конверзије. Практично се ради о две варијанте исте земљишне политике – ригорозној у угроженим зонама и релаксираној у областима слабијег притиска на земљиште (слика 2). Осим поштовања наведених стратешких приоритета у погледу правца конверзије земљишта, треба посебно обратити пажњу да се правилима градње увек предвиђа погушћавање грађевинских рејона путем одговарајућих индекса и да се настави досадашња пракса повећања грађевинских рејона највише до 5 % од укупно одређене површине под грађевинским земљиштем. Треба охрабривати ревитализацију тзб. *brownfield* локација у свим локалним плановима, како просторним, тако и урбанистичким.

Слика 2. Две брзине коришћења земљишта (модификовано на основу Tjallingii, S.P.2000).

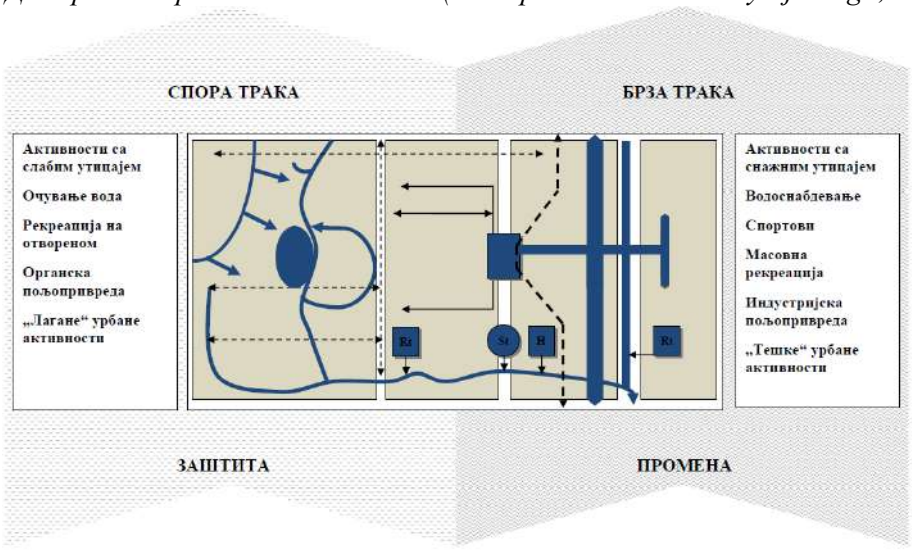

Принцип комбиновања строге и мекше регулације, односно њиховог обједињавања у истом планском документу не само да је могућ, већ и у потпуности одговара како принципима стратешког планирања, тако и стварним потребама у простору. Будући да је свако планирање стратегијско, војничка логика из које термин потиче налаже да се снаге и средства концентришу и да се одреди правац главног удара, односно тежиште плана. То су зоне строге регулације и стриктних правила градње. Изградња саобраћајних коридора и осавремењавање инфраструктуре су и европски и српски приоритет – а око ових објеката, како нас искуство учи, могу се очекивати значајније и радикалне промене у коришћењу земљишта. Но, линијског карактера, поред аутопутева су и Дунавски коридор, Подриње и Посавина, Зетска равница, уски приморски обални појас и друго, попут трасе магистралног гасовода Јужни ток или канала Морава. У простору који се налази даље од осовина развоја, који је по правилу ређе насељен и депопулацијски, могуће и пожељно је применити мекши приступ у погледу правила коришћења земљишта. За разлику од ситуације у развијеним земљама, том простору у нас је најчешће потребна консолидација постојећих објеката и основно опремање, а потом нека врста надградње у складу са потенцијалима и развојним ограничењима. Да би се ти и такви простори одржали, свакако је потребан неконвенционални, нови приступ будући да традиционални и није дао неке видљиве резултате.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђорђевић Д. (2004): *Увод у теорију планирања*. Географски факултет, Београд.
2. Ђорђевић Д., Дабовић Т. (2007): *Перформансе просторног планирања.* Зборник радова Првог конгреса српских географа, књига 1. Српско географско друштво, Београд, 107-115.
3. Đorđević, D, Dabović, T, Živak, N. (2013) Studija transformacije, organizacije i prostornog uređenja sela u Bosni i Hercegovini trideset godina posle: validnost koncepta i metodologije istraživanja. U *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine* (ur. D.Milinčić, D. Filipović, V.Šećerov i M.Marić), APPS i Geografski fakultet, Knjiga 2, Beograd, 161-166.
4. Faludi, A. (1987) A Decision-centred View of Environmental Planning. Pergamon Press, Oxford.
5. Faludi, A. (1989) Conformance vs. performance: Implications foe evaluations. *Impact Assessment Bulletin 7*, 135-151.
6. Faludi, A. and Van Der Valk, A.J. (1994) *Rule and Order: Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century.* Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
7. Haughton, G., Allmendinger, P., Counsell, D. And Vigar, G. (2010) *The New Spatial Planning. Territorial management with soft spaces and fuzzy boundaries.*Rotledge: London and New York.

8. Healey, P. (1997) Collaborative Planning: Shaping Places in a Fragmented Society. Macmillan Press, London.
9. Martinović,D,Martinović U. (1980). *Cetinje - spomenici arhitekture*. Obod, Cetinje. (str. 33. slika 20. Vizija Cetinja iz vremena jubileja 1910 - fotomontažа)
10. Mastop, H. and Faludi, A. (1997) Evaluation of strategic plans: The performance principle. *Environment and Planning B: Planning and Design 24,* 815-832.
11. Милић, В. (2009). Заштита животне средине из интерног материјала: *Основе Стратегије – Србије јуче и данас, Проблеми просторног развоја.* Министарство животне средине и просторног планирања РС, РАПП РС, Београд, стр. 59-65.
12. ППРС (2010) *Просторни план републике Србије 2010-2014-2021 (Нацрт).* Републичка агенција за просторно планирање, Министарство животне средине и просторног планирања Србије, Београд.
13. Stojkov, B. (1992) Metode analize i sinteze u prostornom planiranju. IAUS, Beograd.
14. Šećerov, V. (2012) *Strateško urbanističko planiranje.* Geografski fakultet i APPS, Beograd.
15. Tjallingii, S.P. (2000) Ecology on the edge.*Landscape and Urban Planning* 48, 103-120.
16. Вујошевић, В. (2008). *Анализа реализације ППРС у делу: Планирани и остварени биланси земљишта*. Извештај стручњака о реализацији ППРС, Министарство за инфраструктуру РС, РАПП РС, Београд, стр. 80-102.;
17. Живак, Н., Ђорђевић, Д., Дабовић, Т. (2010). Просторно планирање на локалном нивоу у Републици Српској. Зборник радова са скупа: Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља. Асоцијација просторних планера Србије, Универзитет у Београду Географски факултет, Београд, 231-241.

ТРАНСГРАНИЧНИ РАЗВОЈ У ФУНКЦИЈИ РЈЕШАВАЊА РЕГИОНАЛНИХ ДИСПАРИТЕТА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ, ДРАГАН ПАПИЋ, МАРКО СТАНОЈЕВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78 000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: У раду се разматра проблематика трансграничног развоја (са теоретског и практичног аспекта) као претпоставка рационалнијег просторно-функционалног организовања пограничних, углавном проблемских, подручја у рјешавању просторних (регионалних) развојних диспаритета и успостављању територијалне кохезије Републике Српске, што је уједно и основни циљ рада.

Кључне ријечи: Трансгранични развој, уравнотежени развој, периферија, проблемска подручја, просторно-функционална организација, развојни процеси, одрживи развој, регија.

Abstract: This paper discusses the problem of transborder development (from a theoretical and practical points of view) as a prerequisite for rational spatial-functional organization of the problematic borderareas to solve spatial (regional) disparities and the establishment territorial cohesionof the Republic of Srpska, which is the main objective of this paper.

Key words: Transborder development, harmonized development, periphery, problematic areas, spatial-functional organization, development processes, sustainable development, region.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Основни проблем савременог просторног развоја је у територијалном нескладу развојних процеса и проблема, односно неуравнотеженом регионалном развоју. Развијене регије карактерише већа концентрација знања, капитала, иновација, предузетништва, становништва, насеља, привредних капацитета и вишеструки интеграциони процеси, насупрот неразвијених регија, углавном супротних развојних процеса. У принципу, ради се о поларизованом, просторно неусклађеном развоју са испољеним развојним супротностима на глобалном и националним нивоима.

Развијене земље покушавају од средине прошлог вијека да ријеше проблеме неравномјерног регионалног развоја, примјеном теорије поларизованог развоја. Протагонисти ове теорије (F. Perroux, W. Isard, J. Boudeville, G. Myrdal, A. Hirshman, J. Friedmann, N. Hausen и др.) развили су више концепата (пола раста, поларизованих регија, кружне-кумулативне каузалности, центара раста-развоја, центар-периферија и др), који су нашли већу или мању примјену у регионалном планирању и рјешавању проблема регионалног развоја.

Поларизовани развој долази до изражаја у индустријској фази развоја. Савременим технолошким развојем последњих деценија, у економско развијеним земљама, долази до реструктуирања привреде и промјене тенденције просторног, тиме и поларизованог развоја, чиме се усложњавају претходно дефинисани проблеми. Дакле, питање рационалнијег просторно-функционалног организовања и развоја неминовност је која све више налази мјеста у различитим политикама друштвене праксе.

Развојна политика Европске Уније окренута је управо наведеним проблемима. Основни циљ је успостављање економске, социјалне и територијалне кохезије. Кохезиона политика „потиче регије и градове из различитих држава чланица ЕУ-е на сарадњу и стјецање искустава кроз заједничке програме и пројекте те развој заједничких мрежа“ (Čelan, 2011, str. 24). Трансгранични развој, који промовише и подстиче Европска унија, један је од модалитета кохезионе политике. Погранична сарадња добија с тим више на значају пошто пригранични крајеви, готово у правилу, чине слабије развијене територије. У наведеном контексту разматраће се и проблематика наглашених диспаритета регионалног развоја Републике Српске.

ОСНОВНЕ ПОСТАВКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ ТРАНСГРАНИЧНОГ РАЗВОЈА

Трансгранични развој подразумјева у бити нов приступ просторно-функционалној организацији пограничних подручја двију или више држава. Трансгранична сарадња треба да смањи негативан утицај граница на укупне развојна процесе конкретног приграничног подручја. Овај концепт развоја претпоставља подстицај динамичним развојним процесима и уравнотеженијем националном развоју, односно смањењу структурних разлика између националне језгре (перспективно подручје) и пограничних подручја проблемског карактера (периферија).

Традиционални приступ пограничним крајевима мијења се с појавом глобалне економије, и процесима глобализације уопште, у складу са прокламованим политикама и трендовима трансграничне сарадње и развоја. Традиционална, више или мање баријерна, функција граница поприма све више интегративну улогу као и подручја дуж ње. Трансгранична сарадња најоптималније је рјешење за развој пограничних подручја и имплементације европских развојних политика (Живковић, 2007). Заснована је на парадигми односа центар-периферија, односно теоријском моделу J. Фридмана (Friedmann, 1966).

Теорија односа центар-периферија основни је параметар у разумјевању развојних процеса пограничних подручја. Заснива се на чињеници да национална језгра (центар) представља концентрацију знања, иноваторства, капитала, економских и демографских активности, насупрот периферији коју карактерише „одлив ресурса“ и економско заостајање, што доприноси даљој поларизацији развијених и неразвијених подручја. Фридман регионални развој сагледава у контексту просторне организације. Његов модел је утемељен „на претпоставци да је свака фаза економског развоја попраћена одређеним просторним обликом, чиме се регионални развој доводи у непосредни однос с просторном организацијом. Промјене у просторној организацији сагледавају се кроз улогу урбаног система у регионалном развоју“ (Живковић, 2007, стр. 152). Према Фридману, оптимална просторна структура подразумјева националну територију као јединствен систем међузависних регија. Фридманов модел је, и поред одређених мањкавости, нашао своју примјену у бројним стратегијама развоја, од локалног до глобалног нивоа. Концепт трансграничне сарадње и развоја утемељен је управо на моделу односа центар-периферија.

Идеја трансграничне сарадње и развоја почива на претпоставци да погранична подручја углавном чине периферију, да су проблемски фактор националног развоја и да трансгранични развој претпоставља њихова рјешења. На развој трансграничне сарадње потицајно утичу: неуједначен економски развој, недовољна функционална повезаност, културне везе и афинитет(Hansen, 1986; Bufon, 1994; Pak, 1993).

У перспективама просторног развоја Европе јасно је дефинисано да се међусобне интеграције, просторна организација и развој искључиво могу реализовати на регионалном (NUTS 2 и NUTS 3) и локалном (LAU 1 и LAU 2) нивоу. Најрационалнија трансгранична сарадња (рјешење основних економских и социјалних питања, просторно-функционални односи и везе...) остварује се на регионалном (NUTS 3) нивоу. Овај вид сарадње је и предуслов за добијање средстава Уније из фонда за трансграничну сарадњу.

Трансгранична сарадња има посебно мјесто у европским интеграционим процесима. Бројни примјери указују на низ позитивних ефеката детерминисаних овим видом сарадње. Дакле, и развојне проблеме и перспективу Републике Српске, као уосталом и Југоисточне Европе, треба посматрати у наведеном контексту.

РАЗВОЈНИ ДИСПАРИТЕТИ И ПРОСТОРНА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Република Српска има у цјелости карактер пограничног подручја, различитих географских карактеристика, потенцијала и развојних могућности. Генерално, ради се о низу структурних, функционалних и развојних квалитативних посебности.

На основу емпиријских спознаја и проведене компаративне анализе путем комбинованих индикатора (укупни број и територијални размјештај становништва, мрежа насеља и функционални капацитет центара, квалитативност постојећих функција, инфраструктурна опремљеност, просјечан годишњи дневни саобраћај и ниво функционалне повезаности),

уважавајући при том основне принципе концепта центар-периферија, извршена је условна диференцијација простора Републике Српске на неколико типова просторних цјелина (прилог 1).

Прилог 2. Просторна диференцијација Републике Српске према моделу центар - периферија

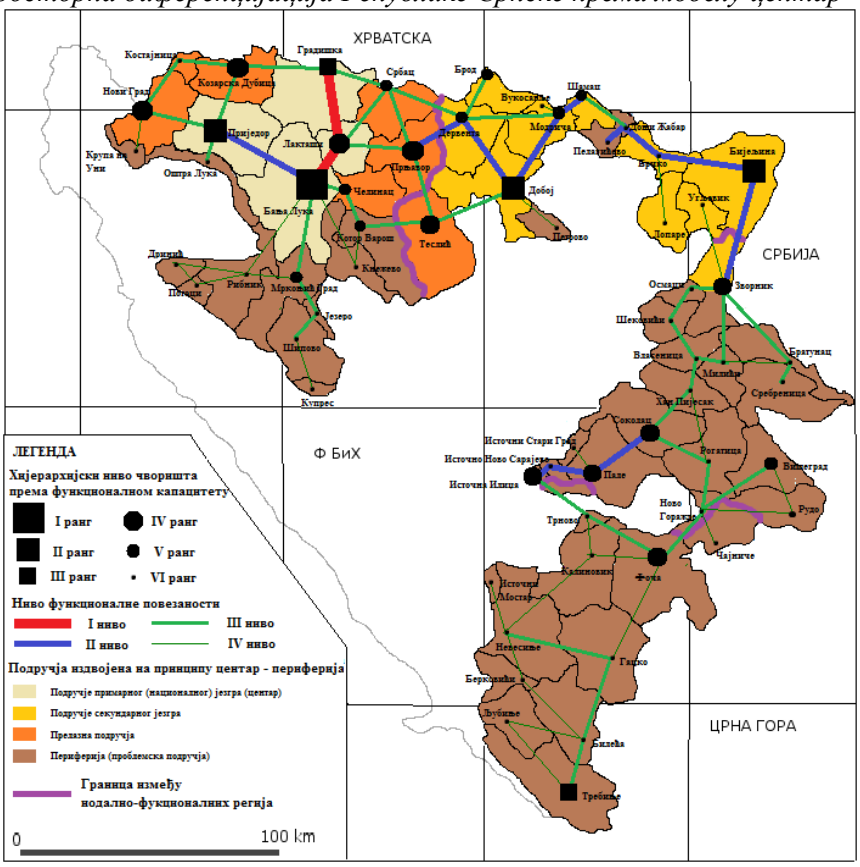

Извор: *Преглед броја запослених по дјелатностима у Републици Српској за 2001. (2001). Статистичка документација – Статистички завод Републике Српске; Бројање возила на мрежи путева Републике Српске 2002 год. (2003). Републичка дирекција за путеве, Бања Лука; Бајић, Д. (2009). Модел одређивања просторно-функционалне имплементације између саобраћајних регионалних система на примјеру Републике Српске, Гласник, св. 13. ГДРС, Бања Лука.*

Подручје примарног (националног) језгра чини проширено метрополитанско подручје Бањалуке. Карактерише га развијенија просторно-функционална структура, виши степен функционалне интеракције међу нодусима различитог хијерархијског нивоа и висок степен концентрације становништва (прилог 1 и табела 1). Посљедица је кумулативних узрочно-посљедичних међузависности низа развојних фактора. Има низ квалитативних предности, као основе одрживом развоју бројних функција и бржег укључивања у глобалне развојне процесе. Водећи развојни и подстицајни центар – Бања Лука, профилише се све више као центар терцијарних дјелатности, пословно средиште, и средиште комплексних функција националног значаја.

Подручје секундарних језгратериторијално је одређено функционалним и гравитационим дометом Добоја и Бијељине (Добојско-бијељинска нодално-функционална регија). Водећи нодуси (Бијељина, Добој), с регионалном улогом, не посједују капацитет нивоа уравнотежења развојних процеса овога подручја са примарним језгром. Други центри, с улогом општинских средишта, централна су насеља уједначеног хијерархијског нивоа. Изузетак чине Лопаре и центри новоформираних општина (Петрово, Пелагићево, Вукосавље, Д. Жабар) знатно нижег централитета, чинећи (изузев Вукосавља) регионалну периферију. Смјештај дуж посавског развојног коридора, компатибилног са дунавско-савским коридором (Србија, Хрватска), претпоставља низ развојних могућности.Дакле, географски положај, постојећа урбана и рурална структура, укупна функционална обиљежја и људски ресурси (прилог 1) предиспонирају кохерентне развојне процесе и брже укључивање у регионалне асоцијације.

Табела 1. Територијални диспаритети у размјештају становништва Републике Српске

Подручје	Број општина	Удио броја оштина (%)	Површина (km^2)	Удио површине (%)	Број становника	Удио броја становника (%)	Густина насељености (ст/ km^2)
Подручје примарног језгра (центар)	4	7	3193	13	421 606	29	132
Подручје секундарног језгра	8	13	3010	12	318 866	21	106
Прелазно подручје	7	11	3340	14	247 043	17	74
Периферија (проблемско подручје)	43	69	15 044	61	486 876	33	32
Укупно РС	**62**	**100**	**24 587**	**100**	**1 474 391**	**100**	**59**

Извор: Статистички годишњак Републике Српске 2009. Републички завод за статистику, Бања Лука, 2009.; Процјена броја становника Републике Српске за 2010. Републички завод за статистику, Бања Лука, 2011.

Напомена: Актуелни попис становништва показаће несумњиво мањи укупни број становника од званичних процјена Статистичког завода Републике Српске (табела 1), што неће утицати на промјене општих закључака о просторним развојним диспаритетима, већ напротив, додатно их потврдити.

Прелазно подручје чине двије просторно одвојене територијалне цјелине са неколико урбаних и развојних центара чија се нодалност и функционалност остварује искључиво на локалном (општинском) нивоу територијалне организације, уз наглашене поларизационе ефекте. Налазе се у функционалној и гравитационој сфери утицаја Приједора (Н. Град, Костајница, К. Дубица), односно Бања Луке (Челинац, Прњавор, Србац) и Добоја (Теслић, Дервента), гдје се преламају функционално-гравитацијски утицаји ова два регионална центра. Прелазно подручје има натпросјечну густину насељености (Табела 1). Ради се о просторној цјелини чији положај, природни и друштвени ресурси омогућавају повољан економски и укупни развој.

Периферија (проблемско подручје) захвата источни дио Републике Српске (Сарајевско-зворничка и Требињско-фочанска регија), јужни дио Бањалучке регије и мање, раније дефинисане, територијалне јединице на подручју Добојско-бијељинског региона (прилог 1). Подручје периферије простире се на 15 000 км^2, односно 60 % територије Републике Српске. Слабе је насељености, око 30% укупне популације Републике Српске и емиграцијско је подручје са континуираном вишедеценијском депопулацијом, ниског степена развијености просторно-функционалне структуре и нодусне функционалне интеракције (табела 1 и прилог 1). Ради се о подручју типичног проблемског карактера, које се на простору источног дијела Републике Српске због просторности, територијалне компактности и укупних развојних процеса може окарактерисати као национална периферија. Сва централна насеља, већег значаја (регионални, мезорегионални, субрегионални и општински центри), поред одређене подстицајне и развојне улоге имају још увијек наглашену поларизовану улогу. Уз то, значајан број ових центара, свих хијерархијских нивоа, у просторно-функционалној организацији има несразмјерну улогу њиховом функционалном капацитету. Већина општинских центара најнижег је функционалног ранга и није добрим дјелом у стању да у потребној мјери задовољи основне функционалне потребе гравитирајуће територије, а посебно да подстицајно утичу на развојне процесе. Генерално, периферија има бројне економске и друге развојне проблеме, али и развојне могућности, које првенствено, у погледу природних потенцијала нису мале.

Претходна анализа указује на наглашени економски, функционални, популациони и укупни територијални развојни несклад Републике Српске, са тенденцијом даљње поларизације. Различит ниво територијалне развијености, уз низ других развојних претпоставки, прије свега из сфере

подстицајних факора развоја (економских, инфраструктурних, демографских...) отвара питања рационалније валоризације, просторно-функционалне организације, уређења и развоја, актуализујући у конкретном концепт трансграничне сарадње и развоја. Наведени проблеми детаљније су елаборисани у радовима Р. Гњата (Гњато, 1997), Б. Стојкова и А. Ђорђевића (Стојков и Ђорђевић, 2004), Д. Тошића (Тошић, 2007).

РЕПУБЛИКА СРПСКА У КОНЦЕПЦИЈИ ТРАНСГРАНИЧНОГ РАЗВОЈА

Равномјернији и просперитетнији регионални и укупни развој Републике Српске у знатној мјери детерминисаће укупност односа и веза центра и периферије, степена укључености у интеррегионалне и глобалне процесе, гдје трансгранична сарадња и развој имају темељни значај.

Развој приграничних подручја традиционално је условљен степеном прекограничне повезаности и сарадње.Зависно од пропусности међународне границе, степена економске комплементарности, културних и других афинитета с једне и друге стране границе, развијају се у одређеној мјери прекограничне функционалне везе, са претпоставком развоја трансграничног региона.

Гранично подручје Републике Српске детерминисано је ријечним токовима Уне (запад), Саве (сјевер) и Дрине (исток) које прати низ дугогодишњих проблема оптималне валоризације, заштите, управљања и планирања. Развојни проблеми намећу питање одрживог развоја и рјешења кроз примјену концепта трансграничне сарадње. Конкретне прилике, условно речено, детерминишу стварна и потенцијална трансгранична подручја Републике Српске, као и акционе зоне унутар њих (прилог 2).

Прилог 2. Трансгранична подручја Републике Српске

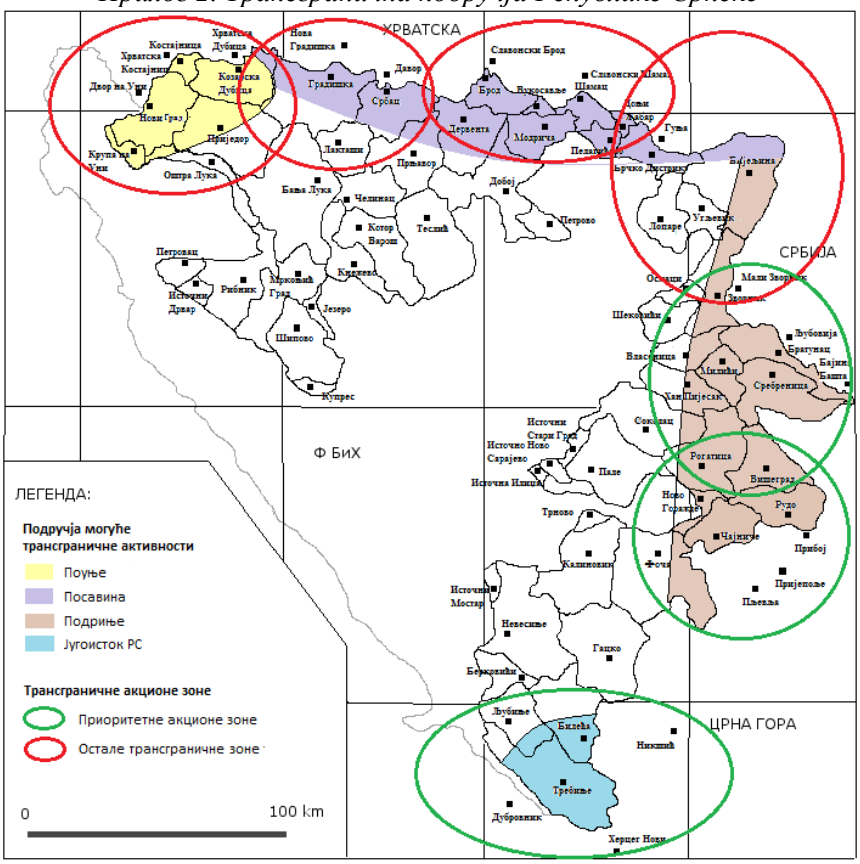

Апострофирање развојних проблема источног дијела Републике Српске (Сарајевско-зворничка и Требињско-фочанска регија) приоритетан је проблем регионалног и укупног развоја Републике Српске. Ради се о типичном проблемском подручју, односно националној периферији која захвата око 50% територије Републике Сропске. Гранично је подручје са Србијом (Подриње), Црном

Гором и мањим дијелом Хрватском. Издвојене приоритетне акционе зоне (прилог 2) задовољавају предвиђене критеријуме у дефинисању истих (VASION PLANET, 2000).

Погранични простори Републике Српске, Србије и Црне Горе имају више посебности. Одликују се слабијом насељеношћу, нижим стпеном урбаности, комплексним социоекоиоским проблемима. Функционални капацитет урбаних и руралних система (демографски, економски, инфраструктурни...), као подстицајни фактор развоја, углавном је мањих развојних и подстицајних могућности и доводи у питање њихов одрживи развој. Вјековне границе, небитно кога карактера, продукују фрагментацију националног територија, а тиме и тржишта, услуга и низ других развојних негативности, спречавајући оптималну валоризацију и кориштење потенцијала кроз јединствену развојну стратегију. Природногеографска основа претпоставља валоризацију првенствено ековегетацијских, екоклиматских и шумских комплекса, те хидроенергетских потенцијала и рудних богатстава, као и развој адекватних дјелатности базираних на датој основи, као кључних развојаних полуга. Дакле, развојне функције и њихова одрживост у непосредној су вези са стварним и потенцијалним могућностима дефинисаног простора.

У насеобеној мрежи издвајају се центри који могу попримити улогу јачања регионалне комплементарности и кохерентности на трансграничном нивоу. Конкретно, ради се о водећим центрима примарних акционих зона: Зворнику, Вишеграду, Фочи и Требињу (Република Српска), Лозници, Ужицама, (Србија), Никшићу, Херцег Новом (Ц.Гора) и Дубровнику (Хрватска), (прилог 2). Развојни процеси, дисперзног карактера, добили би на интензитету подстицајно утичући на полицентрични развој. Оптималном концентрацијом развојних центара фаворизује се рационалније кориштење простора и дисперзни просторни развој, као претпоставка одрживог развоја. Према томе, суштина трансграничног развоја почива у просторно-функционалној организацији, чије оптимално рјешење је утемељено у полицентричној нодално-функционалној регији.Трансгранични развој и интеграционе процесе, у конкретном, олакшава припадност истом културном кругу и успостављеност привредних односа и веза.

Чињеница, да поред традиционалних развојних фактора природних ресурса у развоју неког географског простора све важнију улогу имају елементи друштвеног капитала (социјални квалитет, институционални капацитет, „ментална матрица“ и др.) ставља у подређен положај дефинисани простор и неутралише његове примарне развојне предности. Све битнија улога институционалних оквира претпоставља уређеност и стабилност државних институција и механизама, што управо недостаје овом простору и цјелокупном региону Југоисточне Европе, додатно усложњавајући дефинисане проблеме.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Радом се актуелизује проблематика трансграничног развоја и наглашава неопходност прекограничног повезивања и сарадње.

Трансгранични развој чини дио актуелне европске стратегије развоја, који у принципу представља модел за практична рјешења просторно-функционалне организације пограничних подручја. Основни циљ је геопросторна (регионална) кохезија и укупни просперитетнији развој периферних подручја, чије утемељење је засновано на принципима одрживости, као основног постулата европске стратегије развоја.

Однос центар-периферија основни је параметар разумијевању развојних процеса у пограничним подручјима. Свакако, подразумијева се критички приступ наспрам актуелних парадигми и могућности њихове примјене овисно о специфичности појединих подручја. Остаје отворено питање у ком правцу ће у перспективи ићи регионалне политике ЕУ и на који начин ће третирати трансграничну сарадњу.

Регионални дебаланс западног и источног, односно сјеверног и јужног дијела Републике Српске, изискује студиозну анализу, па аналогно томе и дефинисање смјерница развоја са јасним концептом и одређењем према ужем и ширем окружењу. Трансграничну сарадњу, као оптимално рјешење, треба темељити на партнерству локалних, регионалних и државних иницијатива, у перспективи подржаних европским фондовима, с претпоставком подстицања полицентричног, а тиме и уравнотеженог развоја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Бајић, Д. (2009). Модел одређивања просторно-функционалне имплементације између саобраћајних регионалних система на примјеру Републике Српске, Гласник, св. 13. Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
2. Buton, M. (1994). Theory and Practise in Central European Border Areas: The Slovenian Example, Croatia – A New European State. Proceedings of the symposium held in Zagreb and Čakovec, September 22-25, 1993: 173-182.
3. Гњато, Р. (1997). Нодално-функционална регионализација Републике Српске, Гласник, св. 2. Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
4. Живковић, М. (2007). Трансгранични региони – нови облик регионалногеографског испољавања и просторно-функционалног обликовања, Зборник радова са научног скупа Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима, Географски факултет Универзитета у Београду и Природно-математички факултет Универзитета у Бања Луци, Београд-Бања Лука.
5. Hansen, N. (1986). Border Region Development and Cooperation: Western Europe and The U. S. – Mexico Borderlands in Comparative Perspective, pp 31-44, Martinez, O. (Ed.) Across Boundaries: Transborder interaction in Comparative Perspective, El Paso: Western Press.
6. Pak, M. (1993). Slovenia and Its Neighboring Countries. Paper presented and the Regional Summer Institute in Regional Sciense. Joensuu, Finland.
7. Стојков, Б., Ђорђевић, А. (2003). Значај трансграничног планирања Подриња за просторну интеграцију на западу Балкана, Гласник српског географског друштва, св. LXXXIV– Бр. 2, Београд.
8. Тошић, Д. (2007). Градски центри у функцији интеграције Србије и Републике Српске, Зборник радова са научног скупа Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима, Географски факултет Универзитета у Београду и Природно-математички факултет Универзитета у Бања Луци, Београд-Бања Лука.
9. Friedmann, J. (1966). Regional Development Policy – A Case Study of Venezuela, Cambridge: M. i T. Presse.
10. Čelan, T. J. (2011). Mogućnosti regionalnog razvoja Hrvatske na primjeru IPA prekograničnog programa Mađarska-Hrvatska 2007. – 2013., Geografski horizont, br. 2, Zagreb.
11. VASION PLANET (2000). Strategies for Integrated Spatial Development of the Central European Danubian and Adriatic Area: Guidelines and Policy, Proposals and Background Report. Vienna.
12. Бројање возила на мрежи путева Републике Српске 2002 год. (2003). Републичка дирекција за путеве, Бања Лука.
13. Преглед броја запослених по дјелатностима у Републици Српској за 2001. (2001). Статистичка документација – Статистички завод Републике Српске.
14. Процјена броја становника Републике Српске за 2010. (2011). Републички завод за статистику, Бања Лука.

TRANSBORDER DEVELOPMENT IN THE FUNCTION OF SOLOVING REGIONAL DISPARITIES OF THE REPUBLIC OD SRPSKA

MILENKO ŽIVKOVIĆ, DRAGAN PAPIĆ, MARKO STANOJEVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

The paper discusses the issues fotranborder development and points out the necessity of transborder connection and cooperation.

The transborder development is a part of the current European development strategy, which basically is a model of practical solutions of spatial-functional organization of border areas the backbone of which are the sustainability principles as a basic postulate of the European development strategy.

The centre-periphery ratio is the basic parameter of development processes within border areas. Certainly, there is a critical approach as a contrast to current paradigms and their application, depending

on the specificities of different areas. A question remains in which direction the regional EU policy will develop in the future and how the transborder cooperation will be treated.

The regional disbalance of the west and east, i.e. the north and south parts of the Republic of Srpska calls for a detailed analysis and regulations of development with a clear concept, depending on either closer or wider regions. The transborder cooperation, as an optimal solution, should be based upon partnership among local, regional and national iniciatives with the help of European funds in order to achieve a policentric and harmonized development whatsoever.

ПОЛИТИКА МРЕЖА У ПРОСТОРНОМ ПЛАНИРАЊУ – ИСКУСТВА ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА И МОГУЋНОСТИ ПРИМЈЕНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

ДРАГАН ПОПОВИЋ

Угоститељско трговачко туристичка школа Бањалука, 78 000 Бањалука, Република Српска

Апстракт: Основни циљ рада је подстицање расправе о концепту урбаних мрежа у Републици Српској. У складу са тим, анализиран је развој и основне карактеристике концепта урбаних мрежа као нове политике просторног развоја која наглашава сарадњу и конкурентност. Представљена су искуства земаља Европске Уније која би могла послужити Републици Српској у формулисању и имплементацији концепта урбаних мрежа у политици планирања просторног развоја. Такође, предложени су одређени механизми за подстицај и промовисање урбаног умрежавања у Републици Српској.

Кључне ријечи: урбане мреже, синергија, комплементарност, управљање, Република Српска

Abstract: The main objective of this paper is to stimulate discussion about the concept of urban networks in the Republic of Srpska. Accordingly, we analyzed the development and main characteristics of urban networks as a new spatial development policy that emphasizes cooperation and competition. It presents the experiences of the European Union, which could serve the Republic of Srpska in the formulation and implementation of the concept of urban networks in the politics of spatial development planning. It also proposes a mechanism to encourage and promote urban networks in the Republic of Srpska.

Key words: urban networks, synergy, complementarity, governance, Republic of Srpska

УВОД

Академска дискусија о урбаним мрежама све је популарнија у Европи у задње двије деценије. Урбане мреже не посматрају се само као дескриптивни појам (описивање мијењања урбаног система), већ као нова организациона форма урбаних структура и нови концепт политике просторног развоја који наглашава сарадњу и конкурентност. Према Перспективи просторног развоја Европе (ESDP, 1999) урбане мреже чине основу полицентричног развоја и доприносе подизању конкурентности одређених подручја како на националном, тако и на интернационалном нивоу.

Урбане мреже се могу дефинисати као облик сарадње између градова на одређеном подручју на основу које партнери (индивидуе, групе, организације, институције) добровољно и на основу једнаких права концентришу и допуњују своје способности и капацитете да би што боље испуњавали одређене задатке. На основу практичних примјера евидентно је да урбане мреже могу настати као иницијатива Европске комисије, као плод националне просторне политике, те као локална иницијатива. Међутим, у свим случајевима заједничко је да градови траже начине за превазилажење њихових проблема и потешкоћа у развоју удружујући се са другим градовима који имају сличне проблеме или су сусједи, стварајући на тај начин својеврсне акционе или функционалне мреже.

ОД ТЕОРИЈЕ ЦЕНТРАЛНИХ НАСЕЉА ПРЕМА УРБАНИМ МРЕЖАМА

Везе и односи између градова у прошлости најчешће су дефинисани у строго хијерархијском смислу. Истицање идеје хијерархије у међуградским односима своје поријекло има у Кристалеровој (Christaller, 1933) теорији централних насеља. Просторни размјештај центара Кристалер доводи у везу са њиховим централним функцијама и на бази тих функција сматра да размјештај центара треба да буде такав да што мањи број већих центара снадбијева што већи број мањих центара на што мањој удаљености. Овакав просторни размјештај по њему једино је остварив на принципу хексагоналне мреже, гдје се у средишту хексагона налазе центри вишег степена централитета, а ван хексагона центри нижег степена централитета. Централна насеља се по

Кристалеру међусобно разликују бројем и врстама централних функција, те величином гравитационог подручја. Централна насеља вишег степена имају више функција и веће гравитацијско подручје. Између централних насеља постоји функционална хијерархија, која показује колико центара нижег степена централитета функционално зависи о центру вишег степена централитета.

Иако су Кристалерове идеје биле предмет многих критика, бројни аутори су због све већих практичних потреба стварања функционалне организације простора 60-их и 70-их година прошлог вијека разрађивали ову теорију и покушали је аплицирати у појединим просторима при дефинисању стратегија регионалног развоја у регионалном планирању. Међутим, суштина теорије са аспекта међуградских односа је остала иста, односно на првом мјесту наглашено је присуство једностраних хијерархијских (вертикалних) токова између различитих хијерархијских класа централних насеља, док на другом мјесту, ова теорија сматра да је хоризонтално повезивање између градова истог хијерархијског нивоа непотребно и сувишно ако ти градови снадбијевају простор истим услугама.

С обзиром да теорија централних насеља са својим статичким карактером тумачења просторне структуре и изразитом хијерархијском природом управљања простором није могла у потпуности објаснити просторне обрасце пронађене у пракси[1] јавила се потреба за развојем новог модела просторне организације[2]. Као одговор на недостатке теорије централних насеља и потребе реалног сагледавања општих трендова развоја динамичних форми регионалног повезивања у постиндустријском друштву у периоду глобализације деведесетих година двадесетог вијека развија се нови модел просторне организације познат као мрежни модел.

Табела 1. Главне карактеристике система централних насеља и мрежног модела[3]

Систем централних насеља	**Мрежни модел**
Централитет	Нодалност
Зависност о величинама	Неутралност величина
Усмјереност према доминацији и послушности	Усмјереност према флексибилности и комплементарности
Хомогеност роба и услуга	Хетерогеност роба и услуга
Вертикална приступачност	Хоризонтална приступачност
Углавном једносмјерни токови	Двосмјерни токови
Трошкови превоза	Информациони трошкови
Савршена конкурентност у простору	Несавршена конкурентност

Извор: Batten (1995)

Мрежни модел просторну структуру тумачи кроз наглашавање улоге и значаја веза које су главни фактор њене хомогенизације. Везе могу дјеловати хоризонтално (територијално) и вертикално (функцијски), а дејство им се огледа у просторном домету функција градова и њиховој хијерархији. Хијерархијски односи формирају се на основу капацитета (конкурентности) градова да привлаче, развијају и концентришу функције, те способности истих да се повезују на интересној основи и остварују функционалну сарадњу са другим градовима. На овај начин специјализовани полицентрични мрежни модел замјењује моноцентрични нодални модел, при чему долази до просторно-функционалне интеграције ширег подручја и прилагођавања урбане хијерархије.

[1] Виши ниво функција у нижерангираним градским центрима и јака повезаност између градских центара приближно исте величине (Camagni and Salone,1993).

[2] Пред (Pred) је, у раду City-Systems in Advanced Economies, на основу анализе просторне структуре мултилокацијских пословних организација, још 1977. године доказао да је хијерархија у већој мјери повезана са функцијама него са градовима. Функционална хијерархија често није симетрична хијерархији градова, што указује да везе и односи између градова не морају бити само вертикалне, већ и хоризонталне природе.

[3] Умјесто потпуне замјене теорије централних насеља са мрежним моделом поједини аутори (R. Camagni, D. Batten, G. Van der Knaap, P. Taylor) сугеришу повезивање ова два модела, те сматрају да теорија централних насеља у већој мјери објашњава просторну реалност оних друштава чија се економија налази у индустријској фази развоја, док је мрежни модел примјењивији за економије у којима је доминантнији услужни сектор.

Слика 1. Везе између градова са вишеструким хијерархијама (Knaap, Wall, 2002)

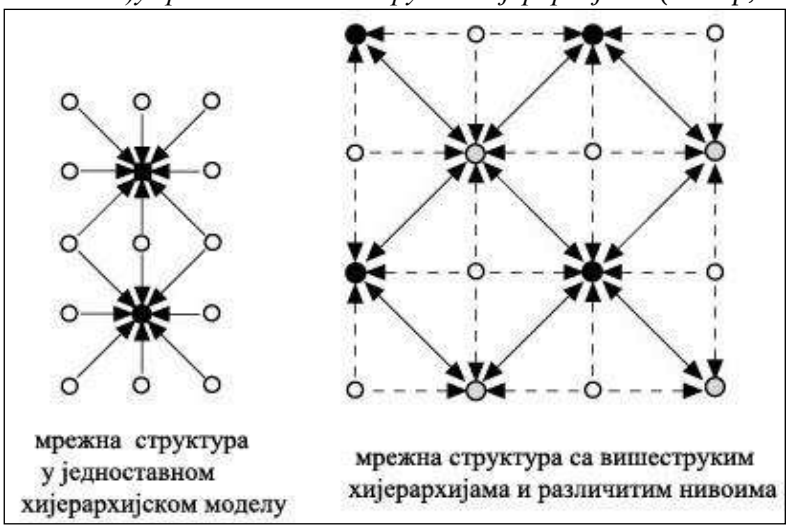

Према овом схватању уопштено гледајући мреже су комплексни[4], динамични и отворени полицентрични просторно-функцијски системи сачињени од чворишта (нодуса) различитог степена хијерархије и функционалних веза преко којих се одвијају различити видови кретања људи, добара, капитала и информација. На основу сличности са мрежама између фирми Камањи и Салоне (Camagni and Salone, 1993) дефинишу мреже између градова као системе релација и токова углавном хоризонталне и нехијерархијске природе између специјализованих центара који остварују екстерналије од специјализације / комплементарности / просторне подјеле рада и синергије / сарадње / иновација. Структурни елементи мрежа су нодуси (градови), субнодуси (фирме, организације, појединци), везе између нодуса (инфраструктура, релације) и токови (људи, роба, информације, новац). Батен (Batten, 1995) сматра да мреже настају када два или више раније независних градова, потенцијално комплементарни у функцијама, настоје да сарађују и постигну значајнији обим економије, потпомогнути брзим и поузданим саобраћајним коридорима и информационо-комуникацијском инфраструктуром.

Камањи (Camagni,1993) мреже посматра као слојевите системе који се састоје од различитих хоризонталних и вертикалних размјера корпоративне интеракције. Његов дијаграм хијерархије градских мрежа комбинује три нивоа просторне организације: територијални (држава), конкурентни (хијерархија) и мрежни (повезивање). Такође, он повезује градове од регионалног (дно), преко националног (средњи) до глобалног (врх) нивоа.

[4] Да би се могло носити са комплексношћу мрежа у реалности потребно је разумјети различите контексте у којима је мрежни концепт кориштен у просторном планирању. Ван дер Кнап (van der Knaap, 2002) идентификује четири различите врсте контекста у којима се мреже појављују: 1) мрежа као структуралистички концепт у контексту мрежног друштва (овај концепт сам по себи није оперативан и има симболички значај), 2) мрежа као физички субјект који се заснива на инфраструктурним везама и као таква је доминантна у документима физичког планирања, 3) мрежа као организацијски концепт представља релацијски субјект и односи се на функционално повезивање активности које дјелују на различитим локацијама, 4) мрежа као оквир за преговоре и успостављање сарадње између локалних или регионалних власти.

Слика 2. Мрежна хијерахија (Camagni,1993)

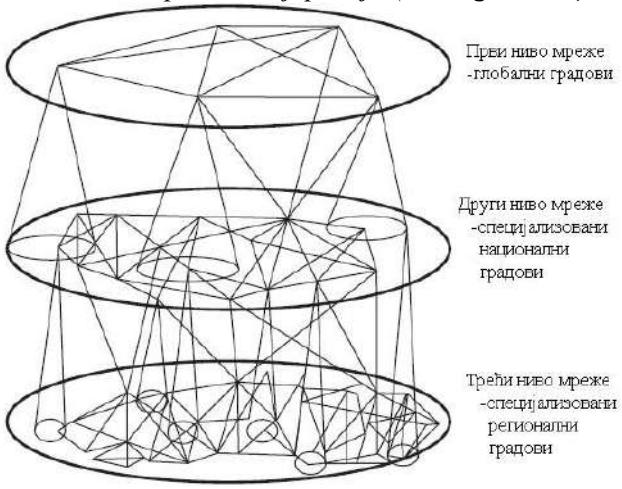

Исти аутор разликује два облика градских мрежа:

1.Синергијске[5] мреже које сачињавају градови (општине) који имају сличну специјалност и који помоћу функционалне и организацијске интеграције постају довољно велики да буду конкурентни или да развију заједничке пројекте;

2.Комплементарне[6] мреже које сачињавају градови (општине) различитих специјалности који остварују подјелу рада засновану на сарадњи унутар широког подручја.

Слика 3. Хипотетички приказ синергијске мреже и комплементарне мреже

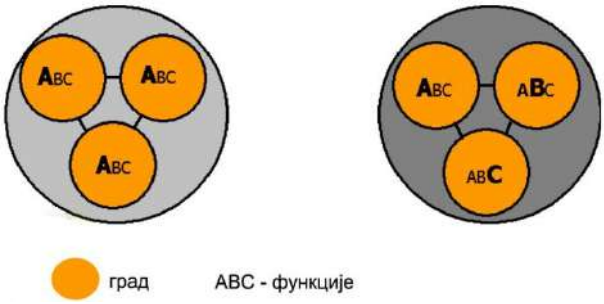

Према Кнапу и Волу (Knaap, Wall 2002) као посљедица технолошких промјена, које су најјаче изражене у саобраћају и информационој технологији, јављају се промјене у просторно-функционалној структури урбаних система.

Табела 2. Промјене произашле усљед транзиције од хијерархије према мрежама

Хијерархија	Мреже
Фиксиран број просторних нивоа	Варијабилан број просторних нивоа
Економска функција расте са просторним нивоом (функције повезане са просторним нивоом)	Различите економске функције на истом просторном нивоу
Урбано становништво равномјерно распоређено широм територија	Неравномјерна дистрибуција становништва широм територија
Искључиво вертикално повезивање између градова (на различитим просторним нивоима)	Хоризонтално и вертикално повезивање између градова

Извор: Meijers (2007) према Knaap-u (2002)

[5] Појам синергија се односи на ситуацију у којој су ефекти два или више актера који сарађују или функција које се комбинују већи него збир ефеката сваког актера или функције посебно. Синергија је често популарно формулисана као 1 + 1 > 2, чиме се наглашава да се синергија може изразити као повећање карактеристика мреже кроз ефикасну и ефективну интеракцију (Meijers, 2007).

[6] Комплементарност се односи на ситуацију у којој различити градови испуњавају различите и међусобно корисне улоге (Hague and Kirk, 2003).

Одрази ових промјена нису видљиви само у различитим функционалним аранжманима градова, већ и у другачијој, промјењеној улози градова у склопу урбаних система. Та чињеница се посебно односи на градове средњих величина који стичу нове функционалне, динамичне особине. Са једне стране, ови градови постају мјеста локације производне индустрије, која се измјешта из великих градова, а са друге стране неки од њих развијају националне функције. На тај начин, градови средњих величина не само да пружају подршку повезивању између градова различитих величина, већ имају улогу мотора развоја околног функционалног подручја. Оваква двојака улога градова темељи се на двије врсте логике. Прва је просторна логика у којој је наглашена територијалност градова, а друга је функционална логика, мрежни приступ, гдје се град посматра као нодус у низу међусобно повезаних мрежа. Умјесто раздвајања два горе наведена приступа, како то чини Кастелс, који наглашава пораст значаја простора токова (space of flows) над простором мјеста (space of places), Камањи (Camagni, 2001) комбинује ове двије врсте логике и идентификује четири повезане улоге градова (Knaap, Wall, 2002).

Слика 4. Улоге градова, теоријска класификација (Camagni, 2001)

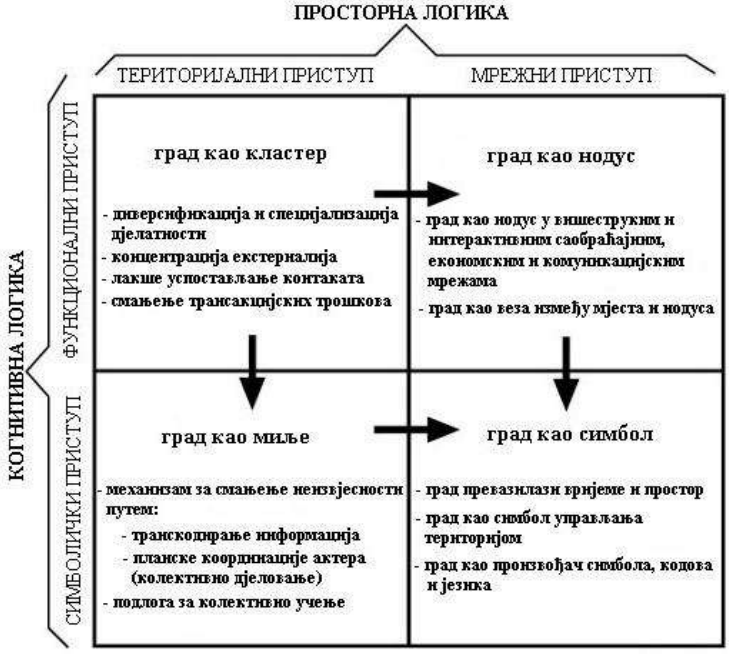

Крајњи циљ мрежног модела је функционална децентрализација и успостављање полицентричног регионалног система, без посебно изражене функционалне хијерархије и доминације. Нове форме регионалне просторно-функционалне организације дефинишу се као полицентрични регионални системи, које различити аутори називају градске мреже[7](Camagni and Salone, 1993), мултинуклеусни градски региони (Westin and Östhol, 1994), мреже градова (Batten, 1995), полинуклеусни метрополитански региони (Dieleman and Faludi,1998), градски кластери (CEC, 1999), полицентричне урбане регије[8] (Kloosterman and Musterd, 2001) или полицентричне мегаградске регије (Hall, Pain, 2006).

[7] Појам градске мреже обично се примјењује на: 1) систем удаљених градова повезаних заједничким функционалним карактеристикама и 2) систем градова који се налазе у непосредној близини и чија се функционална подручја у већој или мањој мјери преклапају. Кнап (Knaap, 2002) истиче да би стратегије планирања требале препознати промјену улоге градова и узети у обзир њихов дуални фокус који се с једне стране огледа у оријентацији унапријеђења повезивања на веће удаљености, које одражава њихову националну улогу, док је с друге стране, фокус на унапријеђењу регионалне позиције тих градова.

[8] Клостерман и Мустерд (Kloosterman and Musterd, 2001) полицентричну урбану регију дефинишу као скуп политички и административно независних градова, различите историјске прошлости, који се налазе у непосредној близини, инфраструктурно су добро повезани и без доминантног центра у политичком, економском, културном и другом смислу. Чињеница да су у многим европским земљама креатори политика идентификовали кластере градова у непосредној близини као релевантне субјекте просторног планирања, према Мејерсу (Meijers, 2007) доказ је великог потенцијала ових регија. Међутим, једноставна чињеница да

ПОЛИТИКА МРЕЖА У ЕВРОПСКИМ ЗЕМЉАМА

Урбане мреже као нови концепт у политици просторног планирања брзо су се прошириле широм Европе. Ширењу и популаризацији овог концепта значајно је допринијела Перспектива просторног развоја Европе (ESDP, 1999) која је мреже окарактерисала као окосницу полицентричног просторног развоја.

Француска је једна од првих европских земаља која је разматрала и имплементирала градске мреже (réseaux de villes) као инструменте просторних политика. Од 1989. године успостављено је 27 градских мрежа одоздо према горе (bottom-up) процедури, а послије 1991. године ове мреже се сматрају партнерима националним и регионалним владама. Путем тзв. Уговора о плану (Contrats de Plan) са националним владама, мреже су добиле финансијску подршку за заједничке територијалне пројекте. Општи циљ градских мрежа је подизање територијалне конкурентности на европском нивоу, док су се специфични циљеви односили на: 1) развој економије размјера и синергије у туризму и пољопривреди, 2) заједничко управљање основним услугама, сарадња у планирању, 3) развој већих, заједничких пројеката: универзитетски објекти, инфраструктура, забавни паркови итд., 4) повећавање видљивости путем територијалног маркетинга, 5) лобирање (нпр. у вези са великим националним инфраструктурним пројектима). Датар, француска агенција за просторно планирање је окарактерисала градске мреже као инструмент планирања са великим потенцијалом због тога што омогућава постизање економије размјера у великим територијалним пројектима, које је незамисливо ако градови дјелују самостално. Међутим, у својим извјештајима ова агенција истиче да је пуно искориштавање потенцијала овог концепта повезано са опредјељењем актера за сарадњу, експлицитном подршком креатора политике, те оснивањем заједничких ефикасних управљачких структура (Camagni, 2007).

Према многим ауторима Њемачка је земља са најувјерљивијим кориштењем мрежног модела (Städtenetze) у политикама просторног развоја. Политика мрежа у Њемачкој је подржана од стране Савезне владе и покрајинских власти. Општи циљ је јачање конкурентности и децентрализација урбаног система како би се успоставио одрживи територијални развој. Специфични циљеви мрежа су слични онима у Француској, али је главна пажња посвећена заједничким стратегијама физичког планирања и развоја локалне саобраћајне инфраструктуре.

Политика мрежа у Италији резултат је bottom-up процеса (одоздо према горе) у којем локалне заједнице саме дефинишу своје развојне правце унутар правног оквира донесеног од стране централне власти. Међутим, дубоки разлози за сарадњу морају да се пронађу кроз напорне кругове преговарања, на темељу заједничких вриједности (културних, историјских, економских, институционалних итд.). Овако усклађене развојне иницијативе финансирају се у складу са критеријумима евалуације и у оквиру надметања, тјерајући креаторе локалних политика да на себе преузму одговорност за резултате преузетих активности.

Урбане мреже су уведене у холандско планирање први пут у Петом Меморандуму о просторном планирању (2001), који због пада Владе није ратификован. Међутим, у Националној просторној стратегији донесеној 2005. године задржан је концепт урбаних мрежа и додатно наглашен њихов кооперативни аспект. Овај документ идентификује шест урбаних мрежа националног и интернационалног значаја које треба да допринесу побољшању конкурентности свих градова у мрежама, осигурају њихов атрактивнији међународни положај, те понуде комплетан спектар животних и радних услова, услуга и транспортних система.

је нека регија полицентрична (у морфолошком смислу – прим. а.) не мора значити да је конкурентнија. Да би се то десило она мора да еволуира у добро интегрисану урбану мрежу. Исти аутор наводи да док се полицентрична урбана регија у основи може идентификовати на основу "слике на карти" (просторно груписање градова), обиљежја урбане мреже су неутралност величина, комплементарност, нодалност, хоризонтална приступачност и двосмјерни токови између градова.

Табела 3. Примјери политика мрежа[9] у европским земљама

Држава	Концепт	Примјери
Белгија	урбана мрежа (urban network)	Brussels-Antwerp-Ghent-Leuven
Естонија	урбана мрежа (urban network)	Jõhvi-Kohtla-Järve-Narva
Француска	градске мреже (réseaux des villes)	Caen-Le Havre-Rouen
Њемачка	Европска метрополитанска регија, урбане мреже (städtenetze)	Bonn-Cologne-Düsseldorf-Essen-Dortmund, Remscheid-Solingen-Wuppertal, Dresden-Leipzig-Chemnitz/Zwickau
Италија	градска мрежа (city network) мултицентрични метрополитански систем	Padua-Venice-Treviso
Ирска	повезани градови капије (linked gateways)	Letterkenny-Derry; Athlone-Tullamore-Mullingar
Швајцарска	умрежен систем градова (vernetzte Städtesystem) полицентрични систем (polycentric system)	Zürich-Basel-Bern-Winterthur-Luzern
Холандија	урбане мреже (urban networks)	Amsterdam-Rotterdam-The Hague-Utrecht, Breda-Tilburg-Den Bosch-Eindhoven-Helmond

Извор: Meijers (2007)

УРБАНЕ МРЕЖЕ У ЗЕМЉАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ – ИСКУСТВА У ИНТЕРУРБАНОЈ САРАДЊИ

У склопу ESPON-овог обимног пројекта "Potential for polycentric development" вршено је истраживање природе политике мрежа у различитим европским земљама, са циљем стварања прегледа размјера и опсега повезивања урбаних подручја која превазилазе административне и секторске границе и која укључују владина и невладина тијела. Да би се постигао овај циљ на нивоу 27+2 земље ЕУ спроведено је низ анкетних упитника у чијем фокусу су биле институционалне мреже и партнерства успостављена око стратешких просторних питања на два основна просторна нивоа: интерурбаном са једне стране и интеррегионалном и транснационалном са друге стране. На основу претходно поменутих упитника дошло се до конкретних резултата о моделима сарадње, циљевима, овлаштењима и изворима финансирања, те практичним постигнућима урбаног умрежавања.

Као кључни разлог за успостављање повезивања између општина у већини случајева наводи се рјешавање заједничких проблема и изазова, те изградња сарадње и регионалних организационих капацитета[10]. Од мање важности за успостављање повезивања је осигуравање екстерних извора финансирања за одређене пројекте. Овакви резултати објашњавају се чињеницом да су партнерства више усмјерена на стратешке циљеве просторног развоја, него на специфичне локализоване

[9] Метафора мрежа у политици планирања се користи да би се нагласиле комплексне и снажне везе између градова које повезују и уједињују регију. Осим тога, мреже се повезују са појмовима економије обима, критичне масе и синергије (Meijers, 2007).

[10] Јавна управа има тенденцију организовања према принципима територијалне хијерархије. Међутим, сарадња у склопу полицентричних регионалних система укључује више просторних нивоа и превазилази административно дефинисане границе. Осим тога, управљање на више нивоа захтијева укључивање бројних јавних, приватних и других интересних група, те узимање у обзир чињенице да различити проблеми захтјевају различите савезе са различитим просторним компетенцијама и периодом трајања. Због тога, експлоатација потенцијала полицентричних регионалних структура се не односи само на сарадњу између градова, већ и на развој регионалних организационих капацитета. Концепт регионално организационих капацитета се односи на регионално координисан развој кроз више или мање институционализован оквир сарадње, дебата, преговарања и одлучивања у којем учествује мноштво јавних и приватних актера. Мјера позитивних екстерналија произашлих из оваквог начина рада зависи од коришћења и функционисања оквира сарадње, нивоа интеракције, спремности и способности актера да превазиђу локалне интересе и избјегну понашање "слободних стријелаца" (Meijers, Hoekstra, Aguado, 2008).

пројекте. Висок степен иницијатива одоздо (bottom-up) за успостављање повезивања за ауторе овог пројекта јасан је показатељ повећаног нивоа свијести општинских/градских власти Европске Уније о потреби реализације координисаног територијалног развоја који превазилази административне границе, као и потребе за управљањем на више нивоа (engl. multi-level governance). Величина и структура мрежа варира од малих, моносекторских мрежа (општине једини партнери) до великих мултисекторских мрежа (партнерство општина, приватног сектора, невладиних организација, јавних и приватних агенција). Још једна разлика између проучаваних мрежа односи се на њихову отвореност за нове чланове. Анализа је показала да 43 % мрежа има порозне границе и отвореност за нове чланове (већином мултисекторске мреже), док 57 % мрежа (моносекторске мреже) има ригидне границе са аспекта чланства и структуре умрежавања.

Истраживање је такође показало да постоји цијели низ циљева које партнерства постављају или су их партнери поставили за себе. Ови циљеви повезивања урбаних подручја на регионалном нивоу су консолидовани у сљедеће категорије: стратешки развој, имплементација програма, умрежавање и адвокатура. Већина партнерстава од оснивања јасно је идентификовала стратешке циљеве који се крећу од покушаја боље интеграције регионалних и општинских стратегија, подстицања уравнотеженог развоја регија до развоја координисаних интер и интраопштинских стратегија развоја. Што се тиче умрежавања и адвокатуре већина партнерстава подразумијева као циљ ефикаснији развој регије, промовисање партнерства и успостављање бољих односа између институција и организација на интерном и екстерном нивоу.

Са аспекта овлаштења[11] мрежа ово истраживање наглашава да, већина мрежа нема извршне моћи за спровођење постављених циљева. Међутим, примјећено је да мреже градова у одређеној мјери могу утицати на политичко одлучивање покретањем иницијатива, давањем различитих приједлога и програма, лобирањем. У погледу финансијских средстава, извори финансирања мрежа[12] укључују чланску претплату, виши ниво подршке (регионалне, националне, структурни фондови ЕУ) и локална/општинска улагања.

Као главни резултати произашли из кооперативног начина рада партнера наводе се усвајање стратешког мишљења, способност имплементације пројеката, изградња организационих капацитета[13], трансфер знања, маркетинг и промовисање мјеста. Међутим, из проучаване праксе међуопштинске сарадње могу се извући и неке опште примједбе које се односе на 1) потребу снажније политичке подршке виших нивоа власти који би требали усмјерити средства за програме који би подржали успостављање повезивања, 2) потребу креирања новог правног оквира усмјереног на олакшавање међуопштинске сарадње са директним или индиректним подстицајима, 3) проблеме финансирања које је наглашено као изузетно важно за наставак и унапријеђење рада партнерстава, 4) хармонизацију програмских процедура у складу са правилима Европске Уније, 5) координацију партнера унутар мреже, као и са екстерним интересима који могу имати утицаја на њихове активности.

МЕХАНИЗМИ ЗА ПОДСТИЦАЊЕ И ПРОМОВИСАЊЕ КОНЦЕПТА УРБАНИХ МРЕЖА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

У Републици Српској постоје многи просторни проблеми (еколошки, економски, социјални) који превазилазе административно дефинисане границе и који захтијевају сарадњу на више просторних нивоа и укључивање бројних јавних, приватних и других интересних група. Међутим, постојећи статични и хијерархијски институционални оквир пружа малу дозу оптимизма када су у питању могућности формулисања и примјене концепта урбаних мрежа. Оваква ситуација упућује

[11] Овлаштење је овдје схваћено као моћ дјеловања како би се могла мобилизирати расположива средства за имплементацију циљева. Средства не подразумијева само финансије, већ се односе и на људске ресурсе, те приступ другим облицима подршке, укључујући управљање и административну помоћ.

[12] Велика већина мрежа (око 80 %) подржана је од стране јавног сектора кроз различите просторне нивое државе.

[13] Многа партнерства тврде да су кроз кооперативни начин рада поправила међусобну подршку и разумијевање, успоставили темеље за добро информисано доношење одлука, развили заједнички осјећај припадности, креирали нове форме градског и регионалног умрежавања и формулисали сарадњу.

на потребу транзиције од моделу владавине (engl. goverment) према моделу управљања[14] (engl. governance) у оквиру којег се политике развоја формулишу интеракцијом и преговорима различитих актера и интереса.

Такође, услед деценијске централизације у бившем систему градови и општине навикнути да средства и одлуке стижу из централних структура власти развиле су јаке вертикалне везе, док су хоризонталне везе између градова углавном изостале[15]. У овако наслеђеном систему који је спријечио развој културе сарадње између градова тешко је очекивати да ће се процес урбаног умрежавања развити спонтано. Стога се у условима недостатка функционалне рационалности као логичан закључак намеће потреба формулисања политике која ће подстицати и промовисати урбано умрежавање на подручју Републике Српске. Ова политика треба да садржи сљедеће елементе:

- политичку подршку која ће урбане мреже снажно подржати и јасно дефинисати као приоритет свога дјеловања,
- подстицајни законски оквир који ће оставити довољно простора актерима да изаберу рјешења која најбоље одговарају специфичностима конкретних кооперативних иницијатива,
- јасно дефинисане финансијске подстицаје и критеријуме расподјеле за фазу израде студије изводљивости, оснивачку фазу, те оперативну фазу,
- формулисане процедуре јачања организационих капацитета и подизања свијести о предностима урбаног умрежавања,
- мониторинг развоја урбаних мрежа и трошења финансијских средстава.

Из искуства европских земаља може се закључити да је урбано умрежавање дуготрајан и комплексан процес. Због тога је у Републици Српској у иницијалној фази примјене концепта урбаних мрежа најбоље почети са једноставним, не сувише осјетљивим питањима или добро дефинисаним пројектима сарадње у којима ће сви актери осјетити добробити. Узајамно повјерење, схватање и јача повезаност између актера временом ће се развијати, те ће омогућити креирање комплексних политика и пројеката у каснијој фази.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Као одговор на недостатке теорије централних насеља и потребу реалног сагледавања друштвених процеса у простору деведесетих година прошлог вијека развија се концепт урбаних мрежа. Нова динамична матрица просторно-функционалних интеракција која се заснива на акцијској оријентацији, приступу одоздо према горе и дијалогу отвара широке могућности у планирању регионалног развоја пружајући већи степен слободе за развој локалних активности јачањем кооперативних механизама и синергије узајамног раста.

Практична оправданост концепта и политике урбаних мрежа потврђена је бројним примјерима и досадашњим искуствима земаља Европске Уније (Француске, Њемачке, Италије, Холандије и др.) која јасно указују на чињеницу да пажљиво осмишљен, овај концепт помаже активирање територијалног капитала и отклањање/ублажавање регионалних неравномјерности, те доводи до главног циља – успостављање мреже активних градова.

[14] У моделима управљања, интеракције између више актера регулисане су кроз широк скуп друштвених начина координације, умјесто кроз ограничен скуп хијерархијски дефинисаних организацијских процедура. Друштвене начине начине координације у процесима управљања чине различити јавни и приватни актери кроз формирање партнерстава, партиципацију и др. (ESPON, 2007).

[15] Овакво стање наглашено је у Стратегији развоја локалне самоуправе Републике Српске (2009) гдје се наводи да постоји знатно снажнија вертикална оријентација општина - према Влади и републичким органима, него хоризонтална – ка сарадњи са општинама са којима дијеле проблеме и са којима могу да удруже ресурсе како би ти проблеми били ефикасније ријешени. Руководства општина, посебно оних сиромашнијих, скоро су у потпуности оријентисана на тражење помоћи од Владе РС и републичких институција. Иако Закон о локалној самоуправи омогућава међуопштинско повезивање ради бољег остваривања надлежности, међуопштинска сарадња је више изузетак него правило. Спорадични су случајеви сарадње у области водоснадбијевања, а мукотрпно се стварају обрасци сарадње у формирању регионалних депонија, уз снажну међународну подршку.

Приоритетан циљ Републике Српске представља полицентричан просторни развој којим треба да се обезбједи њен регионално уравнотежен развој, уз истовремено развијање система функционалних односа и веза међу општинама/градовима кроз заједничке локалне и регионалне активности. Развијање овог система представља велики изазов за Републику Српску у условима непостојања легислативних, финансијских, институционалних и других механизама. У периоду слабе територијалне кохезије и традиционалног, хијерархијског начина управљања простором, модел урбаних мрежа представља велики изазов, али и логично рјешење за Републику Српску.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Batten, D.F. (1995)** Network Cities: Creative Urban Agglomerations for the 21st Century, Urban Studies, 32, (2), 313-327.
2. **Camagni, R. (1993)** From city hierarchy to city networks: reflections about an emerging paradigm, in: T.R. Lakshmanan and P. Nijkamp (Eds) Structure and change in the Space Economy: Festschrift in honour of Martin Beckmann, 66-87.
3. **Camagni, R. (2001)** 'The economic role and spatial contradictions of global city-regions: the functional, cognitive and evolutionary context', in A.J.Scott (Ed.) Global City-Regions: Trends, Theory, Policies, Oxford: Oxford University Press, 96–118.
4. **Camagni, R. (2007)** City networks as tools for competitiveness and sustainability, in Peter J.Taylor, Ben Derudder, Pieter Saey and Frank Witlox (Eds) Cities in Globalization Practices, policies and theories, Routledge, 102-123.
5. **Camagni, R. and C. Salone (1993)** Network Urban Structures in Northern Italy: Elements for a Theoretical Framework, Urban Studies, 30, 1053-1064.
6. **Castells, M. (1996)** The Information Age: Economy, Society, and Culture. The Rise of the Network Society, Oxford: Blackwell.
7. **Dieleman, F.M. and A. Faludi (1998)** Polynucleated Metropolitan Regions in Northwest Europe: Theme of the Special Issue, European Planning Studies, 6, 365-377.
8. **ESPON (2005)** ESPON Project 1.1.1: Urban areas as nodes in a polycentric development, Final Report
9. **ESPON (2007)** ESPON Project 2.3.2: Governance of Territorial and Urban Policies from EU to Local Level-Final Report.
10. **European Commission (1999)** (ESDP) – European Spatial Development Perspective: Towards a Balanced and Sustainble Development of the Territory of the European Union, Potsdam
11. **Hague, C. and K. Kirk (2003)** Polycentricity Scoping Study. London: Office of the Deputy Prime Minister.
12. **Hall, P. and K. Pain (Eds) (2006)** The Polycentric Metropolis: Learning from mega-city regions in Europe. London: Earthscan.
13. **Kloosterman, R.C. and S. Musterd (2001)** The Polycentric Urban Region: Towards a Research Agenda, Urban Studies, 38, 623-633.
14. **Knaap, G.A. van der and R. Wall (2002)** Linking scales and urban network development, in Henk van Dijk (Ed.) The European Metropolis 1920-2000, Proceedings of a Conference at The Centre of Comparative European History, Berlin
15. **Knaap, G.A. van der (2007)** Urban network development under conditions of uncertainty, in Peter J.Taylor, Ben Derudder, Pieter Saey and Frank Witlox (Eds) Cities in Globalization Practices, policies and theories, Routledge, 84-101.
16. **Meijers E. (2007)** Synergy in Polycentric Urban Regions Complementarity, organizing capacity and critical mass, Delft University Press
17. **Meijers E., J. Hoekstra, R. Aguado, (2008)** Strategic planning for city networks: The emergence of a Basque Global City? Orkestra Working Paper Series in Territorial Competitiveness
18. **Westin, L. and A. Östhol (1994)** Functional Networks, Infrastructure and Regional Mobilization, in: L. Lundqvist and O. Persson (Eds) Northern Perspectives on European Integration, 43-57. Stockholm: NordREFO.

NETWORKS POLICY IN SPATIAL PLANNING – EUROPIAN COUNTRIES' EXPERIENCES AND THE POSSIBILITY OF APPLYING IN REPUBLIC OF SRPSKA

DRAGAN POPOVIĆ

Service customs technical school, 78 000 Banjaluka, Republic of Srpska

In response to the shortcomings of the theory of central places and need of real consideration of social processes in space, in the nineties of the last century, the concept of urban networks was developed. New dynamic matrix of spatial-functional interaction that is based on action-orientation, the bottom-up approach and dialogue, opens up great opportunities in regional development planning, providing greater freedom for local development activities and actions by strengthening cooperative mechanisms of synergy and mutual growth.

The practical validity of the concept and policy of urban networks is confirmed by numerous examples and the experiences of the European Union (France, Germany, Italy, the Netherlands, etc.), which clearly indicate that carefully designed, this concept helps to activate the territorial capital and the elimination/reduction of the regional unevenness and leads to the main goal - the establishment of a network active city.

The priority objective of the Republic of Srpska is polycentric spatial development that should provide its regionally balanced development, while developing the system of functional relationships and connections between municipalities/cities through joint local and regional activities. The development of this system is a major challenge for the Republic of Srpska in the absence of legislative, financial, institutional and other mechanisms. Between the weak territorial cohesion and traditional, hierarchical modes of land management, urban network model is a great challenge, but also a logical solution for the Republic of Srpska.

ЗАДРУГАРСТВО КАО МОДЕЛ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

МАРКО ИВАНИШЕВИЋ, МАРКО СТАНОЈЕВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Абстракт: У раду се анализирају квантитативни и квалитативни аспекти задругарства у претходно дефинисаним руралним подручјима Републике Српске. Апострофиран је историјски развој задругарства, као и тренутно стање у овој области, артикулисано проблемима у аграрном сектору, проблемима својине, заоставштине, перцепције и организације задруга. Посебан значај придаје се анализи просторне дистрибуције задруга у компарацији са неким регионалним и социоекономским показатељима. На основу таквог аналитичког поступка предложене су мјере за квалитетнију просторну организацију и унапређење руралних подручја Републике Српске кроз модел задругарства и кооперације уопште. Удруживања, орјентација ка тржишту, специјализација и стварање погодних модела неке су од перспектива развоја задругарства.

Кључне ријечи: задругарство, рурална подручја Републике Српске, аграрни сектор, просторна дистрибуција задруга, перспективе задругарства, модели развоја

Abstract: The paper analyses both quantitative and qualitative aspects of collective farming within the previously defined rural areas in the Republic of Srpska. We address the historical development of collective farming as well as the current state of matter within the field articulated via the problems facing the agrarian sector, ownership, legacy, perception, and cooperative organization. A special attention is paid to the analyses of cooperatives spatial distribution compared with some regional and social-economic indicators. Based on one such analytical procedure, measures are proposed so as to achieve a better spatial organization and improve the rural areas in the Republic of Srpska via the model of collective farming and cooperatives in general. Some of the perspectives of collective farming are association, market orientation, specialization, and finally, the creation of appropriate models.

Key words: collective farming, rural areas of the Republic of Srpska, agrarian sector, spatial distribution of cooperatives, perspective of collective farming, development models

УВОД

Задругарство представља историјски провјерен модел организације различитих привредних сектора. Посебно позитивна искуства везана су за развој аграрног сектора, гдје је модел задругарства био од пресудног значаја за успјешно организовање пољопривредне производње у руралним подручјима бројних земаља свијета. Кооперација у аграрном привређивању неопходна је за развој руралних подручја, нарочито у земљама које се суочавају са неким од карактеристичних проблема као што су уситњеност посједа, наглашена парцелација, неорјентисаност ка тржишној производњи, поликултурна производња...

Задруга се најједноставније дефинише као „друштво са неограниченим бројем чланова, чија је намјена да помоћу заједничке пословне дјелатности поспјешује привређивање осталих чланова“ (Šoljić, Pavličević и Milas, 2005, стр. 396). На овај начин задругарство и кооперација уопште, омогућавају координисан рад и рјешавање актуелних проблема. Актуелност ове проблематике детерминише се кроз предстојеће реорганизације и испитивање модела задругарства на нивоу Европске уније и многих развијених земаља. Претпоставља се да је могућност квалитативног раста пољопривредне производње ограничена, те стога задруге морају учврстити чланство, побољшати квалитет садашњих производа и трагати за новим дјелатностима, а све у циљу побољшања преговарачке позиције с прерађивачком индустријом и трговином (Avsec, 2005, стр. 83). Европска унија наглашава улогу пољопривредне задруге као важног средства будућег развоја аграрног сектора у новим чланицама и битног инструмента интегралног развоја руралних подручја чија је претпоставка и друкчија политика просторног развоја (Petak, 2005, стр. 7−11).

Питање организације задругарства у Републици Српској завређује посебну пажњу, с обзиром да је аграрни сектор суочен са бројним, наслијеђеним, проблемима, који се прије свега огледају у ситним и расцјепканим посједима и малим породичним газдинствима. Полазећи од хипотезе да

економски слаба и некомерцијална породична газдинства не могу преузети улогу носиоца пољопривредног развоја, наглашавамо пољопривредно задругарство као оптималан модел развоја руралних подручја.

Посебна пажња у раду посвећена је просторној дистрибуцији задруга Републике Српске. Проблемима развоја пољопривредног задругарства код нас бави се аграрна економија, док је ова област слабије присутна у просторним наукама. С обзиром на могућности и савремена достигнућа просторног планирања и географије у областима руралне географије и руралног планирања, мишљења смо да просторни аспект задругарства у рураним подручјима Републике Српске заврређује посебну пажњу. Анализом просторног распореда и компарацијом са бројним физичкогеографским, социоекономским и регионалним показатељима могу се остварити вриједни резултати и предложити конкретна рјешења.

Полазна истраживања везана су за проблем дефинисања руралних подручја Републике Српске. Простор Републике Српске карактерише висок степен руралности. У издвајању руралних подручја најчешће се примјењују критеријуми Организације за економску сарадњу и развој (OECD) засновани на густини насељености од 150 ст/km^2 као границом руралног и урбаног, са одступањима у зависности од специфичности географске основе, густине насељености и насеобинских прилика појединих држава. Овај критеријум тешко је примјењив на простор Републике Српске због „комплексности природногеографске основе и насеобинских прилика, насталих као посљедица ратне деструкције“ (Мандић, 2012, стр. 86).

Табела 1. Категоризација подручја Републике Српске према степену руралности

Категорија	**Густина насељености (ст/km^2)**	**Удио у површини (%)**	**Удио у популацији (%)**
Доминантно урбано	> 100	20	46
Семи-урбано	50−100	27	31
Доминантно рурално	< 50	53	23

Извор: Стратешки план руралног развоја Републике Српске за период 2009−2015., Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде у Влади Републике Српске, Бања Лука, 2009.

Уколико би се за простор Републике Српске примијенио модификовани критеријум OECD за оцјену руралности, густина насељености од 100 ст/km^2, добио би се податак да је 95% територије у Републике Српске рурално са 83% њене популације.

ЗАДРУГАРСТВО – ДЕФИНИЦИЈА, ВРИЈЕДНОСТИ, ПРИНЦИПИ И ВРСТЕ

Задруге постоје у скоро свим облицима привређивања и других друштвених дјелатности, а заступљене су на свим континентима. На глобалном нивоу, у задругарству је ангажовано око 760 милиона људи (чланство и запослени у задругама) (Petak, 2005).

Знања наше јавности о задругарству су веома скромна, понекад конфузна али и помјешана са одређеним предрасудама. Овај став намеће потребу појашњења појма задругарства. Међународни задружни савез дефинише задругу као аутономну асоцијацију лица добровољно удружених са циљем остварења њихових заједничких економских, социјалних и културних потреба и жеља кроз заједнички посједовано и демократски контролисано предузеће (http://ica.coop/en/what-co-op/co-operative-identity-values-principles) Систем вриједности задружног покрета почива на самопомоћи, самоодговорности, демократији, једнакости, праведности и солидарности. Задругари цијене и уважавају етичке вриједности као што су поштење, отвореност, друштвена одговорност и брига за друге. Задружни принципи представљају смјернице помоћу којих задружне организације у пракси примјењују задружне вриједности. Задружни принципи подразумијевају добровољно и отворено чланство; демократску контролу од стране чланова задруге; економску партиципацију чланова задруге; аутономију и независност; образовање, обуку и информисање; међузадружну сарадњу и бригу за заједницу.

Задруга се често дефинише као „друштво са неограниченим бројем чланова, чија је намјена да помоћу заједничке пословне дјелатности поспјешује привређивање осталих чланова“. У општим законима о задругама у Босни и Херцеговини, ова организација се третира као „облик организовања добровољно удружених чланова, да би задовољили своје заједничке економске,

социјалне и културне потребе и тежње, кроз заједничко посједовање и демократски контролисано привређивање“ (Šoljić, Pavličević и Milas, 2005, стр. 396).

Као што је већ наведено, задруге постоје у скоро свим облицима привређивања али сљедеће врсте задруга су најраспрострањеније:

- пољопривредне задруге задовољавају потребе у неопходним инпутима за пољопривреду, обављају прераду и маркетинг одређених роба
- потрошачке задруге снабдијевају своје чланство потребним робама и услугама бољег квалитета по конкурентним цијенама
- радничко-произвођачке задруге се оснивају ради креирања или одржавања запослености у комуналној заједници
- стамбене задруге пружају могућност људима са ниским дохотком да дођу до властитог дома
- задруге за осигурање штите појединца и мала предузећа од ризика
- кредитне уније и задружне банке служе за штедњу људима ограниченог дохотка којима нису доступне комерцијалне банке као и за додјелу кредита тзв. микропредузетницима
- туристичке задруге пружају могућност организованог одмора и путовања за своје чланове и то по фер цијенама и добром квалитету услуга
- задруге за електрификацију и телефонију омогућују руралној популацији испуњење оних потреба које им тако повољно не пружају приватна предузећа
- задруге за комунални развој се формирају са циљем укупног доприноса развијању локалних заједница, а нарочито у погледу социјалног, економског и културног развоја (Вујатовић-Закић, 2000).

ИСТОРИЈАТ ЗАДРУГАРСТВА НА ПРОСТОРУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Задругарство на овим просторима егзистира дуже од једног вијека. Прва привредна установа на задружним принципима на простору Републике Српске (али и БиХ) основана је давне 1888. године у Дервенти (http://www.zadruznisavezrs.net/index.php/istorija). Формирање првих задруга на овим просторима у односу на земље у окружењу каснило је неколико деценија (Хрватска 1866, Србија 1870) (Šoljić, Pavličević и Milas, 2005). Након првих задруга које су биле кредитног карактера, оснивају се и земљорадничке задруге. Прва земљорадничка задруга на простору Републике Српске основана је у селу Штрпци код Вишеграда 1907. године а звала се „Српска земљорадничка задруга, удружење са неограниченим јемством“ (Pajkić, 2011). За вријеме Аустро-угарске окупације, задруге и њихови савези су имали национални предзнак[1]. Развој задругарства тог времена базирао се на селу и пољопривреди, јер је тада овај простор у склопу Аустро-угарске монархије важио као доминантно пољопривредни. Поред земљорадничких задруга, постојале су и друге задруге, али у доста мањем броју, које су већином биле занатско-кредитног и набављачко-потрошачког типа.

Задругарство се наставља развијати и у периоду Краљевине Југославије али у оноликој мјери колико су то дозвољавали тадашњи услови (неразвијен капитализам и унутар њега још мање развијено пољопривредно тржиште). И у овом периоду задружни савези су имали национални предзнак[2] а по броју доминирају земљорадничке задруге.

Период Другог свјетског рата карактерише општи застој у постојању задругарства и његовог пропадања. То пропадање је у неким подручјима ишло и до тоталног нестанка задружних организација.

Након завршетка Другог свјетског рата, у Југославији се прихвата социјализам као модел државног уређења, чиме између осталог, пољопривреда и задругарство полазе сасвим другим правцем од онога који се практиковао у напредним европским земљама.

[1] До 1914. године када је почео Први свјетски рат, у „Савезу српских земљорадничких задруга“ било је 113 задруга са око 4.000 чланова.
[2] Године 1919. обновљен је „Савез српских земљорадничких задруга“ који је био укинут на краће вријеме.

У социјализму задругарство је имало сложену еволуцију и условно се могу издвојити три карактеристична развојна периода:

- период државно-административног управљања привредом (1945−1950),
- период самоуправљања у привреди (1950−1974) и
- период укључења задругарства у систем удруженог рада (1974−1991).

Нова власт жури да реорганизује задругарство у складу са социјалистичким уређењем. Већ у 1945. ликвидирани су предратни дугови сељака, покренута је радикална аграрна реформа и колонизација, и утврђен земљишни максимум. Исте године ликвидирани су и пријератни задружни савези, а њихова је имовина конфискована. Уставом из 1946. године задружно власништво је нормирано посебним обликом власништва између државног и приватног. Други корјенит прекид с претходним задружним покретом била је ликвидација кредитних задруга (Уредба о ликвидацији кредитних задруга, 1947. године) (Avsec, 2005).

У првом (поратном) периоду издвајала су се три главна типа задруга: опште пољопривредне задруге, специјализоване пољопривредне задруге и сељачке радне задруге. Сељачке радне задруге успостављене су као сасвим нов и до тада непостојећи тип задруга. Биле су то политичке творевине које су по узору на колхозни тип пољопривреде Совјетског Савеза, требале ријешити питање приватне својине на селу редуцирајући је на што мању величину[3]. Ове задруге су биле у тоталној супротности са изворним задругарством. Нису непознати случајеви да је држава силом тјерала сељаке у те задруге и са њима се обрачунавала уколико не прихвате наметнута рјешења. Може се рећи да сељаци нису били мотивисани за рад у оваквим задругама гдје је њихов интерес и добит био подређен држави, односно групи задругара. Стога се све више увиђало да колхозни тип задруге не може ријешити питање села и сељака. У сваком случају, ова етапа развоја задругарства је оставила дубоке трагове у свијести сељака и створена је лоша слика о задругарству уопште.

Наредни период развоја социјалистичког задругарства почиње са реформама којима је успостављен нови – самоуправни привредни систем СФРЈ. У пољопривреди се те реформе огледају у масовном напуштању и распуштању сељачких радних задруга (у 1952. и 1953. години) или њиховом припајању другим привредним асоцијацијама. Тиме је дефинитивно прекинуто са идејама о пољопривредној колективизацији. Шездесетих година доносе се политичке и законске мјере којима се укидају задружни савези, а земљиште, прехрамбени и други погони задруга преносе се комбинатима друштвеног сектора пољопривреде, који су постали носиоци развоја у пољопривреди (Tratnik, Radinović и Žutinić, 2007).

Задњи развојни период задругарства у социјализму наступа 1974. године када се поново враћају задружни савези. Међутим, они су били примјерени једном новом и сасвим другачијем политичком систему који је означен као социјалистичко управљање. Задругарство у овом периоду паралелно је егзистирало у две различите форме: задружним организацијама и организацијама кооперанта. Организације кооперанта су преферирана и подстицане као асоцијације које воде у социјализацију пољопривреде док су задруге третиране као један од постојећих облика удруживања произвођача. Убрзо се схватило да су организације кооперанта биле промашене творевине.

Почетак 1990-их година доноси крупне промјене у нашем друштву па тако и у задругарству. Нове демократске промјене носе у себи снажну тежњу према оживљавању изворног задругарства. Пред рат на простору Републике Српске дјеловале су 124 задруге. Период од завршетка рата па до 1999. године карактерише празнина у контроли рада и организовања задруга, те су задруге биле препуштене самосталном дјеловању (http://www.zadruznisavezrs.net/index.php/istorija).

На иницијативу земљорадничких задруга 1999. године долази до формирања Земљорадничког задружног савеза Републике Српске. Доношењем Закона о задругама БиХ 2003. године, Савез се трансформише у Задружни савез Републике Српске.

[3] Држава се борила против приватног власништва јер га је сматрала као највећу опасност за спрјечавање успостављања новог политичког поретка.

СТАЊЕ И ПРОБЛЕМИ ЗАДРУГАРСТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Задругарство у Републици Српској оптерећено је бројним проблемима развоја, који су најчешће огледају у неразвијеном аграрном сектору, социјалистичком заоставштином, перцепцијом задругарства, организационим проблемима у овом сектору, проблемима својине и власничких односа, недовољном активношћу и неравномјерном просторном дистрибуцијом.

Према евиденцији Задружног савеза Републике Српске, на територији овог ентитета налазе се 323 задруге (130 активних и 193 неактивне).

Табела 2. Преглед активних и неактивних задруга према врсти

Врста задруге	Активне	Неактивне	Укупно
Општа	122	186	308
Специјализована воћарска	1	3	4
Специјализована мљекарска	-	2	2
Специјализована пужарска	-	1	1
Специјализована пчеларска	5	1	6
Стамбена	1	-	1
Пословни задружни савез	1	-	1

Извор: Према подацима Задружног савеза Републике Српске, 2013.

Један од основних проблема сектора задругарства у Републици Српској је изражена неактивност бројних задруга. Иако се у квантитативном смислу може говорити о респектабилном броју задруга, с обзиром на величину простора и број становника те развијеност аграрног сектора, примјећујемо да око 60% задруга нема никакву активност. Овакав омјер ствара нереалну слику о задругарству Републике Српске те ће се о мјерама оживљавања или гашења неактивних задруга засигурно у наредном периоду бавити надлежни органи.

Из табеле 2. можемо извести још један важан закључак. Специјализација задруга готово да и не постоји, што је детерминанта потенцијалног ограничења развоја сектора задругарства у Републици Српској. Чак 95% задруга сврстава се у ред општих пољопривредних задруга, иако специфичности географских, посебно физичко-географских, карактеристика појединих регија у Републици Српској стварају услове за специјализовану пољопривредну производњу. На примјерима земаља развијеног сектора задругарства (нпр. Данска) можемо видјети успјешност специјализованих задругарских система. На примјер, готово је невјероватан податак да на простору Републике Српске не постоји ни једна активна мљекарска задруга, само једна воћарска. Сувишно је додатно апострофирати физичке могућности развоја ове двије гране пољопривреде и њихов удио у укупној аграрној производњи. О могућностима специјализације, али и другим организационим проблемима задругарства Републике Српске биће ријечи у даљим анализама.

Пошто у Републици Српској доминирају пољопривредне задруге, у наставку рада посветиће се пажња аграрном сектору и пољопривредним задругама као једном од најјачих носилаца развоја руралних подручја.

Аграрни сектор карактеришу сљедећи параметри:

- Релативно високо учешће активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву.
- Брзо смањење учешћа пољопривредног становништва у укупном становништву, затим деаграризација и депопулација сеоских и брдско-планинских подручја, те поновно враћање једног дијела становништва у сектор пољопривреде као јединог извора прихода. Учешће сеоског у укупном становништву 2003. године према разним процјенама кретао се између 39-56%.
- Већи дио капацитета из сектора пољопривреде споро је улазио у процес власничке трансформације (који дуго траје), а при том капацитети се не користе и изложени су пропадању
- Неповољна посједовна структура пољопривредних газдинстава (просјечна величина газдинства износи 3,5 ha, садржаних у 7-9 одвојених парцела)
- Просјечна старост и непрофесионалност произвођача се не смањује
- Високо учешће аграрног сектора су формирању друштвеног производа (око 14%), иако је аграрни сектор на ниском степену развијености

- Успоренији раст укупне пољопривредне производње у односу на ресурсну основу и њен значај у економској структури.
- Нестабилност производње за извоз и успоравање извоза пољопривредних производа, низак ниво квалитета који би производи требали имати, дозвољен неконтролисани увоз (покривеност увоза пољопривредних и прехрамбених производа властитим извозом износи свега 8-10%)
- Спор развој нових технологија, односно екстензивирање и погоршање техничко-технолошког нивоа пољопривредне производње (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде РС, 2006).

Од укупне површине Републике Српске, пољопривредно земљиште заузима 1.251.695 ha односно 51,2%. Од укупног пољопривредног земљишта, обрадиво земљиште износи 893,540 ha, а од тога је под ораницама и баштама 614.264 ha, воћњацима 56,242 ha, виноградима 484 ha и ливадама 222.550 ha. Пашњаци заузимају 358.155 ha, баре и трстици 616 ha, а рибњаци 3.630.

Иако се у Републици Српској преко 95% земљишта налази у приватном власништву, неопходно је констатовати да су највећи комплекси земљишта, чија се површина мјери у 1000 ha, били у власништву државних комбината (ibidem).

Пољопривредне површине Републике Српске налазе се у власништву 221.000 пољопривредних домаћинстава, што чини 53,8% укупног броја домаћинстава у Републике Српске. У оквиру тих домаћинстава живи око 800 000 становника или 57% цјелокупне популације у Републици Српској (ibidem).

Аграрни сектор има важну улогу у укупном развоју Републике Српске. Улога аграрног сектора огледа се у директном и индиректном доприносу, стварању друштвеног производа, развоју руралних подручја, демографским приликама у руралним подручјима, запошљавању и др. Пољопривреда учествује у укупном БДП са 10,1% односно у њеној БДВ са 12,3% што је веома битно за укупну економију. Као и друге земље у транзицији, и у Републици Српској биљежи се смањење значаја пољопривреде у економији (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде РС, 2011).

На основу података за 2010. годину, укупне пољопривредне површине које користе индивидуална газдинства износе 919.000 ha, односно 96%, а површине које користе пољопривредна предузећа и задруге износе 42.700 ha или 4% укупних пољопривредних површина (ibidem).

У Републици Српској индивидуална пољопривредна газдинства располажу највећим дијелом производних потенцијала у пољопривреди. У периоду 2004-2008. године, у просјеку око 96% од укупних обрадивих површина Републике Српске било је у посједу индивидуалних газдинстава и око 86,5% од укупног броја условних грла стоке. У физичком обиму производње важнијих ратарско-повртарских култура, индивидуална газдинства имају високо учешће, у обиму производње пшенице око 93%, кукуруза 97,2%, кромпира 98,7%. Од укупног броја воћних родних стабала за период 2004-2008. година у својини свих газдинстава је у просјеку било око 73% стабала јабуке и око 99,7% стабала шљиве (ibidem).

Бројни индикатори показују да пољопривредна производња на индивидуалним пољопривредним газдинствима, углавном није развијена. Примарни пољопривредни производи се углавном прерађују за потребе властитог домаћинства, а мањи дио је намијењен за тржиште. Мала величина посједа лимитира рационалније организовање пољопривредне производње, односно искоришћавање средстава, радне снаге, те стога већина пољопривредних газдинстава нема обиљежја робних произвођача (ibidem).

Чињеница да су задруге значајан фактор развоја пољопривреде у многим развијеним и неразвијеним земљама, али је исто тако тачна констатација да је тренутно стање пољопривредних задруга у Републици Српској такво да оне нису у функцији унапређења робне пољопривредне производње.

Истраживање проведено на 1390 газдинстава показало је да их је 5,1% учлањено у неку задругу, и да само 3,4% продаје своје производе посредством задруга или удружења, а да је 19,7% задовољно радом задруге или удружења (ibidem).

Задружни сектор треба бити итегришући фактор између пољопривредних газдинстава са купцима, прерађивачима пољопривредних производа и добављачима опреме и репроматеријала (ibidem).

Према основним макроекономским индикаторима, пољопривредни сектор, заједно са шумарством и прехрамбеном индустријом је веома значајан у економском смислу за Републику Српску. Удио сектора пољопривреде и шумарства у БДП од 16 до 11%, удио пољопривредне радне снаге у укупној економски активној радној снази од 30%[4], удио руралне популације у укупној популацији од преко 60%, те удио пољопривредног земљишта у укупним земљишним површинама од 50%. Ови подаци потврђују да у Републици Српској постоје природни предуслови за развој пољопривреде и шумарства, да велики дио популације има приступ и власништво над земљом, те да је велики дио становништва традиционално усмјерен на пољопривредну производњу као први потенцијални извор прихода за обезбјеђење егзистенције (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде РС, 2009).

Пољопривреда (укључујући и шумарство) представља други највећи сектор у привреди РС, послије трговине на велико и мало. Процентуално учешће пољопривреде у БДП од 2005. је у благом паду, од 17,1% у 2005. до 15,5% у 2007. години. Удио необрађених оранице такође је остао на истом нивоу од око 40% (ibidem).

Анализа просторног распореда активних и неактивних задруга на простору Републике Српске омогућиће даље компарације са бројним физичкогеографским, социоекономским и регионалним параметрима. Посебна пажња придаје се неравномјерностима у концентрацијама задруга у појединим дијеловима руралних подручја, те детерминисању фактора који су довели до таквих концентрација.

Карта 1. Просторни распоред активних и неактивних задруга у Републици Српској

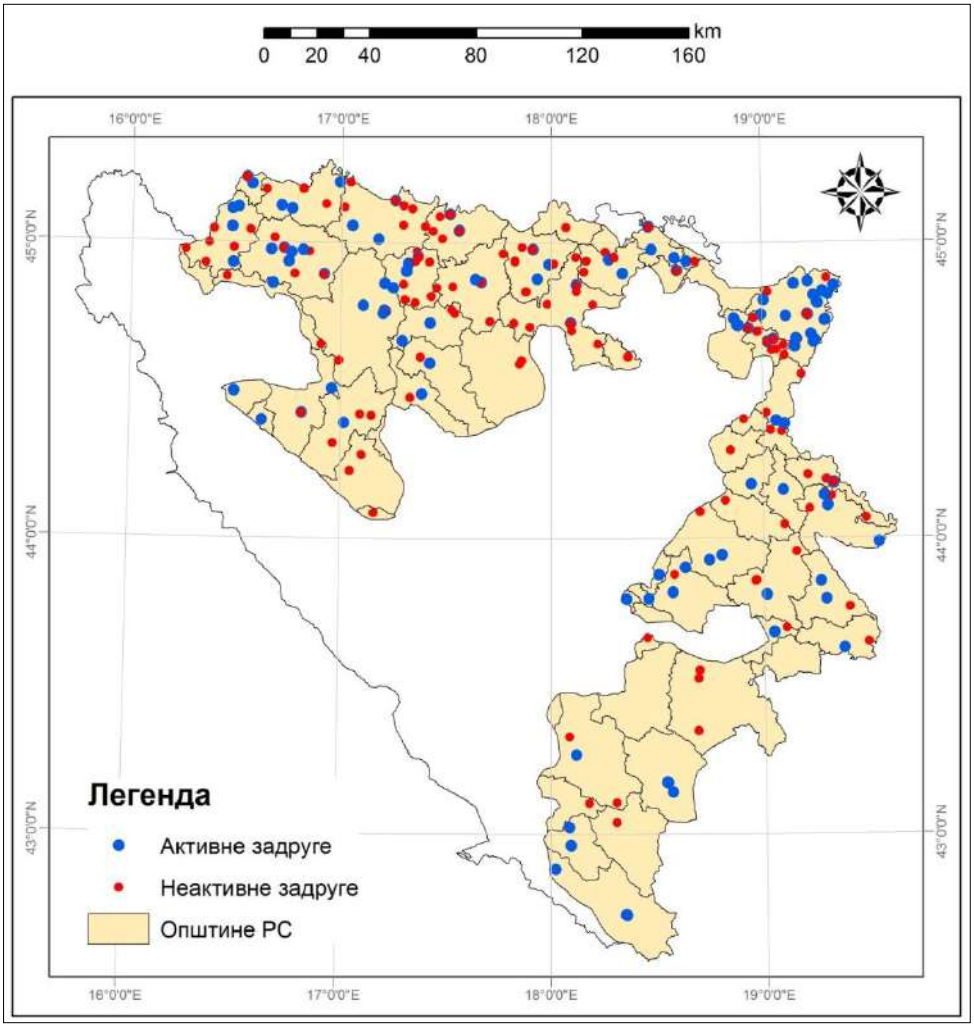

[4] Удио пољопривредне радне снаге у укупно запосленој популацији је 31% према Анкети о радној снази, а 19,7% према Студији о мјерењу животног стандарда, Републички завод за статистику

Извор: Према подацима Задружног савеза Републике Српске, 2013.

Поред већ апострофиране и изражене доминације неактивних, у просторној дистрибуцији задруга Српске уочавају се простори повећане концентрације. Општа оцјена која се може извести анализом карте 1 своди се на уочавање великог броја задруга (активних и неактивних) у аграрно најразвијеним дијеловима ентитета, што је предодређено природним карактеристикама терена и концентрацијама становништва и привредних активности. У структурно-просторној анализи не примјећују се значајне разлике у концентрацији активних и неактивних задруга у појединим подручјима. С тим у вези, не могу се препознати географске или друге карактеристике посебних подручја као фактор који утиче на активност/неактивност у задружном сектору.

Анализа просторног распореда задруга доноси неке важне, али изненађујуће закључке. У неколико јединица локалне самоуправе уопште не постоје задруге (Источни Мостар, Калиновик, Чајниче, Језеро и Крупа на Уни). На ове општине надовезују се и оне које немају активне задруге: Шипово, Купрес, Теслић, Петрово, Брод, Вукосавље, Осмаци, Шековићи, Хан Пијесак, Трново, Фоча, Берковићи и Билећа.

Карта 2. Просторни распоред задруга по насељима Републике Српске

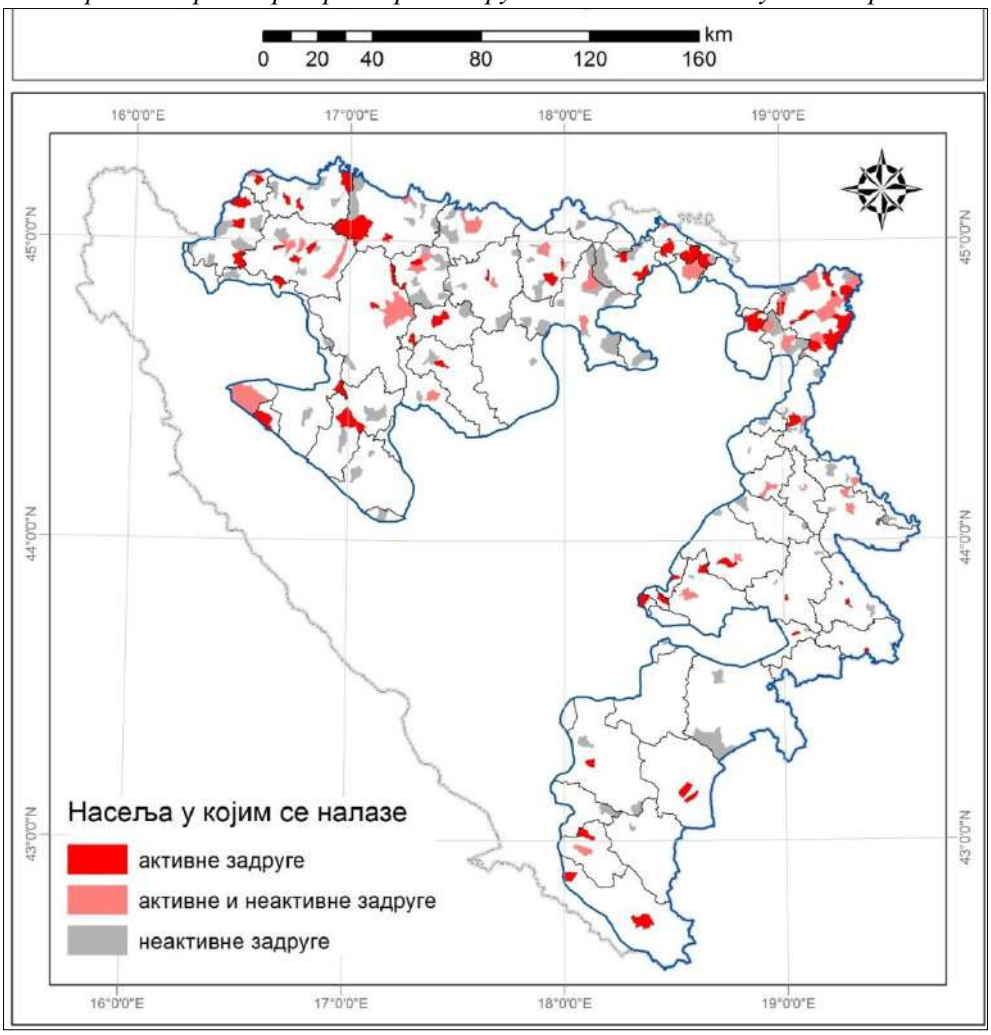

Извор: Према подацима Задружног савеза Републике Српске, 2013.

Неке од наведених општина имају изузетан потенцијал за развој одређених видова аграра, који се огледа у великим слободним површинама и природним предиспозицијама терена. И поред тога што се већина ових општина сврстава у депопулациона подручја, недопуствио је одсуство задругарског сектора. Управо су задруге један од видова организације расцјепканих и малобројних пољопривредних газдинстава.

Анализом просторног распореда насеља у којима се налазе задруге Републике Српске запажамо сличне просторне односе као при анализи просторне дистибуције задруга. Уочавају се велике површине насеља које нису у обухвату система неке задруге. Највеће површине, односно највећи број насеља са задругама, налазе се у сјеверном, равничарском дијелу Српске, посебно у Семберији. У претходним редовима детерминисани су фактори који су довели до оваквих просторних концентрација.

Табела 3. Просторни распоред задруга према физичкогеографским рејонима

Физичкогеографски рејони	Активне	Неактивне	Укупно
Равничарски	51	72	123
Брдски	33	57	90
Брдско-планински	7	11	18
Планински	27	42	69
Медитеранско-планински	8	2	10

Извор: Према подацима Задружног савеза Републике Српске, 2013.; Рејони издвојени према: Стратешки план руралног развоја Републике Српске за период 2009−2015., Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде у Влади Републике Српске, Бања Лука, 2009.

Физичкогеографске карактеристике простора Републике Српске условиле су размјештај становништва, насеља и привредних активности. На тај начин детерминисан је и размјештај аграрних простора, те у вези с тим и задруга Републике Српске. Иако са учешћем мањим од 20% у укупној површини, равничарски рејон доминира у броју задруга, што је у директној вези са рељефним карактеристикама и поменутим концентрацијама друштвеногеографских чинилаца. Планински рејон, иако са површином од 45% укупне територије има знатно мањи број задруга. Велики проблем овог рејона је изражена депопулација. Остали рејони, сходно процентуалном удјелу у површини, имају логичан број задруга. Активност, односно неактивност задруга, очигледно нису у корелацији са физичкогеографским карактеристикама простора, и везане су за друге, прије свега економске факторе развоја укупног простора.

Табела 4. Просторни распоред задруга у односу на нодално-функционалне регије

Нодално-функционална регија	Активне	Неактивне	Укупно
Бањалучка	44	73	117
Добојско-бијељинска	43	64	107
Сарајевско-зворничка	27	39	66
Фочанско-требињска	12	8	20

Извор: Према подацима Задружног савеза Републике Српске, 2013.; Регије издвојене према: Гњато, Р. (1997). Нодално-функционална регионализација Републике Српске. Гласник бр. 2. ГДРС. Бања Лука, стр. 9

У смислу регионалне диференцијације простора Републике Српске, у научним круговима је прихваћена нодално-функционална регионализација, са четири регије. Просторна дистрибуција задруга према поменутим регионалним системима везана је за просторну и социоекономску диверзификованост истих. Бањалучка и Добојско-бијељинска регија имају већу концентрацију становништва, насеља и привредних активности. Уз то, значајан дио простора ових регија је равничарског карактера. Сходно томе, преко 70% задруга налази се у ове двије регије. Иако сличних површина као поменуте, а усљед мањег броја становника и депопулационих процеса и планинског рељефа, Сарајевско-зворничка и Фочанско-требињска регија малим удјелом учествују у укупном броју задруга Републике Српске. И на примјеру ове анализе примјећујемо да активност/неактивност задруга нема регионална обиљежја.

Табела 5. Просторни распоред задруга у општинама према развијености

Степен развијености општине	Активне	Неактивне	Укупно
Развијене	69	97	166
Средње развијене	24	34	58
Неразвијене	27	43	70
Изразито неразвијене	6	10	16

Извор: Према подацима Задружног савеза Републике Српске, 2013.; Степен развијености општина према ранг-листи за 2013. годину (Министарство управе и локалне самоуправе у Влади Републике Српске)

Развијеност јединица локалне самоуправе анализирана је кроз низ социоекономских и сличних параметара. Изразито доминантан удио задруга у развијеним општинама логичан је слијед концентарције становништва и функција, као и природне предиспонираности наведених простора. У наведеним општинама значајно је развијен аграрни сектор, са повећаном и барем дијелом тржишно орјентисаном, прије свега, ратарском производњом, док општине неразвијених, планинских, крашких и депопулационих подручја имају органичене могућности развоја аграра. И поред чињенице да развијене општине, њих 18, учествују са 54% свих задруга Републике Српске, овај сектор организације видимо као потенцијални модел за рјешавање нагомиланих проблема аграрног сектора у неразвијеним и изразито неразвијеним општинама. Однос активних и неактивних задруга прати претходне трендове и сличан је за цјелокупан простор Српске.

Истраживања међу задругама Републике Српске (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, 2011) показала су прилично незадовољство задругара постојећом законском регулативом[5] и још неким потешкоћама у организовању и пословању, што је битан фактор ограничења развоја сектора задругарства. Примједбе се углавном односе на:

- одређене одредбе у Закону о пољопривредном земљишту
- одредбе у Закону о пољопривредним задругама
- одредбе у Закону о пољопривреди
- одредбе у Закону о концесијама
- неадекватна економска политика
- ниске субвенције и низак ниво подршке производњи
- ниски подстицаји за извоз
- неконтролисан увоз пољопривредних производа
- високе стопе пореза и доприноса
- недефинисано задружно власништво.

Потенцијални проблеми везани су за органе управљања. Орагнизација Задружног савеза устројена је на принципима равноправности задруга–чланица. Као проблем се апострофира немогућност уласка бројних стручних кадрова у органе управљања, што је посљедица недовољно организованог система делегирања. Изабрани чланови Задружног савеза заступају интересе задругара Српске у органима и тијелима Задружног савеза Босне и Херцеговине.

Издваја се низ појава и промјена које одређују спољашње окружење задруга. То се прије свега односи на савремена процесе као што су демографске промјене у руралним подручјима, технолошке иновације, конкуренција на тржишту, улога потрошачког друштва, глобализациони процеси, утицај и подршка од стране државе... На ово се надовезују *проблеми материјалне, кадровске и организационе оспособљености задруга*.

ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ЗАДРУГАРСТВА У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

[5] Ради се о актима: Закон о пољопривредном земљишту Републике Српске, Закон о пољопривреди Републике Српске и Закон о пољопривредним задругама Републике Српске.

С обзиром на карактеристике аграрног сектора Републике Српске (уситњена и мала пољопривредна газдинства) производна, тржишна и пословна моћ не може се осигурати физичким окрупњавањем производних ресурса, него пословном организацијом већег броја газдинстава ограничених инвестиционих и развојних могућности. Ово сматрамо највећом шансом задругарства у руралним подручјима Српске.

Приказивање пољопривредног задругарства у земљама окружења је изазов, а њега потенцира проглашење породичних пољопривредних газдинстава темељним носиоцима развоја пољопривреде у свим стратешким документима и улога пољопривредних задруга као привредно-заштитног инструмента породичне производње на домаћем и свјетском тржишту од притиска добро организованог, подстицаног и заштићеног сектора производње хране развијених земаља (Tratnik, Radinović и Žutinić, 2007, стр. 65).

Због уске повезаности са чланством, пољопривредне задруге могу придонијети и оживотворењу непроизводних функција пољопривреде, што је важно и с гледишта постављења екосоцијалног концепта пољопривреде и са гледишта културне и националне сомобитности (Avsec, 2005, стр. 101).

Као стратешки циљ у преструктуирању и развоју битно је приступити удруживању пољопривредних газдинстава и њиховом пословном повезивању, нарочито исте производње, било да се удруже у заједничку производњу на више повезаних парцела и/или да имају заједнички производ намјењен продаји. Друго, стратешки се треба опредијелити за задругарство, кроз предузетнички став (Tratnik, Radinović и Žutinić, 2007, стр. 65).

Велика шанса развоја задругарства огледа се у потенцијалним фондовима ЕУ, која посебну пажњу усмјерава ка овом сектору[6]. Посебна комисија ЕУ вјерује да пољопривредне задруге могу бити важно средство будућег развоја пољопривредног сектора. Задругама припада улога интегралног развоја руралних подручја, чија је претпоставка и другачија политика просторног развоја (Petak, 2005, стр. 12).

Значај задруге огледа се кроз постизања (стварање нових радних мјеста) и задржавања нивоа запослености (путем секундарних задруга у рурално и регионално дисперзивној пољопривредно-прехрамбено-прерађивачкој индустрији), смањење социо-економске неједнакости у руралним подручјима и побољшање услова за своје чланове (ibidem, стр. 13).

На основу анализе стања и идентификације проблема у сектору задругарства Републике Српске издвајају се четири смјера ка којима се може усмјерити развој:

- *законодавна регулатива и институционална подршка*
- *организациона и кадровска питања*
- *финансирање сектора*
- *питања тржишта и маркетинга* (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, 2011).

Из оваквог приступа проблему нуди се низ потенцијалних мјера које јасно дефинишу могућност и начин рјешења:

- рјешавање питања задружне имовине
- довршавање процеса пререгистрације задруга
- брисање неактивних задруга из судског регистра
- редовно провођење задружне ревизије
- поједностављивање уписа задруга у судски регистар пољопривредних задруга
- промовисање концепта задругарства
- пружање стручне помоћи код оснивања задруга
- обезбјеђење грантова за регистрацију нових задруга
- додјела задружне или државне имовине новооснованим задругама
- проширивање ингеренција Пољопривредног задружног савеза Републике Српске
- организационо позиционирање Пољопривредног задружног савеза Републике Српске
- кадровско јачање Пољопривредног задружног савеза Републике Српске
- изградња задружног информационог система

[6] ЕУ је за ову прилику одржала посебне панеле у оквиру: Communication from the Commission to the Councul and the European Parlament, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions: On the promotions of co-operative societies in Europe (2004), Brussels.

- провођење редовних анализа стања и извјештавања према надлежним институцијама
- формирање Савјета за пољопривредно задругарство Републике Српске
- стручно усавршавање менаџмента задруга
- едукација и обучавање задругара
- запошљавање стручног кадра у задругама
- омасовљење чланства у постојећим задругама
- рјешавање проблема обавеза задруга, стечених у ранијем периоду (репрограм)
- промовисање учлањења задруга у интересне групе
- сарадња Пољопривредног задружног савеза Републике Српске са другим задружним савезима и владиним и невладиним организацијама
- јачање сарадње задруга са локалном заједницом
- јачање сарадње задруга са научно-истраживачким институцијама
- јачање сарадње задруга и Агенције за пружање стручних услуга у пољопривреди Републике Српске
- олакшавање приступа кредитним средствима (посебна сарадња са Инвестиционо-развојном банком Републике Српске)
- помоћ задругама при испуњавању кредитних захтјева
- оснивање Задружног гарантног фонда
- оснивање Задружне Штедно-кредитне организације
- подршка суфинансирању задружних пројеката из буџета Министарств пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Српске и јединица локалне самоуправе, те међународних и домаћих фондова
- подршка задругама у аплицирању за подстицајна средства
- организација система откупа пољопривредних производа
- подршка учешћу Пољопривредног задружног савеза Републике Српске и задруга на међународним сајмовима
- промоција задруга и задружних производа
- интензивирање сарадње између задруга и откупљивача и прерађивача пољопривредних производа
- повећање обима уговорене производње
- кориштење задруга за дистрибуцију регресираних репроматеријала
- оснивање задружних пословних центара
- реализација пројеката за финалну обраду пољопривредних производа од стране задруга и валоризација пољопривредних производа
- унапређење квалитета и стандардизација задружних производа
- учешће задруга у туристичким пројектима
- учешће задруга у промоцији одрживе употребе природних ресурса (ibidem, стр. 85–134).

ЗАКЉУЧАК

Задругарство у Републици Српској није развијено на задовољавајућем нивоу. Иако са релативно богатом традицијом, задругарство данас не успијева да се наметне као важан фактор економског организовања, посебно у руралним подручјима. Бројне задруге у Републици Српској су неактивне, изражена је велика неравномјерност у просторној дистрибуцији, узак је опсег специјализације, неразвијен је аграрни сектор, питања задружне својине још увијек су отворена...

У процесу више него неопходне ревитализације руралних подручја Републике Српске, удруживање и кооперација, као провјерени модели организовања, представљају велику прилику. Аграрни сектор у Републици Српској суочен је са бројним проблемима, прије свега везаним за уситњеност и расцјепканост посједа и непродуктивну производњу која није орјентисана ка тржишту. Управо у таквим околностима, модел задругарства може успјешно одмијенити немогућност брзог и ефикасног физичког окрупњавања посједа. Успјешни модели задруга у развијеним земљама препорука су за интензивирање кооперационих активности у руралним подручјима Републике Српске.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Avsec, F. (2005). Poljoprivredne zadruge u Republici Sloveniji. *Sociologija sela, br. 43*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja
2. Antonić, M. (2013). Treći sajam zadrugarstva RS – *Okrugli sto Efekti seoskog turizma u razvoju poljoprivrede i uloga zadruga*. Donji Agići: Biblioteka Dokumenta
3. Vujatović-Zakić, Z. (2000). *Koop menadžment – osnovni zadružni principi i savremena praksa*. Beograd: Dunav grupa
4. Мандић, М. (2012). Поимање и карактеристике руралности и урбаности у Босни и Херцеговини. *Гласник, бр. 16*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
5. Pajkić, S. (2011). Kako privoljeti maćehu. Država–zadrugarstvo–poljoprivreda. Sarajevo: Zadružni savez Bosne i Hercegovine
6. Petak, A. (2005). Izazovi poljoprivrednog zadrugarstva – izazovi Hrvatske. *Sociologija sela, br. 43*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja
7. *Програм развоја пољопривредног задругарства у Републици Српској 2011−2016.*, Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде у Влади Републике Српске, Бања Лука, 2011.
8. *Подаци Задружног савеза Републике Српске*, Задружни савез Републике Српске, 2013.
9. *Стратегија развоја пољопривреде Републике Српске до 2015.*, Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде у Влади Републике Српске, Бања Лука, 2006.
10. *Стратешки план руралног развоја Републике Српске за период 2009−2015.*, Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде у Влади Републике Српске, Бања Лука, 2009.
11. Tratnik, M., Radinović, S., Žutinić, Đ. (2007). Zadrugarstvo Hrvatske: izazovi stabilnosti poljoprivrednih gazdinstava. *Agronomski glasnik, br. 1*. Zagreb: Hrvatsko agronomsko društvo
12. Šoljić, K., Pavličević, J., Milas, Z. (2005). Zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini korak prema Evropi. *Agronomski glasnik, br. 5*. Zagreb: Hrvatsko agronomsko društvo

COLLECTIVE FARMING AS REVITALISATION MODEL OF REPUBLIKA SRPSKA RURAL AREAS

MARKO IVANIŠEVIĆ, MARKO STANOJEVIĆ

Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Collective farming in the Republic of Srpska is not developed to a favorable extent. Despite the relatively rich tradition, nowadays collective farming cannot manage to enforce itself as a key factor of economic organization, especially with reference to rural areas. Numerous cooperative in RS are yet inactive, there is no balance in the spatial distribution, the specialization range is poor, the agrarian sector is underdeveloped, and some questions of cooperative ownership are still open.

Association and cooperation, being secure models of organization, are a great opportunity within the process of an urgent revitalization of rural areas in the Republic of Srpska. The agrarian sector in RS is facing many issues, first of all the disintegration of estates and unproductive production that is not market-oriented. It is precisely under these circumstances that the model of collective farming may successfully replace the shortcomings of a fast and inefficient physical concentration of estates. The efficient models of collective farming in developed countries are a recommendation for the intense cooperative activities within the RS rural areas.

МИНЕРАЛНИ РЕСУРСИ КАО ФАКТОР РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ЗАПАДНОГ ПОТКОЗАРЈА

ТАЊА МИШЛИЦКИ-ТОМИЋ, ВУКОСАВА ЧОЛИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањалуци, 78 000 Бањалука, Република Српска

Извод: Под појмом Западно Поткозарје подразумјева се просторна цјелина, у планинском систему Козаре. Природна физиономија, функционална повезаност и процеси у друштвено-географском развоју чине основне критерије, на којима се заснива регионална диференцијација наведеног простора.

У насеобинској средини Западног Поткозарја, минерални ресурси као фактор просторног и економског развоја имају изражену улогу и значај.

У Западном Поткозарју постоји извјесна традиција у бављењу рударством. Са овог аспекта у раду су сагледане зоне експлоатације минералних сировина, у којима се данас не одвија експлоатација и њихов утицај на демографске процесе и локалну инфраструктуру**.**

Кључне ријечи: Минерални ресурси, насеобинска средина, регија Западно Поткозарје

Abstract: The West Potkozarje is a term used to refer to a spatial unit within the Kozara mountain range. The regional differentiation of this area is based upon the basic criteria such as natural physiognomy, functional connectivity, and processes of social-geographical development.

Mineral resources as a factor of spatial and economic growth are of an outstanding significance for the West Potkozarje settlement area.

Furthermore, the tradition of ore exploiting is typical of the West Potkozarje region. With reference to this, the paper describes the mineral ore exploitation zones in which nowadays there is no exploitation whatsoever. The impact of the lack of exploitation on the demographic processes and local infrastructure is referred to as well.

Key words: mineral resources, settlement area, West Potkozarje

УВОД

Западно Поткозарје захвата простор у планинском систему Козаре, тачније контакну зону западних обронака планине и алувијални равни Уне и Сане.

Од алувијални равни Сане према сјеверу равничарско подручје се преко узвишења Губавица 299 м издиже у брдовит терен (кота Пошта брдо 449 м) и Криве главице (448 м), а од Уне према сјевероистоку у побрђа Велико Пастирево (461 м) и Мало Пастирево (408 м).

С обзиром на морфоструктурна обиљежја, одређена значајем апсолутне висине, у односу на укупну површину проучаваног подручја, на контактну зону обронака и алувијалних равни отпада 33 %, а на брежуљкасто брдовито 67 %. У анализи основних морфоструктурних и физиономских обиљежја, у Западном Поткозарју доминирају брда и побрђа.

Брежуљкасто-брдовито подручје карактерише разбијени тип насељености, а саобраћајна повезаност долинама ријека Уне и Сане предуслов је функционалног повезивања са развијеним центрима из регионалног окружења.

Насеобински систем Западног Поткозарја административно обједињују двије општине Нови Град и Костајница.

У периоду послије грађанског рата 1992-1995. године општина Босански Нови, под садашњим називом Нови Град трансформисана је административним одвајањем 12 насеља, која су припојена новоформираној општини Костајница. Утицаји општинског центра Нови Град изражени су у јужном дијелу Западног Поткозарја, а Костајнице у сјеверном. У турском периоду, војни интереси и динамика привредног развоја Босанске Крајине, па према томе и Западног Поткозарја, условили су убрзану изградњу жељезничке пруге нормалног колосјека Бањалука-Равнице, 1873. године.

„Саобраћај на овој прузи привремено је напуштен 1875. године. Окупационе власти извршиле су 1878. године потребне поправке, продужиле су је још 4 км, до у саму Бањалуку, прикључиле пругу у Суњи, аустро-угарској жељезничкој мрежи и 1879. године поново је предале у саобраћај”(1,122).

Изградња жељезнице утицала је на функционалну организованост Западног Поткозарја. Насеља уз жељезничку пругу, биљеже пораста трговине, развијају робноновчану привреду и занатство, док остала насеља, под утицајем вишевјековних феудално-кметских односа карактерише примитивна пољопривреда.

У Аустро-угарском периоду поједина насеља имају равијену индустријску функцију, као нпр. Добрљин. У насељу се налазила жељезничка станица у којој су се укрштале пруге Бањалука-Добрљин и угарска пруга Добрљин-Загреб. Вучном жичаром за превоз поште и путника, насеље је било спојено са Љешљанима. У Љешљанском басену се експлоатисао угаљ (2,90).

У Западном Поткозарју постоји извјесна традиција у бављењу рударством. Са овог аспекта су посебно интересантне сеоске средине Љешљани и Деветаци, које припадају општини Нови Град. Непосредно пред Други свјетски рат производња у Љешљанском басену достизала је 100.000 тона угља годишње. Рудник мрког угља Љешљани отворен је 1910. године и угаљ је експлоатисан непрекидно до 1941. године. До 1935. године рударску функцију је имало насеље Љешљани, а од 1935. године и насеље Деветаци. Послије Другог свјетског рата експлоатација угља није обновљена.

До Другог свјетског рата угаљ је чинио вриједну минералну сировину у Западном Поткозарју. Поред значаја његове експлоатације, треба истаћи укупне трансформације проучаваног простора и окружења, настале кроз сложен процес експлоатације угљева, јамске радове, подизање помоћних погона, обезбјеђење квалификоване и остале радне снаге, изградњу инфраструктуре и слично.

У социјалистичком периоду, токови друштвено-економског развоја узрокују одређене промјене у друштвеном и економском развоју: укида се рударска функција у Љешљанском басену, губи се значај жељезничке комуникације Босански Нови-Добрљин, укида се административна функција Босанској Костајници и друге, које утичу на изражене спољне миграције становништва.

У међупописном периоду 1953-1961. године, миграције становништва узроковале су почетна егзодусна обиљежја у подручју брда и побрђа, која су десет година послије, добила обиљежја типичне депопулације.

Табела 1. Типови кретања становништва у Западном Поткозарју, у међупописном периоду од 1953-1961. године

Микрорегија Поткозарја	Пописи		Становништво				Селидбени салдо 53/61.	Тренд
	1953.	1961.	Пописано		Природно			
Западно	18.237	18.874	637	3.3%	1.832	9.7%	-6.3%	емиграција

Извор: Попис становништва 1961, Миграциона обиљежја, резултати за насеља, Књига XII, Савезни завод за статистику СФРЈ, Београд, 1966.

Табела 2. Типови кретања становништва у Западном Поткозарју, у међупописном периоду 1961-1971. године

Микрорегија Поткозарја	Пописи		Становништво				Селидбени салдо 61/71.	Тренд
	1961.	1971.	Пописано		Природно			
Западно	18.874	15.874	- 3.000	-18,8%	-1.070	-6.7%	-12.1%	депопулација

Извор: Попис становништва и станова 1971, Становништво, Миграциона обиљежја, резултати по насељима и општинама, Савезни завод за статистику СФРЈ, Београд, 1973

Западно Поткозарје карактерише континуирано смањење становништва и у међупописном периоду 1971-1991. године. У наведеном периоду становништво је смањено за 19,8%. С обзиром на континуирано смањење становништва у насељима Западног Поткозарја уочљиве су могућности њиховог комплексног развоја.

Табела 3. Број становника у насељима Западног Поткозарја, према пописима 1961, 1971, 1981, 1991. и процјена стања за 2003. годину.

Села Западног Поткозарја	Кретање укупног броја становништва у Западном Поткозарју					Инд. 2003/91.
	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	
Ахметовци	506	412	346	293	204	69.6
Церовица	422	382	300	261	179	68.5
Деветаци	306	211	192	139	102	73.3
Добрљин	736	935	1.011	1.141	1.072	93.9
Доње Водичево	897	851	836	801	741	92.5
Горње Водичево	705	646	499	368	348	94.5
Грабашница	205	122	63	58	49	84.4
Куљани	321	258	216	110	94	85.4
Љешљани	164	122	108	59	35	59.3
Мала Жуљевица	325	221	186	97	80	82.4
Мазић	180	142	119	132	292	221.2
Петковац	341	270	229	227	253	111.4
Пољавнице	1.066	1.216	1.097	1.137	1.222	107.4
Прусци	1.138	778	532	356	263	73.8
Раковац	154	123	66	42	31	73.8
Равнице	608	616	629	639	654	102.3
Сводна	1.650	1.395	1.285	1.270	1.171	92.2
Велика Жуљевица	903	694	574	410	295	71.9
Гумњани	171	128	90	51	64	125.4
Мраово Поље	126	105	67	49	-	-
Календери	505	282	217	176	120	68.1
Побрђани	351	299	228	144	68	47.2
Слабиња	1.084	242	213	154	99	64.2
Тавија	438	509	457	575	517	89.9
Петриња	670	678	634	581	444	76.4
Мракодол	408	415	386	359	294	81.8
Градановац	185	175	163	205	134	65.3
Костајница	2.034	2.500	3.382	3.768	4.855	128.8
Бабинац	373	-	-	-	-	
Бачвани	196	-	-	-	-	
Читлук	848	-	-	-	-	
Стригова[1]	858	-	-	-	-	
Укупно	18.874	14.727	14.125	13.602	13.680	100.5

Извор: Становништво БиХ, Загреб, 1995. година и Незванични попис становништва Нови Град, 2003. година

У послијератном периоду (1992-1995), Западно Поткозарје има незнатне промјене у кретању становништва. У периоду од 1991. до 2003. године, становништво је расло просјечном стопом од 0,1. Пораст броја становништва резултат је миграционих кретања, у послијератном периоду.

У 2003. години досељеници обухватају 42,3% укупног становништва општине, 33% су досељени из других општина БиХ и 25.3% из других република бивше СФР Југославије (3,73).

У 2003. години, у подручју брда и побрђа, 13 насеља или 44.8% насеља, има мање од 150 становника и карактерише их изразита депопулација.

Основно морфоструктурно обиљежје Западног Поткозарја чини Љешљански угљоносни басен, који се налази између ријека Уне и Сане, на јужним и југоисточним падинама Пастирева. Изграђен је од слатководних угљоносних седимента.

[1] Насеље је припојено општини Козарска Дубица

Сложена литостратиграфска грађа и тектонски односи Западног Поткозарја, на подручју Љешљана, условили су разноврсност хидрогеолошких односа и функција, што је омогућило појаве минералних и у мањој мјери термоминералних вода, у виду извора и врела, наглашавајући његову индивидуалност.

ЉЕШЉАНСКИ УГЉОНОСНИ БАСЕН

Љешљански угљоносни басен припада групи мрких угљева. „Палеонтолошким анализирањем многих налазишта фосилне флоре и фауне, одређена је олигомиоценска припадност угљоносне формације. Каснијим палеонтолошким испитивањима зона угљеног слоја одређена је као доњемиоценска“ (4,164).

Профил угљеног слоја експлоатисаног у Љешљанима сачињавали су: повлатни дио око 2,0 m угља, средњи дио око 1,0 m, а подински дио угљеног слоја био је дебљине око 2,5 m угља. Подински дио угљеног слоја био је најлошијег квалитета па није експлоатисан. Профил угљеног слоја у Деветацима изгледао је овако: повлатни дио око 1,80 m угља, средњи дио 0,40-0,50 m, а подински дио од 2,5-2,8 m угља. Као прослојци у угљеним слојевима интеркалисане су свијетложуте до свијетлозелене (бентонит) различите дебљине (од 0,25-0,50 m). Поред бентонитних јављају се и лапоровите и угљевите глине (4,164-165).

Повлатни дио угљеног слоја је најквалитетнији. Калорична моћ угља са влагом и пепелом креће се од 18.840 до 20.934 kJ/kg. Средњи је нешто слабији 12.560-18.840 kJ/kg, а подински дио угљеног слоја је најлошији 12.560 kJ/kg (4,164-165).

Квалитет угља, добијен на основу већег броја анализа узорака узетих из бушотина, показује да је квалитет по појединим бушотинама уједначен, а изгледа овако: груба влага 6,49%; хидровлага 10,93%; укупна влага 17,43%; пепео 28,04%; волатили 24,89%; кокс 57,59%; C-fix 28,38%; S-укупан 1,33%; горња калорична моћ са влагом и пепелом ГТЕ-15.646 kJ/kg, ДТЕ-14.461 kJ/kg, и чиста горива супстанца (ЧГС) 28.110 kJ/kg (4,164-165).

Резерве угљоносне серије љешљанског басена детаљније су истраживане углавном на западном и средишњем дијелу басена.

Утврђене су Б резерве мрког угља и оне износе 7.500.000 t, док су резерве $Ц_1$ категорије процјењене на 13.500.000 t. Укупне резерве истраживаног и ширег подручја износе 21.000.000 t (4,164-165). Према подацима 34 бушотине, старих јамских радова и истражног нископа обрачунате су, 1960. године, резерве угља по категоријама, приказане у наредној табели.

Табела 4. Утврђене резерве угља, Љешљански басен (стање 1960)

Истаржено поље	Површина $м^2$	Дебљина угља (м)	Резерве (000 т)		Укупно (000 т)
			Б	$Ц_1$	
Деветаци	3,449.048	2,35	7.434	2.981	10.415

Извор: Минералне сировине Републике Српске, Монографија, Републички завод за геолошка истраживања РС, Геозавод, Зворник, 2011, стр 166.

Истражним радовима утврђене су резерве према категоријама, приказаним у наредној табели.

Табела 5. Утврђене резерве угља и бентонита, Љешљански басен (стање 1960)

Категорија резерви	Угаљ (т)	Бентонит (т)
А+Б	7.434.000	-
Б	-	1.600.000
$Ц_1$	2.981.000	800.000
$Ц_2$	10.000.000	2.000.000

Извор: Минералне сировине Републике Српске, Монографија, Републички завод за геолошка истраживања РС, Геозавод, Зворник, 2011, стр 166

Према утврђеним резервама мрког угља и бентонита, као и могућности прекатегоризације и даљег повећања истраживањем нових подручја, могу се обезбиједити нове количине угља и бентонита за рентабилно обнављање старог рудника Љешљана.

Уколико друштвени интереси буду усмјерени на експлоатацију ове сировине с правом ваља очекивати значајан економски препород Западног Поткозарја.

У нафтно геолошким истраживањима, у периоду од 1973. до 1992. године откривена је нафтно-геолошка потенцијалност Западног Поткозарја.

У нафтно геолошким истраживањима Сјеверна Босна- подручје босанско посавских терцијарних басена, издвојена је као посебно перспективна за истраживање. Истраживања су проведена у подповршинским ткз. отвореним теренима Мајевице, Требовца и Козаре. Регистрована је појава нафте у истражним бушотинама Тузланског басена и Посавине са дјелимичном експлоатацијом. У истом периоду, у склопу геотермалних истраживања термоминералних вода Љешљана, у Западном Поткозарју, поред еманација метана доказано је присуство виших хомолога, чија се генеза везује за нафту. Ова констатација проширује нафтно-геолошку потенцијалност на мезозојске и палеозојске формације Западног Поткозарја (4,202).

У Љешљанском угљоносном басену значајан минерални ресурс су и лежиште бентонита. Налази се око 10 km сјевероисточно од Новог Града на ширем простору истоименог, напуштеног рудника мрког угља.

Лежиште бентонита образовано је унутар полифацијалних слатководних седимената миоценске припадности. Генетске карактеристике су му везане за вулканску активност која се одвијала на теренима сјеверозападног дијела Републике Српске. Угаљ у Љешљанима истраживан је и експлоатисан од 1910 до 1941. године. При томе, бентонит је третиран као јаловина. Детаљнија истраживања обављана су између 1955. и 1958. године када су, међу осталим, изведене 23 бушотине са свега 1870 m бушења, али и поред тога лежиште бентонитских глина није до краја оконтурено по пружању и дубини. Лежиште бентонита овдје изграђује неколико бентонитских тијела, која се јављају у виду слојева и сочива непосредно у подини угља, између њихових слојева те у његовој високој кровини. Констатовано је 10 тањих слојева бентонита и то: 6 у кровини угља чије дебљине варирају у интервалу од 0,10-0,15 m, затим два тања слоја која су интерстратификована унутар угљеног слоја, дебљине од 0,20-1 m, и још два танка слоја бентонита који се налазе у непосредној подини угљеног слоја дебљине од 0,10-0,25 m (4, 281-282).

Бентонитске глине лежишта изграђене су претежно (са преко 90%) од монтморионита, изразито подређено (са 5%) од угљене супстанце и само спорадично од кварца, фелдспата и лискуна.

Хемизам бентонитских глина на основу 17 анализа је слиједећи: SiO_2 (58,94-73,80%); Al_2O_3 (11,1-23,5%); Fe_2O_3 (1,5-5,8%); MgO (2,3-5,3%); CaO (0,4-2,1%); Na_2O (0,70-3,10%); K_2O (0,3-1,2%) и H_2O+ (5,6-14,7%) (4, 281-282).

У периоду од 1958. до 1960. године испитивана су технолошка својства бентонитских глина лежишта, и утврђено је да су погодне као сировина за припрему катализатора, за процесе пречишћавања нафте и нафтних деривата, као и деколораната за процесе избјељивања.

Геолошке резерве бентонитских глина истраживаног дијела лежишта у вишим категоријама, према обрачуну из 1960. године, износе око 6 милиона t. Код обрачуна по категоријама стање је слиједеће: В категорија 1.600.000 t, C_1 категорија 800.000 t, C_2 категорија 2.000.000 t (4, 281-282).

Према утврђеним резервама мрког угља и бентонита, са детаљним истраживањем, уз могућност прекатегоризације резерви у више категорије, могу се обезбиједити довољне количине угља и бентонита за рентабилно обнављање старог рудника "Љешљани" (4, 281-282).

Љешљански басен обилује разним лежиштима минералних сировина. Цементни лапорци констатовани су као кровина угља, који се некад експлоатисао у љешљанском рудном пољу. Истраживања су показала да се резерве цементног лапорца процјењују на 520 милиона $м^3$ цементних лапораца, а према хемијском саставу најзаступљенији су SiO_2 са 19-58%, CaO 20-34% и $CaCO_3$ са 28-62%. Утврђено је да је овај лапорац употребљив за производњу цемента уз знатнији додатак калцијум карбонатне компоненте у виду кречњака. (4,332-333)

Анализом хемијског састава лапорца љешљанског рудног поља, реална процјена је да се са дубином очекује пораст калцијум карбонатне компоненте у лапорцу, што указује да је ово лежиште потенцијално интересантно као сировина за цементну индустрију. Међутим, потребна су додатна истраживања о сировинској бази за потребе индустрије цемента.

Табела 6. Хемијски састав лапорца љешљанског рудног поља

Компонента	Садржај (%)
Губитак жарењем (Г.Ж.)	19,03-30,70
SiO_2	58,80-18,72
Al_2O_3	6,43-11,63
Fe_2O_3	4,38-6,83
CaO	20,67-34,85
MgO	2,78-3,18
SO_3	0,51-3,65
$CaCO_3$	28,14-62,23
$MgCO_3$	5,81-6,64

Извор: Минералне сировине Републике Српске, Монографија, Републички завод за геолошка истраживања РС „Геозавод" Зворник, 2011, стр. 333

У подручју Пастирева регистроване су и магнезитске појаве, које представљају једно магнезитско подручје, у којима је издвојено неколико маса серпентинисаних перидотита. Изданци магнезитских жица концентрисани су у два поља: Пастирево и Козара. На основу ранијих истраживања констатовано је да су жице магнезита доста ријетке и без великог економског значаја (4,232). Остала налазишта регистрована су само кроз проспекционе прегледе, без значајнијих истражних радова.

МИНЕРАЛНЕ ВОДЕ ЉЕШЉАНА

Термалне воде Љешљана специфичне су по хипералкалном карактеру (pH 11.7) вода. На локалитету Љешљана је детаљним хидрогеолошким картирањем током осамдесетих година прошлога вијека регистровано дванаест појава природног истицања (извора, углавном капацитета 0.1 l/s, изузетно ријетко до 0.5 l/s) – 11 појава минералних вода (минерализација од 952-2758 mg/l) и само у једном случају термоминералних (извор Слатина Љешљани са температуром 20ºC). То је навело на идеју да се на локалитету термоминералног извора, у непосредној близини данашње бање Љешљани (у изградњи), приступи бушењу дубоке бушотине, којом су захваћене значајно веће количине воде него на извору и са температуром 30ºC.. Самоизлив бушотине износио је (као и данас) 7 l/s. Термоминералне воде Љешљана поред тога индицирају и нафто-гасоносност у дубљим слојевима. Стога је овај локлитет веома значајан, у погледу даљих хидрогеолошких истраживања. (4,439)

Појаве минералних вода у зони Љешљани, везане су за изворе издашности 0.1-0.5 l/s, ријетко до 1.0 l/s. Појаве минералних вода се јављају у подручју Сводне, Прусаца, Стригове, Јеловца, Хајдероваца и Мљечанице. Једина искориштена појава минералних вода везана је за подручје Мљечанице, гдје се путем бунара врши експлоатација минералне воде за балнеолошке потребе. (4,449)

Експлоатација минералне воде се врши из транзитног колектора минералних вода у оквиру херлвет-бурдигалских наслага. Минерална вода акумулирана је такође и у квартарним наслагама, као секундарном аквиферу гдје долази до одговарајућег мијешања са приповршинским водама значајно ниже минерализације (и температуре). (4,449)

Минералне воде у Мљечаници се користе у балнеолошке сврхе уз догријавање минералних вода. Минерална вода у Мљечаници издањује преко више мањих извора формираних дуж рјечице Мљечанице на двије одвојене локације. Поред тога избушено је више плитких (у алувијалним наслагама) и дубоких бушотина (завршених у наслагама миоцена, тачније хелвет-бурдигала). Тренутно, минералне воде Мљечанице користе се само са бушотине ЕВ-2 чија је дубина 80 m. Покушај да се набуше старији седименти ради повећања капацитета, а поготову добијања воде већих температура није успио. Интересантно, код бушења на дубинама преко 80 m дошло је до повећаног мијешања слатке-атмосферске воде са минералном водом. Наведено указује да је секундарни аквифер преко уске тектонске зоне повезан кроз транзитни са примарним лежиштем на већим дубинама (претпоставка је да је дубина залијегања примарног аквифера и преко 1.000m), које је вјероватно формирано у тријаским карбонатним седиментима. Билансне резерве износе 10

l/s, док су потенцијалне резерве око 30 l/s. Температура воде је 14,7ºC са минерализацијом од 2.900 mg/l. (4,449-450)

Западно Поткозарје, с обзиром на хидрографска обиљежја, има значај у стварању комплексног искоришћавања минералних вода, нарочито у погледу развоја балнеолошког туризма.

ЗАКЉУЧАК

У Западном Поткозарју постоји извјесна традиција у бављењу рударством. Са овог аспекта су посебно интересантне сеоске средине Љешљани и Деветаци, у којима се до 1941. године експлоатисао угаљ. Послије Другог свјетског рата експлоатација угља није обновљена. Затварање лежишта утицало је на економску снагу становништва, а дио путева и комуналне инфраструктуре раније везане за рударство губи функцију.

У Западном Поткозарју постоје значајна лежишта и појаве маталичних и неметаличних минералних сировина. У већини лежишта данас се не одвија експлоатација, али с обзиром на проведена истраживања нека се могу ревитализовати и поново активирати.

Истраживања су показала, да према утврђеним резервама мрког угља и бентонита, као и могућности прекатегоризације и даљег повећања истраживањем нових подручја, могу се обезбиједити нове количине угља и бентонита за рентабилно обнављање старог рудника Љешљана.

Западно Поткозарје, с обзиром на хидрографска обиљежја, има значај у стварању комплексног искоришћавања минералних вода, нарочито у погледу развоја балнеолошког туризма.

Појаве минералних вода се јављају у подручју Сводне, Прусаца, Стригове, Јеловца, Хајдероваца и Мљечанице. Једина искориштена појава минералних вода везана је за подручје Мљечанице, гдје се врши експлоатација минералне воде за балнеолошке потребе.

Западно Поткозарје располаже релативно разноврсном минерално сировинском базом, која уколико се створи подстицајни амбијент за оптимално управљање може постати значајан фактор убрзаног развоја.

Извјесна перспектива би могла бити у обнављању рудника Љешљани, а неопходна су и детаљна хидрогеолошка истраживања, како би се установила могућност искоришћења минералних вода у балнеолошке сврхе.

У будућим активностима, треба водити рачуна о комплементарном усаглашавању дјелатности, које чине најефикаснији основ будућег одрживог развоја Западног Поткозарја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Зборник крајишких музеја, Музеј Босанске Крајине, Бањалука, 1963-64.
2. Б. Секељ, Поштанска повјест БиХ (1878-1918), Хрватски филателистички савез, Књига 14, Загреб, 2005.
3. Стање и коришћење простора и демографски развој општине Нови Град, Научно-истраживачка студија, Центар за демографска истраживања Бањалука, 2005.
4. Минералне сировине Републике Српске, Монографија, Републички завод за геолошка истраживања РС „Геозавод” Зворник, 2011.
5. Основна геолошка карта СФРЈ, листови Бањалука1:100 000, Градишка 1:100 000, Костајница 1:100 000 и Приједор 1:100 000, Геолошки завод, Зворник
6. Хидрогеолошка карта СФРЈ, листови Дубровник 1:300 000, Сарајево 1:300 000, Загреб 1:300 000, Геолошки завод, Зворник
7. Попис становништва 1991, Становништво БиХ, Народносни састав по насељима, Државни завод за статистику Републике Хрватске, Загреб, 1995.
8. Попис становништва 1961, Миграциона обиљежја, резултати за насеља, Књига XII, Савезни завод за статистику СФРЈ, Београд, 1966.
9. Попис становништва и станова 1971, Становништво, Миграциона обиљежја, резултати по насељима и општинама, Савезни завод за статистику СФРЈ, Београд, 1973.

MINERAL RESOURCES AS A FACTOR OF WEST POTKOZARJE REGIONAL DEVELOPMENT

TANJA MIŠLICKI-TOMIĆ, VUKOSAVA ČOLIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

The tradition of ore exploiting is typical of the West Potkozarje region. Therefore, the villages of Lješljani and Devetaci, in which by 1941 there had been the coal exploitation, are extremely interesting. After WW II, the coal exploitation was not reestablished. The close up of the site largely affected the economic power of the population and the part of the roads and communal infrastructure, which used to function due to ore exploitation, lost the principle purpose.

In the West Potkozarje, there are many deposits of both metallic and non-metallic ore. At most of these sites, there is no exploitation these days but if some recent researches were taken into account, some of these locations may still be reestablished and activated.

The researches have shown that enough supplies of coal and bentonite might be provided so as to revitalize the old Lješljani mine, all based upon the estimated reserves of hard coal and bentonite.

From the hydrographic point of view, the West Potkozarje is relevant for the mineral water utilization, especially when it comes to development of spa tourism.

There are mineral waters in the area of the villages of Svodna, Prusci, Strigova, Jelovac, Hajderovci, and Mlječanica. It is only in the area of Mlječanica that the mineral waters are exploited for the purposes of spa tourism.

The West Potkozarje area is rich in different mineral resources background which might become a feature of fast development if enough incentives for the optimum management are introduced.

The revitalization of the Lješljani mine might bring some relief but further hydro-geological research is still necessary so as to establish possibilities of exploiting mineral waters for the purposes of spa tourism.

Within some future activities, attention should be paid to a complementary harmonization of activities that are the most efficient foundation of the future sustainable development of the West Potkozarje.

РЕГИОНАЛНОГЕОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У ДОЊЕМ ПОУЊУ

ДРАГО ТОДИЋ, СВЕТЛАНА МИЛОШЕВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањалуци, 78 000 Бањалука, Република Српска

Извод: Традиционалне географске регије се мијењају под утицајем разних фактора мијењајући своју просторну цјеловитост и интегришу се у нове регионалне цјелине. Промјене су час брже час спорије, што зависи од међународних околности и времена у коме се дешавају. Најновије промјене у Доњем Поуњу везане су за минули грађански рат и политичке процесе послије њега који су се значајно одразили на демографска, привредна, културна и политичка кретања. Истакнуте су негативне промјене у стагнацији и замирању привреде базиране на локалним ресурсима са несагледивим посљедицама укупног демографског, културног и политичког развоја.

Кључне ријечи: традиционална географска регија, погранично подручје, еврорегиони, привредна стагнација

Abstract: The traditional geographical regions are changing under the influence of various factors altering its spatial integrity and they are integrating themselves into the new regional entities. The changes are sometimes faster and sometimes slower, depending upon the international situation and the time in which they occur. The latest changes at Donje Pounje were related to the past civil war and the following political processes which significantly affected the demographic, economic, cultural and political developments. The negative changes in stagnation and vanishing economy based on local resources with unpredictable consequences to overall demographic, cultural and political developments are emphasized.

Keywords: traditional geographical region, the border area, Euroregions, economic stagnation

УВОД

Поуње је регија која обухвата слив ријеке Уне чију сјеверну границу чини ријека Сава, источну развође између Гомјенице и Врбаса, средњег тока Сане и Врбаса, а јужна се протеже све до изворишних дијелова Сане, Унца и Уне. У западном и сјеверозападном дијелу та граница иде средишњим дијеловима Лике и Кордуна до Унско-коранске заравни, преко Баније до Саве. Дијели се на Горње Поуње од изворишта Уне до Бихаћа, Средње Поуње од Бихаћа до Новог Града и Доње Поуње од Новог Града до ушћа Уне у Саву. Површина Поуња је 9.640 км².

У рељефном погледу десну страну слива чине неогена побрђа планина Грмеч, Козара и Мајданске планине. С лијеве стране су побрђа Баније, простори Трговске и Зрињске горе. Посебно се истичу композитне и лактасте долине Уне и Сане. У доњем току Уне јавља се серија ријечних тераса, а Сана у горњем току тече кроз клисуру, затим кроз тектонско – ерозиона проширења код Санског Моста и Приједора. Поуње има важан саобраћајни значај између Средње Хрватске, БиХ и Републике Српске. Сјеверним дијелом пролази ауто-пут, а средњим значајне жељезничке пруге ("Унска пруга") и магистрални путеви (пут АВНОЈ-а).

На простору Доњег Поуња смјештено је осам општина од чега су три (Нови Град, Костајница, Козарска Дубица) на простору Републике Српске, а пет (Двор на Уни, Хрватска Костајница, Доњи Кукурузари, Мајур, Хрватска Дубица) на подручју Репубике Хрватске. Има површину од 1.971км², што је 22,13 % од укупне регије Поуња. Од тога већи дио припада Републици Српској, 55,86 % (1. 101 км²), а мањи, 44,14% (870 км²), Републици Хрватској. Према подацима из 2001. године на простору живи 83.624 становника, од чега на простору Републике Српске 69.258 (82,8%), а на простору Републике Хрватске 14.366 (17,2%) становника.

ГЕОГРАФСКО – ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ

Ријека Уна је од досељавања Словена на ове просторе имала улогу њиховог раздвајања и спајања. О томе најбоље говоре писани историјски извори из времена средњовјековне Босне до данас која нас упућује на разне границе из разних епоха, као што су Доњи крајеви, Босанска

Крајина или Крајина, на ријеку Уну, на Поуње, старе римске градове на којима су изграђени средњовјековни градови, будући одбрамбени бедеми турској инвазији на Европу.

Коначну окупацију средњовјековне Босне Турци су завршили управо на ријеци Уни од 1556. до 1593. године када је заузет простор од Костајнице до Бихаћа. У том времену простор десне обале Уне је опустио, јер је готово све становништво прешло на лијеву обалу Уне, на Аустријску територију. Та граница између Аустријског и Турског царства остаће све до Берлинског конгреса 1878. године уз повремена помјерања према ријеци Купи и Врбасу (Чубриловић, 1955).

Након успостављања привремене границе на Уни угарско-хрватски краљ Матија Корвин, у бризи за властиту безбједност Угарске, насељава и дарује српском становништву земљишне посједе у овим областима као снажну препреку исламу и азијатској култури у правцу запада. То је био увод у формирање Војне Крајине на простору Баније, Кордуна и Лике. И док Срби наредних неколико вијекова стоје, бране, крваре и гину за хришћанску Европу, а Европа дотле, захваљујући Великим географским открићима, развија капиталистичке односе и шири покрет хуманизма и ренесансе. Стварањем српског етничког простора на десној и лијевој обали Уне све до Купе и Вировитице ријека Уна није била субјект у разграничењу православног етноса. Међутим, слабљењем Османлијског царства ријека Уна је читаво вријеме била граница између аустро-угарског и турског царства. Све касније промјене граница у Поуњу носе коријене узрока и посљедица баш из тог времена Војне Крајине са једне и Турског царства са друге стране.

Берлинским конгресом граница на Уни се брише и помјера на ријеку Дрину без обзира што је српски народ био најбројнији у Поуњу и читавој Босни и Херцеговини. Како истиче наш најпознатији географ Јован Цвијић, Босна и Херцеговина је по српском етносу, његовом централном положају и етнографској маси била кључ српског проблема. Без њега не може бити веће српске државе, јер је народ ових области не само етнографски свјеж и једар, већ знатно учествује у раду на културном јединству српског народа. То је централни дио српског народа, срце српског народа. Помјерањем границе Аустро-угарске државе на Дрину, Србија је била скоро "опкољена земља", а Срби "ухапшен народ".

Стварањем државе СХС, по завршетку Првог свјетског рата, ситуација се знатно промијенила, али је административном подјелом на округе граница и даље била на ријеци Уни између Приморско-крајишког и Врбаског округа. Тек подјелом краљевине Југославије на бановине граница је помјерена са ријеке Уне на околне просторе. Међутим, и након тога знатан дио Срба остао је ван Врбаске бановине у Западној Славонији, Кордуну, Лици и Далмацији у саставу Савске и Приморске бановине.

Почетком Другог свјетског рата Доње Поуње се нашло у канџама злогласне НДХ, државе засноване на мрачњаштву зла и геноцида. Отпор Срба према тој држави био је изузетно снажан, плаћен великим жртвама у сукобу са усташама НДХ и одвођењу 70.000 жена, дјеце и стараца, само са Козаре, у логоре Јасеновац, Сисак, Земун, Керестинац и друге. Одлуком АВНОЈ-а 1943. године у Јајцу, наметнути су темељи послијератног политичко-територијалног уређења Југославије са шест република и поново са границом на ријеци Уни. Тиме је српски народ поново подијељен међурепубличком (државном) границом између Босне и Херцеговине и Хрватске. Иако те границе нису имале међународни легалитет, јер приликом њиховог повлачења нису поштовани никакви принципи о границама. Том подјелом рат на овим просторима није био завршен, злочинци нису били кажњени и тако притајени чекали нову прилику. Она им се указала 1991. године грађанским ратом на простору Југославије када су републичке границе дефинитивно постале државне међународно признате границе.

ДЕМОГРАФСКА И СОЦИОГЕОГРАФСКА ОБИЉЕЖЈА

Миграциона кретања становништва била су врло интензивна из већ наведених разлога, док је нешто стабилнији демографски развој био у другој половини 19. и првој половини 20. вијека. У том периоду се издвајају два раздобља: прво раздобље од 1869. до 1931. године које је било у знаку пораста становништва; а други период од 1931. до 2001. године има нагли пад броја становника због Другог свјетског рата и грађанског рата на овим просторима.

Табела 1 – Кретање броја становника општина Двор на Уни и Нови Град за период 1879-2001.год.

Година	1879.	1895.	1910.	1921.	1931.	1948.	1961.	1971.	1991.	2001.
Двор на Уни	19.447	22.973	27.065	25.165	26.579	22.014	21.354	18.359	14.555	5.742
Нови Град	13.085	15.882	29.433	30.666	38.737	34.295	36.843	37.216	37.541	25.758

Извор: http:/www.dzs.hr

Релативно брз пораст становништва у периоду од 1861. до 1931. године био је резултат велике биолошке снаге становништва и периода без ратних сукоба. Други период од 1931. до 2001. године је обиљежен великим смањењем броја становника због Другог свјетског рата и грађанског рата. У првом рату српско становништво је доживјело прави геноцид, тако да је нпр. општина Дубица изгубила половину становништва, а остале по 30%. Нажалост, српски народ је доживио и нови геноцид (етноцид) исељења са ових простора на подручју Републике Хрватске у грађанском рату од 1991. до 1995. године. Била је то акција међународне заједнице за егзодус Срба са простора Баније, Кордуна, Лике, Сјеверне Далмације и Западне Славоније коју је само спровела хрватска војска. То је потпуно етничко чишћење српског становништва из Хрватске на прагу 21. вијека у којем се само ујединила Њемачка, док су бивше социјалистичке земље доживјеле тоталну дезинтеграцију.

Табела 2 – Национални састав хрватских општина Доњег Поуња 1991. и 2001. године

ОПШТИНА	УКУПНО	Хрвати	%	Срби	%	ОСТАЛИ	%
1991. ГОДИНА							
Костајница	14.851	4.295	28,92	9.343	62,91	1.213	8,16
Двор	14.555	1.395	9,58	12.591	86,51	569	3,90
Укупно	29.406	5.690	19,35	21.934	74,59	1.782	6,06
2001. ГОДИНА							
Хрватска Костајница	2.746	2.115	77,02	433	15,77	198	7,21
Хрватска Дубица	2.341	2.110	90,13	152	5,49	76	3,24
Д.Кукурузари	2.047	1.576	76,99	431	21,06	40	1,95
Мајур	1.490	1.176	78,93	283	18,99	31	2,08
Двор	5.742	1.943	33,84	3.495	60,87	307	5,34
Укупно	14.366	8.920	62,09	4.794	33,37	652	4,54

ПРИМЈЕДБА: Пријератна општина Костајница сада је подијељена на пет општина
Извор: http:/www.dzs.hr

Данас у Доњем Поуњу на простору Републике Хрватске живи само 4.794 лица српске националности у односу на 21.934 лица прије избијања грађанског рата. Прије грађанског рата Срби су на овом простору били заступљени са 74, 59% становништва, а данас само са 33, 37%, што је за 2, 5 пута мање. Већи број српских села више и не постоји, а повратници су са просјечном старосном доби изнад 50 година. С обзиром на њихову биодинамичку моћ за репродукцију, то је посљедњи корак ка изумирању српског становништва у Доњем Поуњу на простору Републике Хрватске. Највећи дио расељених се не смије вратити због учешћа у ратним сукобима, јер су проглашени ратним злочинцима на својој вјековној земљи. Дио најмлађе популације не враћа се због тешке економске ситуације и незапослености, па су многи кренули пут Канаде, САД и Аустралије.

Посебно забрињава неповољна старосна структура у Доњем Поуњу која је неповољна и негативно утиче на потенцијалну виталност и биодинамичку моћ кроз однос младог (до 19 година), зрелог (од 19 - 60 година) и старог (преко 60 година) становништва. Према незваничним показатељима, у периоду од 1971. године до 2001. године, удио младог становништва се смањио са 44, 93% на 22, 58%, док се удио старог становништва (преко 60 година) повећао са 8, 74% на 22, 90%. То ће директно утицати на неповољне и дуготрајне посљедице на укупан друштвено-економски развој простора. Ситуацију додатно отежавају политичко неслагање између Републике Српске, Републике Хрватске и Федерације БиХ кроз отежан повратак избјеглих и расељених лица, неријешена погранична питања, различите законске прописе, приватизацију предузећа, поврат имовине, обнову инфраструктуре, накнаду ратне штете, погранично-трансгранични развој, непоштивање већ постигнутих споразума, криминал, погранични шверц и слично. При томе

међународна заједница има двоструке аршине, једне према Републици Хрватској (због наводне ненадлежности), а друге према Републици Српској. Та конфузија додатно компликује лошу политичку, економску и сваку другу сарадњу до те мјере да избјегло српско становништво из Хрватске нема ни имовину ни држављанство. Мало је сличних примјера у свијету, а говори се о европским интеграционим процесима у ЕУ и загарантованој политичкој и економској сигурности. Такво стање има несагледиве посљедице на ионако тешко демографско стање у Доњем Поуњу. (Тодић, 2011).

САВРЕМЕНИ ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА

Доње Поуње је доживјело највећи привредни развој у вријеме постојања СФРЈ у општинама и градовима које је само формално дијелила републичка граница. Највећи развој имала су кореспондентна насеља Нови Град – Двор на Уни, Босанска Костајница – Хрватска Костајница и Босанска Дубица – Хрватска Дубица. У то вријеме није постојала никаква препрека у привредној сарадњи мада су политички проблеми повремено ескалирали у погледу разграничења општина, националној заступљености у свим облицима управе од општинских до државних органа.

У развоју примарне дјелатности окосницу развоја представљала је реномирана творница месне индустрије "Гавриловић" са 6.000 кооперанта на 80.175 ха пољопривредних површина. "Гавриловић" је у то вријеме био модернизован и опремљен на свјетском нивоу са широким производним асортиманом, од полупрерађевина и свјежег меса до финалних дуготрајних сухомеснатих кобасичарских и конзервисаних производа. Та творница је тада по обиму и квалитету производа превазишла границе СФРЈ и била позната на свјетском нивоу. Она је била главни носилац сточарске производње у Доњем Поуњу кроз кооперантске уговоре и стабилан пласман стоке уз загарантовану цијену. Остала предузећа прехрамбене индустрије имала су мање локално значење.

У области осталих грана индустрије најзаступљеније су биле гране дрвне и текстилне индустрије и нешто мање металне и индустрије грађевинског материјала. Дрвна индустрија је била заступљена у свим градским насељима и запошљавала је највећи број радника (ДИП "Костајница", ДИП "Мајур", ДИП "Петриња", ДИП "Лигношпер", ДИП "Козара") директно у насељима и пограничним градовима сусједних регија. Производни програми су усаглашавани тако да су се они разликовали по сваком предузећу уз обавезно међусобно снабдијевање сировинама и полуфабрикантима. Највећа сарадња постојала је у области текстилне индустрије тако да су једни погони имали предионице, плетионице и ткаонице (Босанска Дубица, Глина, Нови Град), а други производњу женског рубља и конфекције (Хрватска и Босанска Костајница, Нови Град). Радна снага имала је обостран слободан проток и вишеструк избор занимања, при чему се није ни помишљало на питања мјеста боравка, националну припадност, политичку опредијељеност и сл. Посебно су биле присутне дневне миграције радне снаге и у дубљу унутрашњост Хрватске (Сисак, Петриња, Загреб).

Табела 3 – Укупан број становништва и броја запослених у Доњем Поуњу 1991. и 2001. године

Р/број	ОПШТИНА	1991. ГОДИНА			2001. ГОДИНА		
		Број становника	Број запослених	%	Број становника	Број запослених	%
1.	**Нови Град**	35.323	7.180	20,3	28.502	3.810	13,4
2.	**Костајница**	6.218	1.920	30,9	7.467	963	12,9
3.	**К. Дубица**	31.577	8.150	25,8	33.289	4.450	13,4
4.	**Двор на Уни**	14.555	2.265	15,6	5.742	1.110	19,4
5.	**Х. Костајница**	14.851	3.038	20,4	2.746	738	26,9
6.	**Д.Кукурузари**				2.047	323	15,8
7.	**Мајур**				1.490	377	25,3
8.	**Х. Дубица**				2.341	524	22,4
УКУПНО		102.524	23.493	22,6	83.624	12.297	18,7

Извор: http:/www.dzs.hr

Након успјешног привредног опоравка Доњег Поуња послије Другог свјетског рата услиједио је грађански рат од 1991. до 1995. године. У том рату један дио привредних погона је порушен или опљачкан, а затим престао са радом. Само са подручја пет општина Доњег Поуња Републике Хрватске протјерано је комплетно српско становништво 1995. године. Од 68,5% српског становништва до данас се вратило само 24,6% старосне доби изнад 50 година које нема никакве репродуктивне способности. На подручју Републике Српске у Доњем Поуњу избјегло је комплетно муслиманско становништво од чега се до данас повратило око 30,0%. Сви пријератни индустријски погони су обуставили рад, дјелимично су приватизовани или измјештени на друга подручја.

Данас на овим просторима раде мањи погони дрвне и текстилне индустрије са 20 до 50 радника, углавном на новим локацијама уз магистралне и регионалне путеве. Они данас запошљавају око 20% запослених радника дрвне и текстилне индустрије у односу на број запослених уочи грађанског рата. Већина погона дрвне индустрије бави се само полуфиналном прерадом дрвета, углавном у пилану грађу и као такву нуди је европском тржишту. Шумски фонд је девастиран и доведен у позицију могуће еколошке катастрофе. Некадашњи погони текстилне индустрије сведени су на маргиналне и услужне послове европским земљама у виду лон послова, односно шивења њихових материјала. Други дио претворен је у бувље пијаце са комплетном робом из Кине, Турске и других земаља Источне Азије. Некадашњи гигант текстилне индустрије "Сана" сведен је са десет погона и 3.500 запослених радника на само два погона и 350 запослених. Погони машинске индустрије су прије рата запошљавали око 2.500 радника, а данас само око 200 радника у Костајници и Козарској Дубици. Остали погони у другим општинама више и не раде.

Када је у питању пољопривредна производња и она је доживјела корјените промјене смањењем пољопривредних површина, посебно ораница. Само на подручју четири општине (Нови Град, Костајница, Козарска Дубица, Двор на Уни) за које имамо податке, пољопривредне површине смањене у односу на 1991. годину са 80.715 ха на 67.815 ха. То и не изгледа тако лоше, али су катастрофални подаци за ораничне површине, које су смањене са 57.765 ха на свега 24.365 ха или за 60, 3%. Необрађене површине су запуштене, зарасле у шикару, расадници корова и легло биљних штеточина који угрожавају пољопривредну производњу на сусједним парцелама, јер у великој мјери угрожавају предузете позитивне мјере унапређења пољопривредне производње. Те промјене су посљедица више фактора од којих је неколико доминантно. У првом реду то су присилне миграције, старосна структура сеоског становништва, недосљедна аграрна политика, несарадња међу општинама, ентитетима и сусједним државама, те лажирање статистичких података о пољопривредним површинама.

На основу најновијих аероснимака, укупне пољопривредне производње и теренских опсервација већина пољопривредних површина је напуштена, запуштена и запарложена. "Изгубљено" пољопривредно земљиште биће ненадокнадиво, јер се не поштује ни Закон о том земљишту из 2004. године по коме би власници необрађеног земљишта морали исто уступити онима који желе да га обрађују. Једина позитивна страна је смањена ерозија захваљујући природним процесима формирања шикара и напуштених пашњака.

Сточни фонд је доживио корјените промјене у начину узгоја, бројном стању и пасминском саставу. У потпуности се прешло на интензивну шталску производњу са новим сортама за производњу млијека и меса. Највећи помак је у производњи и пласману млијека, његовој преради и производњи млијечних производа. Комплетна производња млијека се откупљује и прерађује у мљекарама у Козарској Дубици и Загребу. То је за сада готово једини пољопривредни производ који има сигуран пласман и сигурну откупну цијену. Остала производња, нажалост, за сада нема обезбијеђено тржиште због увозног лобија из ЕУ. Тешко је предвидјети даљу судбину пољопривредних површина, иако је оно незаобилазан ресурс од општег и националног значаја.

Дугогодишња изградња насеља претрпјела је значајне измјене у грађанском рату, јер су се градска насеља нашла на директном удару, а сеоска су опустјела због протјеривања становништва. Водећи општински центри су оштећени гранатирањем, па су неке грађевине од историјског значаја порушене. Измијењене су читаве градске четврти, јер њихова обнова нема ништа заједничко са ранијим изгледом и стилом градње. Због поремећених привредних активности готово су измијењене и индустријске градске четврти у којима су порушени индустријски погони и претворени у стамбене јединице. На те дијелове градских насеља подсјећају само сачуване фотографије са творничким димњацима и индустријским халама. Новоизграђени погони су дислоцирани, мањег су капацитета са новом технологијом, па више подсјећају на стамбене објекте.

Сеоска насеља су знатно оштећена у грађанском рату, било у ратним сукобима или од зуба времена, јер су многа села напуштена након протјеривања њиховог становништва. Отишле су у неповрат традиционалне дрвене банијске куће и куће старих босанских стилова. Један дио њих је до темеља порушен, а други због оштећења није одолио временским приликама. Њихов трајни нестанак осакатио је сеоски урбани пејзаж у физиономском и морфолошком погледу. Новоизграђене или обновљене стамбене и пратеће зграде немају ништа заједничко са ранијим стилом градње. Нови стилови градње (архитектура и вањске фасаде) преузети су из неких европских земаља (Њемачка, Низоземска, Данска), гдје је расељено и избјегло становништво привремено боравило. По свему судећи, припадамо оним народима који се лако одричу културе у дијелу урбаног пејзажа који се више неће моћи обновити. У тој општој трци за обновом стамбених и пратећих објеката учињен је позитиван корак побољшања остале инфраструктуре (путеви, вода, електрификација, канализација, здравствена мрежа, мобилна телефонија).

Доње Поуње је задржало саобраћајну инфраструктуру у односу на предратни период са познатим трансверзалним и лонгитудиналним жељезничким пругама и магистралним путевима. Међутим, сви су они изгубили пријашњи значај у кретању робе, људи и капитала. Некадашњи незаобилазни жељезнички коридор унском и санском долином готово да нису у функцији. Промет робе и путника сведен је на минимум, јер су примат преузеле друмске саобраћајнице, нема контејнерског превоза, а ни доњи строј пруге није прилагођен већим брзинама. Све то додатно отежавају различити прописи сусједних држава, ентитета, кантона и општина које се такмиче разним пореским наметима за превоз робе и путника. Такву ситуацију додатно ће отежати прописи ЕУ након уласка Хрватске у њен састав. Ништа боља ситуација није ни са друмским саобраћајницама које су на нивоу од прије четврт вијека. Новопредвиђени коридори X и Vc заобишли су Доње Поуње, а једина нада је изградња брзих цеста ријечним долинама Уне и Сане у виду прикључака новим коридорима. Садашњи превоз робе сведен је на превоз дрвне масе и руде гвожђа из Томашице и Омарске. Уз све то посебан проблем је застарјели возни парк, слаба саобраћајна сигнализација и неусклађени прописи са ЕУ. Малу наду уносе новоизграђени аутопутеви од Бањалуке до Градишке и план изградње брзе цесте од Новог Града до Бањалуке. У том погледу, значајна би била изградња робно – транспортног центра у Новом Граду ослоњеног на превоз робе на жељезничким пругама и пратећим магистралним друмским саобраћајницама.

ЗАКЉУЧАК

Доње Поуње је на простору бивше Југославије била јединствена регионална цјелина у привредном, културном, политичком и демографском погледу. Чинило се да је превазиђена историјска прошлост њеног пограничног подручја између разних царстава, држава, народа и конфесија. Постојала је само замишљена линија административне подјеле између двије републике која није имала никакав суштински значај. И док се у свијету проводи глобализација, у Европи се формирају шенгенске границе оличене у Европској Унији, дотле су административне границе република бивше Југославије добиле све атрибуте међународних граница. На тај начин је административно, политички, привредно и суштински разбијен простор Доњег Поуња. На једној страни Европа баштини "еврорегионе" и трансграничну сарадњу, а на другој учвршћује границе између држава, односно бивших република Југославије.

При томе је покренут и наметнут грађански рат за разбијање јединствене државе вјешто користећи међунационалне спорове народа на овим просторима. Уништени су сви привредни капацитети, природни ресурси се нуде у бесцијење страним улагачима који се само декларативно изјашњавају за развој привреде. Шире се лажне тезе о угрожености људских права, новој демократији, тезе о погрешном развоју у прошлости, новом административном уређењу и политичком превирању на овим просторима. Нуди се "нова" Европа широког тржишта на којем нема мјеста за производе са ових простора, јер тобоже све мора бити лиценцирано са строгим правилима европског тржишта. Све то прате рецидиви ратних страдања, негативни демографски трендови, привредна изолација, слабе саобраћајнице и незаинтересованост државних центара за погранична подручја.

Вријеме ће показати све новонастале проблеме у привредном, демографском, културном, политичком и сваком другом погледу у Доњем Поуњу.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Група аутора (1974): Географија СР Хрватске, књига II – Средишња Хрватска, Загреб
2. Др Јован Марковић (1980): Регионална географија СФРЈ, Београд
3. Др Драго Тодић (2011): Етно – демографски процеси у Доњем Поуњу, Демографија број VIII, Београд;
4. Др Драго Тодић (2007): Процеси промјена културног пејзажа Доњег Поуња, Међународни научни скуп "Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима", Требиње
5. Група аутора (2012): Демографска стварност Републике Српске, Географско друштво РС, Бања Лука
6. Проблеми регионалног развоја Хрватске и сусједних земаља (2005): Зборник радова ХГД, Загреб
7. www.dzs.hr

REGIONAL GEOGRAPHIC PROCESSES IN DONJE POUNJE

DRAGO TODIĆ, SVETLANA MILOŠEVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

On the territory of the former Yugoslavia, Donje Pounje was the unique regional entity in the economic, cultural, political and demographic terms. It seemed that the historic past of its border area between the various kingdoms, states, nations and religions was overcome. There was only an imaginary line between the two administrative divisions of the two Republics which had no essentials. And while the world carries out the globalization and the Europe forms the Schengen border embodied in European Union, at the same time, the administrative borders of the former Yugoslavia have received all the attributes of the international border. In this way, the territory of Donje Pounje is administratively, politically, economically and fundamentally broken area. On one side, Europe is nurturing the "Euroregions" and cross-border cooperation, but on the other, it tightens up the borders between the states, i.e. the former republics of Yugoslavia.

In this process, the Civil war was initiated and imposed to break the single state skillfully using international conflicts of the nations in the region. All economic facilities were destroyed and natural resources were cheaply offered to foreign investors who are only paying lip service to economic development. They spread false thesis on human rights violations, the new democracy, the thesis of the wrong development in the past, the new administrative organization and political turmoil in the region. There is also an offer of a "new" Europe of wide market in which there is no place for products from the region, because everything ostensibly has to be licensed with the strict rules of the European market. All this is accompanied by recidives of war casualties, negative demographic trends, economic isolation, poor roads and lack of interest in state-run centers for border areas.

The time will show all emerging issues in economic, demographic, cultural, political or any other aspect at Donje Pounje.

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА УРБАНОГ ЈЕЗГРА БЕОГРАДА: ПРИМЕР ОПШТИНЕ СТАРИ ГРАД[1]

ЈОВАНА ТОДОРИЋ, МАРИЈА ИВКОВИЋ

Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, 11000 Београд, Република Србија

Апстракт: Појам ревитализације сродан је појмовима урбане обнове, реконструкције, регенерације, подмађивања, ценрификације, рехабилитације... Поред физичког побољшавања, овај процес обухвата и демографске и социоекономске промене: развијање услужних и пословних функција и привлачење друштвених група којима становање и рад у динамичном урбаној језгру одговарају. Циљ овог рада је да сагледа релевантне демографске, социо-економске и перцептивне елементе ревитализације централне градске општине Стари град. Иако је последњих неколико деценија општина погођена депопулацијом, присутне су и друге вишезначне социо-демографске појаве (старење аутохтоног становништва, досељавање млађег, образованог и запосленог становништва са вишим приходима, специфичним навикама и сл.). У вези са тим су и квалитет становања и атрактивност стамбених локација у централној градској зони. У одговорима на питање шта сматрају да би поправило свеукупне услове становања и живљења у њиховом крају, дате су специфичне смернице за ревитализацију суседстава централне зоне.

Кључне речи: ревитализација, Београд, урбано језгро, Стари град, становништво

Abstract: The concept of revitalization is similar to the concepts of urban renewal, reconstruction, regeneration, rejuvenation, gentrification, the rehabilitation... In addition to physical improvements, this process includes demographic and socioeconomic changes: developing services and business functions, and attracting and social groups to whom life and work in a dynamic urban core well suit. The aim of this paper is to review the relevant demographic, socioeconomic and perceptual elements of the revitalization of the central city municipality Stari grad. Although in the last few decades municipality has affected by depopulation, there are other multi-faceted socio-demographic phenomena (aging indigenous population, immigration of younger, educated and employed population with higher incomes, specific habits and the like.). In this regard, the quality and attractiveness of housing and residential locations in the central city area are important. The answers to the question of what steps or measures inhabitants consider to can improve the overall living conditions in their area, are specific guidelines for the revitalization of neighborhoods of the central zone.

Key words: revitalization, Belgrade, urban core, Stari grad, population

УВОД

Велики број градова у свету, као и у Србији, у савремено време суочава се са проблемом погоршавања изграђене урбане структуре, променама економских функција, као и променама социјалних карактеристика становништва. У градовима бивших социјалистичких, а сада транзиционих земаља, каква је и Србија, ове промене често су брзе и стихијске, због чега захтевају најпре упознавање законитости појава и процеса, а затим и усмеравање даљег развоја градова.

Нема сумње да данас урбана реконструкција представља много бољи правац развоја савременог града од његовог ширења на ободно пољопривредно земљиште. У циљу одрживог развоја града потенцирају се ревитализација градског језгра (тзв. раст града „ка унутра“), сузбијање урбаних полипа, креирање компактних урбаних целина, паметан раст[2], побољшавање јавног транспорта и рециклажа brownfields локација. Најважније планске активности у оквиру јавног или мешовитог јавно-приватног сектора спроводе се у циљу успостављања и одржавања хармоничног животног амбијента, економске динамичности и уравнотежене социјалне структуре (Динић, 2009).

Овај рад има за циљ да сагледа актуелне демографске и социо-економске трендове у општини Стари град. Ова општина одабрана је с обзиром на централни положај у оквиру централне градске

[1] Рад представља резултате истраживања на пројекту 47007 – "Географија Србије" Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[2] Концепт *паметног раста* (*smart growth*) промовише центар као зону највеће густине садржаја и фокус свих активности, а бори се против ширења града (*sprawl*). Не постоји универзални и јединствени образац паметног раста, већ се имплементација глобалних принципа спроводи локално, зависно од околности (Динић, 2009).

зоне (дефинисане Генералним планом Београда до 2021), као и радне, услужне, културне, забавне и стамбене функције, културно-историјски, саобраћајни и туристички значај. Генерално посматрано, општина Стари град последњих неколико деценија погођена је депопулацијом. Ипак, савремена социопросторна трансформација урбаног језгра Београда одликује се вишеструким и вишезначним социо-демографским специфичностима (старење аутохтоног становништва, досељавање млађег, образованог и запосленог становништва са вишим приходима и навикама другачијим у односу на навике аутохтоног становништва и сл.). У вези са тим су и квалитет становања и атрактивност стамбених локација у централној градској зони. Овај рад има за циљ да сагледа релевантне демографске, социо-економске и перцептивне елементе (показатеље) ревитализације централне градске општине Стари град.

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА: ПОЈАМ И ОБЕЛЕЖЈА

Након деценија субурбанизације у европским градовима, локалне власти централних градских општина почеле су другачије на третирају простор центра града. Нови планерски циљеви истицали су следеће задатке: ревитализовати центар града, концентрисати функције центра града на реци, побољшати доступност и функционисање саобраћајног система у централној зони, промовисати квалитетан урбани простор, избегавати урбано ширење и ојачавати локалне урбане центре (Carvalho, 1995). Ова планерска и политичка промена посебно је од значаја када се имају у виду постојећа инфраструктура европских градова и диверзитет функција и садржаја у централној зони, која је „фокус свих питања“ (становања, рада, забаве итд.) (Динић, 2009). Наведени разлози за ревитализацију у потпуности се могу применити на централну зону Београда.

У ширем смислу појам *ревитализације* обухвата неколико различитих димензија: физичку, демографску, социјалну, економску, планерску, легислативну и димензију животне средине.

Према једном опште прихваћеном схватању појма, *ревитализација* означава целовиту обнову или оживљавање укупног комплекса материјалних и духовних вредности: споменика културе или просторних културно-историјских целина. Појам се може односити на комплексну методу која може обухватити скоро све техничке поступке као и промену функције грађевине или целине, сходно њиховој споменичкој вредности (Нешковић, 1985; Вученовић, 2004). У социолошкој интерпретацији појам ревитализације сродан је појму урбане обнове, али и појмовима реконструкције, регенерације, подмађивања, џентрификације, рехабилитације и сл. (Петовар, 2008).

Тако, *урбана обнова (urban renewal)* означава ревитализацију дотрајалих и запуштених урбаних целина и делова градова путем масовне реконструкције, модернизације или потпуно нове изградње зграда и јавних простора (Damjanović & Gligorijević (Ur.), 2010). Са становишта социолога концепт урбане обнове из педестих и шездесетих година XX века подразумевао је исељавање сиромашних становника, изградњу нових луксузних пословних и стамбених објеката и насељавање оних који могу да плате високе цене нових објеката, али и да својом платежном моћи подстакну развој услуга и активности у тој зони (што је основно значење појма џентрификација). *Џентрификација* се дефинише као урбана ревитализација тј. дислокација ниско доходовног становништва, а обухвата: промену социјалне и економске структуре становништва у пројектима обнове и реконструкције градских четврти, исељавање сиромашног становништва и насељавање имућних друштвениг група; увођење других активности, пре свега пословних, уместо становања, што за последицу има повећање вредности некретнина (Петовар, 2008). Према речнику кључних термина који се користе у политикама просторног развоја у Европи, *урбана регенерација и ревитализација* за циљ имају трансформисање превазиђене социо-економске основе неких урбаних подручја, и то кроз привлачење нових активности и предузећа, модернизацију изграђене урбане структуре, унапређење урбане животне средине и диверзификацију социјалне структуре (CEMAT, 2006).

Урбана регенерација представља комплексни процес парцијалне и глобалне обнове релативно запуштеног градског ткива, који, поред значења у просторно – физичком смислу, обухвата економски и социјални аспект. Појам се односи на перманентно побољшање и преуређење градских четрвти у циљу очувања урбаног ткива кроз његово прилагођавање условима савременог живота. Као друштвени процес, урбана регенерација се већ дуже одвија у различитим друштвима као израз појединачне, опште, али и политичке воље, а посебно обележава крај XX века, па је као

релевантна утврђена у различитим стратешким документима (AGENDA 21, BROWN AGENDA, Михајлов, 2009).

Lopes Balsas (2000) сматра да је *трговачка ревитализација* од суштинске важности за оживљавање стамбене функције централних зона градова. Постојећи квалитети градова могу бити веома драгоцени за удобност становања у њиховим централним деловима. Ово се може постићи ако се постојећи потенцијали и шансе максимално користе (ако потрошачи искористе предности ове зоне за куповину, становници за становање, трговци одлуче да инвестирају) и коначно, ако сви актери препознају и признају естетске вредности, традицију и историју ових градских центара као вредну имовину коју треба промовисати, афирмисати и пласирати становницима, посетиоцима и туристима. Исти аутор разликује тзв. *тврде* (физичке) и *меке* (нематеријалне) аспекте ревитализације. Ово укључује побољшавање саобраћајне доступности, јавне инфраструктуре, пешачких зона, паркинг простора и сл., али и низ социјалних, економских, културних и туристичких мера за рехабилитацију урбаног амбијента и повећавање укупне атрактивности области. Чак и када је реч о пројектима тзв. комерцијалног (трговинског) урбанизма, један од циљева је и социјална, културна и рехабилитација средине (Lopes Balsas, 2000).

Градски центар треба да буде разноврсно окружење (малопродаја, пословни простор, услуге, уметност, култура и забава, становање) и да задржи критичну масу коришћења способном да привуче људе у ове области. У сваком случају, ако опадајући центри градова желе да задрже и унапреде своју виталност, они треба поново да „измисле своје постојање“ (Lopes Balsas, 2000).

Ревитализација у централним деловима градова у великој мери је заснована на социоекономским променама ових крајева. Ревитализација / обнова обухвата развијање активности и привлачење професија којима одговара рад и живот у центру (становање, медији, нове технологије), али и друштвених група за које се раније сматрало да немају шта да траже у градским центрима (деца, стари). Обнова физичких структура се посматра тек као један од чинилаца трансформације једне градске зоне, док се социјалне промене апострофирају. Педесете и шездесете године XX века доносе велике промене у структури породице, запошљавању жена, формирању нових професија и добро плаћених послова. Повећава се број самачких домаћинстава и брачних парвова без деце (тзв. *јапији*), са добром зарадом, великом потрошњом ван стана и са дневним ритмом живота који није одговарао становању у субурбаној зони. Након завршетка радног времена, значајан број активности обављао се ван куће и породице – обедовање, забава, дружење, концерти, изложбе и сл. Урбана обнова се, prima facie, темељила на тржишним принципима (Петовар, 2008) и то потражњи тзв. нове џентрификацијске (услужне, креативне) класе, чије се потрошачки модел веома разликује од тзв. субурбаног модела потрошње. Нову услужну класу одликују индивидуална потрошња, флексибилна (хоризонтална) радна каријера, нестабилна породица и посебан животни стил, за разлику од штедње, стабилне (вертикалне) радне каријере, нуклеарне породице и устаљених навика средње радничке класе (Петровић, 2009, 2011). Поред тога, луксузни станови и локације у центру града ове нове потрошаче чине посебним, а трансформисани новчани капитал производи прави ефекат ако, и само ако, на прикривен начин (кроз поље потрошње, културе, укуса) доприноси репродукцији социјалног положаја, односно успостављању социјалног идентитета (Harvey 1994).

Овај рад се бави испитивањем социодемографских и социоекономских предуслова ревитализације централне градске општине Стари град. Претпоставка истраживања јесте да се градско језгро Београда (општина Стари град) последњих 20 година ревитализује, а промене се манифестују у демографској и социоекономској сфери. У вези са тим, циљ рада јесте да сагладамо и анализирамо показатеље овог процеса. Сагледани су показатељи промене броја становника, броја станова и домаћинстава, образовна структура становника, просечни месечни приходи домаћинстава, задовољство елементима стамбеног окружења и коментари (смернице) за побољшавање стамбених услова у суседствима општине Стари град. Осим статистичких података, анализа је обухватила и неструктуриране одговоре испитаника о перцепцији краја у којем станују, али и о стамбеним потребама и преференцијама. Квантитавна анализа, према томе, употпуњена је квалитативним показатељима ревитализације. Подаци о приходима и перцепцији краја добијени су анкетним истраживањем које је спроведено 2011. године на територији Генералног плана Београда. Упитник је, између осталог, обухватио и питања о социоекономским карактеристикана становника, стамбеним преференцијама и ставовима о становању у појединим суседствима Београда. У овом анкетном истраживању учествовало је укупно 514 испитаника, док је 458 одговора било употребљиво. За потреба овог рада анализирани су одговори 67 испитаника који станују на

територији општине Стари град. Њихови одговори подељени су на две групе: аутохтоно становништво Старог града - досељени пре 1991. године и они који на истој адреси станују од рођења[3] (31 испитаник) и мигранти Старог града – досељени од 1991. год. (36 испитаника). Перцепција стамбеног окружења, измењене потребе, начин живота и преференције становника Старог града добијени су одговорима на два питања: „Наведите елементе Вашег стамбеног окружења којима сте задовољни (нпр. доступност паркинг простора, добра саобраћајна повезаност са другим деловима града, присуство зелених површина, близина културних, забавних садржаја и сл.).“ и „Шта сматрате да би поправило свеукупне услове становања и живљења у Вашем крају?“.

ДЕМОГРАФСКА И СОЦИОЕКОНОМСКА ОБЕЛЕЖЈА РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ОПШТИНЕ СТАРИ ГРАД

Број становника Старог града (табела 1) је у континуираном паду последњих деценија: за само 20 година са преко 63000 становника (1991) смањен је на 48450, што представља чак 23%. Овако значајан пад броја становника ове централне градске општине објашњава се деловањем више фактора. Развитак овог дела града као економско-пословне зоне, поскупљивање некретнина, и у вези са тим конверзија стамбених простора у пословне, један је од фактора смањења броја становника. Поред тога, интензивне социјалне промене и раслојавања последњих 20-ак година утицале су на то да се осиромашена средња класа сели у друге делове града где су цене земљишта и некретнина ниже, а често новији и удобнији стамбени простор доступнији. Централна зона, осим тога, сматра се мање удобном за становање због проблема инфраструктуре (отежано паркирање, гужва у саобраћају и сл.), као и лошијих еколошких услова (бука, загађеност ваздуха, нечистоћа, мањак зелених површина, простора за рекреацију итд.).

Такође, приметна је и неповољнија *старосна структура*, у односу на Србију у целини, као и на Београд (табела 2). Међу становништвом Старог града, у већој мери је заступљена популација старосних кохорти изнад 65 година која чини 20,4% укупног становништва општине, што је за 4% више у односу на Београдски регион (16,4%), а за 3% више од вредности за земљу у целини (17,4%). Значајно је и да је удео становништва између 25 и 40 година старости (23,3%) већи од вредности за Србију, а и да је незнатно већи од вредности за Београдски регион. Ова кохорта становништва односи се на становништво које се налази у свом радно најактивнијем периоду живота, али и у фертилно активном периоду, што иде у прилог потенцијалној демографској ревитализацији општине. Ипак, удео младих до 19 година је мањи.

Табела 1: Број становника општине Стари Град, 1991-2011.

Година	1991	1996	2001	2006	2011
Броја становника	63171	59309	56183	53790	48450

Извор: Општине у Србији, 1991-2011. Статистички завод Србије, Београд

Табела 2: Становништво према старости, за Србију, Регион Београда и Стари град, 2011

Старосне кохорте	0-19	20-24	24-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	Изнад 65
Србија	19,9	6,1	6,7	6,9	6,9	6,5	6,7	7,2	8,3	7,4	17,4
Београдски регион	19,1	5,9	7,5	8,1	7,4	6,7	6,5	6,9	8,1	7,4	16,4
Стари Град	14,5	5,1	7,8	8,2	7,3	5,8	6,0	6,6	8,8	9,4	20,4

Извор: Попис становништва 2011, Статистички завод Србије, Београд

Образовна структура становништва Старог града је знатно повољнија, како у односу на републички просек, тако и у односу на Београдски регион (табеле 3, 4). Проценат неписмених је свега 0,14%, што је најнижа вредност на лествици неписмености. У ову групу спадају пре свега лица старија од 65 година.

[3] Година 1991. је узета за прекретницу, од које је почело формирање тржишта станова и испољавање стамбених преференција.

У општини Стари град без школске спреме је свега 0,25%, док је са непотпуном основном школом 1,15% становника. То је значајно мање од вредности за Србију (где ове вредности износе 2,68% и 11%), али и у односу на Београдски регион (1,17% и 4,1%).

Лица са високом школом имају удео од чак 40,5%, што је чак 4 пута више у односу на Србију и чак 2 пута више у односу на Београдски регион. Образовне карактеристике становништва општине константно су се побољшавале последњих деценија. Удео лица са завршеном вишом и високом школом порастао је од 1991. са 32,6% на 50,1%, док се удео лица без основне школе или са завршеном основном школом као највишим степеном образовања, смањио са 6% (1991) на 1,4% (2011). Оваква образовна структура општине резултат је свакако концентрисања високообразованог становништва у централну зону града, а вероватно и повољније образовне структуре аутохтоног становништва. Изузетно повољна образовна структура општине снажан је аргумент који говори у прилог ревитализацији овог централног дела града, чији садржаји представљају правлачну силу за становништво средње животне доби, високог образовања, добрих платежних могућности, али и специфичних склоности према динамичном животу у урбаном језгру (Тодорић, 2012). Статистички подаци такође показују и да су просечне зараде (2011.) у просеку веће у односу на остатак Београда. Са просечном зарадом по запосленом од нешто изнад 50.000 (50.261 дин., тј. око 500 €), Стари град спада у општине са највишим приходима у Србији (просек је 37.976 динара, тј. око 370 €).

Табела 3: Образовне карактеристика становништва Србије, Београдског региона и Старог града, 2011.

Степен школске спреме	Без школске спреме	Непотпуно основно образовање	Основна школа	Средња школа	Виша школа	Висока школа	Непознато
Србија	2,68	11,0	20,8	48,9	5,6	10,6	0,4
Београдски Регион	1,17	4,1	13,9	52,5	8,2	19,6	0,5
Стари град	0,25	1,15	7,29	40,87	9,66	40,55	0,24

Извор: Попис становништва 2011, Статистички завод Србије, Београд

Табела 4: Образовне карактеристике становника Старог града, 1991-2011.

	Без школске спреме и са непотпуним основним образовањем	Основна школа	Средња школа	Виша и висока школа
1991	6,6	15,8	44,7	32,6
2002	3,0	12,1	45,6	38,8
2011	1,4	7,3	40,9	50,1

Извор: Пописи становништва 1991, 2002, 2011, Статистички завод Србије, Београд

Подаци анкетног истраживања такође указују на разлике између становника Старог града (аутохтони становници и мигранти) и укупног анкетираног становништва ГП Београда. Подаци о *просечним месечним приходима домаћинства* (слика 1) показали су да се домаћинства укупног анкетираног становништва у највећем проценту (укупно 60,9 %) налазе у распону месечних прихода 250 – 499, 500 – 749 и 750 – 999 €. Аутохтоно становништво Старог града у највећем броју случајева (26,7 %) обележило је распон 750 – 999 €. Мигранти Старог града такође су у највећем проценту (22,2%) обележили месечне приходе домаћинства у овом распону. Осим тога, мигранти општине у распону месечних прихода 1500 – 1999 €, значајно су у предности у односу на остале издвојене групе, што је најјаснија разлика између испитиваних група (слика 1). Приходе веће од 2000 € обележио је мали проценат испитаника у групама укупног анкетираног становништва (2,2%) и миграната Старог града (2,8%), па се може извести закључак о већој заступљености високих прихода у групи становника ове општине (посебно миграната). Овакви подаци веома лако се могу довести у везу са подацима о образовној структури и радном статусу, указујући на разлике у материјалној обезбеђености и сигурности становника града (Тодорић & Раткај, 2011), а која води појави потрошачких навика и потрошачког стила живота.

Слика 1. Просечни месечни приходи домаћинстава

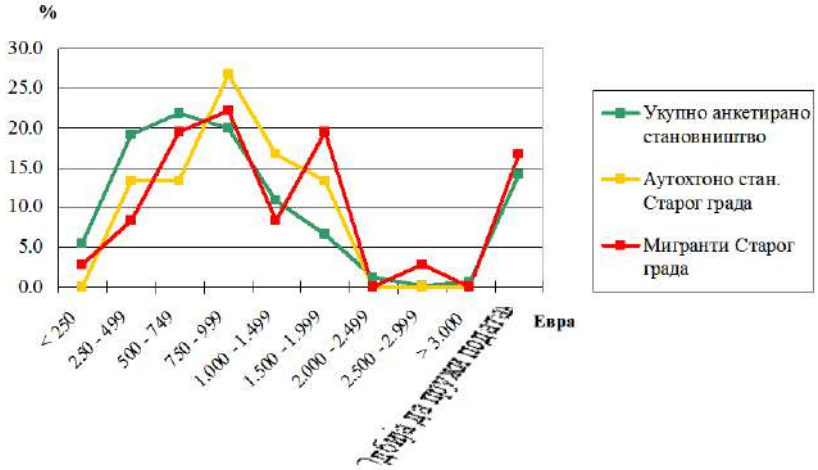

Елементи стамбеног окружења којима су испитаници зодовољни. Од укупно 67 становника Старог града, чак 71,6% испитаника навело је да је задовољно доступношћу и разноврсношћу културних и забавних и услужних садржаја у центру града, односно близином центра града „где има свега важног“. У том смислу, станарка (56 година) са Дунавског кеја, истиче: „Добра саобраћајна повезаност, близина центра и све погодности које из тога проистичу, присуство зелених површина, шеталишта, близина Дунава и спортско-рекреативног центра, бициклистичка стаза, близина пијаце, самопослуге, чист ваздух“.

У прилог наглашеном фактору доступности урбаних садржаја у централној зони, шездесетогодишња станарка Дорћола истиче: „Реке и шеталиште, изолованост од градског хаоса, али и близина тог истог хаоса, а све важно у граду је на пешачкој дистанци од кеја где живим.“ Станарка (19) центра (Дечанска улица) неодређено наводи: „Јако је битно бити у уском кругу центра града, те сам била те среће да се налазим на 2 минута од Трга републике“. Становник (23) центра истакао је: „Паркинг, центар града, продавнице и брза храна који раде целу ноћ, места за излазак“.

Осим овог елемента, чак 40,3% испитаника навело је да је задовољно саобраћајном повезаношћу краја са другим деловима града. Чести одговори станара доњег Дорћола јесу и доступност паркова, шеталишта, спортских објеката и других простора за рекреацију. Тако станар (23) Дунавског кеја истиче: уређено шеталисте уз Дунав, у близини су Калемегдан, СЦ „25 мај“, бициклистичка стаза Дорћол - Ада Циганлија, игралишта, вртићи, школе, дом здравља итд.“.

На питање *шта сматрају да би поправило свеукупне услове становања и живљења у њиховом крају*, испитаници из општине Стари град углавном су наводили мере: побољашавање чистоће на улицама, строжију контролу комуналне полиције (кажњавање за нечистоћу, посебно власника паса који не чисте за својим љубимцима, али и другог немарног понашања грађана - бацање жвака, одпадака по улицама и другим просторима), боља организација тј. решавање проблема паркирања, уклањање паса луталица, смањење буке, измештање железничке пруге (за станаре дунавског кеја), боља организација саобраћаја (пре свега јавног превоза), као и свеукупно подизање нивоа културе становања и живљења међу суседима (Тодорић & Раткај, 2011).

Тако, станар (38) центра (Светогорска улица) наводи елементе који би поправили услове живота у његовом крају: „Рад комуналне полиције: контрола рада кафића - тј. елиминисање буке, кажњавање за псећи измет, непрописно паркирање и сл. Веће инвестиције града у зграде од културно-историјског значаја, тј. под заштитом државе.“

Станарака (60) Дорћола (Дунавски кеј) изразила је још оштрији став: „Редовно одржавање најосновније хигијене на улицама и тротоарима, регулисан паркинг, смањење буке са савских сплавова лети која се преноси реком а траје сваке ноћи до јутра, поправке фасада, комунална полиција која би била надлежна и за нецивилизована, нехигијенска и простачка понашања грађана појединаца (пљување, зваке по тротоарима, отпатци бачени кроз прозор стана или кола, однос према љубимцима, превртање по контејнерима и разбацивање отпадака, редовно пражњење контејнера за стакло, папир и метал“.

Двадесетосмогодишњак који станује на доњем Дорћолу (Солунска улица) истакао је: „Боље уређење паркинг простора, лепше понашање људи који живе у крају, скупљање измета за својим кућним љубимцима, редовније одржавање путева (рупе на путевима умеју да стоје дуже време)“.

ЗАКЉУЧАК

Тренд смањивања броја становника у општини Стари град сагледан је уз истовремену анализу промена саросне и образовне структуре, просечних месечних прихода домаћинстава и квалитативних показатеља социоекономских промена: измењених потреба и начина живота становника и перцепције стамбеног окружења. У складу са претпоставкама истраживања резултати су показали да се у централној градској општини Стари град одвијају специфичне демографске и социоекономске појаве и процеси: број становника опада уз релативно неповољну старосну структуру (веће учешће кохорти 20 – 40, и преко 65 година и мало учешће становника млађих од 19 година), затим веома повољну образовну структуру, више просечне приходе домаћинства и специфичан доживљај стамбеног окружења (суседства, краја) у којем станују, а чијим су великим бројем елемената задовољни. У складу са очекиваним, на првом месту то је доступност услужних, културних и забавних садржаја у центру града, као жижи свих активности, градске динамике, али и урбаног духа, који се, пак, у највећој мери испољава кроз посебан животни стил и конзумеризам нове услужне (тзв. креативне) класе. Њихове стамбене потребе повезане су са индивидуалним потребама и изборима, нестандардном радном каријером, као и разноликим активностима које се практикују у слободно време. Мањи број чланова домаћинства на које се распоређују приходи већи од просечних за Србију и Београд, дају материјалну основу за урбани, потрошачки стил живота у урбаном језгру.

У одговорима на питање шта сматрају да би поправило свеукупне услове становања и живљења у њиховом крају, дате су специфичне смернице за ревитализацију суседстава централне зоне. Одговори су скренули пажњу на ревитализацију физичких елемената (уклањање пруге, поправка фасада, одржавање путева), инфраструктурно-организационих (регулисање паркинг простора, јавног превоза, чишћења, уклањање паса луталица), законских (строжија контрола комуналне полиције), као и социокултурних елемената (побољшавање опште стамбене културе и понашања у суседству).

Уз социо-демографску стабилизацију, предложене мере испитаника требало би да се разумеју као полазна основа за планско усмеравање развоја ове зоне, јачањем њених предности, те одржавање посебног и специфичног статуса суседстава урбаног језгра Београда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bogdanović, I., Mitković, P. (2005). Revitalization of residential complexes in the context of housing quality improvement, Facta universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering, Vol. 3, No 2, pp. 219–233.
2. BROWN AGENDA (2002). *UN Habitat debate*. California.
3. Carvalho, J (1995) Urbanismo em Coimbra, Novos Rumos. *Sociedade e Territorio* 21, 81–86.
4. Četrnaesta Evropska konferencija ministara odgovornih za prostorno/regionalno planiranje (CEMAT), Mostovi širom Evrope, Lisabon, Portugal, 26-27. oktobar 2006. Asocijacija prostornih planera Srbije, Beograd, 2009.
5. Damjanović, D., Đ. Gligorijević (ur.) (2010). Socijalno stanovanje: Prikaz stambenih politika Srbije i odabranih zemalja Evrope. Beograd: PALGO Centar.
6. Dinić, M. (2009). Revitalizacija gradskog centra u kontekstu održivog razvoja, Nauka + praksa 12.1, Građevinsko-arhitektonski fakultet u Nišu.
7. Dinić, M., Mitković, P., Velev, J., Bogdanović, I. (2008). Application of the urban reconstruction methods in the central city area of Niš, Facta universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering Vol. 6, No 1, 2008, pp. 127 – 138.
8. Generalni plan Beograda 2021 ("Službeni list grada Beograda" br. 27/03).
9. Lopes Balsas, C. J. (2000). City center revitalization in Portugal: Lessons from two medium size cities, *Cities*, Vol. 17, No. 1, pp. 19–31.
10. Mihajlov, V. (2009). Socijalni motivi i efekti regeneracije indutrijskog nasleđa, Sociologija i prostor, 47 (2009), 184 (2): 139-164.
11. Nešković, J. (1985). Revitalizacija graditeljskog nasleđa, Beograd.

12. Petovar, K. (2008). Sociološka interpretacija i objašnjenje procesa urbane obnove; Specijalističke studije 2008 – Urbana obnova; Kurs: Interesne grupe, lokalna zajednica i urbana obnova, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
13. Petrović, M. Z. (2000). Gradovi u tranziciji - iskustvo razvijenih zemalja u poslednjim decenijama 20. veka. Sociologija, 42(3), 409-436.
14. Petrović, M. (2004). Globalizacija i gradovi. Sociologija, Vol. 46, N° 1, Filozofski fakultet, Beograd.
15. Petrović, M. (2009): Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
16. Petrović, M. (2011). Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama - zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?, Stanovništvo, vol. 49, br. 1, str. 53-78.
17. Todorić, J., Ratkaj, I. (2011). Neighborhood perception as an indicator of gentrification in central zone of Belgrade (Перцепција суседства као показатељ џентрификације у централној зони Београда). *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić", SASA, 61(3), 63-79*, Београд.
18. Тодорић, Ј. (2012). Специфичности џентрификованог суседства у централној зони Београда, Зборник радова са скупа: *Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе*, Универзитет у Београду, Географски факултет, 411-419. AGENDA 21 (1992). Promoting Sustainable Human Settlement Development, Chapter 7. Rio de Janeiro: UN Conference on Environment & Development.
19. Vučenović, S. (2004). Urbana i arhitektonska konzervacija, tom I, Društvo konzervatora Srbije, Beograd.

REVITALIZATION OF BELGRADE'S URBAN CORE: EXAMPLE OF STARI GRAD MUNICIPALITY

JOVANA TODORIĆ, MARIJA IVKOVIĆ

Geographical institute „Jovan Cvijić", SANU, 11000 Belgrade, Serbia

The downward trend in the number of Stari grad municipality residents is seen with the simultaneous analysis of changes in the age and education structure, average monthly household income and qualitative indicators of socio-economic change: changing peoples needs and way of life and the perception of residential surrounding. In accordance with the hypotheses, results of the research showed specific demographic and socio-economic phenomena and processes in Stari grad municipality. Those are: population decline with a relatively unfavorable age structure (the larger share of the cohort 20 - 40 and over 65, and a low share of people younger than 19 years), very favorable educational structure, higher average household incomes and specific experience of their living surrounding (neighborhood) elements, that are residents mostly satisfied with. In line with the expectations, these elements are, in the first place, the availability of services, cultural and entertainment facilities in the city center, as the focus of all activities, bustle, and urban spirit, which, in turn, largely expresses through specific lifestyle and consumerism of that new service (creative) class. Their housing needs are related to the individual needs and preferences, nonstandard working career, as well as a variety of leisure activities. A smaller number of household members who are apportioned income higher than the average for Serbia and Belgrade, provide the material basis for the urban, consumer lifestyles in the urban core.

In response to the question of what are considered to improve the overall living conditions in their area, residents are given specific guidelines for the revitalization of neighborhoods of the central zone. Responses drew attention to the revitalization of the physical elements (railway lines removing, facade repair, road maintenance), infrastructure-organization (regulation of parking spaces, public transportation, cleaning, removal of stray dogs), legal (stricter control of communal police), as well as socio-cultural elements (improve the general living culture and behavior in the neighborhood).

In addition to socio-demographic stabilization, proposed measures should be understood as a basis for planning and directing the development of this area, strengthening its advantages, and maintaining a special and specific status of the Belgrade urban core neighborhoods.

БОСАНСКИ МИЛАНОВАЦ
-НАСЕОБИНСКИ И РЕГИОНАЛНО ГЕОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ НЕСТАЈАЊА-

РАДЕ ДАВИДОВИЋ, НЕМАЊА ДАВИДОВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, 21000 Нови Сад, Србија

Резиме: Насеље Босански Милановац сада има свега три породице, чији чланови понаособ имају преко 80 година. Село се пре Другог светског рата звало Еминовци и у њему су живели искључиво Срби. Када нестану, напред поменуте три породице (уколико се нове не населе), овај простор који је био насељен искључиво Србима, остаје без становника. За један људски век само пре 70 до 80 година овде је живело преко тридесет братстава (распоређених у тзв. џематима, односно засеоцима). У демографском погледу, овде су се десиле драстичне промене. Највеће промене овог карактера настале су у последњих 20-25 година. Проблематика овог чланка биће приказана на основу братства Давидовића. Ово братство распоређено је у три џемата- Горњи, Средњи и Доњи Давидовићи. У доњим Давидовићима још само пре 50 година живела су три брата (Миле, Новица и Милан), а данас и у последњих 15 година, нема у целим Давидовићима ниједног житеља. У раду је анализирана породица Миле Давидовић чији родослов чини 72 члана. Ова породица узета је само као пример, а сличну судбину, имали су и друга братства у Милановцу. Поред ове проблематике, у овом научном прилогу у најосновнијим и најкраћим цртама даће се и физичко-географски приказ села.

Кључне речи: нестајање села, Босански Милановац, Давидовић

Abstract: The settlement of Bosanski Milanovac today is populated by only three families, whos members are older that 80 years each. Before the World War 2, the settlement was called Eminovci and it was populated exclusively by Serbs. When the members of the three remaining families in Bosanski Milanovac die, the settlement will have no population. It was only before 70-80 years when this settlement had a bigger population, divided in over 30 brotherhoods (divided in smaller units, so-called "dzemat"). The area has suffered significant demographic changes, the biggest ones happening in the last 20-25 years. This problem will be presented through case study of Davidovic brotherhood, that was consisted of three dzemats: Upper, Middle and Lower Davidovic's. The dzemat of Lower Davidovic was founded by three brothers- Mile, Novica and Milan. All of them (and their decendants) left the settlement, so in the last 15 years, Donji Davidovic is depopulated. This paper analyses the family tree of Mile Davidovic. This family is chosen because it is a representative case study for all other families of Bosanski Milanovac. This paper will also present a short geographical aspects of Bosanski Milanovac.

Key words: depopulation of rural areas, Bosanski Milanovac, Davidovic

КРАТАК ФИЗИЧКОГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ СЕЛА

Босански Милановац је мало село у северозападној Босни и Херцеговини. Припада општини Сански Мост. При административно-политичкој подели ове бивше југословенске републике, после Дејтонског споразума, припало је Федерацији Босне и Херцеговине, Санско-унском региону, мада је чисто српско село, по етничкој структури њених житеља.

Село је подигнуто на крашкој површи од 400 – 600 м апсолутне висине. Геолошка грађа Босанског Милановца доста је проста. Преко 90% геолошке грађе чине карбонатне стене јурске и кретацејске старости (Давидовић, 1969.а). Литолошки то су претежно кречњаци и доломити.

Рељеф села је крашки. Јављају се површински и подземни облици крашког рељефа. Од површинских крашких облика јављају се шкрапе, вртаче и увале. Шкрапе су претежно у фосилном стању у фази тзв. „каменица". Локално становништво вртаче назива „долинама" а појављује се велики број тих долина по јединици површине и до 125/km^2. Увале, становништво назива „доловима". Увале су настале махом срастањем вртача. Од подземних крашких облика бројније су јаме од пећина. За јаме народ има свој термин „бездане", а најпознатија и најдубља је Орловића бездана, односно јама. Од пећина само је једна, Милиновића пећина, детаљно испитана пре нешто више од четири деценије (Давидовић, 1971.). Поред чисто крашких облика у Босанском Милановцу јављају се и флувио-крашки облици. Они су представљени дубоким скаршћеним долинама, а најпознатије су Брезовице и Долац. Скаршћавање површи овог села одвијало се у два периода. Прво скаршћавање, било је у преднеогено доба, које је прекинуто заливом Панонског језера

(Давидовић, 1969,б), који се простирао у Санској котлини и делом у пределу Босанског Милановца. После повлачења воде Пананског језера и спирања језерских седимената, у постнеогено доба, скаршћавање је настављено. То је други период скаршћавања ове површи који и данас траје.

Средња годишња температура ваздуха у селу је око 10^0 С. Најчешћи ветар је из северозападног квадранта , којег локално становништво назива „ветар из бабиног буџака“ са честином од 112‰ . Средња годишња количина падавина је око 1000 mm (тачније у просеку 1 033 mm). Анализирајући и остале климатске елементе долази се до закључка да је клима овог села типична континентална и неповољна је за развој пољопривредних култура и воћарства (а то су основне, поред сточарства, привредне гране којима се баве житељи Босанског Милановца.

Босански Милановаац нема изворе, потоке, реку (не рачунајући граничну Блију) ни језера, већ су мештани пре изградње водовода сакупљали воду кишницу у цистерне, које су они називали бунарима. Ту воду су употребљавали за пиће, за стоку и остале своје потребе.

Педологија је представљена са четири врсте тла: оподзољена црвеница, посмеђена црвеница, смеђе плитка тла и делувијална тла вртача. Биљна заједница је представљена шумском, ливадском и пашњачком фитоценозом. Животињски свет заступљен је од звери, биљоједима и месождерима, затим птицама, гмизавцима, водоземцима инсектима и другим мање значајним врстама.

Ово су најосновније и најкраће црте и физичко-географски приказ села. Беспредметно је давати друштвено-географски (становништво, привредну проблематику затим врсту и тип насеља) приказ Милановца, данас, када има мање од 10 становника, позне животне доби. Било је и другачијих времена нпр., 30-тих година XX века имало је село око 1500 становника. (Ђурђевић, 1983.).

Мало је невероватан број од близу 1500 становника, тридесетих година XX века. Вероватно се радило, те пописне (1931,) године о другачијој административној подели, то јест да су делови суседног Дабра, Грдановаца и Бошњака припадали пописном кругу Еминоваца. Али да је Милановац (и без делова поменута три села), посигурно имао више становника 1931. године, него под крај XX. века је тачно. Босански Милановац (бивши Еминовци) 1981. године, имао је 406 становника. У смислу стамбених зграда-кућа, њих, нема јер је све спаљено, осим два три стамбена објекта где станују ових 10-так преосталих становника.

БРАТСТВА У БОСАНСКОМ МИЛАНОВЦУ

Анализираћемо период од друге половине XX века до данас, односно до почетака XXI века. У овом интервалу, у Босанском Милановцу, живела су 32 братства распоређена по засеоцима. Село је разбијеног типа, а засеоци су махом формирани од житеља истог братства и презимена.

Нека од братстава су се напросто нестали непосредно после Другог светског рата, што колонизацијом у Војводину или миграционим процесима у друге пределе, ван простора Босанског Милановца. То су братства, нпр.: Завође, Борковићи, Драгишићи, Ернаут и Самуило (Ђурђевић, 1983).

Остала братства, са променљивим бројем породица, постојала су у селу све до последњих ратних сукоба, који су по српско становништво били катастрофални, све до 1995. године када су Срби из овог села протерани. Других етничких група, осим Срба, у овом селу никада није ни било. Да напишемо прилог за овај научни скуп повели смо се за цитатом нобелоца Иве Андрића; *„Све што није записано као да није ни било“*.

У наведеном периоду то су била, братства (број у загради значава просечан број породица у том братству): Веселиновићи (12), Ступари (9), Крунићи (5), Милиновићи (8), Ћургузи (2), Давидовићи (6), Ковачевићи (3), Орловићи (3), Корица (2), Димићи (2), Ђурђевићи (6), Баста (1), Стојановићи (6), Кондићи (1), Џодан (3), Илић (1), Кравићи (2), Дошеновић (4), Адамовићи (3), Јојићи (3), Мајсторовићи (1), Милојевић (5), Марчета (2), Радошевић (2) и Савановићи (7).

ТОК НЕСТАЈАЊА БРАТСТВА ДАВИДОВИЋ, НА ПРИМЕРУ ЈЕДНЕ ПОРОДИЦЕ

Од 30-так побројаних братства приказаћемо ток раслојавања и нестајања братства Давидовића, са посебним освртом уназад једног људског века (у просеку за период око 70-75 година). Све што

се у тексту спомиње старије од овог периода, је на основу исказа и анкете поузданих старијих људи и нешто на основу врло оскудне документације (матичарске, школске и црквене).

У Босанском Милановцу после , а и пре Другог светског рата братство Давидовићи били су лоцирани на три „цемата“ односно засеока.

Најбројније је било братство смештено између засеока Ћејића (Ћургуза и Милиновића са једне стране) и других Милиновића и Димића са друге стране. То су послератне породичне задруге, односно породице Давидовић Раде и Пере (тзв. Горњи Давидовићи), потом породице Давидовић Вукашина (препознатљивијег под надимком Вујо), Тодора и Јове (тзв. Средњи Давидовићи) и коначно у тзв. Доње Давидовиће спадају послератне породице Давидовић Миле, Милана (препознативиљег под надимком Мићо) и Новице (препознативиљег под надимком Нојо).

Друго братство,Давидовића, је оно које се налазило око породичне задруге Богдана Давидовић (сина од Боже и Досте) недалеко од породичних задруга Милана и Блаже Ковачевић. Ово братство је смештено отприлике у централном делу села. Поред Богдана и његове супруге Саве и њихових потомака (Петра, Досте, Стане и Мике) у истом братству су се налазила и породица Богданових браће и сестре од стрица (Милана, Милоша и Зорке, деца од Триве и Милије Давидовић). Према нашим сазнањима само су од ове две породице два мушка потомка: Милан има мушке потомке, сина Драгана, а мушки потомак Богдана Давидовића је син Петар.

Треће братство, Давидовића, се налазило у пределу према суседом селу Бошњаци. То су биле породичне задруге Давидовић Ђуре и његових синова: Милоша, Стеве и Дане (унуци Давидовић Стаје) и њихова сестра Даница. Истој групи припадају и Ђурине сестре Петра, Драгојла и Драгиња. Да ли мушке потомке имају Ђурини синови ауторима овог чланка није познато а документација о истом нам је недоступна.

У овом чланку, пратићемо само генезу Доњих Давидовића, али не свих већ породичну задругу послератног домаћина Миле Давидовић.

Ова породица узета је само као пример, а сличну судбину, имали су и други Давидовићи као и друга братства у Милановцу. Овим чланком ћемо пратити претке и потомке **породице Миле Давидовић** из Босанског Милановца.

Претци Миле Давидовић

Претци Миле Давидовић: отац Станко а мајка Сава рођена Илић, деда Стево, а прадеад је Вучен са прабабом Анком.Милиног прадеду и прабабу изродио је Милин чукундеда Дамјан (о даљим потомцима аутори немају сазнања ни документације).

Потомци и најближи сродници:

Најближи сродници Миле Давидовић су пре свега два рођена брата Милан и Новица. Миле је, међу најближим сродницима имао десет сестара. Оне су биле удате у: Ступаре, чије име не знамо, (изродила своје потомке Млађу. Микајила, ...), у Крунићe била је удата Роса (изродила потомке Јовицу, Вељка, Маријицу, Мирка...), Стана је била удата, у Веселиновиће (Чамаре), за Симу , рођеног брата Жарка Веселиновића. Стана је родила потомка Раду, који је погинуо током НОР-а, потом је родила Савку. Савка је била удата у Радошевиће, то је супруга Миланчића Радошевић. У Бркиће, а потом Праштале, у Лушци Паланци била је удата Ваја Праштало (није имала потомака). У Бошњаке, била је удата Марија у породицу Родић (нису нам познати сви потомци). Од деце имала је Миланку и Бојy. Боја је била удата у породицу Вукша, у село Лукавице. Најмлађа сестра Милка, била је удата у Дабар, у Црномарковиће (оставила са својим мужем Тривом бројне потомке: Стојана, Николу, Луку, Гојка, Ранка и кћерке Стану и Мару)[1]. Пре брака са Тривом Милка је била удата у Сувачу и имала ћерку Саву и Десу Штрбац. Тужна судбнина је хтела да шездесетих година (почетком априла 1964. године) истог дана умре Миле (најстарије од Станкове деце) и његова најмлађа сестра Милка (њамлађе од Станкове деце) и истог дана су сахрањени, она у Дабру а он у Босанском Милановцу. Она у редовном гробљу, а Миле вољом својих Милановчана у „Партизанском гробљу“ поред свог најстаријег сина Микана,

[1] Код сестара Миле Давидовић, тамо где је ауторима било познато, у загради смо ставили и њихове потомке.

погинулог борца НОР-а. Две Милине сестре су умрле као девојке, а две , као и Ваја Праштало, нису имале деце (једна удата у Милинковиће, у Дабар, а друга у Џодане, у тадашње Еминовце), али, непозната су нам њихова имена и имена њихових мужева.

Најближи потомци из два брака , прва жена, Јованка, је умрла , те се Миле оставши са још увек малолетном децом (Славком и Радојком) и снахом Савом удовицом његовог сина Микана и једогодишњим унуком Радом, други пут оженио. Оженио се предивном, не само по физичком изгледу, већ по нарави и пажњи према осталим укућаманима, супругом Зорком, рођеном Момчиловић, из Скуцаног Вакуфа.

Са првом супругом Јованком рођеном Милиновић из суседног засеока Ћејића, у тадашњим Еминовцима, имао је два сина и две кћерке.Прво његово дете је кћерка Стана удата у Крунићe, за Милоша (сина Лаке Крунића) у Еминовце. Млада, недожививши ни 50 година умрла је, али је пре тога оставила бројно потомство, унуке, Миле Давидовића: четири унука и две унуке. Нешто млађи од Стане је Милин син Микан, погинуо као борац VI крајишке бригаде. Пре тога подарио, са својом супругом Савом рођеном Милиновић од оца Обрада, из Еминоваца, своме оцу Мили једног унука. Син Славко је још млађи, а своме оцу Мили подарио је са супругом Гроздом: два унука и три унуке. Из првог брака најмлађе Милино дете била је кћерка Радојка, удата за Триву Адамовића из сада већ Босанског Милановца (село је у међу-ратном периоду променило назив из Еминовци у Босански Милановац). Радојка је са Тривом Адамовић, изродила три Милине унуке Са другом супругом Зорком у послератном периоду (после Другог светског рата) Миле је добио кћерку Јованку и педестих година XX века сина Јову). Од ћерке Јованке удате за Драгу Милиновић (прерано мучки, убијен у првој години брака од комшије Јове Ковачевића) Миле је добио унука. Од сина Јове и снахе Милене рођене Бубњевић, Миле је добио два унука . Старији унук је ожењен Нином, рођеном Радуљ.

Анализирајући по мушкој линији преко најстаријег сина Миле је добио двоје праунучади и двоје чукунунучади. Од млађег сина Славка, из првог брака, поред петоро унучади (једно умрло као беба). Миле има и петеро праунучади. и два чукунунука. Коначан број потомака Миле Давидовић од 1897. године (када је Миле рођен) до 2013. године када је овај чланак написан, то је период нешто преко једног века, износи 72 члана[2].

Сродници првог реда **синови и кћери** ..... 3 сина + 3 кћери	укупно = **6**
Сродници другог реда унуци -по мушкој линији -од сина Микана	укупно = 1
-од сина Славка	укупно = 5
-од сина Јове.....	укупно = 2
-по женској линији -од кћерке Стане.....	укупно = 6
-од кћерке Јованке	укупно = 1
-од кћерке Радојке	укупно = 3
Укупно **унука** (по мушкој линији 8, а по женској линији 10)	**укупно = 18**
Сродници трећег реда праунуци - по мушкој линији преко Микана	укупно = 2
-по мушкој линији преко Славка	укупно = 5
Укупно праунука по мушкој линији	укупно = 7
Сродници трећег реда праунуци по женској линији -од ћерке Стане	укупно = 14
-од ћерке Радојке	укупно = 4
Укупно **праунука** (по мушкој линији 2+5=7, а по женској 14+4=18)	**укупно = 25**
Сродници четвртог реда чукунунуци по мушкој линији - од сина Микана	укупно = 2
- од сина Славка (преко Госпове)	укупно = 2
Сродници четвртог реда чукунунуци женској линији:	
-преко ћерке Стане.....	укупно = 17
-од кћерки Радојке.....	укупно = 2
Укупно чукунунучади	= **23**

[2] Овде свакако нису рачунати зетови и снахе већ само деца, чланови домаћинства, коју су они изродили са једним од сродника Миле Давидовић.

Рекапитулација (породичног стабла Миле Давидовић):

Број синова и кћери из два брака	= 6
Број унучади	= 18
Број праунучади	= 25
Број чукунунучади	= 23
Укупно	**= 72**

Потомци Миле Давидовић, данас, живе у Новом Саду, Руми (Србија) Бања Луци са околином, Сарајеву, Горици, Изоли (Словенија), Немачкој , зати на Ријеци у Хрватској, у Хамилтону (Канада) итд.

Зашто су напустили своје родно село потомци Миле Давидовић? Објективан одговор на ово питање, може се применити на свих тридесетак братстава овог села, јер су разлози, за све, поприлично исти. Све до 1995. године разлози за напуштање Босанског Милановца су били економског карактера и пре свега ***сиромаштво.*** Миле као домаћин ове породичне задруге бавио се земљорадњом. Имао је веома мале површине (око 40 по њиховим мерилима „дунума“ односо 4 ha) успут врло неплодне земље,.Структура тог земљишта била је врло неповољна јер је добар део отпадао на шумарке и шикаре као и сенокосе односно ливаде.У првој линији свог породичног стабла имао је три мушка наследника. То значи у недалекој будућности на то мало земље требала су настати и живети три нова домаћинства , под условом да се не рачунају кћерке Стана, Радојка и Јованка. Обичај је налагао да се оне, кћерке, онолико колико се може, приликом удаје опреме и снабдеју основним артиклима за живот, у виду мираза, а да се не мешају браћи у распарчавању постојећег и онако оскудног имања.

У том послератном периоду 50-тих година Миле је имао свега седам њива (по површини веома малих); Селиште, Главица, а у продужетку Долиница, потом Чагрови (Доњи и Горњи), Дубока Долина и Долац и у суседном селу Грдановцима са другу страну планине Лисац сенокос Жутице (по обичајном мерењу земљишне површине четири косца ливаде). То није било довољно ни за једну породицу, а не за будуће три породице. Између 50-тих и 60-тих година Миле докупљује нешто земље колико су му могућности дозвољавале: Бунарић (од Пере Давидовић и од истог домаћина купује мало воће-башту, непосредно поред своје породичне куће), Ледињак (од Марије и Славка Милиновића), Вигњиште (од Љубоје Орловића) и код Горњих Чагрова купује једну њиву коју смо звали Богдануша (купљена од Богдана Давидовић). Са овом куповином проширио је нешто земљишне површине али још увек су то површине биле довољне, отприлике за једну породицу (највећа по површини била је њива Вигњиште свега 2,5 ha или по обичајном мерењу око 25 дунума)., док је укупна земљишна површина, рачунајући и докупљивано земљиште износила испод 100 дунума односно 10 ha.

Потомци Миле Давидовић видели су своју егзистенцију у ***школовању*** и тражећи свој животни простор ван Босанског Милановца, јер због сиромаштва и оскудице у земљишту, сви нису могли ту опстати и бавити се земљорадњом. Тих година, 1964. године, умире Миле и завршава свој животни пут.

Шездесетих година први Милин унук напушта своје село и као учитељ (Учитељску школу је завршио у Приједору) почиње да ради у селу Војскова општина (тадашња) Босанска Дубица. Касније, после годину дана рада као учитељ, одлази на студије у Нови Сад где завршава највише школе, магистрира, докторира и постаје редован професор Природно-математичког факултета (у три мандата и декан овог Факултета). Приближно истих година своје школовање започиње и Милин најмлађи син Јово, прво техничка школа у Бања Луци, потом студије у Новом Саду, где постаје дипломирани машински инжињер.

За трећег Милиног сина Славка касно је било тих година да започне своје школовање поред завршене основне школе пре Другог светског рата. Он се са својом супругом Гроздом посветио земљорадњи. Славко је све оне који су се из овог породичног дома школовали, на неки начин помагао морално и материјално, колико је могао,. Остао је са својом породицом и супругом Гроздом у Босанском Милановцу све до 1995. године. Остао је на свом Милановцу све док није са рођене груде протеран, имање му потпуно порушено.Једва се примећује да је ту била зидана кућа, на спрат, штала, амбар, појата и други помоћни објекти једног напредног домаћина. Тако исто су прошле породице Миће и Ноје Давидовић (Славкових стричева, односно Милина браћа) , затим породице Тодора и Вује Давидовић (Славкових блиских рођака из средњих Давидовића) и

породице Пере и Раде Давидовић (такође Славкових рођака у Горњим Давидовићима, удаљености, само преко баште).

Како није успео себе да исшколује Славко је посветио пажњу школовању своје деце и унучади.

Рекапитулација (породичног стабла Миле Давидовић) по школској спреми:

- доктора наука „sci“ 3
- магистра машинства 1
- магистра машинства 1
- магистар фармације – фармацеут 1
- стоматолог 2
- дипломирани инжињер машинства 1
- дипломирани инжињер саобраћаја 1
- дипломирани правник 2
- дпломирани економиста 2
- лекар 1

УКУПНО факултетски образованих особа (од чега 3 доктори наука „sci“ и 1 доктор“med“) 14

Остали потомци[3] Миле Давидовић махом имају средњошколско образовање од чега је један учитељ, више њих су техничари и са завршеним занатом.

Само једна Давидовића породица , у овом случају породица неписменог Миле Давидовић, али здравог сељачког духа и проницљивости, дала је солидан број факултетски и средњошколски образованих особа. Они су (са својим наследницима то јест потомцима Миле Давидовић) тражећи свој животни простор ван Босанског Милановца, данас, угледни и признати грађани првенствено Бања Луке, потом Сарајева и ван Републике Српске, Нове Горице, Изоле, Ријеке, Руме и Новог Сада.

Славка и његову супругу Грозду Армија Републике БиХ (АРБиХ) 1995. године је протерала. Комплетно домаћинство је порушено и спаљено (кућа, штала, помоћне просторије, појата и други објекти). Данас 2013. године једва да се може приметити да је ту било узорно домаћинство покојног Миле Давидовић. Скоро на идентичан начин су прошла сва домаћинства у Босанском Милановцу. Уништена је комплетна инфаструктура нпр. све бандере за струју су посечене па ако би неко и пожелео да се вратити просто речено нема где, те отуда сматрамо одговарајући термин у наслову овог чланка да село нестаје. Данас је школа порушена и спаљена, а некада у Миканово и у доба Р. Давидовић (када је похађао прва четири разреда школе) ово је било најлепше здање у овом делу Подгрмеча Уништена су и порушена гробља и спаљена је и црква, поред школе, али је добром вољом људи у организацији и финансијској потпори Крунић (Вељка) Драге и Давидовић (Раде) Стојана 2012. године поново је црква, обновљена и освећена (на Малу Госпојину- сеоска крсна слава). Подигута су нова звона уз велико народно весеље и одушевљење „Милановчана“ који су дошли на своју дедовину, из свих крајева бивше Југославије , да увеличају, ову свечаност.

ЗАКЉУЧАК

Армија Републике БиХ (АРБиХ) 1995. године спалила је село Босански Милановац, српске светиње, цркву, школу и оскрнавила гробља. Када нестану, напред поменуте три породице, (уколико се нове не населе) овај простор који је био насељен искључиво Србима, остаје без становника. Ако судбина Босанског Милановца буде да остане без становника овај чланак ће чувати од заборава и сведочити да је овде постојало српско село од првог пописа 16. јуна 1879. године, а и пре тога. Већ на том попису било је 32 куће са 216. становника, искључиво Срба. Данас, 2013. године, село има само десетак становника, а под крај XX века имало је око 400 житеља. Овај научни прилог нека буде подстрек научним радницима других српских села у Федерацији Босне и

[3] Овај текст сачињен је под крај 2012. године и почетком 2013. године, те су могуће код образовне структуре неке ненамерне грешке. Док је текст одштампан и изложен у мају месецу, у виду реферата, на Природноматематичком факултету у Бања Луци, неко од Милиних потомака можда је стекао и вишу школску спрему, па се унапред извињавамо ако је до таквих грешака дошло.

Херцеговине или пак других села у Републици Српској да исто или нешто слично напишу за своје село. Нека то буде записано, у духу, поменуте мисли Иве Андрића.

Признање

Овај рад је део пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја „Геотрансформације простора Србије- прошлост, садашњи проблеми и предлози решења“ бр. 176020.

ЛИТЕРАТУРА

1. Р.Давидовић (1969,а): ГЕОМОРФОЛОШКИ ПРИКАЗ САНСКЕ КОТЛИНЕ, дипломски рад у рукопису , Библиотека Природноматематички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерсттво, Нови Сад
2. Давидовић, Р. (1969,б): ЧАПЉАНСКА ЕПИГЕНЕТСКА СУУТЕСКА НА САНИ, Зборник радова Матице српске, за природне науке, св. 37, Нови Сад
3. Д. Ђурђевић (1983) ГЕОГРАФСКИ ПРИКАЗ БОСАНСКОГ МИЛАНОВЦА, дипломски рад у рукопису, Библиотека Природноматематички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерсттво, Нови Сад
4. Р. Давидовић (1971): МИЛИНОВИЋА ПЕЋИНА, Зборник радова Природно-математички факултет св. 1 , Нови Сад
5. Б. Ј. Бокан(1974): СРЕЗ САНСКИ МОСТ У НОБ-у, Скуштина општине Сански Мост
6. .....(1981) Подаци о становништву, Статистичко оделење општоне Сански Мост
7. ..... (1981 Подаци из земљишних књига и геолошке карте, општина Сански Мост

BOSANSKI MILANOVAC- SETTLEMENT AND REGIONAL GEOGRAPHIC PROCESS OF DISAPEARANCE

RADE DAVIDOVIĆ, NEMANJA DAVIDOVIĆ

Faculty of Sciences, Univerisy of Novi Sad, 21 000 Novi Sad, Serbia

The village Bosnian Milanovac was burned by Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBiH) in 1995. Serbian monasteries, churches, schools and cemeteries were destroyed and desecrated. When the last three abovementioned families disapear (in case of no new settlers), this space once inhabited exclusively by Serbs, will become depopulated. If this is the fate of Bosanski Milanovac, this article will preserve the facts that a Serb village existed in this area long before the first census in16th June 1879 (32 houses with 216 residents, only Serbs). Today, the village has a population of ten (at the end of the 20th century it had about 400 inhabitants). This scientific article should serve as an inspiration to other scholars with origin from Serbian villages in the Federation of Bosnia and Herzegovina or the other villages in the Republic of Srpska to conduct a research about their village, in the spirit of the words of Ivo Andric.

РУРАЛНИ ТУРИЗАМ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

МИРЈАНА ГАЈИЋ, СНЕЖАНА ВУЈАДИНОВИЋ, ДЕЈАН ШАБИЋ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Жеља за упознавањем нових дестинација, садржаја и начина коришћења слободног времена, прожета трагањем за аутохтоним вредностима и заборављеним начинима живота, све више је потреба савременог туристе. Савремени услови живота намећу нове захтеве за квалитетно коришћење одмора. У тренду је квалитет, али квалитет који не подразумева луксузне услуге. Рурални туризам се својом формом и садржајима наметнуо као адекватано решење за овакве потребе туриста. Циљ рада је да се укаже на основне поставке руралног туризма кроз концепт одрживог развоја, на значај руралног туризама и неопходност интегралног повезивања актера на свим нивоима у остваривању задатака и циљева развоја. Доношењем стратешке документације и њеном применом стварају се услови за развој и одрживо управљање руралним дестинацијама. Европска унија својим развојним програмима стимулише афирмацију руралног туризма кроз предложене моделе одрживог развоја.

Кључне речи: рурални туризам, рурални развој, одрживи развој

Abstract: The desire to meet new destination, content, and usage of free time, imbued with the search for authentic values and forgotten ways of life, the more the needs of modern tourists. Modern living conditions impose new requirements for quality use of vacation. Search in quality, but the quality that does not involve luxurious services. Rural tourism is its form and content itself as an adequate solution for these needs of tourists. The aim of this paper is to point out the basic principles of rural tourism through the concept of sustainable development, the importance of rural tourism and the necessity of integrated connectivity stakeholders at all levels in achieving the objectives and goals of development. The adoption of strategic documents and its application, the conditions for the development and sustainable management of rural destinations. The European Union's development programs stimulate the promotion of rural tourism through the proposed model of sustainable development.

Key words: rural tourism, rural development, sustainable development

УВОД

Савремени услови живота у постмодернистичком друштву намећу нове изазове пред укупном туристичком оперативом. Како би се испунили захтеви корисника услуга, траже се начини и проналазе нови облици коришћења слободног времена. Такво стање условљава потребу усклађивања односа на туристичком тржишту, при чему је неопходно да туристичка понуда буде у функцији туристичке тражње. Актуелни треднови усмерени су ка лаганом и постепеном напуштању интересовања за масовна путовања и пакет-аранжмане и захтевима за независна путовања, нова искуства и ванхотелски смештај.

Изворне, аутентичне вредности добијају на значају, као и увек актуелна тежња присутна још од времена Ж. Ж. Русоа „Повратак природи“. Повећава се интерес за туристички боравак у здравој природној средини у којој се примењују еколошке норме газдовања. Повећава се интерес за боравак на пољопривредним, агротуристичким имањима са био - производњом. Код туриста се развија свест и одговорност за сопствено здравље па се од сеоских домаћинстава очекује прилагођавање понуде која укључује елементе здравља - здраву храну и разне спортско-рекреативне активности. Повећани су захтеви за кратким (2-4 дана) али пре свега активним одмором, шетњама, спортом и био-храном. Тражи се квалитет али у овом служају онај који не подразумева и пружање луксузних услуга. Сходно постојећим захтевима, рурални туризам се својом формом и садржајима наметнуо као адекватано решење за овакве потребе туриста.

ТЕРМИНОЛОШКЕ ОДРЕДНИЦЕ И ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМА РУРАЛНИ ТУРИЗАМ

Бројни теоретичари туризма међу којима су Knickel K. (1990), Bramwell B. (1994), Kušen E. (1995), Clark J.R.A (1997), Ploeg J.D (2000), Derek H., Greg R. (2002), Hall D., Kirkpatrick I. (2005), Lane B. (2005) и други, бавили су терминолошким питањима и суштинским одредницама појма руралног туризма. Највећи број полемика и научних расправа односио се на дефинисање самог појма рурални туризам и употребе термина агротуризам. Постојећи аргументи изложени кроз разматрање ове проблематике утицали су на прихватање става да рурални туризам представља шири појам у односу агротуризам. Заправо, агротуризам се у страној стучној литератури често поистовећује са термином „*Farm-Based Tourism*“ (FBT) и обухвата само један сегмент руралног туризма. Исто тако у стратешкој документацији појединих Европских земаља попут Италије и Француске термин агротуризам се поистовећује са туризмом на пољопривредним газдинствима, везујући га за пољопривреду што представља и његов основни смисао. На тај начин се агротуризам уклапа у шири појам руралног туризма и као такав добија развојну конотацију. У прилог овој тези су и бројна научна сазнања и практични примери који указују да агротуризам представља уско подручје да би се могло самостално стратешки планирти, развијати, промовисати и у целини маркетиншки обрађивати. Термин рурални туризам је као најшири и најрелевантнији појам прихваћен и од стране Европске уније (рурални →агротуризам→farm tourism) и односи се на све туристичке активности у руралним областима.

Концепт руралног туризма међу научницима има бројна тумачења. Dernoi (1991) сматра да је то туристичка активност на неурбаној територији где је доминантна агрокултура. Oppermann (1995) указује да је рурални туризам везује за неурбани простор и окужење као што су дивља пространства, национални паркови и шуме. Fleischer и Pizam (1997), користе термин „*country vacation“*, под којим се подразумева активна рекреација у руралном простору на фарми, ранчу и у непосредној околини. Sharpley (2002) указује да је назив синоним за агротуризам базиран на традиционалним смештајним капацитетима у руралним зонама. Lane (2005) истиче неке кључне елементе руралног туризма: да се развија у рурарним зонама, да репрезентује наслеђе и осликава традиционалан начин живота и привређивања, да је корисник услуга функционално упућен на контак са природом и да учествује у активностима и начину живота локалног становништва.

Дефиниције појма рурални туризам варирају како у обиму тако у и схватању. Како Европска унија на разне начине доприноси афирмацији руралног туризма, од значаја је и прихваћена дефиниција Већа Европе. Под појмом рурални туризам подразумева се „туризам који обухвата све активности у руралном подручју, а најважније карактеристике таквог туризма су мирна средина, очувана животна средина, одсуство буке, комуникација са домаћином, домаћа храна и упознавање сеоских послова“.[1]

У Енциклопедији туризма (2000) истиче се да је рурални туризам такав облик туризма који укључује комплексност свих активности и аспеката целокупног туристичког производа (рекреација, уживање у доколици, миру, природи, националним парковима, парковима природе, културни туризам, туризам на сеоским домаћинствима). Уважавајући постојеће дефиниције појма рурални туризам, додајући им компоненту одрживог развоја која је његов основни чинилац, произилази да се у руралним просторима јављају различити облици туристичке активности. Оне се манифестују кроз: **агротуризам (**сеоско домаћинство, фарме), разне **активности у природи** као што **су** рекреација и одмор, затим **екотуризам, културни туризам** и **остале комбиноване облике туризма специјалних интересевања.**

Овако широко схватање појма подразумева не само туризам на сеоским домаћинствима или агротуризам, одморе и рекреацију у природи, излете у сеоске пределе, боравишни туризам већ и пружање услуга смештаја, укључује манифестационе садржаје, фестивале, производњу и продају ручних радова, занатских и пољопривредних производа. Сложеност и свеобухватност тематике руралног туризма отвара бројна питања која су у домену истраживања не само терије него и праксе.

Едуард Кушен (1995), бавећи се актуелним питањима везаним за ову проблематику, сматра да рурални туризам обухвата више од **20** врста туризма. Он издваја: авантуристички, спортско-рекреативни, туризам на сељачком газдинству, завичајни, резиденцијални, здавствени, образовни,

[1] Towards Quality Rural Tourism, Integrated Quality Management (IIQM) of Rural Tourism Destination (2000), Brussels, Enterprise Directorate

културни, верски, транзитни, кампинг, наутички, континентални, ловни, риболовни, гастрономски, вински, природи блиски туризам, еко-туризам, мешовити и остале врсте. Полазећи од овакаког схатања руралног туризма који је прихватљив од стране многих теоретичара, отвара се фундаментално питање, да ли се рурални туризам може третирати само као једна врста туризма или је прихватљивији став да рурални туризам представља концепт развоја који превазилази и прераста оквире специфичног облика туризма.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ КАО ПОЛАЗИШТЕ, ПРЕДУСЛОВ И КОНЦЕПТ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

Очувана природна средина има високу туристичку вредност. Представља релевантан фактор који заштићене и очуване локалитете сврстава у најатрактивније туристичке дестинације. Као таква представља предуслов и полазиште одрживог развоја туризма. Конципирање одрживог развоја руралног туризма базирано је на уважавању принципа одрживог развоја дефинисаног 1987. године од стране Комисије Уједињених Нација за животну средину и развој (UNCED), који подразумева „*задовољење потреба садашњих генерација без довођења у питање способности будућих генерација да задовоље своје потребе*”. Одрживи развој туризма у руралним просторима подразумева уравнотежен друштвени, културни и економски развој без угрожавања животне средине. Дестинације које немају могућност да понуде такве туристичке вредности суочене су са бројним негативним последицама који се пре свега огледају у мањем броју посетилаца, мањој потрошњи и мањем новчаном приливу.

Концепт руралног туризма представља интегрисано рурално искуство засновано на интеракцији руралних активности, изграђених објеката и руралног смештаја, као и на комбинацији активног и пасивног, забаве и образовних искустава.[2] Туристи у руралном простору траже квалитетну понуду кроз очувану природу. Уколико се наруши постојећи ред природних и културолошких вредности угрожава се туристичка привлачност руралног простора и започиње деструктивни циклус.

Концепт одрживости у руралном туризму треба посматрати у што је могуће ширем смислу. Одрживост се не може заснивати само на принципима заштите животне средине, већ и на:

- очувању локалне културе и идентитета локалне заједнице,
- очувању и одрживом развоју руралне економије,
- развоју и подршци власти и институција одговорних за дугорочан развој руралног простора,
- балансирању између развоја туризма и других делатности у руралном простору.

Основни принципи одрживог руралног туризма су еколошки, друштвени, културни и економски. **Еколошки принцип** подразумева поштовање природног диверзитета дестинације уз успостављање еколошке равнотезе у простору**. Друштвени принцип** се заснива на поставки да се кроз развој туризма штити културна разноликост и локална заједница и спечи развој оних видова туризма који нарушавају одрживост. Кроз **културни принцип се** потенцира аутентичност културе и наслеђа дестинације при чему је неопходно избећи униформност која је све чешћа појава у туристичкој понуди. **Економски принцип** се заснива на подстицању могућности запошљавања ради спечавања и ублажавања најчешће изражених неповољних демографских процеса у руралним зонама, на стимулисању традиционалних занимања и промоцији и продаји локалних производа.

Концепт одрживог развоја руралног туризма, треба да се темељи на интегралном, холистичком принципу који подразумева међусобну повезаност и сарадњу свих чинилаца који утичу на развој туризма. Остварење концепта одрживог туризма изискује заједничке активности свих актера развоја туризма од планских служби преко експерата различитих струка до доносилаца одлука на свим хијерархијским нивоима. Континуирана примена принципа одрживог развоја, доноси низ предности за велики број актера – туристичку привреду, туристе, локалне заједнице, субјекте и промотере заштите животне средине као и друштво у целини. Интегралан приступ

[2] Мастер план одрживог развоја руралног туризма Србије (2011). Министарство трговине, туризма и услуга, Београд;

одрживом туризму, уважава специфичности свих чинилаца и јачање њихових заједничких интереса. Предности оваквог приступа су бројне, указаћемо само неке од њих:

- одрживи туризам поспешује профитабилнот привреде,
- повећава локалну запосленост у туризму и комплементарним делатностима,
- подиже ниво животног стандарда становништва у рецептивним зонама,
- у процес одлучивања укључује све сегменте локалне заједнице,
- унапређује развој инфраструктуре,
- побољшава комуникацију између људи,
- доказује значај очувања природних и културних вредности за друштвено-економски просперитет локалне заједнице.

Како се кроз концепт одрживог развоја отварају могућности за ширу афирмацију руралних дестинација, а тиме и развој туристичке и комлементарних делатности, Европска унија предузима значајне акције дајући свој допринос овим позитивним процесима. Политика руралног развоја ЕУ заснива се на разради различитих модела развоја према специфичним условима и потребама одређене територије. Овакав приступ се остварује усклађивањем четири обавезујуће компоненте програма руралног развоја под којима се подразумева:

- повећање конкурентности подршком развоја пољопривредног сектора,
- побољшање стања животне средине и природних предела,
- промена руралне економије и унапређење квалитета живота на селу,
- подршка примени стратегије руралног развоја оствариване LEADER програмима (Todorović i dr., 2004).

Политика руралног развоја Европске уније у периоду 2007-2013. године била је фокусирана на три тематске осовине у оквиру регулативе руралног развоја и то на повећање конкурентности у пољопривредном сектору, побољшање квалитета животне средине у селима, кроз подршку управљања земљиштем и побољшање квалитета живота у руралним подручјима и мењање руралне економије. Европска унија је својом Директивом дала својеврсни путоказ развоја руралних зона кроз европски развојни модел управљања квалитетом руралних туристичких дестинација (Integrated Quality Management (IIQM).[3] Модел је заснован на искуствима петнаест успешних туристичких дестинација у Европи.

Развојна фондација Европске уније или LEADER фондација (Links Bettween Actions for the Development of the Rural Economy) чији је предмет интересовања локални развој донела је и усвојила је своје програме рада који се базирају на децентализацији и интегралном приступу. LEADER-ов програм је заснован на новом схватању руралног развоја и темељи се на „зближавању" носиоца развоја, активности и локалних компоненти, успостављању „веза" између учесника, активности и подручја организовањем и вођењем „водоравних" локалних партнерства у циљу употпуњавања постојећих структура, као и децентрализацијом финансирања и управљања, умрежавањем и успостављањем локалних и прекограничних партнерских односа између руралних средина.Овај програм обухвата седам основних начела и то: приступ утемељен на посебности подручја, приступ одоздо према горе, партнерски приступ, иновације, интегрални приступ, умрежавење и сарадња између подручја и локално финансирање и управљање (Ђорђевић, Тодоровић, 2006).

Промена економских активности на селу, очување руралног пејзажа, заштита и унапређење животне средине и реафирмација традиционалних културних вредности села представљају предуслов и основу развоја руралног туризма. Зато свака држава у зависности од својих ресурса и специфичности, треба да тежи усвајању светских и европских модела развоја и на тај начин оствари промоцију и афирмацију својих природних, друштвених и материјалних потенцијала. Ово је шанса државама нижег привредног развоја за ефикасније укључивање на интернационално туристичко тржиште. Од значаја је чињеница да се интересовања туриста из развијених земаља померају ка новим „неоткривеним" дестинацијама и посебним интересовањима где упараво спадају

[3] Towards Quality Rural Tourism, Integrated Quality Management (IIQM) of Rural Tourism Destination (2000), Brussels, Enterprise Directorate

и сви облици руралног туризма. На светском туристичком тржишту могуће је издвојити неколико асоцијација које активно делују на пољу руралног туризма међу којима су : EUROGITES (Европска федерација за рурални туризам), ECEAT (Европски центар за еко и рурални туризам) и IAERT (Интернационална Асоцијација Експерата у руралном и агротуризму).

ПЛАНИРАЊЕ И УПРАВЉАЊЕ ОДРЖИВИМ РАЗВОЈЕМ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

Планирање и управљање одрживим развојем руралног туризма представља кључан чинилац у успешној реализацији постављених циљева и задатака развоја. Посматрано са становишта планирања и управњаља, постојање адекватних ресурса и традиције у развоју туризма представља основу за разликовање три основе категорије дестинација:

- руралне зоне са традицијом у развоју туризма
- руралне зоне са ресурсима, без традиције у развоју туризма и
- руралне зоне без ресурса и без традиције у развоју туризма (Попеску, 2008).

Свака од наведених дестинација захтева коришћење различитих приступа и стратегија уз постојање заједничке методологије, планирања и управљања. Основни предуслови за успешно планирање и управљање одрживим развојем руралног туризма јесте укључивање локалне заједнице односно локалног становништва у ове процесе. Тежња ка одрживом развоју руаралног туризма подразумева и активно учешће посетилаца с циљем контролисања њиховог понашања и управљања начином коришћења ресурса. Сталне промене на туристичком тржишту захтевају адаптирања свих учесника у том процесу. У овако динамичном циклусу процес планирња и управљања мора бити континуиран и прожет иновативним принципима.

Процес планирања развоја руралног туризма обухвата неколико фаза, почев од ситуационе анализе, утврђивања релевантних чинилаца руралног развоја, дефинисања циљева развоја, доношења закључака на основу резултата истраживања до имплементације и оцене постигнутих ефеката. У фази предлога и препорука упоређују се понуђене алтернативе у односу на дефинисане циљеве развоја туризма, утицај на локалну заједницу и друге чиниоце на основу којих се формулишу планови и креира политика развоја. Фаза примене и управљања је континуирани процес у циљу сталне провере степена остваривања дефинисаних циљева одрживог руралног развоја. Посебан аспект управљања развојем руралног туризма испољава се у неопходности едуковања кадрова.

Израда стратешке документације и спровођење предвиђених задатака на свим хијерархијским нивоима заједнице представља полазиште у реализацији интегралног одрживог система руралног туризма. У Србији постоје одговарајући нормативни предуслови за развој руралног туризма, пре свега Закон о туризму (2009), Стратегија развоја туризма Републике Србије (2006), Мастер план одрживог развоја руралног туризма Србије (2011) као и четрнаест Мастер планова који су груписани у складу са тиме да ли су усмерени на развој туризма који се односи на планине, језера и реке, те културна и историјска добра и бање. Према Мастер плану одрживог развоја руралног туризма Србије, издвојено је 12 кластера руралног туризма (Горње Подунавље, Северни, Фрушка Гора, Јужни Банат, Централна Србија, Златибор-Златар, Голија, Копаоник, Доње Подунавље, Сокобања, Источна Србија и Југоисточни), чија ће афирмација допринети богатству и садржајности понуде на туристичком тржишту.

ЗНАЧАЈ ЛОКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У РУРАЛНОМ ТУРИЗМУ

У савременим условима, ефикасан и успешан развој локалних заједница је тешко замислити без стратешког планирања. Рурални развој је сложен социо-економски сегмент који повезује бројна питања везана за запосленост, пољопривреду, индустрију, услужне делатности и др. Поједине локалне руралне средине све више постају места погодна за квалитетан живот различитих категорија становништва, чиме преузимају функцију места за одмор, рекреацију, туризам и др. На тај начин сеоске средине се временом трансформишу у места потрошње, а не искључиво места производње (Вујадиновић и др., 2010). Диверсификована рурална економија превазилази границе

примарне производње повезујући сектор услуга, туризма, индустрије, руралну и урбану популацију (Богданов, 2007).

Рурални развој и развој руралног туризма као значајног елемента локалног економског развоја, је систематски процес који омогућава актерима на локалном нивоу да заједнички раде на стварању квалитетнијих услова живота за све становнике локалне заједнице. Њиме се заједнички дефинишу будући правци развоја, постављају циљеви и дефинишу начини за њихово остваривање.

Рурални развој, указује на значај и способност локалне заједнице да заједнички живи и делује на основу међусобног повезивања и ангажовања у циљу остваривања заједничких циљева. Јединство на локалном нивоу је одлучујући фактор за постизање успеха у локалном туристичком развоју. У комуникацији чланова локалне заједнице, неопходно је одредити ставове о концепту руралног туризма, јер је ниво визије о развоју и организацији руралног туризма врло различит. Циљ је остварити интензивну сарадњу.

Планирање руралног туризма треба да почива на партнерству **ј**ер само на тај начин могуће је осигурати постизање договора око кључних питања локалне заједнице и омогућити стварање осећања власништва („ownership”) над циљевима руралног развоја и туризма уопште. Принцип локалних партнерстава укључују становнике, предузећа, локалне политичке странке, организације за регионално планирање, еколошке групе, здравствене и просветне установе, верске организације као и друге заинтересоване групе. Планирање развоја руралног туризма је процес који не само да обезбеђује непосредно учешће свих релевантних актера у његовом спровођењу, него и сам процес управљања заједницом чини транспарентним.

Носиоци развоја руралног туризма морају вршити стално праћење развоја, констатовати позитивне и негативне појаве и предузимати потребне мере. Константним праћењем програма и пројеката могуће је одредити да ли постоје прилике за промену стратегије, програма или пројеката. Адекватан развој локалне заједнице кроз рурални туризам могуће је остварити само уз одговоран однос целе локалне заједнице и појединаца.

ЗАКЉУЧАК

Интензивиранје развоја руралног туризма везује се за постмодернистички период, што је последица савременог начина живота и растућих потреба за боравком у очуваној, изворној и аутентичној средини. Рурални туризам обухвата широк спектар активности, па се о њему може говорити не само о врсти туризма, већ као концепту туристичког развоја. Важно је истаћи да он прераста оквире питања развоја специфичног облика туризма и постаје развојно, социоекономско питање руралних средина.

Рурални туризам је значајан чинилац одрживог развоја руралних подручја – доприноси очувању природне и културне баштине рецептивних средина, спречава исељеничке процесе и подстиче ревалоризацију изворних вредности. Он помаже очувању локалног идентитета, штити околину, јача традиционалну и еколошку производњу и помаже развоју руралних крајева на основу одрживог развоја. Одрживи туризам постиче равнотежу између туристичког развоја и заштите.

У остваривању стратегије одрживог руралног туризма неопходан је интегрални, холистички-свеобухватни приступ. Целокупна стратегија развоја руралног туризма треба да се заснива на постизању компромиса између различличитих интереса учесника, локалне заједнице, туристичке привреде и посетилаца.

Република Србија нема дугу традицију развоја руралног туризма. Чине се покушаји, да се по узору на европску праксу, примене нови модели оживљавања руралних подручја и то путем диверзификације економских активности. Имплементацијом постојећих прописа створиће се услови за стратешко интегрално управљање одрживим развојем руралног туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bramwell, B. (1994). Special Issue: Rural Tourism and Sustainable Rural Development, Journal of Sustainable Tourism, vol. 2, Issue 1-2.
2. Богданов, Н. (2007). Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија. УНДП, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Београд.

3. Вујадиновић,С., Павловић,М., Шабић,Д. (2010): Интегрални одрживи развој на примеру локалне географске средине. Гласник Српског географског друштва, ХЦ : 2, Београд, 173-180.
4. Derek, H. and Greg, R. (2002). Tourism and sustainable community development. Routledge.
5. Dernoi, L.(1991). About rural and farm tourism.Tourism Recreation Research 16(1), 3-6.
6. Ђорђевић, Ј., Тодоровић М.(2006).У сусрет новим концепцијама руралног развоја Србије, Гласник СГД, св.1, Београд.
7. Јовичић Д., (2010.). Туризам и животна средина,ТОН плус, стр.74, Нови Београд.
8. Knickel, K.(1990). Agricultural structural change: Impact on the rural environment. Journal of rural studies 6(4), pp. 383-393.
9. Kušen, E (1995). Turizam na seljačkom gospodarstvu. Turizam 7-8, Hrvatska turistička zajednica i Institut za turizam, str. 127-133.
10. Clark, J.R.A. et al. (1997). Conceptualising the evolution of the European Union's agri-enviroment policy: a discourse approach. Environment and Planning, a 29, pp 1869–188.
11. Lane, B. (2005). Sustainable Rural Tourism Strategies: A Tool for Development and Conservation, Interamerican Journal of Environment and Tourism, Vol. 1, No 1.
12. Oppermann, M.(1995). Holidays on the farm. Journal of the Travel Research, 34(1),63-67,
13. Ploeg, J.D. at all, (2000). Rural Development: From Practices And Policies towards Theory, Sociologia Ruralis, vol.40, no 4.
14. Попеску, Ј.(2008).Туризам посебних интереса,селективни облици туризма,Чуруга принт, Београд.
15. Todorović, M., Tošić B., Stojanović B.(2004). Srbija, evroregioni i evropske integracije. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić" SANU, Posebna izdanja, knj. 63 - 152.
16. Fleischer. A., Pizam, A.(1997).Rural tourism in Israel. Tourism Development 18(6),367-72,
17. Hall, D., Kirkpatrick I.,(2005). Rural tourism and sustainable business, An imprint of Multilingual Matters Ltd, str. 180, 181, Toronto.
18. Sharpey, R.(2002).Rural toursm and the case of Cyprus. Tourism Menagment 23, 233-44.
19. Encyclopedia of Tourism (2000) un Jafar Jafari, Routledge, London-New York,
20. Towards Quality Rural Tourism, Integrated Quality Management (IQM) of Rural Tourism Destination (2000), Brussels, Enterprise Directorate.
21. Održivi razvoj, International UNESCO Education Server for Civic, Peace and Human Rights Education, D@dalos, http://www.dadalos.org/srbija/index.htm
22. Стратегија развоја туризма Републике Србије (2006).Министарство трговине, туризма и услуга, Београд, http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php
23. Мастер план одрживог развоја руралног туризма Републике Србије (2011).Министарство трговине, туризма и услуга, Београд, http://futurehospitalityleaders.files.wordpress.com

RURAL TOURISM AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

GAJIĆ MIRJANA, VUJADINOVIĆ SNEŽANA, ŠABIĆ DEJAN

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Intensification of rural tourism is linked to the postmodern time, as a result of modern living and the growing need for staying in the preserved, original and authentic environment. Rural tourism covers a wide range of activities, and of him to speak not only about the type of tourism, but as the concept of tourism development. It is important to point out that he grew framework development issues specific form of tourism development becomes, socio-economic issue in rural areas.

Rural tourism is a significant factor in the sustainable development of rural areas - contributes to the conservation of natural and cultural heritage receptive environment, preventing immigration process and encourage revaluation of the original value. It helps preserve the local identity, protect the environment, strengthen the traditional and ecological production and helps in the development of rural areas in the context of sustainable development. Sustainable tourism to strike a balance between tourism development and conservation.

The implementation of the strategy of sustainable rural tourism is a necessary integral, holistic-comprehensive approach. The overall rural development strategy should be based on a compromise

between the interests of the participants different, local communities, the tourism industry and visitors. The Republic of Serbia has no a long tradition of rural tourism development. Attempts are made to follow the example of European practices, implementing new models revive the rural areas by means of diversification of economic activities. Implementation of existing regulations would create conditions for the strategic management of integrated sustainable development of rural tourism.

ЗНАЧАЈ НОМЕНКЛАТУРЕ СТАТИСТИЧКИХ ТЕРИТОРИЈАЛНИХ ЈЕДИНИЦА (НУТС) У СТАТИСТИЧКОМ СИСТЕМУ

ДАРА ПЕТКОВИЋ

Републички завод за статистику, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: Полазећи од чињенице да питање територијалне организације државе представља важну претпоставку за њен хармоничан друштвено-економски развој, те да се кроз адекватан систем организације просторних јединица, остварује већи степен унутрашње кохеретности територије и очување територијалне целовитости, то питање у Босни и Херцеговини, а самим тим и у Републици Српској још увек није решено.

У циљу прикупљања регионалних статистичких података неопходно је успоставити одговарајућу номенклатуру статистичких територијалних јединица (НУТС), усклађену са европским стандардима. А која представља основ за формирање региона према НУТС систему, на којој ће се заснивати будућа регионализација Републике Српске. Поступак представља ефикасан инструмент за уравнотеженији развоја свих јединица у хијерархији територијалне организације, за њихово структурно прилагођавање према интересима заједница, за одрживи развој и уређење укупне територије као и приступ фондовима ЕУ који су намењени за земље потенциалне кандидате. У том погледу, овакав приступ представља начин организовања државе и управљања њеним простором, економским и социјалним развојем.

Кључне речи: Номенклатура статистичких територијалних јединица (НУТС), регион, територијална организација

Abstract: Beside on the fact that the territorial organization the state is an important assumption for its harmonious socio-economic development, through adequate organizational system of spatial units to achieves a higher level of internal coherence of the territory and the preservation of the territorial integrity, this question of Bosnia and Herzegovina, and therefore Republica of Serpska is still not pending. In order to collect regional statistical data, it is necessary to establish an appropriate nomenclature of territorial units for statistics (NUTS), harmonized with European standards. This is the basis for the formation of regions according to the NUTS system, on which will be base future regionalization of Republika of Srpska. The procedure is an effective instrument for the balanced development of all the units in the hierarchy of territorial organization of their structural adjustment to the interests of communities for sustainable development and organization of the total territory and access to EU funds which is intended for potential candidate country. In this case, this approach is a way of organizing the state and the management of its space, economic and social development.

Keywords: Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) region, the territorial organization

ИСТОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД

Номенклатура статистичких територијалних јединица – Nomenclature of Teritorial Units for Statistics (НУТС) представља основ за формирање региона према критеријуму Европске Уније. У основи, ово проучавање би било засновано на претпоставци да је дефинисање региона према НУТС систему, на којем ће се базирати будућа регионализација Републике Српске, нужна и неопходна, јер поступак представља ефикасан инструмент за уравнотежење развоја свих јединица у хијерархије територијалне организације, као и за одрживи развој и уређење укупне територије. У том погледу, овакав поступак представља начин организовања државе и управљања њеним простором, економским и социјалним развојем.

Почетком седамдесетих година, у сарадњи са другим секторима Европске Комисије, Еуростат је увео Номенклатуру статистичких просторних јединица, као кохерентан систем за поделу територије Европске Уније у циљу унапређења регионалних статистика. Све регионалне статистике се заснивају на некој врсти географске поделе територије која се посматра.

До 2003. год. НУТС класификација није имала одређен правни основ, тј. није постојала одлука која би детаљно прописала правила за прикупљање и ажурирање система, па су се та питања решавала на основу договора између земаља чланица и Еуростата. Интензиван рад на Одлуци (Council Regulation), која би класификацији НУТС дала законску снагу, почео је у пролеће 2000. године, с циљем да омогући контролу неизбежног процеса промена у административним

структурама земаља чланица на најједноставнији начин, да би се на најмању меру свео утицај тих промена на расположивост и упоредивост регионалних статистика, као и због предстојећег проширења Уније.

Европског парламента и Савета 26. маја 2003. године усвојили су уредбу о доношењу заједничке класификације статистичких територијалних јединица бр. 1059/2003. Након приступа Европској унији, статистичка класификација се службено прихвата као НУТС регионе нове земље чланице те, у складу са поменутом Уредбом, државе чланице не могу мењати постојећи класификацију следеће три године. Свака територијална јединица НУТС класификације има код и назив, па територијалне јединице на истом нивоу у једној држави не могу бити означени истим називом.

Као кохерентан систем за поделу територије, систем НУТС омогућава поређење статистичких података на регионалном нивоу (то дозвољава униформност података). Упоредне регионалне статистике имају посебан значај како у европском, тако и у нашем статистичком систему и покривају главне аспекте економског и социјалног живота као што су: демографија, економски рачуни, запосленост, незапосленост итд. Упоредивост регионалних статистика (унутрашња и спољашња) омогућава оцену степена неравномерности (неравномеран територијални развој) на националном (праћење и усклађивање развоја региона) и међународном нивоу. С циљем постављања стандарда у овој области, а у сарадњи са другим секторима Европске комисије, Еуростат је увео Номенклатуру статистичких просторних јединица (НУТС), као кохерентан систем за поделу територије. Прихватање ове номенклатуре је од великог значаја због дефинисања индикатора за различите територијалне нивое, потребних за креирање економске и социјалне политике, као и за укључивање у европске регионалне развојне програме и пројекте.

Уредба такође предвиђа стабилност класификације за најмање три године. Стабилност осигурава да подаци који се односе на исту подручну јединицу за одређени временски период буду упоредиви. То је кључно за статистику, посебно са становишта временске серије. Међутим, понекад национални интереси захтевају промену поделе региона једне земље. Када се то деси земља која је урадила промену, обавезна је да обавести Европску комисију о променама. Комисија заузврат мења класификацију у складу са НУТС Уредбом.

Садашњи НУТС класификација важи од 1. јануара 2012 до 31. децембра 2014, броји 97 региона на НУТС 1, 270 региона на НУТС 2 и 1294 региона на НУТС 3 нивоу.

Скица бр:1

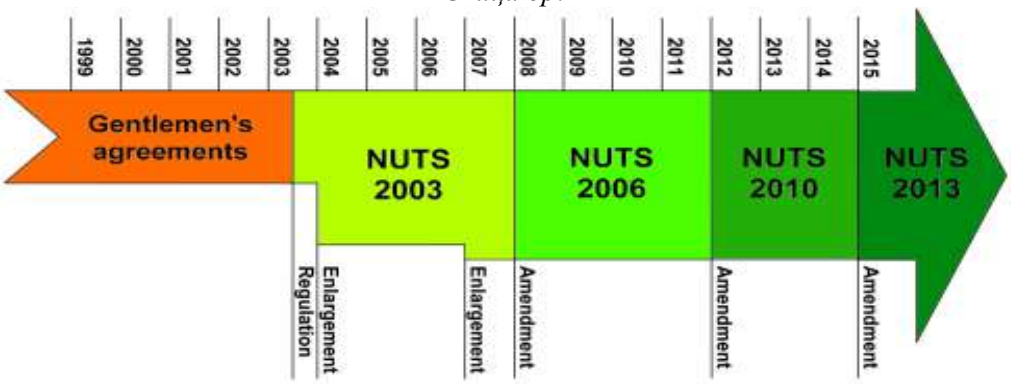

ДВА КОНЦЕПТА РЕГИОНА ЗА СТАТИСТИЧКЕ СВРХЕ

- ***Нормативни региони*** одражавају политичку вољу. Њихове границе су фиксне, посматране са аспекта локалне власти и величине становништва региона за које се сматра да одговарају оптималној економској употреби неопходних ресурса за постизање одговарајућих циљева тих региона. Историјски фактори, такође, могу бити у основи споразума за одражавање аутономије одређених административних подела.

- ***Аналитички (или функционални) региони*** су дефинисани аналитичким захтевима. Помоћу њих се врши категоризација, у складу са неким географским критеријумима као што су: хомогеност, комплементарност или поларизација регионалних привреда.

Са статистичког становишта, оба наведена типа поделе имају своје предности и недостатке. Нормативни региони обично имају упориште у административној пракси одговарајуће земље. Они су прецизно дефинисани и релативно стабилни. Представљају подручја у којима одређени нивои државе врше власт, посебно када се ради о питањима везаним за регионалну политику. Нормативни или административни региони су, према томе,опште прихваћени од стране националних статистичких система као нивоа прикупљања, обраде и дисеминације података.

Административни и историјски темељи за дефинисање региона у великој мери се разликују од земље до земље. Међународну упоредивост је тешко остварити, чак и у погледу величине територије и броја становника. Аналитички или функционални региони су корисни првенствено за економске анализе. Неке од подела (по запослености или инфраструктурним подручјима) већ постоје и користе се у неким земљама. Хармонизована правила за дефинисање ових региона омогућила би међународну упоредивост, Из практичних разлога - расположивости података и примене регионалне политике, НУТС класификација је првенствено заснована на институционалним поделама простора примењеним у земљама чланицама (нормативни критеријум).

Основни принципи НУТС класификације

Класификација НУТС заснива се на постојећој административној подели територије. Класификација даје предност поделама на регионе општег карактера, за разлику од подела по специфичним критеријумима (рударски, саобраћајни, пољопривредни, итд., при чему се нарочито води рачуна о географским, друштвено економским, историјским, културним и другим важним карактеристикама административне јединице.

Примена

НУТС служи као референтна класификација за:
- развој и хармонизацију регионалних статистика Европске Уније;
- социо-економске анализе региона;
- давање просторног оквира регионалним политикама Европске Уније.

НУТС даје могућност за неколико аналитичких нивоа и установљено је да:
- НУТС 1 служи за анализу регионалних проблема на нивоу Уније;
- НУТС 2 представља базичне регионе који се најчешће користе у земљама чланицама за примену њихових регионалних политика, и као такви су најпогоднији ниво за анализу регионалних и националних проблема;
- НУТС 3, са аспекта Уније, обухва мање територијалне јединице и употребљава се за неке специфичне анализе.

Регионална хијерархија НУТС класификације

НУТС је хијерархијска класификација са три нивоа, који се уређују Уредбом Савета Европе. Сваки од региона НУТС 1 нивоа се даље дели на регионе нивоа НУТС 2, а они на регионе на нивоу НУТС 3. Подела на три нивоа НУТС класификације, значи индентификовање територије припадајућем регионалном нивоу.

Према Уредби НУТС, У циљу утврђивања релевантног НУТС нивоа у коју треба разврстати одређену класу административних јединица у некој земљи, просечна величина треба да се креће у следећим границама, посматрано по популационој димензији

Ниво	Најмањи број становника	Највећи број становника
НУТС 1	3 000 000	7 000 000
НУТС 2	800 000	3 000 000
НУТС 3	150 000	800 000

Да би се задовољиле потребе за статистику на локалном нивоу, Еуростат је поставити систем локалних административних јединица (Local administrative units) који је компатибилне са НУТС класификацијом. На локалном нивоу, успостављена су два нивоа локалних административних јединица (ЛАУ):

• ЛАУ1 је дефинисан за већину, али не и све земље ЕУ. Овај ниво требао би да садржи јединице веће од општине.

• ЛАУ2 састоји се од општина или њихови еквиваленти.

НУТС регулатива обавезује да земље чланице ЕУ пошаље листе својих локалних административних јединица у Еуростат. На основу чека се може пратити упоредивост регионалних статистичких података на локалном нивоу.

Примена НУТС на поједину земљу чланицу

У примени НУТС класификације на сваку земљу чланицу постоји неколико фаза. Прво се анализира административна структура земље; затим се врши провера да ли се регионални подаци прикупљају и достављају корисницима на основу регионалне поделе, што се углавном и ради. Потом се анализира просечна величина (изражена бројем становника) јединица различитих постојећих административних нивоа, да би се одредила припадност тих административних нивоа у оквиру НУТС хијерархије. Постоје два могућа решења:

- Просечна величина испитиваног нивоа, мање или више, одговара неком од НУТС нивоа, па се, у том случају, та административна структура прихвата у потпуности, без промене, и функционише као НУТС регионална подела на том нивоу. Величина индивидуалне јединице у некој земљи чланици може се увелико разликовати од просечне величине за ЕУ јединица разврстаних на том НУТС нивоу.

- Ниједна административна структура нема просечну величину сличну просеку ЕУ. У том случају приступа се подели на не-административне јединице, у сарадњи са одговарајућом земљом чланицом, тако што се групишу мање административне јединице.

У оба наведена случаја одлука се доноси споразумом између Еуростата и националне статистичке институције уз консултације са главним одељењима Комисије која су корисници регионалних статистика.

На основу анализе података за различите НУТС нивое у земљама ЕУ27 може се закључити следеће:

•Просечна величина НУТС 1 нивоа у ЕУ27 је 5 081 000 становника

•Просечна величина НУТС 2 нивоа је 1 819 000 становника

•Просечна величина НУТС 3 нивоа је 378 000 становника

Постоје велике разлике између држава чланица ЕУ. Стога, максимална вредност броја становника региона који припадају НУТС 1 је забележа у Немачкој са 18 067 000 становника, а с друге стране најмања је забележена у Финској где НУТС 1 има 27 000 становника.

Максимална вредност броја становника НУТС 2 је 11 360 000 становника, који припада Француској, а најмањи регион има 21 000 становника и припада Финској.

НУТС 3 региони такође бележе велике разлике, па је највећа вредност била у Шпанији, чији регион има 5 218 000 становника, а регион НУТС 3 са најмањим бројем становника је такође у Шпанији и има 10 000 становника.

ПРИКУПЉАЊЕ РЕГИОНАЛНИХ СТАТИСТИЧКИХ ПОДАТАКА

Регионалана статистика на нивоу ЕУ прикупља, обрађује и публикује податке из 13 статистичких области, а то су: статистика пољопривреде, демографска статистика, статистика о миграцијама, економски рачуни, статистика образовања, статистике науке и технологије, статистика тржишта рада, статистике о трошковима рада, структурне пословне статистике, здравствена статистика, статистика туризма, статистика саобраћаја, друштвено - информационе статистике, статистика животне средине. Неко од статистичких податак прикупљају се за ниво НУТС2, а неке за ниво НУТС3.

Поред регионалних статистичких података, Еуростат има неке податке и за ниво локалних административних јединица (ЛАУ). Наведени подаци нису доступни јавности, али су ограничени кориснуцима унутар Европске комисије.

ЗАКЉУЧАК

Одговарајући нивои НУТС класификације обезбеђују сједињавање – агрегирање територијалних јединица. Један од основних принципа за успостављање НУТС регионализације је поштовање постојеће административне поделе. Према критеријуму укупног броја становника БиХ не задовољава услова за поделу на више територијалних јединица НУТС1, из тог разлога БиХ може да има само једну територијалну јединицу НУТС1, која би се даље делила на регионе нивоа НУТС 2, а оне на регионе нивоа НУТС 3

У циљу прикупљања регионалних статистичких података неопходно је успоставити одговарајућу неменклатуру статистичких територијалних јединица, усклађену са европским стандардима. У складу са наведеним, задатак статистичких институција у БиХ је:

- Успоставити немонклатуру статистичкиј територијалних јединица;
- Прикупљати и обрађивати податке на регионалном статистичком нивоу

У статистичком систем Републике Српске треба да се уводу европски статистички стандард (НУТС) за прикупљање, обраду и приказивање података на нивоима просторних јединица за статистичко праћење какво постоји у статистичком систему ЕУ.

Скица бр. 2

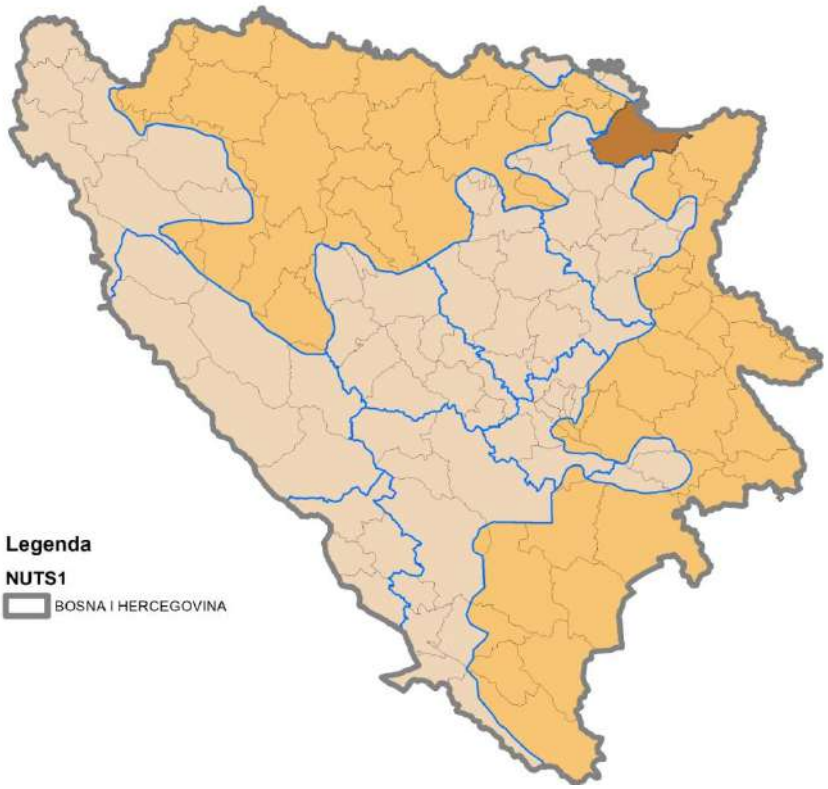

ЛИТЕРАТУРА

1. Regions in the European Union Nomenclature of territorial units for statistics NUTS 2006 /EU-27, 2007. Год.
2. Regulation (ec) no 1059/2003 of the European parliament and of the council of 26 may 2003
3. Commission regulation (EC) No 105/2007 of 1 February 2007, amending the annexes to Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS)
4. European regional and urban statistics, reference guide

SIGNIFICANCE NOMENCLATURE OF TERRITORIAL UNITS (NUTS) FOR THE STATISTICAL SYSTEM

DARA PETKOVIĆ

Republika Srpska Institute of Statistics, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Appropriate levels of the NUTS classification allow for the compounding – aggregation of territorial units. One of the main principles for the establishment of NUTS regionalisation is taking into account the existing administrative division. According to the total population criterion, BH does not meet the requirements for the division into several NUTS1 territorial units, and this is why BH may have only one NUTS1 territorial unit, which would be further divided into regions of the NUTS2 level, and these would be divided into regions of the NUTS3 level.

In order to collect regional statistical data, it is necessary to establish an appropriate nomenclature of statistical territorial units, harmonised with European standards. In accordance with this, a task of statistical institutions in BH is:

- To establish a nomenclature of statistical territorial units;
- To collect and process data on regional statistical level.

European Statistical Standard (NUTS) should be introduced in the statistical system of Republika Srpska for the collection, processing and presentation of data on levels of spatial units for statistical monitoring as applied in the statistical system of the EU.

***СЕКЦИЈА Г*:**

КАРТОГРАФИЈА, ГИС И МЕТОДИКА

КАРТОГРАФСКО МОДЕЛОВАЊЕ ГЕОПРОСТОРНИХ ДЕТЕРМИНАНТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

ДРАГИЦА ЖИВКОВИЋ[1], АЛЕКСАНДРА ПЕТРАШЕВИЋ[2]

[1]Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[2]Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бањалука, Република Српска

Извод: Република Српска представља атипичну просторну целину, лучног облика, несразмерно дуге и неправилне границе, комплексних природно - географских целина са историјским наслеђем народа који су живели на овој раскрсници култура и цивилизација. Геопростор је комплексан систем и његово представљање везано је за креирање модела реалног света. Карте и други картографски производи најочигледније представљају геопростор и промене у њему. Картографска презентација садржине карте језиком графичке комуникације је у виду карата, разноликих графикона, профила, блок дијаграма, 3Д модела. Привредни и друштвен развој Републике Српске заснива се на развоју и примени информационих и комуникационих технологија.

Кључне речи: картографско моделовање, Република Српска, информационо друштво

Abstract: The Republic of Srpska is an atypical arch-shaped spatial unit of disproportionate and irregular borderline and complex natural-geographical areas rich in the historical heritage of peoples that used to live in this cultural and civilization crossroad. Geo-space is a complex system and its representation is tightly connected with the creation of a real world model. Maps and other map products most authentically represent a geo-space and the changes that take place within it. A map presentation of the content is performed via the means of graphical communication through different graphs, profiles, block diagrams, or 3D models. The commercial and social development of the Republic of Srpska is based upon the development and application of information and communications technologies.

Key words: map modeling, the Republic of Srpska, information society

УВОД

Република Српска представља атипичну просторну целину, лучног облика, несразмерно дуге и неправилне границе, комплексних природно - географских целина са историјским наслеђем народа који су живели на овој раскрсници култура и цивилизација. Глобални геополитички положај Републике Српске у оквирима државе Босне и Херцеговине и југоисточне Европе, одређен је укупном хетерогеношћу (националном, културном, верском, етничком, цивилизацијском, економском, …) и транзитним положајем Балкана на којем се вековима преплићу интереси европских и светских сила, савремених глобалних геополитичких односа, констелација као и политичко-географских процеса. Природне одлике су веома сложене, као резултат припадности различитим природногеографским целинама. Необичан облик територије представља отежавајуће околности унутрашње комуникације и економске интеграције међусобно удаљених делова, али и њено просторно представљање.

Карте и други картографски производи најочигледније представљају геопростор и промене у њему. Карта као модел приступачнија је и разумнија од комплексног система геопростора и омогућава да човек сагледа свет, који се због величине не може директно сагледати.

КАРТОГРАФСКО МОДЕЛОВАЊЕ ГЕОПРОСТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Геопростор је комплексан систем и његово представљање везано је за креирање модела реалног света. Картографика је начин графичког приказивања просторних садржаја на карти, моћна метода упоредног истраживања и прегледа географских појава у простору и времену, у статици и динамици. Картографска презентација садржине карте језиком графичке комуникације је у виду карата, разноликих графикона, профила, блок дијаграма итд. (Живковић Д., Јовановић, Ј.,

2007). Тек после картографског моделовања садржаја карте географска компарација омогућава сагледавање закономерности у сличностима и разликама.

Карта 1. Карта хипсометријских појасева рељефа Републике Српске

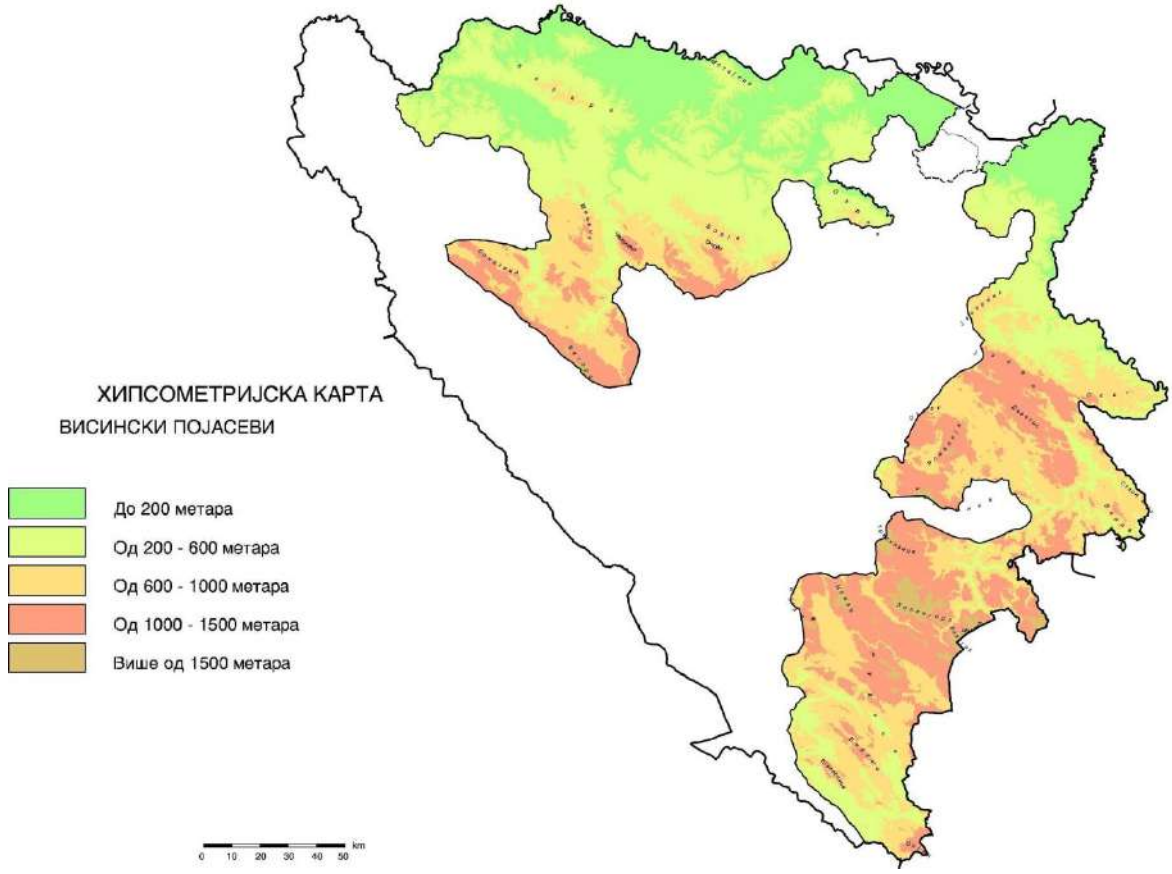

Извор: Просторни план Републике Српске до 2015. године, Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука, 2008.

Картографски метод је својствен свим просторним наукама и просторно-временске садржаје може приказати у различитим видовима. На пример:

-у виду графикона- дијаграма

Слика 1. Просечне месечне и годишње температуре ваздуха за Бањалуку и Требиње

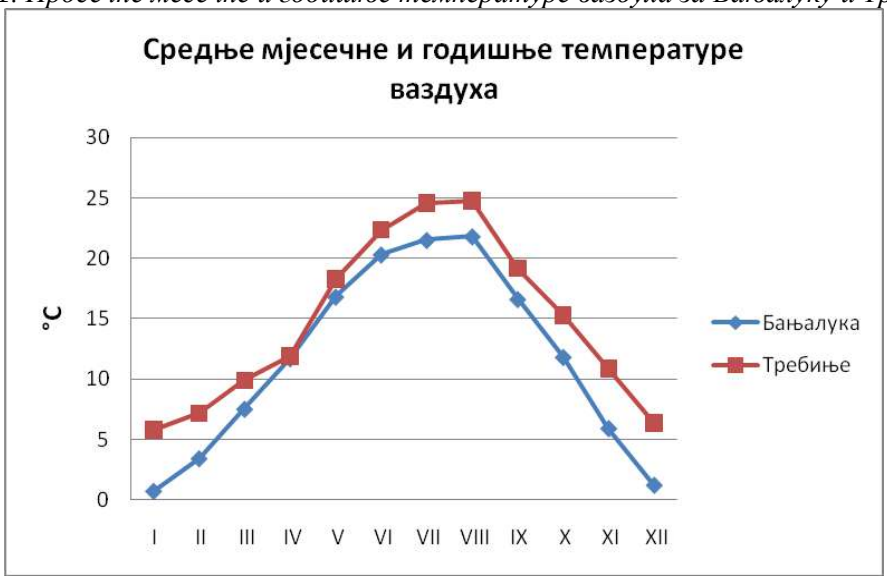

Извор: СХЗ, Метеоролошки годишњаци од 1975-1985. године

-поларног графикона

Слика 2. Просечне годишње учесталости праваца и тишина ветрова на подручју Козарске Дубице

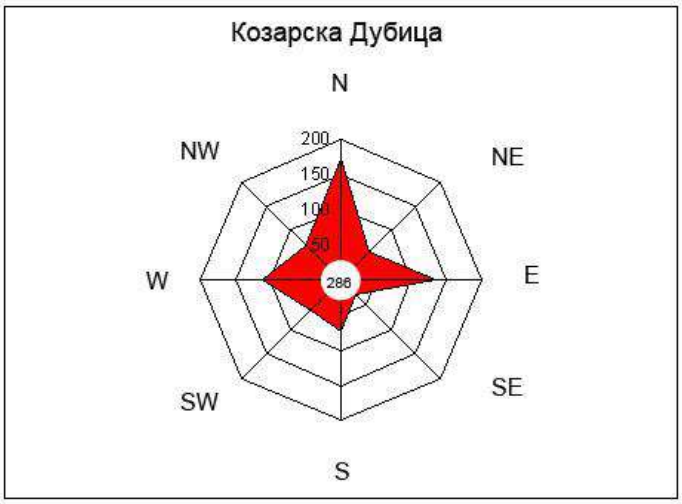

Извори: СХЗ. Метеоролошки годишњаци I, 1961-1985

У оквиру међународне сарадње влада Јапана почела је са пројектом успостављања дигиталне топографске карте за БиХ. Пројекат је реализован у периоду 2002-2005. година и обухвата:

- *израду нових аеро-фотограметријских снимака БиХ и*
- *припрему нових дигиталних топографских карата у размеру 1: 25000.*

Овим пројектом за подручје БиХ израђено је 444 листа дигиталне топографске карте, од чега 68 листова нове карте, а остало је израђено дигитализацијом постојећих листова.

Слика 3. Аеро-фото снимак Градишке из 2006. године

Извор: Инфо мап, предузеће за услуге геодезије, фотограметрије, картографије и ГИС-а, Нови Град

РЕПУБЛИКА СРПСКА КАО РАЗВИЈЕНО ИНФОРМАЦИОНО ДРУШТВО

Као што се простор не може сагледати без карте, тако се ни промене, динамика, подаци, ажурирање не може замислити без дигиталне картографије. Нове технологије изузетно се агресивно свакодневно развијају. Продирући у све области живота омогућавају да се читав свет све више повезује.

Привредни и друштвен развој Републике Српске заснива се на развоју и примени информационих и комуникационих технологија, које постају основни покретачи готово свих привредних, друштвених, политичких и других процеса, водећи инструмент међусобног повезивања. Република Српска опредељена је ка европским интеграцијама, подржавући и подстичући развој и имплементацију низа међународних и домаћих пројеката чији је циљ достизања европског стандарда, заснованог на новим информатичким системима**.** У периоду 2007-2015. година Европска унија ће посебно подржавати развој информатичког друштва. У том циљу основана је Агенција за информационо друштво Републике Српске (АИДРС), прва јавна институција ове врсте у Босни и Херцеговини и међу првима у региону (www.aidrs.org). Задужена је за праћење развоја информационог друштва и промоцију употребе информационо-комуникационе технологије.

Европска комисија је 2004. године предложила INSPIRE директиву ради успостављања правног оквира за оснивање и рад инфраструктуре за просторне информације у Европској заједници. На доступним подацима из Републике Српске урађена је верификација модела за податке подтема Административне јединице и Адресе. Имплементација и провера модела је извршена приликом реализације Геопортала инфраструктуре геопросторних података Републике Српске. Креирањем модела за ове две подтеме и његовом имплементацијом излази се у сусрет различитим корисницима. Преклапањем података из ове две подтеме са осталим подтемама, Хидрографија, Катастарске парцеле, Географски називи, Статистичке јединице итд., пружају се велике информатичке могућности. Креирањем модела за ове две подтеме Република Српска направила је велики корак у придруживању INSPIRE систему (www.gdhb.ba).

Савремене потребе за различитим анализама, симулацијама и визуелизацијама захтевају приказ геопростора у тродимензионалном и четвородимензионалном моделу. Већина геоинформација данас је представљена у 2Д моделу, јер су настали на основу дигитализације постојећих карата. Компјутерска графичка технологија 3Д слика све брже напредује. Могућност константног ажурирања просторних података доприноси експанзији тродимензионалног моделовања и често његовог прерастања у четвородимензионално. 3Д модел је од великог значаја за све врсте планирања и одлучивања, јер омогућава симулацију варијанти развоја одређеног простора или његових елемената и компонената и бирање оптималног рјешења, са становишта добити али и трошкова. У 3Д моделима се чувају подаци у структурама који представљају референтне локације у простору (x, y, z). 3Д модели се најчешће користе за приказ рељефа терена, а за само приказивања користи се неколико модела. До сада најпознатији и најпримјенљивији је приказ помоћу топографске карте**.** Топографска карта се може јавити на два начина, као приказ рељефа изохипсама, и данас нешто савременији, настао под утицајем компјутерске технике DEM (дигитални елевациони модел) и DTM (дигитални модел терена). DEM се односи на дигиталну представу непрекидних варијација рељефа у простору и као такав подразумијева податке о висинама терена на одређеним локацијама, док DTM поред података о висини терена садржи још неке податке о терену. (Бајат, Б., 2003)

Слика 4. Приказ рељефа терена (слив Дренове) помоћу изохипси (x, y, z), помоћу DEM-а и DTM-а

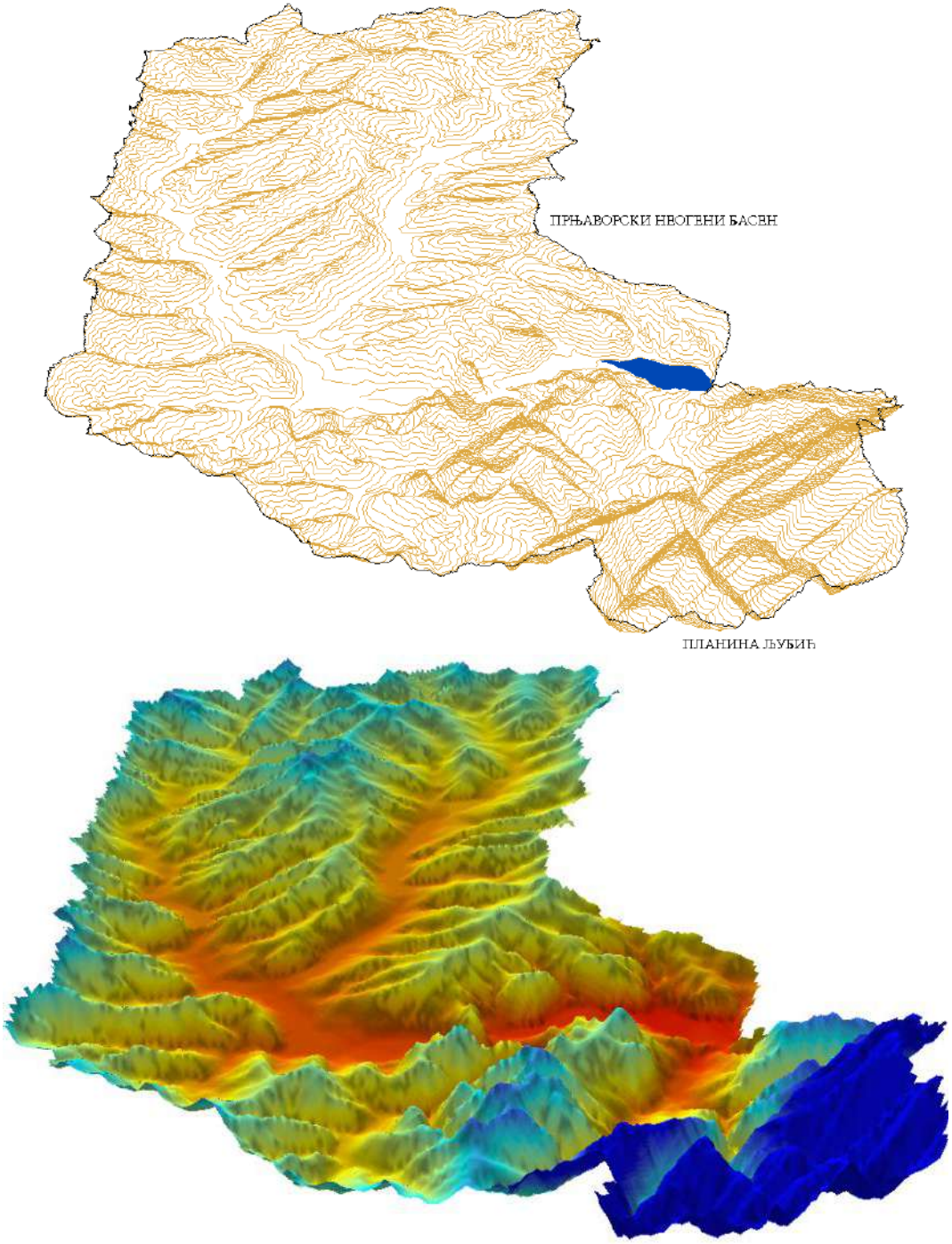

Републичка управа за геодетске и имовинско-правне послове Републике Српске, као надлежна установа за производњу, чување, размену и дистрибуцију највећег дела просторних података, носиоц је Инфраструктуре Геопросторних Података Републике Српске (ИГПРС). Циљ изградње инфраструктуре просторних података је третирање прозводње, управљања, дистрибуције и коришћења просторних података (података о геометрији елемената простора, тематском садржају и власништву), као инфраструктуру (путеве, телекомуникационе везе, итд.). ИГПРС обухвата много више од простог скупа података или базе података. ИГПРС садржи податке о простору и припадајуће атрибуте, који укључују и власничке податке, потребну документацију о подацима (метаподатке), начине за налажење, визуелизацију и процену података (каталози и Web мапирање) као одређене методе за приступ просторним подацима (www.rgurs.org).

Крајем 2002. године усвојен је Закон о земљишним књигама Републике Српске, којим се уређује вођење, одржавање и успостављање земљишних књига, упис права на непокретности итд.

Програм послова премера и успостављање катастра непокретности базиран је на искуству европских држава. По програму је предвиђена:

– изградња јединствене рачунарске комуникационе мреже са софтверском подршком информационом систему катастра непокретности Републике Српске,
– јединствена контрола и управљање процесима израде и одржавања катастра непокретности,
– организовање мултимедијалне презензације катастарских података итд.

У том циљу започети су послови дигитализације катастарских планова, чиме се постиже савремено вођење графичке евиденције о непокретностима и функционалније се манипулише графичким подацима катастарског операта. Програм послова премера предвиђа успостављање и повезивање новог геодетског референтног система са европским референтним системом, израду модела трансформације са постојећим референтним системом, као и просторних локалних референтних мрежа и реконструкцију постојећих полигоних мрежа. Следећи корак је трансформација свих врста геодетских подлога. Резултат ће бити подаци премера у европском координатном систему са много већим нивоом тачности.

Најповољнији картографски производ за израду и вођење разних врста евиденција о простору је Основна карта 1: 5000. Обзиром да подручје Републике Српске покрива 4956 листова ОК 1: 5000 планирана је израда 500 нових листова дигиталне основне карте за градска и подручја од посебног интереса. Планирано је ажурирање и дигитализација постојећих листова ОК 1: 10 000 (Бојат 2007).

Захваљујући сарадњи и помоћи Јапанске агенције за међународну сарадњу ЈИЦА (Japan International Cooperation Agency) уведен је пројекат „Успостава дигиталне топографске карте Босне и Херцеговне“. Реализација овог пројекта је планирана на основу новог аерофотограметријског снимања и коришћења постојећих аналогних топографских карата размера 1: 25000. Израда дигиталне топографске карте реализује се кроз неколико фаза. Извршено је аерофотограметријско снимање целе површине Босне и Херцеговине, лоцирање и одређивање оријентационих тачака за листове већих насељених места, скенирање аерофотоснимака, изведена аеротриангулација, скенирани и георeференцирани листови постојећих топографских карата. За насељена места, за која су рађене нове дигиталне топографске карте извршена је дигитализација, превођење елемената садржаја топографских карата и висинске представе (изохипси) у векторски облик. Векторски подаци су тополошки структуирани за ГИС, а новокартирани 3Д векторски подаци су инкорпорирани у ГИС податке (Филиповић М., Кубурић М., Радосављевић С., 2009).

Дигитални ортофото за подручје Републике Српске ради се донацијом Европске комисије. У оквиру пројекта раде се ортофото планови (ДОФ) у размери 1: 2500 и 1: 5000. Један од резултата ових радова биће дигитални модел терена (ДТМ) за подручје Републике Српске. Израђени ДОФ ће бити интегрални део Геоинформационог Система Републике Српске-ИГПРС. Подаци ће се корстити за израду карата, просторно планирање, планирање саобраћаја итд. (www.rgurs.org).

Дигитални путни атлас Републике Босне и Херцеговине садржи више од 90 000 уличних сегмената у укупној дужини од 48 000 км са детаљном уличном мрежом. Подаци су организовани у ГИС слојевима који покривају читаву област одређеног региона. Пројекција је WGS84, основни формат података је ArcGIS Geodatabase (www.digitalnemape-grajs.com).

ЗАКЉУЧАК

Геопростор најочигледније се представља картама и другим картографским производима. Данашње потребе у области просторног планирања, пројектовања и вођења разних врста евиденција о простору захтевају примену нових технологија. Оне омогућавају добијање брзих и тачних информација и могућност повезивања и укрштања разноврсних података. Простор Републике Српске, условљен многим факторима, атипичан је и комплексан. Креирање реалног модела сложеног простора Републике Српске најцелисходније је кроз различите видове картографских форми. Аналогне карте омогућавају сагледавање целине. Али дигиталне карте пружају могућност квалитативне и квантитативне организације различитих нивоа геоподатака. Развој и интеграција Републике Српске зависиће од примене ГИС алата у стручној и информатичкој подршци развојним плановима. Једна страна технолошког напретка су портали, базе података, електронски сервиси итд., а с друге стране битан је ниво образовања корисника и њихова могућност коришћења велике количине архивираних података. Зато је потребно да се и

образовање усмерава у правцу нових технологија, у складу са стандардима образовања Европске уније.

ЛИТЕРАТУРА

1. Живковић Д., Јовановић Ј.(2007): **Картографска транслација геопросторних података,** Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду, св.LV, Београд.
2. Бајат Б.(2003): **Дигитални модели терена-примарна геоморфометријска база података у ГИС-у**, Глобус бр. 28 (часопис за методолошка и дидактичка питања географије), Српско географско друштво, Београд.
3. Бојат В. (2007): **Програм радова Републичке управе за геодетске и имовинско –правне послове Републике Српске за период 2007-2016. године,** Први конгрес о катастру у БиХ, Мостар: Геодетско друштво Херцег-Босне.
4. Филиповић М., Кубурић М., Радосављевић С., (2009) **: Рад на пројекту израде листова дигиталне топографске карте размере 1: 25000 Босне и Херцеговине**, Геодетска служба, вол.38, бр.111.
5. Петрашевић А. (2009): **Картографске форме геопросторних компонената Републике Српске,** докторска дисертација, Београд.
6. www.aidrs.org
7. www.gdhb.ba
8. www.rgurs.org
9. www.digitalnemape-grajs.com.

MAP MODELLING OF THE GEO-SPATIAL DETERMINANTS OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

DRAGICA ŽIVKOVIĆ[1], ALEKSANDRA PETRAŠEVIĆ[2]

[1]Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2]Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

The geo-space is most genuinely represented via maps and other map products. Modern needs within the field of spatial planning, projecting, and keeping different registers of spatial data all demand the application of new technologies. These technologies lead towards faster and more accurate information and offer a chance to connect and interwove various data. The area of the Republic of Srpska is conditioned by many factors and it is atypical and complex. It is best to create a realistic model of a complex space via different types of map forms. The analogue maps help us view the whole but it is the digital ones that offer us an opportunity to organize various levels of geo-data both qualitatively and quantitatively. Both development and integration of the Republic of Srpska will depend on the GIS tools application onto the expert and information backup within the development plans whatsoever. On one side of the technological progress there are portals, data bases, electronic services, etc., whereas on the other side it is all about the educational degree of the user and the ability to capitalize on the vast amount of archived data. Therefore, it is crucial to direct the educational system so as to adopt new technologies in compliance with the European Union educational standards.

СТАЊЕ И ЗНАЧАЈ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ГИС-а У ЛОКАЛНИМ ОПШТИНСКИМ АДМИНИСТРАЦИЈАМА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

ДАВОРИН БАЈИЋ, АЛЕКСАНДРА ПЕТРАШЕВИЋ, ДРАГУТИН АЏИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бањалука, Република Српска

Извод: У раду су приказани резултати анкетног истраживања о нивоу имплементације географских информационих система у општинским администрацијама у Републици Српској. Поред приказа и анализе резултата у раду је наглашен и значај увођења ГИС-а у локалним управама, како кроз теоретска разматрања, тако и кроз смјернице за увођење ГИС-а у општине Републике Српске.

Кључне ријечи: ГИС, општина, локална управа, администрација, имплементација, анкета

Abstract: The paper displays the results of a questionnaire on the level of implementation of GIS into the local administration system in the Republic of Srpska. Apart from the result account and analysis, the paper also points out the significance of introducing the GIS into the local governance system, both via theoretical observations and guidelines for GIS introduction into RS municipalities.

Key words: GIS, municipality, local governance, administration, implementation, questionnaire

УВОД

Све већи број активности које су у надлежности локалних управа аутоматизује се коришћењем информационих технологија. Велики број тих активности односи се на објекте, појаве и процесе који су просторно одређени. Велики обим послова планирања и административних задатака у локалним администрацијама заснован је на просторним подацима. Скоро 80% одлука у локалним управама односи се на просторна питања (Voerkelius, U. i dr. 2006). Савремене информационе технологије у општинским администрацијама могу да, уз релативно мала улагања, пруже нове могућности у погледу инвентаризације стања, управљања и планирања у домену пружања информационих услуга, инфраструктуре, супраструктуре, природних ресурса, зонирања, земљишног катастра, комуникације са становништвом и сл. (Voerkelius, U. i dr. 2006). Ефикасност рада органа, предузећа и институција локалне управе, на данашњем нивоу технолошког развоја, може се значајно побољшати коришћењем информационих технологија. Када је ријеч о примјени информационих технологија и информационих система, који су базирани на просторно одређеним подацима (географски подаци), данас се користе географски информациони системи (ГИС). ГИС се наметнуо као веома ефикасан инструмент управљања и планирања у општинским администрацијама које се баве просторним подацима.

У развијеним државама Европе ГИС је у последњој деценији нашао значајну примјену у локалним управама, гдје се показао као јако ефикасан инструмент управљања, планирања и комуникације. У овом раду ће бити приказани резултати спроведеног истраживања који треба да осликају стање и достигнут ниво примјене ГИС-а у општинским администрацијама у Републици Српској. Поред приказа и анализе стања, акценат ће бити стављен и на значај и потребу увођења ГИС-а у службе локалних управа.

ГИС У ЛОКАЛНИМ УПРАВАМА

У савременој ери информатизације друштва примјена географских информационих система намеће се као потреба из које произилази ефикасно функционисање општинских служби, у погледу ефикаснијег процеса одлучивања, управљања ресурсима, те комуникацији са становништвом. ГИС у локалним управама служи за прикупљање, обраду, одржавање, анализу и размјену геопросторних података и сервиса везаних за урбанизам и уређење простора, грађевинско земљиште, саобраћај, комуналне услуге, природне и друге ресурсе (Стратегија развоја ГИС-а општине Пирот, 2006.). Општински ГИС пружа подршку планирању и доношењу одлука, тако што се кроз анализу

просторних и атрибутних података обезбјеђује боље управљање постојећим ресурсима у различитим областима (урбанизам, комунална инфраструктура, екологија, демографија, пољопривреда, шумарство...). Поред тога, општински ГИС омогућава брже рјешавање захтјева странака и ефикаснију комуникацију између општинске администрације, општинских предузећа и корисника њихових услуга. ГИС технологија обезбјеђује интеграцију просторних и непросторних података, као и анализе и моделовање процеса, па је стога добра платформа за интеграцију пословних процеса за већи број одјељења, активности и дисциплина локалне самоуправе (Стратегија развоја ГИС-а општине Пирот, 2006.).

Задатак развоја и имплементације ГИС-а је јако комплексан јер обједињује велику количину дислоцираних и хетерогених база просторних података, којима управља више релативно независних служби и органа, стога је веома важно приступити планском увођењу ГИС-а у локалне управе. Уколико се не имплементира плански у свим сегментима, те уколико не постоје кадрови, користи од ГИС-а ће бити веома мале. Плански и стратегијски приступ је веома важан и из разлога јер се ради о технологији чија имплементација изискује релативно висока финансијска улагања.

Захтјеви које према општинским администрацијама износе грађани, привреда и политика све су већи. Примјена ГИС-а може знатно да допринесе испуњавању тих захтјева. Како су просторне информације у локалним управама разбацане по различитим одјељењима размјена података је тешка и спора. Многи подаци који се тичу некретнина и имовине су застарјели и доступни искључиво у аналогном облику. ГИС пружа могућности лаког и брзог приступа подацима, њиховог ажурирања, анализе и дјељења свим заинтересованим корисницима.

Примарни циљ увођења ГИС-а у локалне општинске администрације треба да буде њихово ефикасније функционисање. То подразумијева ефикаснији рад општинских одјељења и ефикасније пружање услуга грађанима и правним субјектима. ГИС треба да обезбједи подршку доношењу одлука кроз анализу просторних података, што укључује и подршку планирању. Неки од ефеката који се при томе могу очекивати су (Стратегија развоја ГИС-а општине Пирот, 2006.):

-Прецизније и ефикасније планирање у различитим областима (урбанизам, комунална инфраструктура, екологија, демографија, пољопривреда, шумарство, саобраћај итд.);

-Боље управљање природним ресурсима како би се они оптимално искоришћавали;

-Ефикасније и квалитетније управљање и одржавање инфраструктуре (комуналне, саобраћајне...);

-Олакшана и транспарентна комуникација са становништвом и правним субјектима;

-Ефикаснија наплата јавних прихода;

-Олакшан процес легализације итд.

Поред аналитичко-планске примјене ГИС-а у процесу одлучивања, значајна је његова примјена и у комуникацији и односима са становништвом, привредним субјектима и потенцијалним инвеститорима. ГИС омогућава преко ВЕБ апликација директан приступ заинтересованим субјектима различитим типовима информација, од приступа катастарским изводима, до увида у ресурсе и потенцијале општине (природне, туристичке, тржишне...). Презентација потенцијала преко ВЕБ-ГИС апликација је својеврсни марктиниг општине усмјерен ка потенцијалним инвеститорима. ВЕБ-ГИС апликације омогућавају двосмјерну комуникацију са заинтересованим корисницима, нпр. у смислу пријаве грађана о кваровима на расвјети, локацијама одлагања отпада и сл.

Посебан интерес за увођење ГИС-а имају општинске службе и општинска јавна предузећа, као што су: одјељења за просторно уређење, урбанизам, стамбено-комуналне дјелатности, катастарске службе, одјељења за привреду и пољопривреду, екологију, инспекцијске послове, друштвене дјелатности, одјељења за развој и општу управу, комунална предузећа, водовод и сл. Увођењем комплетног географског информационог система сва наведена одјељења и предузећа требала би бити увезана у јединствен систем. Неефикасно је и знатно скупље увођење ГИС-а парцијално у поједине службе.

Комплетан ГИС у општинским администрацијама и припадајућим службама подразумијевао би сљедећу архитектуру:

-Централизована база просторних података;

-Сервер просторних података са имплементираним актуелним стандардима и протоколима;

-Десктоп апликације (клијенти) у свим релевантним одјељењима и службама;

-Интерактивне ВЕБ-ГИС апликације које омогућавају функције претраживања, пријаве и сл.

Овако успостављена архитектура, те инкорпорираност свих одјељења и служби у њу, омогућава брз и ефикасан приступ информацијама, те ефикасно ажурирање централизоване базе података.

Све наведене чињенице указују да се приликом увођења ГИС-а у општинске управе треба приступити плански. Наведене чињенице указују и на стратешку улогу ГИС-а у локалним управама. Због свега тога увођење ГИС-а у општинске администрације требало би да се врши на стратешком нивоу, кроз израду стратегија имплементације.

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Идентификација стања примјене ГИС технологија у локалним управама у Републици Српској извршена је анкетирањем. У припремној фази истраживања конструисан је анкетни образац са девет питања. Питања су конципирана тако да се из њих добију основни квантитативни и квалитативни показатељи стања примјене ГИС технологија у општинским службама. Поред основних информација (општина/град, датум анкетирања) анкетни образац је садржавао сљедећа питања:

1.Да ли сте упознати са могућностима и предностима коришћења географских информационих система у општинским службама?

2.Да ли су у вашој општини покренуте процедуре за увођење ГИС-а?

3.Ако је одговор на претходно питање „ДА“ навести процедуре.

4.Да ли је у вашој општини имплементиран било који сегмент ГИС-а?

5.Ако је одговор на претходно питање „ДА“ навести који сегменти ГИС-а су имплементирани (просторна база података, сервер просторних података, десктоп апликације, веб-ГИС...) и у којим општинским службама.

6.Уколико имате имплементиран неки од сегмената ГИС-а које софтверске апликације користите?

7.Уколико имате имплементиран неки од сегмената ГИС-а у којој мјери је он омогућио ефикаснији рад ваших служби (оцјена од 1 до 5).

8.Уколико немате имплементиран ГИС да ли мислите да би његово увођење омогућило ефикаснији рад ваших служби?

9.У којим општинским службама је најпотребније коришћење ГИС технологија (редослијед према нивоу приоритета)?

Након конструкције анкетног обрасца исти је службеним дописом, електронским путем, просљеђен свим општинским администрацијама у Републици Српској. Процес анкетирања трајао је у периоду између 15.01.2013 и 30.04.2013.

Анкетом су биле обухваћене све општине у Републици Српској, међутим због објективних или субјективних околности одређени број општина није одговорио на допис са анкетним обрасцом. Од укупно 62 општине у Републици Српској на анкету је одговорило њих 43 или 69,35% (*Карта 1.)*. Величина узорка од скоро 70% је сасвим репрезентативна да би се резултати анкете могли сматрати релевантним, поготово када се узме у обзир да већина општина (изузев Добоја, Фоче, Српца, Невесиња, Вишеграда и Сребренице) припада категорији малих и изразито неразвијених општина, које извјесно немају имплементиран никакав облик ГИС-а у својим службама.

Карта 1. Анкетиране општинске администрације

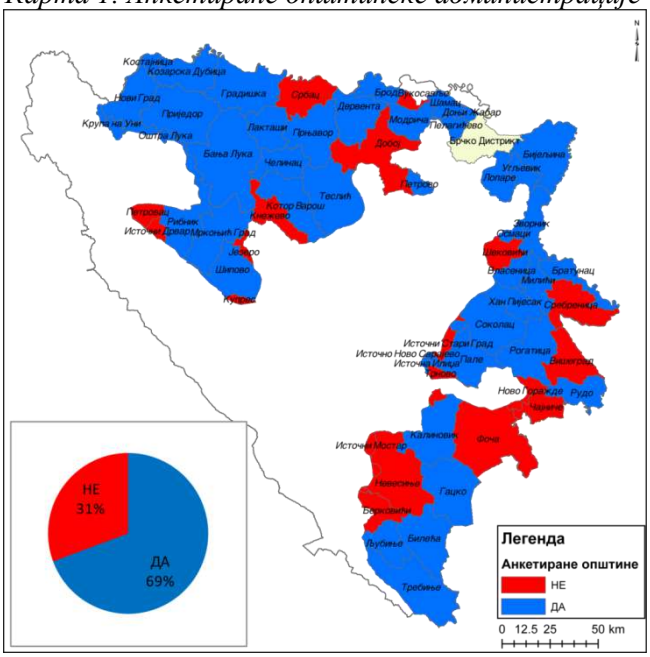

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Анализом добијених анкетних резултата дошло се до закључка да је ниво примјене ГИС-а у општинским администрацијама у Републици Српској на веома ниском нивоу. Прецизнији закључци могу се извести анализом појединачних питања из анкете.

Одговори на прво анкетно питање (*Карта 2.)* откривају ниво спознаје локалних администрација о могућностима и предностима коришћења ГИС технологија у општинским службама. Већина од 43 анкетиране општине одговорила је позитивно (79,07%). Добијени податак указује да у општинским администрацијама постоји знатан ниво свијести о неопходности увођења ГИС-а у општинску управу. Међутим, проценат од 21% негативних одговора указује да би требало спровести активности усмјерене на информисање надлежних општинских служби, код којих је идентификован негативан одговор, и презентацију о потребама увођења ГИС-а у њихове службе.

Карта 2. Статистичка и просторна дистрибуција одговора на питање: Да ли сте упознати са могућностима и предностима коришћења ГИС-а?

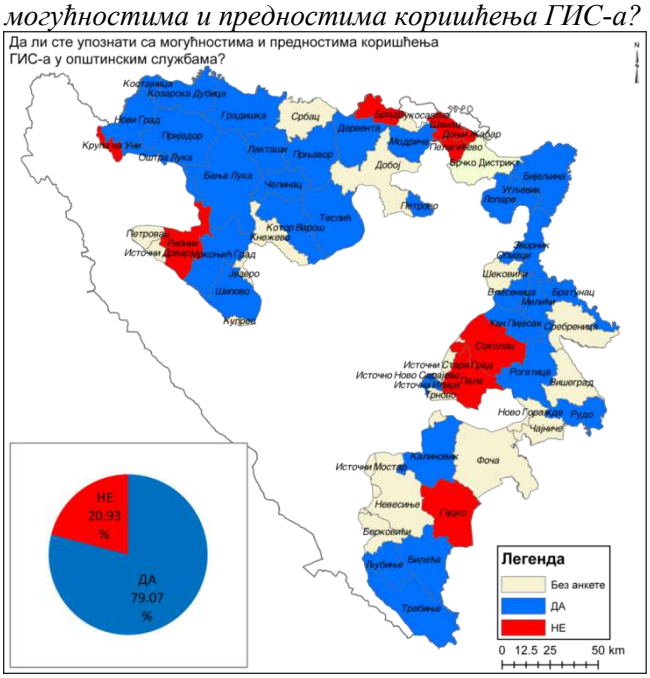

Одговори на друго питање (*Карта 3.)* указују да су у 51.16% општина покренуте неке од процедура за увођење географских информационих система у општинске администрације. Под процедурама се подразумијевају: одлуке, пројекти увођења, закони, стратегије, планови, расписани тендери, апликације за добијање средстава, набављена опрема, систематизовано радно мјесто, имплементирани неки од сегмената ГИС-а и сл. Према добијеном податку може се закључити да су у већини општина разумјели стратешку улогу ГИС-а, те су се у складу са тим и опредијелили за његово увођење. Обзиром на тренутно економско стање у општинама Републике Српске, добијени податак би се могао узети као веома задовољавајући.

Карта 3. Статистичка и просторна дистрибуција одговора на питање: Да ли су у вашој општини покренуте неке процедуре за увођење ГИС-а?

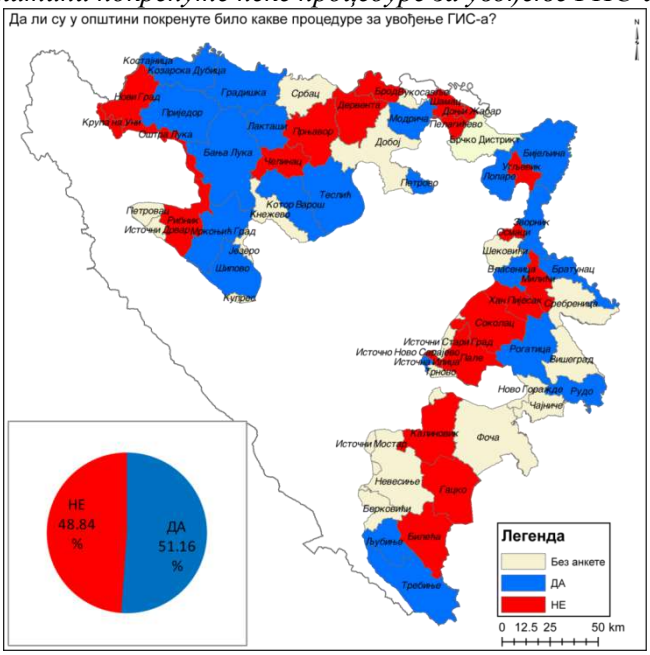

Одговори на питање: *Да ли је у вашој општини имплементиран било који сегмент ГИС-а* (*Карта 4.)* показује да је у 13 општина од укупно 22 које су покренуле процедуре за увођење ГИС-а имплементиран неки од његових сегмената, што је око 59%. Уколико се посматра релативни однос општина које су имплементирале неки од сегмената ГИС-а у односу на укупан број анкетираних општина онда се долази до удјела имплементираности од 32,56%, што се може сматрати релативно ниским нивоом имплементације.

Јаснија слика се добија када се у претходну анализу укључе одговори на треће питање (*Покренуте процедуре за увођење ГИС-а*). У 5 општина, од 9 које су покренуле одређене процедуре, ради се или о одлукама или о апликацијама за тражење средстава од трећих финансијера. Интересантан је податак да је у преостале 4 општине, које су покренуле процедуре, набављена опрема (хардвер и софтвер) за ГИС али због непостојања кадрова та се опрема не користи, није дошло до имплементације. Из одговора се може закључити да нити једна општина није урадила неки стратешки или плански документ који би био усмјерен на увођењу ГИС-а, изузев Града Приједора и општине Градишка које су у фази реализације пројекта имплементације ГИС-а.

Тринаест општина (32,56% анкетираних), које су одговориле да имају имплементиран неки од сегмената ГИС-а, имају различите нивое имплементираности, што се може констатовати из одговора на питања 5. и 6. У већини општина имлементирани су само поједини (основни) сегменти ГИС-а и то десктоп апликације. Из одговора је евидентно да ни једна општина нема имплементиран комплетан географски информациони систем, који би подразумијевао интегралну информатичку структуру са базом просторних података, сервером просторних података, интерактивне ВЕБ-ГИС апликације као корисничке сервисе становништва и др. Највећи степен развоја ГИС-а има Град Бања Лука, која има имплементиране све сегменте ГИС-а али који нису у потпуности функционално прилагођени, те Град Приједор и Општина Градишка које још увијек нису у потпуности пустиле у рад систем али које плански развијају све сегменте ГИС-а.

Карта 4. Статистичка и просторна дистрибуција одговора на питање: Да ли је у вашој општини имплементиран било који сегмент ГИС-а?

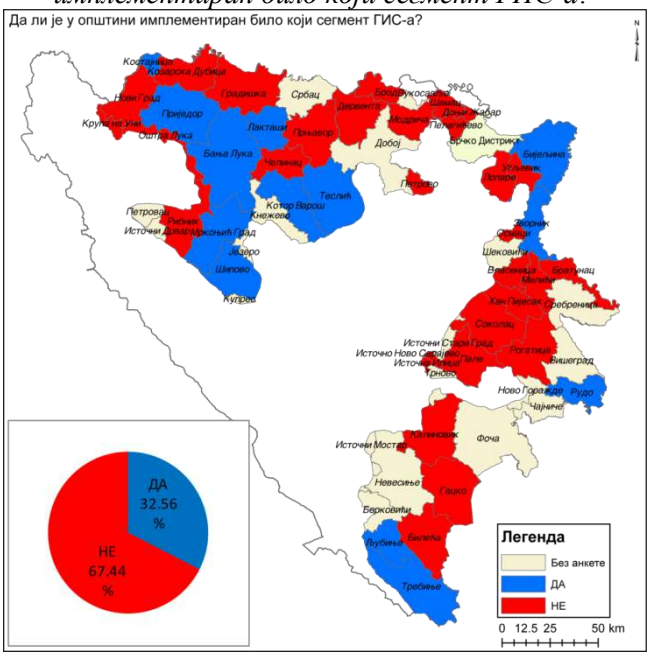

Да се ради о парцијалној имплементацији указује и податак да је у свим општинама ГИС имплементиран искључиво у одјељењима за урбанизам и просторно планирање, поред могућности и потребе за његовом имплементацијом и у осталим релевантним службама (одјељења за саобраћај, комуналне послове и сл.).

Од софтверских апликација (*питање 6.*) доминантно је коришћење десктоп продуката фирме Autodesk, као што су AutoCAD MAP 3D и његове варијанте AreaCAD, једанаест одговора. Поред наведених софтверских апликација MapINFO наводи се три пута а WinGIS један пут. Из одговора није могуће закључити да ли општине посједују нека и која серверска рјешења и апликативна рјешења база података.

У седмом питању требало је извршити оцјену (од 1 до 5) улоге ГИС-а у повећању ефикасности општинских служби. Код 13 општина које имају имплементиран неки од сегмената ГИС-а оцјене се крећу у распону од 1 до 5, са просјечном оцјеном од 3. Евидентно је да локалне управе које нису извршиле планско увођење ГИС-а, које су одређене ГИС апликације набавиле донаторским средствима, те које немају развијену кадровску структуру за његово коришћење, немају позитивне ефекте примјене ГИС-а. У ову групу општина могу се сврстати (оцјена мања од 3): Котор Варош, Мркоњић Град, Љубиње и Зворник. За остале општине/градове (оцјена 3 или већа) може се рећи да имају позитивне ефекте примјене ГИС-а, те да у одређеној мјери користе његове могућности, ту спадају: Бања Лука, Бијељина, Приједор, Рудо, Лакташи, Теслић, Шипово, Требиње, Костајница. Општа оцјена је да парцијална имплементација ГИС-а, те непостојање кадрова знатно лимитирају коришћење потенцијала ГИС-а.

Општине које немају имплементиран ГИС одговорима на осмо питање су се изјасниле (100%) да би им имплементација ГИС-а помогла у ефикаснијем раду.

Последње питање се односило на мишљење у којим општинским службама је најпотребније коришћење ГИС технологија. Поред одјељења за просторно планирање, урбанизам и стамбено-комуналне послове, која су све општине навеле као приоритетна, остали одговори распоређени су на одјељења за привреду и финансије (26 одговора), инспекцијске послове (8 одговора) и друштвене дјелатности (3 одговра).

ДИСКУСИЈА

Примјена ГИС-а у локалним управама, кроз европску праксу, показала се као веома ефикасна, што се манифестује кроз ефикасније планирање, процес одлучивања, пружање услуга становништву и правним субјектима, те ефикаснијој промоцији потенцијала локалне заједнице.

Општи ниво примјене ГИС технологија у локалним управама у Републици Српској је на веома ниском нивоу. Кроз анкетно истраживање уочено је да постоји веома висок ниво свијести о потребама и предностима коришћења ГИС-а, али објективне околности утичу на веома низак ниво коришћења тих технологија у општинским администрацијама. Од објективних околности, које лимитирају ниво примјене ГИС-а, могу се навести двије најважније: лоша економска ситуација и недостатак обучених кадрова. Наиме, „хронична беспарица“ на нивоу локалних заједница знатно лимитирају процес увођења ГИС-а у управе. Увођење ГИС технологија је релативно скупо. Поред информатичке инфраструктуре, на цијену коштања ГИС-а знатно утиче веома висока цијена дигиталних мапа (било да се купују или креирају), као основног типа података. Обзиром да су ГИС технологије на нашим просторима релативно нове, примјетно је интезивније занимање за њих у последњих пар година, знатан лимитирајући фактор њихове интензивније примјене је недостатак кадрова. У том смислу долази до одређених помака, на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањој Луци, као матичном за област ГИС-а, на Студијским програмима за Географију и Просторно планирање образују се кадрови оспособљени за коришћење савремених ГИС технологија, што представља базу будућег развоја и примјене ГИС-а у Републици Српској.

Поред ниског нивоа коришћења ГИС технологија, на основу анкетних резултата може се закључити да процесу увођења ГИС-а у општинске администрације не претходи израда стратешких докумената за његово увођење. Да би један географски информациони систем био потпуно функционалан и да би се могли у потпуности искористити његови потенцијали неопходно је детаљно испланирати процес његовог увођења. Планирање увођења ГИС-а у локалне управе требало би да обухвати све аспекте, као што су: сагледавање потреба општинских служби, идентификовање оних служби гдје би ГИС био од користи, сагледавање постојеће информатичке инфраструктуре, захтјеви становништва и привредних субјеката за услугама које ГИС може да обезбједи, идентификација постојећих картографских подлога, могућности њихове дигитализације, идентификовање потребних података (мапа-слојева), пројектовање оптималне ГИС архитектуре прилагођене потребама сваке општине посебно и сл. На основу резултата примјетно је да у већини анкетираних општина није се плански приступило увођењу ГИС-а. Углавном је вршена набавка опреме, кроз различите програме подршке, без претходног сагледавања потреба и начина коришћења. То је резултирало да се набављени системи не користе уопште или се не користе на начин да се искористе све његове предности.

Сљедећи битан закључак који се може извести из анкетног истраживања је да се имплементација ГИС-а у општинске службе врши на парцијалан начин. Парцијалан начин у погледу имплементације само појединих сегмената ГИС-а (углавном набавка десктоп апликација), те у погледу имплементације само у ограниченом броју општинских служби. Парцијално имплементиран ГИС, у оба случаја, не може да одговори савременим потребама општина и захтјевима становништва и привредних субјеката. Може се рећи да парцијално имплементиран ГИС представља нерационално трошење средстава, јер изискује знатна улагања а ефекти су минимални. Наведена чињеница је још један показатељ потребе за стратешким планирањем увођења ГИС-а.

Комплетан географски информациони систем у локалним управама подразумијева успоставу архитектуре која ће омогућити увезивање свих релевантних одјељења и јавних предузећа у јединствен систем, са централизованом базом просторних података и сервером за дјељење тих података, десктоп клијентима у свим релевантним службама, омогућен приступ становништву и привредним субјектима свим релевантим информацијама преко ВЕБ-ГИС апликација. Обзиром на различите потребе и ресурсе свака општина има посебне захтјеве за ГИС архитектуром. У том смислу сваку општину треба посебно посматрати, те успоставити архитектуру која њој одговара.

Комерцијализација ГИС технологија данас је на високом нивоу. Као што је већ више пута наглашено, ради се о релативно скупим технологијама, поготово ако се купују комерцијалне апликације. Поред комерцијалних апликација постоје opensource ГИС рјешења која својом функционалношћу и прилагођавањем могу у потпуности у функционалном смислу конкурисати њиховим комерцијалним панданима. За разлику од свјетске праксе на нашим просторима коришћење слободних рјешења је на изузетно ниском ниво. Један од разлога за то је недовољна упознатост јавности. Коришћење слободних рјешења уз програмерску подршку и прилагођавање тих рјешења посебним потребама може у великој мјери да појефтини процес увођења ГИС-а, што би у тренутној економској ситуацији могло омогућити знатно већи степен имплементације ГИС-а у општинским администрацијама у Републици Српској.

Природно-математички факултет посједује све ресурсе (кадровске и инфраструктурне) којима може да одговори на савремене захтјеве увођења ГИС-а у локалне управе, засноване на слободним рјешењима и властитим програмерским ресурсима. У том смислу могао би допринијети знатнијем увођењу, популаризацији и коришћењу ГИС технологија у Републици Српској, између осталог и у локалним општинским управама.

ЛИТЕРАТУРА

1. U. Voerkelius, J. Glavina, C. Specht-Mohl, M. Schilcher: **ГИС приручник за локалне самоуправе у Србији**, Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, SKGO, 2006.
2. М. Богдановић, А. Станимировић, Л. Стоименов: **ВЕБ-ГИС портал за интегрисани приступ информацијама у локалној самоуправи**, Телекомуникациони форум – ТЕЛФОР, бр. 16, Београд, 2008. Стр. 838-841
3. C. Fosu, G. Ashiagbor: **GIS Application for Loacal Governement Revenue Mobilization**, Proceedings of Global Geospatial Conference, Quebec, 2012
4. S. Subash, A. Padaki: **Enterprise GIS for Municipalities**, Map India Conference, 2003
5. С. Ђуровић, П. Живић, Ђ. Вуковић: **ВЕБ апликација за катастар непокретности применом СОА архитектуре и ГИС технологиј**е, „Геодетска служба“, бр. 112
6. E. Hicken: **Application of GIS at Local Government level**, GIS Technical, PositionIT, 2010
7. **Стратегија развоја ГИС-а општине Пирот**, MapSoft, Пирот, 2006

THE POSITION AND RELEVANCE OF THE GIS IMPLEMENTATION INTO THE LOCAL ADMINISTRATION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

DAVORIN BAJIĆ, ALEKSANDRA PETRAŠEVIĆ, DRAGUTIN ADŽIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

The general level of GIS technology application into the local governance system in the Republic of Srpska is extremely poor. Our questionnaire indicated low awareness of the necessity and advantages of using GIS. Furthermore, the objective circumstances largely affect poor usage of GIS technology in municipal administration system. Thus, the GIS implementation in local services is rather partial. There is only partial implementation of some parts of GIS (mostly only the purchase of desktop applications) and the application itself narrows down to only few municipalities. The GIS introduction into municipalities is not strategically-based. The crucial issues that obstruct efficient usage are that only parts of GIS are really implemented and that there is a severe shortage of staff.

АРИСТОТЕЛ У КРАЈИНИ. ПОЈАМ КРАЈА У АРИСТОТЕЛОВОЈ ФИЛОЗОФИЈИ ПРОСТОРА

МЛАЂЕН ТРИФУНОВИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Појам *крај* упркос свом дубоком утемељењу, како у нашем колоквијалном тако и научном промишљању феномена просторности, није адекватно анализиран нити вредновано сходно своме семантичком и онтолошком богатству. Дефинисан често таутолошки позивајући се на друге, исто тако недовољно разјашњене просторне појмове као што су *завичај, мјесто, предио...* појам *крај* остаје на периферији српске географске науке, често означен као "ненаучан" и архаичан појам. Помоћу Аристотелове концепције топоса, изложене превасходно у његовој Физици, овај рад ће се фокусирати на образложење онтолошког значења појма *краја*. У раду ће бити показана кључна повезаност појма *крај* са темељним појмом Ариститотелове концепције топоса - појмом *пераса*, указујући истовремено на њихово мјесто у античкој географији и филозофији простора. С друге стране, појам *крај* биће доведен у везу са савременим концептом *миљеа* у дјелу познатог француског географа Аугустина Берка, те ће бити указано на контроверзе такве интерпретације.

Кључне ријечи: Крај, Аристотел, физика, топос, перас, античка филозофија простора, Аугустин Берк

Abstract: The term *kraj* despite its deep foundation, both in our colloquial and scientific consideration of the phenomenon of space, is not adequately analyzed or evaluated according to their semantic and ontological richness. Defined for often tautological reference to other, equally unclear spatial concepts such as homeland, place, district ... term *kraj* remains on the periphery of Serbian geographical science, often labeled as" unscientific" and archaic. Using Aristotle's concept of topos, expressed primarily in his Physics, this paper will focus on the justification of the ontological meaning of term *kraj*. The paper will be presented the key ontological connections of the term *kraj* with the fundamental Aristitotle's conception of topos through the term *peras*, indicating both their place in ancient geography and philosophy of space. On the other hand, the term *kraj* will be brought into connection with the modern concept of milieu in the work of the famous French geographer Augustin Berque, and will be pointed to the controversy of such an interpretation.

Key words: *kraj*, Aristotle, Physiks, Topos, Пeras, ancient philosophy of space, Augustin Berque

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Географија, међу свим осталим наукама, има повлаштено мјесто приликом проучавања филозофских концепција просторности а нарочито оних античких. Та својеврсна херменеутичка повластица географије проистиче, не толико из њеног некаквог развијеног теоријског и методолошког "апарата", колико из саме природе њеног изворишта. То је извориште наизглед толико једноставно да га је, заправо, сасвим лако заборавити. Анахронија и неапликативност које се данас често подмећу географији, ипак, у себи чувају сјећање на једноставност изворности географије која се појавила питајући једно – релацију мјеста и "тијела"! Географији се није десило, као математичко-физикалним наукама да забораве разлику између двије, на први поглед индентичне категорије, између *Гдје* (πού) и *Мјеста* (τόπος). Географско око још увијек није у потпуности захватила мрена савремених интерпретација просторности које занемарују моћ мјеста и завичајности. За Грке, а нарочито Аристотела, Физис/Природа показује се тек на основу кретања, односно примјене – кинезиса. О Физису се не да непосредно закључивати, о физису се може размишљати тек кроз индукцију, односно *епагоге*. Зато је индукција, према Аристотелу, темељ свег знања у домену природних бића/*физеи онта*. Управо је то и основно методолошко упутство истраживања које даје Аристотел:

Истраживању је природан пут напредовања од ствари које су *нама* спознатљивије и јасније ка онима које су по природи јасније и спознатљивије. (Физика, 184 а 17)

Из овог упутства видљива је и наведена разлика између τόπος и πού. *Гдје* је категорија, односно својство бића која су покренута, дакле која спадају у домен проучавања Физике, која је непосредно уочљива – сваки предмет, односно биће јесте негдје. За Аристотела је то, наравно,

аподиктично и неупито, па се у Физици уопште и не поставља као проблем. Оно што Аристотел настоји истражити и шта се античким мислиоцима отворило као изузетно тежак проблем јесте управо питање о *разлогу* зашто одређена бића заузимају одређене позиције а не неке друге. Другим ријечима, иза *Гдје* скрива се а тиме и истовремено незаустављиво намеће питање о Топосу, тј. односу бића и Мјеста! Изворно географско, заправо геофилозофско, показује се управо као питање око којег се ткала историја (не само географије) као питање о Топосу односо о *Гдје-ству* ентитета. У овом раду кроз анализу Аристотеловог појма *крај* покушаћемо дати једну скицу могућег одговора на то питање.

АПОРИЈЕ МЈЕСТА

У класичној географији концепт локације служио је
за описивање односа, квантитета и процеса!
*Локација је представљала оно филозофско "**Гдје**" (Гдјество) ствари!*
Лукерман Ф.

На трагу Лукерманових[1] истраживања генезе и развоја значења појма Топоса у класичној географији могуће је уочити два различита периода – период до и од IV вијека п.н.е. Ова подјела није утемељена толико на некаквој промјени у терминологији, која остаје углавном иста. Лукерман сматра да се од IV вијека п.н.е. појављује један *нови приступ* у развоју географског наратива. Појављује се покушај *синтезе* и изналажења једне врсте *логичког оквира* географском дискурсу. Наведену новину у даљем развоју поимања феномена просторности не треба, наравно, схватити као некакав радикални раскид са претходном, рекли бисмо, књижевно-поетском, традицијом његовог промишљања. На дјелу је више један нови степеник на том путу који, тек и само зато што је ослоњен на претходни, може критички погледати на пут иза себе. Тај критички осврт, заправо, представља једно настојање да се дâ логички оквир мишљења просторности као такве. Нови почетак оваквог, логичког дакле, утемељења нарочито је видљив пажњи коју мислиоци тога времена придају поблему просторности у својим анализама. Ту се првенствено мисли на Платона и Теофраста а нарочито на Аристотела, чији је концепт Топоса централни појам промишљања просторности у Антици. Могло би се рећи да је Аристотелова расправа о проблему Топоса, у ствари, усмјерила је цијелокупни западни начин промишљања о простору. У књизи *IV* својих *Предавања/слушања из Физике*, како гласи изворни назив *Физике*, Аристотел дефинише Топос као *περιέχοντος πέρας ἀκίνητον πρώτών*, односно као *прву непокретну границу онога које садржава*. (212а 20) Одређење Топоса за Аристотела се чини нешто *крупно* и *тешко*, нешто што притиска и притјешњује – χαλέπον. Исти израз употребљава и Платон у *Тимају* карактеришући своје "рвање" с (појмовним) одређењем *треће врсте*, односно *хоре*. Зашто је уопште Топос такав да га је тешко разумјети? Зашто нам представља такву тешкоћу покушај његовог одређења? Због чега долазимо у апорију кад је потребно положити рачун о мјесту и "простору"? Каква је то моћ мјеста о којој Аристотел говори (Физика, 208 б8) и зашто је "зачудна можност мјеста и прва од свих осталих"? (208 б34)

За исправно објашњење ове дефиниције, односно за увиђање изворне Аристотелове накане потребно је обратити и другим његовим дјелима се а посебно његовој Метафизици. Овај "заокрет" од *Физике* ка *Метафизици* нужан јер проистиче из самог проблема који се поставио пред нама, однонсо из саме дефиниције Топоса. Пошто је Мјесто дефинисао као *прву непокретну границу онога које садржава*, оно не може бити разложно интерпретирано без адекватног објашњења значења њених темељених појмова.

Пред нас се, као попут неког лавиринта, постављају нови појмови – *првине*, *границе/краја* и *садржавања*. Излаз из лавиринта тражи или стрпљење или пак насиље. Веома ријетко нас изван лавиринта може одвести срећа или неки случај. Међутим код Аристотела је ..."исправно рећи како је случај нешто протуразложно" (Физика,197а18) па нам остаје да се обратимо насиљу или стрпљивом промишљању. Насиље и стрпљење већ дуго воде битку око тумачења синтагме *прва граница* (*πέρας πρώτών*), тог класичног "мјеста" контроверзи и попришта дијаметрално супротних тумачења Аристотелове Физике. Примјер односа ријеке и брода којим Аристотел покушава

[1] Lukermann, F. (1961): The Concept of Location in Classical Geography. Association of American Geographers.

аналогизовати однос Топоса и тијела, парадигматичан је у том погледу. *Ријека је* Топос *брода,* каже Аристотел. Ријека је, дакле и прва граница броду, те га још и *садржава*. На који је начин ријека *прва граница*? Баш као што је то случај и са претходном, заправо темељном, апоријом везаном за Топос (парадокс мировања садржавајућег и кретња садржаног) и у овом случају мишљење запада у исте странпутице и пути се у насиље над изворном интенцијом филозофа. Извор тог насиља могли бисмо потражити у ономе што Башлар назива *канцеризацијом језичког ткива савремене филозофије*. (Башлар,197.) Вођен само логиком "онога што је најближе људима" и застао на пола Аристотеловог у-путства, могући одговор на постављени проблем интерпретације синтагме *πέρας πρώτων*, готово по правилу, изједначава појам првине са појмом "просторне" близине! Нововјековно мишљење, извитоперено опсесијом територијалности, нема слуха за ехо другачијих значења појмова границе и првине. Тако се према Росу[2], Аристотелова дефиниција Мјеста односи на "најближу непокренту границу садржаваоца (контејнера), прву на коју ћемо наићи уколико се удаљавамо од (садржаване) ствари." Такође, студија Б. Морисона[3] *О локацији: Аристотелов концепт мјеста* болује од истог типа учитавања Њутновог начина бављења проблемом "простора" а који уопште не слиједи основне поставке Аристотеловог схватања Природе.

Топос је тако редукован на идеју једне врсте посуде која тек садржава "у себи", односно *запрема, спрема* ствари које се у њој налазе тек тако. Ствари се у њој налазе само "просторно", а између њих не постоји никакав други однос доли пуке позиције која остаје на равни неке врсте емпиријске констатације која се тражи од особе која се налази на контроли вида. На захтијев офтамолога да наброји ствари које види у просторији пацијент ће рећи да види ормар, сто и фотељу с тим да је зиду (као непокретној граници) најближи сто. Такво размишљање о проблему прве границе достиже само до закључка да је ријечна обала Топос брода, јер је **а**) непокретна[4] и **б**)просторно/локационо најближа самом броду! Међутим, очигледно је да ријечна обала не може бити Топос и поред своје наведене *првотне близине* брода! У Битку и Времену, Хајдегер, говорећи о егзистенцијалној просторности битка-у- свијету (118-125.) каже:

Објективни размаци постојећих ствари не поклапају се са удаљеношћу и близином унутарсвјетски Приручнога. Они могу бити егзактно знани, па ипак то знање остаје слијепо.. Тобож 'најближе' нипошто није оно што има најмањи размак од нас." (120-121)

Сљепоћа таквог знања, проистекла из "априорне оријентације на 'природу' и и 'објективно' мјерене размаке између ствари" (Хајдегер,121.) забашуриће изворно мишљено значење појма *протон* у домен премјеравања апстрахованих величина. Прва граница, као она која је 'просторно' најближа, резултат је дакла геометризације тзв. простора (и) мишљења.Аристотелов концепт мјеста мора се посматрати као дио његовог учења о кретању и бивству и на основу тога тумачити. Није довољно а нити правилно узети један дио његове дефиниције Топоса – појам прве границе а потом на основу његовог савременог физикално математичког значења развити локациону теорију. Значење појмова првине и остварености потребно је посматрати из контекста Аристотелове концепције бивста и кретања, односно потребно је промишљање мјеста увијек доводити у контекст питања у *каквом су односу Мјесто и бивство предмета који је у том мјесту*. Једино пратећи овај траг можемо доћи до појма *краја* као једног од темељних појмова Аристотелове филозофије простора. На тај начин биће могуће избјећи наведене апорије, укључујући и Зенонове парадоксе и дати релевантно тумачење које би се уклопило у Аристотелову географску мисао и концепцију Природе. У циљу подузимања неопходног отклона од геометризације темељних појмова неопходна нам је једна врста *споре онтологије,* за коју пледира Башлар. Умјесто да одмах закључимо да *прва граница* може бити само ријечна обала или пак површина воде и тако саму ствар доведемо до неразријешиве тешкоће за коју ћемо оптужити недосљедност самог Аристотеловог мишљења, нужно је да се окренемо његовом размишљању односа оствареност – могућност.

[2] "The place of a thing is the nearest unmoved boundary of a container, the first you would come to in working outwards from the thing." (Ross, 576.)

[3] When Aristotle talks of *the* body which surrounds *x*, he does not mean that we must pick some simple body in the immediate surroundings of *x*; rather, I suggest, he refers to the maximal surrounder of *x* (Morison, *On Location,* 138-139.)

[4] Непокретност ријечне обале, заправо, је привидна. Ерозиона динамика непрестано преображава и помјера обалу, било да се ради о облаској линији или самом кориту ријеке. Наравно, ово *кретање* није метакинетикон ријеке, већ метафоретоса.

КРАЈ КАО ЕНЕРГИЈА

Очигледно је да Аристотелов појам границе никако не може имати некакав геометријски смисао одређене површине или пак линије која ограничава неко тијело и тиме постаје и његово мјесто. Његово схватање границе ,дакле, мора имати неки други смисао. Грчки термин за границу јесте, како смо већ рекли, *πέρας* који код Аристотела има строго онтолошко значење. Оно бива доступно тек из разумијевња појма кретања, нарочито због тога што се Мјесто и дефинише као *непокретно* – акинетон! За Аристотела појам кретања је вишезначан а локомоција је тек пролегомена у дубља истраживања проблема Топоса. Аристотел дефинише кретање као:

Оствареност онога што бива могућношћу,као такво. (Физика, 201а 10)

(ἡ τοῦ δυνάμει ὄντος ἐντελέχεια, ᾗ τοιοῦτον, κίνησίς ἐστιν)

Грчко *κϊνέο*[5] означава догађај промјене. Онај догађај којим се предругојачује нешто што је стално, или што јесте на одређени начин. Када нешто постаје друго од себе самог, баш као што се израз *κϊνέο* употребљава и за оно кратко, полувидљиво климање главом које сигнализира притајени гњев, послије којег човјек већ постаје неко други, одлази у неко другачије "душевно" стање. Топос је, дакле, *непокретна посуда*[6] – ἀγγεῖον ἀμετακί. Израз ἀμετακί управо означава модус мировања садржавајућег иако се садржавано премјешта. Мада смо вино (и врч) помјерили на сто, оно садржавајуће остаје да мирује у онтолошком смислу. Врч је, да би био Топос, нужно непокретан иако се креће - преноси. Постојање ова два "модуса" промјене, односно кретања, те њихова паралелна саприсутност у свијету , истовремено је и узрок могућности перцепције и казивања јер да је свака *μεταφορηο* истовремено и *μετακϊνέο* налазили бисмо се у стању непрекидног предругојачавања и онтолошког растакања. У алогосном стању схизофреног хаоса.

Премјештајући расправу на конкретну ситуацију, брусећи замисао на "животу", он даје примјер са ријеком и бродом који додатно објашњава концепт Топоса као *αμετακϊνέτον-α*. И ријека и брод су покретни, али је ријека ипак Топос брода? На који је начин ријека Топос? Аристотел даје јасно објашњење – "стога је више цијела ријека Мјесто, јер је као цјелина непокретна" (Физ. 212а19). На који је начин ријека непокретна? На начин *цјелине*, јасан је Аристотел. Брод се креће ријеком која се и сама креће, али њихови модуси кретања нису исти. Брод се креће, ријека се не креће. Брод је у модусу μεταφορητός, а ријека је ἀμετακί.[7]

Дакле, перас је непокретан у онтолошком смислу а не у локомоционом! Онтолошку непокретност античка филозофија описује још једним релевантим појмом а то је појам *краја*! Појам *краја* се не смије интерпретирати са хоризонта прожетог псеудоегзистенцијалним геометријским импликацијама које "вуку" на нестанак и непостојање. *Крај*, прије свега, овдје означава достигнуто стање којим нешто наставља да бива као такво, *имајући* то стање достигнућа *у самом себи*!

Прва непокретна граница тако представља стање "краја" одређеног тијела! Топос се стога показује управо као *крај* и то не у смислу некаквог завршетка или нестајања. Као што смо видјели у горњој дефиницији кретање јесте о-ствареност неке могућности *као* такве. Појмови којима Аристотел оперише приликом дефинисања кретања јесу *можност* и *ентелехеја*. Кретање је ентелехеја можности као такве! У једном преводу "превода" ових темељних појмова дефиниција кретања узима сљедећи облик и значење – *имати/држати свој крај у самом себи* ***(ἐν τέλει ἔχειν)*** *могућности као могућности!* Кретање се, дакле, појављује када нека могућност *држи свој крај (телос) у самој себи*. Израз *држати крај у самом себи* суштински означава стање довршетка, достигнућа неке дјелатности која наставља да бива као достигнута. Ентелехеја могућности значи достигнуто стање *бивања* неке могућности , његову дјелотворност! Аристотел дефинише енергеју на сљедећи начин:

'Делотворност' значи да ствар постоји (ὑπάρχειν) али не тако да кажемо да је она могућа...Не назива се све у истом смислу делотворним већ само по аналогији. Наиме, нешто је /делотворно/ као кретање у односу на могућност, а друго као бивство у односу на неку твар. (Мет. 1048а30 – 1048б5-10)

[5] Сенц, стр. 515.

[6] "И управо као што је посуда преносиво мјесто тако је и мјесто непокрена посуда" (Физ, 212а15)
(ἔστι δ' ὥσπερ τὸ ἀγγεῖον τόπος μεταφορητός, οὕτως καὶ ὁ τόπος ἀγγεῖον ἀμετακί νητον).

[7] Посматрајући с друге стране ову релацију и сам брод је непокретан у односу на нпр. морнаре чији је брод Топос.

У овом одређењу потребно је обратити пажњу на двије ствари. У првом дијелу Аристотел дјелотворност неке ствари означава изразом ὑπάρχειν, што је преведено као *постојање*. Међутим, значење ипархеина употребљено у горе наведеном одређењу дјелотворности не смјера само на разлику између могућности и нечега што по-стоји, што је дакле доведено у изглед, ословљено као неко нешто. Ипархеин[8], првенствено означава стање већ ту бити, бити умјештен, стање које нешто има у неком *мјесту*. Овај израз такође значи, бити ослобођен/отворен за (поновни) почетак. Дјелотворност одређене "ствари" јесте тако, за разлику од могућности, њена умјештеност која јој ствара услове за властиту дјелотворност. Па шта би онда могла бити дјелотворност?

ἐνέργεια значи "имање-себе-у-делу-и-у-крају које је иза себе оставило свако"још не подесности за...., или боље, које је пре то, *заједно с тим*, управо увело у испуњење до-крајченог изгледа. (Хајдегер,2003 – стр.256.)

Дјелотворност, опет, јесте тек само као *умјештена*. Овај однос јесте оно што Аристотел настоји показати својом дефиницијом Топоса. Једино Топос *као крај* јесте оно што може омогућавати дјеловање-бивствовање садржавајућем тијелу. Другим ријечима *крај* је тај без којег нема ступања у дјелотворност онога што се налази унутар неког *крај*а. Управо ово јесте онај однос који географија настоји да очува, без обзира у којем облику се тај однос интерпретира. Није могуће разумјети било који објект без реферисања на његов *Крај*, односно на оно што му, окружујући га, даје могућност достизања властите дјелотворности. Исто тако сам *крај*, чега је Аристотел итекако свјестан, потребно је разумијевати само као дјелотворну цјелини а не као скуп појединачних дијелова. Када каже да је *само цијела ријека* Топос, Аристотел управо мисли на то. Античка филозофија увијек је давала предност цјелини над дијеловима. Цјелина је имала онтолошки виши статус управо зато јер је дјелотоврност цјелине превазилазила саме дијелове и то не само у смислу њеним морфолошких или материјалних структура него цјелине њених ефеката. Тако схваћен појам *крај*а постаје много "шири" и нухватљивији појам. *Крај* превазилази своју локацију, односно "физикалне" границе али исто тако и своју морфологију. У својој књизи "Place – a short introduction[9]" (*Мјесто - кратки увод)* Тим Кресвел анализира дјело Рејмонда Вилијамса[10] да би направио разлику између мјеста као краја и пејсажа, дакле морфологије. Главни јунак послије студија враћа кући, враћа се дакле оним мјестима свога дјетињства и одрастања, враћа се мјестима, свога идентитета и са запрепаштењем закључује да их сада доживљава заправо као пејсаж, дакле перспективистички.

"Заборавио је оне животне карактеристике које су је чиниле 'мјестом' замијенивши их, у својо глави, пејсажом. Схватио је , заправо, шта се догодило његовим одласком из долине. Са собом је понио само **пејсаж** док је само њено ***дјеловање*** заборављено[11]." (Creswell,11.)

(He has forgotten the qualilies of life that made it a 'place' and replaced it in his mind with a'landscape'. He realized as he watched what had happened in going away. The ***valley as landscape*** *had been taken, but its* ***work*** *forgotten.)*

Изузетан један опис и објашњење шта се то догодило при трансформацији мјеста у лендскејп. Аристотеловим рјечником речено – остао је само морфе (визуелни доживљај долине) али је њено дјеловање – енергеја заборављена! Дакле, одласком из *крај*а као цјелине дјеловања самог мјеста, у неко другом мјесто догађа се заправо и промјена самог главног јунака, промјена његовог идентитета. Изласком из свога Топоса, он не остаје исти, јер како Кресвел напомиње " пејсаж се односи на облик - материјалну топографију, комад земље а ми не живимо у пејсажима – ми их посматрамо."

БЕРКОВА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ТОПОСА

Познати савремени француски географ, оријенталиста и филозоф Аугустин Берк у покушају да превлада оне интерпретације које по њему полазе од позитивистичких и објективистичких[12]

[8] Видјети Сенц стр. 950.
[9] Cresswell, T. (2004): Place – a short introduction, Blackwell Publishing, Oxford.
[10] Ради се о дјелу симболичког назива - *Border Country*, који би се могао превести са Крајина!
[11] Превод наш.
[12] Берк налази да је управо позитивизам био главни узрок што Де ла Блашова школа није исправно разумјела феномен просторности јер се првенствено занимала за чињенице а не суштине.

становништа приликом анализа феномена просторности, обраћа се, за географију, подједнако далеким концепцијама просторности! Једна је концпепција јапанског филозофа Кјото школе, Ватсуџија Тетсура обрађена у књизи *Фудо* настала тридесетих година прошлог вијека као критика Хајдегеровог условно речено занемаривања феномена просторности у дјелу Битак и вријеме. Друго извориште Беркових схватања јесте управо античка филозофија а превсаходно Платон и Аристотел. Ипак, Берково читање Аристотелове концепције Топоса не успијева да увиди онтолошку утемељеност појма непокретности идентификујући га само са пуком локомоцијом. Берк каже[13]:

Заиста, Топос као граница бића попут је 'непокретне посуде' (*aggeion ametakinêton*) која га непосредно окружује. Такође, биће и Топос су су одвојиви: и једно и друго задржава своје идентитете чак и када се садржавано биће, које је покретно, помјери у неки други Топос.

(Indeed, the *topos* as a limit of being is like an 'immobile vase' (*aggeion ametakinêton*) which immediately bounds it. Also, the being and the *topos* are separable: they keep their respective identities even if the being, which is mobile, moves to another *topos*.) (Берк, 309.)

Из горњег цитата видљиво је да Берк прави двије класичне грешке карактеристичне за она читања Аристотела чији је хоризонт поптпуно замагљен њутновском физиком. Као прво – изједначава појам границе, односно *краја* са њеним геометријским тј. контурним значњем. И као друго, Берк аристотеловски мишљен однос између бића и мјеста/Топоса не интерпретира као суштински, дакле усиолошки битан. Према њеовом тумачењу Аристотел тежиште не ставља на релацију, него на саме чланове те релације – на "садржавано тијело", и на мјесто који пак могу доспјети у тај однос и 'напустити га' без икаквих онтолошких посљедица по властити идентитет. Аристотел јасно наводи да промјеном мјеста и само биће бива промијењено, оно доживљава усиолошку трансформацију, а никако не остаје исто! На претходном Кресвеловом примјеру "изгубљене долине" то је потпуно јасно. Берк занемарује разлику између кретања на онтолошком и локомоторном нивоу! Због тога изједначава локомоцију и кинесис. Напуштање *крај*а, односно Топоса не може проћи без онтолошких импликација на сами идентитет садржаног бића. Оваква концепција постаје плаузибилна тек са оном концепцијом физике која кретање у потпуности "покрива" промјеном локације, дакле са Њутном и појавом његове Principie. Овакав приступ проблему, кретање посматра тек као бивање тијела на различитим мјестима у различитим временима пуког премјештања тијела. Оно што нам локомоторна теорија кретањеа оставља недоречено јесте управо непостављање питања шта то кретање као такво **јесте**. Каква је његова природа? Из локомоторне концепције кретања никако се и не може поставити питање о томе шта кретање јесте, јер се оно и не појављује као неки посебан ентитет или процес, као нешто што има неки свој битак, као нешто о чему би се требао положити рачун. У локомоторној концепцији појављују се само двије различите просторно-временске позиције једног те истог тијела. Само тијело је схваћено радикално апстрактно, а о међупозицијама се не може ништа рећи. Такође, ова позиција ништа не говори о самом "мјесту", односно његовим онтолошким карактеристикама, те о односу мјеста и тијела које је у том мјесту. Сама локација или пак морфологија нису довољан услова да би се мјесто појавило. Туан, Ји-Фу зато Мјесто и назива *пољем бриге*! (Туан, 149.)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Концепција просторности формулисане је у Аристотеловој Физици као *прва непокретна граница садржавајућег тијела*. Проблеми око интерпретације ове дефиниције проистичу из нововјековног начина "читања" фундаменталних појмова из ове дефиниције. Појмови, првине, границе и садржавања у антици немају само геометријски смисао него првенствено онтолошки, дакле одговарају на питање о могућности бића као таквог. Како запажа Фред Лукерман, у свом већ одавно заборављеном раду у којем анализира смисао појма локације у класичној географији, интенција класичног приступа није била да се само пука позиција неког географског објекта нити да се он само опише. Првенствено се ту радило о томе да се одговори на питање о *филозофском гдје* објеката. Другим ријечима класична географија настојала је да објасни релације између

" And this, because Vidalian geography, an overtly positive science, was interested in facts, not in essences." Offspring of Watsuji's theory of milieu (Fûdo), (Берк, 390. стр.)

[13] Превод наш.

одређеног географског (и не само географског) ентитета и његовог "окружења". Постављајући себи управо то питање Аристотел је свјестан да је нужно кренути од опште карактеритике тијела, односно од њиховог кретања. У Физици износи виђење да је локомоторно кретање, односно промјена позиције, само један вид кретања и то оно кретање које најприје видљиво за нас. Такво кретање, дакле локомоција, према Аристотелу ипак је само једна врста испољавања једне много важније карактеристике ентитета, односно једне другачије врсте кретања. Ово кретање Аристотел назива кинесис и смјешта га унутар релације могућности и остварења. Свако тијело налази се на путу властитог остварења да би стигло у модус дјелотоворности коју Аристотел назива ἐνέργεια. Постизање дјелотворности није могуће без онога што Аристотел назива Топос. Али да би неко тијело билоТопос, оно мора "испунити" одређене предуслове - и само мора бити дјелотоворно, односно мора достићи стање акинетичности. Ово *мирујуће* дјеловање које омогућава другом тијелу да достигне стање своје енергије управо је оно што Аристотел назива Топос. Другим ријечима, да би одређено тијело постало "функционално", да би почело да остварује своје унутрашње могућности, потребан је одређени *крај* који ће му то омогућити. Појам *крај*, схваћен у изворном језичком смислу који је сцијентизацијом и геометризацијом прилично изгубљен из српске географске традиције, управо се може тумачити као аналоган синтагми *прве непокретне границе* - помоћу које Аристотел и дефинише Топос!

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Аристотел (1987): Физика. СНЛ. Загреб.
2. Аристотел (2007): Метафизика. Паидеиа, Београд.
3. Хајдегер, М (1988): Битак и вријеме. Напријед. Загреб.
4. Хајдегер, М (2003): Путни знакови. Плато, Београд.
5. Сенц, С. (1988): Грчко-хрватски рјечник. Напријед. Загреб.
6. Berque, A. (2004): Offspring of Watsuji's theory of milieu (Fûdo). Geojurnal 60, 389-396. Kluwer Academic Publishers
7. Cresswell, T. (2004): Place – a short introduction, Blackwell Publishing, Oxford.
8. Kish, G. ed (1978): A *Source Book* in Geography. Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press,
9. Lang, H. (1998): The Order of Nature in Aristotle's Physics: Place and The Elements Cambridge: Cambridge University Press.
10. Lukermann, F. (1961): The Concept of Location in Classical Geography. Association of American Geographers.
11. Morison, B. (2002): On Location: Aristotle's Concept of Place, Oxford University Press.
12. Ross, W. D. (1924): Aristotle's Metaphysics. 2 vols., Oxford.
13. Tuan, Yi-Fu (1977): Space and Place: The Perspective of Experience. University of Minnesota Press, Minneapolis.

ARISTOTLE IN KRAJINA. CONCEPT OF KRAJ IN ARISTOTLE'S PHILOSOPHY OF SPACE

TRIFUNOVIĆ MLAĐEN

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000, Republic of Srpska

The conception of space is defined in Aristotle's Physics as the *the first unmoved boundary of the containing body*. Problems with the interpretation of this definition stem from the the Modern readings of these basic concepts of Ancient Greek Philosophy. Terms, the first (*proton*), containment (*periechein*), unmoved (*akineton*) and boundary (*peras*) in ancient times has not only geometric but rather an ontological sense. Trough them Greeks answered the question about the possibility of being as such. As Fred Lukerman noted, the meaning of the Concept of *location* in the classical Geography was not meant to be merely a designation of geographical *positum* of the object. Location was used to describe the philosophical "where" of things. In other words, classical geography sought to explain the ontological relationship between a specific geographical (and not just geographical) entity and its environment. By

asking exactly that question Aristotle is aware that it is necessary to start from the general characteristics of the body - movement. He finds that the locomotion, or change of position, is just one aspect of a broader ontological conception of movement (*kinesis*).

Aristotle thinks kinesis within the potentiality/actuality relationship. Every body, on the way of their own actualization, is striving to arrive in the mode of actuality which Aristotle calls ἐνέργεια. Achieving that is not possible without what Aristotle called Topos. To be Topos of something means, according Aristotle, that being must fulfill certain conditions – must achieved actuality itself and must be, also, ontological unmoved. This dormant action that allows ‘’contained’’ body to reach a state of its own energy is exactly what Aristotle called Topos.

In other words, in order to became activ, or "functional", to begin performing its internal capabilities, contained body requires a certain Place/Topos which will allow/give him to. Term *kraj*, understood in its original language sense which is almost lost in the Serbian geographical tradition through devastating influence of scientism and geometrization, is analogous to the *the first unmoved boundary* - Topos!

РЕФЛЕКСИВНА ПРАКСА НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

МЛАЂЕН ТРИФУНОВИЋ, ЂУРО МАРИЋ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Апстракт: Један од главних проблема географског образовања, односно школства уопште, у Републици Српској представља неадекватно стручно усваршавање и напредовање наставника. Јаз између тзв. основног образовања и професионалног развоја примјетно је све већи. У савременим педагошко-дидактичким истраживањима рефлексивна пракса наставника, најшире схваћена као рефлексија о властитом наставном раду, показује се као кључни елемент његовог професионалног развоја.

Упркос својим позитивиним ефектима у настави, аспекти рефлексивне праксе наставника георафије у школама Републике Српске нису довољно истраживани. На основу резултата проведеног истраживања у раду ће бити дат пресјек стања у погледу каратеристика рефлексивне праксе наставника географије и скициране могуће смјернице даљег развоја.

Кључне ријечи: професионално напредовање, рефлексивна пракса, наставници географије

Abstract: One of the main problems of geographical education and education in general in the Republic of Srpska is inadequate upgrading of professional advancement. The gap between the so-called basic education and professional development is noticeably increasing. In modern pedagogical and didactic research reflective practice of teachers, widely seen as a reflection of their own teaching, proves to be a key element of professional development.

Despite its positive effects in teaching, aspects of reflective teaching practices of geography teachers in schools in Republic of Srpska are not investigated. Based on the results of the survey the present paper provides a cross-section of the characteristics of reflective practice of teachers of geography and outlined possible directions for further development.

Key words: professional development, reflective practice, geography teachers

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Између теорије која је нужно апстрактна и која барата одређеним идеалитетима у оквиру наставног процеса и саме практичне дјелатности извођења наставног часа постоји разлика. Практична реализација наставног часа готово редовно, пажљивијем наставнику, указује на појаву једног несклада, неслагања које је веома важно уколико наставник настоји унаприједити свој рад и педагошку праксу. Између наставниковог разумијевања, односно рефлексије о потребном обиму и нивоу сложености наставног градива, врсти наставних метода и облика рада и с друге стране, практичног догађања одржавања часа, појављује се одређена разлика између планираних и постигнутих исхода. Рефлексивна анализа ове разлике доводи до тог да наставник наново увиди шта је потребно промијенити у властитој наставно-педагошкој пракси. На тај начин долази до тога да наново извршена рефлексија на основу праксе, модификује претходно извршену рефлексију али такође и будућу праксу. Овај процес можемо назвати основним процесом наставничког учења о своме раду. Према томе, могуће је на страни наставника издвојити сљедеће облике рефлексивне дјелатности:

- рефлексија наставног садржаја који треба да се обрађује.
- рефлексија елемената педагошке презентације наставног градива. Овдје спада и интерпретација саме ученичке ситуираности у знању, дакле претходна ученичка знања, мотивација, начини учења итд.
- Рефлексија непосредно извршене педагошке презентације. Као резултат ове интерпретације требало би да се појави тзв. наставничко самоучење. Оно представља нужну рефлексивну праксу која може да доведе до адекватнијег избора наставних садржаја, облика рада, метода рада, редосљеда реализације и обраде појединих дијелова наставне јединице, степена сложености и редосљеда постављаних питања, итд.

Анализа ових резултата упућује на закључак да се мишљење и дјеловање показују као међусобно повезани и условљени дијелови једног динамичног и константно отвореног -

дијалектичног процеса стицања искуства[1]. У области наставе уопште, односно у наставном процесу као таквом ово практично значи да постоји једна врста повратног ефекта дјеловања на мишљење, тј. праксе на теорију и обрнуто. Овај процес се огледа у промијењеној улози наставника самог: "Наставник као рефлективни практичар не примјењује готова сазнања, која је усвојио као технике, већ мисли на свој рад, испитује своју праксу, уочава и дефинише конкретне проблеме праксе у одређеном контексту, доводи их у везу са дотадашњим знањима (теоријским и искуствено развијеним) и даље делује настојећи да свој рад прилагоди новим ситуацијама....те наставља да испитује то деловање" (Радуловић, Л. 2011: 60) Овај дијалектички процес у којем теорија и пракса постају заправо дијелови цјелине усмјерени на непрекидно изграђивање и унапређивање наставног позива могуће је графички приказати на сљедећи начин. Стицање практичког знања не одвија се у неком једносмјерном току, него има једну врсту кружне структуре. Практично провођење одређених идеја по правилу наилази на тешкоће које у иницијалној замисли није могуће предвидјети. Као резултат тога нужно је преиспитивање и постављање нових рјешења, итд.

Скица бр. 1. Међусобно грађење теорије и праксе

Извор. Радуловић, Л. 2011:64.

Као што смо видјели у горњој анализи значај рефлексије и рефлексивне праксе у наставни омогућавна унапређење властитог наставног рада и од темељне је важности за наставнички позив. У циљу сагледавања каратеристика рефлексивне праксе код наших наставника и планирања и усмјеравања њеног развоја, подузето је и сљедеће истраживање.

ОПИС И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Сврха истраживања јесте откривање карактеристика рефлексивне праксе наставника географије у средњим школама у Републици Српској. У истраживању је кориштена модификована и прилагођена верзија анкете за *Истраживање ставова о рефлексији и рефлексивној пракси* (Young, 1989:20) Упитник је структуисан тако да се састоји 6 сегмената са укупно 33 питања. Одговори су мјерени путем скале распона од 4 понуђене могућности у другом, трећем и четвртом сегменту, те петостепене скале распона у петом и шестом сегменту упитника. Први дио упитника

[1] Овај процес стицања искуства јесте *дијалектичан* као што то показује Хегелова анализа из *Феноменологије духа*:
Ово дијалектичко кретање које свест изводи на самој себи и то не само на своме знању већ и на његовом предмету, јесте уколико из тога кретања произлази нови истинити предмет, управо оно што се зове искуство." (Хегел, 1974, стр.53)

односи се на личне карактеристике наставника у погледу њиховог пола, година радног искуства и година старости. У овом дијелу упитника од наставника је, такође, захтијевано да дају податке о карактеристикама школе – локацији и просјечном броју ученика у разредима у којима предају. У другом сегменту, питања од 1-6, истраживање је фокусирано на ставове о корисности рефлексивне праксе у наставном раду уопштено. Трећи сегмент, питања 7-12, односи се на могућности унапређења методичког рада кроз рефлексивну праксу. Четврти сегмент истраживања, питања 13-18, мјерена је учесталост рефлексије наставника о властитом раду. Склоности наставника према рефлексивној дјелатности истраживани су у петом сегменту, кроз питања од 19-26. Шести сегмент, помоћу скале од 1-5, усмјерне је на мјерење осјећаја испитаника према различитим аспектима рефлексивне праксе. За сваки сегмент истраживања израчунати су процентуална заступљеност појединих група питања и њихова средња вриједност како би се олакшала анализа и компарација резултата. Са методолошке стране свакако је потребно упозорити на некомпатибилитет поређења средњих вриједности сегмената истраживања који су мјерени различитим скалама распона.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Први сегмент – карактеристике анктетираних наставника и школа у којима раде

Испитаници који су учествовали у анкетирању показују сљедеће карактеристике. У погледу пола анкетирани професори су прилично равномјерно заступљени с тим да су жене присутније са 54,5% , док на мушкарце отпада 45,5%. У погледу старосне структуре испитаника најзаступљенији су професори између дведесет и тридесет година са 45,5%. Сљедећа старосна група, дакле између тридесет и четрдесет година присутна је у укупном броју анкетираних са нешто више од трећине – 36,4%. Између пете и шесте деценије имамо 18,1% испитаника. Међу професорима који су учествовали у овом истраживању није било старијих од педесет година, што сматрамо и одређеном мањкавошћу усљед неравномјерно распоређеног узорка.

Што се тиче трајања радног стажа, испитаници се крећу у распону од једне до двадесет година радног искуства. Већина анкетираних су релативно млади, односно у просвјети су до пет година и њихов удио износи 36,4%. Подједнака процентуална заступљеност отпада на наставнике са по шест до десет, односно једанаест до петнаест година радног искуства – 18,2%. Удио групе која је на пословима наставника географије запослена у трајању од шеснаест до двадесет година износи 27,2%.

Табела бр.1. Карактеристике анкетираних наставника

Године радног искуства	**Удио у укупном броју анкетираних**
1-5	36,4%
6-10	18,2%
11-15	18,2%
16-20	27,2%
21-25	0%
>25	0%
Пол	
Мушки	45,5%
Женски	54,5%
Старосне групе	
21-30	45,5%
31-40	36,4%
41-50	18,1%
51-60	0%
>60	0%

Анализа карактеристика самих школа у којој су запослени анкетирани професори показују сљедеће резултате у категоријама локације школе и просјечне бројности ученика по разредима.

Осамдесет процената испитаника запослено је у школама које се налазе у градским цјелинама, док остали раде у приградским школама. Што се тиче просјечног броја ученика у разредима најзаступљенији су разреди који броје између 21 – 25 ученика, њих 45,5%. Разреди од 26 до 30 ученика заступљени су са 36,4%, док су остале двије групе 1-15, те 16-20 ученика распоређени једнако – по 9,1%.

Други сегмент - корисност појединих аспеката рефлексивне праксе

Овај дио, како је већ наглашено, за свој предмет истраживања има перцепцију корисности рефлексивне праксе анкетираних наставника. Однос наставног рада и рефлексивне праксе посматран је кроз неколико основних категорија - од "освјешћења" наставника у погледу свог наставног рада, преко могућности развоја и иновативности наставе, евалуације и планирања. Средње вриједности појединих наведених категорија показују да испитаници сматрају да је рефлексивна пракса најкориснија у погледу *побољшања планирања наставног рада* – 3,45. Одмах иза ове категорије према процијењеној корисности рефлексивне праксе смјештена је категорија коју бисмо могли означити као "самоосвјешћење" наставника за властити непосредни педагошко-наставни рад. Средња вриједност ове категорије јесте 3,36. Анкетирани професори сматрају да је рефлексивна пракса мање корисна када се ради о евалуацији њиховог наставног рада - 3,18.

Табела бр.2. Перцепција корисности рефлексивне праксе.

	Средња вриједн.	**изузетно помаже**	**умјерено помаже**	**помаже веома мало**	**никако не помаже**
1. Помаже вам да опишете шта се догађа за вријеме наставног часа	3,36	36,4%	63,6%	0%	0%
2. Доприноси новим идејама у вашој наставној пракси.	3,27	27,3%	72,7%	0%	0%
3.Омогућава откривање добрих и слабих страна у вашем раду	3,18	18,2%	81,8%	0%	0%
4. Охрабрује вас да евалуирате ваш наставни рад.	3,18	27,3%	63,7%	9%	0%
5. Подстиче вас на боље планирање вашег рада.	3,45	45,5%	54,5%	0%	0%
6. Побољшава ваш рад	3,1	18,2%	72,8%	9%	0%

Трећи сегмент – унапређење методичког рада

На основу анализе добијених резултата (табела бр. 3) могуће је закључити да је за побољшање методичког аспекта наставног рада најважније самостално практиковање рефлексије. Овај аспект трећег сегмента истраживања има, дакле, највишу средњу вриједност – 3,55! Битно је нагласити да анкетирани професори географије уочавају разлику између рефлексије о задатој теми и рефлексије без неке конкретне теме. Средње вриједности - 3,36 према 2,55 јасно указују да је предност дата размишљању о неком конкретном наставном, односно методичком или педагошком проблему. Организована и стручно вођења рефлексија о наставној пракси даје много боље резултате од некаквог уопштеног приступа. Посебно су индикативни и ставови о рефлексији о раду других колега који указују на један недостатак постојања развијене свијести и праксе о неопходности међусобне сарадње међу професорима. Сама природа рефлексије захтијева један другачији поглед, другачију перспективу на наш наставни или било који други рад, да би могло доћи до увида у недостатке и њиховог кориговања.

Табела бр.3. Унапређење методичког рада помоћу рефлексивне праксе

	Средња вриј д.	**изузетно помаже**	**умјерено помаже**	**помаже веома мало**	**никако не помаже**
7.Размјена мишљења са групом колега о искуствима у настави	3,18	27,3%	63,7%	9%	0%
8. Размишање о конкретној теми	3,36	45,5%	45,5%	9%	0%
9. Уопштено размишљање без конкретне теме	2,55	9%	36,4%	54,6%	0%
10. Самостално размишљање о властитом раду	3,55	54,6%	45,4%	0%	0%
11. Размишљање о раду вашег колеге	3,0	9%	82%	9%	0%
12. Размишљање о наставном раду групе колега	3,0	18,2%	63,6%	18,2%	0%

Четрвти сегмент – учесталост рефлексивне праксе међу професорима

Иако сама по себи временска фреквенција рефлексије не мора бити показатељ "рефлексивности" нечијег наставног рада, ипак, комбинована са увидом у карактеристике примјене њених резултата, сасвим сигурно јесте релевентан сегмент истраживања. Према табели бр. 4 видљиво је да наставници о своме раду више размишљају послије одржаних часова – средња вриједност ове категорије јесте 3,0 – него што је то случај у току држања часа (2,64). Из добијених резултата анализе могуће је закључити да је главна бољка рефлексивне праксе наших средњошколских наставника управо примјењивост добијених резултата, нарочито у погледу мијењања наставних припрема. С друге стране, велики проблем наставницима представља недовољна заступљеност организованог и стручно вођеног приступа рефлексивној пракси од стране стручних тимова самих школа (1,45).

Табела бр.4 Учесталост рефлексивне дјелатности

	Средња вриј д.	размишљам о сваком часу	свакодневно	два пута седмично	мање од понуђеног
13. Колико често размишљате о вашем наставном раду, било формално или неформално?	3,0	27,4%	54,6%	9%	9%
14. Колико често се догађа да размишљате о вашем наставном раду у току самог часа?	2,64	9%	54,6%	27,4%	9%
15. Колико често размишљате о вашем раду послије одржаног часа у циљу побољшања будућег рада?	3,0	36,4%	36,4%	18,2%	9%

		свакодневно	врло често	често	повремено
16. Колико често размишљате о вашем наставном раду у циљу побољшања наставне припреме?	2,1	0%	45,4%	18,2%	36,4%
17. Колико често конкретно примјењујете ваша размишљања и мијењате наставне припреме?	1,73	9%	9%	27,4%	54,6%
18. Колико се често размишљање о наставном раду подстиче у вашој школи?	1,45	0%	9%	36,5%	45,5%

Пети сегмент – склоности испитаника према различитим облицима рефлексивне праксе

Резултати овог сегмента анкетирања у складу су са претходним анализама, нарочито у погледу ставова који професори имају према размишљању о раду њихових колега. Најмања склоност показана је управо за рефлексију о наставном раду других колега чија је средња вриједност одговора 2,82. Писмени облик рефлексије показао се као најмање "популарна" форма рефлексивног изражавања са средњом вриједношћу 3,0. Најпозитивније ставове учесници анкете показали су управо према самосталној ауторефлексији - 4,2. Другим ријечима став *веома волим* за ову категорију изабрало је чак 36,4% анкетираних.

Табела бр.5 Ставови наставника према рефлексивним активностима

	средња вриј.	**веома волим**	**волим**	**нити волим нити не волим**	**не волим**	**уоште не волим**
19. Самостално размишљање о наставном раду	4,1	27,4%	54,4%	18,2%	0%	0%
20. Размишљање о наставном раду са колегом	3,73	18,2%	45,4%	27,4%	9%	0%
21. Размишљање о наставном раду са групом колега	3,0	0%	36,4%	27,2%	36,4%	0%
22. Размишљање о наставном раду у писменом облику	3,0	0%	18,2%	63,6%	18,2%	0%
23. Размишљање о властитом наставном раду	4,2	36,4%	45,4%	18,2%	0%	0%
24. Размишљање о наставном раду других колега	2,82	0%	18,2%	45,4%	36,4%	0%
25. Размишљање о унапријед задатој теми	3,5	0%	63,6%	18,2%	18,2%	0%
26. Размишљање без унапријед задате теме	3,0	0%	18,2%	63,6%	18,2%	0%

Несклоност ка рефлексији без унапријед задате теме потврђена је и у овом сегменту истраживања. Просјечна вриједност ставова овдје 3,0. Процентуало гледано најнегативнији ставови о рефлексији односе се на размишљање о раду других, било да се ради о појединцима или некој групи – 36,4% испитаника одговорило је изричито са *не волим* у оквиру ове категорије.

Шести сегмент – осјећања и рефлексивна пракса

Подаци добијени из овог истраживања генерално показују позитивне емоције према рефлексивној пракси код средњошколских наставника географије у Републици Српској. Они нарочито налазе да је ова активност *вриједна* – 4,5 и *важна* и *јасна* - 4,3. Процентуално изражено 63,5% анкетираних важност размишљања о своме раду оцијенило је на петостепеној скали са највећом оцјеном. Такође, испитаници су свјесни да рефлексивна пракса није једноставна, односно *лака* активност (3,7), а често нити *пријатна* (3,9).

Табела бр.6. Осјећања наставника према рефлексивној пракси

	средња вриј.	**5**	**4**	**3**	**2**	**1**	
Занимљиво	4	27,5%	54,5%	9%	9%	0%	Досадно
Пријатно	3,9	27,5%	45,3%	18,2%	9%	0%	Непријатно
Јасно	4,3	36,5%	54,5%	9%	0%	0%	Збуњујуће
Вриједно	4,5	63,5%	27,5%	9%	0%	0%	Губитак времена
Успјешно	3,9	9%	72,7%	18,3%	0%	0%	Фрустрирајуће
Лако	3,7	0%	27,3%	36,4%	27,3%	9	Тешко
Важно	4,3	54,6%	27,4%	9%	9%	0%	Безначајно

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА И СМЈЕРНИЦЕ ЗА БУДУЋИ РАД

Рефлексивна пракса показује се као неизбјежна категорија у професионалном напредовању и развоју наставника у свим нивоима образовања. Такође, рефлексивна пракса не може се подвести под некакво знање материјалног типа које се може тек тако усвојити и посједовати. Напротив, код рефлексивне праксе ради се више о усвајању *структуре мишљења* о потреби континуираног размишљања о властитом педагошко-наставном раду, те инкорпорирања резултата размишљања поново назад у наставни рад. С друге стране, иако се не ради о некаквом заокруженом и објективном знању, рефлексивна пракса није дјелатност која се догађа сама по себи. Потребна је организована и стручно вођена дјелатност рефлексивне праксе да би она дала најбоље резултате.

Ово истраживање, као једно од првих такве врсте уопште у Републици Српској, проведено је са циљем добијања иницијалних података о карактеристикама рефлексивне праксе средњошколских наставника географије[2]. Као мјерни инструмент кориштена за наше потребе модификована и прилагођена верзија анкете за *Истраживање ставова о рефлексији и рефлексивној пракси*. (Young, 1989:20) Анкетирање је дијелом извршено путем електронске поште а дијелом путем слања штампаних примјерака упитника.

Добијени резултати показују да су професори географије у средњим школама РС свјесни потребе за размишљањем о властитом наставном раду. Генерално показују позитивне емоције и склоности према рефлексивној пракси. Свјесни су њене вриједности и важности али знају да није нимало једноставна. Ову дјелатност анкетирани професори налазе најкориснијом у погледу побољшања планирања наставног и кориговања наставних припрема. Такође, сматрају да је рефлексија веома корисна за "самоосвјешћење" наставника за властити непосредни педагошко-наставни рад, односно остваривање непосредних увида у ефекте и посљедице различитих методичких поступака у настави. Још један од закључака који је проистекао из овог истраживања и који је веома важан за будуће реформе савјетодавног рада са наставницима јесте то да су

[2] Иако је истраживање проведено међу професорима географије оно је, по својој природи, засигурно релевантно и за остале наставне предмете.

професори свјесни потребе организованог и тематског провођења рефлексивне праксе у школама. Податак о недовољном подстицању наставника на рефлексивну праксу од стране школских стручних тимова, такође је потребно узети веома озбиљно у будућим корективним настојањима унутар образовне политике у школству Републике Српске. Забрињавајућа је, исто тако, недовољно развијена свијест наставника о вриједностима заједничке рефлексије и рефлексије о раду других колега. У циљу разјашњавања овог феномена унутар рефлексивне праксе потребно је провести додатна истраживања и едукацију како међу самим наставницима али исто тако и међу управом школа. Од свих учесника у образовању рефлексивна пракса захтијева сљедеће:

•Од *студента будућих наставника* да настоје да изађу из улоге пасивних примаоца знања и да ступе у активну улогу оних која та знања и свој однос према будућој професији преиспитују. Ово наравно није могуће без адекватне методичке праксе која је, на жалост, недовољна а њена организација није систематски ријешена;

•Од *универзитетских наставника и сарадника* очеукује се да не буду само експерти у својим областима и преносиоци знања него и да сами буду у контакту са наставничком праксом и педагошко и филозофском теоријом. Да граде теорије и мијењају праксу. Другим ријечима, од њих се очекује да буду модел наставника рефлексивног практичара;

•Од *ментора* се очекује да континуирано прате рад младих наставника и да кроз дјалог критички сагледавају њихову праксу и омогућавају им професионални развој;

•Од *управе школе* очекује се да издвоји вријеме да се у оквиру појединих организују повремени облици групних дискусија и међусобних посјета часовима колега;

•Од *педагошког завода* захтијева се да прате релавантна кретања у савременим педагошким теоријама и да организују стручна савјетовања. (Радуловић, 182.стр.)

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Радуловић, Л. (2011): Образовање наставника за рефлескивну праксу. Београд: Филозофски факултет.
2. Хегел, Г.В.Ф. (1974): Феноменологија духа. Београд: БИГЗ.
3. Schon, D.(1987): Educating The Reflective Practitioner, San Francisko: The Jossey-Bass Inc.
4. Rayford, Celes Raenee. (2010): Reflective practice: The teacher in the mirror, *UNLV*
5. Young, J. R. (1989): *Pre-service teachers' written reflection: The effect of structured training on pedagogical thinking.* Unpublished master's thesis, Brigham Young University, Provo, Utah.

REFLECTIVE PRACTICE OF SECONDARY SCHOOL GEOGRAPHY TEACHERS IN REPUBLIC OF SRPSKA

MLAĐEN TRIFUNOVIĆ, ĐURO MARIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000, Republic of Srpska

Reflective practice is an inevitable phenomenon in the professional advancement and development of teachers at all levels of education. This activity should not be subsumed under some knowledge of the material type which can be simply adopt and own. On the contrary, reflective practice is more about acquiring the *structure of thinking* about the need for continuous reflection on their own pedagogical and educational work, and incorporating the results back to teaching.

This study, one of the first of its kind ever in the Republic of Srpska was conducted in order to obtain data on the reflective practice characteristics of high school geography teachers. Adapted Reflective Attitude Survey (Young, 1989) served as a tool for measuring attitudes about reflection and reflective practice among teachers. The survey was conducted in part by e-mail and in part by sending printed copies of the questionnaire.

The results show that the geography teachers in secondary schools of Repulic of Srpska aware of the necessity to reflect on their own teaching. Generally, they show positive emotions and tendencies toward reflective practice. They are aware its value and importance but they also know it is not simple. Interviewed teachers find that reflective practice is most useful in improving the planning of teaching and

adjusting teaching preparation. They also believe that the reflection is very useful their own immediate pedagogical teaching or exercising direct insight into the effects and consequences of different methodological approaches in the classroom. Another of the conclusions that emerged from this research, which is very important for the future reform is that teachers are aware of the need of organized and thematic implementation of reflective practice in schools.

Inadequate fostering teachers to reflective practice by school professional teams also need to be taken very seriously in future corrective efforts within the educational policy of the Republic of Srpska school system. What is worrying is, also, lack of awareness of teachers on the joint values of reflection and reflection on the work of other colleagues. In order to clarify this phenomenon within the reflective practice is necessary to conduct further research and education as among the teachers but also among the school management.

III

ХРОНОЛОГИЈА ДРУШТВА КРОЗ РИЈЕЧИ И СЛИКЕ

ОСНИВАЊЕ И РУКОВОДСТВО ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 1993-2013. ГОД.

Оснивачка Скупштина Географског друштва Републике Српске, са 108 учесника, одржана је 29. маја 1993. године у просторијама Банског двора у Бањој Луци. За предсједника Друштва изабран је проф. др Здравко Маријанац, а за секретара Борис Спасојевић, наставник географије.

Год.	Предсједник	Секретар	Извршни одбор
1993.	Здравко Марјанац	Борис Спасојевић	Рајко Гњато, Стево Пашалић, Драгица Шпирић, Драган Ковачевић Драго Пепиновић
1995.	Рајко Гњато	Драган Ковачевић	Милојка Вулета, Гордана Ђерман Смиља Карајица, Ђорђе Тохољ
1997.	Рајко Гњато	Миленко Живковић	Даница Крунић, Милојка Вулета Живка Кукрић, Раде Личина
1999.	Ђуро Марић	Миленко Живковић	Мира Живковић-Мандић, Чедомир Црногорац, Даница Крунић Горан Мутабџија
2001.	Чедомир Црногорац	Радислав Тошић	Мирко Грчић, Бранислав Ђурђев, Даница Крунић, Душица Кривокућа
2006.	Драго Тодић	Миленко Живковић	Рајко Гњато, Игор Зекановић Даворин Бајић, Весна Бабић Новица Ловрић
2009.	Миленко Живковић	Горан Трбић	Рајко Гњато, Драгутин Тошић Игор Зекановић, Даворин Бајић Александра Петрашевић
2012.	Миленко Живковић	Горан Трбић	Рајко Гњато, Драгутин Тошић Игор Зекановић, Даворин Бајић Александра Петрашевић

ХРОНОЛОГИЈА ОДРЖАНИХ СТРУЧНИХ И НАУЧНИХ СКУПОВА

I „Округли сто“

1. Децембра, 1994. године у Бањој Луци, одржан је округли сто на теме:
   - Сто година Српског етнографског зборника
   - Педесет година од смрти Тихомира Ђорђевића и Јована Ердељановића
   - Двадесет пет година од смрти Миленка С. Филиповића.

2. Новембра, 1995. године у Бањој Луци одржан је округли сто на тему: Крајина-етнодемографски процеси.

3. Новембра, 2002. године у Бањој Луци одржан је округли сто: Поводом стогодишњице рођења академика Миленка С. Филиповића (1902-2002)

II Научни симпозијуми

1. Ресурси Републике Српске, мај 1995. године, Бања Лука.
2. Република Српска у дејтонским границама, мај, 1998. године, Лакташи.
3. Друштвена улога и статус географије у Републици Српској и окружењу, јануар, 2009. година, Бања Лука.

III Конгреси

1. Трећи Конгрес српских географа са међународним учешћем (Глобализација и географски процеси у Југоисточној Европи; Теорија и методологија географских науке), 12-13 октобар, 2011. године, Бања Лука.

IV Обележавање двадесетогодишњице Географског друштва Републике Српске

- Свечана академија
- Научни скуп „СРПСКИ ЕТНО-НАЦИОНАЛНИ ПРОСТОР...“, 23. мај 2013. године Бања Лука.

ИЗДАВАЧКА ДЈЕЛАТНОСТ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

1. Посебна издања

- Здравко Маријанац: **Босна и Херцеговина у XIX вијеку у очима странаца**, Бањалука, 1996.
- Рајко Гњато и Здравко Маријанац: **Бања Врућица, географско-балнеолошка-туристичка монографија**, Бањалука, 1996.
- Ђуро Марић и Здравко Маријанац: **Бања Лакташи, географско-балнеолошка-туристичка монографија**, Бањалука, 1996.
- Милош Бјеловитић: **Старе Плавнице, географска студија села поред Беловара**, Бањалука, 1999.
- Драго Тодић: **Новоградска општина, географске карактеристике**, Бањалука, 2000.
- Миленко Живковић: **Западна Славонија-Окучанско пакрачки крај- регионалногеографски приступ**, Бањалука, 2001.
- Драшко Маринковић: **Дневне миграције становништва општине Прњавор**, Бањалука, 2001.
- Горан Трбић: **Лијевче поље-климатске одлике**, Бањалука, 2004.
- Обрен Гњато: **Источна Херцеговина-природне-туристичке вриједности**, Бањалука, 2004.
- Радислав Тошић, Чедомир Црногорац: **Практикум из хидрологије**, Бањалука, 2005.
- Драшко Маринковић: **Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској**, Бањалука, 2005.
- Радислав Тошић: **Ерозија у сливу ријеке Укрине**, Бањалука, 2005.
- Бабић Весна, Чедомир Црногорац: **Практикум из Хидрологије II, - лимнологија и океанологија**, Бањалука, 2005.
- Здравко Маријанац: **МБ 8877**, Бањалука, 2005.
- Драго Тодић: **Културни пејзаж Новоградске општине**, Бањалука, 2006.
- Александра Петрашевић: **Улога центрографског метода у компаративној анализи геопростора Републике Српске**, 2006.
- Горан Трбић: **Екоклиматска рејонизација перипанонског обода Републике Српске**, 2010.
- Ирена Медар: **Мјешовити бракови на подручју општине Бањалука 1987-2000.**, Бањалука, 2007.
- Тања Мишлицки: **Украјинска насеља у Јужном Поткозарју**, Бањалука, 2008.
- Душица Пешевић: **Географски фактори избора локација депонија и центара за рециклажу комуналног отпада Бањалучке регије**, Бањалука, 2008.
- Здравко Маријанац: **Изабрани радови**, Бањалука, 2008.
- Игор Зекановић: **Етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске**, Бањалука, 2011.
- Мићо Стојановић: **Наука, логика политичке моћи информатичке технологије**, Бањалука, 2009.
- Мићо Стојановић: **Геополитика-наука и злоупотреба идеја глобалне елите**, Бањалука, 2010.
- Жељко Асентић: **Програмирано учење географије**, Бањалука, 2011.
- Радислав Тошић: **Слив акумулације Дренова (ерозивни процеси и засипање акумулације)**, Бањалука, 2012.
- Жељко Асентић: **Дервента и околна сеоска насеља – антропогена обиљежје и туристичке вриједности**, Бањалука, 2012.
- Алекса Касаповић: **Липље-село и школа**, Бањалука, 2012.
- Група аутора: **Демографска стварност Републике Српске 1992-2011**., Бањалука, 2012.
- Мира Мандић: **Карактеристике урбаног развоја Бањалуке-савремени просторно-функционална трансформације града**, Бањалука, 2013.

2. Зборници радова

- Ресурси Републике Српске, Зборник радова са симпозијума, Бањалука, мај 1995.
- Република Српска у дејтонским границама, Зборник радова са симпозијума, мај, 1998. Лакташи.
- Друштвена улога и статус географије у Републици Српској и окружењу, јануар, 2009. година, Бања Лука.

- Трећи Конгрес српских географа са међународним учешћем, 12-13 октобар, 2011. године, Бања Лука.

3. Часописи

Гласник (Herald)

- Гласник, св. 1. Бања Лука, 1996.
- Гласник, св. 2. Бања Лука, 1997.
- Гласник, св. 3. Бања Лука, 1998.
- Гласник, св. 4. Бања Лука, 1999.
- Гласник, св. 5. Бања Лука, 2000.
- Гласник, св. 6. Бања Лука, 2001.
- Гласник, св. 7. Бања Лука, 2002.
- Гласник, св. 8. Бања Лука, 2003.
- Гласник, св. 9. Бања Лука, 2004.
- Гласник, св. 10. Бања Лука, 2005.
- Гласник, св. 11. Бања Лука, 2007.
- Гласник, св. 12. Бања Лука, 2008.
- Гласник, св. 13. Бања Лука, 2009.
- Гласник, св. 14. Бања Лука, 2010.
- Гласник, св. 15. Бања Лука, 2011.
- Гласник, св. 16. Бања Лука, 2012.

Српске земље и свијет, научно популарни часопис

- Број 1. Бања Лука, јун 1994.
- Број 2. Бања Лука, новембар 1994.
- Број 3. Бања Лука, април 1995.
- Број 4. Бања Лука, септембар 1995.
- Број 5. Бања Лука, новембар 1995.
- Број 6. Бања Лука, март 1996.
- Број 7. Бања Лука, септембар 1996.
- Број 8. Бања Лука, јануар, 1997.
- Број 9-10. Бања Лука, новембар, 1997.
- Број 11. Бања Лука, новембар, 1997.
- Број 12. Бања Лука, мај, 1998.
- Број 13. Бања Лука, децембар, 1998.
- Број 14. Бања Лука, октобар, 1999.
- Број 15. Бања Лука, мај, 2000.
- Број 16. Бања Лука, септембар, 2000.
- Број 17. Бања Лука, децембар, 2000.
- Број 18. Бања Лука, март, 2001.
- Број 19. Бања Лука, мај, 2001.
- Број 20. Бања Лука, септембар, 2001.
- Број 21. Бања Лука, децембар, 2001.
- Број 22. Бања Лука, март, 2002.
- Број 23. Бања Лука, септембар, 2002.
- Број 24. Бања Лука, јануар, 2003.
- Број 25. Бања Лука, новембар, 2003.
- Број 26. Бања Лука, фебруар, 2007.
- Број 27. Бања Лука, децембар, 2008.
- Број 28. Бања Лука, децембар, 2009.
- Број 29. Бања Лука, децембар, 2013.

ФОТО АЛБУМ

Оснивачка Скупштина Географског друштва Републике Српске, 29. Мај 1993. године, Бања Лука

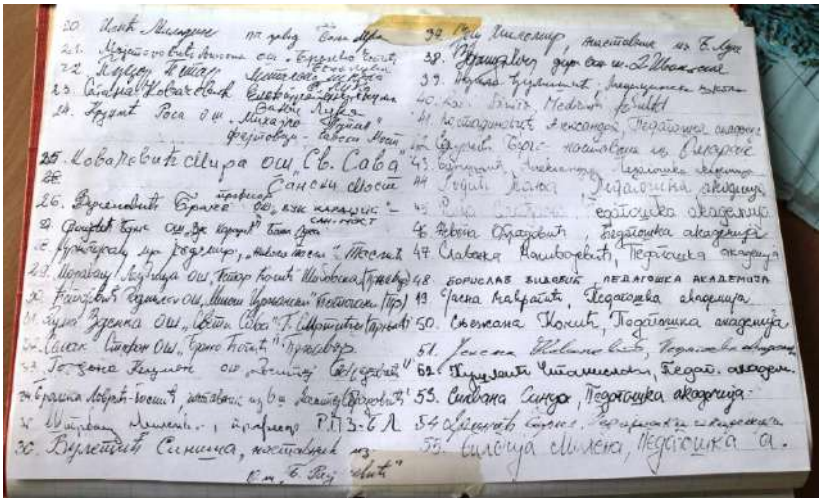

25. Ковачевић Сенка ОШ „Св. Сава" Санови Сремска Митровица
26. Вукелић Бранко професор ОШ „Вук Караџић" Сремска Митровица
27. Фочулет Борис ОШ „Вук Караџић" Бачки Јарак
28. Бранислав Вујадин, дипл. педагог, „Михајло Пупин" Шабац
29. Поповић Љубица ОШ „Петар Лекић" Шабац
30. Ђукић Радојка ОШ „Милош Црњански" Бешеновачки Прњавор
31. Ђурић Зденка ОШ „Свети Сава" Г. Шарговац
32. Ласић Стефан ОШ „Бранко Лекић" Прњавор
33. Гајић Зорица Радојка ОШ „Доситеј Обрадовић" Бруска
34. Бранислав Ловрић-Лекић, наставник из ОШ „Доситеј Обрадовић" Бруска
35. Штурбан Немања, професор РПЦ-БЛ
36. Вулетић Сенка, наставник из ОШ „Б. Вујић" Ваљево
37. Ђорђевић Милоје, наставник из Б. Луке
38. Пашић Ђорђе ОШ „Ж. Ж. Шевалије"
39. Марко Грујичић, педагошки саветник
40. Бојић Медојевић
41. Александар Педагошка академија
42. Ђурић Борислава наставница из Ваљева
43. Александар Педагошка академија
44. Лукић Педагошка академија
45. Педагошка академија
46. Невена Образовић, Педагошка академија
47. Славица Милићевић, Педагошка академија
48. БОРИСЛАВ ЖИВКОВИЋ, ПЕДАГОШКА АКАДЕМИЈА
49. Срећка Мићић, Педагошка академија
50. Свјетлана Ковић, Педагошка академија
51. Јасна Живановић, Педагошка академија
52. Пирјанић Читалишта, Педаг. академ.
53. Силвана Синђа, Педагошка академија
54. Ђорђевић Борис, Педагошка академија
55. Милица Сенка, Педагошка а.

Природно-математички факултет, Младена Стојановића 2 - сједиште Географског друштва Републике Српске

Из Статута Географског друштва Републике Српске

Na osnovu člana 31. stav 1. Ustava Republike Srpske, Skupština Geografskog društva Republike Srpske na osnivačkom zasjedanju održanom 29.maja 1993. godine u Banjoj Luci usvojila je

S T A T U T

GEOGRAFSKOG DRUŠTVA REPUBLIKE SRPSKE

I

OSNOVNE ODREDBE

Član 1.

Geografsko društvo Republike Srpske / u daljem tekstu: Društvo/ je stručna organizacija - udruženje građana, koje djeluje u okviru društvenih organizacija Republike Srpske.

Član 2.

Društvo djeluje na teritoriji Republike Srpske.

Član 3.

Sjedište Društva je u Banjoj Luci, Pedagoška akademija, Bana Lazarevića 1.

Član 4.

Društvo ima svojstvo pravnog lica, tj. građanskog pravnog lica.

Društvo predstavlja pred drugim organima, pravnim i fizičkim licima - predsjednik Društva, potpredsjednik, sekretar ili drugo lice koga iz svojih redova ovlasti Izvrsni odbor.

- 11 -

Član 40.

Odredbe Statuta postaju punovažne kada ih odobre i potvrde nadležni organi Republike Srpske

Član 41.

Stupanjem na snagu ovog Statuta prestaje da važi raniji Statut Geografskog društva Bosne i Hercegovine odobren Rješenjem broj 12-213-5 od 24.juna 1978. godine Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR BiH u Sarajevu.

Предсједник Географског друштва Републике Српске

Здравко Марјанац

BILJEŠKA O UPISU U REGISTAR

Na osnovu člana 8. Pravilnika o jedinstvenom registru udruženja konstatuje se da je GEOGRAFSKO DRUŠTVO REPUBLIKE SRPSKE iz Banja Luke registrovano kod ovog Suda na osnovu pravosnažnog rješenja broj Rg-5/93 od 01.09.1993. godine.

Banja Luka, 11.01.1994. godine

S U D I J A

Smiljana Žunić

Годишња Скупштина друштва, 22. мај 1999. година

Трећи Конгрес српских географа са међународним учешћем, 12-13. октобар 2011. године

Обиљежавање двадесетогодишњице Географског друштва Републике Српске, 23 мај 2013. године

Поздравни телеграм предсједника Народне скупштине Републике Српске

НАРОДНА СКУПШТИНА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
ПРЕДСЈЕДНИК
NARODNA SKUPŠTINA REPUBLIKE SRPSKE
PREDSJEDNIK

Бањалука,20.05.2013. године

Географско друштво Републике Српске
Госп. Миленко Живковић, предсједник
Бањалука

Поштовани господине Живковићу,

Хвала на позиву за обиљежавање 20. годишњице постојања и рада Географског друштва Републике Српске, које ће се одржати 23. маја 2013. године у Бањалуци. Због раније планираних обавеза у том термину нисам у могућности да присуствујем овом свечаном догађају.

Упућујући честитке поводом двадесетогодишњег јубилеја, желим да нагласим друштвени значај дјеловања Географског друштва Републике Српске које својим високим стручним референцама и активностима доприноси перманентном развоју свих сегмената ове научне дисциплине.

Сигуран сам да ћете својим радом и у будућности слиједити правила и залагке које је утемељио великан Јован Цвијић, оснивач Српског географског друштва, а која се базирају на истраживањима на цијелом простору гдје живи српски народ и научној обради података са посматраних географских, геолошких и фитогеографских објеката.

Надам се да ће се у циљу даљег развоја географске науке у нашој земљи, активности Географског друштва Републике Српске фокусирати на континуиран теренски рад и организовање стручних скупова, као и унапређење сарадње на регионалном и широм међународном плану.

С уважавањем,

ПРЕДСЈЕДНИК
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ
Мр Игор Радојичић

Поздравни телеграм проф. др Мирка Грчића, Географски факултет Београд

Сретан рођендан Географском друштву, барјактару научне мисли у Републици Српској. Нека и овај скуп буде успјешан у рјешавању научних проблема и указивању пута у бољу будућност свеколиког народа нашег.

Проф.др Мирко Грчић

Признања Географског друштва Републике Српске (Повеља и Захвалница)

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

1993 - 2013

поводом 20 година постојања
и рада додјељује

ПОВЕЉУ

Природно-математичком факултету
Универзитета у Бањој Луци

за посебан допринос раду Друштва и
унапређењу географске праксе.

Бања Лука, мај 2013. год. *Предсједник*

Доц. др Миленко Живковић

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

1993 - 2013

поводом 20 година постојања
и рада додјељује

ЗАХВАЛНИЦУ

Српском географском друштву

за посебан допринос раду Друштва и
унапређењу географске науке.

Бања Лука, мај 2013. год. *Предсједник*

Доц. др Миленко Живковић

Чланови Географског друштва Републике Српске, добитници медаље „Јован Цвијић“- највишег признања Српског географског друштва

Проф. др Милош Бјеловитић
(1994)

проф. др Здравко Маријанац
(1996)

проф. др Рајко Гњато
(2010)

СОГЛАШЕНИЕ О СОТРУДНИЧЕСТВЕ
МЕЖДУ
АССОЦИАЦИЕЙ РОССИЙСКИХ ГЕОГРАФОВ-ОБЩЕСТВОВЕДОВ, РОССИЯ
И
ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Ассоциация российских географов-обществоведов (Россия) и Географско друштво Републике Српске (ГДРС), руководствуясь необходимостью установления отношений между двумя научными обществами, заключили настоящее Соглашение.

По взаимному согласию обеих Сторон сотрудничество может включать в себя любую совместную деятельность, которая будет признана обеими Сторонами как необходимая, реально выполнимая и способствующая укреплению отношений и реализации уставных целей и задач. Сотрудничество будет осуществляться по следующим направлениям:

1. Совместная научно-исследовательская, издательская деятельность.
2. Участие в научных конференциях и семинарах.
3. Обмен материалами по результатам научных исследований и другой информацией.
4. Специальные краткосрочные научные программы.
5. Обмен научной и учебно-методической литературой.
6. Публикация статей в научных журналах обществ.

Детальные положения каждого отдельного направления сотрудничества (осуществляемого на основе настоящего Соглашения о сотрудничестве) по желанию Сторон могут быть предварительно согласованы и утверждены в письменной форме обеими Сторонами. Любые подобные договоренности оформляются документально как Приложения к настоящему Соглашению о сотрудничестве.

Настоящее Соглашение вступает в силу со дня его подписания представителями обоих обществ. Настоящее Соглашение действительно в течение 5 лет. Если по истечении срока действия ни одна из Сторон не выразила в письменной форме намерение расторгнуть данное Соглашение, оно считается автоматически пролонгированным на последующий пятилетний период.

А.Г.Дружинин
Председатель Координационного совета
Ассоциации российских географов-обществоведов
Россия
Дата:

Миленко Живковић
Предсједник
Географско друштво Републике Српске
Дата: 27. 10. 2011.

Узвратна посјета чланова Географског друштва Републике Српске Хрватском географском друштву, јун 2011. године

Стручна екскурзија учесника Научног скупа поводом обиљежавања 20 година постојања рада ГД Републике Српске, мај 2013. године (Херцеговина)

Издања Географског друштва Републике Српске

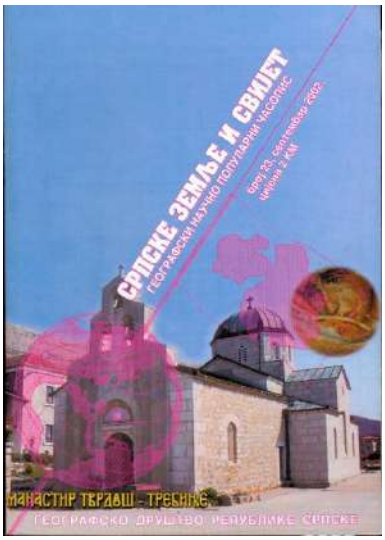

ЗДРАВКО Д. МАРИЈАНАЦ
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У XIX ВИЈЕКУ ОЧИМА СТРАНАЦА
- ЗЕМЉА И ЉУДИ -
БАЊА ЛУКА
1996.

Др РАЈКО ГЊАТО
Др ЗДРАВКО МАРИЈАНАЦ
ВРУЋИЦА
БАЊА ВРУЋИЦА
- географско - балнеолошко - туристичка монографија -
БАЊА ЛУКА
1996

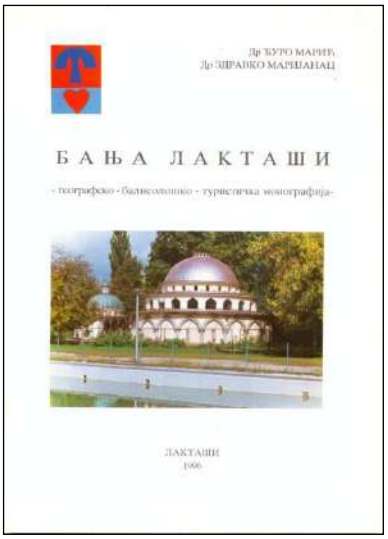
Др ЂУРО МАРИЋ
Др ЗДРАВКО МАРИЈАНАЦ
БАЊА ЛАКТАШИ
- географско - балнеолошко - туристичка монографија -
ЛАКТАШИ
1996

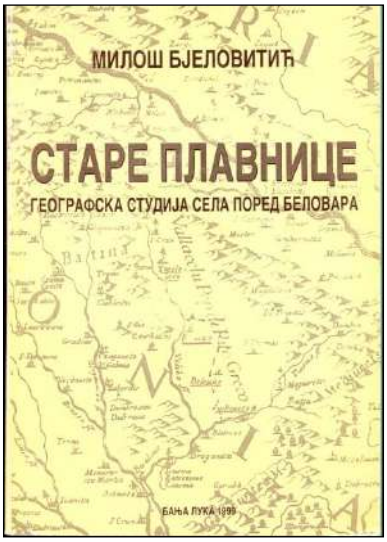
МИЛОШ БЈЕЛОВИТИЋ
СТАРЕ ПЛАВНИЦЕ
ГЕОГРАФСКА СТУДИЈА СЕЛА ПОРЕД БЕЛОВАРА
БАЊА ЛУКА 1999

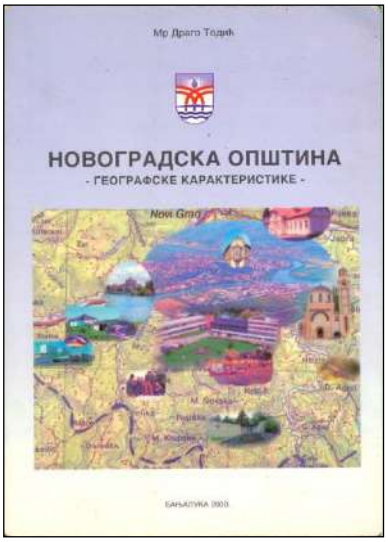
Мр Драго Тодић
НОВОГРАДСКА ОПШТИНА
- ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ -
Novi Grad
БАЊАЛУКА 2003

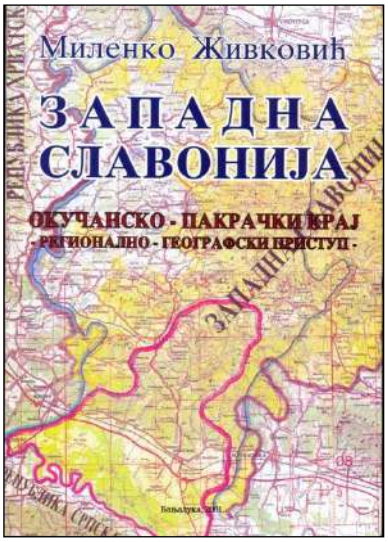
Миленко Живковић
ЗАПАДНА СЛАВОНИЈА
ОКУЧАНСКО - ПАКРАЧКИ КРАЈ
- РЕГИОНАЛНО - ГЕОГРАФСКИ ПРИСТУП -

Мр Драшко Маринковић
ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ПРЊАВОР
- монографија -

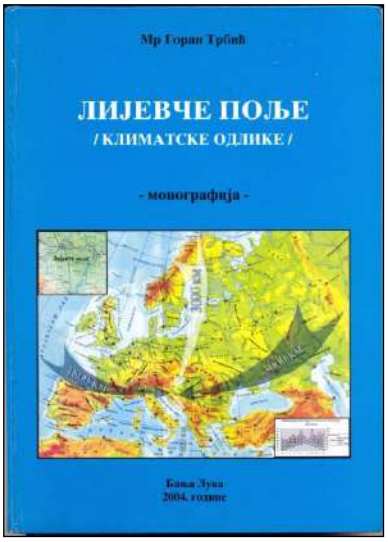
Мр Горан Трбић
ЛИЈЕВЧЕ ПОЉЕ
/ КЛИМАТСКЕ ОДЛИКЕ /
- монографија -
Бања Лука
2004. године

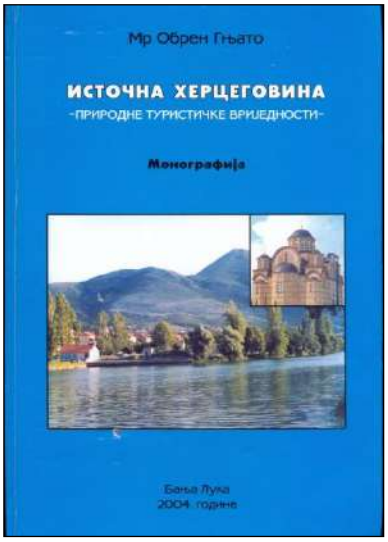
Мр Обрен Гњато
ИСТОЧНА ХЕРЦЕГОВИНА
-ПРИРОДНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРИЈЕДНОСТИ-
Монографија
Бања Лука
2004. године

Др Драшко Маринковић
ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ
ПРОЦЕСА ИЗБЈЕГЛИШТВА
У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ
Република Српска
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
Бања Лука, 2005.

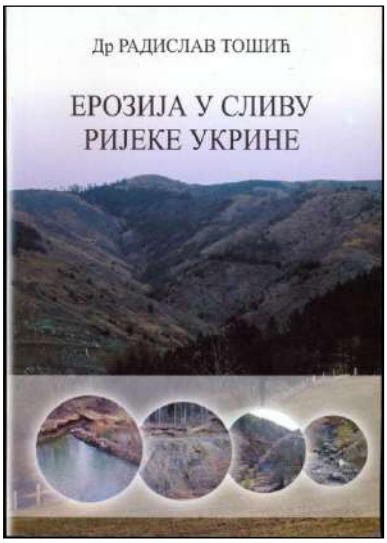
Др РАДИСЛАВ ТОШИЋ
ЕРОЗИЈА У СЛИВУ
РИЈЕКЕ УКРИНЕ

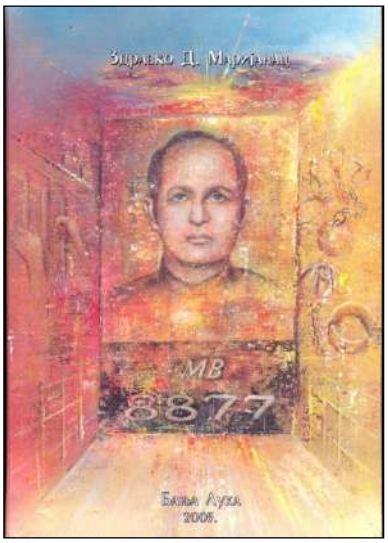
Здравко Д. Марић
МВ
8877
Бања Лука
2008.

КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ
ПОНОВРАДСКЕ ОПШТИНЕ
НОВИ ГРАД

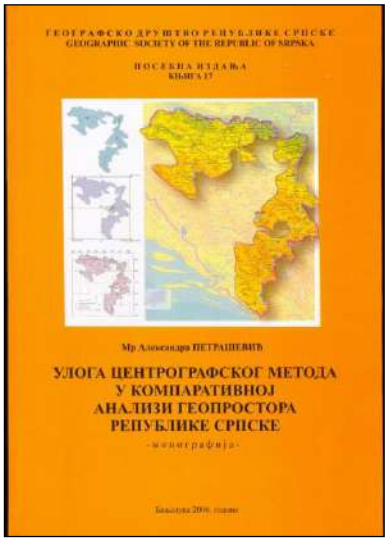
ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 17
Мр Александра ПЕТРАШЕВИЋ
УЛОГА ЦЕНТРОГРАФСКОГ МЕТОДА
У КОМПАРАТИВНОЈ
АНАЛИЗИ ГЕОПРОСТОРА
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
- монографија -

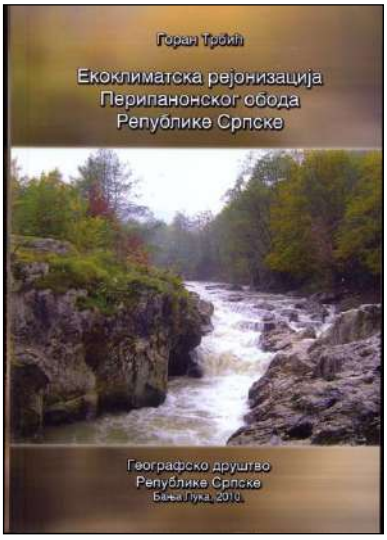
Горан Трбић
Екоклиматска рејонизација
Перипанонског обода
Републике Српске
Географско друштво
Републике Српске
Бања Лука, 2010.

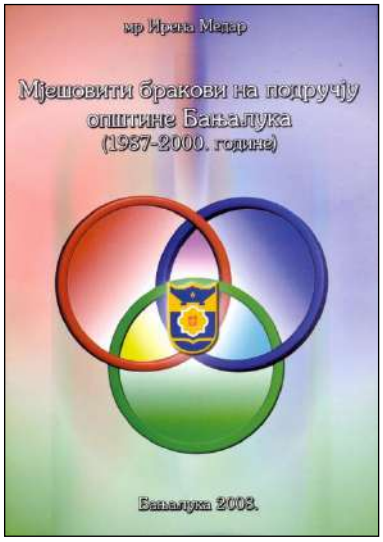
мр Ирена Мецар
Мјешовити бракови на подручју
општине Бањалука
(1987-2000. година)
Бањалука 2008.

мр Тања Мишлјенки
УКРАЈИНСКА НАСЕЉА
У ЈУЖНОМ ПОТКОЗАРЈУ

Мр Душица Пешевић
ГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ ИЗБОРА
ЛОКАЦИЈА ДЕПОНИЈА И ЦЕНТАРА
ЗА РЕЦИКЛАЖУ КОМУНАЛНОГ ОТПАДА
БАЊАЛУЧКЕ РЕГИЈЕ
Бања Лука, 2009.

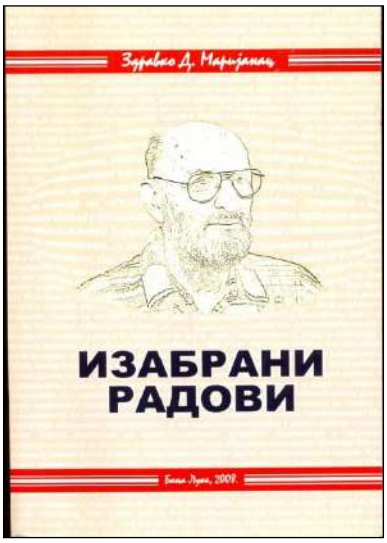
Здравко Д. Марјанац
ИЗАБРАНИ РАДОВИ
Бања Лука, 2009.

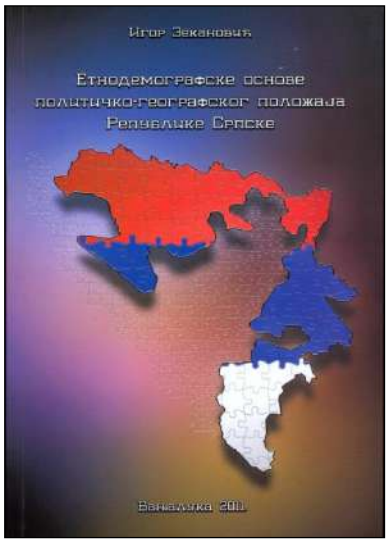
Игор Зекановић
Етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске
Ванадлука, 2011.

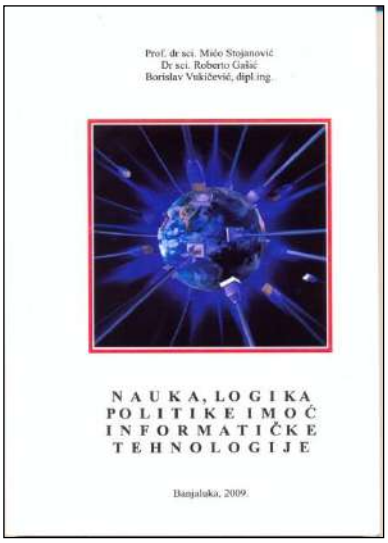
Prof. dr sci. Miđo Stojanović
Dr sci. Roberto Gašić
Borislav Vukičević, dipl.ing.
NAUKA, LOGIKA POLITIKE I MOĆ INFORMATIČKE TEHNOLOGIJE
Banjaluka, 2009.

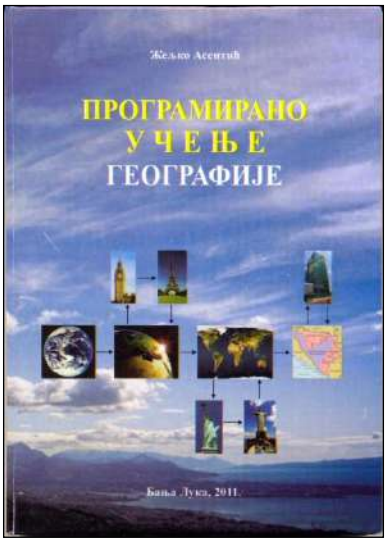
Жељко Асентић
ПРОГРАМИРАНО УЧЕЊЕ ГЕОГРАФИЈЕ
Бања Лука, 2011.

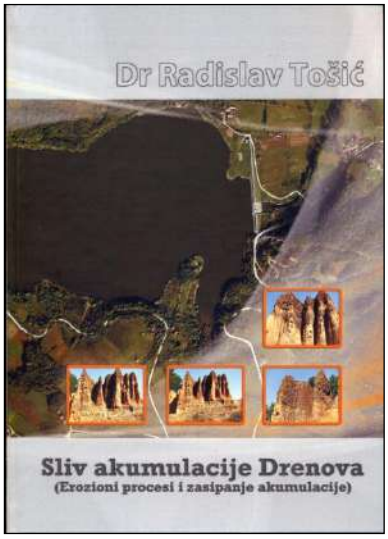
Dr Radislav Tošić
Sliv akumulacije Drenova
(Erozioni procesi i zasipanje akumulacije)

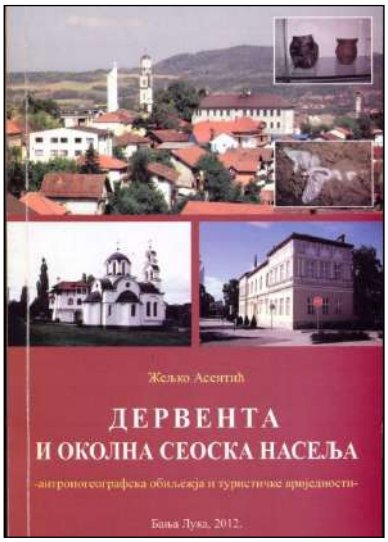
Жељко Асентић
ДЕРВЕНТА И ОКОЛНА СЕОСКА НАСЕЉА
-антропогеографска обиљежја и туристичке вриједности-
Бања Лука, 2012.

Алекса П. Касаповић
Липље
село и школа

Географско друштво Републике Српске
Geographic society of the Republic of Srpska
Демографска стварност Републике Српске 1992 - 2012. године
Бања Лука, 2012. године

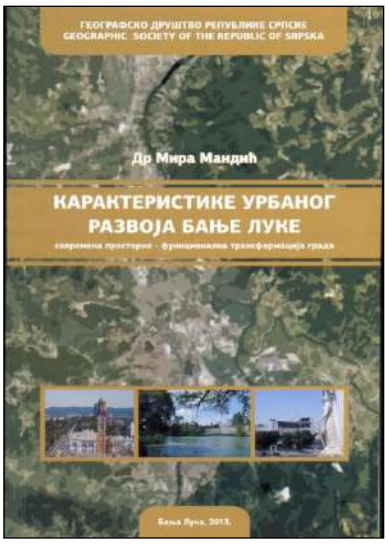
ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
Др Мира Мандић
КАРАКТЕРИСТИКЕ УРБАНОГ РАЗВОЈА БАЊЕ ЛУКЕ
савремена просторна - функционална трансформација града
Бања Лука, 2013.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

911(082)
502(082)
314(082)
71(082)
528.9(082)
32:911.3(082)

НАУЧНИ скуп "Српски етно-национални простор - геопросторне детерминанте, геополитички, историјски, етнодемографски, културолошки, економски, социјално-географски, насеобински и регионално-географски процеси и проблеми развоја, вредновање и заштита природне средине и природних потенцијала" (2013 ; Бања Лука)
Зборник обиљежавања 20. годишњице географског друштва Републике Српске : 1993-2013 / [Научни скуп "Српски етно-национални простор - геопросторне детерминанте, геополитички, историјски, етнодемографски, културолошки, економски, социјално-географски, насеобински и регионално-географски процеси и проблеми развоја, вредновање и заштита природне средине и природних потенцијала", Бања Лука, 23. мај 2013. ; главни и одговорни уредник Рајко Гњато]. - Бања Лука : Географско друштво Републике Српске, 2013 (Бања Лука : Вилукс). - 454 стр. : илустр. ; 30 цм

Тираж 100. - Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-99955-719-9-3

COBISS.BH-ID 4045080